

КАЗАХСКО-РУССКИЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ҚАЗАҚ-ОРЫС ХАЛЫҚАРАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
KAZAKH-RUSSIAN INTERNATIONAL UNIVERSITY

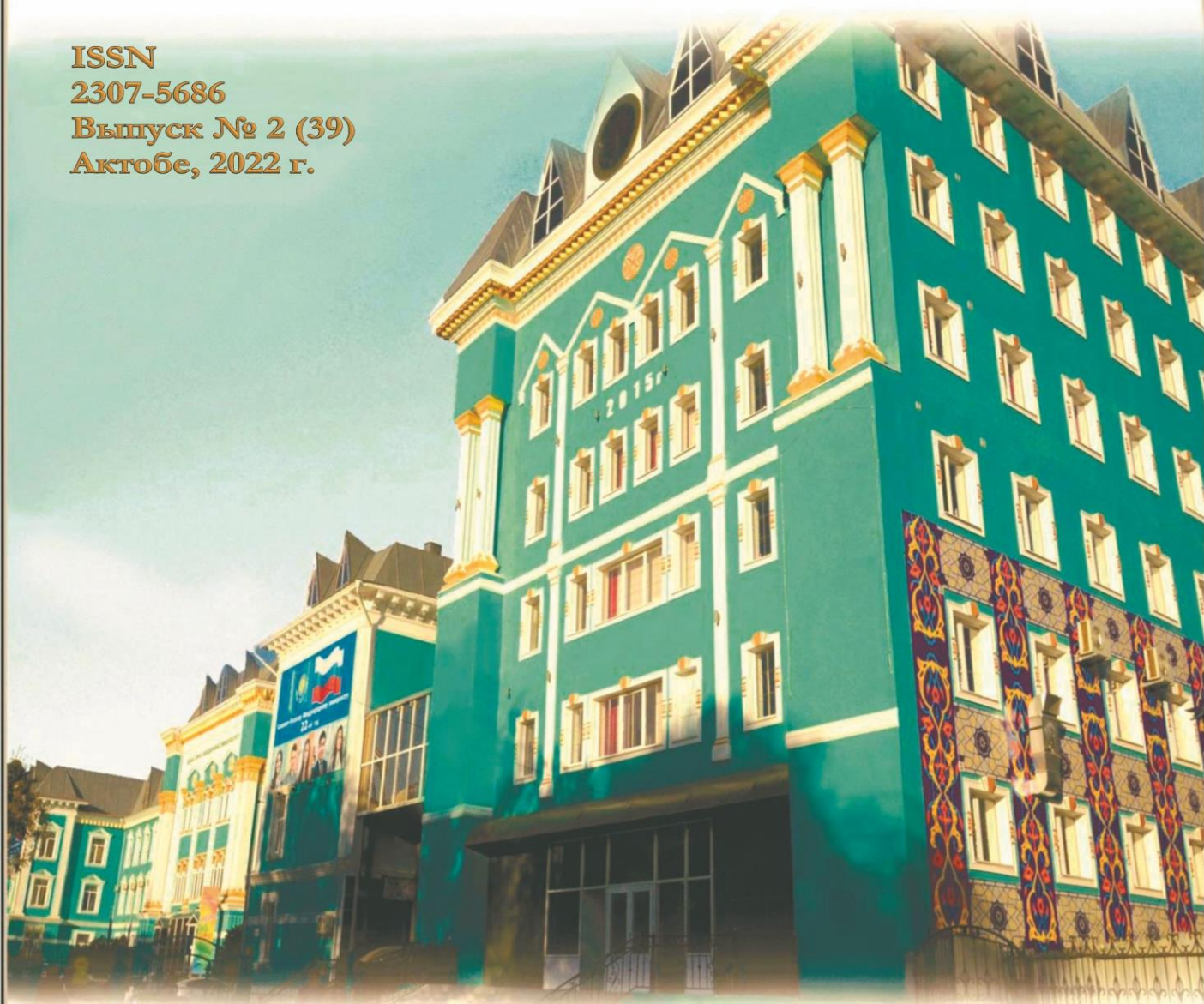
ВЕСТНИК ХАБАРШЫСЫ BULLETIN

ISSN

2307-5686

Выпуск № 2 (39)

Ақтобе, 2022 г.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Международный научный журнал

**«ВЕСТНИК КАЗАХСКО-РУССКОГО
МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА»**

**«ҚАЗАҚ-ОРЫС ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»**

Халықаралық ғылыми журналы

International Scientific Journal

**«KAZAKH-RUSSIAN INTERNATIONAL
UNIVERSITY BULLETIN»**

**ВЕСТНИК КАЗАХСКО-РУССКОГО
МЕЖДУНАРОДНОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**ISSN 2307- 5686
DOI 10.55536/2307-5686**

**ҚАЗАҚ-ОРЫС ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**Международный
научный журнал**

Выходит 4 раза в год

**Направления: экономические науки, гуманитарные науки, технические
и естественные науки, юридические науки**

2022

Выпуск № 2 (39)

Собственник: Товарищество с ограниченной ответственностью
“Международное высшее учебное заведение” Казахско-Русский
международный университет” (ТОО “МВУЗ” КРМУ”)

LTD “International higher educational
institution “Kazakh-Russian International
University” “LTD “IHEI” KRIU”

Международный научный журнал
«Вестник Казахско-Русского
Международного университета»
издается с 2012 г.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

**Главный редактор
Амре Марат Шамильевич (ректор)**

«ҚОХУ Хабаршысы» Халықаралық
журнал мақалаларының тақырыптамасы
элеуметтік-гуманитарлық және
жаратылыстану техникалық ілімдер
салаларында. Жарыққа шығатын
материалдарда аталған бағыттардағы
өзекті мәселелер, эмпирикалық
зерттеулер нәтижелері қарастырылады.

Заместитель главного редактора

Бухарбаев Марат Абулхаерович (к.пед.н., доцент, проректор по
НИР и ПТО)

СОСТАВ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Кусайнов Аскарбек Кабыкенович (д.п.н., профессор, академик,
представитель правления Академии Педагогических Наук Казахстана)

Дүйсенбаева Ботагөз Баймухамбетовна (к.э.н., доцент)

Исайкин Дмитрий Анатольевич (к.ю.н., профессор)

Галым Фаиз Галымович (к.ю.н., доцент)

Кулумбетова Дина Болатовна (к.э.н., профессор)

Жумагалиева Бакытгул Зулкарнаевна (к.э.н., профессор)

Козловский Артем Леонидович (доктор PhD)

Тематика статей международного
журнала «Вестник КРМУ» отражает
научные интересы специалистов в
области социально-гуманитарных и
естественно-технических знаний. В
публикуемых материалах рассматри-
ваются актуальные проблемы данных
направлений, обсуждаются результаты
эмпирических исследований

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Букаев Николай Михайлович (д.ю.н., профессор, академик РАЕН)

Гатут Л. Будионо (доктор PhD, профессор Университета Панкасия,
Индонезия)

Рогожникова Татьяна Павловна (д.ф.н., Омский государственный
университет им. Ф.М. Достоевского, РФ)

Тюрин Юлиа Габдрашитовна (Доктор экономических наук, Член-
корреспондент Российской академии естествознания, профессор
Департамента общественных финансов Финансового университета при
Правительстве РФ, Федеральное государственное бюджетное
образовательное учреждение высшего образования «Финансовый
университет при Правительстве Российской Федерации»)

Волосова Нонна Юрьевна (Доктор юридических наук, доцент,
заведующий кафедрой уголовного права Оренбургского государственного
университета)

Азрил Азахари (доктор PhD, профессор Университета Трисакти,
Индонезия)

АДРЕС РЕДАКЦИИ

030006 г.Актобе, ул. Айтеке би, 52. Тел. +7(7132) 21-73-65, ф.:21-
42-12.

E-mail: vestnikkrmu@mail.ru web-site: <http://kriu.edu.kz/>

The subject of international journals articles
in “Vestnik KRIU” are socially humanitarian
and natural-technical fields. Urgent problems
of philosophy, psychology and sociology are
considered in published materials. There are
results of empirical researches in the articles

Журнал зарегистрирован в Комитете
информации и архивов Министерства
Культуры и информации Республики
Казахстан (№ 13379-Ж
от 19 февраля 2013 г.)

Территория распространения —
Республика Казахстан,
Российская Федерация
Дата выхода: 30.06.2022 г.

СОДЕРЖАНИЕ

**СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ /
ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР**

Абилдиева Э.М., Жаппасова З.Д., Жаумбет С.Т., Курманбаева Ж.К., Орысбаева Ж.К.	9
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ЖАҒАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІНДЕ ДАМУ	
Абилханова В.Ж., Өсербаева З.Б.	14
«ӨЗІН-ӨЗІ ТАЛУ» САБАҒЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШЛІК ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Ағынтаев Д., Сайын Б.	18
ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖУРНАЛИСТИКА: КЕМШІЛІКТЕР МЕН КЕДЕРГІЛЕР	
Адилгазиева А.Т., Азбергенова Ж.К., Калдыгарина А.М., Карагулова Г.Д., Карамырзаева И.Н.	22
«БАЛАНЫҢ ЖЕКЕ ТҮЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНДА ОТБАСЫ МЕН МЕКТЕПТІҢ АРА ҚАТЫНАСЫ»	
Айладір А., Асылхан Л., Бисембаева Г., Кусаинов А.К.	28
«КӨРКЕМ МӨТІН АУДАРМАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ АУДАРМАШЫНЫҢ РӨЛІ»	
Айсина Р.М., Бесенова М.Ж., Ж.Г., Мүсреп Л.Ж.	37
ПРОБЛЕМЫ МАШИННОГО ПЕРЕВОДА В РАБОТЕ ПЕРЕВОДЧИКА	
Айтекенова М.Т., Егдирова Д.М., Жармагамбетова Н.Ж., Кулшанбаева Г.М., Мукашева Г.Ж.	44
МАРИЯ МОНТЕССОРИДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУІН ДАМУ	
Айтқалиева А.Қ., Сайынова Д.И., Серемуратова Н.А. Мухамбетова С.К.	49
«БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ АТАСЫ Ұ . АЛТЫНСАРИННІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ»	
Айтқұлова Л.Қ., Қунакова С.М., Мырзалы Ж.А., Мұсабаева Г.Н., Нұрбаева А.Қ.	54
«БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ЕРТЕГІ ЖАНРЫ АРҚЫЛЫ ДАМУ»	
Алиев И.А.	60
ИЕРАРХИЯ СЕМЕЙНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ. ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННЫХ ДЕТЕЙ	
Алимова А.К., Аманкос А.Б., Баймағамбет А.Р., Ахметова А.С.	63
ОСОБЕННОСТИ ГРАММАТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ПРИ ПИСЬМЕННОМ ПЕРЕВОДЕ	
Амангелдиева Г.Ж., Айбергенова Б.А., Әлиева А.Қ., Тайшибаева Г.К. Тоқсанбаев А.	70
«АНА ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ҚАЗАҚ БАТЫРЛАР ЖЫРЫ АРҚЫЛЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ»	
Амангосова А.Т., Есенғалиқызы Қ., Майлишов Б.Б. Умбеталина З.Б.	81
КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ ӨЗІНДІК ТАБИҒАТЫ	
Амангосова А.Т., Есенғалиқызы Қ., Майлишов Б.Б., Жұмабай А.С. Умбеталина З.Б.	86
Ж.АЙМАУЫТОВТЫҢ «АҚЫЛЕК» РОМАНЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ИІРІМДЕР	
Ағымедұллаева Н.Б., Асқарова С.А., Кокаева Н.К., Талғат Қ.Т., Бисекенова Г.Б.	91
ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІДЕГІ МЕДИАМӨТІН ЖӘНЕ АУДАРМА	
Мухамбетова С.К., Ахаева Ж.Б., Кабакова С.А., Казтаева А.Е., Лакашова А.С., Наурызқызы Н.	97
ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	
Ахметова М.Р., Давлетқалиева Е.С.	103
РАЗВИТИЕ МЫШЛЕНИЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА	
Ахметова А.Н., Жансары АБ., Сахиев С.Б.	107
«ӨЗІН-ӨЗІ ТАЛУ» САБАҚТАРЫНДА ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШЛІК ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ	
Байжанова Г., Жаумитова Г.Х., Шамакей А. Қ., Спанов А. Қ.	111
БАСТАУЫШ	

СЫНЫПТАРДА ЖҰМБАҚТАРДЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Балтагарина Ангелина Анатольевна. ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ И НЕСВОБОДЫ В РОМАНАХ М. БУЛГАКОВА	116
Босназарова Г.Б., Айбасов А.Ж., Қоштаева Г.М., Нұраханова М.У. ОТБАСЫМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫС	125
Букенова А.Р., Жайлеганова К.К., Суликанова Н.А., Отарбаева Ж.М. ОСОБЕННОСТИ ГАЗЕТНЫХ КЛИШЕ В СОВРЕМЕННОЙ ПРЕССЕ	130
Бұлқайрова Г.Ж., Әділшинова А.Н., Иманғалиева А.Ж., Мәуметова А.Ш., Тойгулыева Ш.А. Досмурзаева А.С. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ	136
Дүйсенбаева Г.А., Зинуллина Д.З., Түзелбайқызы А., Жубатқанова Г.Д. Адильшинова З.У. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАНЫҢ ОЙЫН ҚЫЗМЕТІНЕ ЖАҒДАЙ ЖАСАУ ЖӘНЕ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ	145
Еркасова А.С., Бришаева А.К., Нұрлан Н.Н., Телегенова Р.А. Досмурзаева А.С. «ДҮНИЕТАНУ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ»	149
Мухамбетова С.К., Ерсайын А.А., Жылқыбай Ә.Қ, Аманжолова А.Ш, Кайрова А.А., Кальменова А. БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА АДАМГЕРШЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ	156
Әкбарова М.Қ., Әбдірова О.А., Махамбетова А.А., Әбілдиева Б.Н. Мухамбетова С.К. СӘБИЛЕР ТОБЫНДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫН АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМЫТУ	161
Әкімгереева А.Ә., Шәкрет Д.Б., Мекенова Ж.М., Адильшинова З.У. ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	169
Әлиева А.Д., Пшанова А.Ә., Нурлыбаева Ж.Т., Байсакалова К. С. Давлеткалиева Е.С. «ЭФФЕКТИВНЫЕ ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИЙ И ПРЕДСТАВЛЕНИЙ НА УРОКАХ ПОЗНАНИЯ МИРА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ»	174
Жаксылыкова А.Д., Давлеткалиева Е. С. РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ	185
Жетесова М.А., Тажибаева К.Р., Утеғалиева К.Н. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ЕРТЕГІЛЕР АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ	189
Жолымбетова А.С., Тогисова У.Т., Мамаева Г.С., Мұқанбетова А.Қ., Давлеткалиева Е.С. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ	195
Жөнейтова А.С., Магзанова Г.С., Қойдарова Ф.С., Тоқсанбаев А. «БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮШІН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ»	204
Жұмабай Н.А., Қайрғалиев Е.А., Султанғалиева Д.Н., Махамбетияров Д.Қ., Ағымедуллаева Н.Б. «ӘРТИПТЕС ТІЛДЕРДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ»	208
Ізғалиқызы Ш, Нуржан Ф.Т., Ағымедуллаева Н.Б. «КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛНЕ АУДАРЫЛУ ЖОЛДАРЫ»	213
Кадирбаева Ж.Ж., Жапарова Ш.Ж., Құлымжан Б.Қ., Шатыбай Г.Қ., Есенғұл Б. А. ТАБИҒАТПЕН ТАНЫСУ БАРЫСЫНДА МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН ДАМЫТУ	219
Караульная А.Н., Давлеткалиева Е.С. РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ	224

ИССЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Киченок О.В., Сагинбаева Г., Хитрук Т.И., Туксанбаев А.	228
«МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАГЛЯДНЫХ ПОСОБИЙ НА УРОКАХ ПОЗНАНИЯ МИРА»	
Коптлеуова А.А., Костюк К.Г., Сисеналиева Г.Р., Избасарова Д.М.	235
ПРОСМОТР ФИЛЬМОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ КАК АКТУАЛЬНЫЙ ПРАКТИЧНЫЙ МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	
Қалым Райхан, Қалым Раушан., Досмурзаева А.С.	240
ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	
Макатова А.Ж., Карлгашев М.С., Бобоев М.М., Менглибаева Г.Ж., Совитова А.С.	248
ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПИСЬМЕННОГО И УСТНОГО ПЕРЕВОДА	
Мендіғали А., Муратова М., Ташенова Г., Кайрбай А., Умбеталина З.Б.	252
АҚТӨБЕ ӨНІРІ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҚ ЭТИМОЛОГИЯ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Мендіғали А., Муратова М., Ташенова Г., Кайрбай А., Умбеталина З.Б.	257
АҚТӨБЕ ӨНІРІ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Муханбетова Ж.Б., Абылова А.С., Абылова А.Ж., Кеңесбай І.А., Коспанова Г.К., Давлеткалиева Е.С.	261
«СЫНИ ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ»	
Муханова А.А., Нұрбергген А., Раманкулова Ж.М., Отаралина А.Е., Досмурзаева А.С.	267
«БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ҚЫЗЫҚТЫ МАТЕМАТИКА МАТЕРИАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ»	
Нақыпбекова Д.Х., Айтенгулова А.С., Қабдиева Ә.Е., Дүйсенбаева Ш.Н.	272
МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Нугманова Ш.Б., Утегенова Д.С., Сахиева Д.Б., Калиева Э.С., Кусайнов А.К.	278
ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ЖАЗБАША ТІЛ ДАМЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Рамазан А.Қ., Оразова М.Н., Серикова А.С., Тажмуратова Л.К., Таухабаева И.М., Кусайнов А.К.	282
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖҰМБАҚТАРДЫҢ РӨЛІ	
Рахметалиев А.С., Ғабитқан А.О., Кусайнов А.К.	296
ӨЗІН-ӨЗІ ТАЛУ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Сатыбалдина Ш.М., Жансугирова Ж.А., Рыспаганбетова Г.М., Тоқсанбаева Ж.Т.	300
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ТЕХНИКАЛЫҚ ЕҢБЕККЕ БАУЛУ	
Сәрсенова М.Қ., Тындырғанова Л.К., Нуртлеуова Ж.Н., Сырлыбаева Ж. А.	305
КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН СЫРТҚЫ ӘЛЕММЕН ТАНЫСТЫРУ АРҚЫЛЫ ЖАНДАНДЫРУ	
Абазова А.Е.	310
ОСОБЕННОСТИ ЭСТЕТИКИ РУССКОГО ПОСТМОДЕРНИЗМА	
Казиева Г.А.	317
ОСОБЕННОСТИ И НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ	
Исмаилова Б.Г., Айжарикова Н.Т.	321
ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ РЕЧИ У ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	
Суйесинова А.А., Ибрайымова А.К., Утетлеува Б.М., Дадина Б.М., Нуркасинова Н.Ж.	324
БАСТАУЫШ СЫНЫП МАТЕМАТИКАСЫН ОҚЫТУДА ТЕСТ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ	
Умбетова К.Ж.	329
ПЕРЕГОВОРНЫЙ ПРОЦЕСС КАК ФОРМА И СПОСОБ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СТОРОН	
Ағымедуллаева Н.Б., Усенова Д.М., Рахымжан Е.Р., Жиздыбаев А.А.	332
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗООМОФТЫ МЕТАФОРЛАР	

ТЕХНИЧЕСКИЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

Абдрахманов А.С. ДОНСКОЙ ГОК ТАУ-КЕН ҚҰРЫЛЫС ЦЕХЫНДАҒЫ ҚАУІПТІЛІК ЖӘНЕ ТӘУЕКЕЛ ТАЛДАУ	340
Айкенова Г.Б., Кыдырова С.Р. ӘЛЕУМЕТТІК ДИЗАЙННЫҢ ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУГЕ АРНАЛҒАН ЖОБАЛАРЫ	345
Ақмурат А.Н. ДОН ТКБК ТАУ-КЕН КӨЛІК ЦЕХЫНДАҒЫ (ТККЦ) ҚАУІПТЕР МЕН ҚАТЕРЛЕРДІ ТАЛДАУ	349
Аскарлов Н. ОХРАНА ТРУДА ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ ШАХТНЫХ СТВОЛОВ	356
Капанова А.Т., Пиримжаров М.Х., Шакирова Ч.Т. МЕТОД УЧЕБНОГО ПРОЕКТА – ОДИН ИЗ ПРАКТИКО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ИНЖЕНЕРНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СООТВЕТСТВИИ СО СТАНДАРТАМИ	364
Капанова А.Т., Пиримжаров М.Х., Шакирова Ч.Т. ЖҰМЫС БЕРУШІЛЕР МЕН УНИВЕРСИТЕТТІҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ МАҚСАТЫ– БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН АРТТЫРУ	370
Капанова А.Т., Пиримжаров М.Х., Шакирова Ч.Т. УЧЕБНЫЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПРОЕКТЫ – ПУТЬ К КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ	375
Толыбай А.Б. ОБЗОР НОРМАТИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПО ВОПРОСАМ ПРОМЫШЛЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ	379
Туребек Е.К. ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ ДОФ-1 ДОНСКОГО ГОКА	390
Туреханов Д. ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННОГО КОМПЛЕКСА САМОХОДНОГО ГОРНОГО ОБОРУДОВАНИЯ НА МЕСТОРОЖДЕНИИ «НУРКАЗГАН»	397
Қанатова Ә.Ы. МЕТОДЫ ВЫПОЛНЕНИЯ ПРОЕКТОВ ПО ГРАФИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЕ ARSNCAD В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙНЕ	402

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ / ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

Жумагалиева Б.З., Жұмағазы Қ.Н. ВНУТРИФИРМЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ ТОО «ДОСТЫК»	407
Жумагалиева Б.З., Нуржанов А.А. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В КАЗАХСТАНЕ	413
Жумагалиева Б.З. Нысанов Д.Н. ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗРАБОТКИ И ВНЕДРЕНИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ СФЕРЫ УСЛУГ	416
Жумина Г.Е., Маханбетов Т.Е., Беккалиев Е.Қ. КӘСПОРЫН ҚЫЗМЕТІНДЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ	419
Кольжанов Д.Ж., Кулумбетова Д.Б., Жадигерова А.Т. ДИАГНОСТИКА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ АНТИКРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ	424
Салихов А.К., Кулумбетова Д.Б., Танирбергенова Г.Б. КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА КОМПАНИИ: ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ	431

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ / ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ

Бексултанов А.У. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕС ЖОЛДАРЫ	439
Елеусизова А. Балмагамбетова В.М. ПРАВОВЫЕ СРЕДСТВА УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	443
Жеткізген Е.М. ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАДАҒЫ «ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯ», «ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ» ҰҒЫМДАРЫ	448
Жургенбаев А.Б. УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЭЛЕМЕНТОВ СОСТАВА КРАЖИ И ИХ ПОНИМАНИЕ В КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ	452
Жургенбаев А.Б. ҚЫЛМЫС ҚҰРАМЫ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ	456

ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Куанышкереев Т. НЕЗАКОННОЕ ПРИОБРЕТЕНИЕ ЗЕМЛИ	460
Панихин А.С., Уткалиева К.А. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КРАУДФАНДИНГОВЫХ ПЛАТФОРМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	464
Панихин А.С., Уткалиева К.А. НЕЗАКОННОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ INSTAGRAM И ЕГО ПРОБЛЕМЫ	467

**СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ /
ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР**

**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІНДЕ ДАМУ**

**Абилдиева Эльмира Мырзабаевна, Жаппасова Зоя Даулетовна,
Жаумбет Светлана Темірханқызы, Курманбаева Жанна Курманбекқызы,
Орысбаева Жанылхан Калдыгереевна**

*«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының білім
алушылары*

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада жаңартылған білім беру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының танымдық іс-әрекетін дамыту жолдары көрсетілген.

Түйінді сөздер: танымдық іс әрекет, жеке тұлға, жаңартылған білім беру

**РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА
ОСНОВЕ ОБНОВЛЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

**Абилдиева Эльмира Мырзабаевна, Жаппасова Зоя Даулетовна,
Жармбет Светлана Темирхановна, Курманбаева Жанна Курманбековна,
Орысбаева Жанылхан Калдыгереевна**

*Обучающиеся образовательной программы «Педагогика и методика начального
обучения»*

Казахско-Русский международный университет; 030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52

В данной статье показаны пути развития познавательной деятельности младших школьников в условиях обновленного образования.

Ключевые слова: познавательная деятельность, личность, обновленное образование

**DEVELOPMENT OF COGNITIVE INTEREST OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN ON
THE BASIS OF UPDATED EDUCATION**

**Abildieva Elmira Myrzabaevna, Zhappasova Zoya Dauletovna,
Zharimbet Svetlana Temirkhanovna, Kurmanbaeva Zhanna Kurmanbekovna,
Orysbayeva Zhanylkhan Kaldygereevna**

*Students educational program "Pedagogy and Methods of Primary Education";
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52*

This article shows the ways of development of cognitive activity of younger schoolchildren in the conditions of updated education.

Keywords: cognitive activity, personality, updated education

XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық. Біздің болашақтың жоғары технологиялық және ғылыми қамтымды өндірістері үшін кадрлар қорын жасақтауымыз қажет.

Қазірдің өзінде білім беру жүйесінде күрделі реформалық өзгерістер жүзеге асырылуда. Еліміздің саяси-экономикалық даму деңгейінің жоғарылауына байланысты жалпыға бірдей білім беру талаптары да өсуде.

Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңының 8-бабында білім беру жүйесінің басты міндеті былай көрсетілген: “Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау” [1].

Сондықтан 2008 жылдан бастап 12 жылдық жалпы орта білім беруге көшіп, педагогтардың кәсіптік деңгейін, оқулықтар мен білім беру бағдармаларының сапасын арттыру керек. Әсіресе, мектепті жаңа сипат пен санаға ие болып отырған әлеуметтік ортаға нақтылы кіргізу тұжырымдама-сын жан-жақты қарап және іске асыра отырып, қысқа мерзім ішінде білім беруді инфрақұрылым тұрғыдан қамтамасыз ету мәселелерін шешу дәл қазіргі уақытта өте маңызды болып отыр.

Тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңі ұрпақтың рухани байлығы, мәдениеті, саналы ұлттың ойлау қабілеті мен біліміне, іскерлігіне байланысты. Осы орайда егеменді еліміздің білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету үшін жасалынып жатқан талпыныстар оқытудың әр түрлі тәсілдерін қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, барлық іс-әрекетінде шығармашылық ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән берілуде.

Демек, мектептегі оқу үрдісі оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, шығармашылық әрекетін дамытуына жол ашуы қажет. Танымдық белсенділік- оқушының оқуға, білуге деген ынта-ықыласының ерекше көрінісі.

Білім беру мен оқыту теориясының әдіснамалық негізі-таным теориясы, оқушы тұлғасын жан-жақты және үйлесімді қалыптастыру туралы ілім болып табылады. Бұл теория білім беру мен оқытуды арнайы ұйымдастырылған іс-әрекет ретінде қарастырады. Білім беру және оқыту теориясының оқушыларды оқыту мәселесіндегі талаптарының бірі-танымдық белсенділік пен саналылық [2].

Оқушылардың белсенділік танымдық іс-әрекетінің көздейтін мүддесі-білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету қажеттігі негізінде дамиды. Белсенділіктің ең жоғарғы көрінісі оқушы-лардың алған білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білу болып табылады. Осыдан келіп, оқыту барысында оқушының іс-әрекетінде танымдық белсенділікті қалыптастыру талабы туындайды.

Танымдық әрекеттің негізінде оқушыларда танымдық белсенділік қалыптасады. Мұғалімнің баяндап тұрған жаңа материалын түсіну үшін, оқушының оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейту үшін өздігінен кітап оқып, тәжірибе жасау сияқты жұмыстар жасауы қажет. Сабақ барысында оқушының бойында танымдық белсенділік пайда болса, оқушылардың ақыл-ой қабілеттерінің мынадай элементтері дамиды: зеректілік, зейінділік, байқағыштық, ойлау және сөйлеу дербестігі.

Мектептің ғасырлар бойғы даму тарихында алдыңғы қатарлы педагогикалық ой өкілдерінің танымдық әрекетке қатысты, әсіресе, танымдық белсенділікті дамыту идеяларын зерттеу және талдау негізінде жалпы төрт бағытты бөліп көрсетуге болады. Олар: әлеуметтік-педагогикалық бағыт, дидактикалық-әдістемелік бағыт, психологиялық – дидактикалық бағыт және жаңашыл педагогикалық бағыт. Сократ, Платон, Аристотель еңбектерінен бастау алған бұл зерттеулерді кейін Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский, Ы.Алтынсарин, А.П.Вахтеровтар жалғастырды [3].

Оқытудың жаңа технологиясы (иноватика, танымдық белсенділікті дамыту, модуль жүйесі т.б) озат зерттеушілер, жаңашыл педагогтар идеясы орта мектеп жағдайындағы білім берудің қызметіне жаңаша сипат әкелді.

Қазіргі психология және педагогика дәлелдегендей белсенді тұлғаның дамуы кез-келген әрекетте бола қоймайды, ол тек ұжымдық сипаттағы әрекетте, шығармашылық элементтері мол, адамның назарын аударатын және сана -сезімді оятатын, индивиді үшін жеке маңызы бар әрекетте болады.

Педагогикалық үрдісте осы жағдайды іске асыру, психологиялық шарттарды есепке алмай оның жасалмайтынын, оқу әрекетін ойдағыдай табысты ұйымдастыру мүмкін болмайтынын білдіреді.

Оқушылардың белсенділігін қалыптастыру мәселесінің өзектілігі қазіргі кездегі мектеп жұмысының ерекшелігімен білінеді: қоғамдық әлеуметтік тапсырыспен белсенді, шығармашыл тұлға қалыптастыру және дамыту қажеттілігімен оқыту міндеттерінің күрделенуі; білім мазмұнының күрделенуі; қарқынды техникалық прогреске байланысты ғылыми ақпараттың тез жинақталуы мен дамуы болады.

Бұл оқушыларды оқу-танымдық әрекетте белсенді түрде өзін-өзі белсендіруге дайындау қажеттілігін тудырады. Осы ерекшеліктердің аясында дидактика өз назарын оқыту мен оқуды белсендіру мәселелерінде ұстайды. Бұл жағынан оқу мотивациясы мекемелеріне арналған зерттеулер құнды болып табылады. Бұл ең алдымен Г.И.Щукина, Л.И.Божович, В.Р.Ильиннің еңбектері. Авторлар танымдық мүдде мен танымдық қажеттілікті жан-жақты және терең зерделеген.

Соңғы жылдары оқушының танымдық белсенділігі туралы М.А.Даниловтың, П.И.Пидикасистыйдың, Н.А.Половникованың және т.б еңбектері жарық көрді.

Оқуды белсендіру теориясы мен практикасын дамытуда оқыту әдістерін жетілдірумен байланысты зерттеулер зор маңызға ие болып отыр. Ол А.Н.Алексюктың, Ю.К.Бабанскийдің, М.Н.Скаткиннің зерттеулері. Оқуды белсендірудің маңызды құралы оқушыларды жалпы оқу біліктілігіне үйрету болып табылады. Педагогикадағы бұл аспектіні Л.П.Аристова, Т.И.Шамова әзірлеуде. Олар өз зерттеулерінде оқушылардың оқуын белсендірудің құралдар жүйесі мен оны қалыптастырудың жолдарын айқындайды [4].

Әлемдік білім кеңістігіне ену мақсаты тұрған Қазақстанның білім Беру саласы үшін, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру қазақ мектептерінде өзекті мәселеге айналып отыр. Соңғы уақытта білім саласында жүргізіліп жатқан реформалар ұстаздардың алдына жаңа міндеттер қойып отыр.Әрбір мұғалім оқу бағдарламасын орындаумен қатар ғылыми жұмыспен айналысуы қажет.Бұл-бүгінгі күннің талабы. Жалпы білім беретін мектептегі реформалардың шетелдік тәжірибесі оқытудың мерзімін 12 жылға ұзартуды, жоғары сатыдағы оқушылардың оқудағы жетістіктері мен кәсіби оқытуды сыртқы бағалау жүйесін енгізуді көздейді.

Оқушыларды оқу – танымдық іс- әрекеттерді өз бетінше жүргізу дағдысын қалыптастыру – оқытудың аса маңызды мақсаттарының бірі. Мұны жүзеге асыру оқушыларды жинақтылыққа, өзін- өзі дұрыс басқаруға үйретеді, білімді саналы түрде игеріп, оны танымдық- шығармашылық және қарапайым есептерді шешуде дұрыс қолдана білуге жетелейді, білімін өз бетінше жетілдіру қабілетін дамытады. Сондықтан оқытушы оқушылар өзінің қызығуын толық түрде қанағаттандыратындай, өзінің танымдық белсенділігі мен дербестігін жүзеге асыратындай жағдай туғызуы тиіс.

Танымдық белсенділік жеке адамның орнықты қажеттілігіне, мінезіне айналу үшін, оның бойында өз күші және білім игеру қабілетімен қатар дербес танымдық іс-әрекетке оң көзқарас қалыптастыру керек.

Танымдық белсенділік немесе ізденімпаздық, оқушының берілген тапсырманы басқаның көмегінсіз орындауымен ғана шектелмейді. Ол алдына саналы түрде

мақсаттар қойып, соған сәйкес өзінің іс- әрекетін бағыттап отыру мүмкіндігіне ие болуы керек Танымдық белсенділік деп мотивациялық – тұлғалық, мазмұндық- амалдық және процессуалды - жігерлік бөліктерінен тұратын интегралдық құрылымын, сипаттамасын айтамыз.

1. Мотивациялық – тұлғаның бөлік оқушылардың оқу үрдісіне ынталылығын қамтамасыз ететін қажеттіліктен, қызығудан, ізденімпаз-дықтан құралады.

2. Мазмұндық – амалдық бөлік негізгі білім жүйесі мен жаңа білімді өз бетінше жетілдіру мүмкіндігін ашатын басты білімдер жүйесінен және оқу-танымдық іс-әрекеттер тәсілдерінен құралады.

3. Процессуалды – жігерлік бөліктің негізін оқушыларда таным кезіндегі кездесетін қиыншылықтарды жеңу үшін жұмсалатын ерік жігердің болуы оны өзінің дербес іс-әрекетінде жүзеге асыру дайындығы құрайды [5].

Қазіргі мектеп проблемаларының біріне айналып отырған оқушылы-лардың белсенділігін арттыру мәселесі – мұғалімдерді толғандырып жүрген бүгінгі күннің негізгі мәселесі. Оқушылардың білім сапасына жоғарғы талап қойылып отырғандықтан ол біздің зерттеуімізге арқау болды. Оқушының танымдық белсенділігін арттыру, баланың жеке тұлға ретінде қалыптасу үрдісімен байланысты қарастырылды. Біз бұл мәселенің оқу-тәрбие үрдісі барысындағы шешімін табуға тырыстық.

Педагогикалық үрдіс оқушы мен мұғалім арасындағы екі жақты үрдісболғандықтан, танымдық белсенділік олардың арасындағы қарым-қатынасқа тікелей байланысты. Дәстүрлі сабақ жүйесінің бала дамуындағы маңызын ескере отырып, сабақ барысына жаңалықтар енгіздік. Бұл оқушының танымдық қызығушылығы мен белсенділігіне үлкен әсер ететінін көрсетті. Зерттеу жұмысы білім сапасын көтеру үшін мұғалімнің оқушыға деген көзқарасына өзгерістер енгізу керек екенін көрсетті. Дайын білім негіздерін игеріп қана қоймай, шығармашылық жұмыспен де айналысу, оқушыныжеке тұлға ретінде қалыптастырады [6].

Мұғалім оқу-тәрбие жұмысын дұрыс ұйымдастырса ғана, баланың пәнге деген, өздігінен жұмысқа деген қызығушылығын оятуға болады. Оқушылардың белсенділік танымдық іс-әрекетінің көздейтін мүддесі-білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету қажеттігі негізінде дамиды.

Білім беру және оқыту теориясының әдіснамалық негізі – таным теориясы, оқушы тұлғасын жан-жақты және үйлесімді қалыптастыру туралы ілім болып табылады. Бұл теория білім беру және оқытуды арнайы ұйымдастырылатын іс-әрекет ретінде қарастырады. Білім беру және оқыту теориясының оқушыларды оқыту мәселесіндегі талаптарының бірі – танымдық белсенділік пен саналылық [7].

Ғылым,техника, мәдениет және білім дамуының өзара байланысты-лығы мен өзара сабақтастығы тарихи сипатта екендігін ескере отырып, біздің жүргізген зерттеулеріміздің қорытындылары, тәжірибелерді оқып үйрену және жүйелеу, оқу-тәрбие үрдісінде педагогикалық мұралармен тәжірибелерді объективті тұрғыда талдаудың маңыздылығы өте жоғары екендігі анық байқалды. Сонымен қатар, зерттеулер танымдық іс-әрекет жеке адамның маңызды сапа жүйесінің дамуына әсер ететін күрделі процесс екендігін дәлелдей түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бегалиева Н. Танымдық іс-әрекет Алматы, // Қазақстан мектебі, №1, 2003ж. – 59 б.
2. Жолдыбекова.К. Оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту. //Қазақ тілі мен әдебиеті//., 2003, №11, 976.
3. Көшкімбетова С.А., Т.К.Кенжебаев Мектептің оқу тәрбие үрдісіне инновациялық технологияларды ендіру жолдары. Тараз. Тараз университеті, 2004.

4. Рысбекова А. Танымдық қабілетті арттыру шарттары – Алматы, Қазақстан мектебі, №7, 2004ж. – 38 б.
5. Қожахметова К.Ж. Халықтық педагогиканы зерттеудің кейбір ғылыми және теориялық мәселелері. – Алматы, 1993.
6. Қоянбаев Ж. Балаларды отбасында тәрбиелеу. Алматы, 1977.
7. Майғаранова Ш. Мектеп оқушыларын рухани дамыту мәселелері. - Алматы “ Ғылым” ғылыми баспа орталығы, 2002.

«ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ» САБАҒЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Абилханова Венерика Жаксылыковна, Өсербаева Зухра Берікбайқызы
*«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының білім алушылары;
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Бұл мақалада Өзін-өзі тану сабағында бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудың педагогикалық жолдары сипатталған.

Түйінді сөздер: Өзін-өзі тану, адамгершілік, тәрбие, сабақ

ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКЕ «САМОПОЗНАНИЕ»

Абилханова Венерика Жаксылыковна, Усербаева Зухра Берикбаевна
*Обучающиеся специальности «Социальная педагогика и самопознание»;
030006, г. Актөбе, ул. Айтеке би, 52;*

В данной статье описаны педагогические пути формирования нравственных качеств младших школьников на уроке самопознания.

Ключевые слова: самопознание, нравственность, воспитание, урок

FORMATION OF SPIRITUAL AND MORAL QUALITIES OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN IN THE LESSON "SELF-KNOWLEDGE"

Abilkhanova Venera Zhaksylykovna, Userbayeva Zukhra Berikbayevna
*Students of the specialty "Social pedagogy and self-knowledge";
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;*

This article describes the pedagogical ways of forming the moral qualities of younger schoolchildren in the lesson of self-knowledge.

Keywords: self-knowledge, morality, education, lesson

Бүгінгі міндет адамгершілік қадір-қасиеті, бай рухани әлемі, мінез-құлық мәдениеті бар, халқымыздың ғасырлар бойғы ұрпағындағы ұлттық тәрбие дәстүрлерінің тәжірибесі негізінде елдің болашағына қызмет етуге дайын азаматты қалыптастыру. Осы жас ұрпақтың адамгершілік құндылықтары қалыптасуы үшін және болашақта балалар оларды қолдана алуы үшін оларды үйде ғана емес, мектепте де, әсіресе сыныптан тыс жұмыстарда да салу керек, өйткені 10-11 жыл ішінде балаға арналған мектеп екінші үй болып табылады.

Қазіргі уақытта құндылықтарды балаларға жеткізу үшін мұндай мақсат сынып жетекшісінің алдында тұр, өйткені ол тәрбие процесіне қатысты. Құндылықтар, олар тарихи және өзгереді, ғасырдан ғасырға ауысады, адам ағзасы өзгереді, бірақ сонымен бірге құндылық қасиеттері біздің өміріміздің басынан аяғына дейін жүреді [1].

Оқушыға білім бере отырып, бірақ оның оқушысында адамгершілік бай тұлғаны тәрбиелемей, біз оны кез-келген көшбасшының еркіне мойынсұнғыш етіп жасаймыз. Адамгершілік тәрбиесімен айналысатын мұғалімнің өзі адамның адамгершілік мінез-

құлқының мысалы болып табылады. Оқушыны таңдау тек логика мен есептеуге ғана емес, сонымен қатар өзінің сезімдері мен эмоцияларына да негізделуі керек. Қазіргі заманғы кәсіби педагогикалық іс-әрекет мұғалімді талап етеді, оның құндылықтары оқушының жеке дамуының басымдығы, күрделі әлеуметтік-мәдени мәселелерді еркін шеше білу болып табылады. Мұғалімнің жұмысының тиімділігі мұғалімнің баланы пәнге деген қызығушылығын оятатын әлемді интонациялық-бейнелі қабылдауға үйрету қабілетіне байланысты.

Бастауыш мектеп жасында жетекші бола отырып, оқу іс-әрекеті белгілі бір жүйеде білімді игеруді қамтамасыз етеді, оқушылардың әртүрлі ақыл-ой және адамгершілік мәселелерді шешудің әдістері мен тәсілдерін игеруге мүмкіндік береді. Мұғалім мектеп оқушыларын тәрбиелеуде және оқытуда, оларды өмірге және қоғамдық жұмысқа дайындауда басым рөл атқарады. Мұғалім әрқашан оқушылар үшін адамгершілік пен еңбекке деген адалдықтың үлгісі болып табылады. Қоғам дамуының қазіргі кезеңіндегі оқушылардың адамгершілік мәселелері әсіресе өзекті. Адамгершілік тәрбие процесінің ерекшелігі оның ұзақ және үздіксіз болатындығын және оның нәтижелері уақыт өте келе кешіктірілетіндігін ескеру керек [2].

Адамгершілік тәрбие процесінің маңызды белгісі оның концентрлік құрылысы болып табылады: білім беру мәселелерін шешу қарапайым деңгейден басталып, жоғары деңгеймен аяқталады. Мақсаттарға жету үшін барлық күрделі әрекеттер қолданылады. Бұл қағида оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып жүзеге асырылады.

Жеке тұлғаның адамгершілік қалыптасуына көптеген әлеуметтік жағдайлар мен биологиялық факторлар әсер етеді, бірақ педагогикалық қарым-қатынастың белгілі бір түрін дамытуға бағытталған ең басқарылатын ретінде бұл процесте шешуші рөл атқарады. Тәрбие міндеттерінің бірі-баланың іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыру. Іс-әрекетте адамгершілік қасиеттер қалыптасады, ал туындайтын қатынастар іс-әрекеттің мақсаттары мен мотивтерінің өзгеруіне әсер етуі мүмкін, бұл өз кезегінде ұйымдардың адамгершілік нормалары мен құндылықтарын игеруге әсер етеді. Адамның іс-әрекеті оның адамгершілік дамуының өлшемі ретінде де әрекет етеді.

Адамгершілік тәрбиесінің негізгі міндеттерін келесідей тұжырымдауға болады: адамгершілік сананы қалыптастыру; адамгершілік сезімдерін тәрбиелеу және дамыту; адамгершілік мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін дамыту.

Баланың адамгершілік санасының дамуы адамның адамгершілік тәжірибесіне, оның көзқарастары мен құндылық бағдарларына байланысты осы әсерлерді өңдеу арқылы ата-аналар мен мұғалімдерден келетін әсердің мазмұнын қабылдау және түсіну арқылы жүреді. Баланың санасында сыртқы әсер жеке мәнге ие болады, осылайша оған субъективті қатынасты қалыптастырады. Осыған байланысты мінез-құлық мотивтері, шешім қабылдау және баланың өз іс-әрекеттерін адамгершілік таңдауы қалыптасады. Мектептегі тәрбиенің бағыты мен балалардың нақты іс-әрекеттері жеткіліксіз болуы мүмкін, бірақ тәрбиенің мәні тиісті мінез-құлық талаптары мен оған ішкі дайындық арасындағы сәйкестікке қол жеткізу болып табылады.

Адамгершілік тәрбие процесінде қажетті буын - бұл адамгершілік ағарту, оның мақсаты балаға қоғамның адамгершілік принциптері мен нормалары туралы білім жиынтығын беру болып табылады. Адамгершілік принциптер мен нормаларды түсіну және тәжірибе адамгершілік мінез-құлық үлгілерін түсінумен тікелей байланысты және адамгершілік бағалау мен іс-әрекеттің қалыптасуына ықпал етеді [3].

Адамгершілік – қоғамдық сананың ерекше формасы және қоғамдық қатынастардың түрі (адамгершілік қатынастар); нормалар арқылы қоғамдағы адамның іс-әрекетін реттеудің негізгі тәсілдерінің бірі. Қарапайым әдет-ғұрыптан немесе дәстүрден айырмашылығы, адамгершілік нормалар жақсылық пен жамандық, әділеттілік, әділеттілік және т.б. идеалдары

түрінде идеологиялық негіздеме алады. Жалпыадамзаттық элементтермен қатар адамгершілік тарихи өтпелі нормаларды, принциптерді, мұраттарды қамтиды.

Ересек қоғамға арналған кіші мектеп оқушылары "таза тақта" болып табылады, ол көреді және естиді. Бүгінгі таңда сынып жетекшісіне бастауыш сынып оқушыларын құндылық бағдарлары жүйесіне енгізу қиын. Бұл сынып жетекшісі баланың жан дүниесінің барлық қыр-сырын, атап айтқанда материалдық әл-ауқат немесе кедейлік, сұлулық немесе жарақат туралы түсінбеуі мүмкін. Көптеген ғалымдар құндылықтар адам жанының үйлесімімен байланысты деп санайды. Балалардың құндылықтарын тәрбиелеудің бастапқы нүктесі жаңа буын үшін мемлекеттік білім беру стандарттары болып табылады, Бұл сынып жетекшісінің бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік қасиеттерін құндылық қалыптастыру саласын жаңа актуализациялауға мүмкіндік береді.

Бастауыш мектеп жасындағы баланың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру мәселесі салааралық болып табылады, оның дамуы тарихи-педагогикалық қалыптасуда және гуманистік, тұлғаға бағытталған білім беру парадигмасының негізгі ережелерінде көрінеді. Ғалымдардың адамгершілік қасиеттерді қалыптастырудың мақсаттары мен міндеттерін анықтауында оны кіші мектеп оқушыларының ұлттық мәдениет, адамзат жасаған және өз сенімдері деңгейінде қабылданған адамгершілік категорияларды, құндылықтарды, принциптерді, мұраттарды игерудің мақсатты процесі ретінде түсіну, оларды жеке мінез-құлықтың қарапайым формалары ретінде сақтау жалпы болып табылады.

Зерттелетін кезеңнің мәдени және тарихи жағдайларында (әлемдік кеңістіктегі жаһандану процестері, ақпараттандыру, техникалық, күнделікті өмірдің материалдық факторлары және т.б.) жас оқушылардың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру процесінің мазмұны мен міндеттері гуманистік мораль ұстанымдарымен анықталады, онтогенездің кез-келген кезеңінде адамды ең үлкен құндылық деп таниды және оның құқықтары қоғам мен мемлекеттің мүдделерінен басым.

Адамгершілік-қоғамды тұтастай сипаттайтын ұғым және тұлға. Біздің қоғамдағы қазіргі моральдық дағдарыс туралы қанша айтпасақ та, ешқашан ұмытпау керек: қоғам - бұл жеке тұлғалардың жиынтығы. Тек өз күш –жігерін бағалай отырып, адам адамгершілік өзін-өзі дамытуда жетістікке жете алады, ал мектеп пен отбасының өзара әрекеті оған көмектесе алады. Адамгершілік тәрбие-бұл мұғалімнің ішкі әлемін жүйелі түрде қалыптастыратын тұлғаның адамгершілік саласына ұйымдасқан, мақсатты әсер ету процесі. Бұл әсер сезімге, тілектерге, пікірлерге, жеке мінез-құлыққа қатысты күрделі.

Өзін-өзі тану маманының қызметі эмоционалды қолдау болып табылады, зерттеу және зерттеу функцияларын орындау нәтижесінде пәнді оқытудың қажетті алғышарттары қалыптасады [4].

Мұғалімнің эмоционалды қолдауы оның білімі мен тәжірибесінің көптігін дәлелдеп қана қоймайды, сонымен қатар оның ішкі жан дүниесінің байлығын талап етеді, ол өмірге, әр оқушының пікіріне бей-жай қарамайды. Әрине, мұнда мұғалім өзінің жеке басының сұлулығына зиян тигізбейді. Ол сонымен қатар жастардың өзіндік қажеттіліктері үшін құндылық бағдарларын тануға мүдделі. Оқушының жеке басына бағытталған оқу процесінде мұғалім өте сыпайы болуы керек және оның кез-келген сөздері мен әрекеттерін түсінуге дайын болуы керек. Әсіресе оқушымен қарым-қатынас жасау кезінде, ең алдымен, «эмоционалды көңіл-күймен алмасуға» назар аударған пайдалы. Оқушының жеке қабілеттерін дамыту парадигмасына сәйкес болу үшін «Өзін-өзі тану» пәнінен сабақ беретін мұғалім келесі қасиеттерге ие болуы керек:

- эмпатия (басқалардың сезімдерін түсіну қабілеті);
- құрмет (басқаларды сындарлы тұлға ретінде бағалау мүмкіндігі);
- шынайылық (өз сезімдерін ашық білдіре білу);
- қарым-қатынас этикасы.

Оқушыны құрметтеу – бұл мұғалімнің жеке тұлға, құндылық ретінде бағалау деңгейін нақты тану. Мұндай жағдайда оқушы өзін тәуелсіз тұлға ретінде сезініп, өзін еркін ұстайды. Оқушыларға құрметсіздік (немесе теріс көзқарас), эмоцияларға, сезімдерге және оқушылардың ішкі толқындарына немқұрайлы қарау-бұл өзін-өзі тану пәні мұғаліміне мүлдем жат қасиеттер. Мұғалім оқушылардың іс-әрекеттеріне, сөздері мен іс-әрекеттеріне оң немесе теріс көзқарасты білдіруде мүмкіндігінше адал және табиғи болуы керек. Жағымсыз қатынасын білдіруде мұғалім әдептіліктің шеңберінен шықпай, өз пікірін білдіргенде мүмкіндігінше оқушының жан дүниесін жаралап алмайтындай сөздермен жеткізгені абзалырақ [5].

«Өзін-өзі тану» пәнінің оқытушысы зерттеу қызметінің үш аспектісіне ие.

Бірінші аспект сыныпта топтық жұмыста қолданылатын оқыту әдістері мен формаларының немесе оқыту әдістерінің тиімділігін зерттейді; бұл кезеңде топтық қатынастардың дамуына, әр оқушының жеке қасиеттерінің өсуіне, оқу процесінде аудиторияның мотивациялық дайындық деңгейіне талдау жасалады.

Екінші аспект «Өзін-өзі тануды» оқытуда психодиагностикалық әдістер мен орындаушылық әрекеттерді қолдануды қамтиды. Оларды қолдана отырып, мұғалім оқушының даму процесін зерттеуші ретінде әрекет етеді. Сондықтан олар зерттеу мақсаттарын жоғары кәсіби деңгейде анықтай білуі, зерттеу процесін сауатты жүргізе білуі және этикалық талаптарға сай болуы керек.

Зерттеу қызметінің үшінші аспектісі мұғалімнің өзін-өзі тану процесіне тұлғалық даму технологиясын енгізуімен анықталады. Жеке ресурстарды анықтау және дамыту, өзін-өзі тану бағытында жүзеге асырылатын рефлексияны анықтау бойынша жұмыс барысында байқалатын оқушының ішкі сезімінде болатын қайтымсыз өзгерістер мұғалімнен сезімталдықты талап етеді. Пән мұғалімі мұғаліммен тығыз жұмыс жасай отырып, оның дамуын тікелей жолға бағыттауға міндетті. Осы әрекетімен ол нақты функциясын орындайды зерттеуші, ол үнемі дамуды оқушы. Фасилитациялық қызмет мұғалімнің жанашырлығы мен шынайылығына негізделген, бұл оқушылар тарапынан «оқушы – мұғалім» қатынасында айқын көрінеді. «Фасилитация» және «фасилитатор» ұғымдары (ағылшын тілінен аударғанда жеңілдік, көмек, қолдау дегенді білдіреді) педагогикаға гуманистік психологиядан келді. К.Роджерс: «Оқушыны қабылдау – бұл оған деген белсенді сенім және оның адами мүмкіндіктеріне деген үміт». Эмпатикалық түсіну дегеніміз –байқау, түсіну, мұғалімнің іс-әрекетінде реакция сезімі және әр оқушы үшін оқытудың маңыздылығын бағалау.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.Қ. Қаплиева. Рухани-адамгершілік құндылықтардың білім беру жүйесіндегі маңызы//№ 10, 2010
2. А.С.Сейтақов. Қазақ ағартушыларының рухани-адамгершілік білім беру саласындағы рөлі мен маңызы//Өзін-өзі тану журналы № 2, 2010
3. Қаплиева А.К. Мектеп оқушыларына рухани – ізгілік тәрбие беру. – Ақтөбе, 2000. – 56 б.
4. Нұрғалиева Д.А. тәрбие процесінде 5-9 сынып оқушыларының адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру: пед.ғыл.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс... – Алматы, 2005. – 138 б.
5. Ізғұттынова Р.О. Адами қарым-қатынас жасау – адамгершілік белгісі// Өзін-өзі тану//№ 6, 2010

ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖУРНАЛИСТИКА: КЕМШІЛІКТЕР МЕН КЕДЕРГІЛЕР

Ағынтаев Дастан, Сайын Бибарыс

«Журналистика» мамандығының студенттері

Қазақ-Орыс халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көшесі 52

Бұл мақалада құқықтық журналистиканы жан-жақты талдап, оның қоғамдағы орны мен рөлін, кемшіліктерін және кедергілерін қарастырып жұмыс ретін жаздым.

Түйінді сөздер: әлеуметтік қамтамасыз ету, адам, жәрдемақы, адам құқықтары, әлеуметтік қызмет, мемлекет.

ПРАВОВАЯ ЖУРНАЛИСТИКА: НЕДОСТАТКИ И БАРЬЕРЫ

Ағынтаев Дастан, Сайын Бибарыс

Студенты специальности "Журналистика"

Казахско-русский международный университет, 030006, Актөбе, улица Айтеке би, 52

В этой статье мы подробно проанализировали правовую журналистику, рассмотрели ее место и роль в обществе, ее недостатки и препятствия.

Ключевые слова: социальное обеспечение, человек, , пособие, права человека, социальное обслуживание, государство.

LEGAL JOURNALISM: DISADVANTAGES AND BARRIERS

Agyntayev Dastan, Saiyn Bibarys

Students of the specialty "Journalism"

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, Aiteke bi Street, 52

In this article I have analyzed legal journalism in detail, examined its place and role in society, its shortcomings and obstacles.

Keywords: social security, people, benefits, human rights, the social function, the state.

Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген сөз және баспасөз бостандығы – журналистің бүкіл қызметінің негізі, ұстанар қағидасы болып табылады. Құқықтық мемлекеттегі адам құқықтарының проблемалары мемлекет қызметінің ең негізгі, тұғырнамалық қағидасы ретінде қарастырылуы қажет. Заңда көрсетілген бостандықты дұрыс және толық пайдалану – журналистік құқық пен жауапкершілікті бірдей түсіну әрбір саналы азаматтың борышы болуы қажет. Журналистік қызметтің жемісті болуы журналистің құқықтық және этикалық ережелерді жақсы білуіне тікелей байланысты.

Заңды және журналистік қағида мен тәртіптің қалтарыс-бұлтарыстарын терең білмеуі – оның қызметіндегі үлкен олқылық кейде үлкен қателіктерге ұшыратады. Дипломдық жұмыс таным, құқықтық білім, ағарту және тәрбие функцияларын, сондай-ақ профилактикалық, құқық қорғау және құқық қорғау функцияларын іске асыратын құқықтық журналистикаға арналған. Қоғамның құқықтық өмірін көрсететін құқықтық журналистиканың мәселелері мен жанрларын зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді. Өзін

өркениетті санайтын мемлекеттер секілді Қазақстанда да БАҚ саласын реттеудің мемлекеттік үдерісі бар. Бізде бұл мәселе мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігі ретінде, ұлттық қауіпсіздік саясатынан ажырағысыз білікте қарастырылады. Құқықтық журналистика мен журналист құқықтарының проблемалары туралы зерттеу жұмыстары өте аз. Мұнда Қазақстан Республикасы Конституциясының сөз және баспасөз бостандығы туралы қағидалары түсіндіріліп берілді. Қазақстан Республикасындағы Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Заң және оған кейін енгізілген қосымшалар, Қазақстан Республикасының басқа да заңнамалық актілері, журналистік қызмет тәжірибесі, сот тәжірибесінен мысалдар ұсынылып отыр. Диплом жұмысында журналистік құқық мәселесі кеңірек қамтылып, оның көпке түсініксіздеу жағдайлары талданады. Қазақстан Республикасының Әкімшілік, Азаматтық, Қылмыстық Кодекстерінің баспасөз қызметкерлерінің кәсіби міндеттерін атқаруға байланысты жағдайлары біраз түсіндірілді. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары жүйесіндегі құқықтық журналистиканың дамуына арналған. Диплом жұмысы бұқаралық ақпарат құралдарының азаматтардың құқықтық мәдениетіне тигізетін әсерін талдайды. Дипломдық жұмыстың мақсаты қазіргі қазақ журналистикасындағы құқықтық журналистика туралы жазылған мақалалармен, материалдарды талдап, баға беру. Сонымен бірге құқықтық журналистиканың дамуындағы кемшіліктер мен кедергілерге талдау жасап, ашып көрсету. Дипломдық жұмыста қазақ журналистикасында орны бөлек, қазіргі кезге дейін дұрыс, толық түрде зерттеліп бітпеген бүгінгі қазақ журналистикасындағы құқықтық журналистиканың дамуында кездесетін кемшіліктер мен кедергілер жайлы толыққанды талдау жасалған.

Қазақстан Республикасының "Бұқаралық ақпарат құралдары туралы" бірінші заңы тәуелсіздік жағдайында 1999 жылғы 23 шілдеде қабылданып, 1991 жылғы 28 маусымдағы "Баспасөз және басқа да бұқаралық ақпарат құралдары туралы" Қазақ КСР-інің Заңын алмастырды.

Тәуелсіз Қазақстанның баспасөзі Қазақ КСР кезеңіндегі баспасөзден қатты ерекшеленеді: 1990 жылға дейін республикада бар болғаны 10 республикалық мемлекеттік газет пен журнал шығарылды, олардың негізгілері орыс тілді "Казахстанская правда" және қазақ тілді "Социалистік азастан" (қазіргі "Егемен азастан" - "Независимый Казахстан"). Ел Тәуелсіздігінің басталуымен "Егемен Қазақстан" газеті Шерхан Мұртазаның жетекшілігімен ең көп оқылатындардың біріне айналуда, газеттің таралымы кейде "Казахстанская правда" және басқа да орыс тілді БАҚ таралымдарынан асып түседі. Қазақстанның Масс-медиясы 1990-шы жылдардың басында, ел тәуелсіздік алғаннан кейін қарқынды дамыды. Жыл сайын жаңа басылымдар ашылып, оқырманды журналистиканың жарқын материалдарымен және жаңа формаларымен жаулап алуға тырысты. Қазіргі уақытта сол басылымдардың көпшілігі жабылып қалды, бір кездері Қазақстанның тәуелсіз журналистикасын бейнелеген, мысалы, сол уақыттан бері көптеген өзгерістер мен иелердің ауысуына ұшыраған "Караван" газеті. 1992-1996 жылдар кезеңі мемлекеттің БАҚ-қа қатысу үлесінің азаюымен, жеке, корпоративтік басылымдардың дамуымен сипатталады-бұл жергілікті ақпараттық нарықтың қалыптасу кезеңі.

Құқықтық журналистикада бір-бірінен мүлдем өзгеше әр түрлі бағыттар бар: заңды (Заңгерлерге арналған көптеген мамандандырылған баспа басылымдары, ғылыми және кәсіби), қылмыстық (қылмыстар туралы бұқаралық ақпарат құралдарындағы жедел хабарламалар, қылмыстық әділет органдарының қызметін талдау және т. б.), Сот (сот және сот істері туралы жарияланымдар мен хабарлар, соның ішінде туралы), Консультативтік (бұқаралық ақпарат құралдарында орналастырылатын заңгерлердің тыңдаушылар оқырмандарының, теле-өзекті құқықтық мәселелер туралы хабарлар). Авторлардың мақсатты параметрлері басылымдардың, айдарлар мен бағдарламалардың бағытына сәйкес келеді. Мысалы, мамандандырылған заң журналдары заңгерлердің әлеуметтік тобының теориялық, кәсіби құқықтық санасын қалыптастыруға, тәжірибе алмасуға, заңнамадағы өзгерістерді

тануға бағытталған. Құқықтық журналистиканың қылмыстық бағыты бұқаралық басылымдарға тән, олар аудиторияға қоршаған шындық туралы ақпараттың максималды көлемін беруді мақсат етеді. Бұл бағыт қылмыстық фактілер туралы есеп беріп қана қоймай, оларды талдап, биліктің заң шығарушы және сот тармағының қызметіне баға беріп, түсініктеме беретін сапалы басылымдарда да бар.

Осылайша, құқықтық журналистика қоғамның құқықтық өмірінде жүріп жатқан процестерге қатысады, бұл әлеуметтік субъектілер арасындағы өзара әрекеттесу әлемі сияқты Заңның болу формасын білдіреді. Біздің ойымызша, құқықтық өмір, сондай-ақ құқықтық мәдениет қоғам өмірінің рухани саласына жататыны анық. Демек, Құқықтық журналистика қоғамның рухани өміріндегі процестерге қатысады және барлық идеологиялық институттарға тән танымдық, білім беру, тәрбиелік және ұйымдастырушылық функцияларды орындайды. Қоғамның оң құқықтық өмірінің қалыптасуы құқықтық ақпараттандыру, ағарту, білім беру және адамдарды тәрбиелеу жүйесімен тығыз байланысты. Өйткені таратылатын БАҚ ақпарат өзінің халықтың қалың жігі үшін қолжетімділік реципиенттерге құқықтық ақпараттандырудың белгілі бір деңгейіне жетуге мүмкіндік береді.

Өздеріңіз білетіндей, сот, құқық қорғау жүйелері мен БАҚ бір әлеуметтік ортада жұмыс істейді. Әр түрлі функцияларды орындай отырып және әр түрлі сипатқа ие бола отырып, олар қоғамдық мүдделерге бірдей қызмет етуі қажет. Бұқаралық ақпарат құралдары сот тақырыбына жиі жүгінетін сияқты, бірақ мұқият, байыпты Жарияланымдар маңызды. Осыдан шығатын қорытынды – журналистика факультетінде арнайы құқық тақырыбында жазатын журналистерді дайындайтын уақыт жетті. Бізде осы күнге дейін мұндай тәжірибеде болған жоқ. Ал, екінші мәселе, ол – соттар көбінесе журналистерге ренжулі. Неге? Олар: «Журналистер дұрыс жазбайды, фактіні бұрмалайды, соттың шешіміне араласады», – дейді. Бір жағынан, соттың шешімі шыққанға дейін, оны егер журналист жазса, оған қоғамдық ықпал жасайтындай болып көрінетіні рас. Мұны мойындауымыз қажет. Соны сотқа ықпал жасамайтындай, тұжырымсыз, тек ақпарат ретінде ғана беруге де болады. Ал, журналистер, керісінше, судьяларды кінәлайды. Неге? Бірінші сатыда шыққан шешім неге апелляцияда, кассацияда, тіпті, қадағалау органында көбіне бұзылып жатады. Соттың әділ шешімі ешуақытта бұзылмауы қажет. Бұл судьяның тәуелсіздігімен өте тығыз байланысты нәрсе.

Конституцияның 20-бабының 1-бөлігінде: «Сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі. Цензураға тыйым салынады», – деп жазылған. Осыған бүкіл заңдар, «БАҚ туралы» заң да, Қылмыстық кодекс те, Азаматтық кодекс те, Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодекс те бағынады. Бірақ, оларда ерекше, қай жерде қалай жүру қажет, соның бағыты жазылған. Яғни, журналистке тосқауылдар қойылған. Сол тосқауылдарды журналист тек заңмен жүріп-тұрып қана жеңе алады. Егер соны сақтаса, онда ол журналист кәсіби жазады, ол заңды да бұзбайды, оны ешкім де сотқа шақырмайды. Тек бір нәрсе болуы мүмкін, ол тергеу ісіне байланысты. Не Ұлттық қауіпсіздік комитеті, не Ішкі істер министрлігі тергеу ісі кезінде журналисті не куә ретінде, не басқа ретінде тартуы мүмкін. Қалған жағдайда журналист мақаласын жазғанда ең бірінші өзінің ешкімнің ар-намасына, жеке басына тиіспегенін ойлауы тиіс.

Сонымен тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні баспасөз бостандығы – халықтың бостандығы деген сөз. Сондықтан да ақпаратты ел ішінде, сондай-ақ мемлекеттік шекаралар арқылы шетке бөгетсіз таратуды көздейтін принциптер елдегі демократиялық институттарды дамытуға және қорғауға мүдделі барлық күштердің қолдауына ие болуға тиісті. Өйткені, теледидар, газет ең күшті насихат құралы. Жалпы – журналистика халықтық болып саналады. Өйткені, журналистика халықтың қамын ойлайтын, соның қажетін қарастыратын сала. Журналистиканың халыққа қызмет етуі – сол халықтың нақты қажеттерін өтеу үшін, оны прогреске бастайтын, жақсылыққа жеткізетін жолды таңдау деген сөз.

Баспасөз күн сайын жаңарып, толығып отыратын қоғамдық сананың белсенді түрі. Яғни, бұқаралық ақпарат құралдары туралы бүгін қабылданған заң, тәртіп ережелері ертен талапқа жауап бере алмайтындай болып қалуы мүмкін. Ал, журналистер қауымы бұл жаңалықтар мен өзгерістерді сергек сезініп отырмаса, өмір көшінен кеш қалады.

Өмір өз орнында тұрмайды, қоғам өзгереді. Мемлекеттің тәуелсіздік алуына байланысты тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдарының өмірге келуіне мүмкіндік туды. Азаматтардың сөз, баспасөз, шығармашылық бостандығы Конституциялық деңгейде жария етілді, цензура жойылды, адам құқығы мен бостандықтарына кепілдік берілген Қазақстан Республикасында баспасөз бостандығы – басты құндылықтарының бірі болып табылады. Тәуелсіздіктің алғашқы 15-16 жылының өзінде Әлемдік қауымдастықтың толық өкілетті мүшесі болған республикамызда тәуелсіз баспасөз қалыптастыруға барлық жағдайлар бар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жақсылықбаева Р.С. Журналист этикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 230 бет.
2. Құқықтық журналистиканы дамыту — заман талабы.// Заң газеті. 2012. 15-ақпан
3. Құқықтық журналистиканың дамуы: кемшіліктер мен кедергілер.// Заң газеті. 2012. 30-наурыз
4. Құқықтық журналистика ҚазҰУ-де талданды.//Алматы ақшамы. 2012.16-ақпан
5. Судьялар мен журналистердің мақсаттары мазмұндас.//Айқын.2012. 15-ақпан, №1
6. Алексеев С, Философия права. 1997. 54 б.
7. Журналист. - 2003. №10. 48 б. Школа Американской журналистики
8. Журналист. - 2000. №10. 74 б. Фере Г. «Свобода» без грима.
9. Журналист. - 2005. №10. 48 б. Школа Американской журналистики.
10. Журналистің кәсіптік этикасының Кодексі. Журналист. - 1991. №6.12 б.
11. «Баспасөз және басқа бұқаралық хабарлама құралдары туралы» Заң.
12. Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Заңы». 2005. 49 б.

**«БАЛАНЫҢ ЖЕКЕ ТҮЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНДА ОТБАСЫ МЕН
МЕКТЕПТІҢ АРА ҚАТЫНАСЫ»**

**Адилгазиева А.Т., Азбергенова Ж.К., Калдыгарина А.М., Карагулова Г.Д.,
Карамырзаева И.Н.**

*6B01311 - «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының
3 курс (3жылдық) студенттері*

Кусаинов А.К.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада баланың өмірі екі маңызды саладан тұрады: мектеп пен отбасы, олар өзгеріп, дамып отырады. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде басқалармен қатар отбасы құндылықтарының жоғалуы демографиялық мәселелердің негізгі себептерінің біріне айналды. Сондықтан тәрбиенің маңызды да өзекті мәселелерінің бірі – мектеп пен отбасының ынтымақтастығы мәселесі қарастырылған.

Түйін сөздер: ынтымақтастық, феномен, педагогикалық білім, тәрбие үрдісі.

**«СООТНОШЕНИЕ РОЛИ СЕМЬИ И ШКОЛЫ В СТАНОВЛЕНИИ РЕБЕНКА КАК
ЛИЧНОСТИ»**

**Адилгазиева А.Т., Азбергенова Ж.К., Калдыгарина А.М., Карагулова Г.Д.,
Карамырзаева И.Н.**

Студенты 3 курса (3 год) по ОП 6B01311 – «Педагогика и методика начального обучения»

Кусаинов А.К.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Ақтөбе, ул. Айтеке би, 52

В статье рассматривается, что жизнь ребенка состоит из двух важных областей: школы и семьи, которые меняются и развиваются. На современном этапе развития общества, наряду с другими, утрата ценностей семьи стала одной из основных причин демографических проблем. Поэтому рассматривается один из важных и актуальных вопросов воспитания – вопросы сотрудничества школы и семьи.

Ключевые слова: сотрудничество, феномен, педагогическое образование, воспитательный процесс

**«CORRELATION OF THE ROLE OF FAMILY AND SCHOOL IN THE FORMATION OF
A CHILD AS A PERSON»**

**Adilgazieva A.T., Azbergenova Zh.K., Kaldygarina A.M., Karagulova G.D.,
Karamyrzayeva I.N.**

3rd year students (year 3) on OP 6B01311 – "Pedagogy and methodology of primary education"

Kusainov A.K.

Pedagogy gylymdarynyn candidates, professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;

The article notes that a child's life consists of two important areas: School and family, which change and develop. At the present stage of society's development, among other things, the loss of family values has become one of the main causes of demographic problems. Therefore, one of the most important and topical issues of education is the issue of cooperation between the school and the family.

Key words: cooperation, phenomenon, pedagogical education, educational process

Отбасы, жоғарыда айтылғандай, бала тәрбиесінде басты орын алады, баланың дүниетанымы мен мінез-құлқының адамгершілік нормаларын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Отбасы – мектеп ұжымының ұясы. Мектеп пен отбасының педагогикалық өзара әрекеттестігі балалардың жеке дамуы мен өсуі үшін қолайлы жағдай жасаудан, лайықты өмір сүретін тұлғаның белсенді өмірін ұйымдастырудан тұрады. Ата-аналармен өзара әрекетті ұйымдастырудағы мұғалімнің негізгі міндеті – отбасының педагогикалық, тәрбиелік қызметін белсендіру, оған мақсатты, әлеуметтік маңызды сипат беру. [1, 114 б.]

Оқу-тәрбие үдерісіне қатысушылардың барлығының қарым-қатынасы, жағымды өмірлік мысалдар мен рухани құндылықтар тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді. Отбасымен мақсатты қарым-қатынастың үлкен әлеуметтік мәні бар. Мектеп пен отбасының өзара әрекеттестігі жеке болуы керек, сондықтан мұғалім әрбір нақты жағдайда баланың кіммен тұратынын, қандай өмір сүру жағдайын, тұрғылықты жерін, отбасының әлеуметтік жағдайын және т.б. Білім беруде жалпы ұсыныстар, нұсқаулар, әдістемелік әзірлемелер мен бұйрықтар орынсыз. Бір отбасына берілген ұсыныстарды басқа отбасында тексеруге болмайды. Мұндай жағдайларда кеңестерден аулақ болуды үйрену керек. Мектептің функцияларына ақпараттандыру, оқушылар мен ата-аналарға қолдау көрсету кіреді, өз кезегінде отбасы мектепке жауап береді және көмектеседі. Отбасында тәрбие махаббатқа, тәжірибеге, дәстүрге, көршілердің кеңесі бойынша бала кезінен жеке үлгі. Бұл өзара әрекеттестік мектептің педагогикалық тактикасын анықтайды, мұғалімге ата-аналармен қарым-қатынаста дұрыс сөздерді табуға мүмкіндік береді, ата-аналармен қарым-қатынастың ерекше реңкі. Ата-ана баласы туралы оның тентек, каприз, жаман деп айтуы міндетті емес. Ата-аналарды өз баласының бойынан жақсы және дара нәрсе іздеуге және табуға үйрету керек.

Мектеп пен отбасының өзара әрекеттесуінің негізгі шарты бір-бірінің іс-әрекетінің функциялары мен мазмұнын толық түсіну болып табылады. Бұл субъектілер бір-бірін түсініп, бір-бірінің білім беру мүмкіндіктерінің бейнесін көрсете алады, өзара көмек көрсетудің нақты әрекеттерін белгілей алады, бұл не үшін жасалып жатқанын біледі және тәрбиенің міндеттерін, құралдарын және түпкілікті нәтижесін нақты көрсете алады. [28, 55 б.] Көбінесе отбасы тәрбие эстафетасын мектепке береді, сол арқылы баланы тұлға ретінде тәрбиелеу үрдісінен алшақтайды. Бұл ретте екі жақ толық өзара түсіністікпен және бір-біріне көмектесе отырып, баланың тұлғалық қалыптасуына қатысуы керек. Отбасылық тәрбие қарым-қатынасқа эмоционалдылық әкеледі, ата-ананың балаға деген сүйіспеншілігін және балалардың ата-анасына деген өзара сезімін қамтиды. Ошақтың жылуы, үй жағдайындағы мемлекеттің жайлылығы баланың отбасында қалыптасқан ережелерді, мінез-құлқын, көзқарастары мен ұмтылыстарын қабылдауына ынталандырады. Ал отбасы бала тәрбиесін ойдағыдай атқаруы үшін ата-ана негізгі педагогикалық талаптарды біліп, отбасында бала тәрбиесіне қажетті жағдай жасауы қажет. Бұл қандай шарттар?

Ең алдымен, ата-ана мен отбасы мүшелерінің әрқайсысы бала тәрбиесіндегі жауапкершілігін түсінетін отбасылық атмосфера. Отбасындағы дұрыс тәрбиенің шарттары – саналы түрде ұйымдастырылған өмір, отбасындағы өмір сүру тәсілі. Отбасы, мектеп, бүкіл қоғам ұмтылатын мұрат – жан-жақты дамыған, білімді, физикалық және моральдық жағынан дені сау, еңбекті білетін және жақсы көретін адам. Осы тұрғыдан алғанда мектеп

мұғалімдерінің мектеп оқушыларының ата-аналарымен жұмысының негізгі міндеттері айқындалады: ата-аналардың жүйелі, жан-жақты педагогикалық білімі. Оларды теориялық білім негіздерімен, студенттермен жұмыс тәжірибесімен таныстыру; ата-аналарды оқу-тәрбие процесіне белсенді қатысуға тарту, ата-аналардың өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігін қалыптастыру;

Отбасы мен мектептің өзара әрекетін құру кезінде белгілі бір проблемаларды ескеру қажет: отбасындағы бір баланың тәрбиесі, толық емес отбасының балаға әсер ету ерекшеліктері; ата-аналардың көп жұмыс істеуіне байланысты ата-аналар мен балалар арасындағы байланыстың болмауы. [1, 127 б.]

Осылайша, ең жалпы түрде отбасы мен мектеп арасындағы қарым-қатынас туралы сұраққа жауап олардың тәрбиелік іс-әрекетінің қажеттілігін, өзара байланысын, өзара сабақтастығын, бір-бірін нығайтуы мен толықтыруын танудан тұрады. Екеуі де балалық және жасөспірімдік кезеңдегі әлеуметтік тәрбиенің екі негізгі және тең субъектісі болып табылады. Функцияларды шектемей, отбасының жауапкершілігін төмендетпей, оған педагогикалық ұжымды қосу арқылы оқу-тәрбие процесін тереңдету – білім мен тәрбие сапасын арттырудың бірден-бір дұрыс жолы. Осы жағдайда ғана оқушыларды еңбекке баулу мен кәсіптік бағдар беруді, жастардың бойында жоғары адамгершілік қасиеттерді дамытуды қамтамасыз етуге болады. Ата-аналар қауымы өзін педагогикалық ұжымның «кедей туысы» ретінде сезінбеуі керек,

Бұл жағдайда ата-аналар өздерін көрсетеді:

1) мектептің қалыпты жұмыс істеуін ресурстық қамтамасыз етуде (жеке мүмкіндіктерін пайдалана отырып);

2) оқу процесінде (мысалы, этика, эстетика, құқық негіздерін оқытуға көмектесу);

3) оқу-тәрбие жұмысында (оқушылардың өмірлік жоспарларын, олардың қажеттіліктері мен қызығушылықтарын, бос уақытын бағалау критерийлерін қалыптастыруға мектеппен келісілген әсер ету);

4) оқушылардың оқуды тастап кетуіне жол бермеу және одан айырылған балалар мен жасөспірімдердің оқуға деген қызығушылығын қалпына келтіру;

5) бітірушілермен жұмыс істеу кезінде оларға жаңа қызметке алғаш рет қолдау көрсету, ал алаңдауға негіз болған жағдайда жұмыс істемейтін өмір салтына көшуді болдырмау. [28, 64 б.]

Өзара қарым-қатынас барысында отбасы тәрбиесінің әдістемесі мен мазмұнындағы кемшіліктерді ата-аналарға айтып қана қоймай, ата-аналар да мұғалімдерге – мектеп жұмысындағы осыған ұқсас «сәтсіздіктерді» көрсетуі керек. [16, 562 б.] Дегенмен, өзара сын дәлелді және сындарлы болуы керек. Оның астарында жалпылама сөздер мен қорлайтын эпитеттер емес, нақты деректер мен ұсыныстар жатуы керек.

Әңгімелесу және талқылау мәдениеті тек мұғалімдер мен ата-аналар арасында ғана емес, оқушылармен қарым-қатынаста да өзара байланыста бірдей қажет. Әрине, мұғалімдер мен студенттер арасындағы қарым-қатынаста, оларға әсер етуде қиындықтар болуы мүмкін және тіпті болмай қоймайды. Дегенмен, тығырықтан шығудың жолын күнделік арқылы отбасына шағымданудан немесе «директивалардан» іздемей, білім берудің бірлескен бағытын дамыту үшін жағдайды бірлесіп талқылаудан іздеу керек. Ата-аналар қауымы мұны мұғалімдерден қатаң талап етуге құқылы. Осы жағдайда ғана мектептің мақсаты мен отбасының мақсаты – қоғамға пайдалы адам мен азаматты тәрбиелеуге қол жеткізуге болады. Ата-аналардың, ата-аналар қауымының мектеп ісіне қатысуы қайырымдылық емес. Мектепке көмектесе отырып, отбасы сол арқылы бала тәрбиесіне де көмектеседі.

Мектеп мұғалімдерінің ата-аналармен жұмысы келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады: бүкіл ата-аналар ұжымымен, топпен немесе жеке. Білім беруде мектеп пен отбасының өзара әрекеттесуі қажет, өйткені ата-аналар өз балаларын қоғамымыздың

лайықты азаматы ретінде көргісі келеді. Отбасының көмегінсіз мектеп білім беруде жоғары нәтиже бере алмайды. Әлеуметтік институттардан айырмашылығы, отбасы балаға күн сайын әсер етеді, сондықтан оның жеке қасиеттерін қалыптастыруда шексіз дерлік мүмкіндіктері бар. Ата-аналармен достық қарым-қатынас орнату оңайырақ, егер мұғалім жағдайды ескере отырып, қарым-қатынасты мақсатты түрде құрса, әңгімелесудің мазмұнын ғана емес, сонымен бірге оның барысын, мүмкін болатын нұсқаларын және күтпеген бұрылыстарын алдын ала ойластырса.

Кеңес бергенде, қажет болған жағдайда ата-ананың балаға тәрбиелік ықпалына түзетулер енгізуге тырысқанда, отбасының ішкі істеріне тікелей, әдепсіз араласу наразылық тудыруы және қалпына келтіру қиын зиян келтіруі мүмкін екенін есте ұстаған жөн. Өйткені, әрбір ата-ана баласына өзінің біліміне, дағдысына, сезіміне, сеніміне сүйене отырып, өзі қалағандай тәрбие береді. Сіз ата-аналардың өтініштеріне өте мұқият болуыңыз керек. Егер бұл балаға зиян тигізетін болса ғана сұраудан бас тарта аласыз. Жеке қарым-қатынас мұғалімге ата-аналарға әсер ету мүмкіндігін беріп қана қоймайды, сонымен қатар оған балаларға дұрыс көзқарасты таңдауда көптеген жолдармен көмектеседі.

Оқушылар туралы жан-жақты мағлұмат алу үшін мұғалім сынып жетекшілерімен бірлесе отырып, балалық шағында берілген мінездемелерді зерттеуі қажет. Құжаттарды қарап шыққаннан кейін мұғалім ата-аналарымен жеке кездесу керек, ұжымдық әңгімеге мектепке шақырылуы мүмкін оқушылардың тізімін жасауы керек. Білім беруде мектеп пен отбасының өзара табысты әрекеттесуі үшін ата-ана өз балаларының іс-әрекеті мен мінез-құлқын талдай білуі қажет. [16, 575 б.] Ал ол үшін қажет: ата-аналардың адамгершілік тәрбиесіне дайындығын ескере отырып, педагогикалық білім берудің мазмұны мен әдістемесін әзірлеу; ата-аналарда тәрбиеші ретінде арнайы педагогикалық-психологиялық білім саласында өзін-өзі тәрбиелеу процесіне қызығушылықты ояту; ата-аналар мен балалар мен сынып жетекшісі арасындағы қарым-қатынасты жақсарту; олардың бірлескен қызметі мен қарым-қатынасының аясын кеңейту. Сынып жетекшісі мен ата-ана арасында сенімді қарым-қатынас болса, мұғалім өз бақылауларының нәтижелерімен бөлісуді сұрауы мүмкін. Осылайша мектеп, сынып ұжымы және отбасы талаптарының бірлігі қамтамасыз етіледі. Қоғам өміріндегі демократиялық қайта құрулар білім беру парадигмаларының өзгеруіне, өзара әрекеттесу принципін жариялануына әкелді. Педагогика ғылымының тұлғаны қалыптастыруға қызығушылығының артуы оқыту мен тәрбиелеу тәжірибесіне түзетулер енгізеді. Педагогикада оқу-тәрбие процесіндегі гуманистік, тұлғалық тәсілдер ерекше өзекті болып табылады. [16, 134 б.] Осылайша мектеп, сынып ұжымы және отбасы талаптарының бірлігі қамтамасыз етіледі. Қоғам өміріндегі демократиялық қайта құрулар білім беру парадигмаларының өзгеруіне, өзара әрекеттесу принципін жариялануына әкелді. Педагогика ғылымының тұлғаны қалыптастыруға қызығушылығының артуы оқыту мен тәрбиелеу тәжірибесіне түзетулер енгізеді. Педагогикада оқу-тәрбие процесіндегі гуманистік, тұлғалық тәсілдер ерекше өзекті болып табылады. [16, 134 б.] Осылайша мектеп, сынып ұжымы және отбасы талаптарының бірлігі қамтамасыз етіледі. Қоғам өміріндегі демократиялық қайта құрулар білім беру парадигмаларының өзгеруіне, өзара әрекеттесу принципін жариялануына әкелді. Педагогика ғылымының тұлғаны қалыптастыруға қызығушылығының артуы оқыту мен тәрбиелеу тәжірибесіне түзетулер енгізеді. Педагогикада оқу-тәрбие процесіндегі гуманистік, тұлғалық тәсілдер ерекше өзекті болып табылады. [16, 134 б.] Педагогикада оқу-тәрбие процесіндегі гуманистік, тұлғалық тәсілдер ерекше өзекті болып табылады. [16, 134 б.] Педагогикада оқу-тәрбие процесіндегі гуманистік, тұлғалық тәсілдер ерекше өзекті болып табылады. [16, 134 б.]

Бұл тенденциялар әр түрлі танымдық іс-әрекет түрлерін оқытудың әдістерін, формалары мен құралдарын өзгертуді талап етеді. Мектептің педагогикалық ұжымы білім беру мекемесінің тәрбиелік қызметін күшейту мектеп пен жанұяның, мұғалімдер мен ата-

аналардың өзара әрекеттесуінің нысандары мен әдістерін жетілдіру қажет деп санайды. Сондықтан отбасымен қарым-қатынасты нығайту бірінші кезектегі міндет болып табылады. Тәжірибеде оның ең ұтымды формалары дамыды: ата-аналардың жалпы және сыныптық жиналыстары, ұжымдық және жеке консультациялар, әңгімелер, лекциялар, конференциялар, студенттердің отбасыларына бару, әртүрлі формадағы және мазмұндағы мәтіндік материалдарды ресімдеу, фотомонтаждар, оқушылардың көрмелері. ' жұмыс істейді. Ата-аналар оқу процесін ұйымдастыруға қатысады: үйірмелерге жетекшілік ету, ата-аналар мен балалармен сөйлесу, сыныптан және мектептен тыс жұмыстарға дайындау және қатысу, экономикалық көмек көрсету. Ата-аналармен және оқушының отбасының басқа ересек мүшелерімен жеке жұмыс күрделі және жан-жақты.

Мұғалімдер мен ата-аналар арасындағы ынтымақтастық- бұл білім беру ортасын ізгілендіруге, мектеп пен отбасы қызметінің ортақ стратегиясын жасауға, бірлескен жұмыс бағдарламаларын анықтауға, педагогикалық шеберлікті, ата-аналар мен мұғалімдердің мәдениетін арттыруға, өмірдің жаңа принциптерін меңгеруге және қоғамдық өмірдің жаңа формаларын дамыту. Мұндай қызметтің басты қағидасы – жеке адамға деген терең құрмет пен сенім.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Азаров Ю.П. Отбасы педагогикасы. - Санкт-Петербург: Петр, 2011. - 400 б.
2. Бордовская Н.В. Реан А.А. Педагогика. - Петербург: Петр, 2011. - 304 б.
3. Бороздина Г.В. Психология және педагогика / ред. Баркова Г.А. – М.: Юрайт-Издат, 2011. – 477 б.
4. Вайдорф-Сысоева М.Е. Педагогика: лекциялар жинағы / ред. Гришина Л.В. – М.: Юрайт, 2010. – 239 б.
5. Гранкин, А.Ю.Е.А. Аркин отбасы тәрбиесі туралы / А. Ю.Гранкин// Педагогика. 2004. № 6. 80 - 84 беттер.
6. Әлеуметтік педагогиканың тарихы / ред. М.Н. Галагузова. М.: Сфера, 2002. - 544 б.
7. Дмитриева И.К. Педагогика. - М.: Феникс, 2007. - 185 б.
8. Ефремов О.Ю. Педагогика: оқу құралы.- Петербург: Петр, 2010.- 352 б.
9. Зверева О.Л., Кротова Т.В., Ганичева А.Н. Ерте және мектепке дейінгі жастағы балаларды отбасылық педагогика және үйде тәрбиелеу: оқулық. – М.: Сфера, 2009. – 256 б.
10. Землянухина Н.А. Бала тұлғасының қалыптасуына жанұя ішілік қарым-қатынастың әсері / Н.А. Землянухина / Әлеуметтік педагогика. 2005. - № 1. - С. 81 - 83.
11. Капранова В.А. Педагогика тарихы / ред. Лигвинович Е.А., Чернушевич Ю.В. – М.: Инфра-М, 2011. – 240 б.
12. П.Ф.Каптерев отбасы тәрбиесі туралы: оқулық. студенттерге арналған жәрдемақы. жоғарырақ және орт. пед. оқулық мекемелер/комп. Андреева И.Н. М.: Сфера, 2000.168 б.
13. Каверина Л.Б. Сынып жетекшісінің жұмысын ұйымдастыру/Л. Б.Каверина // Сынып жетекшісі, 2006. - №7. - С. 43 - 49.
14. Каптерев П.Ф. отбасы тәрбиесі бойынша: оқу құралы. жәрдемақы / комп. Андреева И.Н. М.: Академия, 2000. - 168 б.
15. Қоджаспирова Г.М., Қоджаспиров А.Ю. Педагогика: сөздік. – М.: Наурыз, 2005. – 448 б.
16. Қоджаспирова Г.М. Педагогика: оқулық. – М.: Норус, 2010. – 744 б.

17. Кравченко А.И. Психология және педагогика: оқу құралы. – М.: Инфра-М, 2010. – 400 б.
18. Лихачев Б.Т. Педагогика: дәрістер курсы. – М.: Владос, 2010. – 647 б.
19. Марцинковская Т.Д., Григорович Л.А. Психология және педагогика. – М.: Проспект, 2010. – 464 б.
20. Москвина Н.И. Отбасы мен мектептің өзара әрекеттестігі / Н.И. Москвин // Сынып жетекшісі, 2005. - №5. - Б.102 - 107.

**«КӨРКЕМ МӘТІН АУДАРМАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ
АУДАРМАШЫНЫҢ РӨЛІ»**

Айладір Аружан, Асылхан Лаура, Бисембаева Газиза

«АІ» - мамандығының 4- курс студенті

Ағымедуллаева Назерке Бөлекбайқызы

Педагогика ғылымдарының магистрі, ағылшын тілінің оқытушысы

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада қазақ-ағылшын көркем мәтін аударма ерекшеліктері және түрлері туралы баяндалады.

Кілт сөздер: Көркем аударма, көркем мәтін, калькалау.

«ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА И РОЛЬ ПЕРЕВОДЧИКА»

Айладір Аружан, Асылхан Лаура, Бисембаева Газиза

Специальность «ЛД» 4 курс

Ағымедуллаева Назерке Бөлекбайқызы

Магистр педагогических наук, преподаватель английского языка

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Ақтөбе, ул. Айтеке би, 52

В данной статье рассматриваются особенности и виды перевода казахско- английских художественных текстов.

Ключевые слова: Художественный текст, художественный перевод, калькирование .

**«FEATURES OF THE TRANSLATION OF A LITERARY TEXT AND THE ROLE OF A
TRANSLATOR»**

Ailadir Aruzhan, Assylkhan Laura, Bissembayeva Gaziza

Specialty "PD" 4 course

Agymedullayeva Nazerke Bolekbaykyzy

Master of Science in Education, teacher of English language

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, AitekebiSt. 52

This article discusses about features and types of translation of kazakh-english literary texts.

Key words: Literary text, literary translation, calquing.

Көркем мәтін дегеніміз – белгілі бір автордың көркем әдебиет тілінде жазған белгілі бір құбылыс пен іс-әрекетке немесе әлем мен қоршаған ортаға деген көз қарасын, қатынасын әсем сөзбен жеткізген мәтін. Мысалы көркем мәтінге: поэма, жыр-дастан, өлең жолдары, мысал, ертегі, аңыз, өтірік өлең тағы да осы сынды шығармалар жатады.

Оның басқа мәндерге қарағанда қандай ерекшеліктері бар және оны басқа мәтіндерден қалай айырамыз? Оның келесідегідей айырмашылықтары бар. Яғни мұнда мәтінге өң-көрік беріп тұратын мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, эпитеттер, метафоралар мен

салыстыраларға толы болады. Осы секілді белгілерге қарап шығарма авторында анықтауға болады. Басқа мәтіндер секілді мұнда да тек көркем мәтінге сай сөздік қор қолданылады. Бірақ көркем мәтіннің басқа мәтіннен тағы бір ерекшелігі басқалары секілді бір қолдану аясы кішкентай терминдермен шектелмейді. Көркем мәтін автордың қиялына пара-пар шексіз. Көркем мәтінге белгілі бір шекаралар қойып бұғаттау мүмкін емес. Ол шығарманы оқитын орта кең ауқымды немесе кішкентай ортада болады. Осы белгілерден бөлек көркем мәтін эмоцияға толы. Ол тек автордың сезімін ғана жеткізбей көрермендерге сол сезімдерді сезіндіреді.

Мәтінде Автордың қиялы оны белгілі бір ақпаратты, ойды сезімдерді жеткізе білу қабілеті көрінеді. Мұндай мәліметтерді іс-қағаздар мәтінінде немесе ғылыми зерттеу мәтінінде көрсетпейтін, жеткізілмейтін ойлар.

Тағыда атап өтетін бір жағдай, бұл-тұтастық. Онда басты мақсат, қандайда бір ақпараттың оқырманға дұрыс жеткізілуі және тақырып толықтай ашылып, оған сәйкес аяқталуы болуы керек. Бұл дегеніміз бір шығармадағы әрбір ой маңызды біруін алып тастаса барлық көріністің мағынасы кетеді. Яғни көркем мәтін құрғақ мәселер мен факттарға толы болмау қажет.

Көркем әдебиетті талдаумен сол саладағы ғылым айналысады оның ішіне әдебиеттанушылар тіл мамандары кіреді. Мәтіннің стилистикасы мен әдебиеттік талдауға байланысты автордың қандай ой жеткізгісі келгенін оның қандай тілдік көмекшілерді қолданып білуге болады. Көркем мәтіннің қандай болатынына әсер ететін факторлар автор қиялы мен көзқарасы мен қатар автордың елінің, ұлтының ұлттық бояуы, мәдениеті, салт-дәстүрлері және де тарихы да орасан зор рөл атқарады.

Көркем мәтін бұл күрделі шығармашылық үрдістің нәтижесі, шығармашылық ойдың іске асуы. Көркем шығарма оқырмандарға ақпараттың алуан түрлерін – фактілер, эмоциялық-мотивациялық, концептуалды ұсынатын жоғары қанықтығы бар. Көркем мәтіндер дегеніміз жеке тұлғаға (авторға), жалпы осы тілде сөйлейтін халық ретіндегі дүниенің тілдік және ұлттық бейнесін көрсетеді. Көркем мәтінде сол елдің немесе ұлттың бояуын ағатсыз нақты білдіру. Кез келген мәдениетте мәтіндер көпфункционалды болады яғни бір мәтін бір емес, бірнеше қызметте атқарады. Көркемдік функциясын ғажайып, моральдық, философиялық, саяси оймен үйлесуі белгілі бір көркем мәтіннің әлеуметтік қызмет етуінің ажырамас белгісі болып табылады.

Мәтін белгілі бір көркемдік міндетті орындаумен ғана қоймай сонымен қатар адамгершілік, саяси, философиялық, публицистикалық қызметтерді де атқаруы керек. Ал керісінше, белгілі бір, мысалы, философиялық рөл атқару үшін мәтін эстетикалық қызметті де атқаруы керек. «Кез келген көркем мәтінді алғанда өзінің қазіргі ұжымында эстетикалық қарым-қатынасы болған жағдайда ғана өзінің әлеуметтік қызметтерін толық атқара алады». Бүгінгі күнде көркем мәтіндерді зерттеу бірқатар пәндер аясында жиі жүргізілуде. Оны пайда болу мен қабылдаудағы сан алуан аспектілеріне байланысты мәселелер тек тіл білімінде ғана емес, сонымен қатар психология, психолінгвистика, шет тілдерін оқыту әдістемесі, лингвомәдениеттану және т.б.

Британ жазушысы Ж.К.Роулингтің «Хэрри Поттер және пәлсапа тас» атты кітабы қазақ тіліне ресми түрде аударылды. Әрине, әлем бестселлері болып, 80 тілге аударылған серияның қазақ тілінде 20 жылдан бері шықпағаны таң қалдырады.

«Хэрри Поттер және пәлсапа тасты» Динара Мазен, Саят Мұхамедяр және Наркез Берікқазы аударған. Жобаның жауапты редакторы – Назгүл Қожабек. Қазақ тілінде кітап шығару құқығы «Stepe & WORLD Publishing» компаниясына тиесілі.

Кітапты оқи отырып, бізге көптеген сұрақтар келеді. Кітап 20 жылдан кейін аударылса да, қазақ халқы өзге тіл арқылы мазмұнын жақсы біледі. Ендігі кезектегі басты сұрақ, бас кейіпкер есімі неге Гарри емес, Хэрри деп аударылған. Кейіпкер есімдерін, елді

мекен атауларын аударғанда төл туындыны басшылыққа алған.Әрине, дәл «Гарри» немесе «Роулинг» деп айтуды әдетке айналдырған оқырмандардың пікіріне түсіністікпен қараған жөн және оларға қазақша нұсқаны қабылдау әлі де қиын екенін білеміз. Бірақ кітап ағылшын тілінен тікелей аударылған, мұнда «Гарри» сөзі |'hægi| транскрипцияланады. «Ө» дыбысы ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де бар. Бұл автордың фамилиясына да қатысты – «Роулинг» |'rō-liŋ| деп оқылады. «ң» дыбысы қазақ тілінде де бар. Тұжырымдаған кезде , ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылған шығармалар тікелей сондай дыбыспен аударылады. Ал, басқа тілде ұқсас дыбыс болмағандықтан, аудару барысы өзгереді. Қазақ аудармашыларының басты мақсаты белгілі бір сөздің дәл, нақты, лайықты аналогын іздеу және табу екенін атап өту керекпіз. «Егер аударманы оқыған оқырман түпнұсқаны оқып шықтым деген әсерде болса, біз өз миссиямыз орындалды деп есептейміз. Жақсы аударма әдеби шығарманың өзіндік ерекшелігін, стилін сақтайды және оңай оқылады. Осы кітапты оқи отырып, қазақ тіліне бірнеше көркем аударма тәсілі бойынша аударылған сөздерді іріктедік:

Қазақша	Ағылшынша	Аударма тәсілі
1)Есті адамға лайық қасиет емес	hold with such nonsense- бос сөзді ұстанбады	Сөз тіркесі транспозиция әдісі арқылы аударылған. Себебі грамматикалық құрылымы өзгеріске ұшыраған.
2) Масқараның көкесі	could bear - шыдай алмау	Сөз тіркесі транспозиция әдісі арқылы аударылған. Себебі грамматикалық құрылымы өзгеріске ұшыраған.
3)Алда-жалда есігін қақса	if the they arrived in the-street-егер көшеге келсе	Сөз тіркесі транспозиция әдісі арқылы аударылған. Себебі грамматикалық құрылымы өзгеріске ұшыраған
4) Төбе шашы тік тұрады	shuddered- селк ете қалу	Модуляция әдісімен аударылған. Себебі бастапқы мағынаны сақтай отырып, сөз құрамы өзгерді.
5)Суқаны сүймейтін	couldn't bear - шыдай алмау	Эквиваленттілік қайта тұжырымдау туралы. Себебі бұл жерде де алғашқы ой сақталып, сөз құрамы өзгерді. Модуляциядан айырмашылығы , осы тілдегі сөз тіркесінің келесі тілдегі

		баламасы.
6)Кірпідей жиырылды	made him uneasy- мазасын алды	Модуляция әдісімен аударылған. Себебі бастапқы мағынаны сақтай отырып, сөз құрамы өзгерді.
7)Сілейіп тоқтай қалды	stopped dead-өліп тоқтады	Компенсация әдісімен аударылған. Бұл дегеніміз аударма баламасы жоқ кезде басқа мағыналас сөзбен толықтыруы.
8)Аты өшкір	He who must not be named- атын атауға болмайтын адам	Бұл кеңейту әдісімен аударылған. Яғни бұл дегеніміз- сөз тіркесінің мағынасын сақтау үшін қосымша сөздер қосу.
9)Былқ етпеді	didn't move- қозғалмады	Калькалау әдісі қолданылған. Екі сөз тіркесі бір-біріне синоним болып келеді.
10)Бажырая қарады	stern look- катал көзқарас	Сөз тіркесі транспозиция әдісі арқылы аударылған. Себебі грамматикалық құрылымы өзгеріске ұшыраған.
11)Жақ ашып ештеңе айтпау	not to mention anything- Ештеңе айтпау	Эквиваленттілік қайта тұжырымдау туралы. Себебі бұл жерде де алғашқы ой сақталып, сөз құрамы өзгерді. Модуляциядан айырмашылығы, осы тілдегі сөз тіркесінің келесі тілдегі баламасы.
12)Түнжырай бас изеді	looked glumly- мұңайып бас изеді	Модуляция әдісімен аударылған. Себебі бастапқы мағынаны сақтай отырып, сөз құрамы өзгерді.
13)Үш ұйықтаса да түсіне	couldn't know ештеңе	Эквиваленттілік қайта

кірмес еді	білмеді	тұжырымдау туралы. Себебі бұл жерде де алғашқы ой сақталып, сөз құрамы өзгерді. Модуляциядан айырмашылығы, осы тілдегі сөз тіркесінің келесі тілдегі баламасы.
14)Былқ етпей жата берді	didn't budde- Орнынан қозғалмады	Калькалау әдісі қолданылған. Екі сөз тіркесі бір-біріне синоним болып келеді.
15)Бүйірінен нұқып жіберді	punching in the ribs- түртіп жіберді	Сөзбе-сөз аударма әдісі арқылы аударылып, жазылған.
16)Бәйек болып жүр	apologized over and over again- қайта-қайта кешірім сұрады	Сөз тіркесі транспозиция әдісі арқылы аударылған. Себебі грамматикалық құрылымы өзгеріске ұшыраған.
17)Жалмай жаздады	bitten off his leg- тістеп ала жаздады	Сөзбе-сөз аударма әдісі арқылы аударылып, жазылған.
18)Дадлидің жандайшаптары	Dudley's gang- Дадли бандасы	Модуляция әдісімен аударылған. Себебі бастапқы мағынаны сақтай отырып, сөз құрамы өзгерді.
19)Ләм деспеді	was rather quiet- тыныш болды	Модуляция әдісімен аударылған. Себебі бастапқы мағынаны сақтай отырып, сөз құрамы өзгерді.
20) Әрі-бері аунақши берді	shivered and turned over- қалтырап, ыңғайлана бастады	Сөз тіркесі транспозиция әдісі арқылы аударылған. Себебі грамматикалық құрылымы өзгеріске

		ұшыраған.
21) Сатыр-сұтыр дыбыс	funny crunching noise- қызықты дыбыс	Сөз тіркесі транспозиция әдісі арқылы аударылған. Себебі грамматикалық құрылымы өзгеріске ұшыраған.
22) Еңгезердей ер кісі	a giant of man- дәу кісі	Сөзбе-сөз аударма әдісі арқылы аударылып, жазылған.
23) Ойпырмай	true-шынымен	Компенсация әдісімен аударылған. Бұл дегеніміз аударма баламасы жоқ кезде басқа мағыналас сөзбен толықтыруы.
24) Дүрсе қоя берді	growled-айқайлады	Сөз тіркесі транспозиция әдісі арқылы аударылған. Себебі грамматикалық құрылымы өзгеріске ұшыраған.
25)Су сепкендей басылды	happy balloon inside him had got a puncture- бақытты шары жарылғандай	Эквиваленттілік қайта тұжырымдау туралы. Себебі бұл жерде де алғашқы ой сақталып, сөз құрамы өзгерді. Модуляциядан айырмашылығы, осы тілдегі сөз тіркесінің келесі тілдегі баламасы.
26)Жым-жырт	still and silent -тыныш және үнсіз	Сөзбе-сөз аударма әдісі арқылы аударылып, жазылған.
27)Өңі боп-боз	very nervously- қатты қобалжу	Сөзбе-сөз аударма әдісі арқылы аударылып, жазылған.
28)Қарадай қалтырайды	a nasty bit trouble with a hug- жағымсыз құшақ	Эквиваленттілік қайта тұжырымдау туралы. Себебі

		бұл жерде де алғашқы ой сақталып, сөз құрамы өзгерді. Модуляциядан айырмашылығы , осы тілдегі сөз тіркесінің келесі тілдегі баламасы.
29)Кәжір-шүкірін шығарды	emptying pockets- қалтасын бостатты	Сөз тіркесі транспозиция әдісі арқылы аударылған. Себебі грамматикалық құрылымы өзгеріске ұшыраған.
30)Қыран-топан күлкі	they are really funny- оларға қызық	Эквиваленттілік қайта тұжырымдау туралы. Себебі бұл жерде де алғашқы ой сақталып, сөз құрамы өзгерді. Модуляциядан айырмашылығы , осы тілдегі сөз тіркесінің келесі тілдегі баламасы.
31)Сүріне-қабына	slipping and stumbling- сырғанап, сүрініп	Сөзбе-сөз аударма әдісі арқылы аударылып, жазылған.
32) Сүйегін шайнап, майын сорған	knows an awful lot–көп нәрсе біледі	Эквиваленттілік қайта тұжырымдау туралы. Себебі бұл жерде де алғашқы ой сақталып, сөз құрамы өзгерді. Модуляциядан айырмашылығы , осы тілдегі сөз тіркесінің келесі тілдегі баламасы.
33)Бүйрегі бұрып тұрғандай	seemed to like-ұнатады	Эквиваленттілік қайта тұжырымдау туралы. Себебі бұл жерде де алғашқы ой сақталып, сөз құрамы өзгерді. Модуляциядан айырмашылығы , осы тілдегі сөз тіркесінің келесі тілдегі

		баламасы.
34) Тас-талқан	flattened in- жапырылған	Модуляция әдісімен аударылған. Себебі бастапқы мағынаны сақтай отырып, сөз құрамы өзгерді.
35)Іші қара қазандай қайнады	very bad mood-өте жаман көңіл-күй	Эквиваленттілік қайта тұжырымдау туралы. Себебі бұл жерде де алғашқы ой сақталып, сөз құрамы өзгерді. Модуляциядан айырмашылығы, осы тілдегі сөз тіркесінің келесі тілдегі баламасы.
36)Азан-қазан	uproar–шу	Сөзбе-сөз аударма әдісі арқылы аударылып, жазылған.
37)Есі кіресілі-шығалысы	was about to faint– есінен танып қала жаздады	Сөзбе-сөз аударма әдісі арқылы аударылып, жазылған.
38) Иненің жасуындай көзі	little eye- кішкештай көз	Бұл кеңейту әдісімен аударылған. Яғни бұл дегеніміз- сөз тіркесінің мағынасын сақтау үшін қосымша сөздер қосу.
39)Биттің қабығындай Хэрри	couldn't feel Harry- сезіне алмады	Компенсация әдісімен аударылған. Бұл дегеніміз аударма баламасы жоқ кезде басқа мағыналас сөзбен толықтыруы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. - М.: Изд-во МГУ, 1988. - 123 бет
2. 95 устных тем по английскому языку 8- издание, Москва 2008 Елена Занина

3. 1500 сборник новых тем современного английского языка, Удача 2009
4. Хэрри Поттер мен пэлсапа тас 2021

ПРОБЛЕМЫ МАШИННОГО ПЕРЕВОДА В РАБОТЕ ПЕРЕВОДЧИКА

**Айсина Риза Мараловна, Бесенова Мадина Жалгасовна, Жадрасын Гүлім, Мүсреп
Лунара Жалгаскызы**

Студенты 4 курса специальности

Переводческое дело

Казахско-Русский Международный университет, 030006, Актобе, ул. Айтеке би, 52

Данная статья посвящается изучению видов перевода как устного, так и письменного видов, а также изучению некоторых переводческих лингвистических программных продуктов, направленных на ускорение и автоматизацию процесса перевода. В современном мире невозможно представить жизнь обычного человека без компьютеров, а переводчик не может совершать свою профессиональную деятельность без компьютерной техники и электронных словарей. Переводчик использует электронные словари для получения необходимой иноязычной информации в быстром, оперативном режиме. Использование специальных программ для осуществления процесса перевода экономит времени, в первую очередь и во вторую очередь переводчик оптимизирует процесс перевода, особенно при письменном переводе. В настоящее время разработано огромное количество специальных программ CAT, программа памяти Trados, электронные словари Multitran, которые делают возможным обеспечения более адекватного перевода иностранного, иноязычного текста.

Ключевые слова: электронный словарь, программный продукт, специальная программа, иноязычная информация, машинный перевод, автоматизация

PROBLEMS OF MACHINE TRANSLATION

Aisina Riza Maralovna, Besenova Madina Zhalgasovna, Zhadrasyn Gulim

Musrep Lunara Zhalgaskyzy

4th year students of the specialty

Translation business

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, st. Aiteke bi, 52

This article is devoted to the study of types of translation, both oral and written, as well as the study of some translation linguistic software products aimed at accelerating and automating the translation process. In the modern world, it is impossible to imagine the life of an ordinary person without computers, and a translator cannot perform his professional activities without computer equipment and electronic dictionaries. The translator uses electronic dictionaries to obtain the necessary foreign language information in a fast, on-line mode. Using special programs to carry out the translation process saves time, first of all, and secondly, the translator optimizes the translation process, especially when translating. Currently, a huge number of special CAT programs have been developed, the Trados memory program, Multitran electronic dictionaries, which make it possible to provide a more adequate translation of a foreign, foreign text.

Keywords: electronic dictionary, software product, special program, foreign language information, machine translation, automation

АУДАРМАШЫ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ МАШИНАЛЫҚ АУДАРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Айсина Риза Маралқызы, Бесенова Мадина Жалғасқызы, Жадырасын Гүлім

Мүсіреп Лунара Жалғасқызы

мамандығының 4 курс студенттері

Аударма ісі

Қазақ-Орыс халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе қ., көш. Әйтеке би, 52

Бұл мақала аударманың ауызша және жазбаша түрлерін зерттеуге, сондай-ақ аударма процесін жеделдетуге және автоматтандыруға бағытталған кейбір аударма лингвистикалық бағдарламалық өнімдерді зерттеуге арналған. Қазіргі әлемде қарапайым адамның өмірін компьютерсіз елестету мүмкін емес, ал аудармашы өзінің кәсіби қызметін компьютерлік техникасыз және электронды сөздіксіз жүзеге асыра алмайды. Аудармашы қажетті шет тіліндегі ақпаратты жылдам, on-line режимінде алу үшін электронды сөздіктерді пайдаланады. Аударма процесін жүргізу үшін арнайы бағдарламаларды пайдалану, біріншіден, уақытты үнемдейді, екіншіден, аудармашы аударма процесін, әсіресе аударма кезінде оңтайландырады. Қазіргі уақытта көптеген арнайы САТ бағдарламалары, Trados жады бағдарламасы, Multitran электронды сөздіктері әзірленді, бұл шетелдік, шетелдік мәтіннің барабар аудармасын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: электронды сөздік, бағдарламалық өнім, арнайы бағдарлама, шет тіліндегі ақпарат, машиналық аударма, автоматтандыру

Перевод — это сложный, многогранный процесс, при котором переводчик осуществляет процесс замены лексических единиц и синтаксических структур одного языка на другой язык. В процессе перевода помимо участия переводчика, происходит взаимодействие двух языков и двух культур. Тексты для перевода могут разных стилей, разных жанров и нести разную смысловую нагрузку. В современном переводоведении существует стройная единая типология переводов, включающая различные аспекты подготовки переводчиков, выполнения этого процесса, презентацию перевода, и как функционирует перевод с другими основными факторами переводческой деятельности. Паршин А. Предлагает следующую типологизацию переводов и перевод осуществляется по определенным параметрам: первый параметр — это соотношение типов языка перевода и языка оригинала; второй — субъективность переводческой деятельности и его интенция по отношению к автору переводимого текста; - по сегментам переводческого процесса и способу переработки переводимого материала; - в каком виде происходит, презентация перевода и текст оригинала; по особенности соответствия перевода по отношению к оригиналу; - немаловажный параметр - жанр и стиль изложения переводимого материала; – по типу и соответствия передаче смыслового и синтаксического содержания оригинала; – по основным функциям текста оригинала; – по первоизданности текста оригинала; – по типу эквивалентности. Следующим параметром анализа перевода — типы языка перевода и языка оригинала в противопоставлении к друг другу: разъяснение знаков одного слова через смысловое понятие того же языка (внутриязыковой перевод), В случае если переводчик не находит эквивалента в переводящем языке, он прибегает к помощи справочной литературы и дает объяснение слова через родной язык; – осуществление перевода исторического текста на современный язык (диахронический (исторический) перевод) например, перевод Библии; - перевод текста одного жанра или стиля в другой жанр и стиль (транспозиция), при переводе художественной литературы, необходимо учитывать авторский стиль изложения информации и не нарушать нормы литературного языка. По способу преобразования смысловых знаков одной языковой системы другими знаками другой языковой системы.

Этот тип перевода является межъязыковым переводом: первый вид — перевод, при котором осуществляется перевод с одного естественного языка на другой естественный язык (бинарный перевод), особенности перевода и письменного, и устного с английского языка на русский, и наоборот, наука, изучающая закономерности перевода конкретной пары языков называется частной теорией перевод; - второй вид перевода с естественного языка на искусственный язык и наоборот (интерсемиотический); - перевод с какого-либо искусственного языка (например эсперанто) на другой искусственный язык (трансмутация).

При сравнении английского и русского языков; и в английском и русском языках существуют местоимения, существительные, прилагательные, наречия, глаголы и числительные. В русском языке отсутствует артикль — это часть речи, которая используется с существительным, для определения именной группы. Все части речи как в английском языке, так и в русском языке отвечают на одни те же вопросы - существительное, отвечает на вопросы кто? и что? Союзы части речи и служат для связи слов в словосочетании, предложении, несколько простых предложений в одно сложное предложение; предлоги в английском языке являются сложным грамматическим материалом, так как один и тот же предлог может использоваться в разных ситуациях иметь разные значения; глагола часть речи которая обозначает действие предмета и отвечает на вопросы что делать? что сделать - to drive – вести машину, to fix – отремонтировать, to decorate, to skip - перепрыгивать. Синтаксис — это раздел лингвистики, которая изучает порядок слов в предложении, слово, словосочетание, то есть два или три слова, связанные по смыслу и грамматически. Синтаксис в английском и русском языке отличается так, как в русском языке синтетический строй языка, в английском языке аналитический строй языка. На самом деле, все языки делятся на синтетические и аналитические, чисто синтетических или аналитических языков не существует, в каждом языке присутствуют черты от каждого вида языка. В чем же отличие синтетических и аналитических языков, в первом случае — много различных суффиксов, окончаний и префиксов, которые несут функцию индикатора отношений между словами в предложении, и здесь определяется и падеж, род и число, время, сравнение и т.п.

Порядок слов в таких языках твердый и фиксированный и только порядок слов помогает выявить точные значения отдельных слов. Этот фактор объясняет почему в английском языке столько времен и временных форм. Субъект переводческой деятельности играют важную роль и мы выделяем переводы, по сопоставлению субъекта перевода и его взаимосвязь с автором переводимого текста: - в данном случае, мы будем рассматривать «человеческий, ручной перевод» то есть, выполненный непосредственно человеком (традиционный); - не авторский перевод — выполненный не переводчиком автором оригинала; - авторский, то есть перевод выполненный самим автором; - перевод, осуществляемый компьютером (машинный) перевод; - смешанным переводом, мы называем перевод выполненный человеком, но проверенный на компьютере, обработка текста. Перевод текста оригинала по типу переводческого деления текста и с учетом единиц переводного текста: - переводческий процесс, осуществляемый на уровне морфем; - переводческий процесс, выполняемый на уровне отдельных сем и слов, не принимая в учет смысловых, синтаксических и стилистических связей между словами, то есть обеспечить пословный перевод. Теоретики и практики выделяют перевод выполненный отдельными предложениями и фразами и перевод осуществляется последовательно по фразам (пофразовый перевод). Особенность каждого вида перевода заключается, с одной стороны в тех навыках и знаниях, которыми должен обладать переводчик, и с другой стороны, сам процесс осуществления каждого из двух видов перевода. Как было уже вышеуказано, даже письменный и устный переводчики называются разными словами в английском языке: письменный “translator” и устный “interpreter”. На самом деле разница между этими видами перевода огромная: при каждом виде свои трудности и переводчик применяет разные

переводческие приемы для преодоления их. Письменный переводческий должен хорошо знать письменный слог и родного языка, и иностранного и грамотно изложить на бумаге. Конечно при письменном переводе, в отличие от устного у переводчика есть время подумать обратиться к словарю, справочнику или коллеге. В этом случае перевод текста называется письменный перевод письменного текста. Результатом переводческой деятельности является письменный перевод текста. И при переводе письменный переводчик учитывает все требования предъявляемые к организации письменного перевода, соблюдает нормы перевода. Перевод должен передавать основную мысль идею оригинала, не отходя от литературного жанра или стиля научной литературы. При переводе терминологического материала необходимо не нарушать связность терминологического ряда и не выходить из терминологического поля. В практике переводчика встречается письменный перевод устного текста, переводчик воспринимает текст на слух и осуществляет перевод. Такой вид перевода редко используется в профессиональной деятельности переводчика, чаще всего его используют в учебных целях: для тренировки памяти, скорости письма и скорости перевода, на знание синонимов и виды упражнения разнообразные. В данном случае мы говорим о переводе диктантов или письменный перевод аудиозаписи. Устный вид перевода выполненный в устной форме мы сюда относим синхронный перевод и последовательный перевод. Синхронный перевод — самый сложный вид устного перевода. Синхронный перевод осуществляется только в одном направлении с одного языка, например с английского на русский, в отличии от последовательного перевода. Перевод осуществляется одновременно с речью оратора, время отставания буквально 30 секунд. На практике выделяется 4 вида синхронного перевода: к первому виду в практике перевода относят перевод «на слух». Этот вида перевода считается самым используемым видом перевода. Алгоритм действия переводчика — он слушает устную речь оратора, воспринимает смысловыми отрезками и воспроизводит перевод одновременно со спикером. Именно для этого вида необходимо специальное оборудование: пульт управления, микрофон и наушники. Это классический вид синхронного перевода и без необходимого оборудования он не невозможен. Синхронный вид перевод сложным видом перевода, но своей актуальности и перспективности не теряет. К этому виду перевода мы относим и перевод с листа. Переводчик до выступления спикера получает текст оригинала и у синхрониста есть время на подготовку к осуществлению перевода. Переводчик может проработать текст, уяснить для себя непонятные отрывки и поработать со словарем и справочной литературой. Но при осуществлении этого вида перевода переводчик всегда должен помнить об определенном факторе неожиданности, ведь это живая речь и выступающий может изменить направление выступление, особенно если это касается перевода на конференции и симпозиуме. Следующий вид данного перевода - это синхронное чтение. Переводчик осуществляет чтение заранее переведенного материала, в этом случае речь спикера транслируется на все необходимые языки для перевода и вносит изменения в речь только в том случае, когда спикер начинает отходить от заранее подготовленного текста. И последний вид синхронного перевода и во многих случаях самый подходящий - это шшотаж или «нашептывание». Данный вид перевода подразумевает, что переводчик работает на одного заказчика или небольшой группы людей. Этот вид перевода используется когда установка оборудования не оправданна, то есть перевод осуществляется только в одном направлении, для небольшой группы людей и или невозможна по техническим вопросам. Профессиональный синхронист выбирает свою манеру перевода, учитывая все нюансы ситуации и контекста. Самым сложным для переводчика — это переводить оратора, который говорит спонтанно, а это значит он будет делать паузы и порой говорит сбивчиво. Приходится переводчику переводит и выступающего с «бумажкой», а это значит темп речи будет быстрее, чем при разговоре. Человек когда читает, сам не замечая начинает тараторить

текст, и переводчику нет времени на обдумывание перевода. При переводе ораторов политического направления трудность заключается в том, что она «напичкана» ораторскими клише. При переводе переводчик должен обеспечить сохранения меры порядка, иметь глубокое понимание национальных интересов, и не привести при переводе к ухудшению ситуации в стране или регионе. Клише является строительным кирпичиком построения речи оратора. Следующий вид устного перевода: последовательный перевод — он заключается в прослушивании определенной единицы текста и в паузах осуществлять перевод. Мы в данном случае, должны выделить перевод двустороннего перевода — это последовательный перевод беседы или диалога, представляемый в двух направлениях: с иностранного языка (исходного источника) и на язык перевода (переводящий язык). В любом случае, мы должны помнить, что перевод это вид посредничества, который делает возможным общение между людьми говорящими на разных языках. Переводчик создает равноценный коммуникативно — информационный материал и степень эквивалентности должна быть максимально высока, конечно в зависимости от характера переводимого материала. Резюмируя вышесказанное какие навыки, знания и умения необходимы для устного перевода. Первое и главное — это знание языка как иностранного, так и родного. В любом случае, на первом месте стоит знание родного языка, жанровые окраски текста, стили языка, не говоря уже, о синтаксисе, лексическом составе родного языка, иметь представление о синонимичном ряде и иметь представление о языковой системе в целом. У начинающих студентов переводчиков всегда существует вопрос — можно ли научиться переводу, ответ один, научить нельзя, можно научиться самому. Переводчик должен обладать комплексом профессиональных и личностных качеств, необходимых в осуществлении устного перевода. И эти навыки и умения могут быть выработаны, упражнения мы упомянули выше Голос, громкость голоса, дикцию, громкость голоса необходимо отрабатывать и ставить. В противном случае, переводчика не будут слушать, а если и будут то без удовольствия. Ведь человек говоря громче, чувствует себя увереннее. Навыки которыми должен обладать устный переводчик мы можем причислить: автоматическое переключение с языка на язык (это навык может быть, только при наличии совершенных знаний языков с языка оригинала и на языке перевода); сосредоточиться на речь оратора и не обращать внимание на посторонние «шум», «помехи». На практике и бывали случаи, когда отличный перевод представлял человек, который владел иностранным языком на среднем уровне, а человек знающий иностранный язык на отлично, имел огромные сложности при переводе. Требования к устному переводчику: - громкий голос, четкую дикцию; - закончить начатую фразу без запинок, паузы и слова паразиты неприемлемы; переводчик переводит только то, что он хорошо понял, и может передать смысл; все остальное либо опускает либо заменяет; заменять главный смысл ни в коем случае нельзя, замене подлежат сообщения, которые были ранее в речи; перевод должен быть логически связан с предшествующим материалом, даже если спикер говорит сбивчиво; звучать по длине, по длительности речи и оригинал, и перевод должны совпадать; речь переводчика должна быть грамотно оформлена и в грамматическом плане, и в лексическом, то есть нормативно правильно; в переводе использовать только общепринятые фразы и устойчивые словосочетания; сленг, метафоры должны заменяться на общеупотребительные фразы; перевод с русского на английский должно всегда начинаться с подлежащего, из-за аналитического строя английского языка; в устном переводе чаще всего сокращения, имена, цифры опускаются или заменяются. Прецизионная информация всегда представляет трудность для перевода. Прецизионная информация содержит такую информацию как: должности, собственные имена, цифры, даты, индексы, числовые или буквенные показатели, географические названия. Эту информацию мы разделяем на числовую (цифровую) и словесную (буквенную информацию). При переводе прецизионной информации у переводчика должны быть отличные фоновые знания: название зарубежных

организация, географических названий, названия должностей высокопоставленных лиц, в этой информации переводчик должен ориентироваться легко, так как при устном переводе нет времени на размышления и консультации у коллег. Именно при переводе такой информации необходимо использовать переводческую скоропись, ведь каждый день появляются новые организации, цифры показатели меняются и поэтому запомнить всю эту информацию трудно. Словарный состав содержания как всегда занимает одно из ведущих мест. Мы все понимаем, что в настоящий момент в языке много слов заимствованных или вновь созданных, поэтому бумажные словари устарели, и на первом месте электронные, так как они отвечают требованиям сегодняшнего дня. Эти изменения затронули главным образом разговорную лексику, иначе говоря ненормативную лексику. И имеющиеся словари по этой тематике весьма устарели, а можно и сказать, что вышли из пользования, они не содержат тот огромный пласт новых слов, которые появились. Правда в том, что и электронные словари необходимо обновлять и вносит новые слова, неологизмы. Общеизвестно, что при переводе любого текста и при любом виде перевода, необходима огромная концентрация внимания и конечно, переводчик напрямую несет ответственность, за то что он говорит. Передать все нюансы, все детали оригинального текста трудно, а порой и невозможно. Существуют разные виды письменного перевода мы в нашем проекте рассматриваем буквальный перевод; полный перевод; реферативный перевод; адаптивный перевод. Буквальный перевод, иначе его называют «подстрочный», при таком виде перевода оригинал представляется в виде перевода текста слово в слово. В данном случае, переводчик не учитывает смысловые требования и стилистические, жанровые особенности. Такой вид перевод для какого то покажется абсурдным, на самом деле, этот вид перевода осуществляется для специалистов, которые понимают о чем идет речь. Специалист, для которого выполнен это вид перевода знает специфику этого материала и для него этот перевод, материал для дальнейшей черновой обработки. На практике чаще всего применяется другой вид перевода — полный перевод. При этом виде перевода сохраняются грамматическая структура, синтаксис и лексика, также сохраняются, а смысл передается по возможности максимально точно. При переводе технических текстов (инструкций, пояснения к использованию технических оборудования, описание технического оборудования) переводчик использует именно этот вид перевода. При переводе художественной литературы, текстов содержащих информацию о культуре другого народа, переводчик прибегает к адаптивному виду перевода.

Составлением словарей занимается наука — лексикография. Это самостоятельная наука и предмет изучения этой дисциплины словари разных видов и типов. Л.В.Щерба советский языковед академик первым предложил лексикографию, как отдельную науку. Лексикография — это не просто практическая дисциплина, а и теоретическая наука, которая разрабатывает общие принципы теоретические положения составления словарей, изучения слова, грамматический, стилистический и семантический анализ слова, словосочетаний. Теоретическая часть этой науки занималась изучением природы слова, значений слова и употребления слова, вообще этимологию слова. Были разработаны теоретические положения по составлению словарей, так как теория необходима для составления словарей, хороших словарей. Как любая наука, лексикография должна обладать необходимыми системами знаний для исследования ее объективно, именно наличие этих двух факторов необходимо для тщательного и объективного изучения и анализа. Любая наука имеет две стороны изучения первая это объективная и вторая субъективная, последняя содержит приемы и методы ее исследования. Если мы будем относить лексикографию как простую технику составления словарей, то теоретическим исследованием будут заниматься другие науки такие как: этимология, семантика, лексикология и стилистика. Поэтому мы пришли к выводу, что лексикография имеет свои специальные методы, свое место, методы

исследования и занимает определенное место в ряду других дисциплин. И как полагается любой науке, лексикография имеет два направления: научно-практическая и практическая, прикладная. Теоретическая лексикография занимается разработкой общих теоретических проблем и приемы, методы решения этих проблем. Практический аспект лексикографии ставит целью составлением словарей разных типов и видов именно на базовой основе теоретических решений главных проблем. Как при изучении любой дисциплины или науки эти два фактора тесно переплетены, так нельзя заниматься только теорией без практики, и практикой нельзя заниматься без теории. Поэтому далее мы будем говорить именно теоретико-практическим подходом изучения лексикографии. Из вышесказанного можно сделать вывод, что лексикография, в первую очередь, область языкознания, эта наука занимается разработкой основных принципов составления разных словарей разных типов; второй фактор самая практика словарного составления и третье это совокупность словарей данного языка. Следующее разделение основано на лекциях Лари Чайлдса, проведенных в рамках Международной Конференции по Техническим Коммуникациям 1990 года:

- полностью автоматический перевод;
- автоматизированный машинный перевод при участии человека;
- перевод, осуществляемый человеком с использованием компьютера.

Список использованной литературы:

1. Г. Г. Белоногов, Ю. Г. Зеленков,»Б. А. Кузнецов, А. П. Новоселов, Александрдр А. Хорошилов, Алексей А. Хорошилов. Автоматизация составления и ведения словарей для систем фразеологического машинного перевода текстов с русского языка на английский и с английского на русский. Сб. «Научно-техническая информация», Сер. 2, | 12, ВИНТИ, 1993;
2. Г. Г. Белоногов, Ю. Г. Зеленков,"Б. А. Кузнецов, А. П. Новоселов, Н. А. Пащенко, Александрдр А. Хорошилов, Алексей А. Хорошилов. Интерактивная система русско-английского и англо-русского машинного перевода политематических научно-технических текстов. Сб. "Научно-техническая информация", Серия 2, | 3, ВИНТИ, 1993.
3. М.Шалыпина "Автоматический перевод: эволюция и современные тенденции" (Вопросы языкознания, 1996, №2, с.105-117);
- 4.Сергеев В.Н. Словари – наши друзья и помощники. – М.: Просвещение, 1984.

МАРИЯ МОНТЕССОРИДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУІН ДАМЫТУ

**Айтекенова Мерует Турсынбековна, Егдирова Дана Максатовна,
Жармагамбетова Нұржанат Жайлыбайқызы, Кулшанбаева Гулбану Мусагалиевна,
Мукашева Гулнур Жумагереевна**

*«Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» білім беру
бағдарламасының білім алушылары; Қазақ-Орыс Халықаралық университеті;
030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Бұл мақалада М.Монтессоридің технологиясын балабақшада қолданудың педагогикалық маңыздылығының теориялық негіздері ашылған.

Түйінді сөздер: технология, сөйлеу, дамыту, педагогикалық жүйе

РАЗВИТИЕ РЕЧИ ДОШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ СИСТЕМУ МАРИИ МОНТЕССОРИ

**Айтекенова Мерует Турсынбековна, Егдирова Дана Максатовна,
Жармагамбетова Нуржанат Жайлыбаевна, Кулшанбаева Гулбану Мусагалиевна,
Мукашева Гулнур Жумагереевна**

*Обучающиеся образовательной программы «Дошкольное обучение и воспитание»
Казахско-Русский Международный университет;
030006, г. Актөбе, ул. Айтеке би, 52*

В данной статье раскрыты теоретические основы педагогической значимости применения технологии М. Монтессори в детском саду.

Ключевые слова: технология, речь, развитие, педагогическая система

SPEECH DEVELOPMENT OF PRESCHOOLERS THROUGH THE PEDAGOGICAL SYSTEM OF MARIA MONTESSORI

**Aitekenova Mereet Tursynbekovna, Egdirova Dana Maksatovna,
Zharmagambetova Nurzhanat Zhailybayevna, Kulshanbayeva Gulbanu Musagalievna,
Mukasheva Gulnur Zhumagereevna**

*Students of the educational program "Preschool education and upbringing";
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;*

This article reveals the theoretical foundations of the pedagogical significance of the use of M. Montessori technology in kindergarten.

Keywords: technology, speech, development, pedagogical system

---

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін

қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» - деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді.

Бүгінде елдегі жағдайдың өзгеруіне және азаматтық қоғамның қалыптасуына байланысты қазіргі білім беру жүйесінің алдында жеке өзіндік беделі бар, айналасындағы адамдарды құрметтейтін, өзінің және өзгелердің сезімі мен іс-әрекеттерін талдай білетін, өздігінен шешім қабылдауға қабілетті және олардың нәтижелеріне жауап беруден қашпайтын, өзін-өзі дамытуға ынталы, жаңа типтегі ерікті тұлғаларды тәрбиелеу мәселесі тұрғаны белгілі [1]

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, 3-6 жас жеке тұлғаның бостандығын және жауапкершілігін дамыту үшін едәуір маңызды әрі қолайлы кезең деп есептеледі. Себебі, нақ осы кезеңде жеке тұлғаға алғашқы құндылық-мағыналық бағыт-бағдар беріліп, мінез-құлық ережелеріне дағдылану үдерісі басталады.

Олай болса, жеке тұлғаның дамуына мүмкіндік беретін жолды қалыптастыру қажет.

М.Монтессоридің педагогикалық тұжырымдамасы жеке тұлғаның сыртқы күштерге тәуелділігін барынша азайтып, оның өзін-өзі тану және өзін-өзі реттеу қабілетін дамытуға бағытталған еркін білім беру жүйесіне негізделеді. Аталмыш теория адамның жеке тұлға және субъект ретінде қалыптасуын тұтас қарастырады. «Ғылыми педагогика» сипатындағы М.Монтессори тұжырымдамасы оқытудың гносеологиялық, антропологиялық және онтологиялық аспектілерін ұштастыра отырып, қызметтік тәсілге негізделген жеке тұлғаға бағдарлы оқытуға басымдық береді. Яғни, осы тұжырымдама бойынша «тәрбие жұмыстарының түрлері мен әдіс-тәсілдерін қолдану барысында және нәтижесінде өзінің табиғатына сай келетін, сондай-ақ өзін-өзі дамытуға және бар қабілетін көрсетуіне зор мүмкіндік беретін қызмет түрлерін таңдауға, бағалауға, жоспарлауға және құрастыруға қабілетті Адам пайда болады». Осы контекстегі «қызмет» ұғымын баланың субъектілігін қалыптастыру және дамыту құралы деп түсіну керек. Бұл теория баланың өздігінен білім алу қабілетін дамытатын және оның бар құндылығын аша білетін, сондай-ақ оны жаттанды қалыппен емес, өздігінен ізденуге баулитын еркін даму мектебін құру арқылы «баланың білім беру қызметіндегі рөлін күшейтуді көздейтін жеке тұлғаға бағдарлы білім беру бағытын» қолдайды. Ендеше, еркін тұлғаның өзін-өзі дамытуын және өзіндік қабілеттерін толық пайдалануын қамтамасыз ететін білім беру мазмұны мен әдістемесін жаңарту, бірлескен оқу бағдарламаларын әзірлеу, дамытушы дидактикалық ортаны және білім алушылардың жеке білім беру бағыттарын қалыптастыру, оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру түрлері мен нысандарын жақсарту қажет [2].

Психологиялық концепцияларда баланың дамуы деп қоғамдағы өмірге бейімделуі, қорғау механизмдерінің пайда болуы түсіндіріледі. Әлеуметтік ілім теорияларында даму үдерісі адамдардың тұлғааралық өзара әрекет етулерінің белгілі тәсілдерін қалыптастыру болып табылады. Гуманистік психологияны жақтаушылар даму үдерісін ішкі «МЕНнің» қалыптасуы ретінде сипаттайды, ал кеңестік дәуірдегі психологтардың басым бөлігі баланың даму үдерісін ересектер ұйымдастырған қызмет барысында балалардың әлеуметтік-тарихи тәжірибе жинауы деп түсінді. Баланың дамуына себепші болатын көптеген факторлардың арасында олар оқу мен тәрбиеге басты көңіл бөледі. Олар адамның дамуында көптеген факторлар мен жағдайлардың рөлін былайша атап көрсетті: тұқымқуалаушылық, қоршаған ортаның ықпалы, баланың өзінің белсенділігі.

Педагогикада даму үдерісі адам ағзасындағы сапалы және санды өзгерістердің нәтижесі ретінде анықталады. Оның дамуы тұрақты жағдаймен, тоқтаусыз өзгерістермен, бір жағдайдан екіншіге өтумен, қарапайымнан күрделіге, төменнен жоғарыға өрлеумен байланысты. Даму нәтижесі – адамның биологиялық дамыған және әлеуметтік жан ретінде қалыптасуы. Адамның биологиялық даму - биохимиялық, физиологиялық өзгерістерді

қамтитын физикалық дамуымен айқындалады. Ал әлеуметтік даму - психикалық, рухани, интеллектуалды өсумен айқындалады.

М.Монтессоридің ұсынған балаларды дамытудың жас ерекшелік кезеңі айрықша қызығушылық тудырады. Ол жас ерекшеліктерін бөліп қарауға негізделеді. Өмірдің белгілі кезеңіне тән анатомо-физиологиялық және психикалық қасиеттер жас ерекшеліктері болып саналады. М.Монтессори кезеңі алты жылдан үш кезеңді қамтиды [3].

Бірінші кезеңнің ұзақтығы бала туғаннан 6 жасқа дейінгі кезең. Ақыл- ой қызметінің түрі бұл кезең бойы бірыңғай болып қала береді. Келесі кезең – 6 жастан 10 жасқа дейін сапалы өзгерусіз өсумен ерекшеленеді. Психика тұрғысынан бұл кезең қалыпты және тұрақты. Физикалық дамудағы өзгерістер айқын. Дененің өзгеруі, сүт тістерінің түсуі және азу тістерінің өсуі т.с.с.

Үшінші кезең – он екі жастан он сегіз жасқа дейін - өзінің қарқынды өзгерістерімен біріншіні еске түсіреді. Дененің ер жететін физикалық өзгерістерімен сипатталады.

Әр кезең (алтыжылдық) үш жылға созылған кездерге бөлінген.

Бірінші кезең 0-ден 3 жасқа дейін. «Сана-сезімді сіңіруші» аталмыш кездің дамуының басым жағы болып табылады (М.Монтессори). Бұл кез ересектердің тіпті араласа алмайтын менталдылық түрімен өзгешеленеді. Бұл кезеңдегі балаларға арналған оқу орны жоқ.

Екінші кезең. Бала 3 жастан 6 жасқа дейін «өз-өзінің құрылысшысы» болып табылады. Бұл уақытта оның дамуының қимыл-қозғалысты, сенсорлық, сөйлеу, әлеуметтік сияқты бір қатар сезімтал кезеңдердің біршамасы күшейе түседі. Сондықтан бала-бақшаның сенсорлық, сөйлеу, математикалық материалдармен, күнделікті өмір дағдыларын меңгеруге, табиғатпен танысуға арналған материалдармен арнайы ұйымдастырылған дидактикалық орта және де әлеуметтік тәртіп дағдыларына жаттығуға материал болуы мүмкін көптеген жағдайлар туындайтын өзара әрекет ету барысында балалардың қарым-қатынасы оның дамуы үшін ең лайықты шарттар болып табылады. Мұнда бала табиғатында қаланған даму қажеттіліктерін төмендегідей жүзеге асыра алады:

- қимылдағы қажеттілік;
- сенсорлық сезінудегі қажеттілік;
- жұмысқа деген қажеттілік;
- нақты үйлесімді қимылдарға ұмтылу;
- түрлі функцияларды жетілдіруге ұмтылу;
- қайталауға бейімделу;
- әлеуметтік дамуға ұмтылу;
- тәртіп қажеттілігі;
- еркіндікке және тәуелсіздікке ұмтылу.

Үшінші кезең 6 жастан 9 жасқа дейін – «қоршаған әлемді зерттеуші- бала». Ол айналасында болып жатқан нәрсеге белсенді қызығушылық танытады.

Төртінші кезең 9 жастан 10 жасқа дейін – «ғалым-баланың» жасы.

Баланың дамуы адамның табиғаттағы және мәдениеттегі орны мен рөлін іздестірумен байланысты. Оның санасында әлемнің саналы бейнесі және әлемдегі өз-өзінің және өз орнының бейнесі қалыптасады. Балалардың танымдық әрекеті сенсорлық сезімнің шегінен шығады және жаңа құралдарды игеруге, эксперимент жасауға бағытталған.

Қабылдау – мектепке дейінгі балаларға қарағанда (көзінің көргіштегі, естуі) әжептәуір дамыған. Бірақ әлі де болса қабылдау дами қоймаған. Мысалы, орыс тіліндегі ф, в фонемаларын дұрыс ажырата алмайды. Себебі талдау қызметі қалыптаспаған. Сонымен бірге олардың қабылдауында анализ бен синтездің жеткіліксіздігі жиі байқалады. Бала байқағыш келеді. Бірақта, ол анализ, синтездеудегі білімі жеткіліксіз [5].

Баланың қабылдауы эмоцияға да байланысты, көп нәрсе оны қуанышқа немесе ренжуге бөлейді. ол көбіне өзі қызықтыратын, сезімін туғызатын нәрсеге көп көңіл бөледі.

бұл кезде сезімінің дәл болмауын көруге болады. Мысалы: шымшықты қарға деуі т.б. ұқсас заттарды бір тектес қабылдайды. Кіші сынып оқушылары кеңістікті қабылдауы және уақытты қабылдауы жеткіліксіз дамиды. Баланың қабылдау ерекшеліктерінің қалыптасуында Тәрбиеші негізгі рөл атқарады.

- Сөзді және затты қабылдау арасында айырмашылық. Затты қабылдау – бірінші сигнал жүйесі. Сөзді қабылдау екінші сигнал жүйесі (тыңдау);

- Тәжірибиесі жинақталады (санасы дамиды) [6].

Ойлау. Тұлғаның шындықты жалпылама және жанама бейнелеуге бағытталған танымдық әрекеті. Сонымен қатар өзінің пікіріне не ісіне талдау жасап сын көзбен қарайды. Әркімнің өз пікіріне, не ісіне талдау жасап сын көзбен қарауды рефлексияның қарапайым түрі деп атауға болмайды.

Салыстыру бір нәрсенің өзге нәрседен айырмашылығын немесе екеуінің де ұқсас жақтарын айыру болғандықтан, ой процестерінің ерекше түрі болып саналады. Оқу мазмұнын салыстыруда ой операциясының бірнеше түрлері кездеседі. Сондықтан оны баланың оқуға деген ынтасын арттыру үшін пайдаланамыз.

Заман талабына сай оқу үрдісін ұйымдастыруда баланы өнімді әрекетке бауылу арқылы өз мүмкіндігін сезінуге, ашуға, өз бетінен білімін толықтыруға үйрету, аса қабілетті балалардың танымдық мүмкіндіктеріне сай сұранысын қанағаттандыру аса маңызды. Қазіргі таңда еліміздің барлық тәрбие ошағында білімнің жаңа жүйесі енгізіліп жатыр. Мұндағы негізгі мақсат-жаһандану заманында білімнің бүкіләлемдік кеңістігіне енуі. Сондықтан жаңашылдық, яғни инновациялық жүйе негізінде балалардың белсенділігін арттыру, өзіне сенімділігін қалыптастыру, танымдық- шығармашылық қабілетін дамыту, яғни шығармашылық тұрғыдан ойлай білетін дара тұлғаға терең білім беру. Болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш тек білімде ғана.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында білім беру жүйесінің міндеттері ретінде «жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту..., жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы интеллектін байыту қажет» деп айтылады [7].

М.Монтессори технологиясы негізінде оқу қызметінде баланың өзін- өзі дамытуының педагогикалық шарттарын ескеру арқылы құрылған білім беру үдерісі бала дамуына айтарлықтай позитивті ықпал етеді; жүргізілген зерттеудің нәтижелілігі кешенді мониторингтің мәліметтерін дәлелдейді.

Оқытудың ұсынылған нұсқасы қосымша оқу уақытын талап етпейді, бірақ әрине оқу үдерісіне жазылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жаздықбаева М., Ұ.Сердалиева. Мария Монтессоридің педагогикалық еңбектерінің маңызы // Білім беру жүйесінің интеграциялау жағдайында бәсекеге қабілетті маман даярлаудың мәселелері (ғылыми-теориялық конференция) 23 желтоқсан. 2015 ж. -56-58 б.
2. Монтессори М. Помоги мне это сделать самому: ст., советы, рекомендации/ М.Монтессори; сост., вступ. статья М. В. Богуславского, Г. Б. Корнетова.- М.: Карануз, 2000. - 270 с.
3. Монтессори в России: новый взгляд: сб. науч. - практ. ст. / под ред. К.Е.Сумнительного - М.: МЦМ, 1998. - 124 с.
4. Сороков Д. Г. Гуманистическая психология и Мария Монтессори /Д. Г. Сороков // Педагогика Марии Монтессори: курс лекций. - М., 1992. -с.121-130.

5. Монтессори М. Значение среды в воспитании / М. Монтессори; пер. с итал. К.Памфиловой // Частная школа. -1995. - С. 122 - 127.
6. Монтессори М. Подготовка учителя /М. Монтессори; пер с англ. И.Дичковская // Мама: альманах. - Вып. 1. - М., 1994. - С. 35 - 44.
7. Монтессори М. Помогите мне это сделать самому: ст., советы, рекомендации/ М.Монтессори; сост., вступ. статья М. В. Богуславского, Г. Б. Корнетова.- М.: Карануз, 2000. - 270 с.

**«БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ АТАСЫ Ы . АЛТЫНСАРИННІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫН
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ»**

Айтқалиева А.Қ., Сайынова Д.И., Серемуратова Н.А.

*5B010200 – «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 4 курс
студенттері*

Мухамбетова С.К.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада Ыбырай Алтынсарин - XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақ жерінде оқу-ағарту ісін жүзеге асырған қазақ зиялыларының көшбасы, тұңғыш халық ағартушысы, қазақ тарихында қоғамдық ой-пікірлердің қалыптасуына үлес қосқан көрнекті қайраткердің шығармаларын бастауыш сынып оқушыларына оқытудың маңызы туралы.

Түйін сөздер: еңбексүйгіштік, шығармашылық, адамгершілік, тәрбие.

**ЗНАЧЕНИЕ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДЕТСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ Ы. АЛТЫНСАРИНА**

Айтқалиева А.Қ., Сайынова Д.И., Серемуратова Н.А.

*Студенты 4 курса по специальности 5B010200 – «Педагогика и методика начального
обучения»*

Мухамбетова С.К.

Кандидат педагогических наук, доцент

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52

В статье Ибрай Алтынсарин-о значении обучения учащихся начальных классов творчеству лидера казахской интеллигенции, первого народного просветителя, видного деятеля, внесшего вклад в формирование общественного мнения в истории казахского народа, осуществившего во второй половине XIX века на казахской земле образование.

Ключевые слова: трудолюбие, творчество, нравственность, воспитание.

**THE IMPORTANCE OF TEACHING CHILDREN'S LITERATURE WORKS IN
PRIMARY SCHOOL Y. ALTYSARINA**

Aitkaliyeva A.K., Sayynova D.I., Seremuratova N.A.

4th year students majoring in 5B010200 – "Pedagogy and methods of primary education"

Muhambetova S.K.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;

The article by Ibrai Altynsarina is about the importance of teaching primary school students the creativity of the leader of the Kazakh intelligentsia, the first national educator, a prominent figure who contributed to the formation of public opinion in the history of the Kazakh people, who carried out education in the second half of the nineteenth century on the Kazakh land.

Keywords: diligence, creativity, morality, education.

Қазақ халқының перзенттерінің бірі Ы.Алтынсарин. Қазақ балаларының ұлттық бейнесін жасаған жазушы, көркем сөз шебері. Оның әңгімелері баланың жан сарайын, кәсіби ойлау қабілетін ұлттық рухта сипаттайды. Жастарды еңбексүйгіштікке, іздеп-паздыққа тәрбиелейді.

Бүгінгі таңда Ы.Алтынсариннің шығармалары мектептерде кеңінен оқытылып келеді. Әңгімелері бірін - бірі қайталамайды, әрқайсысының өзіндік тәрбиелік мәні зор шығармалары өмірдің өзекті мәселелерін суреттейді. Шығармашылығын оқыту мектепке алғаш қадам басқан бүлдіршіннің алғашқы соққан қоңырауынан басталады. «Кел балалар оқылық» өлеңін алғаш Ыбырай мектебінен бастау алып, шәкірттерді білім ордасына шақырған күміс қоңырау үшін қазақ ұстаздары бүгінгі таңда да балғын бөбектер жадына жаттатып келеді. Шығармаларында ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелеу мәселелері қомақты орын алады. Ізгілік, адамгершілік, адамның әдептілі сыпайылық, өнегелік өзара пайымдылығын білдіретін қасиет. Жазушының білім мен тәрбие мақсаттары өмір талабынан туып, қазақ халқының жалпы мұң мұқтаждарымен араласып жатыр. Ы. Алтынсариннің педагогикалық мұраты балаларға жан жақты кең көлемде білім береді. Әңгімелерінде жеке адамның адамгершілік қалпының қалыптасуына табиғат ықпалын баса көрсетіп, отырған. Мысалы: «Бақша ағаштары» әңгімесінде шырағым істің мәнісі тәрбиелеу мен күтуде дейді. Әкесі баласына, сенің болашақ тағдырың осыларға байланысты. Егер менің ақылымды тыңдамасаң, осы қисық ағаштай болып өсесің дейді. Бұл әңгіме тек балаларға ғана емес, ата-аналарға да арнап айтылған. Терең даналығы мен шығармашылығының өмірмендігі айдай анық көрініп тұр.

Ана тілінің басты рөл атқаратындығын терең түсінген жазушы сауат ашу, хаттану барысында өзінің ана тілінің бай қазынасын жастайынан бойына сіңіріп өсті. Адам өмірі имандылықтан басталатындықтан шығармаларында адамгершілік мәселелерге көп тоқталған. Өйткені адам өзінің бүкіл саналы өмірінде атқарған іс-әрекеті үшін ар алдында жауап береді. Адамды қоршаған орта өсіреді. Алайда, адамды әсіресе дәулетті адамды бұзатын да сол орта. Ол адамның мінез-құлқына керісінше әсер етіп, оны әділетсіздікке, адамгершілік мәселелері шығармаларында басты арқауы болғанын көрсетеді.

Ал «Қазақ хрестоматиясы» еңбегінде төрт тәрбие түріне тоқтайды. Олар адамгершілік, еңбек, сұлулық, құқықтық тәрбиелері. Осы төрт тәрбие түрлері өзінің шығармаларында ерекше айқындалады. «Таза бұлақ», «Өнер- білім бар жұрттар» шығармалары бүгінгі өнермен мазмұн мағынасы жағынан біте қайнасқан дүниелер. Жазушының тырнақ алды туындысы «Кел балалар оқулық!» атты өлеңінде болашақ ұрпақты білім алуға, білім нәрімен сусындатуға шақырған болатын. Осы өлеңінен болашақ ағартушылық тіл тұнығынан терең нәр алып, сөз қадірін ерте сезінгенін аңғарамыз. Сондықтан жазушы қазақ халқының көзін ашуда көптеген мәнді еңбектер жазды. Сондай-ақ жазушы «Аурудан алған күштірек», «Асыл шөп», «Малды пайдаға жарату» атты әңгімелері қайырымдылық пен бауырмалдылық, сабырлық пен шыдамдылық секілді қасиеттерге тәрбиелеуге арнаған.

Бұлардың ішінде жан жануарлар тіршілігінен алып жазылғандар да аз емес. Мысалы, «Түлкі мен ешкі», «Қарға мен құрт», «Сауысқан мен қарға» тағы басқалары. Алайда оның балалар табиғатына жақын, қазақ өмірінен алып жазған шығармаларының өзі аса елеулі. Осы орайда қара сөзбен келсе де айтыс өнерін, еске түсіретін «Жан жануарлардың дауласқаны», «Байұлы», «Сәтемір хан», «Жәнібек батыр», «Оқудағы балалардың үйіне жазған хаттары» тәрізді топтамаларында тапқырлық, шешендікке баулуды мақсат етеді. Ыбырай өз әңгімелерінде де шешендік, нақыл, аталы сөздерді жиі қолданып отырады. Айталық, ол «Әке мен бала» әңгімесінде ақыл насихатқа толы: «Аз жұмысты қиынсынсаң, көп жұмысқа тап боласың. Азға қанағат ете білмесең, көптен де құр қаларсың» деген жолдарды да ұсынса,

«Қыпшақ Сейітқұлда», «Сейітқұл жұрт ағасы болды, енді сол жұртының адал бейнет, табан ет, маңдай термен тапқан дәулетін аңдыған жаудан, ұрыдан, даладағы бөріден сақтаудың қамын ойлап уайымдайтын», -де, шешендік үлгіде көрсетті.

Ыбырай Алтынсарин ағартушы-педагог болумен қатар, балаларға арнап көлемі шағын, мазмұны мәнді ондаған өлеңдері мен әңгімелерін қалдырған жазушы. Ол өзінің «Қазақ хрестоматиясы» атты тұңғыш оқулығы «Кел, балалар, оқулық» деген өлеңімен ашып, онда жастарды оқуға, талаптыдан талпынуға, білім алуға шақырады. Өмірде сарқылмас мол байлық –білім. Ұлы ұстаздың шағын әңгімелерінде шындық, өмірден алынған қарапайым кейіпкерлер биік адамгершілік қасиеттерімен көрінеді. Мектеп ашып бала оқытқан, кітап жазып балаларды даналыққа тәрбиелеген ұлы ұстаз, ғалым Ыбырай еңбегі өлшеусіз. Даланың тұңғыш қоңырауы болып елді ұйқысынан ояту, білім шуағына ұмтылдыру Ыбырайдай данамыздың қоғам алдындағы ұлы істерін паш етеді.

Қазақ даласындағы білімнің көзін ашқан, Ыбырай Алтынсариннің айтып кеткен нақыл сөздерінде де өнегелі, тәрбиелік мәні, өмірлік мазмұны бар болса керек. Тұңғыш педагогтың пікірі мен тәрбиелік өсиетін ұстаздық, адамгершілік, тіл туралы, еңбек тақырыптарына арнаған келесі нақыл сөздері мен мақал-мәтелдерінен көре аламыз.

1. «Әр нәрсенің сыртына қызықпа, асылы ішінде.»
2. «Байлық — қанағат пен еңбекте.»
3. «Жақсы ой мен жақсы сөз - жақсы істерге жетелейді.»
4. «Еңбекпен табылған дәм тәтті»
5. «Өнер, білім - бәрі де оқуменен табылған.»

Ыбырай шығармалары қысқа мазмұнды болса да, олардың ішіндегі тәрбие берер терең мағыналы сөздердің болуы, әр әңгіменің тағылымдық мәніне ерекше көңіл аудару ұлы ағартушы Ыбырай шығармаларының өзіндік ерекшеліктері бар екенін анықтауға болады. Оларды түсініп оқыған адам ғана ұлы ұстаздың шебер тәрбиеші екендігіне көз жеткізеді.

Ы.Алтынсарин өзінің біраз еңбектерін қазақ халқының салт-дәстүрлерінің ерекшеліктерін зерттеп, этнографиялық очерктер жазуға арнады. Ол 1870 жылы Ресей географиясы қоғамның Орынбор өлкетану бөлімшесінің тапсыруы бойынша "Орынбор ведомствосы қазақтардың өлген адамы жерлеу және оған ас беру дәстүрлерінің очеркі" мен "Орынбор ведомствосы қазақтардың құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очерктері" атты екі еңбегін жазып тапсырды.

Ыбырайдың қазақ халқының салт-дәстүрлерін зерттеудегі мақсаты дәстүрлердің озығы мен тозығын ғылыми түрде талдап, өзінің көзқарасын білдіре отырып, мән-мағынасын ашу, озық дәстүрді тәрбиенің құралы ету еді. Сонымен бірге қазақ мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі жөнінде орыс достарына ғылыми мағлұмат беруді көздеді.

Ол кейбір орыс чиновниктері ойлағандай қазақтардың "ұры" және "тағы" "көшпелі, мәдениетсіз, жабайы" халық емес, "өзіндік мәдениеті, өнер мәдениеті, өнері бар халық екенін білдіру үшін қазақтың салт-дәстүрлерін арнайы зерттеп, очерк жазған еді. Қазақ мәдениеті мен оқу-ағарту ісіне қабырғасы қайысып, жаны ашыған Ы.Алтынсарин "Қазақ халқы деген оқу-білімге сусап отырған халық әттең, бұл іске оқыған адамдардың жаны ашымайтыны есіңе түскенде кейде күйінесің. Қазақтарды оқыту жөнінде бастықтарымыз бекіністердің жанынан мектеп салудан гөрі, үйлерінің онсыз да ақ қабырғаларын аяқтай түскенді тәуір көреді"- деп, ел билеуші орыс әкімдеріне қатты реніш білдіреді.

Ыбырай екі бірдей оттың арасында азатпен өмір кешті. Біріншіден, қазақтың қожа, молдалары Ыбырайды "шоқынған", "кәпір" деп ел арасында өсек тартса, сондай-ақ "пікірі жат", "социалист" деп жасырын арызды боратса, ал Приходько сияқты патшаның топас генерал-губернаторы Ыбырайды соттап, ол ашқан мектептерді жаппақ болуы Ыбырайдың жүрек ауруына ұшырап 49-ақ жасында кенеттен қайтыс болуына себепкер болды.

Патша өкіметі қазақ даласын қараңғылықта ұстауға тырысып бақты. Олар оқымаған қараңғы елді басқару оңайырақ болады деп санады. Патша үкіметінің осы отарлау саясатының ішкі мәнін терең түсінген Шоқан, Ыбырай, Абай сияқы қазақтың демократ-ағартушылары халқты қапастан құтқарудың жолы тек өнер-білім деп қарады.

Сол жолда аянбай еңбек етіп, бар өмірін сарп етті.

Ыбырай оқулықтарына енгізілген "Ұят кімде болса, иман сонда болады", "Алтын алма, ақыл ал", "Ісің ақ болса, тәңірің жақ болар", "Талапты ерге нұр жауар", "Қайырымсыз олса ханнан без, өткелсіз болса судан без, асусыз болса таудан без, пайдасыз болса байдан без, панасыз болса сайдан без", "Өнерлі өлмес, өнерсіз-күн көрмес", "Оқу түбі-тоқу" сияқты асыл сөздерден бүгінгі жастардың да ғибрат алатыны сөзсіз. Бүгінде Ыбырайдың ізгілік жөніндегі осы ойларын шәкірттердің жүрегіне ұялатудың, ал ұлт мектептерін Ыбырай дәстүрі негізінде қайта құрудың қажеттігі туып отыр. Осымен байланысты жастарды ұлттық рух негізінде тәрбиелеп білім беретін төл оқулықтар жазу кезінде қазақ тілі мен әдебиетіне, тарихы мен географиясына, ұлттық кәсіпке байланысты қол өнеріне Ыбырай тағылымдарын баса енгізуді ұмытпаған абзал. Кезінде Ы.Алтынсарин ашқан қолөнер мектебін қазіргі нарықтық жағдайға лайықтап, ауыл жастар үшін Ы. Алтынсарин атындағы қолөнер мектебін ашып немесе жоғарғы сыныптар үшін арнаулы кәсіби курстар енгізіп, диплом беруді құптар едік. Онда ауыл шаруашылығын ұйымдастыру, тоқымашылық, зергерлік, тері өңдеу, киім тігу, жүргізуші-жөндеуші, программист, т.б. мамандар әзірлесек, халық та, ұлы ұстаз рухы да риза болар еді. Ұлттық мектептердің моделін жасау бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отырған кезде Ыбырай мұраларын басшылыққа алу, әсіресе ауыл мектебін мәдени -ағарту ісінің орталығына айналдыру, жыл сайын мұғалімдер күні қарсаңында әр мектепте Ыбырай сабақтарын өткізіп отыру, кешегі кеңестік дәуіріндегі Ыбырай Алтынсарин медалінің мәртебесін қайтадан қалпына келтіріп, озат мұғалімдер мен педагог-ғалымдарды осы медальмен марапаттап отыру ісін қолға алса, нұр үстіне нұр болмақ. Қала берді жаңа шыққан жақсы оқулықтарға Ы.Алтынсарин атындағы мемлекеттік сыйлық тағайындалса да артық болмас еді.

Қазақтың оқу-ағарту саласының апостолы Ы.Алтынсарин мұраларын жеріне жеткізе зерттеп, оны ұстаздардың ұлы ұстазы деп әркез қастарлеп, қадір тұту бәріміздің абыройлы борышымыз.

Қазақ даласында жаңалықтың жәдігері болған ұлылар қатарында шоқтығы биік тұлға Ы.Алтынсариннің ағартушылық қызметі мен идеялары бүгінгі таңда педагогика саласының ғылыми-зерттеу жұмысының шексіз алаңына айналуда.

Ы.Алтынсариннің ағартушылық қызметі қазақ халқының саяси-рухани отарлау шеңберінің қысымшылығы күшейіп тұрған кезеңге тұспа-тұс келді. Патша өкіметінің миссионерлік-ағарту саясаты ғасырлар бойы мұсылман жұртына ағарту қызметін көрсеткен мектеп-медреселер жүйесін тамырымен құртуға әрекет жасады. Әлемдік өркениет пен ғылым ісінің дамуына баға жетпес үлес қосқан ұлы тұлғаларды (әл-Фараби, М.Қашқари, Ж.Баласағұн, М.Дулати, Абай) тәрбиелеп шығарған медреселер патша өкіметі тарапынан XIX ғасыр соңында үлкен кедергілерге тап болып, орыс школалары мен мұсылман оқу орындарының ара салмағы үлкен дәрежеде өзгерістерге ұшырады.

Әрине, күнбе-күн күш алып келе жатқан миссионерлік ағарту-оқу ісінің негізгі заңдылықтарын қабылдай отырып, Қазақстанда халық ағарту ісі жаңа жолға түсті. Бұл игілікті жұмыстың көш басында Ы.Алтынсарин тұрды. Қараңғыда қарманған халқын жарыққа жетелеген, қазақтың санасын жайлаған дерттің емін тап басып, көре білген Ыбырай ұстаз қазақ қоғамына жаңалықтың дәнін себуші қарлығаш болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ Р-сы бастауыш білімнің мемлекеттік стандарты. Алматы, 1998
2. Жалпы білім беретін мектептің оқу бағдарламалары. Алматы, 1998
3. Ә.Дербісалин. Ы.Алтынсариннің таңдамалы педагогикалық мұралары. Алматы, 1958
4. XIX-ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1986 Алматы мектеп.
5. Ы.Алтынсарин тағылымы.1991 Алматы Жазушы
6. Ы.Алтынсарин "Өнер, білім бар жұрттар" : Алматы, «Жалын», 1991.
7. Ш.Жұмашаева «Өнегелі тұлға қалыптастыруда Ыбырай тәлімінің құндылығы». «Бастауыш мектеп», №5, 2003.
8. Ш.Жанұзақова. «Ы.Алтынсарин шығармалары-адамгершілік жәнеэне экологиялық тәрбие көзі» «Бастауыш мектеп», №3, 2004.
9. А.Абуханова. «Ы.Алтынсариннің оқыту әдістері мен тәсілдері». «Бастауыш мектеп», №4, 2005.
10. Ш. Әуелбаев, Ә.Наурызбаева, Р.Ізғұттынова, А.Құлажанова «Әліппе» (1-сыныпқа арналған оқулық). Алматы, «Атамұра», 2001.
11. Ш.Әуелбаев, Ә.Наурызбаева, Р.Ізғұттынова, С.Тәжімбетова.Ана тілі (1-сыныпқа арналған оқулық) Алматы, «Атамұра», 2001.
12. С.Рахметова, П.Жаманқұл, Б.Қабатаева. Ана тілі (2-сыныпқа арналған оқулық) Алматы, «Атамұра», 2002.
13. Т.Әбдікәрімова, С.Рахметова, Б.Қабатаева. Ана тілі (3-сыныпқа арналған оқулық) Алматы, «Атамұра», 2003.
14. С.Рахметова,Т.Әбдікәрімова, Б.Қабатаева. Ана тілі (4-сыныпқа арналған оқулық) Алматы, «Атамұра», 2004.
15. Рахметова С.Р "Ана тілін оқыту әдістемесі", 1998.
16. Әбдікәрімова К.Т "Ана тілін оқыту әдістемесі" 3-сынып. «Атамұра», 1999.
17. Рахметова С.Р "Қазақ тілін оқыту әдістемесі" . Алматы, 2005.
18. Қоянбаев Ж.Б, Қоянбаев А.С "Педагогика ": Астана, 2000.
19. М.Жумабаев. «Педагогика», 1990
20. Г.Ахметова. Ы.Алтынсарин шығармаларын оқыту. «Бастауыш мектеп, №3, 2004.
21. .Қ.Қабдолданова. «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш». «Бастауыш мектеп», №5, 2003.
22. Т.Әбдікәрімова. «Бастауыш кластарда текспен жұмыс істеудің әдістемесі». Алматы, 1994
23. Рахметова, П.Жаманқұл, Б.Қабатаева. Ана тілі оқыту әдістемесі (2-сынып) Алматы ,1998.
24. Т. Әбдікәрімова, С. Рахметова, Б. Қабатаева. Ана тілі оқыту әдістемесі (3-сынып) Алматы, 1999.
25. С.Рахметова, Т.Әбдікәрімова, Б.Қабатаева. Ана тілі оқыту әдістемесі (4-сынып). Алматы, 2000.

**«БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН
ЕРТЕГІ ЖАНРЫ АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ»**

Айтқұлова Л.Қ., Кунакова С.М., Мырзалы Ж.А., Мусабаева Г.Н., Нұрбаева А.Қ.
6B01311 - «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру

бағдарламасының 3 курс (3жылдық) студенттері

Досмурзаева А.С.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада ертегілер арқылы оқушылардың адамгершілік және эстетикалық тәлім - тәрбиесінің дамуына ықпал жасалады. Баланы мұратқа, жеңіске, жетістікке жету жолында белсенділікке, әрекеттілікке үйретеді. Өмірде кездесетін жайттардың яғни жақсылық пен жамандықтың, мейрімділік пен қатыгездіктің, шындық пен өтіріктің, әділеттілік пен әділетсіздіктің, еңбекқорлық пен жалқаулықтың және т.б ара жігін ажыратып, түсіне білуге, бағалай алуға жол ашады.

Түйін сөздер: ертегі, қиял-ғажайып ертегі, халық шығармалары, қызығушылық

**«РАЗВИТИЕ ИНТЕРЕСА К ЧТЕНИЮ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
ПОСРЕДСТВОМ ЖАНР СКАЗКИ»**

Айтқұлова Л.Қ., Кунакова С.М., Мырзалы Ж.А., Мусабаева Г.Н., Нұрбаева А.Қ.
Студенты 3 курса (3 год) по ОП 6B01311 – «Педагогика и методика начального обучения»

Досмурзаева А.С.

Кандидат педагогических наук, старший преподаватель

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52

Статья способствует развитию нравственного и эстетического воспитания учащихся через сказки. Учит ребенка активности, активности на пути к идеалу, победе, успеху. То, что происходит в жизни, позволяет различать, понимать, ценить добро и зло, добро и жестокость, правду и ложь, справедливость и несправедливость, трудолюбие и лень и т.д.

Ключевые слова: сказка, фэнтезийная сказка, народные произведения, интерес

**«THE DEVELOPMENT OF INTEREST IN READING PRIMARY SCHOOL STUDENTS
THROUGH THE GENRE OF FAIRY TALES»**

**Aitkulova L.K., Kunakova S.M., Myrzaly Zh.A., Musabayeva G.N.,
Nurbaeva A.K.**

3rd year students (year 3) on EP 6B01311 – "Pedagogy and methodology of primary education"

Dosmurzayeva A.S.

Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

The article promotes the development of moral and aesthetic education of students through fairy tales. The child is taught to be active and active on the way to ideals, victory, and success. It

allows you to distinguish between good and evil, kindness and cruelty, truth and lies, justice and injustice, hard work and laziness, etc.

Keywords: fairy tale, fantasy fairy tale, folk works, curiosity

Оқу мен сөйлеуді дамытудың заманауи әдісі өткенді оқу әдісінің құнды тәжірибесін пайдаланады. Оқу әдістемесінің тарихи негізін оқу дағдысын дамыту мәселесімен айналысатын жетекші психологтардың еңбектері: И.Канттың, Н.Бердяевтің философиялық тұжырымдары, Л.Толстойдың, В.Розоновтың, К.Д.Ушинскийдің философиялық-педагогикалық идеялары құрады. , И.Бунаков, В.А.Сухомлинский.

Оқу әдістемесінің негіздерін К.Д.Ушинский жасаған. Ол өнер туындысын «балаларға өмірдің осы немесе басқа жағын көрсетуге тиіс терезе» ретінде қарастыруды ұсынды және «балалардың шығарманы түсінуі жеткіліксіз, бірақ олар оны сезінуі керек» деп атап өтті. [56] К.Д.Ушинский әдістемесінің бұл ережелері оқудың танымдық мәні мен оның оқырманға эстетикалық әсер етуінің маңыздылығы туралы айтады. К.Д.Ушинский ақыл-ой қабілеттерін дамыту және грамматикалық нормаларды меңгерту жұмыстарын оқу тапсырмаларына да қосқан. Ғылыми-көпшілік мақалаларды оқу мен көркем шығармаларды оқуға басқаша көзқараспен қарауды ұсынып, жұмыс түріне қарай әңгіме жүргізудің қағидаларын әзірлеп, халық ауыз әдебиеті, аңыз-әңгімелер шығармаларымен жұмыс істеудің ерекшеліктеріне қатысты нақты тапсырмалар берді. К.Д.Ушинский оқу сабақтарында табиғат тіршілігін бақылауға үлкен рөл берді және көрнекілікті ана тілін оқытудың басты қағидасы және баланың жалпы білімге деген қызығушылығын тудыратын құрал деп есептей отырып, оқуда көрнекілікті пайдалануды талап етті. әсіресе оқу процесінде. К.Д.Ушинский жасаған жүйе «Түсіндірме оқу» деп аталды. К.Д.Ушинскийдің ізбасарлары оқу техникасында бейнелеу жаттығуларын алмастырып, қайталап айтып беру, оқушыны біліммен байыту, оның тұлғасын дамытуда қызықты сабақтардың жаңа жүйесін енгізу қажеттілігі туралы өз ойларын ортаға салды. Ушинский, жүйе «Түсіндірме оқу» деп аталды. К.Д.Ушинскийдің ізбасарлары оқу техникасында бейнелеу жаттығуларын ауыстырып, қайталап айтып беру, оқушыны біліммен байыту, тұлғалық қасиеттерін дамытуда қызықты сабақтардың жаңа жүйесін енгізу қажеттігі туралы өз ойларын ортаға салды. Ушинский, жүйе «Түсіндірме оқу» деп аталды. К.Д.Ушинскийдің ізбасарлары оқу техникасында бейнелеу жаттығуларын алмастырып, қайталап айтып беру, оқушыны біліммен байыту, оның тұлғасын дамытуда қызықты сабақтардың жаңа жүйесін енгізу қажеттілігі туралы өз ойларын ортаға салды.

XX ғасырдың 30-50 жылдарындағы әдістемеді мәтінді талдаудың белгілі бір тәсілі жасалды, оқу сабақтарында жүзеге асырылды, ол көркем шығарманың ғылыми-іскерлік мақаламен салыстырудағы өзіндік ерекшелігін ескеруге негізделген. шығарма бойынша кезең-кезеңмен жұмыс жасауды, оқу дағдыларын дамытуды, шығарманы кейіннен жалпылау арқылы бөліктерге бөліп талдауды, сөйлеуді дамыту бойынша жүйелі жұмысты көздеді.[56]

1960-1970 жылдары сыныптағы оқу мазмұнына және оқыту әдістемесіне өзгерістер енгізілді. Көркем шығарманы талдау әдістемесі жетілдірілді: репродукциялық жаттығулар аз, шығармашылық жаттығулар, оқығаны туралы өз пікірін білдіру қабілетін дамыту, жеке шағын бөліктерде емес, тұтас шығармамен жұмыс жасау, оқушыларға тапсырма берілді. шығарманың идеясы мен бейнесін ашуда дербестік, мәтінмен жұмыс жасауда әр түрлі типтегі тапсырмалар. Бұл кезде кіші жастағы оқушылардың мәтінмен жұмыс жасауда қалыптасатын дағдылары анықталды, сонымен қатар 1-3 сыныптардағы оқу дағдыларына қойылатын талаптар нақтырақ айқындалды. Сонымен бірге балалар кітабының зерттеу нысаны ретіндегі идеясы алғаш рет айтылды. Бірақ мұғалімдердің балалардың оқуына бағыт-бағдар беруге қатысты барлық әрекеттері, ұсынылатын жазғы оқу тізімдерімен шектелді. [56]

1980 жылдары үш жылдық мектепте оқытуға арналған оқу бағдарламалары жетілдіріліп, төрт жылдық мектепте оқыту бағдарламалары жасалды. Бағдарламалар мен

оқуға арналған жаңа кітаптардың авторлары – В.Г.Горецкий, Л.Ф.Климанова, Л.К.Пискунова, Л.С.Геллерштейн – балалардың оқуына арналған шығармаларды олардың танымдық құндылығын, көркемдік шеберлігін, тәрбиелік мәнін, жас ерекшеліктеріне сәйкестігін ескере отырып, қатаң іріктеу жүргізді. жас студенттердің ерекшеліктері. Көркем шығарманы талдау тәсілін анықтайтын әдістемелік ережелер әзірленді. Олар мынаған келеді:

1. Шығарма мазмұнын талдау және дұрыс, еркін, саналы, мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру біртұтас үдеріске біріктіріледі (мәтіннің мазмұнын түсінуге бағытталған тапсырмалар, сонымен бірге оқу дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді.).
2. Шығарманың идеялық-тақырыптық негізін, оның образдарын, оқиға желісін, композициясын және бейнелеу құралдарын нақтылау студенттердің жеке тұлға ретінде жан-жақты дамуына барынша қызмет етеді, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу тілін дамытуды қамтамасыз етеді.
3. Оқушылардың өмірлік тәжірибесіне сүйену шығарманың мазмұнын саналы қабылдаудың негізі және оны дұрыс талдаудың қажетті шарты болып табылады.
4. Оқу оқушылардың танымдық әрекетін белсендіру және қоршаған шындық туралы білімдерін кеңейту құралы ретінде қарастырылады.
5. Шығарманы талдау ойларды, сезімдерді оятуы, экспрессия қажеттілігін оятуы, өмірлік тәжірибесін автор ұсынған фактілермен байланыстыруы керек.

Оқу – күрделі психофизиологиялық процесс. Оның әрекетіне көру, сөйлеу-моторлы, сөйлеу-есту анализаторлары қатысады. Бұл процестің негізінде Б.Г. Ананьев «Анализаторлар арасындағы өзара әрекеттесу мен екі сигналдық жүйенің уақытша байланыстарының ең күрделі механизмдері» жатыр. [1,16]

Оқу оның бастапқы кезеңінде, оқу технологиясының қалыптасу кезеңінде белгілі психолог Д.Б. Эльконин «сөздердің дыбыстық формасын графикалық үлгісіне сәйкес қайта жасау процесі» деп сипаттады. Демек, бала әріпті көріп, әріпті ажыратып, қай әріп екенін анықтауы керек, содан кейін ол келесі әріпті көріп, ажыратып, анықтауы керек. Ал екінші әріпті тану уақыты алдыңғысын ұмыту уақытынан ұзақ болмаса ғана, бала буынды тани алады. Ал бала бұл кезеңдерден ұзақ өтеді.[1,16].

Оқу процесі тез қалыптасатын процесс емес. Өкінішке орай, соңғы 50 жылда оқу мен жазуды үйренуге кететін уақыт өте күрт қысқарды, шамамен екі есе қысқарды. Ал егер 1950 жылдардағы праймер мен қазіргі оқулықтарды алсақ, бала оқу басталғаннан бастап 2 айда оқуы керек, ақпараттың қанықтығы, балаға берілетін қарқын керемет өскені анық болады. Ал баланың мүмкіндіктері сол күйінде қалды. Оның қандай функционалдығы бар еді, олар солай қалды. Егер 1950 жылдары мектепке сегіз жастағы балалар келсе, соңғы 20 жылда алты жастағы балалар келеді [1,16].

Оқудың күрделі процесінде үш негізгі тармақты бөлуге болады:

1. Осы сөздерді қабылдау. Оқи білу дегеніміз, ең алдымен, олар белгілейтін сөздерді әріп арқылы болжай білу. Оқу адам әріптерге қарап, осы әріптердің тіркесіміне сәйкес белгілі бір сөзді айта алатын немесе есте сақтай алатын сәттен басталады.

Әріптерді белгілі бір сөздің символы ретінде қабылдаудың бұл процесінде адамның көру қабілеті ғана емес, есте сақтау қабілеті, қиялы, ақыл-ойы да үлкен рөл атқаратынын көрсету қиын емес. Біз сөздерді оқығанда, біз әріпті әріппен қосып қана қоймай, бір немесе бірнеше әріптерді ұстай отырып, біз бүкіл сөзді бірден болжаймыз.

2. Оқылған сөздерге байланысты мазмұнын түсіну. Біз оқыған әрбір сөз санамызда кейбір өзгерістерді тудыруы мүмкін, бұл біздің осы сөзді түсінуімізді анықтайды. Бір жағдайда біздің санамызда белгілі, азды-көпті жарқын бейне пайда болады, екіншісінде - қандай да бір сезім, тілек немесе абстрактілі логикалық процесс, үшіншіде, екеуі де бірге, төртіншіде -

бейне мен сезім жоқ, тек қабылданған сөзді немесе онымен байланысты басқа сөзді қарапайым қайталау.

3. Оқуды бағалау. Кітапты оқып қана қоймай, оның мазмұнына сыни көзқараспен қарау қабілеті байқалады, бұл әрқашан емес, белгілі.

Оқу қажеттілігінен туындайды. Алдымен оқуды меңгерген кіші оқушының оқуды үйрену қажеттілігі туындайды, яғни дыбыстық жүйе мен оқу процесінің өзін - әріптерден сөздердің пайда болуын меңгеру. Бұл оның қызығушылығын тудырады. Бастапқы оқуды (сауаттылықты) меңгерген оқушы оқу мотивін өзгертеді: ол сөздің астарында қандай ой жатқанын түсінуге қызығушылық танытады. Оқу дамыған сайын мотивтер күрделеніп, оқушы қандай да бір нақты фактіні, құбылысты білу үшін оқиды; одан да күрделі қажеттіліктер пайда болады, мысалы, оны бағалау үшін кейіпкер әрекетінің мотивін білу; ғылыми-көпшілік мәтіндегі негізгі ойды табу, т.б [1,16].

Оқу ауызша сөйлеумен тікелей байланысты. Ауызша сөйлеу арқылы оқудың мәнерлілігі пысықталады; оқу кезінде мәтіннің мазмұнын және оқырмандар арасындағы қарым-қатынасты жеткізу үшін сөйлеу мәнерлілігінің құралдары, сонымен қатар сабақтас ауызша сөйлеу қолданылады.

Кіші жастағы оқушылардың мәтіндерді қабылдауы жетілген оқырманның қабылдауына сәйкес келмейді және бірқатар ерекшеліктерге ие. Ол сипатталады:

- фрагменттілік, мәтінді қабылдаудың тұтастығының болмауы;
- абстракциялау және жалпылау қабылдаудың әлсіздігі;
- өмірлік тәжірибеге тәуелділік;
- баланың практикалық іс-әрекетімен байланысы;
- айқын эмоционалдылық пен спонтандылық, эмпатияның шынайылығы;
- сөйлеу формасына емес, сөйлеу мазмұнына қызығушылықтың басым болуы;
- сөйлеудің бейнелі экспрессивті құралдарын жеткіліксіз толық және дұрыс түсіну;
- қабылдаудың репродуктивті (репродуктивті) деңгейінің басым болуы.

Оқуды тәрбиелік дағды ретінде қалыптастыру үшін мына жағдайды ескеру қажет. Сонымен қатар балалардың танымдық іс-әрекетінің ерекшеліктерін ескеру қажет. 6-7 жастағы балалардың логикалық ойлауы әлі дамымаған, ол көрнекі және тиімді сипатқа ие, ол әртүрлі объектілермен және олардың алмастырғыштары - модельдермен практикалық әрекеттерге сүйенуді талап етеді. Одан әрі ойлау бірте-бірте көрнекі-бейнелі сипатқа ие болады, ең соңында логикалық абстрактілі ойлау пайда болады. Кіші оқушының танымдық іс-әрекетін дамытудың бұл кезеңдері білім беру сипатында өзіндік із қалдырады.

Оқырман қызығушылықтарын қалыптастыру маңызды ғылыми-педагогикалық мәселе болып табылады. Оның өзектілігі әмбебап коммуникация құралы, интеллектуалдық, кең мағынада адамның рухани дамуының қуатты арнасы, әлеуметтік дамудың қажетті шарты ретінде қызмет ететін сөйлеудің адам өміріндегі ерекше, тұрақты өсіп келе жатқан рөліне байланысты. әр адамның белсенділігі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, оқушылардың оқуға деген қызығушылықтарын қалыптастырудың тиімді жолдары мен тәсілдерін ашуға әкелген әдістемелік ізденістердің жауапкершілігі мен байыптылығын асыра бағалау өте қиын (Е.В.Кветковский, М.Д. Кобахидзе, А.И. Липкина, Т.К. Макарова, В.Ф. Чертов). Бұл жаңалықтардың маңыздылығын түсіну үшін және кіші жастағы оқушылардың кітапқа және оқуға деген қызығушылығын қалыптастырудың әлі шешілмеген мәселелеріне тоқталу үшін психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде балалар оқуының екі тұжырымдамасы бар екенін ескерген жөн.

Сөздің тар мағынасында **-оқуға деген қызығушылық**, яғни. басқа біреудің сөзінің мағынасын жазбаша түрде қайта құруға деген ұмтылыс пен қажеттілік: оқу механизміне, баспа кейіпкерлерін дыбыстарға аударуға және дыбыс кешендерін түсінуге қызығушылық.

Мұндай қызығушылық бастауышты ашқан немесе кітапқа, белгіге қарап, онда басылған сөздердің мағынасын түсінгісі келетін жаңадан шыққан балаға, сондай-ақ жаңадан ашқан бірінші сынып оқушысына тән. жеке сөздерді және жай сөйлемдерді декодтау процесін үйренді, ол өзінің қабілетін айналаның алдында қайта-қайта көрсеткісі келеді.

Сөздің кең мағынасында **-оқырман қызығушылығы**, яғни. оқырманның кітаптардағы адам тәжірибесіне белсенді қатынасы және бұл тәжірибені кітаптардан өз бетінше алу мүмкіндігі. Сонымен бірге оқырман кітап ортасында мақсатты түрде шарлау үшін ақыл-ой және эмоционалды әрекетті көрсетуі керек, кітапта оқу құралы ретінде, мәтінде бұл тәжірибені сақтайтын және жеткізетін кітаптың негізгі құрамдас бөлігі ретінде. мәтінді білікті түрде оқу шартымен оқырман.

Бүгінгі таңда педагогикалық зерттеулер сыртқы әсерлердің жеке тұлғаның ішкі жазықтығына, оның санасына, тәжірибесіне, мотивтеріне ауысуының психологиялық заңдылығы тұрғысынан осыларға түрленетін тәрбие мен оқытудың осындай жолдарын іздеуге жетелейді. үлкен әсер ететін ішкі процестер. Бұл оқу процесінде білім, білік және дағдыларды меңгеру туралы ғана емес, сонымен қатар студентке мұғалімнің іс-әрекетіне өз бетінше аяқталған қарсы үдерісін қамтамасыз ететін және сол арқылы мұғалімнің әсерін күшейтетін осындай ішкі ортаны құру туралы. даму. Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға қолайлы жағдай жасауда шешуші рөл қызығушылыққа беріледі.

Оқырман қызығушылықтарының қалыптасуы көптеген ғалымдардың (К.Д. Ушинский, В.П. Вахтеров, П.О. Афанасьев, С.П. Редозубов, Н.П. Кононкин, Н.А. М.М. Рубинштейн, Н.Д. Молдавская, Л.С.Славина, В.Е.Форова, Л.С.Славина, В.Е.Форова, М.Г.И., К.И., О.Ф.И. Горецкий және басқалар). Арнайы ұйымдастырылған зерттеулерде (Л.С.Дягилева, Р.А.Жданова, И.А.Свиридова) мектепке алғаш келген баланың табиғи танымдық қызығуы көп жағдайда бірте-бірте жойылып, бірқатар мектеп оқушыларының бойында оқуға деген тұрақты құлықсыздық пайда болатынын айтады. Бірінші сынып оқушылары арасында оқуға деген оң көзқарас деңгейінің 91%-дан 4-сынып оқушылары арасында 71%-ға дейін төмендеуі байқалады. [16, 37, 41, 56]

Оқу қызығушылықтарына көптеген анықтамалар бар, олар кейде танымдық қызығушылықтардың бір түрі ретінде қарастырылады. Алайда, зерттеушілердің көпшілігі (Н.А.Бодрова, Г.Г.Граник, Л.А.Концевая, З.Н. Новлянская, Н.Г. Морозова, Л.А. Николаева, М.И. Омрокова, А.И. Рапопорт, И.З. Постоловский, Т.В. Рубцова, Б.П. Умнов) екеуі де қызығушылық таныта алмайды. танымдық және эстетикалық.[18. 37] Соңғы үш онжылдықта кіші жастағы оқушылардың оқуға деген қызығушылықтарын қалыптастыру және дамыту мәселесі көптеген зерттеулерде жасалғанына қарамастан, қазіргі жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің жұмысына жасалған талдау практикалық білім деңгейінің жоғары екендігін көрсетеді. оқушылардың кітапқа, оқуға деген қызығушылықтарын дамыту жұмыстары жеткіліксіз деңгейде. Мектептегі бақылаулар мен жұмыс тәжірибесі мұны көрсетеді Балаларда тұрақты оқуға деген қызығушылықты қалыптастыру, көркем шығарманы оның табиғатына сәйкес зерттеу, т. сөз өнерінің туындысы ретінде мектеп оқушыларын өздерінің төл мәдениетінің негіздерімен таныстыру қызығушылық мәселесін жан-жақты зерттемейінше толық жүзеге асырылмайды. Сондықтан мұндай жұмыстарды тиімді жүзеге асыру үшін студенттердің нақты оқу мүмкіндіктерін, сонымен қатар оның барысы үшін оңтайлы психологиялық-педагогикалық жағдайларды ғылыми тұрғыдан анықтау қажет.

Қазіргі әдістеме бұл міндеттерді біртұтас ретінде қарастырады. Тәрбие құралдары – оқу тақырыптары, оның идеялық мазмұны, осы мазмұнның көркемдік өрнектелуі. Оқу әдістемесінде мәтінмен және кітаппен жұмыс істеуде дербестік дағдыларын дамыту әдістеріне ерекше көңіл бөлінеді.

Балалар кітаптарымен жұмыс жасау барысында оқушылардың оқу техникасы да, шығарма мәтіндерін жанрлық, өзіндік ерекшеліктеріне сай толық қабылдау қабілеті де

жетілдірілетіні сөзсіз, шығармаларды оқу, қолдану және оқу процесінде жетілдіру дағдысы қалыптасады. өз бетінше оқу және оқу уақытында қалыптасқан сөйлеуді дамыту.

Кіші жастағы оқушылардың оқуға деген қызығушылықтарын қалыптастыру ерекшеліктері келесі параграфта қарастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. "Қазақ тілі мен әдебиеті". "Рауан" баспасы. Қ. Жұмалиев. Т. Ақшошлақов. 1996 ж.
2. "Әдебиет оқулығына әдістемелік нұсқау". С. Тілешова. Алматы. 1993 ж.
3. "М. Жұмабаев шығармалары". 1983 ж.
4. "Жалпы білім беретін мектептің оқу бағдарламасы". 1-4 сынып. Алматы. 1997 ж.
5. "Ана тілі оқыту әдістемесі". 1-4 сынып. Алматы. "Атамұра". С.Рахметова. Р. Қабатаева. Т. Әбдікәрімова.
6. Бастауыш сыныптарда "Ана тілі" сабақтарын өткізуге арналған әдістемелік нұсқау. К. Бектаева. Ж. Елеубаева.
7. "Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясы". Ш. Ахметов. 1980 ж.
8. "Бастауыш мектеп". 2003- N 8-саны. П. Жаманқұл. "Ана тілі" оқулықтарының тәрбие нысандары.
9. "Бастауыш мектеп". 2003. №7 Р.Ізғұттынова. Қазақ халық ауыз әдебиеті – тәрбие бастауы.
10. "Бастауыш мектеп". 2000 - 3 саны. М. Молдатаева. Тілді дамыта оқыту.
11. "Бастауыш мектеп". 2003 – 9 саны. Р. Нұрмұхаметова. Балалардың ана тіліне сүйіспеншілігін тәрбиелеу.
12. "Ақ сандық, көк сандық". Алматы. "Жазушы". 1988 ж.
13. "Бастауыш мектеп". 2004 – 3. К. Әлиева. Адамгершілік сезім қалыптастырудың теориялық негіздері.
14. "Бастауыш мектеп". 2004-6. Э. Рахимова. Адамгершілікті ұрпақ тәрбиелеу
15. "Бастауыш мектеп". 2004-2. Л. Омарова. Адамгершілік тәрбиесін қалыптастыру мәселелері.
16. "Оқушы, оның дамуы және тәрбиесі". Ж. Асанов. Қызылорда қаласы. 1993 ж.
17. "Педагогика". Ж.Б. Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев. Алматы. 2002 ж. 254-269 бет.
18. "Педагогика". Ж. Әбиев, С. Бабаев, А. Құдиярова. Дарын. Алматы -2004 ж. 180 бет.
19. "Этнопедагогика". З.Ә. Әбілова. Алматы. 1997 ж.
20. "Қазақ тәнім – тәрбиесі". Қ. Жарықбаев, С. Қалиев. Алматы. "Санат". 1995 ж. 21-22 бет.
21. "Халық тағылымы". Әдібай Табылдеив. Алматы. "Қазақ университеті". 1992. 56 бет.
22. "Коллективтің құдіреті күші". В.А. Сухомлинский.

ИЕРАРХИЯ СЕМЕЙНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ. ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННЫХ ДЕТЕЙ

Алиев И.А.

Магистрант ОП «Психология»

Казахско – Русский Международный университет, 030006, Актобе, ул. Айтеке би, 52

Аннотация: В статье рассматриваются семейные взаимоотношения и особенности современных детей.

Ключевые слова: эмансипация женщин, семейные взаимоотношения, особенности современных детей, традиционный патриархальный брак.

ОТБАСЫЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ИЕРАРХИЯСЫ. ҚАЗІРГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әлиев И.А.

«Психология» ББ магистранты

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көшесі, 52

Аннотация: Мақалада отбасылық қатынастар және қазіргі балалардың ерекшеліктері қарастырылады.

Түйінді сөздер: әйелдерді босату, отбасылық қатынастар, қазіргі балалардың ерекшеліктері, дәстүрлі патриархалды неке.

HIERARCHY OF FAMILY RELATIONSHIPS. FEATURES OF MODERN CHILDREN

Aliyev I.A.

Master's student of the Psychology Department of

the Kazakh – Russian International University, 52, Aiteke bi str., Aktobe, 030006

Abstract: The article discusses family relationships and features of modern children.

Keywords: emancipation of women, family relationships, features of modern children, traditional patriarchal marriage.

Положение доминирующего, ведущего и подчиненного стали меняться, когда началась эпоха постмодернизма, которая началась приблизительно в середине XX в. Постмодернизм в корне изменил всю семейную систему и отношения в ней. Традиционный патриархальный брак, где мужчина занимал главенствующую роль и занимался финансовым обеспечением семьи, а женщина сохраняла уют и воспитывала детей. Брак для женщин был обязательным долгом их жизни – холостой образ жизни обществом не одобрялся. При выборе партнера сексуальный опыт был не важен, считалось, что секс необходим только для рождения детей, а брак основан на духовности и родстве душ. А сам брак часто заключался по расчету между родителями обеих сторон.

Совместно с изменениями социальной жизни, которую произвели труды Карла Маркса и Зигмунда Фрейда, наступили изменения и в институте семьи. Анна Варга отмечала последующие «точки перелома», повлиявшие на общественный уклад:

- Эмансипация женщин – многочисленные революции, начиная от суфражисток и заканчивая современным феминизмом во всех его направлениях, позволил женщинам встать наравне с мужчинами. Законодательно было закреплено право участие на выборах, открылись новые для женщин профессии, ранее считавшиеся только мужскими; женщины теперь могли получить образование.

- Осознание роли сексуальных отношений – в традиционном укладе, как уже говорилось, сексуальные отношения имели только репродуктивную функцию, а добрачные отношения считались позорными. Влияние психоанализа «вырвало» из глубин бессознательного, считавшиеся позорными и запретными, темы, которые общество воспринимало в штыки. Но «Окно Овертона» уже открылось и процессы перестройки общества, и изучение темы сексуальности начался. Стали появляться новые методы контрацепции, что позволило контролировать и планировать рождение детей без отказа от сексуального контакта.

- Легитимизация развода – если ранее считалось, что брак один и навсегда, то теперь развивалась идея, что это вовсе необязательно. Появилась возможность прекратить отношения или разорвать брак, если человека в нем, что-либо не устраивает. Начала формироваться тенденция воспитания ребёнка одним родителем.

- Урбанизация – явление огромной миграции населения в крупные города, послужило тому, что теперь семья, состоящая из родителей и детей, лучше всего подходит для жизни в крупном городе. Влияние расширенных семей, т.е. дальних родственников, ослабло. Женщине, теперь было позволено строить собственную карьеру.

- Прогресс в медицине повлиял на продолжительность жизни людей и к увеличению сроков фертильности. Если раньше один из супругов погибал еще до момента наступления зрелости своих детей, то сейчас супруги продолжают жить друг с другом и после ухода детей во взрослую жизнь. И им приходится налаживать отношения по-новому. Многие используют эту возможность, чтобы завести второй брак или начать новую карьеру.

Когда произошел резкий скачок в развитии технологий и различных мобильных приложений, стало возможно подобрать себе партнера для всего: похода в кинотеатр, на прогулку, в бар, на одну ночь для быстрого секса. Интернет привел к тому, что теперь убежать от одиночества стало намного проще. С другой стороны, подрастающим поколением это дает возможность протестировать реальность, осознать свои ошибки, переработать их и стать лучше. Если человека не устраивает его партнер, он легко с ним расстается и идет искать себе нового спутника жизни.

А вот с точки зрения демографии количество разводов растет. В Казахстане в сравнении с 2018 годом число зарегистрированных браков выросло на 9,1 процентов. В России количество разводов в 2020 году сократилось, однако снизились и случаи регистрации самого брака. И это я говорю о случаях, зарегистрированных РАГСом. А сколько еще эмоционально-разорванных браков? Семей, которые живут ради детей или по привычке.

Соответственно, появились новые проблемы. Возможность женщин получать образование и строить карьеру повлияло на то, что рождение детей они стали откладывать в долгий ящик, пока не реализуют свои амбиции. Старая ролевая модель приходит в негодность и теперь, при столкновении, например, мужчин с традиционным пониманием отношений, где он занимается финансовой опекой семьи и в меньшей степени детьми, и женщин, которые хотят заниматься только карьерой может привести их отношения к хаосу. Ранее я писал, что у женщины просыпается ревность к положению мужа во время беременности, так как она вынуждена на время оставить свою карьеру. Хотя в нынешнее время, когда многие работы переходят в онлайн формат, и эта проблема вполне разрешима.

Размытие границ гендерных ролей повлияло и на хозяйские функции в семье. Пары стали стремиться к равенству во многом. И теперь, как и мужчины, так и женщины могут заниматься и воспитанием детей, и финансовым обеспечением, и уборкой дома.

Особенность современных детей проявляется в том, что растет число случаев, когда дети воспитываются только одним родителем, чаще женщиной. Это влияет на преобразование стадий развития, через которые проходят дети. Эдипов конфликт может вообще не возникать, а образ отца не сформироваться в полной мере. Все чаще подростки стали обращать внимание и подражать публичным личностям, поглощая их манеру поведения, копировать стиль одежды.

Стали создавать так называемые бинуклеарные семьи, где оба родителя воспитывают детей от предыдущих браков. В таких семьях часто возникают конфликты между детьми, особенно если между ними большая разница в возрасте. Эдипов комплекс здесь может проявиться очень ярко. Можно заметить то, как сын относится к новым ухажерам матери и очень трудно их принимает. В обратном случае, когда отчим находит привлекательной свою падчерицу. Он вытесняет свои желания и рождается симптом, порой прорывающийся как агрессия по отношению к неродной дочери. Нарушенные границы дочери, хотя на вербальном уровне все «чинно и благородно», на эмоциональном фоне чувствуется желание обладать ею, пытаются сопротивляться такому «запрещенному» внедрению, что может привести как к развитию крайне нормы (акцентуации) или патологии. Еще не совершеннолетние девушки не способны опознать такое чувство и сразу его пресечь и стараются воспринимать это, как отцовскую любовь.

Большое влияние оказывает всеобъемлющая компьютеризация. Детей, родившихся в эту эпоху, называют «поколением Z». Каждый ребенок имеет свой мобильный, а с самого рождения растет на мультиках, пока родители заняты карьерой. Смартфон заменил няню. Во взрослой жизни это поколение заменяет реальное общение на виртуальное. Множественные экономические и социальные кризисы также повлияли на современных детей. Они стали чаще копить деньги, экономические ценности становятся более приоритетными, нежели духовными. Предпочтение стало отдаваться профессиям – юриста, экономиста, менеджера, программиста, бизнесмена и т.п.

Отмечается антисоциальное поведение молодежи, в сравнении с предыдущими поколениями. Здесь можно установить факт перестройки морально-нравственных ценностей. Царствующая установка теперь – «Я должен быть круче всех».

Постоянно происходящие изменения во всех сферах жизни людей приводят и к постоянной спешке, погоне за удовлетворительной жизнью. В психологических центрах все чаще наблюдаются дети, у которых стоит диагноз СДВГ (синдром дефицита внимания и гиперактивности). Подростковый взрыв и революция против родителей сейчас более ярко выражена и стараться подавить ее авторитетом будет довольно тщетно.

Итог, следующий: изменения в мире, затрагивают и новые поколения, следовательно необходимо разрабатывать и использовать новые методы воспитания детей, старые модели приведут к развитию различных конфликтов и патологий, как у родителей, так и у детей.

Список использованной литературы

- 1) М. Эриксон, Дж. Хейли, Стратегии семейной терапии/ Перевод с англ. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2001 – 448 с.
- 2) Актуальные вопросы современной педагогики: материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Самара, март 2016 г.). — Самара: ООО «Издательство АСГАРД», 2016. — vi, 106 с.

ОСОБЕННОСТИ ГРАММАТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ПРИ ПИСЬМЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Алимова А.К., Аманкос А.Б., Баймағамбет А.Р., Ахметова А.С.

Студенты 3 курса специальности

Переводческое дело

Казахско-Русский Международный университет, 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52

Аннотация: Существует ряд приемов для преодоления трудностей лексического, семантического и грамматического ряда. Одним из таких приемов, часто используемых, переводчиками это является трансформации.

Одним из приёмов, которые помогают переводчику, являются трансформации. Переводческие замены используются переводчик из-за того, что устанавливается частичная общность, а это происходит из-за различий английского и русского языков.

Ключевые слова: трансформации, переводческие замены, лексический, иноязычная информация, семантический уровень, грамматический ряд.

FEATURES OF GRAMMAR TRANSFORMATION IN WRITTEN TRANSLATION

Alimova A.K., Amankos A.B., Baimagambet A.R., Akhmetova A.S.

3rd year students of the specialty

Translation business

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, st. Aiteke bi, 52

Annotation: There are a number of techniques to overcome the difficulties of the lexical, semantic and grammatical series. One of such techniques often used by translators is transformations.

One of the techniques that help the translator is transformations. Translation substitutions are used by the translator due to the fact that a partial commonality is established, and this is due to the differences between the English and Russian languages.

Keywords: electronic dictionary, software product, special program, foreign language information, machine translation, automation

---

АУДАРМАШЫ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ МАШИНАЛЫҚ АУДАРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әлімова А.Қ., Аманқос А.Б., Баймағамбет А.Р., Ахметова А. С.

мамандығының 3курс студенттері

Аударма ісі

Қазақ-Орыс халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе қ., көш. Әйтеке би, 52

Аннотация: Лексикалық, семантикалық және грамматикалық қатардағы қиындықтарды жеңудің бірқатар әдістері бар. Аудармашылар жиі қолданатын осындай әдістердің бірі – трансформация. Аудармашыға көмектесетін әдістердің бірі - трансформация. Аударма алмастыруларын аудармашы жартылай ортақтықтың орнығуына байланысты қолданады және бұл ағылшын және орыс тілдерінің айырмашылығына байланысты.

Tүйін сөздер: түрлендірулер, аударма алмастырулар, лексикалық, шет тіліндегі ақпарат, семантикалық деңгей, грамматикалық қатар.

Что такое нормы перевода и какие они? Нормами перевода принято считать следующие параметры: во первых, в совершенстве понимать содержание переводимого текста и намерение автора, которого он переводит; во-вторых, в совершенстве владеть языком, с которого переводит, и столь же превосходно знать язык, на который переводит; в третьих, избегать тенденции переводить слово в слово, ибо это исказило бы содержание оригинала и погубило бы красоту его формы; в четвертых, использовать в переводе общеупотребительные формы речи; и в последнюю очередь, правильно выбирая и располагая слова, воспроизводить общее впечатление, производимое оригиналом в соответствующей «тональности». Эти нормы и правильность перевода перечислил французский гуманист, поэт и переводчик Этьенн Доле (1509-1546) [15. с.56]. Сегодняшний день невозможно представить себе без «перевода», перевод необходим повсюду и в осуществлении бизнеса, ведения деловых переговоров, подписания юридических документов, государственных материалов. Перевод, и переводчик, в частности является связующим звеном между людьми разных народов. Что представляет собой процесс перевода? При определении процесса перевода мы будем использовать научный термины и учитывать социальный статус перевода. Процесс перевода существует и функционирует в обществе и для общества. Переводчики переводят все материалы и с любого языка от различных документов конференций, художественной литературы, деловую переписку, газетные материалы и документы, имеющие отношение к различным областям науки. При определении процесса перевода мы будем рассматривать языковую сущность этого процесса в целом, лингвистические понятия и основы. Культурные ценности и духовная целостность народа связана с процессом перевода. Выполняя переводческую деятельность переводчик в первую очередь работает с языком, язык- рабочее орудие переводчика. Для переводчика необходимо раскрыть сущность языка, для полного адекватного перевода оригинала. Перевод это и есть отражение оригинального документа, с правильной передачей содержания оригинала, используя средства другого языка, переводящего языка. Перевод — это нелегкий труд, требующий много сил, энергии и знаний переводчика. Переводчик должен быть специалистом во всех областях, сферах: в медицине, юриспруденции, спорте, бизнеса, торговли и меть огромный кругозор. Переводчик должен подходить к процессу перевода творчески. Рассмотрим какие определения дают теоретики, лингвисты, изучающие процесс перевода.

Е.В. Бреус: «Перевод - акт межъязыковой коммуникации. При переводе имеет место не только контакт дух языков, но и соприкосновение двух культур».[5. с.90].

А.В. Фёдоров: «Перевести - значит выразить верно и полно средствами одного языка то, что уже выражено ранее средствами другого языка... цель перевода - как можно ближе познакомить читателя (или слушателя), не знающего языка подлинника, с данным текстом (или содержанием устной речи)»[25. с.67]. Р.К. Миньяр-Белоручев: «Перевод - вид речевой деятельности, удваивающий компоненты коммуникации, целью которого является передача сообщения в тех случаях, когда коды, которыми пользуются источник и получатель, не совпадают»[10. с.79]. При определении процесса мы будем рассматривать его с точки зрения денотативной теории перевода. По В.Н.Комиссарову существует четыре лингвистические теории перевода и каждая лингвистическая теория перевода дает свое определение. Ученые называют денотатом — это объект мысли, которая отражает предмет, понятия или класса предметов и выражается языковым значением. Первая теория это денотативная теория рассматривает процесс перевода, как процесс описания языковых денотатов, языковых реалий, предметов на языке оригинала. Вторая трансформационной теории, рассматривает процесс как процесс преобразования единиц и структур языковых единиц в единицы переводящего языка. Семантическая модель

рассматривает процесс перевода через сущность эквивалентных отношений между содержанием оригинала и перевода. Существует 5 типов эквивалентов: первая передает только цель коммуникация, не учитывая ситуацию и синтаксическую структуру предложения; вторая уже учитывает конкретную ситуацию; третий тип учитывает и указывает на общность семантической структуры, в четвертом типе перевод выполняется на уровне сходства и цели коммуникации, общности ситуации и применение одних и тех структур; и пятый тип эквивалентности — указывает на полное сходство на уровне семантики, лексики, грамматики и синтаксической структуры. Данная теория на уровне эквивалентности раскрывает переводческую деятельность через призму отношений эквивалентов оригинала и перевода. Среди определений перевода мы остановимся в нашем проекте на том, что перевод это и есть аналог, точное передача содержания оригинала. Идеальным переводом мы можем назвать идеальный аналог оригинала, на языке перевода для передачи информации с языковой, общественной и культурной действительности. Если мы хотим дать полное определение процессу перевода, мы должны указать в первую очередь, что это деятельность — устная и письменная. Этот процесс направлен трансформацию, а точнее интерпретацию текста или информации с одного языка средствами другого языка.

Ведущие теоретики и практика перевода переводческими трансформациями называют преобразование, которые сопровождает процесс перевода единицы одного текста в единицы другого языка. Переводческие трансформации по своей природе являются не чем иным как особым видом межъязыковым перефразированием, которое сильно отличается от трансформаций, независимо от видов и типов грамматических, лексическим и лексико-грамматических трансформаций в пределах одного языка.

Классификация типов перевода по П.Б.Паршину дает наиболее полное описание видов перевода и включает 10 параметров типологии переводов:

1. по сопоставлению типов языка перевода и оригинала;
2. по способу действий переводчика и его отношению к автору оригинала;
3. по способу обработки переводимого материала и единиц перевода;
4. по форме презентации и представления текста оригинала;
5. по характеру соответствия текста перевода тексту оригинала;
6. по жанру и стилистическим особенностям оригинала;
7. по полноте и типу передачи смыслового содержания оригинала;
8. по основным функциям перевода;
9. по первичности текста оригинала;
10. по типу адекватности[6. С 89].

Каждый из этих типов по соотношению будет подразделяться на внутри языковой, межъязыковой, традиционный, машинный, смешанный. Перевод будет подразделяться на разные виды по форме презентации, по жанру, по стилистическим особенностям, по полноте и типу передачи.

При сопоставлении исходящего языка и переводящего языка, мы можем сделать вывод, что некоторые тексты, материалы переведены буквально «слово в слово», есть и другие переводы - с вполне существенными сдвигами и изменениями от буквальных соответствий. В зависимости от того, что изменяется или трансформируется в стилистическом направлении в языке оригинала, данные переводческие трансформации подразделяются на стилистические трансформации. Суть данных стилистических трансформаций, главным образом, содержится в видоизменении стилистической окраски переводимой единицы.

Например, в следующих предложениях яркий пример изменения лишь окраски, но не авторского стиля

When I heard it in some minutes I headed forward, still smiling at him, and to pull my strength together.

-Когда я услышал, мне показал, что в голове помутнело, я все-таки улыбнулся ему, пытаюсь держать себя в руках.

Я был в растерянности, услышав его слова, но все таки промолчал.

I was at a loss, but having heard his words, anyway I kept silence.

Она покинула комнату не сказав ни слова

She left the room without saying a word

Применение стилистических преобразований должно быть оправдано и это касается не только данного вида преобразований. Главное передать адекватность перевода с незначительными отклонениями; в этом случае мы имеем дело с переводом художественной литературы и поэтому, что не потерять красочность языка, и для сохранения прагматического аспекта, переводчик использовал метафору для более точной передачи смысла оригинала. Следующий вид трансформации, которым прибегают переводчики, особенно письменные - морфологические трансформации — суть данной трансформации заключается в замене одной части речи другой или сразу несколькими частями речи, то есть при трансформации некой лексической единицы из исходного языка в переводящий язык. При этом виде трансформаций идет речь о сопоставлении части предложения или целого предложения, словосочетания или слова при переводе на русский язык или наоборот.

“ Перевод, как и речь, всегда творческий процесс. Переводчик всегда должен вникать в живой язык- тот, с которого он переводит, и тот на который он переводит”[12.с. 183].

При переводе синтаксис играет важную роль так, мы здесь мы сталкиваемся со значительными трудностями, а именно преобразование одной части речи другой, преобразование одной глагольной формы в другую. Мы пришли к выводу, что при синтаксических трансформациях происходит изменение синтаксических структур или форм словосочетаний или слов: все эти изменения идут параллельно с преобразованием например, активного залога в английском продолжении на пассивную конструкцию в русском предложении или наоборот. «I was offered a job by the company» - Компания мне предложила работу. Этот вид трансформация используется часто при переводе художественной литературы, да и при переводе технических и научных текстов переводчик часто применяет, так как при этом достигается прагматическое воздействие на читателя. Не маловажную роль при осуществлении процесса перевода играют семантические трансформации — этот вид трансформаций устанавливает причинно-следственную связь, которая существует между элементами описываемых ситуаций. Следующие примеры четко демонстрируют этот вид трансформаций: (He answered the phone - Он снял трубку. He was the kind of guy that hates to answer you right away. - Такие, как он, сразу не отвечают). Следующим видом лексических трансформаций, на которые мы хотели обратить внимание, это лексические трансформации. Суть данного вида, заключается в «замене отдельных лексических единиц (слов и устойчивых словосочетаний) исходного языка лексическими единицами переводящего языка которые не являются их словарными эквивалентами и, то есть которые имеют иное значение, нежели передаваемые ими в переводе единицы исходного языка» [1. с.90]. При данном процессе идет отклонение от прямого значения слов или словосочетания и использовании не прямых соответствий. Говорится не так и не о том, вот суть данного вида трансформации — (She is a talented dancer - Она хорошо танцует, He is a good cook - Он отличный повар, She wasn't looking too happy). — Вид у нее был довольно несчастный). На практике две основные группы трансформаций, и лексические трансформации одна из них, другая — это грамматические трансформации. В данном случае мы будем говорить о несовпадении смысловой структуры слова. Например слова такие как: pupil - ученик, в медицине — pupil зрачок, a table тарелка, а в техническом языке -table –

таблица. Лексические трансформации подразделяются на восемь разновидностей. Остановимся подробнее на них: первый **вид конкретизация** — равнозначная замена слова или словосочетания исходного языка с более широким значением на слово или словосочетание переводящего языка с более узким значением. «He goes to England every year - Он летает в Англию каждый год. He goes for a walk with a friend. Он гуляет с другом каждый вечер. He takes his dog for a walk - Он прогуливает собаку каждое утро». Причинами замены могут быть разные — расхождения в лексическом составе языков, отсутствие в переводящем языке данного понятия. Общеизвестно, что для русского языка характерна большая конкретность, чем в английском языке. Конкретизация может быть языковой или речевой. При речевой конкретизации — происходит замена из-за отличия в строе двух языков - в русском свободный порядок слов, а в английском прямой, твердый порядок слов. Расхождения могут быть стилистического и грамматического характера: замена частей речи, изменения стилистической характеристики. При контекстуальной конкретизации происходит замена во благо сохранности данного контекста: для избежания повторения или утрирования какой либо информации, необходимость завершенности фразы, передать образность описываемого объекта и пр. Прием лексического добавления - следующий подвид и разряд лексических трансформаций, суть данного вида — внести дополнительные слова и этот вид трансформации мы можем использовать по ряду причин: различия в структуре предложения, поэтому краткость английского предложения требует при переводе расширения. Отсутствие соответствующего слова или соответствующего лексико-семантического варианта данного слова тоже является причиной введения дополнительных слов при переводе. Несмотря на то, что существует восемь разновидностей лексических трансформаций мы зачастую используем некий симбиоз этих подвидов так, как разграничить четко разницу порой является невозможным. Всего 8 подтипов лексической трансформации: конкретизация, прием лексического добавления, генерализация, прием опущения, прием антонимического перевода, прием опущения, прием компенсации, прием целостного преобразования [4. с. 68].

При приеме генерализации переводчик совершает обратные действия конкретизации то есть идет замена частного понятия на понятия общее. Но этот прием чаще используется при переводе с русского языка на английский язык, нежели наоборот. Например, глагол «летать» мы можем на английский язык перевести глаголом «go» так этого требует контекст. Это происходит из-за специфики лексического состава английского языка все слова имеет полисемию. Слова английского языка носят более абстрактное понятие, чем в русском языке [5. с. 89]. При приеме опущения происходит замена, то опущение избыточного слова, по форме содержания, по смысловой нагрузке не требующего пояснения, этот прием называется еще приемом «компрессией текста». В данном случае мы опускаем «парный синоним» например: beautiful – wonderful, terrible – awful, nice – neat, clever – smart. Для английского языка характерно использование парных синонимов, а для русского языка такое явление неприемлемо. Способы перевода метафоры и метонимии называется способом смыслового развития — замена словарного соответствия одного на соответствие другого языка. Признак предмета или процесс может быть заменен признаком предмета или процесса на другом языке, под процесс мы будем иметь ввиду состояние или действие. В переводческой практике часто используется антонимический перевод, замена противоположного понятия в переводе и необходимо перестроить все высказывание для сохранения смыслового содержания. Довольно часто этот прием используется для замены прилагательных в сравнительной или превосходной степени на прилагательные в положительной степени. Например: Remember – Не забывай, Keep off the grass – По газонам не ходить, Wet paint - Не садиться окрашено. При данном приеме кроме замены прилагательных может меняться утвердительная конструкция на отрицательную или

наоборот. Для английского языка не характерно использование двойного отрицания, а для русского языка характерно такое явление. Например: *Nobody loves me* - Никто не любит меня, Никто не ждет меня *Nobody waits for me*. Прием целостного преобразования — это продолжение приемы смыслового развития и заключается он в интерпретации отдельного слова или целого предложения. И этот процесс происходит не частями, не словами, не словосочетаниями, а целыми предложениями. Переводческий прием при котором заменяется слово или словосочетание, которое не имеет соответствия в переводящем языке носит название прием компенсации. И эта замена может быть произведена в любом месте предложения не обязательно в том же месте как в оригинале. Такой прием переводчик использует когда необходимо передать чисто национальную окраску или нюансы переводного языка например: каламбур слов, иронию, говор, диалектную речь, так как не всегда можно найти прямое соответствие в языке перевода. Переводчик использует переводческие трансформации в первую очередь, для передачи исходного содержания, мысли оригинала и переводчик не должен ставить своей целью сохранить оригинал. В принципе использование переводческого оправдывается тем, фактором, чтобы сохранить «правильность» речи и речь переводчика звучала грамотно и естественно. Трансформации нередко встречаются смешанного типа в переводческой деятельности. Нами установлено, что, разные виды трансформации переводчик совершает одновременно, то есть они совмещаются друг с другом - грамматическое преобразование сопровождается лексическим, перестановка сопровождается заменой. Использование всех видов переводческих трансформаций приводит обязательно к определенным изменениям в содержании оригинала. Конечно здесь, мы должны упомянуть, что морфологические виды трансформации практически не меняют ничего в плане содержания оригинала. Синтаксические преобразования трансформируют содержание оригинала но только в минимальной степени. При семантических трансформациях происходит модификации на более глубоком уровне в плане содержания. Как правило языки между собой разные до такой степени, что в языках не обнаруживается одинаковых явлений или понятий, поэтому прямых соответствий практически нет. В любом случае, изучая вопрос трансформация, мы на первое место ставим изучение вопроса процесса перевода как такого. Лингвист Л.С. Бархударов считает, что «процесс перевода мы должны рассматривать под углом лингвистического изучения, в процессе обязательно должно быть межъязыковое преобразование или трансформация текста на одном языке в текст на другом языке, то есть с языка оригинала на язык переводного текста.

Он пишет: «Термин «преобразование» (или «трансформация») может быть употреблён лишь в том смысле, в каком термин применяется в описании языка вообще: речь идёт об определённом отношении между двумя языковыми и речевыми единицами, из которых одна является исходной, а другая создаётся на основе первой. В своей совокупности эти языковые (межъязыковые) операции и составляют то, что мы называем «процессом перевода» в лингвистическом смысле»[6. с. 99]. Практики и теоретики перевода считают, что процесс перевода является не просто заменой единиц одного языка, то есть оригинала единицами другого переводящего языка. Некоторые исследователи переводческого процесса считают, что система наук о переводе должна изучать сам процесс перевода. Процесс перевода, включает в себя и особенности коммуникации с использованием двух языков, имеет свои существенные характеристики. Первая особенность этого процесса и вообще языка, заключается в переводческом многообразии. Общеизвестно, что существует два вида перевода: устный перевод и письменный перевод. Рассматривая в широком смысле слова письменный перевод подразделяется на:

- Письменно-письменный
- Письменно-устный

- Устно-письменный
- Устно-устный

Устный перевод имеет направление устный последовательный, он в свою очередь имеет два направления: односторонний (one-way interpreting) и двусторонний (two-way / liaison). При изучении вопроса о видах перевода мы опирались на таких авторов как В.Н. Комиссаров., Т.А. Казакова., П.Б. Паршин.

В.Н. Комиссаров предлагает «традиционную классификацию видов перевода: по характеру переводимых текстов (жанров-стилистическая) и по характеру речевых действий переводчика (психолингвистическая)»[4, с 56].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Красавский Н. А. Лингвистические методы исследования эмоциональной концептосферы // Лингвистические парадигмы: традиции и новации. — Волгоград, 2000. — 230 с.
2. Комиссаров В.Н., Лингвистика перевода, 2009. с 298
3. Бархударов и перевод. – М., 2001., с 45-68
4. Линн Виссон. Синхронный перевод с русского на английский язык, М. Валент. 2003. с. 67-89
5. Илюшкина М.Ю. Теория перевода: основные понятия и проблемы: (учебное пособие)/ М.Ю. Илюшкина; (научная ред. М.О. Гузикова); М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. Фед. Ук-т: Издательство Урал. Ун-та 2015 — с.85
6. Миньяр-Белоручев Р.К., Особенности художественного перевода. 2010. с 97-129.

**«АНА ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ҚАЗАҚ БАТЫРЛАР ЖЫРЫ АРҚЫЛЫ
ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ»**

Амангелдиева Г.Ж., Айбергенова Б.А., Әлиева А.Қ., Тайшибаева Г.К.
*5B010200 – «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 4 курс
студенттері*
Тоқсанбаев А.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада бастауыш буын – қайталанбайтын кезең, ақиқаты сол, білім негізі бастауыштан басталады. Бастауыш білім беру сатысы оның үздіксіз білім беру жүйесіндегі басқа буындармен тек сабақтас болуымен ғана емес, ең алдымен оқушы тұлғасы ұйытқысының қалыптасуы мен дамуы қуатты жүретін аса маңызды, құнды, қайталанбайтын буын екендігімен ерекшеленеді. Бастауыш сатыдағы білім берудің бағдарлы мақсаты – оқу әрекетін қалыптастыру; айналадағы дүниемен белсенді әрекеттестік тәрбие түрлеріне сай сезім қатынас қарым – қатынасқа дайындау; өзін қоршаған және өмір сүрген жаңа табиғи және әлеуметтік ортаны тануға, сүйюге, қорғауға, өзін ұстай білуге үйрету болып табылады. Оны оқу, ойын, еңбек, қарым – қатынас сияқты түрлерін меңгерумен қамтамасыз етуге болады.

Түйін сөздер: ұлттық тәрбие, тәрбие, патриоттық тәрбие, ұлтжандылық, отансүйгіштік

**ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СКАЗАНИЙ О КАЗАХСКИХ БАТЫРАХ**

Амангелдиева Г.Ж., Айбергенова Б.А., Әлиева А.Қ., Тайшибаева Г.К.
*Студенты 4 курса по специальности 5B010200 – «Педагогика и методика начального
обучения»*
Туксанбаев А.

Кандидат педагогических наук, доцент
Казахско-Русский Международный университет; 030006, Ақтөбе, ул. Әйтеке би, 52

В статье начальное звено-период, который не повторяется, истина та же, основа знаний начинается с начала. Этап начального образования отличается не только тем, что он связан с другими звеньями в системе непрерывного образования, но прежде всего тем, что это важнейшее, ценное, неповторяющееся звено, в котором мощно происходит формирование и развитие ядра личности ученика. Ориентированная цель образования на начальной ступени обучения-формирование учебной деятельности; активное взаимодействие с окружающим миром подготовка к чувственному общению в соответствии с видами воспитания; учить распознавать, любить, защищать, вести себя в новой природной и социальной среде, которая его окружает и в которой он живет. Ее можно обеспечить овладением такими видами, как чтение, игра, труд, общение.

Ключевые слова: национальное воспитание, воспитание, патриотическое воспитание, национальность, патриотизм

PATRIOTIC EDUCATION IN THE LESSONS OF THE NATIVE LANGUAGE WITH THE USE OF LEGENDS ABOUT KAZAKH BATYRS

Amangeldieva G.Zh., Aibergenova B.A., Alieva A.K., Taishibayeva G.K.

4th year students majoring in 5B010200 – "Pedagogy and methods of primary education"

Tuksanbaevo A.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;

In the article, the initial link is a period that does not repeat itself, the truth is the same, the basis of knowledge begins from the beginning. The stage of primary education differs not only in that it is connected with other links in the system of continuing education, but above all in that it is the most important, valuable, non-repeating link in which the formation and development of the core of the student's personality takes place powerfully. The oriented goal of education at the initial stage of training is the formation of educational activities; active interaction with the outside world preparation for sensory communication in accordance with the types of education; to teach to recognize, love, protect, behave in the new natural and social environment that surrounds him and in which he lives. It can be provided by mastering such types as reading, playing, work, communication.

Keywords: national education, upbringing, patriotic education, nationality, patriotism

Азаматтық тәрбие сана-сезімді, дүниетанымды қалыптастырудан басталып саяси идеялық тәрбие арқылы отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа әкеледі. Отансүйгіштік, ұлтжандылық, патриотизм, отаншылдық деген сөздер бір ұғымды білдіреді. Отансүйгіштік - отанға деген сүйіспеншілік, бойындағы күш-қуатын, білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау, туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен дәстүрін құрмет тұту. Отансүйгіштік грекше patriotes- отандас, patris-отан, туған жер деген ұғымды білдіреді. Отансүйгіштік - адамның бойындағы сезімге байланысты. Шәкірттердің сол сезімін ояту, өзін өз елінің азаматымын деп сезіне білу, өзінің бүкіл елімен және халқымен туысқандығын сезу, адамды қолдап, отыратын өзінің күші мен мүмкіндіктерін, сенімін нығайтатын ең күшті сезім болып саналады. Отансүйгіштік ұғымы елдің саяси құрылысына, оның саяси мекемелеріне сүйіспеншілік пен халықтың құрамын, өзі өмір сүріп отырған мәдени ортаға (мәдениетке, адамгершілікке, елдің әдет-ғұрпына) халықтың сүйіспеншілігін, өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік ортаға (елдегі әлеуметтік-экономикалық қатынастарға, оның еңбек жағдайларына) халықтың сүйіспеншілігі мен құрметін қамтиды. Қазақстандық отансүйгіштікке тәрбиелеу міндеттеріне:

- Қазақстанда өмір сүріп жатқан әрбір ұлт өкілдеріне ұлтжандылық, отансүйгіштік сезімді түсіндіру;

- Қазақстанда қызмет етуді мойындату;

- Қазақстанды ішкі немесе сыртқы жаудан қорғауға дайындау.

Қазір буржуазиялық, пролетариаттық патриотизм жоқ. Әр мемлекет өз мүддесін қорғайды. Сондықтан елдік, отандық патриотизм немесе отансүйгіштік тәрбие бар [7; 78].

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін жалпы адамзаттық құндылықтарға негізделген қоғамда жаңа идеология қалыптастыру керек болды. Бұл идеологиялардың негіздерін «патриотизм», «қазақстандық отансүйгіштік» және «ұлтжандылық» ұғымдары құралады.

Ел басы Нұрсұлтан Назарбаев: "Қазақстанның отаншылдық сезімін тәрбиелеу білім берудің мектепке дейінгі жүйесінен жоғарғы оқу орындарына дейінгі орталықтарда барлық ұйымдарда көкейкесті болып табылады. «Балаларды Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүюге тәрбиелеу-мұғалімнің аса маңызды, аса жауапты да қадірменді парызы" -деген еді. Әр

дәуірдің тарихи кезеңдерінде Отансүйгіштікке тәрбиелеудің өзіндік мүдделері болады. Ол ең алдымен, "ұлтжандылық", отансүйгіштік", " патриотизм" ұғымдары сол заманның ақиқаты – наным- сенімінен туындайды. Еліміз егемендік алғаннан бері жас ұрпақ тәрбиесінің темірқазығы-қазақстандық патриотизм болды. "Қазақстандық патриотизм" ұғымы біздің тәуелсіздігімізбен қоса туған жаңа сөз болып, еліміздегі саяси-әлеуметтік ахуалдың ерекшелігін көрсетеді [8; 200].

Елімізде жүзден аса ұлттар мен ұлыстардың өкілі өмір сүруде. Қазақстан олардың көпшілігінің туған отаны және бұдан былай да мәңгі тұрақтап қалар мекені болмақ. Сондықтан олардың әрқайсысы Қазақстанды ата-жұртым деп танып, оның тәуелсіздігін қорғауға және материалдық байлығын арттыруға еңбек етуі тиіс. Сол себепті қазақстандық патриотизм ұғымы күнделікті өмірде жиі қолданылып, кеңінен қалыптасып келеді. Бұл ұғымның педагогикалық жүгіне келер болсақ, ол болашақ Қазақстан азаматтарын тәрбиелеумен тығыз байланысты. Қазақстандық патриотизм - Отан-анаға деген сүйіспеншілік пен азаматтық ерлік, өнеге көрсетушілік, бойдағы білім пен білікті, ақыл-парастатты ел игілігіне жұмсау, ата-мекен мүддесіне арнау болмақ. Өз елінің өткенін, тілін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін құрметтей білу де осы қазақстандық патриотизм құрамына кірсе керек [9; 236].

Патриотизм идеясының дамуы Аристотель, Платон, Цицерон есімдерімен де байланысты. Цицерон Отанға деген қатынасты патриоттық санадан іздестіреді. "Ең мәртебелі ой- толғамдар Отанның игілігі жайында болмақ", -дейді Цицерон "Мемлекет туралы диалогінде". Патриотизм идеясының дамуына француз материалистерінің, неміс философтарының да қосқан үлесі мол. Орыс революционер – демократтары да көптеген құнды идеялар көтерді. Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Яссауи, Әбу Насыр Әл-Фараби, Махмуд Қашғари т.б. еңбектерінде келелі, пікірлер айтылған. Асан Қайғы, Шалкиіз, Бұхар жыраулар, Махамбет Өтемісұлы да өз шығармаларына арқау етті. Патриоттық сезімді қазақ ағартушылары Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсарин, Абай шығармаларынан да байқауға болады. Отаншылдық сезім – адамға туа біткен қасиет емес. Ол адамның саналы өмірімен қабаттас қалыптасатын психологиялық , саяси -әлеуметтік құбылыс [10; 225].

Патриоттық сезім жалпы адам баласының еліне, жеріне, өз тілі мен мәдениетіне, ұлттық құндылықтарына жеке қатынасын, өзіндік бағасын түйсінуін, қуаттап қолдауын пайымдайтын сезім көрсеткіші болып табылады. Осыған орай Н.Ә.Назарбаев, - патриотизмді "әр этностың ұлттық сезімін сыйлап, бірде-бір ұлтпен қарама-қайшылық туғызбау"- деп белгілеген. Егемендік алған бастапқы күндерден-ақ патриотизм ұғымы, оның мазмұны төңірегінде пікірталас жүріп келді. Одан, "ұлттық патриотизм", "қазақстандық патриотизм" - деген екі ұғымның туындағаны белгілі. Бірақ, өсіп келе жатқан жас буындарды отаншылдыққа тәрбиелеуде бұл екі ұғымның қайсысын ұстанған жөн; олардың мазмұндық құрылымы қандай ой-тұжырымдар жүйесінен тұрады; бұдан былайғы кезде жастарды патриотизмге бұрыннан қалыптасқан әдіс-тәсілдері, формалары мен мазмұнын қолдануға бола ма?, - деген сияқты көптеген проблемалар туындап отыр. Бүгінгідей демократиялық бағыт ұстанып отырған қоғамда, балалар мен жастардың тағдыры өздеріне, отбасының материалдық ахуалына байланысты болып отырған жағдайда патриотизмнің маңызын айқындау басты мәселелердің бірі екені даусыз. Біздің пікірімізше, өсіп келе жатқан жас буындардың бойында қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыру үшін: әр ұлттар мен ұлыстар тек өз мәдениетін ғана танып білуі жеткіліксіз, сонымен қатар олар бір-бірін танып біліп, құрметтеуі тиіс [11; 225].

Мектеп оқушылары қазақ халқының тарихы мен мәдениетін, өз болмысында еш бұрмалаусыз танып, білуі шарт. Бастауыш сынып оқушыларының бойында патриоттық сезімді қалыптастыруда ана тілі пәндерінің алатын орны ерекше. Отанын сүйген, елін жаудан қорғау үшін қасық қаны қалғанша аянбай шайқасатын Қобыланды, Қамбар, Ер

Тарғын, Алпамыс тұлғалары, ақын- жыраулардың, билердің татулыққа, адамгершілікке, елін сүюге шақырған өлең жырлары , шешендік сөздері бастауыш сынып оқушыларының бойында патриоттық сезімді қалыптастыруда маңызы өте зор. Патриоттық сезімнің объектісі мен қайнар көзі - Отан десек, оның мазмұны: туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл , дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар. Олардың адам көкірегіне жылылық, жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы патриотизмге тәрбиелеудің арқауы. Қасиетті сезім ананың сүтімен бірге өзінен-өзі келмейтін баланың бойында біртіндеп қалыптасатын құдіретті сезім. Бұл сезім әркімде әр кезеңде оянып, кейін кәмілетке келгенде біржола буыны қатып, тәжірибемен, уақытпен, біліммен, қоршаған ортаның ықпалымен, балабақша, отбасы, мектеп, жоғарғы оқу орындары, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар әсерімен қалыптасады. Патриоттық сезім тұлғада тәрбие арқылы өсіп жетіліп патриоттық сана түрінде қалыптасады. Сондай-ақ жеке адам өз ұлтының қасиеттерін бойына сіңіруі керек. Мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеу мәселелерін зерттеген: С.Ешімханова, Е.Жұматаева, А.К.Ахметов, Д.С.Құсайынова т. б. ғылыми - педагогикалық, психологиялық, мектептегі іс-тәжірибелерін зерттеп бақылау нәтижесінде мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеудің бағыттары төмендегідей мәселелерді көздейді: педагогикалық практикадағы мүмкіндіктерді барынша толық қамтып біртұтас түрде оқушының жеке тұлғасына ықпал етудің жүйесін жасау; әртүрлі пәндерді оқытуда және тәрбиелік жұмыстарды ұйымдастыруда тірек болатындай сипатқа ие болу, бұл бағытта жас буынды патриотизмге тәрбиелеудің теориясы мен практикасына қатысты қазақстандық, ұлттық тәжірибелермен қоса шетелдік жаңа идеяларды үнемі ашып іс жүзінде қолдану жолдарына көмектесуі керек. Мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеу мәселелерін зерттеген ғалымдардың еңбектерінің қорытындылары мен тікелей мектеп практикасындағы мұғалімдердің іс-тәжірибелерінің нәтижелеріне сүйене отырып, біз мектепте патриотизмге тәрбиелеу; оқушылардың нақты іс-әрекеті, мінез-құлқын ұйымдастыру, оған бағыт беруді негізге алу керек деп ұйғардық [12; 350].

Патриотизмге тәрбиелеу үрдісінің танымдық мәнін естен шығаруға болмайды, бірақ ол әрбір оқушыда патриоттық сана, патриоттық сезім қалыптастырудан бастау алғанда ғана тиімді болмақ. Сондықтан оқытушылар өз қызметінде біріншіден терең патриотизм – Отанға, Қазақстанға, өз халқына деген сүйіспеншілік; екіншіден - халықтар достығы идеясын ұстану және насихаттау. Адамгершілікті, өркениетті патриотизм қашан да халықтар достығының идеясымен, тәжірибесімен үндесіп жатуы тиіс. Соның бір айғағы жылда өткізілетін Халықтар достығы фестивалі. Демек патриотизм – қоғамдық сананың бір формасы, ол қоғам дамуымен бірге дамып, жаңа мазмұнмен толыға түседі. “Қоғамда Қазақстан - біздің Отанымыз, бұл ұғымға өте көп нәрсе кіреді деген қарапайым ойды қалыптастыру керек” – деген Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың сөзі терең ойдан туындаған пікір екенін әрқайсымыз жақсы түсінуіміз қажет [13; 380].

Ежелгі грек жерінде пайда болған патриот сөзі дүниежүзілік қауымдастықтың даму тарихына және мемлекеттерді саяси жағдайға байланысты сан алуан сипат пен мағынаға ие болып отырған. Ежелгі грек ғұламалары Аристотель, Платон, Цицерон 18-ғасырда француз материалистері, неміс философтары, орыс революционер-демократтары, қазақ ағартушылары Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев т.б. еңбектері мен шығармаларын еліне, жеріне деген ұлтжандылық және отансүйгіштік сүйіспеншілік көрініс тапқан. Отансүйгіштік тәрбиенің негізгі мақсаты-жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың патриоттық іс-әрекеттерін саналы түрде меңгеріп алудағы талпынысын айқындайтын саяси моральдық, кәсіптік шынықтыру салаларымен қалыптастыру [14; 109-111].

Қазақ халқының батыры, халық қаһарманы Бауыржан Момышұлы «отаншылдық - Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығы қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзінің мемлекетке тәуелді екенін мойындау,

қысқасын айтқанда, патриотизм дегеніміз- мемлекет деген ұғымды, оны жеке адам мен барлық жағынан өткені мен бүгінгі күнімен және болашағы мен қарым-қатынасын біріктіреді», - деп атап көрсеткен болатын. Сондай-ақ соңғы жылдардағы педагогикалық зерттеулерде жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеудің теориялық тұстарының ескерілмей келгені де байқалады. Міне, осы проблемалардың бәрі отансүйгіштік тәрбие мәселесінің белсенділігін көрсетсе керек [15; 72-73].

Қазіргі егеменді ел жағдайында жастарды отаншылдыққа тәрбиелеу, олардың елін, жерін сүйетін, ана тілін ардақтайтын, ұлтын пір тұтатын азамат болып өсуін қамтамасыз ету-бүгінгі мектептің басты мақсаты деуге болады. Жоғарыда отансүйгіштік ұғымына берілген сипаттамалар мен зерттеушілер, ұлы ойшылдардың, қазақ зиялыларының пікірлеріне сүйене отырып, біз өз пайымдауымызды білдірдік. Отансүйгіштік-ол өзінің туған жеріне, тіліне, еліне, мемлекетке деген сүйіспеншілік сезімі, сол мемлекеттің, Отанның гүлденуіне, өсіп-өркендеуіне өз үлесін қосу, қызмет ету. Ел Президенті Қазақстан халқына жолдауында: - Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз, - деген болатын. Қазақстан түрлі тарихи аласапрандарды басынан өткізіп барып, тәуелсіздікке қолын жеткізген, көп ұлтты республика. Сондықтан оның берік болуы отансүйгіштік тәрбиені дұрыс жолға қоя білуге байланысты болмақ. Тәуелсіз мемлекетіміздің жаңа Конституциясында да республика қызметінің түбегейлі қағидаларының бірі - қазақстандық патриотизм деп атап көрсетілген [16; 28-36].

Қазақстандық патриотизм ұғымы біздің тәуелсіздігімізбен қоса туған жаңа сөз болып, еліміздегі саяси-әлеуметтік ахуалдың ерекшелігін көрсетеді. Елімізде жүзден аса ұлттар мен ұлыстардың өкілі өмір сүруде. Қазақстан олардың көпшілігінің туған Отаны және бұдан былай да мәңгі тұрақтап қалар мекені болмақ. Сондықтан олардың әрқайсысы Қазақстанды ата жұртым деп танып, оның тәуелсіздігін қорғауға және материалдық байлығын арттыруға еңбек етуі тиіс. Сол себепті қазақстандық патриотизм ұғымы күнделікті өмірде жиі қолданылып, кеңінен қалыптасып келеді.

Бұл ұғымның педагогикалық жүгіне келер болсақ, ол болашақ Қазақстан азаматтарын тәрбиелеумен тығыз байланысты. Қазақстандық патриотизм-Отан-анаға деген сүйіспеншілік пен азаматтық ерлік, өнеге көрсетушілік, бойдағы білім мен білікті, ақыл-парасатты ел игілігіне жұмсау, атамекен мүддесіне арнау болмақ. Өз елінің өткенін құрметтей білу де осы қазақстандық патриотизм құрамына кірсе керек [17; 7-9].

А.Абижанов-«патриотизмнің» мәні өте күрделі. Бір жағынан, ол ізгілікті саяси үрдіс, яки жеке тұлға хәм қоғамдық сана элементтерінен тұрса, екінші жағынан, Отанды қорғауға, нығайтуға бағытталған сезім болып табылады»-деген. Мұнда автор патриотизм деген ұғымды адамның санасы және сезімімен байланыстырып отыр, демек, болашақ азаматтардың бойына патриоттық сана-сезім орнықтыру қажет. Қазақстандағы мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеу тақырыбы көптен бері зерттеліп келеді. Сондай еңбектердің бірі ретінде С.Қ.Нұрмұқашеваның «Қазақстан мектептеріндегі оқушыларды патриотизмге тәрбиелеудің дамуы» еңбегін атауға тұрарлық. Онда, білімнің мазмұнын жаңғырту, оқулықтарға қазақстандық материалдар енгізу; оқытудың әдіс-тәсілдерін жаңғырту; оқушыларға тарихи ерекшеліктерді іздеп табу оларды оқу-тәрбие ісіне пайдалану секілді іс-әрекеттерін ұйымдастыру секілді ұсыныстар берілген [18; 36-39].

Патриотизмге тәрбиелеу үрдісінің танымдық мәнін естен шығаруға болмайды, бірақ ол әрбір оқушыда патриоттық сана, патриоттық сезім қалыптастырудан бастау алғанда ғана тиімді болмақ. Психологияда адамның жан-дүниесі, сезім әрекеттеріне екінші сигналдық жүйенің ықпалы мол екендігі айтылады. Бұл ретте мектептердің патриотизмге тәрбиелеу жолдарын қарастыра келіп, олардың, жалпы оқушылардың сана - сезіміне ықпал ету, іс-әрекеттерін ұйымдастыру бағыттарында жүргізілгендігін анықтадық. Ұйымдастыру

жұмыстарын осы бағыттар бойынша топтастырсақ, олар былайша бейнеленеді: лекторий, соғыс және еңбек ардагерлерімен кездесулер, әңгіме кітаптар бойынша оқырман конференцияларын ұйымдастыру, ойын-сауық кештері, мұражайларға материалдар жинау фото қалқаншалар, фотоальбомдар жасау тағы басқа іс-әрекеттерді ұйымдастыруға бағытталған. Тәрбиелік іс-шараның бағыттары «ұлтжандылық, ұлттық патриотизмдік» сананы қалыптастыру болса, ол-ар, намыс, ождан, қарыз, парыз секілді тағы басқа ұғымдар мен түсініктерді нақтылауды; олар туралы оқушы білімдерін жетілдіруді және олардың ауқымын кеңейтіп, тереңдетуді; сөйтіп Отан, мемлекет, ел, ұлт, халық, атамекен секілді киелі ұғымдармен байланысын ашып көрсетуді талап етеді. Өсіп келе жатқан жас буындардың бойында ұлттық патриотизмді қалыптастыруда, олардың әрқайсыларының «өзін ұлтының перзентімін» деп сезінуін нысанаға ала отырып, Қазақстандағы дәл бүгінгі жағдайда «ұлтты сақтап, одан әрі өркенін өсірудің кепілі», -деп білген жөн. Мұның өзі «ұлт дегеніміз - ұлттың өзін-өзі билеу идеясы басын құраған адамдардың шынайы жүрек жарды бірлестігі» деген идеядан өрбиді [19; 225].

Патриоттық сезім- келтірілген киелі ұғымдармен байланысты: қуаныш, мақтаныш, күйіну, сүйсіну секілді т.б. эмоция спектілеріне қозғау салу, ояту, дамыту, қалыптастыру мәселелерін шешуді де көздейді. Патриоттық сезім- жоғары сезімдер тобына кіреді деген пікірдеміз. Өйткені ол «қоғамдық мәнді және көңіл күйге байланысты моральдық сезімдерге» қатысты болып келеді, ол сананың жетілуімен тығыз байланысты дамиды. Қоғамдық тәрбиенің ықпалымен патриоттық сезімдер тұрақтанып, оқушының іс-әрекеті, мінез-құлқынан, сөзі мен ісінен көрініс беріп, ұлты, халқы, Отаны үшін қызмет етуге дайын тұрады [20; 26-38].

Философиялық еңбектерді талдау барысында біз «Отан» және «Атамекен» ұғымдарының іс-жүзінде мағыналас екеніне, бірақ Қазақстан Республикасы осы мемлекетте туып, тұрғылықты тұрып жатқан барлық ұлт өкілдеріне Отан болғанымен тек тұрғылықты қазақ халқына ғана Отан және Атамекен болып саналады.

«Отансүйгіштік» ұғымының құрылымын айқындау кезінде біз үшін М.Н.Росенко ұсынған «моральдық таным» деген ұғым жақын болды. М.Н.Росенко бойынша моральдық таным тұлғаның мінез-құлық нормалары мен принциптерінде, нысаналы қондырғыларда, сенімдерінде анықталады. Ол адамдар арасындағы қарым-қатынастарда реттеушілердің екі деңгейінде қызмет етеді: олар эмоционалды-сезімдік және рационалды-теориялық. Осылардың негізінде моральдық танымнан туындайтындардың бірі ретінде эмоционалды және интеллектуалдық компоненттерді қамтиды. Интеллектуалдық компоненттерді қалыптастыру өз Отанының тарихы, мәдениеті, дәстүрлері және т.б. туралы білімдерді игеруді көздейді. Оқушы патриотизмнің қалыптасуы мен дамуына әсер ететін оқу-тәрбие факторларын айқындау кезіндегі өз зерттеулерімізде біз этномәдени білім берудің мемлекеттік тұжырымдамасында көрсетілген үш бағыт туралы ережеге арқа сүйейміз: институционалды (балабақша, мектеп, гимназия, лицей, колледж, ЖОО-лар және т.б.); институционалды емес (курстар, кітапханалар, бұқаралық ақпарат құралдары, мәдени ұйымдары, орталықтар, қоғамдық ұйымдар, діни ұйымдар), ресми емес (отбасында оқыту мен тәрбиелеу, достармен, таныстармен, көршілермен араласу және т.б.) [21; 87-92].

Қазақстан мемлекетінің егемен ел болып қалыптасып өркендеп гүлденуі ұлттық біртектілікті сақтаудан басталады. Оның басты құндылықтары-ана тілі, ұлттық рух, діни наным-сенімдермен тығыз байланысты. Бүгінгі күнге дейін сақталып, тәуелсіз мемлекетке ие болу дәрежесіне дейін көтеріліп отырған қазақ халқының тарихына көз жіберсек сонау Күлтөгін, Білкеқаған, Тоныкөктен бастап ерін, елін, жерін, тілін, ділін қорғаудағы өшпес ерліктерге толы. Күлтөгін жазбасында:

Кедей халықты бай қылдым,
Аз халықты көп қылдым...

Түркі иелігінен айырылған халықты
Ата-баба мекеніне орнаттым...- дейді.

Жоңғар сияқты алып империямен алысуға, Ресей патшалығының зеңбірегіне қылышпен қарсы шабуылға шығуына да осы патриатизмнің қуатты күші. Ежелгі ата-бабаларымыздың күмбірлеген күміс күйі, сыбызғы-сырнаының үні, асқақтата салған әсем әні, ғашықтық жырлары, шешендік сөз, айтыс өлеңдері, ою-өрнектері мен бостандық үшін жері мен елін қорғаған батыр бабаларымыз туралы тарихи дастандарды ғасырлар бойы өз ұрпағын өнегелі де өнерлі, адамгершілік ар - ожданы жоғары намысқой азамат етіп тәрбиелеп келгені тарихи шындық. Олай болса тәуелсіздік туы желбіреген еліміздің болашақ отансүйгіш ұрпағын тәрбиелеуде олардың бойына ізеттілік, қайырымдылық, кішіпейілділік, әдептілік, елін, жерін, Отанын сүйушілік секілді ең асыл қасиеттерді қаны мен жанына сіңіруде осы ұлттық құндылықтарды басшылыққа алсақ, өте ұтымды болар еді [22; 135-139]

Туған жерге деген ыстық сезім, атамекенге деген құрмет пен қадыр- қасиет тұтуды ұлы дала ойшылдары Қорқыт ата, Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашқари т.б. айтқан болатын.

Қазақ тарихын тұңғыш зерттеуші ғалым Ш. Уалиханов өзінің патриоттық сезімін білдіре келіп, Менің патриоттық сезімім ірбіт сандығындай (матрешка сияқты бір сандықтың ішінде бір сандық, оның ішінде бір сандық), мен ең алдымен өз отбасымды, туған-туыстарымды қадірлеймін, одан соң ауыл-аймақ, ел-жұртым, руластарым, одан соң халқымды, одан соң Сібір орыстары, Ресей жұртын қадірлеймін,- деген екен. [23; 96-105]

Қазақта ең алғаш қазақ балалары үшін халық мұрасына, салт-дәстүріне, ерлік, адамгершілік тәрбиесіне негіздей отырып, оқулық жазған Ы.Алтынсарин болды. Ол көшпелі елдің басына дүनियाуи ғылым-білім, өнер үйретуді армандады.

Абай Құнанбаевтың еңбектерін зерделеп қарайтын болсақ жастарды ерлік рухта, патриатизімге баулып, намысын, ар-ожданын, адамгершілік қасиеттерін оятуды үнемі мақсат етті. Оның Азаматтың бәрін сүй бауырым-деп деген сөзі ұлы гуманистік идеяның айқын көрінісі еді. [24;10-15]

Қазіргі қоғам адам тағдырына жаңа көзқараспен қарап, соған сәйкес оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуды, халықтық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердің негізінде ұлттық сана-сезімді қалыптастыруды, оқушыларың білім сапасын жетілдіруді талап етуде.

Орта мектепте оқытылатын жаратылыстану курстарының мазмұндарын халық педагогикасымен сабақтастырудың мүмкіндіктері мол. Осы мүмкіндіктердің бірі-жаратылыстану пәндерінің сабақтары мен сыныптан тыс жұмыстарында халық педагогикасы арқылы оқушылардың атамекенге сүйіспеншілігін қалыптастыру.

Педагогикалық зерттеулерде оқушылардың атамекенге сүйіспеншілігін қалыптастыру мәселесі жеке дара қарастырылмаған, көптеген зерттеулерде оқушыларға адмгершілік (Р.Төлеубекова, Р.Елубаев, А.Қисымова, Ж.Сәдірмекова, А.Аманжолова, С.Әбілдина), патриоттық (К.Әбілғазиева, А.Жұмаханов, С.Иманбаева,) т.б. тәрбиелерімен үнемі бірге жүріп жатыр. Біздің ойымызша, атамекенге сүйіспеншілікті қалыптастыратын тәрбиемен білім беру мәселесін арнайы зерттеулерде жеке бағыт ретінде бөліп қарастыруға болады, өйткені оның өзіндік мақсаты мен өзіне тән міндеттері бар. Бүгінгі таңда атамекен ұғымына әр ғылым саласындағы ғалымдар әртүрлі анықтамалар беріп жүр. Атамекен сөзі араб этимологиясында мекен – жай, орын деген сөзден туындап, кір жуып, кіндік кескен аймақ, өңір дегенді білдіреді. Атамекен сөзі түркі қауымына ортақ ата сөзімен қосылып, әуелде ата қоныс ұғымында қолданған [25; 366-378]

Атамекенге деген сүйіспеншілік Асан Қайғы бастаған XV-XVIII ғғ. Ақын-жыраулардың сыртқы жаудан қазақ жерін қорғаудағы ерлік және жауынгерлік дәстүрлерінде, қазақ демократ-ағартушыларының ұлттық мұраларымызды өркендету

жолындағы еңбектерінде, қазақ зиялыларының қазақ қоғамын, оқу-ағарту және мәдениет салаларының дамуына қосқан үлестерінде, Ұлы Отан соғысында қазақ жауынгерлерінің Кеңестік Отанды қорғаудағы көзсіз ерліктері мен кешегі Желтоқсан оқиғасында өрімдей қыздарымыз бен жігіттеріміздің еліміздің бостандыққа ұмытылып, азаттық алу жолындағы күрестерінде көрініс тапты. Атамекенге сүйіспеншілікті қалыптастырушы тәрбие адамгершілік тәрбиесімен тығыз байланысты. Өйткені адам бойындағы асыл қасиеттер атамекенге деген сүйіспеншіліктен де туындайды. Оқушылардың атамекенге деген сүйіспеншілігін қалыптастыруда жеке тұлғаның әлуметтік жағынан құнды, жағымды қасиеттерін дамыту ғана емес, сонымен халық педагогикасы арқылы оқушыларға сапалы білім беріліп, біліктері мен дағдыларын орнықтыруға да назар аударылған. Атамекенге сүйіспеншілікті қалыптастыру кең мағынада ұйымдастырылған педагогикалық іс-әрекет, ол оқушыларға халық педагогикасы негізінде сапалы білім беру, оларда іскерлік пен дағдыны дамытуға шығармашылықты арттыруға, жеке тұлғада атамекенді қадірлеу, сүю, көркейту секілді атамекенге деген сүйіспеншіліктің белгілерін, қалыптастыруға, саяси сана мен ойлау қабілетін арттыруға бағытталған. Мысалы география пәнінде оқушылардың атамекенге сүйіспеншілігін қалыптастыратын халық педагогикасымен сабақтастыруда пәнаралық байланыстардың артатыны байқалады. Туған өлке географиясы– тақырыбын өткенде ауылдың, яғни атамекеннің өсімдігі мен жануарларын түсіндіргенде биологиямен, атамекен шежіресін өткенде тарих пәнімен, атамекен жырларын келтіргенде әдебиетпен, тіпті атамекеннің көрікті жерлерінің суреттерін салдырғанда бейнелеу өнері пәндерімен байланыстырамыз. Мысалы, Туған өлке географиясы тақырыптарын өткенде поэзия жанры мен туған өлке материалдары арқылы оқушыларды атамекенді сүю қорғау, қастерлеу және көркейту сияқты борыштарын дамыту көзделді. Оқушылар өздері тұратын жерлердің өсімдік, жануар дүниесімен танысып су, ауа мен топырағына зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Теориялық тұрғыда өз жерлерінің тарихи шежіресіне шолу жасап, мәдениеті мен тарихын қарастырады. Нәтижесінде олардың шығармашылық, іздемпздық, орындауылық қабілеттері дамиды. Осы тақырыпты орта мектепте өткенде оқушыларға көптеген тапсырмалар беріліп, материалдар жинақталды. Ауылдың ландшафтын білу үшін оқушылар таным жорықтар мен топсеруендерге шықты. Бұл ауыл жайында өлең-жырлар жинақталған. [26;12-17]

Сонау төңкеріс жылдарынан бастау алатын «советтік патриотизм» Ұлы Отан соғысында жеңіске жеткізді. Одан кейінгі жылдары патриотизмге баулу жан-жақты, үйлесімді дамыған тұлға тәрбиелеу, коммунистік мораль қалыптастыру аясында жүргізілді. Отаншылдыққа, туған жерін қорғауға баулу мектептің тәрбиелік жұмыстарының аса маңызды бөлігін құрады. Патриотизмнің тарихи элементтері туған жерге, ана тіліне, салт-дәстүріне сүйіспеншілік түрінде, ықылым заманнан қалыптаса бастаған. Таптық қоғамда патриотизм мазмұны да таптық тұрғыда көрініс табады, өйткені әрбір тап Отанға деген көз қарасын өз мүддесі тұрғысынан білдіреді. Патриотизм қазақ халқымен бірге жасасып келе жатқан рухани сезім болып, ауыз әдебиетінен кең орын алған. Орхон-Енесей жазбаларында патриотизмнің қайнар көзі «Мемлекет, Отан, Атамекен, ел-жұрт» - деген сияқты ұғымдар келтірілсе, Қорқыт ата кітабында жауынгерлердің мінез-құлқына сипаттама беріледі. Отанға, елге деген сүйіспеншілік батырлықтың келіп шығу тегі, батырлардың мінез-құлық ерекшеліктері, батырлық кәсіптің маңызы, ер азаматтардың міндеті жайлы Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Яссауи, Сайф-Сайран, Әбу-Насыр-әл-Фараби, Махмұд Қашқари т.б. еңбектерінде пікір айтылған. Мектептегі тәрбие жұмысын халықтың педагогика негізінде ұйымдастыру туралы көп жылдардан бері айтылып келеді. Егер осы идея толығымен жүзеге асатын болса, оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу мәселесін ерекше бөліп қараудың қажеті бола қоймас еді. Өкінішке орай сабақтан тыс тәрбие жұмысы бір жүйеге түсе қойған жоқ, әлі де болса стихиялы сипатқа ие. Өсіп келе жатқан жас буындарға патриоттық тәрбие берудің психологиялық тетіктерін Ә.Алдамұратов, С.Әсімбетовалар «Азамат болу, ел қамын ойлау»

атты еңбектерінде көрсеткен. Сонымен бірге Қ.Б.Жарықбаев халықтық педагогика, ұлттық психологияға қатысты еңбектерінде отаншылдыққа тәрбиелеуге мән берді. Жастардың бойында ұлттық патриоттық сана-сезім қалыптастыруға зиянын тигізіп отырған аппарат құралдарын сынай келе «Рухани жұтандық қайдан шығады» атты мақаламен Б.А.Абыраев жастарымыздың кафе, мейрамханаларға әуес болып, жеңіл-желпі ән-күйлерге еліктеуінің рухани жұтандыққа апаратынын баяндайды. [27;10-15]

Қазіргі таңда қоғамның сұранысына сай “Қазақстан Республикасының жаңа әлеуметтік даму жағдайында мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің тұжырымдамасы” дайындалды. Тұжырымдаманың мақсаты – қоғамның әлеуметтік даму жағдайында мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің жүйесін айқындай отырып, ұлтаралық қатынас мәдениетін, еліміздің бейбітшілігі мен егемендігін сақтауға, экономикасын дамытуға ықпал ететін тұлғаны қалыптастыруға бағытталды. Патриоттық тәрбие беру тұжырымдамасында төмендегі міндеттер жүйесі қамтылды:

- Қазақстан Республикасының Конституциясына, мемлекеттік рәміздеріне, Қазақстанды мекендейтін барлық халықтардың тарихына, дәстүрлеріне, мәдениетіне және ұлттық ерекшеліктеріне құрметпен қарау;

- мемлекеттік тілге, әлемдік тілдерге және ұлтаралық тіл болып есептелетін орыс тіліне, Қазақстанды мекендейтін басқа халықтардың тілдеріне құрметпен қарау;

- халықтар арасында сүйіспеншілік пен достықты, дін аралық қатынастар бойынша түсінушілікті қалыптастыруға ықпал ету;

- Қазақстан Республикасының бейбітшілігі мен тұтастығын, Отанның экономикалық байлығын дамытуға, Отанды қорғауға және жалпыадамзаттық тыныштықты сақтауға әрқашан дайын болу;

- жалпыадамзаттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық өркениеттілікті бағалау, құрметтеу (бейбітшілік, тыныштық, қауіпсіздік, еркіндік, ізгілік, тұлғаның еркіндігі мен құқығын қамтамасыз ету);

- мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің жүйесін негіздей отырып, ұлттық және әлемдік білім нәрінен сусындаған ғылыми техникалық прогресс көшіне ілесе алатын патриот тұлғаны қалыптастыру.

- Оқушыларға патриоттық тәрбие беруде мектептегі әр қызметкерлердің өзіндік атқарар міндеті бар.

- Мектеп оқушыларының бойына патриоттық құндылықтарды қалыптастыруда пән сабақтарына қойылатын негізгі талаптар айқындалды:

- пән сабақтарының мектептегі және сыныптағы жүргізілетін патриоттық тәрбие жүйесімен өзара байланыста жүргізілуі, пән аралық байланыс, өткен тақырыптармен жүйелі сабақтастық, оқушылардың іс-тәжірибесі;

- пән сабақтарының алдына қойылатын мақсатының нақты болуы және педагогикалық тұрғыда негізделуі;

- сабақтың құрылымында патриоттық тәрбиеге арналған мазмұнның қамтылуы, сабақ мазмұнының оқушылардың патриоттық іс-әрекетінің негізі болуы, берілетін білім мен оқушылардың патриоттық іс-әрекеті арасында байланыстың болуы;

- пән сабақтарында оқушылардың патриоттық сезіміне ықпал ететін материалдардың қамтылуы;

- сабақ үстінде оқушылардың танымдық, белсенділік іс-әрекеттеріне ықпал ету, сабақтағы қамтылған материалдар олардың санасына, көңіл-күйіне әсерлі болуын ескеру;

- сабақтың құрылымы, мазмұны, қолданылатын әдістері мен тәсілдерін айқындауда патриоттық бағыттарына баса көңіл аударылуы керек.

Қорыта келгенде, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар арқылы тәрбие беру оқушы бойындағы сана-сезімді, намысты,

парызды қалыптастырумен қатар егемен еліміздің тәуелсіздігін, ынтымағын, бірлігін сақтап қалатын патриот-азамат тәрбиелеуге толық мүмкіндіктердің бар екендігі анықталды. Төмендегі сызбадан көруге болады [28; 79-82].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының орта білімнің тәлім-тәрбие тұжырымдамасын // Егемен Қазақстан, Алтамы, 2003, 26 желтоқсан. [1; 12-13]
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауын // Егемен Қазақстан, Алматы 2011 [2; 26-27]
3. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан, Алматы, 2004 [3; 8-9]
4. 1993Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, Алматы 2004 [4; 32]
5. Д.Кішібеков. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы, 1999, [5; 13-15]
6. А.Қоңыратбаев. Алматы, 1999, [6; 56]
7. С.Қасқабасов. Алматы, 2001, [7; 78]
8. Н.Ә.Назарбаев. Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде . Алматы, [8; 200]
9. Ж.Қалиев.Халық педагогикасы құндылықтары негізінде оқушыларға патриоттық тәрбие беру. Астана,2005 [9; 236]
10. С.Мусин. Педагогика тарихы. А., 1997, [10; 225]
11. Н.Ә. Назарбаев Қазақстан болашағы қоғамның ұлттық бірлігінде. Алматы. Қазақстан, 1993 жыл [11; 22-35]
12. Ж.Б.Қоянбаев, Р.М.Қоянбаев. Педагогика, А, 2002, 350 б. [12; 350]
13. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы 2006 жылғы 10 қазан №200 // Қызылжар нұры – 2006 - 24 қараша. [13; 380]
14. М.Құрманбаева. М.Ғабдулин мұрасындағы этнопедагогикалық құндылықтар арқылы оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеу. Алматы, 2003 [14; 109-111].
15. Патриоттық тәрбие және Б.Момышұлы // Қазақстан мектебі – 2005 - №8 – 72 - 73 бет [15; 72-73]
16. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауын // Егемен Қазақстан, Алматы 2011[16;28-36].
17. Жастарды патриотизмге тәрбиелеу - мұғалімнің басты міндеті // Қазақстан орта мектебі – 2005 - №9 [17; 7-9]
18. Жарықбаев Қ. Б., Қазақ ағартушылары жастарды тәрбиелеу туралы. – Алматы, 1965. [18; 36-39]
19. Т.Сабыров. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары, А, 1978, [19; 225]
20. А.Люблинская . Бастауыш мектеп оқушысының психологиясы жөнінде. А, 1981, [20;26-38]
21. Н.Найзабекова. Патриоттық тәрбие - педагогикалық проблема// Бастауыш мектеп №6 2005 [21; 87-92]
22. Ж.Қалиев. Халық педагогикасы құндылықтары негізінде оқушыларға патриоттық тәрбие беру. Астана,2005 [22; 135-139]
23. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті: «Мектеп». - 1974ж. [23; 96-105]
24. Құнанбаев А. Шығармалары. Екі томдық. «Жазушы».- 1968ж [24; 10-15]

25. Жұмабаев М. Педагогика: «Ана тілі». - 1992ж.[25; 366-378]
26. Д. Исабеков. Сенім салтанаты /Егемен Қазақстан №10-11 қаңтар,2006. [26;12-17].
27. С. Мұса. Жеті жылдық жолдың басы /Егемен Қазақстан, № 11-12 қаңтар, 2006 [27; 10-15]
28. Жолдасбеков М. Асыл арналар.- Алматы: «Жазушы». - 1986ж. [28; 79-82]
29. Патриоттық тәрбие және Б.Момышұлы // Қазақстан мектебі – 2005 - №15 [29; 108]
30. Ю.К.Бабанский. избранные педагогические труды. Москва, 1989, 380 с [30; 46-48]
31. Базарбаев Ж. Нұсқабаев Ж., Даулетова Қ. Инабат. Әдептану оқу құралы. Алматы: «Жазушы». - 1996ж. [31; 28-36]
32. Досмұхамбетұлы Х. Аламан: «Ана тілі». - 1991ж. [32; 78-86]
33. Жарықбаев Қ., Табылдиев Ә. Әдеп және жантану. Атамұра.- 1994 ж [33; 56-59]
34. Уәйісова Г.И., Жұмабаева Ә.Е. Ана тілі жалпы білім беретін 11 жылдық мектептің 1-сыныбына арналған оқулық. 2-басылым, өңделген. Алматы 2009 жыл [34; 6, 39, 41, 47, 54, 55-56, 57, 63, 67, 124-125]
35. Қабатай Б.Т., Рахметова С.Р., Жаманқұл П.Қ.Ана тілі жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық. Алматы, Атамұра 2009 жыл [35; 69, 72, 73, 75-79, 97, 210-211]
36. Әбдікарімова Т., Рахметова С., Қабатай Б. Ана тілі жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық.Алматы, атамұра 2010 жыл [36; 79-82, 83-87, 88, 89-90; 91, 91-92, 97-98, 103-104, 131-133, 137-139, 140-143]
37. Әбдікарімова Т., Рахметова С., Базарбекова Р. Ана тілі жалпы білім беретін мектептің 4-сыныбына арналған оқулық, 3-басылым Алматы, Атамұра 2011 жыл [37; 208-209, 210-220, 260-261, 264-265]
38. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тілінің тәрбиесі. - Атамұра.- 1994 ж [38; 63-65]
39. Қалиев С. Қазақ халқының салт - дәстүрлері және демократ ағартушылары. Алматы: РБК. - 1993ж [39; 18]
40. Власкин А.Г. Оқушының рухани әлемі. - Ленинград.- 1991ж. [40; 89-95]
41. Жарықбаев Қ.Б., Наурызбаев Ж. Қазақтың ұлттық тәлім - тәрбие атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы. - 1993ж [41; 348-399]
42. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. - Алматы.- 1993ж [42; 236]
43. Т. Бекайдар. Елін сүйген ұрпақ- ұлт мақтанышы //Қазақстан мектебі №9 2003 [43; 26-38]
44. А.Бейсенбаева,Л.Аукаримова. Отансүйгіштікке тәрбиелеу //Бастауыш мектеп №9 2005 [44; 128-139]
45. Н.Ыбыраймова. Менің Қазақстаным! // Қазақстан мектебі №2 2002 [45; 78]
46. М. Ғабдуллин «Ата-аналарға тәрбие туралы кеңес» - Алматы 1999 жыл [46; 63]
47. Ш. Уалиханов «Отанды қорғау» - Алматы 1996 [47; 247-255]
48. М.Аңсабаева. Сөнбес жұлдыздар// Қазақстан мектебі №12 2003 [48; 125]
49. Жарықбаев Қ. Б., Қазақ ағартушылары жастарды тәрбиелеу туралы. – Алматы, 1965 [49; 423-436]
50. Ғ.Абшанкова.Отанын сүйуге тәрбиелеу // Бастауыш мектеп №1 2005 [50; 114-125]

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ ӨЗІНДІК ТАБИҒАТЫ

Амангосова А.Т., Есенғалиқызы Қ., Майлишов Б.Б.
«5B020500-Филология» мамандығының 4-курс студенттері

Умбеталина Зоя Бабрашовна
филология ғылымдарының кандидаты, ҚОХУ доценті
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көш., 52

Бұл мақалада психологизмнің көркемдік жүйедегі маңызы, психологиялық талдаудың кейіпкерді даралаудағы әсері, әдебиеттегі психологизмнің өзіндік табиғаты, даму кезеңдері мен бағыттары, көркемдік қызметі қарастырылады.

Түйінді сөздер: психологизм, психологиялық талдау, көркемдік тәсіл, көркемдік деталь, стильдік ерекшелік.

ПРИРОДА ПСИХОЛОГИЗМА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Амангосова А.Т., Есенғалиқызы Қ., Майлишов Б.Б.
Студенты 4 курса специальности «5B020500-Филология»

Умбеталина Зоя Бабрашовна
кандидат филологических наук, доцент КРМУ
Казахско-Русский Международный университет, 030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52

В данной статье рассматриваются значение психологизма в художественной системе, влияние психологического анализа на индивидуализацию персонажа, своеобразие психологизма в литературе, этапы, направления развития и художественная функция.

Ключевые слова: психологизм, психологический анализ, художественный прием, художественная деталь, стилевое свойство

THE NATURE OF PSYCHOLOGISM IN FICTION

Amangosova A.T., Yesengalikyzy K., Maylishov B.B.
4th year students of the specialty "5B020500-Philology"

Umbetalina Zoya Babrashovna
candidate of philological sciences, associate professor of KRMU
Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, st. Aiteke bi, 52

This article discusses the importance of psychologism in the artistic system, the influence of psychological analysis on the individualization of the character, the nature of psychologism in literature, stages, directions of development and the artistic function.

Key words: psychologism, psychological analysis, artistic technique, internal monologue, stylistic property.

Әдебиеттегі психологизм – кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін толық, терең және жан-жақты ашуға бағытталған көркемдік құралдар мен тәсілдер жүйесі, стильдік бірлік. «Психологиялық роман», «психологиялық эссе», «психологиялық лирика», тіпті «психолог

жазушы» туралы айтқанда, біз оларды осы мағынасы тұрғысында, яғни көркем әдебиеттегі психологизм, психологиялық талдау тұрғысында сөз етеміз.

Әдебиеттегі психологизм стильдік ерекшелік ретінде белгілі бір көркем мазмұнды көрсетуге, бейнелеуге тиіс. Оның осындай мазмұндық негізі идеологиялық-адамгершілік проблематика болып табылады. Бірақ оның пайда болуы үшін тарихи қалыптасып келе жатқан жеке тұлғаның жеткілікті жоғары сатыда дамуы қажет, оның дәуір мәдениетінде өзін дербес адамгершілік және эстетикалық құндылық ретінде саналы түрде түсініп, қабылдауы қажет. Бұл жағдайда күрделі өмірлік жағдайлар адамды өзекті философиялық және этикалық мәселелер туралы терең ойлауға, өзіндік «шындықты» іздеуге, өмірлік жеке ұстанымын дамытуға мәжбүрлейді.

Еуропа әдебиетіндегі психологизм Қайта өрлеу дәуірінің соңына таман қалыптаса бастады, бұл кезеңде феодалдық құрылыстың дағдарысы айқын көрініп, жеке адамның өзіндік санасы алға қарай орасан қадам жасаған болатын. Бұл дәуірдегі кейіпкердің ішкі жан дүниесін бейнелеу Боккачоның новеллаларында, Шекспирдің драмаларында, сондай-ақ лирикалық поэзияда стильдің мәнді де айрықша белгісі ретінде көрінді. Алайда психологизм жетекші стильдік қасиетке, стильдік ерекшелікке сәл кейінірек, Батыс Еуропада өзінің негізгі белгілері бойынша буржуазиялық қоғам қалыптаса бастаған кезде, яғни шамамен XVIII ғасырдың ортасына қарай айналды. Буржуазиялық қоғамның қайшылықтары жеке тұлғаның сана-сезімінде көрініс таба отырып, адамның ішкі әлемінің өте күрделі бейнесін жасайды да, қуатты идеялық-адамгершілік ізденіске түрткі болды. Бұл тарихи кезеңде әдебиеттегі психологизм осы дәуірдің ұлы сентименталисттерінің – Штерннің, Руссоның және Шиллердің шығармаларында өзінің айтарлықтай көркемдік кемеліне жетті.

Психологизмнің дамып, гүлденуі деп XIX ғасырдағы реалистік өнерді айтуымызға болады. Оның дамуына бірнеше себеп болғанын атап айтқан жөн: біріншіден, жеке тұлғаның және оның ішкі жан дүниесінің күрделілігі күрт өсті, екіншіден, бұған реалистік әдістің өзіндік ерекшеліктері әсер етті. Бұл кезеңдегі реалист жазушының басты міндеті қоршаған орта шындығын танып, түсіндіру, құбылыстардың түп-тамырын, белгілі бір моральдық, әлеуметтік және философиялық түсініктердің бастауын іздеуге мәжбүрлеу, адамның мінез-құлық әрекеттерінің жасырын мотивтеріне, яғни оның жан күйзелісінің өте ұсақ элементтеріне дейін тереңдеуді талап ету болды.

Реализм кейіпкер характерінің ішкі дамуын табиғи, заңды және дәйекті процесс ретінде қарастырады, осыдан келіп кейіпкер характерін құрайтын жеке бөлшектерді, яғни оның ойларын, сезімдерін, күйініш-күйзелістерін, уайым-қайғысын, басындағы қасіретін тығыз бірлікте, байланыста бейнелеу қажеттілігі туындайды. Орыс әдебиетіндегі Л.Толстойдың атақты «жан диалектикасы» психологиялық талдаудың бір түрі ретінде дәл осы қажеттілікті қанағаттандырды. Толстой психологиялық өмірдің сан алуан сәттері қалай тоғысатынын, қалай «біріктірілетінін» және бұл «байланыстардың» адамды қандай бұралаң жолмен сенімге, сендіруге, сезімге, әрекетке жетелейтінін көрсетті. Ал Н.Чернышевский болса, алғашқылардың бірі болып психологизм тәсіліне баға отырып, орыс әдебиетінің классигі Лев Толстойдың психологизмін реализмнің басты тәсілі, тұлғаның ішкі әлемін танытудың материалистік әдісі деп көрсеткен және «психологиялық талдау – шығармашылық таланттың қуатын көрсететін қасиеттің ең маңыздысы» - деген тұжырым жасаған [1; 36].

XIX ғасырдағы классикалық реализмнің дәстүрлі психологизмі орыс әдебиетінде жалғасын тауып, табысты дамыды деуге болады. Шығарма кейіпкерін қиын жағдайда қалдыруға ұмтылу, кейіпкер характерінің моральдық мәнін ашу үшін оны сан қилы қиын сынақтан өткізуге ұмтылу – орыс әдебиетіне тән ерекшеліктердің бірі десек болғандай. Бұл М.Горький, М.Шолохов, А.Фадеев, А.Толстой, т.б. орыс әдебиетінің кеңес дәуіріндегі классиктеріне де, қазіргі орыс жазушыларына да тән ерекшелік.

Әлем әдебиетіндегі психологизм қазақ суреткерлеріне де өз ықпалын тигізді. Олар психологиялық көркем туындылардан үлгі ала отырып, қазақ әдебиетінің проза жанрындағы психологизм бағытында өзіндік зор ізденістерімен даралана білді. Көптеген әдебиет зерттеушілерінің пікірі бойынша, қазақ әдебиетіндегі тұңғыш психологиялық роман – Ж.Аймауытовтың "Ақбілек" романы. Сондай-ақ, XX ғасырдың екінші жартысындағы Ә.Кекілбаев, Д.Исабеков, О.Бөкей, А.Сүлейменов, Т.Әбдіков, М.Мағауин, Т.Ахтанов, Ә.Нұрпейісов, Т.Жармағамбетов, С.Мұратбеков, т.б. қаламгерлердің прозадағы психологизм үлгісінде жазылған шығармалары әдебиетіміздегі жаңа серпіліс, соны жаңалық болды. XX ғасырдың орта шенінен бастап суреткерлер кейіпкердің ішкі жан дүниесін көбірек ашуға ден қоя бастады. Сондағы мақсаттары - шығарманың оқырманға эмоционалды әсерін күшейту. Осы кезеңнен бастап психологизмді берудің түрлі амал-тәсілдерін қолдана отырып, кейіпкердің тұлғалық болмысын, ішкі тынысын ашуға назар аударыла бастады. Бұл ретте жекелеген кейіпкерлердің ғана емес, тұтастай бір қауымның, тіпті ұлттың, елдің психологиялық ерекшеліктерін аша алатындай түс көру, ішкі монолог, бейвербалды ишараттар, заттық әлем т.б. көркемдік деталь, амал-тәсілдері қолдануға басымдық берілді. Ал әдебиеттануда көркем шығарманы терең психологиялық талдау алға шығып, зор маңызға ие болды.

Адамның жан дүниесінің бар сырын, айшықтап көрсете алған тың туындыларды туған әдебиетіміздің көптеген қаламгерлерінің шығармаларынан кездестіре аламыз. Шығарма кейіпкерінің жан дүниесін психологиялық талдау, психологизм тәсілі арқылы мейілінше нанымды етіп берілуі, бір жағынан, шығарманың көркемдік құнын арттырған болса, екінші жағынан, оның ішкі-сыртқы адами болмысы табиғи шынайылықтан ауытқымай әрі ерекше көркем бейнеленіп, жазушының қаламгерлік қас шеберлігін көрсетті және көркем туындының оқырманның биік талғамын қанағаттандыруына айрықша септігін тигізді деуге әбден негіз бар. Кейіпкердің жан әлемінде болып жатқан барша құбылысты бүге-шүтесіз ақтарып көрсету шығарманың өз оқырманын табуына сөзсіз ықпалы етеді. Психологизмді «әдебиеттің көркемдік шыңы» деуіміз де осыдан.

Қазіргі қазақ жазушыларының да әрқайсысының өзіндік психологизмі бар, олардың әрқайсысының кейіпкері туралы өз түсінігі және оған берер өз бағасы бар және осыларды мейілінше шебер көрсететін психологиялық бейнелеу әдістерін олар өздері таңдап алады немесе «ойлап табады». Мәселен, психологиялық тәсілді шебер меңгерген жоғарыда аталған қаламгерлердің бірі – Ә. Кекілбаевтың психологизміне сәл аялдайық. Қаламгердің қай шығармасынан да психологиялық талдауға үздік мысалдар табуға болады. "Аңыздың ақыры" [2] шығармасының өзі-ақ жазушының психологиялық талдаудың түрлі тәсілін терең меңгерген қаламгер екенін дәлелдейді. Романның «Қызыл алма», «Мұнара», «Махаббат» деп аталатын үш тарауының қайсысын алмайық, олардың әрқайсысы психологиялық талдаудың ішкі монолог, сана тасқыны, бейвербалды тәсілдерін шебер қолданып, кейіпкердің әр жан тебіренісін, жүрек лүпілін, алған демін, ішкі қыжылын, қобалжуын ұсақ элементтеріне дейін қаз-қалпында, асқан мұқияттылықпен тәтпіштей отырып, ерекше суреткерлік шеберлікпен көз алдымызға келтіреді, сол психологиялық жағдайға сендіреді, сөйтіп бізді еріксіз осы психологиялық күйді кейіпкермен бірге бастан кешіруге мәжбүр ететіні шындық. Сөзіміздің тұздығы ретінде шығармадан шағын үзінді алайық. «Мұнара» тарауындағы шебер жігіт Жаппардың ешкімге білдіртпеген ішкі жан сырын, ішкі аласапыран сезімін жазушы деп басып, былайша суреттейді: «... Дымы ішінде боп, тыныш тұруға тырысқан ол бәріне де шыдап бақпақшы болды. Бірақ көмейі әлденеге қыж-қыж жыбырлап, тамағы қышып қоя берді. "Қап, қайдағы пәле қайдан тап болды» – деп ойлауы мұң екен, алқымға толып, қылғындырып тұрған пәлекет босанатын жер іздеп абайсыз жөткірініп қалды. Ол аз дегендей тағы жөткірінді... Екі беті ду қызарып кетті...». Сырттай қарағанда бір ғана қарапайым деталь – оның жұтқыншағына қысылтаянда келіп, сыртқа қинала шыққан жөтел – егжей-

тегжейлі баяндалып, психологиялық тәсіл ретінде беріліп, кейіпкердің ішкі дүниесінде болып жатқан түрлі психологиялық процестерді ашып көрсетудің таптырмасы құралы ретінде салмақты қызмет атқарып тұр. Бұл – қаламгердің өзіндік, нағыз суреткерлік тапқырлығы... Әр шығармасында детальға аса мән беретін суреткер Ә.Кекілбаев кейіпкердің жеке тұлға ретіндегі жан диалектикасын, мінез-құлқының психологиялық нәзік иірімдерін, ішкі дүниесінің қалтарыс-бұлтарыстарын бір қарағанда алыстан «мен мұндаламайтын» психологиялық талдау тәсілдерімен сәтті ашуға тырысады. Және ол әрқашан әрбір көркем туындысы арқылы осы мақсаттың үрдісінен шығып та отырады... Көзге бірден байқала бермейтін ұсақ детальді пайдалану арқылы жазушы суреттеп отырған қоғамның күрделі әлеуметтік мәселелерін, жеке тұлғаның әділеттік, адамгершілік, сезім, қайырымдылық сияқты рухани құндылықтарын көрсетеді, сол арқылы оқырманға үлкен философиялық ойды жеткізеді.

Әдебиеттегі, оның ішінде проза жанрындағы психологизм табиғатын жете тануда осы тұрғыдағы отандық ғалымдардың зерттеу еңбектерінің маңызы үлкен. Қазақ әдебиеттануында прозадағы психологизмнің табиғатын егжей-тегжейлі зерттеп, оған тұтас бір ғылыми еңбегін арнаған ғалымдардың бірі Г. Пірәлиева болды. Зерттеуші өзінің «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» атты монографиясында прозалық психологизмнің мынадай басты белгілерін нақты көрсетеді: «Біріншіден, психологиялық прозада оқиға, кейіпкер, кезең, уақыт, тақырып, идея т.б. деген мәселелер алдыңғы сапқа шыға қоймайды. Ол талап та етілмейді. Екіншіден, мұнда ең бастысы – жеке адамның ішкі өмірі, өмір мен өлім арасындағы кезеңде адамзат бастан кешетін азапты тағдыр тәлкегі, кейіпкердің күрделі тұлғаға айналуы көркемдік назарға алынады. Шығармада шым-шытырық оқиғалар тізбегінен гөрі жеке адам санасындағы сапалы өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезімдік құбылыстар тереңдетіле талданады. Үшіншіден, психологиялық прозаның эстетикалық, көркемдік әлемі өзінің жанрлық, көркемдік, стильдік талабына сай жеке санада жүріп жатқан ой мен сезім қайшылықтарын, сөз бен іс сәйкессіздіктерін тереңдеп талдап, көркемдік жүйеде саралайды» [3; 10]. Шынымен де бұрын әдебиетімізде оқиға, сюжет маңызды болып саналмайтын. Көркем шығармада кейіпкерді қоршаған ортаға басымырақ назар аударылатын еді. Оның жан толғанысы, тебіренісі, ішкі уайым-қайғысы, ішкі психологиялық күйзелістері екінші қатарда тұратын.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында көркем шығармаларды психологизм тұрғысынан зерттеуде орны ерекше еңбектер - ф.ғ.д. Бауыржан Майтановтың ғылыми соны ізденістерінің нәтижесі болып табылатын «Көркем әдебиеттегі психологизм», «Мұхтар Әуезов – суреткер», «Қазақ романы және психологиялық талдау» атты ғылыми-теориялық еңбектер. Бұл зерттеулерде ғалым шығармалардағы көркемдік образдарды, кейіпкерлердің характерін, өзіндік ішкі әлемін, күйініш-сүйінішін, жан тебіренісін берудегі ақын-жазушының өзіндік шеберлігіне, көркемдік тәсілдеріне тоқталып, шығармаларды психологиялық талдау тәсілі арқылы теориялық-практикалық жан-жақты қарастырудың тамаша үлгісін көрсетеді. Зерттеуші бүгінгі қазақ әдебиетіндегі психологизмнің біздің қоғамымыздың өмір шындығын айрықша берудегі қызметіне ден қояды. Ш.Құдайбердиевтің «Әділ-Мәрия», Ж. Аймауытовтың «Ақбілек», М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», М.Әуезовтің «Абай жолы», Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлке» шығармаларындағы психологизмнің берілу тәсілін осы суреткерлердің жазушылық шеберлігі ретінде ерекше бағалайды.

Кейіпкердің өзіндік болмысын ашудағы психологиялық суреттеулердің рөліне аса мән бере талдау жасаған профессор Б.Майтанов «Мұхтар Әуезов – суреткер» атты зерттеуінде қаламгердің психологиялық суреттеу тәсіліне «эпикалық психологизм, құлашты психологизм, өткір психологизм, қазымыр, сырдаң анайы суреттеу емес, мәдениетті проза талаптарына сай өресі биік, сұлу сырлы, аңғарғыш, әділ де мінезді психологизм» [4, 38] деген пікір білдірген. Енді бір жерде ол көркем шығармадағы психологизмді:

«...психологизм сөз өнерінің тектік белгісі... қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізудің амал-тәсілдердің жиынтығы...», - деп сипаттайды [5; 4].

Әдебиеттегі психологизм мәселесі көтерілген ғылыми зерттеулердің бірінде психологизмді кейде категория, кейде тектік белгі десе, кейбір зерттеушілер көркемдік тәсіл не әдіс, әдеби құбылыс, кейбіреулер әдеби бағыт, мектеп деп те жүргенін аңғардық. Осылардың ешбіреуін де қате деуге келмес, әдебиеттегі психологизм - әдебиеттану ғылымындағы әдеби бағыттарды, бейнелеу әдіс-тәсілдерін топтастыратын тұтас көркемдік жүйе. Неге десеңіз, көркем шығармада жеке тұлғаның ішкі рухани әлемін, жан дүниесінің қыр-сырын, қалтарыс-бұлтарыстарын, әр қыртысы мен иірімін бүге-шүгесін қалдырмай бейнелеу бір ғана жанрдың ауқымына сыймайтын міндет.

Әдеби психологизм мәселесі қарапайым нәрсе емес, оның күрделілігі көркем психологизмнің құбылыс ретіндегі жан-жақтылығымен байланысты.

Қазіргі әдебиеттануда «психологизм» терминімен байланысты негізгі мағыналар жүйесі түзілді. Біріншіден, психологизм – сөз өнерінің тектік белгісі, оның органикалық қасиеті. Кез келген шынайы өнер қалай болғанда да ерікті түрде, не еріксіз түрде болсын бәрібір адам психологиясына қатысты болады. Сондықтан да психологизмнің кез келген өнерге, оның ішінде көркем әдебиетке тікелей қатысы бар.

Екіншіден, психологизм автор психологиясының, кеңірек, жалпылама айтсақ, әлеуметтік психологияның шығармада бейнеленуі және берілуі түрінде көрінуі мүмкін, ал ол суреткердің өз тұлғасы мен ол жасаған кейіпкерлердің образдары арқылы ашылады. Көркем шығарма көркем мәтінді қабылдаған адамның санасына да, сезіміне де әсер етеді. Белгілі бір психологиялық заңдылықтармен байланысты нәрсе болғандықтан да, автор санасы мен оқырман санасының арасындағы диалог күрделі процесс болып табылады. Енді бірде, психологизм көркем стильдің эстетикалық принципін ұйымдастырушы, оның нақты бір шығармадағы немесе жазушының жалпы шығармашылық мәнеріндегі өзгеден басымдылығын көрсетуші, жеке тұлғаның ішкі өмірін бейнелеудің және оның жан дүниесін ашудың жолдары мен формаларының арнайы және мақсатты түрде жасалған әзірлемесі ретінде ұғынылады.

Біз тақырыпты зерттеу барысында «психологизм» терминінің әмбебап мағынасы да, «тар», «арнаулы» мағынасы да бар екеніне көз жеткіздік. Алайда біз бұл терминнің әртүрлі түсінігін қолдай алмаймыз: оның әмбебап, барлық әдебиетке тән мағынасы мен өнер туындыларының бір бөлігін ғана сипаттайтын «тар» немесе арнайы мағынасын беретін ұғымдарды бір-біріне араластырмау қажет деген пікірдеміз.

Біздің зерттеуіміздің аясында дәл осы «тар» түсінік өзекті болып табылады, оған сәйкес әдебиеттегі психологизм – образ құрудың, қандай да болмасын өмірлік характерді бейнелеп көрсетудің, түсіндірудің тәсілі, ол шығарманың өзіндік стильдік ерекшелігін танытады, автордың шығармашылық мәнерінің даралық сипатын көрсетеді, осылайша ол көркемдік форма элементтерінің ерекше жүйесі болып табылады және ондағы барлық көркемдік-бейнелеуіш құралдар бір мақсатқа – кейіпкердің ішкі әлемін ашуға қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Чернышевский Н. Полные собрания ОГИЗ., - М., 1939.
2. Кекілбаев Ә. Аңыздың ақыры. <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1538134>
3. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербальді ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 бет.
4. Майтанов Б. Мұхтар Әуезов – суреткер. – Алматы: Әл-Фараби, 1996. –124 бет.
5. Майтанов Б. «Қаһарманның рухани әлемі». – Алматы: Жазушы, 1987. – 401 б.

Ж.АЙМАУЫТОВТЫҢ «АҚБІЛЕК» РОМАНЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ІІРІМДЕР

Амангосова А.Т., Есенғалиқызы Қ., Майлишов Б.Б., Жұмабай А.С.
«5B020500-Филология: қазақ филологиясы» мамандығының 4 курс студенттері

Умбеталина З.Б.

филология ғылымдарының кандидаты, ҚОХУ доценті

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе қаласы, Әйтеке би көшесі-52

Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романы – кейіпкердің ішкі жан дүниесін психологиялық тұрғыдан талдаудың озық үлгісі. Романда кейіпкер идеал ретінде суреттелмейді, суретші өзінің ішкі жан дүниесін өзінің бар табиғи болмысымен, өзіндік ерекшелігімен, яғни өмірдегідей бар кемшілігімен ашады. Жазушы көбінесе ішкі монолог арқылы кейіпкерлердің жалпы мінезін, рухани дүниесін ашып, олардың жан-дүниесін терең жаңғыртады, сол арқылы күрделі психологиялық портреттер жасайды.

Түйінді сөздер: психологизм, психологиялық талдау, көркемдік құралдар, ішкі монолог, көркем бейнелеу принципі.

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЗМА РОМАНА «АКБИЛЕК» Ж.АЙМАУТОВА

Амангосова А.Т., Есенғалиқызы Қ., Майлишов Б.Б., Жұмабай А.С.

Студенты 4 курса специальности «5B020500-Филология»

Умбеталина З.Б.

кандидат филологических наук, доцент КРМУ

Казахский-Русский Международный университет, 030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52

Роман «Ақбілек» Ж. Аймаутова является лучшим образцом психологического анализа внутреннего мира героя. В романе главный герой не изображается как идеал, художник раскрывает его внутренний мир со всей его естественной сущностью, своеобразием, то есть со всеми недостатками, как в реальной жизни. Писатель часто использует внутренний монолог для раскрытия общего характера, духовного мира героев, глубокого воспроизведения их душевного состояния, тем самым создает сложные психологические портреты.

Ключевые слова: психологизм, психологический анализ, художественный прием, внутренний монолог, принцип художественного изображения.

FEATURES OF PSYCHOLOGISM OF THE NOVEL «AKBILEK» ZH.AYMAUTOVA

Amangosova A.T., Yesengalikyzy K., Maylishov B.B., Zhumabay A.S.

4th year students of the specialty "5B020500-Philology"

Umbetalina Z.B.

candidate of philological sciences, associate professor of KRIU

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, st. Aiteke bi, 52

The novel "Akbilek" by Zh. Aymautov is the best example of the psychological analysis of

the hero's inner world. In the novel, the protagonist is not portrayed as an ideal, the artist reveals his inner world with all its natural essence, originality, that is, with all the shortcomings, as in real life. The writer often uses an internal monologue to reveal the general character, the spiritual world of the characters, to deeply reproduce their state of mind, thereby creating complex psychological portraits.

Key words: psychologism, psychological analysis, artistic technique, internal monologue, principle of artistic representation.

Әдебиеттегі психологиялық талдау, әдебиеттегі психологизм – қазақ қаламгерлерінің кейіпкердің ішкі дүниесін бейнелеуге көбірек назар аудара бастағанына байланысты ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап әдебиеттанудың өзекті мәселелерінің бірі ретінде зерттеу нысаны болып келе жатқан ғылыми маңызы зор әрі күрделі тақырып. Өйткені көркем әдебиеттегі психологизм – жеке тұлғаның қоршаған ортаны, дүниені өзіндік тануының, оның іс-әрекетіндегі көріністерін жазушылық шеберлікпен, психологиялық талдаудың түрлі амал-тәсілдері арқылы сенімді, шынайы суреттеу арқылы кейіпкер бейнесін ашу. Көркем әдебиеттегі психологизмнің ғылыми анықтаманы Б. Майтанов былайша тұжырымдайды: «Қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық шығармашылық феномен- психологизм» [1;3]. Ғалымның айтуынша, «Психологизм – көркемдік әлемнің жұлын-жүйесі», психология жеке ғылым саласы ретінде әдебиеттен кейінірек пайда болды, ал психологизм оның көркем әдебиетте тұрақты қатысатын бір элементі іспетті. Дәл осы мағынасында қарастырылып отырған психологизм әдебиетке көркемдік тәсіл ретінде ХVIII ғасырдан бастап кеңінен қолданылып, ене бастады.

Әдебиеттегі басты тұлға адам екені белгілі, сондықтан көркем шығармадағы кейіпкердің жан дүниесінің нәзік иірімдерін суреттеп беруде қаламгер қолданар басты тәсіл - психологизмнің қаламгердің шығармашылығында да, оның өзіндік қолтаңбасын танудағы басты стильдік ерекшелік ретінде де атқарар маңызы айрықша. Мәселен, зерттеуші Қ.Әбдікова Ж.Аймауытов шығармашылығын әдебиеттегі тұлға мәселесінің психологиялық талдау тәсілі арқылы жүзеге асатынына негіздей отырып, талдау жасайды. А.Иезуитов те: «Біріншіден, психологизм – сөз өнерінің тектік белгісі, ажырамас қасиеті, көркемдік кепілі» [2;50], - деген пікірі арқылы шығармадағы тұлға мәселесіндегі психологизмнің маңызын ерекшелейді. Шығарма авторы шығарма кейіпкері ретіндегі адамның тұлғалық даралануын көрсету үшін, яғни оның ішкі ойын, жан әлемін, түйсігінде болып жатқан сан алуан психологиялық процестерді, кейіпкердің дәл қазір басынан кешіріп жатқан ішкі сезім қайшылықтарын, қасірет-қайғысын, толғаныс-тебіренісін және оны жан дүниесіндегі дағдарысын шынайы бейнелеуге тырысады және осыларды суреттеп көрсетуді негізгі міндет санайды және осы міндетті жүзеге асыруда психологиялық талдаудың түрлі тәсілдерін негізгі көркемдік бейнелеу құралдары етіп пайдаланады.

Л.Толстой, Р.Стендап, Ф.Достоевскийдің шығармаларында тұлға таныту «сана ағымы», «жан диалектикасы» сияқты психологиялық талдаудың әдіс-тәсілі арқылы берілгені ғылыми зерттеулерде жиі айтылып жүр. Көркем әдебиеттегі психологизмнің табиғатын танып, оған алғаш баға бергендердің бірі Н.Чернышевскийдің «психологиялық талдау-шығармашылық таланттың қуатын көрсететін қасиеттің ең маңыздысы» [2;36] - деген пікірі де әдебиеттегі психологизмнің маңызына дәлел бола алады. Жалпы, психологиялық талдау – шығарманың сюжеттік желісіне, композициялық құрылымына, тұлғаны даралап сомдау амал-тәсіліне әсерін тигізер бірден-бір әдіс ретінде өміршендігін сақтай береді.

Ж. Аймауытовтың шығармалары – қазақ әдебиетіндегі психологизм әдісіне тамаша үлгісі болар шығармалар деуімізге болады. Әсіресе, «Ақбілек» романы – Ж.Аймауытовтың әдебиеттегі өзіндік психологизмін танытқан, суреткердің өзіндік қолтаңбасын, стилін

көрсеткен әрі кейіпкердің жан әлемінің қыр-сырын ашу мақсатында психологиялық талдау жасаудың үздік үлгісін көрсеткен туындысы.

Әйел тендігі – романының басты тақырыбы және бұл тақырып сол тарихи кезеңдегі демократияшыл жазушыларға ортақ болды. Суреткер романдағы басты тұлға Ақбілекті күнәсіз пенде етіп бейнелемейді, оның шынайы болмысын, өзіне біткен мінез-құлық табиғатын, кем-кетігімен бірге қаз қалпында береді. Анасын о дүниеге аттандырған ақ офицерден көрген зорлығын ешкімге тіс жармай, бар қайғы-қасіретін ішіне бүккен Ақбілектің жан әлемін астан-кестен қылған ішкі қопарылысты, күйзелісті, бірінен кейін бірі келіп жатқан ой қайшылықтарын, тән, жан азабын Ж.Аймауытовтың шебер беруіне психологиялық тұрғыдан терең талдауды қолдануы зор ықпал еткен.

Ары ақ офицерге тапталып, жігері құм болып, қорғансыздың күйін кешкен қыздың қайшылыққа толы тағдыры мен жан дүниесінің дағдарысы ішкі монолог арқылы шебер берілген. Ары төгілуі, күнәсіз күнәлы боп, жүкті болуы, сүйген адамынан айырылуы, әкесі мен өгей шешесінің қырғиқабақтығы – осының бәрі Ақбілекті, жан азабына салады, өзімен ішкі арпалысқа, психологиялық дағдарысқа түсіреді. Кейіпкердің қиын тағдыры жазушыны ішкі монолог, толғаныс т.б. секілді әдеби тәсілдерге жүгіндіреді. Суреткер кейіпкердің басынан кешкен осындай ауыр өмір шындығын қою, қатпарлы, шым-шытырық ой арпалысы, бірін-бірі тоқтаусыз алмастырып жатқан көзқарастар керегарлығы арқылы бейнелейді де, Ақбілектің психологиялық образын шеберлікпен ашады. «Сана ағымы» арқылы берілген үздіксіз күмәнді ойлар кейде автор сөзі арқылы, кейде кейіпкер сөзі арқылы, ал енді бірде автор сөзі арқылы берілген кейіпкер сөзі арқылы баяндалады. Мәселен: «...Алды-арты тұйық, қараңғылық, не болары белгісіз... Сонда да Ақбілек тірі, Ақбілек сұлу... Ол елден асты: қазақ тұрсын, атағын орыс естіп, іздеп келіп, алып қашты... Орыс біткен бұған бола қырқысты. Кім біледі, тірі болса, үмітсіз шайтан... Өз еркімен келіп отырған жоқ...» [6; 164]. Бұл кейіпкер ойының автордың атынан баяндалуы іспетті. Осы үзіндіден байқағанымыз, сөз арасындағы іркілістердің де стильдік, функционалдық, көркемдік қызметі орасан, психологиялық күйзелісті беруде қуаты күшті. Бір ой екінші ойды қуалап, ілесе келген келесі ой оны жоққа шығарып, дамылсыз ауысқан ой толқыныстары кейіпкердің санасын сан-саққа жүгіртіп, басына келген әр ойын аяқсыз қалдырады... осылай жан күйзелісін туғызады. Бұл психологиялық күйдің көп нүктеден көрінетін кідіріс, мүдірістермен берілуі, әлбетте, суреткерлік шеберлік. «Төре» болса қайтсін? Мұның іздегені орыстың төресі ме еді? Киім тамақ әпереді дейді. Соған зар болып, осылардан сұрауға келіп отырғаны-ау! Шаруаны қатын істемейді дейді. Енді кім істемекші?» деп келетін келесі бір үзіндіде ішкі монолог ортақ төл сөзбен беріліп тұр. Мұнда баяндаушының сөзі кейіпкер сөзімен жымдасып кеткендей.

Ж. Аймауытов бұл романда ішкі монологты бастан аяқ шебер қолданады, осылайша оқырманын да кейіпкердің ішкі сезімдерін тұтас бастан өткеріп, шынайы сезінуіне мәжбүр етеді. Романда кейіпкерлердің ар азабы ішкі монолог арқылы беріледі. Роман авторы ішкі монологты кейіпкердің ішкі жан дүниесіндегі трагедияны, ішкі болмыс-бітімі мен ішкі ойын талдау құралы ретінде пайдаланып, оны кейіпкердің образын іштей ашуда, психологиялық сезім-күйлерін жан-жақты толықтай талдап көрсетуде өзіндік формалық ізденіс ретінде қазақ қаламгерлерінің арасында алғашқылардың бірі болып қолданған.

Ж. Аймауытовтың талданып отырған шығармасынан авторлық ішкі монологты да, персонаждық ішкі монологты да жиі кездестіруге болады. Жоғарыда айтылғандай, романда ішкі монологтың бұл формалары кейде ауысып келуі мүмкін, авторлық ішкі монолог, яғни баяндаушының ішкі монологі кейіпкердің ауызына салынып, соның сөзі ретінде берілуі мүмкін немесе керісінше, персонаждың ішкі ойын автор арқылы тыңдағандай әсерде боласыз, енді бірде олар бірігіп кеткендей де болады. Шығармадан үзінді алайық: «...Әкесі

мен екеуінің арасын қара мысық кесіп өткендей, бір өткел түскенің Ақбілектің жүрегі сезеді. Әкесінің қабағы қашан жадырар екен, қашан жылы қарар екен, қашан тіл қатар екен?... деп сарылып, сарғайып күтеді: әкесінің көзі түсер ме екен деп көзінің қырымен жаңсыз аңдып отырады. Бір қарасада қайғысы жеңілетіндей, бақытты болатындай көреді. Сонда да әкесі көз салмайды. Енді Ақбілекке шешесінің өлімінен де мынау жаман батты. «Жан дегенде жалғыз әкем мені жек көрсе, енді кімге сыямын?» - деп қайғырды. Міне, Ақбілекті ендігі ауыр күрсіндіретін жаңа қайғы осы еді» [6;253]. Келтірілген үзінді персонаждың ішкі монологындағы аласапыран болған сезімінің автор сөзі тұрғысынан берілуіне мысал бола алады. Кейіпкердің ішкі ойының автор сөзіне көшіріліп берілуіне романдағы мына үзіндіні дәлел үшін алайық: « Алды-арты тұйық, қараңғылық, не болары белгісіз...Сонда да Ақбілек тірі, Ақбілек сұлу... Ол елден асты: қазақ тұрсын, атағына орыс естіп, іздеп келіп, алып қашты... Орыс біткен бұған бола қырқысты. Кім біледі, тірі болса, үмітсіз сайтан... Өз еркімен келіп отырған жоқ... Қара күшке, тағдырға не шара? Жамандығынан мұндай болған жоқ. Ақбілекті кім жазғыра алады? Малына, жанына ие болып отырған қай қазақ бар? Азар болса, жазықсыз құрбан болып жатқан көп қорғансыздың, көп сорлылығының бірі шығар...» [6;164].

Персонаждың ішкі психологиялық күйзелістері, ой толғаныстары, сан қияға кеткен түрлі ішкі сезімдері, оның басынан кешіріп жатқан түрлі эмоционалдық жай-күйін біз оның сөзбен берілген ішкі монологымен бірге бірнеше рет тез-тез ауысқан бет-жүзіндегі қимыл-өзгерістерден, ым-ишараттардан да, санада бол түрлі қозғалыстардан да байқап отырамыз. Мәселен, Ақбілектің ағаларымен бірге ауылына келе жатқандағы ішкі монологы сана ағымы арқылы мейлінше тебіреніспен беріліп, оқырманын бей-жай қалдырмайды: «Осы арам деміммен, арам ауызыммен әкемнің иманды жүзіне қалай жақындармын, қайтып оны да арамдармын? Құдайдан қорықпай, оны құтты қандам мешіттей үйіне қалай кіремін? «Кәпір» сүйген, аймалаған, аяғымен жайнамаз салатын жерін қалай денем шімірікпей басармын? Мені көргенде, «пәленшенің орыс бүлдіріп... кеткен қызы деп, кім көрінген ішінен ойлап тұрады-ау! Әлде біреуі әкеммен, не өзімнен егіскен күн айтып та салады-ау!» [6;201]. Психологиялық күйзеліске түскен Ақбілек өз ойымен арпалысып келеді, ол қазір ешкімді, ешнәрсені сезбейді, ішкі дүниесінің ойран-топыры шыққан, бірін-бірі қулаған үздіксіз ойдан жан дүниесі астан-кестесін. Сұрақ көп, жауап жоқ. Күмән көп, қорқыныш көп... Қаламгер кейіпкердің осы психологиялық мүшкіл халін «сана ағымы» арқылы ерекше көрсетеді.

Ендігі бір ескерер жәйт, романдағы кейіпкерлердің өзін-өзі іштей әшкерелеуі, өз ісін саралап-таразылауынан өзге автордың араласып отыратыны жиі кездеседі. Мәселен, Мұқаштың қаны бұзық адам екендігін автор мына бір соны сурет арқылы да аша түседі: "...Баласын иіскейін деп оқталды да, ойына бірдене түсіп кеткендей тоқтай қалды. Күнәға батпаған, періштедей сәбиге жаман қолын, арам демін, арам ернін тигізуге батылы бармады. Молдадан да, ұйықтап жатқан нәрестеден де, нәресте емес, өзінен ұялғаны күштірек тәрізденеді. Аңдаусызда аяқ астынан әлде бір ит арс еткендей-ақ, Мұқаштың тұла бойы шымыр ете түсті" [6; 167]. Суреткер пәк нәресте мен қылмысты әке бейнесін осылай салыстыра отырып, кейіпкердің ішкі әлемін әшкерелей шенейді.

Романда Ж.Аймауытов психологизмінің тағы бір сипаты көрініс береді: қаламгер Ақбілектің жан азабын бейвербалды ишараттар арқылы да өте нәзік әрі дәл көрсетеді, олардың кейіпкердің жан дүниесін түсінуде атқарар функционалдық қызметі айрықша екенін роман авторы өте-мөте жақсы түсінген. Басынан өткен сұмдықтарды артқа тастап, ақтардан, қасқырдан аман қалған, әйтседе алдында тұрған одан да зор қорқыныштан арыла алмай, өз ойымен арпалысып келе жатқан Ақбілектің қиын халі шығармада былай берілген: «...Оның келе жатқан ауылы, әкесі. Әкесін көреді, құшақтай көріседі, апасына құран оқытады, әкесін апасындай болып күтеді. Бірақ, өзін-өзі қалай жұбатса да, жүрегінің басында түйіртпектеліп бір зілді нәрсе жатыр, ол түйіртпек нәрсе арқандаған аттай, қуаныштың

кұлашын жаздырмайды, бер жағы бұған да шүкіршілік еткісі келсе де, ар жағы құрсаған күндей жадырамайды, езу ғана жымығандай болады. Бет-ауызы, көзі күлмейді, ілгіштеніп жібермейді» [6; 191].

Қорыта айтқанда, Ж. Аймауытов – өзі жасаған кейіпкерлерінің ішкі болмысына терең үңіліп, оның жан сезімдерінің қалтарыс-бұлтарыстарын, небір нәзік иірімдерін жіті сезіне білген психолог-қаламгер. Ол кейіпкер бейнесін жасауда басты құрал ретінде көбінесе психологиялық толғаныстарды қолданды. Қаламгердің «Ақбілек» романы – соның бір дәлелі. Бұл шығарма – адам психологиясының сан түрлі құбылыстарын, өкінішін, қайғы-қасіретін, психологиялық дағдарысынан, адам баласына ғана тән жан сезімінің небір алапат толқындарын психологиялық талдаудың түрлі әдіс-тәсілдері, ішкі монолог, «сана ағымы», «жан диалектикасы» арқылы көрсете алған қазақ прозасындағы алғашқы психологиялық роман, Ж.Аймауытовтың көркем әдебиеттегі психологизмінің өзіндік сипатын, жазушылық шеберлігі мен стиль ерекшелігін таныта алған туындысы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. - 376 б.
2. Веселовский А.Н. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. В кн.: Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1989. - 90 б.
3. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 278 б.
- Исмакова А. Казахстанская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. - Алматы, 1998. – 280 б.
5. Пірәлиева Г. Изденіс өрнектері: Әдеби сын. Зерттеу. Сұхбаттар. – Алматы, 2001. – 77 б.
6. Аймауытұлы Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 164 б.
7. Пірәлиева Г. Ішкі монолог. – Алматы, 1994. 16-17 б.

ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІДЕГІ МЕДИАМӘТІН ЖӘНЕ АУДАРМА

Ағымедуллаева Назерке Бөлекбайқызы

Педагогика ғылымдарының магистрі, ағылшын тілінің оқытушысы

Аскарова Салтанат Аскарровна, Кокаева Нургуль Каримжановна, Талғат Қарашаш

Талғатқызы, Бисекенова Гүлнара Берікқызы

6B02312 - «Аударма ісі» оқу бағдарламасының 3- курс студенттері

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі

Жобаның мазмұны қазақ баспасөзіндегі медиамәтін көрінісін лингвомәдени тұрғыдан жан- жақты қарастыра отырып, ағылшын тіліндегі аудармасын салғастыра зерттеу арқылы оларға тән сәйкестіктер мен ерекшеліктерді анықтау, олардың аудармада берілу тәсілдерін талдау, түпнұсқа мен аудармадағы тілдік бірліктің сәйкестігін саралау болып табылады

МЕДИАТЕКСТ И ПЕРЕВОД В ЛИНГВОКУЛЬТУРНОМ АСПЕКТЕ

Ағымедуллаева Назерке Бөлекбайқызы

Магистр педагогических наук, преподаватель английского языка

Аскарова Салтанат Аскарровна, Кокаева Нургуль Каримжановна, Талғат Қарашаш

Талғатқызы, Бисекенова Гүлнара Берікқызы

*Студенты 3 курса образовательной программы 6B02312 - «Переводческое дело»
Казахско- Русский Международный университет: 030006, г.Актөбе, ул.Айтеке би, 52*

Содержание проекта заключается в выявлении характерных для них совпадений и особенностей, анализе способов их передачи в переводе, дифференциации соответствия оригинала и языковой единицы в переводе посредством сопоставительного изучения английского перевода, всестороннего лингвокультурологического подхода к отражению медиатекста в казахских сми.

MEDIATEXT AND TRANSLATION IN THE LINGUOCULTURAL ASPECT

Agymedullayeva Nazerke Bolekbaykyzy

Master of Science in Education, teacher of English language

Askarova Saltanat Askarovna, Kokaeva Nurgul Karimzhanovna, Talgat Karashash

Talgatovna, Bisekenova Gulnara Berikovna

*3 rd year students of 6B02312 - «Translation studies» educational program
Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.;*

The content of the project is to identify their characteristic coincidences and features, analyze the ways of their transmission in translation, differentiate the correspondence of the original and the language unit in translation through a comparative study of the English translation, a comprehensive linguoculturological approach to the reflection of the media context in the Kazakh media.

Еліміз егемендік алған соңғы он бес жыл көлемінде қоғам өмірінің барлық саласында қалыптасқан стереотиптер бұзылып, көптеген өзгерістер орын алғаны мәлім. Осындай өзгерістер жаңалық жаршысы болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдарында ерекше көрініс тапты. Мұның өзі жалпы ақпараттық кеңістікте көптеген тың ізденістер мен шығармашылық тәсілдердің алуан түрде қалыптасуына жол ашты. Бұған жарты ғасырдан астам үстемдік еткен Кеңестік цензураның алынып тасталуы, тәуелсіздікпен қатар қол жеткізілген шығармашылық еркіндік, нарық жағдайындағы баспасөз қызметіндегі жаңаша үрдіс, БАҚ түрлерінің көбеюіне байланысты ақпараттық кеңістіктегі бәсекенің күшеюі бір себеп болса, бұқаралық сананың жаңа деңгейге көтерілуі, бұрынғы ұсынылған нәрсені оқып бас шұлғуға мәжбүр болған тізгіндеулі күйден өткен аудиторияның БАҚ-қа қойылатын талабының арта түсуі, жалпы оқырман, тыңдарман, көрерменнің қабылдаушы ретіндегі талғамының да өсуі екінші себеп болды.

Қоғам өмірінің айнасы болып табылатын БАҚ ондағы саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, спорт, өнер, кино, денсаулық сақтау және білім беру салаларындағы барлық қордаланған проблемаларды жұртшылық назарына ұсынатын да, қандай да бір ғылыми жаңалықтар мен жетістіктерді көпшілікке таныстырып жеткізетін де әмбебап құрал болғандықтан журналистер қауымын ғаламның ақпараттық бейнесін жасаушылар деп тануға негіз бар. Осы топтың жинау, талдау, саралау, іріктеу сияқты сатылардан өткізіп барып көпшілікке ұсынатын түпкі өнімін медиамәтін деп атауға болады. Жалпы БАҚ-тың ақпаратты жеткізу формасына қарай үш түрге бөлінетіні белгілі: телевизия, радио және мерзімді баспасөз. БАҚ тілі нысанаға алынғанда лингвистика ғылымындағы негізгі ұғым мәтінге бұқаралық коммуникацияда жаңа мағыналық реңктер үстеледі. Сөйтіп БАҚ арқылы таралатын аудиалды және визуалды түрде қабылданатын хабарламалардың бәрі біріге келіп вербалды және медиалық белгілердің жиынтығы ретінде медиамәтін ұғымын құрайды.

Аса ауқымды ақпараттық кеңістікті қамтитын медиамәтін бүгінде социумның когнитивтік санасын құрайтын діни, саяси, әлеуметтік, мәдени, тарихи т.б. факторлардың барлығын тілдік санада айшықтай отырып, бұқаралық санаға ықпал етуші қуатты құралға айналды. Бұл жерде медиамәтінді бұқаралық сананы реттеп, қажетті идеологиялық бағытқа бейімдеп отыратын саяси тетік деуге де болады. Қазіргі кезде бүкіл адамзат электронды БАҚ-тың әсер ету объектісіне айналып отырғаны мәлім. БАҚ түрлерінің қай-қайсысында да қолданылатын әмбебап құрал ретінде медиамәтін әлеуметтік-реттеуші қызметін атқарады. Академик Р.Сыздық қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің даму барысында көркем әдебиет стилінің жетекші орын алатынын айта келіп былай дейді: “Сөз жоқ, бұл күнде тіл тәжірибесінде публицистиканың, көпшілік информация құралдары – баспасөздің, радио мен телевидениенің де рөлі күшейе түскенің мойындау қажет” [1,81]. Медиамәтін – әлеуметтік-сөзжұмсамдық құбылыс, жоғары деңгейдегі коммуникативтік бірлік, ол социум өмірінің барлық саласындағы ақпаратты қамтитын ауқымды дүние [2,175]. Сонымен жұмысымызда медиамәтінге қатысты мынадай тұжырымдар жасалды:

- Медиамәтін – БАҚ арқылы жүзеге асырылатын ақпараттық-коммуникативтік процестің маңызды элементі;
- Медиамәтін қарым-қатынастың өзге түрлерінің жүзеге асырылуы үшін қолданылатын сөзжұмсамдық әрекет формасы;
- Медиамәтін коммуникацияның аяқталған, тиянақты және тұтас бірлігі;
- Медиамәтін ақиқат болмыстың қандай да бір үзігінің репрезентациясы болып табылатын күрделі, құрастырылмалы моделі;
- Медиамәтін – оқиғаларды, құбылыстар мен процестерді интерпретациялаушы көп құралдың ішіндегі аса әлеуеттісі;
- Медиамәтін – мәтіндік интерпретациялаушы механизмдер әрекетінің

жемісі;

- Медиамәтінде – әсер етудің прагматикалық стратегиялары жүзеге асырылады;
- Медиамәтін – әлеуметтік регуляцияда қолданылатын қуатты құрал;
- Медиамәтін – ғаламның медиа бейнесін қалыптастырушы негізгі фактор болып табылады.

Жалпы лингвомәдени жиынтық (комплект) әлемдік ақпараттық кеңістіктің маңызды құрастырушысы болып табылады, оның мәнін түсіну және бағалау өте қиынға соғады, өйткені кез келген ақпараттық сөз қолданыстары белгілі бір тіл мен мәдениеттің нақты көрінісі болып табылады. Әлемдік медиакөріністегі кез келген тіл мен мәдениеттің таралу аймағын (ареалы) түсіну арқылы лингвомәдени кеңістіктің пікірі мен ұстанымы шын мәніндегі аймақтық, мемлекеттік шекара мен ақпараттық саладағы әсер мен ықпалдың шын мәнінде бір-біріне сәйкес келмейтіндігін білуге мүмкіндік тудырады. Демек, ағылшын-америкалық лингвомәдени кеңістігінің аталған елдердің аумағынан алысқа шығып кеткенін байқаймыз, себебі ол ағылшын тілді медиахабардың және Интернеттің орасан зор аумақты қамтуына байланысты болып отыр. Сонымен, тілдік процестің қозғалысындағы БАҚ-тың ролі тек қана өзгерістерге ғана байланысты емес, жалпы лингвомәдени жағдайлардың сапалық туындауына да байланысты болады. Қазіргі бұқаралық медианың тілдік процестердің туындауына ықпалын бағалай отырып, талдаудың үш түрлі деңгейіне тоқталуға тура келеді. Олар мыналар:

1. Геолингвистикалық деңгей;
2. Интерлингвистикалық деңгей;
3. Интралингвистикалық деңгей [3, 46 б.].

Геолингвистикалық деңгей әлемдегі және аймақтардағы жалпы лингвомәдени жағдайлардың және оның дамуына бұқаралық ақпарат құралдарының қалай ықпал жасайтындығына талдау жасауды шамалайды. Бұл жерде төмендегідей маңызды сандық және аймақтық жетістіктерге назар аударылады, тіл саласының ықпалының шегі қандай: бір тілде және басқа тілдердегі сөйлеушілердің сандық өзгерісі, әлемдегі ақпараттық кеңістіктен белгілі бір тілдің өзіндік ролі басқа тілдердің ролінің азаюы т.б.

Интерлингвистикалық деңгейде немесе тілаларлық деңгейде зерттеушілер тілдердің өзара ықпалдасуы мен өзара әсер етуі мәселелерін қарастырады, кірме лексиканың тәсілдерімен механизмдері зерттеледі, сондай-ақ шет тілдердің ықпалына ұшыраған тілдер мен сөз қолданудың саласы мен функционалды стильдерді зерттейді.

Интралингвистикалық деңгей немесе ішкі тілдік деңгей бір лингвомәдени аймақтың аясындағы тілдік процестердің медиакелісіміне басты назар аударады. Оған мыналар жатады: нақты стильдік шекараның бұзылу мақсаты, медиасөйлеудің базалық корпусында ауызекі сөйлеу стилі нормаларының таралуы (жаңалықтар, ақпараттық талдау, шолу), қате тілдік қолданыстардың таратылымы (екпіннің қате қойылуы, грамматикалық қателер, қате құрастырылым т.б.), бұқаралық ақпарат құралдарындағы тілдік нормалардың қолданысының төмендеуі және нормаға жатпайтын лексиканың қолданылуы т.б.

Даусыз ағылшын тілінің басым бағыт алуы қазіргі кездегі әлем геолингвистикалық келбетінде бірден-бір негізгі нышан болып отыр, бұл бұқаралық ақпарат құралдарында да көрініс беруде.

Ағылшын медиамәтіндерінің бүтіндей көлемі бірқатар экономикалық, саяси, әлеуметтік салаларда қарқындап өсуі басқа әлем тілдеріндегі бұқаралық ақпарат құралдарының тілінде де мәтін көлемін арттыруға ықпал етуде, бұл тілдік процестің ағымында болатын құбылыс, сондай-ақ мұндай тілдік процестер сөз қолданысының сапалық жағына да, тілдік нормасының қозғалысына да, тілдер мен мәдениеттердің өзара ықпалдасуына да өз әсерін тигізуде.

Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарына ағылшын-американдық бұқаралық медианың тигізіп отырған ықпалын олардың формат деңгейі мен мазмұнынан, сондай-ақ тілінің деңгейінен де байқауға болады. Ағылшын тілді үлгілердің теледидар және радиоөнімдеріне кең тарауы (олардың қатарында лицензияланған, сондай-ақ лицензияланбаған пираттық өнімдер де байқалады), форматы мен мазмұнының көшірілуі, ағылшын тілдік кірме элементтердің орасан зор толқыны, коммуникативтік-ақпараттық еліктеу стилі – қазіргі қазақ медиамәтіндеріне тән белгілер болып келеді.

Ресейдің ақпарат хабарларын белгілі батыс бағдарламаларының үлгісімен жүргізуі олардың ағылшын тілді медиақұбылысының форматтарынан да, мазмұнынан да, ақпарат құралдарының тілінен де анық байқалатындығының ашық үлгісі. Ал Қазақстан ақпарат құралдары ағылшын-американдық медиақұбылыстарды Ресей ақпарат құралдары арқылы сатылап қабылдап отырғаны байқалады.

Орыс ақпарат құралдары арқылы келген англо-американдық белгілі теле және радиобағдарлар Қазақстанда жаңа заман талабына сай нәтижелі бейімделуде: мұндай ағылшын тілді бұқаралық медиаформаттарының қатарына: «Шоу-бизнес» (reality show), «Таңшолпан» (Доброе утро), «Біздің көршілер» (Наши соседи), «Алаң» сияқты хабарларды жатқызуға болады және олардың қатары күннен-күнге артуда. Тілдік деңгейде англо-американ бұқаралық медианың әсерімен ағылшын тілінен енген орасан зор ағылшын кірме лексикасы енді. Бизнес, менеджмент, маркетинг, брокер, диллер, спонсор, спикер, спичайттер, трейдер, киллер, диджей, драйв, рейв, шоумен, промоушн, пати, файл, электорат және басқа ағылшын кірме сөздері қазіргі қазақ тілінің құрамды бөлігі ретінде сөздік қорға еніп, қалыптаса бастады. Көзқарастар жүйесі бойынша бағамдасаң, қызмет саласындағы ұлттық мәдениеттің кез-келген аясында кірме лексиканың енуі байқалады. Мысалы, британ баспасөз беттерінің өзінде де француз тілінен енген сөздерді жиі кездестіруге болады, олар қолданыстық өмірдегі заттарды білдіру үшін қолданылады, сондай-ақ сән үлгілерін, гастрономия заттарын атау үшін мол қолданылатыны байқалады. Мысалы: haute couture, clientele (клиент), vin de table(табло) т.б. өз кезегінде, ағылшын тілінен енген кірме сөздер бизнес, саясат, спорт компьютерлік технология, кең тараған музыка (саз), жастар мәдениетіне байланысты сөздер саласында мол қолданылатынын бағамдаймыз. Белсенді түрде шетелдік арналар арқылы тілдік қарым-қатынасқа түсетін БАҚ-тарда сондай-ақ белгілі бір ақпараттық-сараптау стильдерін қолдану және тарату үрдісі пайда болып келеді. Ақпараттық-тарату стилі ұғымы бұқаралық ақпарат құралдарымен тікелей байланысты және оқырмандармен белгілі және ерекше тонмен сөйлеу тәсілі арқылы іске асырылады, сондай-ақ, тыңдармандармен де, көрермендермен де әрбір бұқаралық ақпарат құралдарының өзіне тән сөйлеу, сөйлесу тәсілдері болады, бұл – әрбір газетке, журналға радиобағдар тарату мен телебағдарламаларға тән болып келеді. Әрбір БАҚ субъектісі өз аудиториясымен белгілі бір тонмен «сөйлеседі», олармен қарым-қатынасқа түсу үшін, мәтіндік коммуникация жасау үшін берік медиастилистикалық және шешендік (риторикалық) құралдар қолданады. Мысалы, сапалы газет баспасөзінде (пресса) қарым-қатынас жасаудың бір түрлі стилі тән болса, кең тараған баспасөз құралдарында басқа стиль түрлері қолданылады. Мысалы, британ жаңалық тарату құралдарының стилі Ресей тележаңалықтары стилінен ерекшеленетіні сияқты қазақстандық каналдардың да жаңалық тарату ерекшеліктері бар т.б. Сазды үйлесім мен үндестікке қарай бұқаралық медианың әртүрлі субъектісінің саздылығы (тональность) көптеген экстралингвистикалық (сыртқы тілдік факторлар) факторларға байланысты түрленеді, атап айтқанда, ол саяси, тарихи, мәдени, идеологиялық, әлеуметтік салаларға қарай түрленіп отырады.

Медиасөздің ішкі корпусындағы дәл де нақты стильдік шектеуді жоюдың ұстанымын көптеген зерттеушілер, оның ішінде Ресей, шет елдердегі зерттеушілер қарастырып келеді. Мүмкін бұл бағыт төтенше жылжымалылықтың және медиакурстың өзінде жанрлық

технологиялық динамикалық қозғалыстың тууына, пайда болуына себепші болатын шығар. Медиамәтіндердің негізгі типтері, оның ішінде жаңалықтар, ақпараттық талдаулар (comment and analysis), публицистика (features) және жарнама жанрлары бір-бірімен үнемі кеңістікте және уақытша жақын болып өзара әсер ететіндіктен (публицистика мен ақпараттық талдау бағдарламалары жарнамамен бөлінеді, ал жаңалықтар шолуға жақын болады), бір-біріне ықпал жасайтын табиғи жағдай деуге болады. Кей кейде мұндай ықпалдасулар мен бір-біріне әсер ету процесі «Инфотеймент» (infotainment) немесе «инфомерция» (infomercial) сияқты жанрлық-стилистикалық жағына жаңа гибрид жанрдың пайда болуына себепші болады. Адамдарды шаттандыруға (развлекательный) арналған немес жарнамалық құрамдар (компоненттер) барынша үлкен аудиторияны қамтуға тырысатын бұқаралық коммуникацияға жатады [4, 85 б.].

Мамандар соңғы кезде БАҚ-та ауызекі тіл мен жазба тілдің барынша жақындаса бастағанын байқауда, себебі бұған бұқаралық ақпарат құралдарының дискурстық тәжірибесіндегі функционалды-технологиялық ерекшелігі себепші болып отырған сияқты. Өйткені медиамәтіндерді жасау мен тарату барысында жүгіртпелі қатарды оқу, алғашқы ауызша мәтінді жазбашаға аудару (мысалы сұхбат), жедел және даярланған мәтіннің интеграциясы (тілара қатынасы), ауызекі тіл мен кітаби-жазба тілдің араласып кетуі сияқты арнайы техникалар қолданылады. Аталған үрдістер тек қана Қазақстан лингвомәдени аймағына (ареалына) ғана тән құбылыс емес. БАҚ-тағы аталған тілдік процестердің ағылшын зерттеушілер басқа да Еуропа тілдеріне тән екендігін анықтап отыр, мысалы, ағылшын, француз, алман (неміс), испан, итальян тілдерінде де осындай үрдістер байқалуды. Демек, тілдің даму қозғалысында (динамикасында) бұқаралық медианың атқаратын ролі орасан зор [5, 111 б.].

Тілді қолданудың негізгі саласына айналу барысында бұқаралық ақпарат құралдары қазіргі тіл жағдайының көптеген құрылымы мен сипатын айқындайды. Осы процестердің әсері академиялық ғылымдарда да айтылуда, дәлірек айтқанда, "БАҚ тілі" ұғымының орнығуы мен бекітілуіне де аталған зерттеулер қатысты болып келеді.

Ақпарат дәуірі деген атауға ие болған бүгінгі күні БАҚ – бұқаралық коммуникацияны жүзеге асырушы негізгі тетік ретінде танылып, мойындалып отыр. Ғалам бейнесінің (яки ақиқат болмыстың) бір үзінгін репрезентациялай отырып, оның бұқаралық санадағы ақпараттық бейнесін қалыптастыратын медиамәтін социумға әсер етудің прагматикалық стратегияларын жүзеге асырушы, күрделі құрылым болып табылады. Аса маңызды әлеуметтік реттеуші ролін атқаратын медиамәтіндерде социум ішіндегі, сондай-ақ алыс-жақын шетелдердегі саяси оқиғалар мен әлеуметтік-экономикалық ахуал түрліше интерпретацияланады.

Лингвистикалық және бейлингвистикалық құралдардан тұратын жазбаша формадағы медиамәтін тіл дамуының белгілі бір кезеңіндегі жаңалықтар мен ерекшеліктерді айшықтай отырып, сол арқылы бүгінгі тілдік субъектінің компетенттілігін де көрсететін құнды материал ретінде үлкен маңызға ие болады. Сондықтан мерзімді баспасөз материалдары негізінде жүргізілетін прагмалингвистикалық талдау Адам факторының төңірегіне шоғырланатын алуан сипатты (саяси, әлеуметтік, экономикалық, тарихи, мәдени т.б.) мәселелерге аксиологиялық тұрғыдан баға беруге мүмкіндік туғызады. Нәтижесінде медиамәтін БАҚ-тағы прагматикалық әлеуеті аса күшті құрал ретінде танылады. Сондықтан да қазіргі медиа-мәтіннің авторы жаңалыққа ұмтылғыш, өз азаматтық позициясын айқын көрсететін, қоршаған ортаны өз ыңғайына қарай бейімдей алатын жасампаз, бейстандарттылықты таңдайтын еркін шығармашылық субъекті болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Сыздық Р. Бүгінгі көркем проза тілі және әдеби норма (сәйкестік пен алшақтықтар). – Алматы, Жазушы, 1986.
2. Рогозина И.В. Медиа-текст как средство социальной регуляции. –Барнаул, 2001.
3. Билинский И. Язык газеты. Избранные работы. – Москва, 1996.
4. Доброслонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов. - Москва, 2005.
5. Володская М.Н. Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. - Москва, 2004.
6. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы. - Алматы, 2007.

ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мухамбетова С.К

*Ғылыми жетекшісі: Филология ғылымдарының кандидаты, доцент ҚОХУ
Ахаева Ж.Б., Кабакова С. А., Казтаева А.Е., Лакашова А. С., Наурызқызы Н.
«5B010100 - Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығы бойынша»
мамандығының 4 курс студенттері*

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе қаласы, Әйтеке би көшесі-52

Мақалада ерте жастағы балалардың танымдық белсенділігін дамытудың психологиялық-педагогикалық аспектілері әдістемелік-педагогикалық тұрғыдан талданады.

Түйінді сөздер: Педагогика, әдістеме, мектепке дейінгі оқыту, таным белсенділігі

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА

Мухамбетова С.К

*Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент КРМУ
Ахаева Ж.Б., Кабакова С. А., Казтаева А.Е., Лакашова А. С., Наурызқызы Н.
Студенты 4 курса специальности «5B010100 - Дошкольное образование и воспитание»
Казахский-Русский Международный университет, 030006, г. Актөбе, ул. Айтеке би-52*

В статье анализируются психолого-педагогические аспекты развития познавательной активности детей раннего возраста с методологической и педагогической точки зрения.

Ключевые слова: Педагогика, методика, дошкольное образование, познавательная деятельность

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY IN YOUNG CHILDREN

Mukhambetova S.K.

*Supervisor: Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of KRMU
Akhaeva Zh.B., Kabakova S.A., Kaztaeva A.E., Lakashova A.S., Nauryzkyzy N.
4th year students of the specialty "5B010100 - Preschool education and upbringing"
Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, st. Aiteke bi-52*

The article analyzes the psychological and pedagogical aspects of the development of cognitive activity in young children from a methodological and pedagogical point of view.

Key words: Pedagogy, methodology, preschool education, cognitive activity

Баланы ерте жастан дамыту мәселесі ежелгі грек философтарының еңбектерінен бастау алып күні бүгінге дейін шетелдік және отандық психология, педагогика ғылымында, соның ішінде мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу саласында өзекті зерттеу мәселесіне айналып отыр. Өйткені адамның тұлғалық дамуының бастауы, соның ішінде танымдық іс-әрекеттерінің негіздері туғаннан үш жасқа дейінгі аралықта қалыптасады. Бұл ойымызға

ұсынылып отырған параграфта талдау жасалатын ұлы ойшылдардың, ғалымдардың баланың физиологиялық, психикалық дамуына қатысты айтқан ойтұжырымдары негіз болады. Платон, Аристотель балалық шақтың ерте кезеңіне басым назар аудармағанымен, қоғамда бала тәрбиелеуде осы кезеңді босқа жоғалтқан уақыт деп санайды, олар осы ойларын ерте жастағы балаларды қоғамда тәрбиелеудің жүйесі жоқ екенімен дәлелдейді. Ерте жастағы баланың денесі мен психикасының даму қарқыны жоғары, дегенмен оның барлық ағза мүшелері мен жүйке жүйелерінің құрылысы дамып аяқталған жоқ, сондықтан олардың іс-әрекеті де жетілмеген. Мысалы, жүйке жүйелерінің күші әлсіз, байсалдылығы мен ширақтығы жеткіліксіз, ішкі тежелу үрдістері де жеткілікті қалыптаспаған. Бұл баланың мінез-құлқында көрініс табады. Ол тез шаршап қалады, оның көңіл-күйі тұрақсыз, бұл қыңырлық пен жанжалға себеп болады. Белсенді сергектік ерте жаста бірте-бірте ұзарады. Бұл баланың жүйке жүйесі жетілмегендіктен тез қарқынды даму жағдайында оның шаршап қалуына жол бермейді. Жасы кіші бала тезірек дамиды, жиі әрі көп ұйықтайды. Балалардың жақсы әрі байсалды көңіл-күйі олардың дер кезінде және толыққанды дамуының бірден бір шарты. Балалардың өмірін дұрыс ұйымдастыру, қызықты әсерлер, балалар мен үлкендердің біріккен іс-әрекеті олардың көңіл-күйіне демеу болады. Ерте жаста балалардың даму қарқыны бірдей емес. Бұл салмағы, бойы, отыру мен жүрудегі алғашқы талпыныстары, тістерінің шығуы сияқты дене бітімінің көрсеткіштеріне қатысты. Бұл саладағы медициналық көрсеткіштер әрдайым өзгеріп тұрады. Аталмыш ауытқулар психикалық дамуда да байқалады. Осылайша бір жас тобындағы балалардың бірдей жағдайда тәрбиеленіп жатса да, даму көрсеткіштері жоғары да, төмен де болуы мүмкін. Балалардың дүниеге келген сәтінен бастап бойларында жүйке жүйесінің әр түрлі тұрпаттамалық ерекшеліктері немесе, басқаша айтқанда, темперамент түрлері байқалады, сондықтан бала тәрбиесіне даралық тұрғыдан келген жөн. Кейбір балалар тез елігеді, кейбіреуі баяу, ал енді біреулерінің жүйке үрдістерінің әлсіздігі әр түрлі әсерлерге деген аса сезімталдығымен ұштасады. Көптеген авторлардың зерттеулерін қорытындылай келе, жаңа туған балалардың мінезіндегі алты түрлі басты айырмашылықтарды көрсетуге болады: әртүрлі ынталандыруларға реакциялар диапазоны; жалпы белсенділігінің дәрежесі, қозуы, ұйқы кезіндегі мазасыздануы, барлық жаңалықтарға үйренуі, қолдан алуға ұмтылуы. Мінез-құлқтың бұл белгілері темпераментпен түсіндіріледі. Бұл ерекшеліктер топтамасы ерте жастағы баланың ақыл-ой дамуының тұтастығы мен әрі қарай дамуы үшін негіз ретінде маңыздылығын растайды. Осы кезеңнің сипаттамаларын егжей-тегжейлі қарастыру баланың әлеуетті қабілеттерін барынша толық ашатын болады; оның дамуы мен білімінің жеке траекториясын дұрыс және тиімді түрде қалыптастырады. Ерте дамытудың тамыры – бала өмірінің бірінші жылындағы дене қимылының белсенділігі. Туғанынан бір жасқа дейінгі өмірінде қимылдауға ынталандыру тәсілдеріне үйрету керек. Екінші баланың ой-өрісін кеңейту, тілін дамыту, ал үшінші дәл осы кезде баланы тіпті бәріне: оқуға, жазуға, есепке, шеттілдеріне, шығармашылыққа, музыкаға, гимнастикаға т.б. үйретуге болады екен. Баланың қимылдау белсенділігі оның миының, ойының дамуынан талап етіледі. Бала неғұрлым ертерек еңбектеуді, жүруді, жүгіруді үйренсе, ол ерте оқуды, санауды, ойлауды үйренеді. Соңғы он жылда ғалымдар адам миының жұмыс істеуі туралы көп нәрсе білді. Баланың психикасына ерте әсер ету негізінен балалардың қажеттіліктерін қабылдауды түбегейлі өзгертетіні туралы тұжырым жасалды. А.И.Брусилловский, Т.Н.Овчинникова және басқалар жүргізген зерттеудің нәтижесінде үш маңызды жаңалық ашылды. Біріншіден, ақыл-ой қабілеттерінің дамуы тұқым қуалаушылықтың (генетикалық тұрғыдан анықталған қабілеттердің) және қоршаған ортаның өзара әрекеттестігі арқылы жүреді. Зерттеулер көрсеткендей, гендерде интеллектуалдық қабілеттерін дамытудың күрделі бағдарламасы бар, бірақ ол қалай іске асырылатыны тәрбиелеу (қамқорлық, мадақтау, ынталандыру және оқыту) сияқты сыртқы күш-жігерге байланысты болады. Екіншіден, адамның миы өмірдің

алғашқы жылдарында тиісті оқытудан және кез-келген тәжірибеден зор пайда үйренеді. Жақындардың жылы қарымқатынасы мен қамқорлығы баланың биологиялық өмірін сақтап қана қоймай, туындайтын қиындықтарды жеңуге көмектеседі, сондай-ақ адам өміріндегі соңғы стресс пен жарақаттарды сәтті еңсеруге дайындайды. Қамқорлықтың жетіспеушілігі, күтімсіздік, ерте жастағы зорлық-зомбылық болашақта баланың эмоционалдық жағдайына әсер етуі мүмкін. Үшіншіден, алғашқы жылдарда мүмкіндіктер мен тәуекелдер барынша көп болғандықтан, білім алу процесі адамның бүкіл өмірінде жүріп отырады. Ақыл-ой қабілеттерін дамыту біркелкі болмайды. Адамның өмірлік циклдарын зерттеу барысында, адамның миы оқудың жекелеген түрлеріне өте сезімтал болатын кезеңдер бар екендігі анықталды. Кейбір дағдарыс кезеңдері шығармашылық қабілеттердің қарқынды дамуымен аяқталады. Мысалы, балалар үш жастан он жасқа дейін музыкамен ғана айналысумен әуестенеді. Шет тілін үйренудің ең қолайлы кезеңі туғаннан он жасқа дейін созылады. Ақыл-ой қабілеттерін дамыту спиральды толқындар ұқсайды. Осылайша, әр жас кезеңінде танымдық белсенділіктің мінез-құлық көріністерінің өзіндік формалары болады және оларды қалыптастырудың ерекше шарттары талап етіледі. Оның көзі нәрестенің жаңа эмоцияларды, әсерлерді алудан туған тілегі болып табылады. Физиологтардың, невропатологтардың, перинатологтардың, неонатологтардың зерттеулері дәм сезімі туа біткен сәттен бастап он төртінші аптадан, ал тыңдау жиырмасыншы аптадан басталатынын көрсетті (Әрине, осы тұста жүктілік кезеңінде де анасы арқылы барлық сезімталдық ағзалар дамитындығын жоққа шығаруға болмайды). Осылайша, өмірдің алғашқы аптасынан бастап бала қоршаған ортадан шыққан әртүрлі әсерлердің (есту, көру, сезу және т.б.) әсерін сезінеді. Жоғарыда айтылғандардың бәрі ерте жастағы баланың жаңа білімге деген қажеттілігінің бар екендігін айқын көрсетеді, Л.И.Божович өз зерттеулерінде осы мәселелерге көңіл бөле отырып, оны «жаңа әсерлерге деген мұқтаждықтың негізінде туындайтын базалық қажеттілік» деп атады. Алайда ересек адамның көмегіңсіз қоршаған ортаның өзі баланың танымдық белсенділігінің қалыпты дамуын қамтамасыз ете алмайды. Бастапқыда ересек адам бала білімінің ең маңызды «тақырыбы», оның әсерленуінің ең бай көзі: бала мұқият қарайды, дауысты тыңдайды, интонация жасайды, жылуды сезеді, иіс сезеді. Танымдық белсенділіктің мәнін түсіну үшін оны екі тәсілге бөлуге болады. Бірінші тәсіл танымдық белсенділікті іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде қарастыруға негізделген. Танымдық белсенділік іс туындаған сәттегі жеке қозғалысты қалыптастыру, іске асыру, дамыту және өзгерту қызметін қамтамасыз ету ретінде түсіндіріледі. Ерте жастағы балалардың танымдық белсенділігін зерттеу жалпы теориялық маңызға ие, өйткені бұл проблема бағдарлық қызметтің жоғарғы түрінің негізгі көзін анықтаумен және «бізге қоршаған ортаға жоғары, шексіз бағдар беретін ғылымды қалыптастыратын» адамның танымдық белсенділігінің бейнесімен байланысты (Павлова Л.П.). Әр отбасы ата тегінен келе жатқан кәсібін, өнерін, атқарған еңбегін құрметтеп, оны кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге еткен, бірлесіп атқарған пайдалы қоғамдық еңбек барысында адамгершілік қағидаларды қатаң сақтап, дамытып отырған, ұрпағына ақыл-кеңес беріп, ата кәсібін құрметтеп, қалыптасқан дәстүрді жетілдірген. Туыстық, отбасылық қатынастарды бала кезінен қалыптастырған. Танымдық белсенділік – қандай да бір жаңалықты білу құштарлығы – баланың өмірге табысты бейімделуін қамтамасыз ететін маңызды шарттар. Ерте жастағы балалық кезінде, әсіресе, үш жаста бұл барынша анық байқалады. Сондай-ақ баланың әлемді тануды шешудегі ересектер алдындағы міндеттер де тоқталмайды. Бір жастағы баланың танымдық белсенділігіндегі басты объектісі анасы болады. Ерте жаста негізгі іс-әрекет құралдық-амалдық қызмет болғанда, өзара қарым-қатынас үдерісінде, ересектермен біріккен іс-әрекетте танымдық белсенділік заттық әлемді үйренуге бағытталады.

Танымдық даму ерте жастағы балаларды жалпы дамытудың маңызды өлшемі болып есептеледі. Танымдық даму арқылы психикалық үдерістердің прогрессивті сапасы мен

сандық өзгерістерін дәстүрлі түрде түсінеді. Ерте жастан тану танымдық белсенділік өз бетінше қалыптасатын сезімталдылықты білдірмейді, ол шарттары мен құралдарын анықтауға байланысты балалардың танымдық белсенділігін қалыптастыруға ықпал ететін, осы процестің тиімді өтуіне бағытталған арнайы ұйымдастырылған жұмысты талап етеді. Бұл жерде сөз баланың білімі туралы емес, оның танымдық дамуы туралы екенін айта кету керек. Біз ерте жастағы балалардың танымдық белсенділігін қазақ халық шығармашылығы құралдарымен дамытудың компоненттерін үшке бөліп анықтадық: қажетсіну-күштар болу, байқап-білу, үйреніп-жасау. Қажетсіну-күштар болу компоненті балалардың танымдық қажеттіліктерін: қызығушылығын, күштар болуын, таңдамалы танымдық іс-әрекетін көрсетеді. Ерте жастағы баланың танымдық қызығушылығына байланысты біз олардың жаңа нәрселерді үйренуді, түсініксіз заттарды анықтауды, шындықтың құбылыстарын, олардың мән-мағынасына тануды, олардың арасындағы байланыстарды және қарым-қатынастарды табуды қалайтынын байқаймыз. Танымдық белсенділік – адамның ең маңызды сапалары: қоршаған әлемді тек биологиялық және әлеуметтік бағдар мақсатында ғана емес, адамның әлемге елеулі қатынасы негізінде оның алуан түрлілігіне ену мақсатындағы, санасында маңызды аспектілері, себеп-салдарлық байланысы, заңдылықтары, қарама-қайшылықтары көрініс табатын жалпы белсенділік құбылысының маңызды саласы. Ерте жастағы баланың танымдық белсенділігін қазақ халқы шығармашылығы құралдарымен дамытуды тиімді жүзеге асыру үшін модель жасау қажеттілігі туындайды. Танымдық белсенділікті дамытуға әсер ететін факторлардың қатарына қазақ халық шығармашылығы құралдары арқылы баланың сенсорлық тәжірибесін кеңейту, сыртқы ортаны ұйымдастыру, ересектер ортасымен байланыс жасау; ересек ортада балаға үлгі-өнеге болуы, жеке қабілеттерге бағдар беру жатады. Ерте жастағы балалардың интеллектуалды шығармашылығы үшін жеке дамуын және алғышарттарды қалыптастыру – бұл басқарылатын үдеріс. Сондықтан, осы педагогикалық үдерісті басқару үшін біз үш кезеңді бөліп аламыз: мақсаттық, мазмұндық-іс-әрекеттік, аналитикалықтүзетушілік.

1. Бірінші - мақсаттық кезеңі. Бұл кезеңнің негізгі мазмұны ерте жастағы балалардың танымдық алғышарттарын дамытуды талдау болды. Осы мақсатта біз өлшемдер мен әдістерді анықтадық, ерте жастағы балалардың танымдық белсенділігінің алғышарттарын қалыптастырдық. Мақсатты белгілеу эксперименталды жұмыстың мақсатын, оның міндеттері мен сатыларын қалыптастыруды, түсінуді; педагогикалық үдерістің қатысушыларын ұйымдастыру мен үйлестіруді жетілдіру мақсатында педагогикалық әсерді жоспарлауды қамтиды.

2. Екінші басқарудың мазмұндық-іс-әрекеттік кезеңі мыналарды қамтиды: балаларды ерте дамыту орталығы жағдайында педагогтар мен балалардың, атааналардың бірлескен шығармашылық белсенділігін ұйымдастыру бағдарламасының мазмұнын енгізу; педагогикалық үдерісті басқару; «Сәби танымы» бағдарламасын меңгеру барысында педагогикалық үдеріске қатысушылар арасындағы түзету және өзара түзету; балалар мен ата-аналардың шығармашылық іс-әрекетінде белсенді жұмыс жасау – бұл үлгінің мазмұнын жүзеге асыру.

3. Үшінші кезең – танымдық алғышарттарды қалыптастыруда ерте жастағы балалардың шығармашылығын, педагогикалық үдерістің нәтижелерін 83 диагностикалауға және талдауға, нәтижелерді мақсатқа сәйкестендіруге және ерте даму студиясының жағдайында балалар мен ата-аналардың бірлескен шығармашылық белсенділігін ұйымдастырудың педагогикалық моделін тиімді іске асыру мақсатында қажетті түзету шараларын анықтауға арналған. Осылайша, барлық үш кезең ерте жастағы балаларда танымдық белсенділікке қажетті алғышарттар жасауға бағытталған жабық циклді құрайды. Келесі функционалды блок. Онда мынандай функцияларды бөліп қараймыз: дамытушы; коммуникативті; әлеуметтік-мәдени; тәрбиелеу; оқыту; шығармашылық-қайта өңдеу

функциясы. Дамытушы функция ойынның іс-әрекетінің шартты нормативтік деректермен (белгілі бір жастағы) ара-қатынасын қамтамасыз етеді. Ол ауытқуларды анықтауға және позитивті өзгерістерді енгізу үшін педагогикалық шаралардың жоспарын құруға көмектеседі, жеке құрылымға және баланың іс-әрекеттеріне толықтырулар енгізеді. Бұл функция психикалық процестер мен жеке қасиеттердің қалыптасуына және дамуына ықпал етеді. Бұдан басқа, педагогтардың, балалардың және ата-аналардың бірлескен шығармашылық белсенділігі барысында тірбиелеуден өзін-өзі тәрбиелеуге көшу, өз еркімен жұмыс істеу және оң қасиеттерді қалыптастыруды жолға қояды. Коммуникативті функция. Балаларды ерте дамыту орталығында жағдайында педагогтар, балалар мен ата-аналардың бірлескен шығармашылық белсенділігін ұйымдастыруда педагогтар мен балалар арасындағы, балалардың өз арасындағы өзара байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Балаларды ерте дамыту орталығында оқу барысындағы толыққанды қарым-қатынас балалардың дағдыларын дамытуға және өзара әлеуметтік әрекеттесуге көмектеседі. Олар рөлдік ойындарды ойнау, өзінің мінез-құлқын әріптестерінің мінез-құлқына бейімдеу, қайырымдылық таныту, мінез-құлықтағы альтруисттік үрдістерге, агрессиялық элементтерді, әділетсіздікті, өркөкіректі айыптау қабілетіне ие болады. Қарым-қатынас кезінде туыстарына, жақындарына, өнер туындыларының қаһармандықтарына (эмоциялық көңіл-күйге жауап беру, эмпатияны көрсету, құмарта білу және жайлылық білдіру мүмкіндігі) жанашырлық сезімі дамиды. Әлеуметтік-мәдени функция. Педагогтар, балалар мен ата-аналардың бірлескен шығармашылық белсенділігі барысында баланың өзін-өзі көрсету қажеттілігін қанағаттандыру ғана емес, әлеуметтік тәжірибе де байытылды. Тәрбиелеу функция. Педагогтар, балалар мен ата-аналардың бірлескен шығармашылық белсенділігін ұйымдастыру адамның белгілі бір қасиеттерін, ерекшеліктерін және қарым-қатынастарын қалыптастыруға ықпал етеді. Педагогтар, балалар мен ата-аналардың бірлескен шығармашылық іс-әрекетінің оқыту функциясы білімді, дағдыларды, танымдық және тәжірибелік іс-әрекетті дамытуға ықпал етеді. Бірлескен шығармашылық әрекеттер жасау барысында бала әлемді толық және терең таниды, мысалы, балада өзінің тікелей тәжірибесінде кездеспеген таныс емес құбылыстар туралы түсінік пайда болады, оны бала ата-аналарымен қарым-қатынас кезінде игереді. Шығармашылық-қайта өңдеу функция белгілі бір жайлылықты, қолайлы атмосфераны, рухани қуанышты, көңіл көтеруді құрумен байланысты, жағымды эмоцияларды ынталандыруға, жағымсыз ойлар мен көңілсіз ойлардан алшақтауға, бұл қызметке қызығушылықты арттыруға мүмкіндік береді. Педагогикалық әдебиетте үдерістің тиімділігі үшін өлшемдерді анықтағанда, тәсілдерді белгілеу, белгілі бір сатылардың дәйектілігі, даму кезеңдері жиі пайдаланылады. Біздің зерттеуімізде құштарлық белсенділік, талпынысты белсенділік, саналы белсенділік деңгейлерге бөлінеді. Бұл деңгейлерді сандық және сапалық көрсеткіштермен сипаттауға болады. Бұл жағдайда өлшемдер кез-келген педагогикалық құбылыстың қалыптасуын, дамуын төменгі деңгейден барынша жоғары, барынша күрделірек кезеңге өтуді қарастырылады. Біз модельде ерте жастағы балалардың танымдық белсенділігін қазақ халық шығармашылығы өлшемдері мен тиісті көрсеткіштерін ұсындық. Қажеттілік-құштар болу өлшемі: Қазақ халық шығармашылығына тұрақты қызығушылық. Көрсеткіштері: Қазақ халық шығармашылығы құралдарына қызыға қарауы, ұнатуы, қабылдауы. Деңгейі: құштарлық белсенділік Байқап-білу өлшемі: Қазақ халық шығармашылығын танып-білуге эмоционалдық жағымды қатынасы. Көрсеткіштері: Қазақ халық шығармашылығы түрлерін білуге ұмтылысы, сөздік қорының кеңеюі, ойындарға қатысуы, ауыз әдебиеті түрлерін, би қимылдарын қайталауға қызығушылығы, музыканы тыңдауға зейін қоюы, туындайтын кедергілерді еңсеруге деген нақты ұмтылыс. Деңгейі: талпынысты белсенділік. Үйреніп-жасау өлшемі: Қазақ халық шығармашылығы түрлерін білуге, үйренуге, жасауға ерік-жігерінің болуы, оны іс-әрекетте көрсетуі. Көрсеткіштері: Ауыз әдебиеті үлгілерін жатқа айтуы, өздігінен қайталауы, құрақ

кию, кесте жапсыру әрекеттерін өздігінен орындауы, білуге деген қажеттілігінің артуы, қиялдау, түсініп-ұғыну, ойлау әрекеттерін көрсете алуы. Денгейі: саналы белсенділік. Сонымен бірізді әрекеттер қатарын көбейту (сюжеттік ойынның басталуы); тапсырманы қабылдау, сөйлеу нұсқаулығын түсіну, ересек адаммен ынтымақтастық (ойнау) тілегі; іс жүзінде әрекеттердің орындалуына назар аудару қабілеті. Бұрын баланың тәжірибесінде кездескен қысқа көлемді әңгімелердің оқиғасын (еш заттың көмегіңсіз) түсіну, өз сөздерінде көпсөзді сөйлемдерді қолдану (үш сөзден көп). Қарапайым сюжеттік конструкцияларды орындау, олардың мақсатын түсіндіру мүмкіндігі. Ересек адамдардың нұсқауларына сәйкес қарапайым қимылдарды орындау. Эмоционалды жағдайды түсіну және атау; эмоционалды күйлердің графикалық бейнесін қабылдау. Нәтижені біз жеке тұлғалық дамыту және ерте жастағы балалардың танымдық белсенділігін дамыту алғышарттарын дамыту ретінде анықтадық. Біздің зерттеу жұмысымыз көрсеткендей, балаларды ерте дамыту орталығында балалар мен ата-аналардың бірлескен шығармашылық белсенділігін ұйымдастырудың құрылымдық және функционалды моделі ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттарға сай болғанда ғана табысты іске 85 асуы мүмкін. Белсенді психологиялық ықпал ету қабілеті – жеке қасиеттер мен қалыптасқан жағдайға байланысты адамдарға әсер ету құралдарының алуан алуандағы.

Ерте жастағы баланың танымдық белсенділігін қазақ халық шығармашылығы құралдарымен дамытудың ұйымдастырушылық педагогикалық шарттары тұрғысынан дамытушылық, мәдени-танымдық білім беру ортасын құру; баланың жеке білім беру траекториясын жүзеге асыру; ана мен баланың шығармашылық өзара әрекеттестігі мен өзара байланысы; педагог-бала-ата-ананың шығармашылық өзара әрекеттестігі мен өзара байланысы. Ерте жастағы балалардың танымдық белсенділігін қазақ халық шығармашылығы құралдарымен дамытудың моделін аталған педагогикалық шарттар негізінде тәжірибеде жүзеге асыру барысында «Сәби танымы» кешенді (педагогтарға, балаларға, ата-аналарға арналған бағытты қамтитын) бағдарламасының мазмұны жасалды. Және оның аталған дамуды іске асырудағы тиімділігі тәжірибелік-эксперимент жүзінде тексерілді. Ол туралы келесі екінші тарауда баяндалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси амалы атты Қазақстан халқына Жолдауы (желтоқсан, 2012 ж.).
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы - Астана, 2016, наурыз 1. - №205.
3. Қазақстан Республикасында ерте жастағы балалар дамуының тұжырымдамалық негіздері «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ. - Астана, 2014.
4. Бала құқықтары туралы конвенция. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы. – 2019, 20 қараша.
5. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру: Болашаққа бағдар» атты бағдарламалық мақаласы – Астана, 2017, сәуір - 12.
6. Платон // Собр. соч. в 4 т. - М.: Мысль, 2020.- Т.1.
7. Аристотель // Соч: В 4 т. – М.: Мысль, 2016.– Т. 1.– 550 с.

КІШІ ОҚУШЫНЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ

Ахметова М. Р.

Психология мамандығының 4 курс студенті

Давлеткалиева Е. С.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көшесі, 52

Мақалада кіші оқушының ойлау қабілетін дамыту және психологиялық процесс ретінде ойлау тақырыбы берілген. Бастауыш сынып оқушыларында ойлаудың әртүрлі формаларын дамыту ерекшеліктері, сонымен қатар әдістемелік тәсілдер, психодиагностика ерекшеліктері және бастауыш сынып оқушыларының ойлауын дамытуға арналған жаттығулар көрсетілген.

Түйінді сөздер: ойлау, даму, кіші оқушы, психологиялық процесс, әдістеме.

РАЗВИТИЕ МЫШЛЕНИЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА

Ахметова М.Р.

Студентка 4 курса специальности Психология

Давлеткалиева Е.С.

Кандидат педагогических наук, доцент

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актобе, ул. Айтеке би, 52

В статье представлена тема развития мышления младшего школьника и мышление как психологический процесс. Указаны особенности развития различных форм мышления у младших школьников, а также методические подходы, особенности психодиагностики и упражнения на развитие мышления младших школьников.

Ключевые слова: мышление, развитие, младший школьник, психологический процесс, методика.

THE DEVELOPMENT OF THINKING OF A YOUNGER STUDENT

Akhmetova M.R.

4th year student of the specialty Psychology

Davletkalieva E.S.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;

The article presents the topic of the development of thinking of a junior schoolboy and thinking as a psychological process. The features of the development of various forms of thinking in younger schoolchildren, as well as methodological approaches, features of psychodiagnostics and exercises for the development of thinking of younger schoolchildren are indicated.

Keywords: thinking, development, junior high school student, psychological process, methodology

Мышление - это опосредованное и обобщённое отражение действительности, вид умственной деятельности, заключающейся в познании сущности вещей и явлений, закономерных связей и отношений между ними. Предметы и явления действительности обладают такими свойствами и отношениями, которые можно познать при помощи ощущений и восприятий (цвета, звуки, формы, размещение и перемещение тел в видимом пространстве), и такими свойствами и отношениями, которые можно познать лишь посредством мышления. Первая особенность мышления - его опосредованный характер. То, что человек не может познать прямо, непосредственно, он познаёт косвенно, опосредованно: одни свойства через другие, неизвестное - через известное. Мышление всегда опирается на данные чувственного опыта - ощущения, восприятия, представления - и на ранее приобретённые теоретические знания. Косвенное познание и есть познание опосредованное. Вторая особенность мышления - его обобщённость. Обобщение как познание общего и существенного в объектах действительности возможно потому, что все свойства этих объектов связаны друг с другом. Обобщения люди выражают посредством речи, языка. Словесное обозначение относится не только к отдельному объекту, но также и к целой группе сходных объектов. Обобщённость также присуща и образам (представлениям и даже восприятиям). Но там она всегда ограничена наглядностью. Слово же позволяет обобщать безгранично. Мышление - высшая ступень познания человеком действительности. Чувственной основой мышления являются ощущения, восприятия и представления. Через органы чувств - эти единственные каналы связи организма с окружающим миром - поступает в мозг информация. Содержание информации перерабатывается мозгом. Наиболее сложной (логической) формой переработки информации является деятельность мышления. Решая мыслительные задачи, которые перед человеком ставит жизнь, он размышляет, делает выводы и тем самым познаёт сущность вещей и явлений, открывает законы их связи, а затем на этой основе преобразует мир. Мышление не только теснейшим образом связано с ощущениями и восприятиями, но оно формируется на основе их. Мышление выступает главным образом как решение задач, вопросов, проблем. Решение задач всегда должно дать человеку что-то новое, новые знания. Поиски решений иногда бывают очень трудными, поэтому мыслительная деятельность, как правило, - деятельность активная, требующая сосредоточенного внимания, терпения. Мышление - функция мозга, результат его аналитико-синтетической деятельности. Оно обеспечивается работой обеих сигнальных систем при ведущей роли второй сигнальной системы. При решении мыслительных задач в коре мозга происходит процесс преобразования систем временных нервных связей. Если задача решается с помощью логических рассуждений, то человек использует логическое мышление. Его используют далеко не во всех случаях. Например расставить мебель в комнате. В этом случае гораздо полезнее зрительно представить себе разные варианты. Такое мышление называют образным. Образное мышление - это решение задач с использованием наглядных представлений.

Существуют и другие виды мышления, соответствующие другим типам задач. Сталкиваясь с новой незнакомой задачей, способ решения которой заранее неизвестен,

человек использует творческое мышление. Обычно в нем переплетаются логические и образные элементы, причем очень значительная роль принадлежит интуиции. В некоторых случаях приходится прибегать к наглядно-действенному мышлению. Его специфика в том, что оно в качестве необходимого элемента включает практические пробы. Про людей, у которых хорошо развит этот вид мышления, говорят, что у них «золотые руки». То, что могу, не требуется, то, что требуется, не могу. Определённым трудностям умственной работы «все возрасты покорны». Специфика мышления школьника состоит в том, что у ребёнка недостаточно развиты способности к определенным формам мышления, прежде всего - к логическому мышлению, а его образное мышление, при всём потенциальном богатстве, недостаточно упорядоченно и остаётся «вещью в себе». Мышление младшего школьника отличается от мышления дошкольника, во-первых, более высокими темпами его развития в эти годы; во-вторых, существенными структурными и качественными преобразованиями, происходящими в самих интеллектуальных процессах. В младшем школьном возрасте под влиянием учения как ведущей деятельности активно развиваются все три вида мышления: наглядно-действенное, наглядно-образное и словесно-логическое. Особенно значительные изменения происходят в развитии последнего вида мышления, которое в начале данного периода жизни ребенка еще относительно слабо развито, а к его концу, т.е. к началу подросткового возраста, становится главным и по своим качествам уже мало, чем отличается от аналогичного вида мышления взрослых людей. В этой связи практическая психодиагностика мышления детей младшего школьного возраста должна быть направлена, с одной стороны, на оценку всех видов мышления у ребенка, а с другой стороны, на особую оценку словесно-логического мышления. Различные игры, конструирование, лепка, рисование, чтение, общение и т.д., то есть все то, чем занимается ребенок до школы, развивают у него такие мыслительные операции, как обобщение, сравнение, абстрагирование, классификация, установление причинно-следственных связей, понимание взаимозависимостей, способность рассуждать.

Приведем примеры игр, упражнений, которые можно использовать педагогам и родителям без специальной технической подготовки в процессе общения, занятий с детьми.

Кто и что любит?

Подбираются картинки с изображениями животных и пищи для этих животных. Перед ребенком раскладывают картинки с животными и отдельно картинки с изображением пищи, предлагают всех "накормить".

Классификация

Ребенку дают набор картинок с изображением различных предметов. Взрослый просит рассмотреть их и разложить на группы, т.е. подходящие с подходящими.

Найди лишнюю картинку: развитие мыслительных процессов обобщения, отвлечения, выделения существенных признаков.

Подберите серию картинок, среди которых три картинки можно объединить в группу по какому-либо общему признаку, а четвертая - лишняя. Предложите ребенку найти лишнюю картинку. Спросите, почему он так думает. Чем похожи картинки, которые он оставил.

Список использованной литературы:

1. Мухина В.С. Психология детства и отрочества - М.: Институт практической психологии, 2014. - 488с.
2. Обухова Л.Ф. Детская возрастная психология - М: Академия, 2011.-406с.
3. Обухова Л.Ф. "Детская психология: теория, факты, проблемы, - М: Тривола, 1995г. – 155 с.

4. Фридман Л. М. Задачи на развитие мышления. -М.: Просвещение, 1963. – 111 с.
5. Шардаков В. С. Мышление школьников.- М.: Просвещение, 1963. – 204 с.

«ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ» САБАҚТАРЫНДА ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚАСИЕТТЕРІН ДАМЫТУ

**Ахметова Айнур Нурдаулетовна, Жансары Аида Болатбекқызы,
Сахиев Саламат Бисенбиұлы**

*«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының білім алушылары;
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Бұл мақалада «Өзін-өзі тану» курсының оқу барысында оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері сипатталған.

Түйінді сөздер: Өзін-өзі тану, адамгершілік, тәрбие, сабақ

РАЗВИТИЕ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ ПОДРОСТКОВ НА УРОКАХ " САМОПОЗНАНИЕ

**Ахметова Айнур Нурдаулетовна, Жансары Аида Болатбековна,
Сахиев Саламат Бисенбиевич**

*Обучающиеся специальности «Социальная педагогика и самопознание»;
030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52;*

В данной статье описаны научно-педагогические основы формирования духовно-нравственных ценностей учащихся при изучении курса "самопознание".

Ключевые слова: самопознание, нравственность, воспитание, урок

DEVELOPMENT OF SPIRITUAL AND MORAL QUALITIES OF TEENAGERS IN THE LESSONS OF " SELF-KNOWLEDGE

**Akhmetova Ainur Nurdauletova, Zhansary Aida Bolatbekovna,
Sakhiev Salamat Bisenbievich**

*Students of the specialty "Social pedagogy and self-knowledge";
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;*

This article describes the scientific and pedagogical foundations of the formation of spiritual and moral values of students when studying the course "self-knowledge".

Keywords: self-knowledge, morality, education, lesson

Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпақты рухани-адамгершілік тәрбиелеу болып табылады. Құнды қасиеттерге ие болу, рухани бай адамның қалыптасуы оның туған сәтінен басталуы керек.

"Білім туралы" Қазақстан Республикасының Заңы Білім беру саласындағы мемлекеттік саясат қағидаттарының бірін: білім берудің гуманистік және дамытушылық сипатын, азаматтық құндылықтардың, адам өмірі мен денсаулығының басымдығын, жеке адамның еркін дамуын белгілейді. Білім берудің негізгі құндылықтары-тұлға, рухани-адамгершілік категориялар және адамгершілік принциптері: бірлік, теңдік, өзара іс-қимыл, толеранттылық. Білім алушы тұлға мен қоғамды қалыптастыратын мәдениетті түсініп,

бағалай алуы үшін ол адамдармен саналы ынтымақтастықты толық түсіне білуі керек. Бұл принципті жүзеге асыру мораль тұжырымдамасына негізделген мақсатты, ұйымдасқан, өзара байланысты қызметті және мұғалім мен оқушы арасындағы өзара ынтымақтастық процесін талап етеді [1].

Қазіргі білім берудің негізгі бағыты-оның дүниетаным негіздеріне бағдарлануы, адамның құндылықтарына оралуы. Педагогика мен практиканың жеке тұлғаға бағытталуы, оның дамуы және гуманистік дәстүрдің жандануы өмірлік мақсат ретінде танылады. Атаулы мақсатқа жету үшін педагогика әдіснамасы болып табылатын білім берудің гуманистік философиясы қайта жанданды. Осы талапқа сәйкес педагогика әдістемесі-бұл білім философиясының адамгершілігін анықтайтын педагогикалық білім мен өзгеретін шындық туралы теориялық ережелердің жиынтығы [2].

Оқушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесі қазіргі мектептің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл табиғи нәрсе, өйткені біздің қоғамымызда моральдық принциптердің рөлі артып, моральдық фактордың ықпал ету аясы кеңеюде. Ұлттық мәдениет тарихын жаңғырту, халықтың рухани мұрасы мен дәстүрлерін қастерлеу әлемдік өркениеттер арасында оның Тәуелсіздігінің көрсеткіші болып табылады. Бұл өркениетті өзгерткен адам оны дәріптейді және дамытады.

Құндылық мәселесінің негізгі өзегі-тұлға. Адам үшін ең маңызды құндылық-өмірдің мәнін түсіну, өмірдің мәнін, өмірдің рухани мазмұнын іздеу. Адам өмірінің мәні маңызды іс-әрекеттермен, мақсаттармен, мұраттармен, күш-жігермен және өмір жолдарымен өлшенеді. Адамның мақсаты адамгершілік қасиеттер арқылы және рухани қасиеттер арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан біздің қоғамды ізгілендіру жағдайындағы маңызды мәселе-тұлғаны құндылық ретінде бағалау. Құндылық-бұл адами қасиеттердің өлшемі, оның жақсылыққа деген ұмтылысы, басқа адамға жанашырлық, басқаларға адалдық, өмірді жақсартуға деген ұмтылыс, өмір сүруге деген ұмтылыс, әр адамның өмірдегі орны және рухани-адамгершілік қасиеттері.

XXI ғасырда құндылық ұғымы адамның жер бетіндегі әмбебап тұтастығы идеясына айналып отыр. Адамдар өз өмірлеріне риза болу үшін жалпы қажеттіліктердің саны аз, сондықтан адам өзін толыққанды адам ретінде сезінбейді. Ол шынайы адам деңгейінде сезіну үшін, толық қанағаттану көңіл-күйі үшін биологиялық қажеттіліктерден асатын әлемде өмір сүргісі келеді. Руханияттың қайнар көзі осында. Адамзаттың рухани дамуының жоғары үлгілерін тудырған дәуірлер әрқашан олардың ең бай кезеңдерімен сәйкес келе бермейді. Сондықтан дағдарыс кезеңінде, кейде шиеленісумен бірге, өмір сүру проблемалары ең қиын болған кезде, рухани қажеттіліктерді күту керек деп қарастыратын көзқарастар түбегейлі жалған. Кез-келген тығырықтан да, оның ішінде күнкөріс деңгейіндегі мәселелерден де, ол ең алдымен, рухани энергиядан, рухани құндылықтардан айрылмау арқылы ғана алып шыға алады.

Адами құндылықтардың өзегін құрайтын және зерттейтін сала аксиология деп аталады. Аксиология («аксио» – грекше «құндылық», «логос» - ілім, ғылым) құндылық ұғымының алғашқы анықтамасын Коген, Лотце есімді философтар берген. Аксиологияның ғылыми дамуына үлес қосқан философтар Кант, Кассирер, Гегель, Ницше және басқалар, мысалы, философ Э.Кассирер «құндылық» адамның ішкі әлемінен тыс мәңгілік идеалды әлем екенін түсіндіреді. "Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Құндылық» сөзі «бағалылық, қымбаттылық, жоғарылылық» дегенді білдіреді. Қазақ Кеңес Энциклопедиясында: «Құндылық – бұл объектінің оң немесе теріс жақтарын білдіретін философиялық және әлеуметтік ұғым. «Құндылық» объектінің адам үшін қаншалықты маңызды екенін анықтайды. Құндылық екі компоненттен тұрады: саналық және пәндік [3].

Пәндік құндылықтарға заттардың табиғи қажеттілігі, еңбек өнімдерінің құны, қоғамдық игілік, ғасырлар бойғы мұра, ғылыми шындықтың теориялық маңыздылығы мен

практикалық қолданылуы, адамдардың іс-әрекеттеріндегі ізгілік пен зұлымдықтың көрінісі, табиғи және әлеуметтік объектілердің эстетикалық қасиеттері жатады. Санадағы құндылық-бұл әлеуметтік ой, бағалау, мақсат, оған жету жолдары және әртүрлі нормалар. Пәндік құндылық-бағалау объектісі. Субъективті құндылық-бұл олардың өлшемі мен әдісі. Екі тілді аударма сөздікте «құндылық» – құнды зат, құндылық, ғылымда құндылық – қазына, байлық деп көрсетіледі. Бұл ұғымды қалыптастыру адам өмірінің өзегін құрайтын құбылысқа негізделген.

«Өзін-өзі тану» пәні баланы өзінің қадір-қасиетін білуге, өзін-өзі құрметтеуге, өзін-өзі жетілдіруге, рухани өмірде және айналадағы өмірлік жағдайларда өзінің бағдарының болуына, дербес шешімдер қабылдауға және өзінің сөздері мен іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті сезінуге тәрбиелейді (Сейтақов).

Оқушының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру жолын өзін-өзі тану және өзін-өзі түсіну процестерінен ажырату мүмкін емес. Өзін-өзі тану тұжырымдамасының психологиялық тұрғыдан алғанда, «адам жаны өзін тек өз іс-әрекетінде ғана біле алады, оның өзі туралы білімі, сондай-ақ табиғаттың сыртқы құбылыстары білік секілді, бақылаулардан қалыптасады», - деп түсіндіреді [4].

«Өзін - өзі тану» - бұл адамның жеке ерекшеліктерін өз қызметінің субъектісі ретінде біртіндеп түсіну процесі. Бұл процестің нәтижесі – «Мен» бейнесінің әртүрлі аспектілерін қалыптастыру.

Қазіргі әлемде адамның әмбебап табиғаты, рухани бай тұлғаны қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр. Өскелең ұрпақты адамгершілік және рухани бастауларға, адамгершілікке, жалпыадамзаттық құндылықтарға, адамгершілік принциптеріне, әділеттілікке және өзара көмекке тәрбиелеу үшін өмірлік идеалға жүгіну қажет.

Ю.Н.Кулюткиннің пікірінше, өзін-өзі қабылдау-қол жеткізілген жетістіктерді бағалау, жеке өсу бағыттарын жоспарлау және оларды жүзеге асыру жолындағы іс-әрекеттер.

Білім беру жүйесін әлеуметтік қажеттіліктерге сәйкес өзгертуге деген ұмтылыс «Өзін-өзі тану» инновациялық бағдарламасын құруға түрткі болды, онда ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға толы тұлғаны қалыптастыру бірінші орынға шығады.

«Өзін-өзі тану» курсының әдіснамалық негізі: адамгершілік және рухани тәрбие үрдісіне философиялық көзқарастар, тұлғаны дамытудың психологиялық негіздері, дәстүрлі, халықтық және заманауи педагогика.

Өзін-өзі тану бойынша сабақтар 10-15 адамнан тұратын топтарда арнайы конспектілермен, бейнетрансляциялармен, көрнекі және дидактикалық материалдармен жабдықталған аудиторияларда өткізіледі.

Өзін-өзі тану бойынша сабақтарды өткізу әдістері мен формаларының кең спектрі оларды тек арнайы сыныптарда ғана емес, сонымен қатар концерт залдарында, сыртқы мектеп алаңдарында, мұражайларда, көркем галереяларда, театрларда және т.б. өткізуді қарастырады.

Оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру тәсілдерін анықтау өзекті мәселе екенін ескере отырып, бұл зерттеу оны шешудің педагогикалық тәсілдерінің бірін ұсынады: оқу процесінде педагогикалық жағдайлар кешенін құру арқылы оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру [5].

Оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың теориялық тәсілдері талданады, оқушыларда осы құндылықтарды қалыптастырудың педагогикалық шарттары жүзеге асырылады. Негізгі тұжырымдары келесідей:

Біріншіден, рухани-адамгершілік құндылықтар адамның рухани-адамгершілік болмысының бірлігімен анықталатын негізгі жалпыадамзаттық құндылықтардың сапалы жиынтығымен сипатталады. Олар адам өміріне жоғары және нәзік мағына береді, рухани-адамгершілік құндылықтар туралы білімге негізделген, әлемге, адамдарға және өздеріне

ерекше сезімталдықты білдіреді, рухани-адамгершілік құндылықтарда көрінеді. Рухани-адамгершілік құндылықтар құрылымында: тұлға өзінің әлеуетті және белсенді өміріндегі өзіндік құндылық ретінде; өмір – бұл жеке тұлғаның қалыптасуының үздіксіз процесі; белсенділік – бұл адам өмірінің негізгі белсенді сипаттамасы.

Екіншіден, оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтары біртіндеп қалыптасты: даму кезеңінен басымдық кезеңіне, тұлға ретінде өзін-өзі жүзеге асыру кезеңіне көшу. Ассимиляция кезеңі – оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарды қабылдау және олардың мағынасын түсіну кезеңі. Басымдық кезеңі осы құндылықтарды жеке тұлға ретінде бағалаумен және оның өмірдегі қажетті құндылығын танумен сипатталады. Өзін-өзі тану кезеңі оқушылардың өмір сүру процесінде рухани-адамгершілік құндылықтарын нақты анықтаумен сипатталады.

Үшіншіден, оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудағы негізгі педагогикалық жағдай ретінде оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарының мазмұны мен мағынасын игеруді қамтамасыз ететін курс бағдарламасын әзірлеу және іске асыру; оқушылардың рухани-адамгершілік артықшылығын қамтамасыз ететін мектептің мәдени-бос уақыт кеңістігін құру; оқушыларды волонтерлік қызметке тарту олардың рухани-адамгершілік құндылықтарға сәйкес өзін-өзі жүзеге асыруына мүмкіндік береді.

Біз қазіргі заманғы жұмыс істейтін мамандар ұрпақтарының білім беру процесі мен білім беру кеңістігін қалыптастыру жолдарын іздеу бағыты болашақ зерттеулерде басымдыққа ие болады деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қаплиева А.К. Мектеп оқушыларына рухани – ізгілік тәрбие беру. – Ақтөбе, 2000. – 56 б.
2. Нұрғалиева Д.А. тәрбие процесінде 5-9 сынып оқушыларының адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру: пед.ғыл.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс... – Алматы, 2005. – 138 б.
3. Изғұттынова Р.О. Адами қарым-қатынас жасау – адамгершілік белгісі// Өзін-өзі тану//№ 6, 2010
4. А.С.Сейтақов. Қазақ ағартушыларының рухани-адамгершілік білім беру саласындағы рөлі мен маңызы//Өзін-өзі тану журналы № 2, 2010
5. А.Қ. Қаплиева. Рухани-адамгершілік құндылықтардың білім беру жүйесіндегі маңызы//№ 10, 2010

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ЖҰМБАҚТАРДЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

**Байжанова Гулнур, Жаумитова Гулзира Хайыровна,
Шамекей Алия Куанышкалиевна, Спанов Абылай Қайырбекұлы**

«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру

бағдарламасының білім алушылары

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52;

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының танымын дамытуда жұмбақтарды пайдалану ерекшеліктері көрсетілген.

Түйінді сөздер: жұмбақ, фольклор, ауыз әдебиеті

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЗАГАДКАМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

**Байжанова Гулнур, Жаумитова Гулзира Хайыровна, Шамекей Алия Куанышкалиевна,
Спанов Абылай Каирбекович**

Обучающиеся образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения»

Казахско-Русский международный университет; 030006, г. Актөбе, ул. Айтеке би, 52;

В данной статье показаны особенности использования загадок в развитии познания младших школьников.

Ключевые слова: загадка, фольклор, устная литература

METHODS OF TEACHING RIDDLES IN ELEMENTARY GRADES

**Bayzhanova Gulnur, Zhaumitova Gulzira Khayrovna, Shomekey Aliya Kuanyskhalievna,
Spanov Abylai Kairbekovich**

Students educational program "Pedagogy and Methods of Primary Education";

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;

This article shows the features of the use of riddles in the development of cognition of younger schoolchildren.

Keywords: riddle, folklore, oral literature

Көшпелі ғұмыр кешкен қазақ халқының өткен өміріне көз салғанда, оның рухани дүниесінде ауыз әдебиетінің – фольклордың орны айырықша болғаны айқын аңғарылады. Жазу-сызуы, оқу мектебі, театры кенделуе қоғамда ұлттың рухани сұранысының алуан қырлы, сан түрлі мұқтажын фольклор арқалаған. Фольклордың тағы бір өзгеше қасиеті - халықтың дағдылы тұрмыс-салтымен, ғұмыр-тіршілігімен тонның ішкі бауындай ажырамайтын бірлікте болуы. Шыр етіп сәби дүниеге келген сәтінен бастап дүниеден көшкенге дейінгі аралықтағы халықтың сан сала әдет-ғұрпында, салт-дәстүрінде өлең-жырдың, өрнекті сөздің араласпайтын тұстары кемде-кем. Фольклордың қоғамдағы ықпалы пәрменді, атқарар уәзипалары қаншалықты тармақты болса, оның түрлері мен жанрлары да соншалықты мол.

Халық мұраларының үлкен бір бұтағы – жұмбақтар. Жұмбақтар телегей-теңіз фольклорлық дүниеліктер арасында ауқымды орны бар, халық болмысымен ежелден біте

қайнасып келе жатқан, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, қазіргі уақытта да тарих сахнасынан сыпырылып қалмай, жаңа даму кезеңін бастан өткеріп отырған бағалы жауһарлар санатына жатады.

Қазақ фольклорының жекелеген жанрлары турасында бұрынырақта жүргізілген зерттеулерді былай қойғанда, тек XX ғасырдың соңғы ширегінде ғана қыруар жұмыстар атқарылды.

Эпос, дастан, айтыс, халық өлеңдері, арбау өлеңдері, халық прозасы, күй аңызы хақында Б.Уахатов, С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов, Р.Бердібай, Ш.Ыбыраев, О.Нұрмағамбетова, С.Садырбаев, Н.Төреқұлов, М.Жармұхамедов, Б.Әбілқасымов, А.Сейдімбек, Б.Әзібаева сынды ғалым-зерттеушілердің арнаулы зерттеулерінің жазылуы соны растайды. Дегенмен ұлттық фольклорлық көмбелерімізді ақыл-тақыл тексеріп болдық деуге әлі ертерек.

Фольклордың қанша қарастырылып, зерттелгенімен кезінде назарға ілінбеген, еленбеген, түпкілікті шешілмеген тың, соны мәселелері жетерлік. Бір кезде сөз болғанымен жаңа методология тұрғысынан, ғылымның соңғы жетістіктері биігінен уақыт өте келе қайта оралып, тағы зерттелуді тілейтін мәселелерінің де туындап отыруы заңдылық. Ғылымның бір орында тұрып қалмай, үнемі қозғалыста толысып, жетіле түсуі теориялық деңгейінің тереңдеуімен кіндіктес.

Жұмбақтың ауыз әдебиетінде, жалпы ұлтымыздың рухани өмірінде алатын орны мен маңызын айқындау осы еңбектің көтерер жүгі. Бұрын-соңды жұмбақ жайлы жазылған пікірлерге шолу жасап, саралай отырып қастерлі мұрамыздың жиналу, басылу тәжірибесін қорытындылап таразылайтын кез жетті деп санаймыз.

М. Әуезов 40-жылдардың өзінде-ақ: «Жалпы, жұмбақты сөз образының кілті есебінде тануға болады. Жұмбақ ақындықтың ұрығы - дәні тәрізді. Бұл жақтарын тексеріп, тану да ғылыми міндет» - деп, оның көркемдік құнарлығына, бейнелігіне үңілудің қажеттігін айтқанымен, күні бүгінге дейін бұл мәселе қозғаусыз қалды. Жұмбақ бізді тек ұшқырлығымен ғана емес, әр түрлі құбылыстарды берудегі икемділік пен дәлдік, сезімге әсерлігімен, оралымдығымен сүйсінтеді. Сол себепті жанрдың бейнелеу тәсілдері мен көркемдік құралдарына тоқталып, нақты талдаулар жасау арқылы эстетикалық тегеурінін көрсетпекпіз [1].

Жұмбақтағы халық өмірінің бейнеленуін, яки оның шындықпен астасқан тұсын, поэтикалық құрылымын, басқа жанрлармен қарым-қатынасын айқындау қажеттілік болып табылады. Әрбір жанрдың даралық белгісі, өзіндік қасиеті стильдік айшықтарынан айқын бой көрсетеді. Сондықтан жұмбақтың жанрлық ерекшелігін бажайламақ болсақ, оның поэтикалық, стильдік сипаты мен өлеңдік-ырғақтық түзілімін, бейнелеу кестелерін айналып өте алмаймыз. Күні бүгінге дейін жұмбақ тек сөз өнері тұрғысынан ғана зерттеу өзегі болып, оның қазақтың ескі наным-сенімімен, тұрмыс-салтымен тығыз ұштасқан қырлары толық ашылмай келді.

С.Қасқабасовтың: «Әр фольклорлық жанр мен шығарманың мақсаты мен қызметін түсінбесек, біз оны дұрыс танып, зерттей алмаймыз. Кез келген жанрдың, шығарманың белгілі бір нысанасы болады. Айтушы да, тындаушы да ол жанрға, шығармаға өзінше тиісті міндет артады», – деген теориялық байламы жұмбаққа да қатысты. Басқа фольклор жанрлары тәрізді жұмбақ та көп қызметке ие. Оның ең басты қызметі - тәрбиелік, танымдық. Жұмбақ қоршаған ортаны, табиғаттың сырларын, заттардың беймәлім жақтарын тереңдеп бойлап білуге арналған. Жұмбақтың ат салысуымен адам өзінің айналасындағы дүниені жақын танып біледі, заттар мен құбылыстардың сан қабат күрделі қарым-қатынасы мен жақындастығын айқындауға, олардың өзара ұқсас және бөлек белгілерін ажыратуға төселеді. Г.Л.Пермяков жұмбақтың, әсіресе, жазу-сызуы кенжелеу дамыған қоғамда педагогикалық-тәрбиелік қызметінің басым болғандығын көрсетеді. Ғалым дәл керсеткендей, кітап мәдениеті мен ғылымы бел алмаған қауым арасында табиғат, қоғам хақындағы түсініктерді

жұртшылыққа жеткізуде жалпы фольклордың өзіндік салмағы болды. Әрбір жанрдың пайда болуы қажеттіліктен туындаған, қоғамдық өмірдің мұқтаж талап-тілектеріне орай өрістеп отырған, қоғамдық сұранымға ие болмаған рухани құбылыс дамуын тоқтатқан. Жұмбақтың тәрбиелік уытты қызметі бүгінгі таңда да солғын тарта қойған жоқ. Десек те бұрын жұмбақ айтысуға жас-кәрі түгел қатысып белсенділік байқатса, қазір балаларға ғана бағышталған түрге айналған. Жұмбақ жасөспірімдердің дүниетаным көкжиегін кеңейтіп, ойын ұшқырлап, тұспалды сөздің мәнін ұғынуға септігін тигізіп, тапқырлығын шыңдайды [2].

Еліміздегі білім беру саласының алдындағы негізгі басты міндет – оқыту және тәрбие жұмысын әлі де жетілдіру, жандандыра түсу. Анығында, бұл талап қай уақытта болмасын, күн тәртібінен түскен емес. Ал аталмыш мәселені шешуде педагогика ғылымының алдына қойып отырған мақсатының бірі – өскелең ұрпаққа халықтық педагогика негізінде білім беру және тәрбиелеу. Сол арқылы жаңа білімді игертіп, рухани азық беріп, ұлт болашағы ойландыратын азамат тәрбиелеу.

Қазақ халқының ұлттық-мәдени қайта өркендеуі жағдайында жеткіншек ұрпақты ұлттың рухани қайта өркендеу негіздерін қалыптастыратын халық дәстүрлерінде тәрбиелеудің заңды, объективті қажеттігі арта түседі. Мұндай жағдай жас ұрпақты өз халқының рухани қазынасымен – ауыз әдебиетімен, оның жекелеген түрлерімен тереңірек таныстыру қажеттігін тудырады.

Аталған мақсаттардың жүзеге асуы еліміздің оқу-ағарту жүйесінің үлесінде екендігі белгілі. Білім негізі бастауыш мектепте қаланады. Ал бастауыш білім баспалдағындағы балалардың білімді, білікті азамат болуында ауыз әдебиетінің бай саласы – жұмбақтардың, мақал-мәтелдердің, тұрмыс-салт жырларның, халық ертегілерінің алатын орны ерекше.

Аталмыш ауыз әдебиетінің үлгілері – баланың ой-санасы мен мінез-құлқын қалыптастыратын тарихи мектептің – халық шығармашылығының маңызды құралы. Тәрбиенің алуан түрі бар аталмыш ауыз әдебиеті жанрлары – өскелең ұрпақ бойына дене шынықтыру, ақыл-ой, эстетикалық, отансүйгіштік, еңбексүйгіштік тәрбиелерін дарытады.

Оқу мен тәрбие – егіз. Бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын табиғаты танылып тұрған үрдіс. Оның негізі бастауыш мектепте қаланады. Бастауыш мектеп – оқушы тұлғасы мен санасының дамуы, қуатты жүрегі. Ал бастауыш мектептегі оқу-тәрбие жұмысының құрамды бөлігі – балаларға ауыз әдебиетінің ең қызықты да көркем салаларынан толыққанды мағлұмат беру.

Ұрпақ – болашақ, яғни ол – адамзаттың болашағы. Бүгінгі бала – ертеңгі келешектің кепілі екендігін естен шығармауымыз керек. Сондықтан да халықтың ауыз әдебиеті құрамындағы балалар әдебиетімен, анығырақ айтсақ, ертеңгі күні ел тізгінін ұстайтын азамат – жас ұрпақты рухани құндылығы жоғары ауыз әдебиеті үлгілерімен өсіргеніміз абзал.

Жас ұрпақтың сегіз қырлы, бір сырлы азамат болып өсуі жолында атсалысатын бірден-бір мекеме – мектеп. Жас баланың санасы жазылмаған таза таспадай. Олай болса, төменгі мектеп жасын үлгілі, тәрбиелі, өз тілін, әдебиетін, ұлтының дәстүрін жетік меңгерген талапты, ертеңгі күні ұлт болашағын ойлайтын азамат етіп тәрбиелеу – білім саласы қызметкерлерінің міндеті. Білім саласының қазіргі жаңа құрылымы мен оқытудың жаңа мазмұны мұғалімдер қауымына жас ұрпаққа білім беру ісінде жаңаша іскерлік пен жаңа технологияны ендіру міндеттерін шешуді талап етуде. Аталған міндеттердің орындалуы бастауыш сынып оқушысының пәнге деген қызығушылығы мен белсенділігін арттыруда маңызды роль атқарады [3].

Адамзат баласы табиғаттың сыр-сипатын, жұмбағын, қоғам өміріндегі түрлі болмыстың мәні мен мақсатын, шындығы мен қайшылығын ой-сана қуатымен, ғылыми-диалектикалық әдіспен зерттеп білсе, енді бірде көркем сөз өнері, соның ішінде өмір құбылыстарын образдық ой арқылы жеткізетін халықтың коллективтік творчествосы – фольклор шығармаларынан танып біледі. Жазу-сызу өнері болмаған ерте кезде-ақ қазақ

халқы өзінің тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен күйініші, дүние танудағы көзқарасы т.б. жайында неше түрлі өлең-жыр, ертегі-әңгіме, мақал-мәтел, аңыздар ойлап шығарған және оларды ауызекі айту күйінде тудырған. Сондықтан да бұларды халықтың ауызша шығарған көркем шығармасы, даналық сөзі, яғни ауыз әдебиеті деп атаймыз. Бұдан әрине, ауыз әдебиетін көп адам бірлесіп отырып шығарған деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің қандай үлгілерін болса да әуел баста жеке адамдар шығарған. Бірақ ерте кезде, жазу өнері болмағандықтан, ауыз әдебиетін шығарушылардың аттары хатқа түспеген, сақталмаған. Халық олардың шығармаларын ғана есіне сақтап және ауызша айтып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, сөйтіп, жеке авторлар шығарған әдеби туынды кейіннен өңделіп, сұрыпталған, оған коллектив болып творчестволық өзгерістер енгізіп отырған. Бертін келе ондай шығармалар көпшіліктің еңбегіне, яғни халықтың ауызша шығарған әдебиетіне айналып кеткен [4].

Жұмбақ айту – әр халықтың әріден келе жатқан дәстүрінің бірі. М.Әуезов жоғарыда аталған еңбегінде, қазақтың ертедегі әдет-ғұрып салтына жұмбақтың ерекше орын алғандығын айта келіп, былай деген: «Кейде бүкіл бір ертеке жұмбақтан туады. Әңгімелі әсем жыр, дастан атаулының талайының жұмбаққа соғып кететіні болады. Ертеде ердің даналығын, жүйріктігін жұмбақпен сынау машық болған» бұл тарихи шындыққа негізделген пікір.

Қазақтың көптеген ертегілеріне мазмұн болған да немесе сондағы көп әңгімелердің түйінін шешетін де жұмбақ болғанын білеміз. Бұған «Қарттың ұлына айтқан өсиеті», «Қарт пен тапқыр жігіт», «Аяз бидің ертегілері» дәлел. Сондай-ақ, ерте заманда күйеу таңдаған қыздар: «Жұмбағымды шешкен жігітке ғана тием», - деп, жұмбақты өнер салыстыру, жігіттің ақыл-ойын сынау ретінде қолданған. Бертін келе жұмбақ ақындар айтысынан орын алған. Айтысқа түскен ақындар бір-бірінің ақындық өнерін байқаумен қатар, білім көлемдерін де сынасқан; ол үшін бір-біріне жұмбақ берісіп, өнер салыстырған. Ал енді кейбір елдерде жұмбақ үлкен әңгімелі жырлар тууына себеркер болған. Мәселен, ескі грек жұртының Эдип патша жайындағы трагедиялы әңгімесі жұмбақтан басталып, көп жағдайларды суреттеген. Міне, мұның ауыз әдебиетінде жұмбақтардың мәні зор болғандығын көрсетеді.

Жұмбақ – оқушы балалар мен жастарға білім берерлік, тәрбиелік мәні бар құралдың бірі.

Жұмбақ жайындағы бұл зерттеуіміз нәтижесінде мынадай түйіндер жасауға болады. Жұмбақ қоғамда бірнеше қызмет атқарған, заман ағымына сәйкес қоғамдық қызметіне өзгерістер еніп отырған. Қазақтың көшпелі қоғамында эстетикалық-сауықтық жүкті арқалаған. Қазіргі уақытта жасөспірімдердің сүйіспеншілігіне бөленіп, тәлімгерлік міндетті көтеруде.

Жұмбақтың бұрынғы қоғамдағы мәнділігі сондай, оны айтып-жасырысуға ертеректе тек бір адам емес, топ, ұжым болып араласқан. Ойын ғұрыптық бағыт алған, төреші тағайындалған, диалог арқылы жеңілгендер сын садағына ілініп, әжуаға ұшыраған. Халқымыздағы жар таңдап, күйеуге шықпақшы болған қыздардың болашақ ерін жұмбақ арқылы сынау әдеті де жайдан-жай шықпаған, ол - бағзы жоралғылардың жаңғырығы.

Жұмбақ еркін көсіліп жайылуды сүймейді, көп сөзділікке бой ұрмай, ықшам, жинақы пішіледі. Ол бір затты не құбылысты нысана ете отырып, оны астарлап, бүкпелеп бейнелеуді, осы тұспал бейнені тыңдаушыға табуды артады. Жұмбақ өзі тұспалдаған заттың барлық қасиетін толық қамтып, тұтас кескіндей алмайды. Мәтінде байламның барлық қасиеттері толық суреттелмей, бір ғана белгісі айтылуы мүмкін. Сондықтан жұмбақ шешуін табудың ауыр-жеңілдігі нысана суретінің қаншалықты толық, дәл салынуында. Жұмбақты жасыру да, шешу де адам миындағы күрделі ойлау жүйесіне негізделеді [5].

Жұмбақ жанрына тән басты ерекшелік - көлемі жағынан шағын, құрылымы жағынан жұп-жұмыр нақышталуы. Оның ырғақтық-ұйқастық құрылымы сан алуан өрнектеледі. Әуезділікке, саздылыққа жол ашады. Жұмбаққа ойнақылық дарытатын тұтас буындардың, тармақтардың, жол ішіндегі алғашқы не соңғы сөздердің қайталануы. Өлең түрінде келетін жұмбақ үлгілерімен қатар образбен өрілген сөйлем не сөз тіркесі түріндегі жұмбақтар да қыруар.

Жұмбақ байламының бөлек, оқшау тұратын, оның өзіне ғана тән, өзгелерде қайталанбас қасиетін тайға таңба басқандай етіп ұсыну ауыстыруға тәуелді. Ауыстыру тұспал бейнені көркем образ түрінде жеткізу мүддесіне бағындырылады. Сондықтан ауыстыру жұмбақтың ауқымды, жетекші тәсілі ретінде талданып, оның бейнелігі, ұтымдылығы, тосындығы егжей-тегжейлі сарапталғанда ғана жанрлық табиғаты ашылмақ. Жұмбақ тұспал дап-дайын, ап-айқын күйінде көрінбей, емеурінмен елес береді. Ауыстыру арқылы байламның сыңар бейнесі сомдалады, оның бейнесі басқа құбылысқа көшіріледі. Ауыстыруға түсер салмақ – тұспал заттың ішкі, не сыртқы қасиетін тыңдарман құлағына жеткізу, көзіне елестету [6].

Жұмбақтың ең басты поэтикалық құралы - ауыстыру. Ауыстыруға ұйтқы сөздер табиғат құбылыстары, қоғамдық қатынастар, аңдар мен құстар дүниесіне қатысты лексиканы, туыстық атауларды т.б. қамтиды. Жұмбақтың тұрақты қолданылып, формулаға айналған ауыстырулары сабына төмендегілер кіреді: кемпір, қыз, құдық, дария, сандық, айдаһар т.б. және дүние, жапанда сөзімен басталатын жұмбақтар да баршылық.

Жұмбақ заттың өзін айтпай, оның түр-түсін, сыртқы белгілерін, жұмбақ болып отырған затқа ұқсас жақтарын сипаттайды, ал заттың өз атын жасырын ұстайды. Сондықтан да ойға алған нәрсенің өзін айтпай, оның сырт көріністерін, сыртқы белгілерін қысқаша сипаттайды, солар арқылы жұмбақ етілген затты табуды жұмбақ дейміз.

Жұмбақ фольклордың басқа жанрлармен байланысты болып келеді, Атап айтқанда жұмбақ ертеректе, айтыста кездеседі. Жұмбақтап, тұспалдап сөйлеу би-шешендердің сөздерінде ұшырасса ол мақал-мәтелдерге де жақын. Ал кейбір ертегілерде жұмбақ кейіпкердің тапқырлық-ақылдылығын сынау ретінде қолданылады. Жұмбақпен айтысу дәстүрі күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

Жұмбақ табиғатын танып білудің ұрпақ тәрбиесі үшін де, педагогика үшін де мәні зор. Себебі ұлттық фольклорлық мұрамыздың аталған саласы қазіргі таңда мектеп оқулықтары мен хрестоматияларға, түрлі кітаптарға енген. Алдағы уақытта да келер ұрпақтың қажетіне жарайтын көмек құрал болып қала бермек. Демек, жұмбақ тәрізді халқымыз ерекше қадірлеген қазыналарын зерттеу ғылыми және тәжірибелік тұрғыдан ділгірлік мәселе деп білеміз.

Қорытындылай айтар болсақ, жұмбақ ұлттық фольклорымыздың қанаттанып дамыған, үлкен орны бар саласы болып есептелінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбжанов М.М. Қазақ халқының жұмбақтары. Алматы, 1966.
2. Керім Ш. Қазақ фольклорындағы жұмбақ жанры. Док. дисс. Алматы, 2000.
3. Саттаров Қ. Жұмбақтың айтылу тарихынан // «Қазақ тілі мен әдебиет мәселелері», Қазақ ССР Жоғарғы және Орта Арнаулы білім министрлігі, IX шығуы. Алматы, 1972.
4. Әуезов М. Жұмбақтар (жинақ). Алматы, 1940.
5. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Ел аузынан жиналған әдебиет үлгілері. Алматы, 1992.
6. Ақыш Б.Ө. Балалар прозасындағы жеткіншектер бейнесінің жасалуы. Канд. дисс. автореф. – Алматы, 2006.

М.БУЛГАКОВ РОМАНДАРЫНДАҒЫ БОСТАНДЫҚ ПЕН БОСТАНДЫҚСЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Балтагарина Ангелина Анатольевна

*5B020500 «Филология» білім беру бағдарламасының білім алушысы;
Қазақ – Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Бұл мақалада "Бостандық" ұғымының түсіндірмесі әрдайым ғылымның әртүрлі бағыттарындағы ғалымдардың: философтардың, психологтардың, элеуметтанушылардың және т.б. ойлары мен зерттеулері үшін азық-түлік болып табылады, шығармашылық қызметпен айналысатын адамдар да осы мәселенің ашылуына өз үлестерін қосты: мүсіншілер, суретшілер, композиторлар, жазушылар мен ақындар.

Түйінді сөздер: Бостандық, зерттеуші, әдебиет, философия, сана, психологизм, қиял.

ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ И НЕСВОБОДЫ В РОМАНАХ М. БУЛГАКОВА

Балтагарина Ангелина Анатольевна

*Обучающаяся образовательной программы 5B020500 «Филология»
Казахско – Русский Международный университет; 030006, Ақтөбе, Әйтеке би, 52*

В данной статье отражены толкование понятия «свобода» всегда было пищей для размышлений и исследований ученых различных направлений науки: философов, психологов, социологов и др. Свой вклад в раскрытие этой проблемы внесли также люди, занимающиеся творческой деятельностью: скульпторы, художники, композиторы, писатели и поэты.

Ключевые слова: свобода, исследователь, литература, философия, сознание, психологизм, фантазия.

FEATURES OF THE AESTHETICS OF RUSSIAN POSTMODERNISM

Baltagarina Angelina Anatolyevna

*Students of the educational program 5B020500 "Philology" Kazakh – Russian International
University; 030006, Aktobe , Aiteke bi, 52*

This article reflects the interpretation of the concept of "freedom" has always been food for thought and research by scientists of various fields of science: philosophers, psychologists, sociologists, etc. People engaged in creative activity also contributed to the disclosure of this problem: sculptors, artists, composers, writers and poets.

Keywords: freedom, researcher, literature, philosophy, consciousness, psychologism, fantasy.

Начиная писать роман в 1928 году «Мастер и Маргарита» М.А.Булгаков долго не мог дать ему достойное название. К тому же дописав, его до XIX главы уничтожил, и только вначале 30-х годов возобновил. Работа над произведением шла очень медленно, писатель очень часто делал большие перерывы. И только в конце 30-х годов, после возвращения к написанию, Михаил Афанасьевич Булгаков, наконец-то написал главный лист с названием

«Мастер и Маргарита». Автор не успел внести все задуманные изменения в свое произведение. К публикации книга вышла, после кончины автора.

В произведении были показаны и счастливые моменты и строгие замыслы фантазии писателя. Множество сцен описаны одновременно затягивают в сюжет произведения. Мастер, писавший роман о Христе, сам был далек от этой религиозной тематики. Но его больше затрагивала другая проблема, он не мог до конца выразить свои мысли на листок бумаги. Мастер пишет книгу о Понтии Пилате, несмотря на то, что в те времена было отрицание существования Бога. В романе описана постоянная борьба добра и зла, затронуты важные аспекты человеческой жизни, что делает роман бессмертным, Булгаков дал своему роману вечную жизнь.

Объектом исследования в данной работе является текст романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита», фрагменты ранних рукописей романа в работе Л. Яновской «Треугольник Воланда. К истории романа «Мастер и Маргарита».

Целью работы является раскрытие художественного воплощения проблемы свободы и несвободы в романах М. А. Булгакова (на примере «Мастера и Маргариты»)

В ходе исследования предполагается решить следующие задачи:

- определить философскую трактовку понятия «свобода», анализируя работы по данной теме немецких философов А. Шопенгауэра, Ф. Шеллинга, а так же русского философа Н. Бердяева;
- соотнести проблему свободы-несвободы с биографией писателей;
- определить, с помощью каких художественных средств и приёмов в произведениях раскрывается проблема свободы-несвободы. Используются такие методы исследования, как метод сопоставительного и текстологического анализа.

Научная новизна: в связи с тем, что проблема художественного воплощения категорий свободы-несвободы в романах М. Булгакова по сути в научных исследованиях не поднималась, в данной дипломной работе эта проблема подана концентрированно, причём с акцентом на выявление художественных приёмов, используемых М. Булгаковым.

На заре нашей цивилизации, с того момента, когда человек, встав на две конечности вместо четырёх, выделился в особый род живых существ, получив имя Homo sapiens, неотъемлемой частью его жизни, пусть даже на уровне подсознания, встал вопрос о свободе. С развитием общества этот вопрос перерастает в проблему, так как каждое общественное устройство, каждый человек воспринимает свободу по-своему, индивидуально.

Толкование понятия «свобода» всегда было пищей для размышлений и исследований ученых различных направлений науки: философов, психологов, социологов и др. Свой вклад в раскрытие этой проблемы внесли также люди, занимающиеся творческой деятельностью: скульпторы, художники, композиторы, писатели и поэты.

Проблема свободы и несвободы была актуальна во все времена, у всех народов. Всё это явилось одним из факторов, определившим мой выбор темы данной работы.

Другим, не менее важным фактором оказалось то, что творчество такого талантливого писателя, как М. А. Булгакова, по сегодняшний день не изучено в полной мере. Особенно это касается последнего произведения писателя – романа «Мастер и Маргарита».

На наш взгляд, это происходит из-за того, что, судя по архивным материалам (письмам писателя, дневникам, ранним рукописям) роман не был окончен. Что же касается темы свободы и несвободы в произведении, то с уверенностью можно сказать, что эта проблема почти не рассматривается в исследовательских работах. Косвенно тема свободы раскрыта в работах А. З. Вулиса и И. Виноградова и др. Если А. Вулис раскрывает проблему свободы через само понятие, то у Виноградова эта проблема решается с помощью понятий «свет», «тьма» и «покой».

В исследовании проблемы свободы и несвободы в романе интересна работа Л. Яновской «Треугольник Воланда. К истории создания романа «Мастер и Маргарита», где данная проблема исследуется путём текстологического анализа всех шести рукописей произведения. Для более полного раскрытия темы мы использовали работы немецких философов: А. Шопенгауэра, Ф. Шеллинга, а также русских: Н. Бердяева и В. Свинцова.

В этом есть определённая новизна в раскрытии проблемы художественного воплощения проблемы свободы и несвободы в романах Булгакова.

Проблема сущности и границ человеческой свободы и несвободы – одна из вечных тем в бесконечном философском диалоге различных эпох и культурных традиций. Эта проблема понимания свободы является не столько теоретическим, сколько глубоко жизненным вопросом, который затрагивает судьбы общества в целом и каждого отдельно взятого человека.

«Свобода требует плюрального понимания и вместе с тем путей поиска синтеза её многообразных определений во имя достижения единства и связности человеческих действий» [9; 10].

Свобода не есть вседозволенность, как очень часто её трактовали. В идеальном и сверхсправедливом обществе люди не могут считаться подлинно свободными, если посвящают свою жизнь тому, во что не верят и к чему не питают внутренней склонности. Превращённая форма свободы является рабством внешних обстоятельств, причём личность обедняется, идеалы профанируются, полностью разрушается личностно-экзистенциальное измерение свободы. Примечательны слова русского философа А. В. Иванова по этому поводу: «Раб, не осознающий своё рабство, хотя бы потенциально может стать свободным человеком. Раб, осознающий своё рабство и конформистски подстраивающийся под него, есть раб вдвойне, так как нет ничего противоречащего свободе, чем мыслить иначе, чем действовать, и действовать иначе, чем мыслить» [9; 13].

История свободного человека – это история не его биологического созревания, социального становления под воздействием внешних факторов, а процесс индивидуального устройства жизни, преобразование самого себя в соответствии с индивидуальными жизненными ориентирами.

Проблема человеческой свободы рассматривалась многими философами разных времен и народов, начиная с Древней Греции, Китая и заканчивая учеными наших дней. В раскрытии этого вопроса большой вклад внесли философы немецкой классической школы: А. Шопенгауэр, Гегель, И. Кант, Ф. Шеллинг и др.

Артур Шопенгауэр подразделяет понятие «свобода» на три подвиды, три составных части ее общего понятия: свобода физическая, интеллектуальная и моральная.

Первый подвид – свобода физическая «...есть отсутствие всякого рода материальных препятствий» [25; 46].

Интеллектуальная свобода, по мнению ученого, относится к произвольной и непроизвольной мыслительной способности. Понятие моральной свободы, «связанное с понятием свободы физической, с той стороны, которая проясняет нам его гораздо более позднее происхождение» [25; 47].

Артур Шопенгауэр соединяет понятия «свобода», «воля», «возможность», «хотение» и приходит к выводу, что «Я свободен, если могу делать то, что я хочу, причём слова «что я хочу» уже решают вопрос о свободе» [25; 48]. При этом важным звеном в цепочке понятий «свобода», «свободная воля», «возможность», «хотение» является понятие «необходимость». Ведь свобода не устанавливается только «хотением». Первоначально появляется «необходимость» чего-либо, а затем уже оно воплощается в «желание» или «хотение» и т.д.

А. Шопенгауэр считает, что абсолютная свобода может существовать только при наличии трёх её составных частей, которые взаимосвязаны и взаимодополняемы, при этом

«...понятие «свобода» при ближайшем рассмотрении отрицательно. Мы мыслим под ним лишь отсутствие всяких преград и помех; эти последние, напротив, выражая силу, должны представлять собою нечто положительное» [25; 48].

Ф. Шеллинг, рассуждая о человеческом счастье, считает неотъемлемым его условием – наличие свободы. Цепочка понятий «счастье» – «свобода» составляют в рассуждениях Ф. Шеллинга единое целое. Это предельно ясно, ведь человек, следовательно, и общество в целом, не может считать себя счастливым при отсутствии свободы. Счастье, по мнению ученого, это состояние пассивности. Состояние пассивности в контексте проблемы свободы немецкий философ объясняет следующим образом: «Чем мы счастливее, тем мы пассивнее по отношению к объективному миру. Чем свободнее мы становимся, чем более мы приближаемся к разумности, тем меньше мы нуждаемся в счастье... Высшее, до чего могут подняться наши идеи, очевидно, существо, которое... наслаждается одним собственным бытием; существо, в котором прекращается всякая пассивность, действует абсолютно свободно только соответственно своему бытию...» [24; 71].

Ф. Шеллинг вполне справедливо утверждает, что «...там, где есть абсолютная свобода, есть и абсолютное блаженство и наоборот» [24; 73].

Иными словами немецкий философ считает оба эти понятия составными частями единого целого.

Среди русских философов, проявивших интерес к проблеме свободы и несвободы, мы выделяем Н. Бердяева. Интерес к феномену свободы у Н. Бердяева связан с философией экзистенциализма. Дело прежде всего в степени близости к насущным человеческим нуждам. Николай Бердяев считал неотъемлемой частью свободы наличие дисциплины, «самообуздания», «самоограничения». Свобода, по мнению философа, невозможна без подчинения себя той истине, которая и делает человека свободным.

Кроме философов, проблеме свободы и несвободы посвятили свои лучшие произведения русские писатели и поэты XIX - начала XX века, среди которых мы бы выделили: А.С. Пушкина (стихотворения «К Чаадаеву», «Из Пиндемонти» и др., а также поэмы «Цыганы», «Медный всадник»), М.Ю. Лермонтова (поэма «Мцыри»), Н.В.Гоголя (цикл «Петербургские повести»), Ф. Достоевского («Братья Карамазовы», «Преступление и наказание»),

Л. Н.Толстого («Анна Каренина», «Война и мир»), М. Горького (ранняя лирика: «Песня о Соколе», «Песня о буревестнике», «Легенда о Данко»).

Проблема свободы и несвободы, поставленная экзистенциализмом, с точки зрения социальной значимости сегодня, стоит всех законов и категорий диалектики вместе взятых. По мнению профессора В. Свинцова «...несвобода повседневна, она не обязательно обитает за решеткой или колючей проволокой. Универсальной нравственной нормой нашего времени стал принцип несвободы: не отягощай свою душу раздумьями о том, каким путём идёшь, за тебя думает и за тебя отвечает «Икс» [19; 4].

Из всего вышесказанного можно сделать следующий вывод: свобода – это «...способность человека действовать в соответствии со своими интересами и целями, опираясь на познание объективной необходимости» [22; 95].

Москва 30-х годов XX века, описанная М.А. Булгаковым в романе «Мастер и Маргарита», многое значила в жизни самого писателя: и первые успехи, связанные, прежде всего, с постановкой на сценах различных театров столицы пьес «Дни Турбиных», «Зойкина квартира», «Багровый остров», и долгие годы литературной травли, и признание таланта, и непонимание, и жесткая (вернее жестокая) критика. Наверное поэтому в московских главах «Мастера и Маргариты» столько драматизма и горькой сатиры. Читая их, явственно представляешь, в каких сложных условиях жил и работал писатель, ведя борьбу за свои

произведения, вообще за физическое существование с различного рода берлиозами, латунскими, лавровичами и прочими околотитературными «деятелями».

Из художественных средств и приёмов, с помощью которых М. Булгаков решает проблему свободы и несвободы своих героев в московских главах романа, выделяет образы-символы, антитезу, сравнение, а так же внутренние монологи, диалоги персонажей, эзопов язык и другие.

Одно из главных действующих лиц Московских глав – Мастер. Из рассказа самого героя узнаём, что в прошлом он был историком, «...Жил... одиноко, не имея нигде родных и почти не имея знакомых в Москве» [5; 40], работал в музее. Но, выиграв однажды сто тысяч рублей, уходит с работы и посвящает всё своё свободное время созданию романа о Понтии Пилате.

Странный, на первый взгляд, поступок (уход с работы), а тем более – тема создаваемого произведения? Ответ прост: Мастера, как историка, не могла не заинтересовать такая противоречивая и, в какой-то степени, загадочная личность, каким был прокуратор Иудеи Пилат Понтийский. Именно для того, чтобы не расточать зря силы, отдав всё для главного в жизни (создание романа и было этим «главным»), герой решает уйти с работы.

Мастер – неординарная личность. Он знает «...пять языков, кроме родного, ...английский, французский, немецкий, латинский и греческий» [5;41], читает по-итальянски. Работает Мастер самозабвенно, не жалея сил, находясь полностью во власти своего детища. Необходимо отметить, что неоценимую моральную поддержку в создании романа оказала ему Маргарита, с которой он неожиданно встретился во время одной из своих прогулок. Молодая женщина была замужем, но, как сама признавалась, «...живу с тем, кого...не люблю, но портить ему жизнь считаю делом недостойным...от него ничего не видела кроме добра» [5; 49]. Встреча с этой необыкновенной женщиной было, по словам героя, случаем «...гораздо более восхитительным, чем получение ста тысяч рублей» [5; 43]. Мастер «...неожиданно, понял, что... всю жизнь любил именно эту женщину!» [5; 43]. Чувства были глубоко взаимны. Именно Маргарита назвала бывшего работника музея – «Мастером», что обозначает «...степень, качество, нечто вроде диплома – это ответ на вопрос «как»: хорошо ли выполняет своё дело человек? В данном случае ответ означает: блестяще, виртуозно» [3;78]. Мастер творит совершенно свободно, ощущая свободным, прежде всего, самого себя. Ценность в мире для него сейчас имеют только создаваемый им роман и любимая женщина. В этот момент жизни герой имеет сходные черты с героем «ершалаимских» глав романа – Иешуа Га-Ноцри.

Бродячий философ видел смысл своей жизни в проповедовании Истины, в которую искренне верит. Мастер же, создавая свой роман о судьбе Понтия Пилата, поднимая самые злободневные проблемы, главной из которых являлась проблема свободы и несвободы, так же познаёт Истину, и публикация произведения сделало бы его в конечном итоге своеобразным проповедником этих идей.

Закончив роман, герой попадает из мира, созданного в романе, в реальную жизнь. «И тогда моя жизнь кончилась...» [5; 40], - говорит Мастер. Роман отказывались печатать. А когда все же был напечатан большой отрывок из романа, то в печати появляются критические статьи под заголовками: «Враг под крылом редактора», «Воинствующий старообрядец», в которых предлагалось «...ударить, и крепко ударить по пилатчине и по тому богомазу, который вздумал протащить...её в печать» [5; 41].

Подобные статьи, безусловно, были знакомы М. Булгакову в его писательской деятельности, когда после публикации «Белой гвардии» «Комсомольская правда» называла её автора «...новобуржуазным отродьем, брызжущим отравленной слюной и т.д.» [10; 33].

Сначала газетные статьи вызывали у Мастера смех, затем было

удивление, после уже страх. Создателю романа о Пилате казалось, «...что авторы этих статей говорят не то, что они хотят сказать, и что их ярость вызывается именно этим» [5; 41].

Из этого можно сделать вывод, что все те критики, литераторы, которые с остервенением набросились на писателя, выбивающегося из их общей массы, крайне не свободные люди, ведь «...нет ничего противоречащего свободе, чем мыслить иначе, чем действовать, и действовать иначе, чем мыслить» [9; 13].

Поддавшись страху и отчаянию, Мастер сжигает свой роман. Это был первый шаг на пути отказа от познания Истины, первый шаг к потере Свободы. В больнице внешность и поведение Мастера резко меняются. Перед нами предстаёт уже не создатель романа о прокураторе Иудеи, целеустремлённая и одухотворённая своим «детисцем», по настоящему свободная личность, а больной и безучастный к происходящему человек, который всего боится. Сам герой признаётся, что ему «в особенности ненавистен...людской крик, будь то крик страдания, ярости или иной какой-нибудь крик» [5; 78]. Однако равнодушие Мастера простирается дальше взаимоотношения с людьми, он отрекается от своего романа: «Я вспомнить не могу без дрожи мой роман» [5; 81].

Отречение от произведения, в котором воплотились все важнейшие мысли о свободе и несвободе, было следующим шагом потери Мастером свободы. М. Булгаков с помощью едва заметных штрихов в виде фраз, оброненных персонажем, и его действий показывает, как постепенно погибает в человеке чувство необходимости свободы. Покорность сложившимся обстоятельствам автор «Мастера и Маргариты» выявляет не только с помощью речи персонажа, но и применяя цветовую символику.

Описывая одежду, в которую облачён его герой М. Булгаков пишет: «На нём было бельё, туфли на босу ногу, на плечи наброшен бурый халат» [5; 39].

Согласно учения П. Флоренского о соотнесённости цвета и характера человека выявляется, что бурый цвет, один из оттенков серого, обозначает покорность.

Отрекаясь от своего романа, в котором была поднята проблема свободы и несвободы, Мастер тем самым отказывается познать Истину, а, следовательно, и Свободу. Это ярко показано в «Мастере и Маргарите» с помощью символического образа Луны – образа Истины и Свободы. Так, во время первой встречи Мастера и Иванушки Бездомного поэт сначала увидел, как «...на балконе возникла таинственная фигура, прячущаяся от лунного света» [5; 42], иными словами, Мастер прячется от Истины, не желая ни свободы, ни встречи с возлюбленной. Теперь автор романа о Понтии Пилате мечтает только о покое. Мастер заблуждался в том, что Маргарита забыла его. Прибегнув к помощи Сатаны, она похищает любимого из клиники. Как долго она ждала этой минуты! Но что же эта женщина слышит: «Не плачь Марго, не терзай меня» [5; 55]. «При виде слез, Маргариты Мастер [а точнее, пациент №118] не ощущает ни сочувствия, ни ответного волнения, лишь досадует, что ему причинили беспокойство» [2; 17]. Он не хочет пробуждения прежних чувств, от которых уже отрёкся и, «...обращаясь к далёкой луне (далекой Истине, далёкой Свободе)... бормочет: «И ночью при луне мне нет покоя, зачем потревожили меня? О боги, боги» [5; 58]. И только полные любви и горечи слова Маргариты, а вовсе не волшебное питьё, которое подаёт Коровьев, превращают пациента №118 в Мастера. Это происходит не у Воланда, а в арбатском подвальчике, куда, благодаря Маргарите, возвращается Мастер.

«Теперь ты прежний...» [5; 63], - говорит Маргарита. И действительно, Мастер вновь обретает утраченную веру в любовь, ощущает себя творцом романа: «Я помню его наизусть. Я теперь ничего и никогда не забуду» [5; 64].

Это обновлённый Мастер уже не прячется от луны (Истины), а «...улыбается ей, как будто знакомой хорошо и любимой» [5; 65]. Означает ли это, что герой вновь обрёл прежнюю свободу? Ответ на этот вопрос можно найти, проанализировав последние сцены романа.

Детство и отрочество М. А. Булгакова прошло в консервативной, монархически настроенной среде, что несомненно наложило свой отпечаток в становлении характера и мировоззрения будущего писателя.

Следуя многовековым традициям русского народа, которые обязывали сына идти по стопам отца, продолжая начатое им дело, Михаил Афанасьевич должен был бы стать культовым работником. Ведь отец и дед всю свою жизнь проработали преподавателями в Киевской Духовной академии. Однако, вопреки традициям, молодой Булгаков поступает в университет, после окончания которого, получив профессию детского врача, работает по специальности в русской глубинке. Уже в этом поступке проявляется независимость будущего писателя, его представления о свободной личности. Жить приходилось в очень сложной обстановке послереволюционных событий: гражданской войны, разрухи, скудного питания, невежества и темноты простого люда, их агрессивной подозрительности к «образованным».

Работа врачом даёт богатый жизненный материал для писателя, который все своё свободное время посвящает литературе. Время работы врачом является временем начала активной творческой деятельности писателя. С помощью создаваемых произведений М. Булгаков пытается пробудить в современниках стремление познать истинную свободу. Так, уже в 1922 году появляется рассказ «Необыкновенные приключения доктора», а в 1925 году «Записки юного врача».

Но настоящая известность пришла в 1927 году, когда был в журнале «Россия» был опубликован роман «Белая гвардия». Это произведение объявило о приходе в русскую литературу незаурядной личности, таланта. Максимилиан Волошин, прочитав роман, заметил, «что такой дебют можно сравнить разве что с дебютами Толстого и Достоевского» [10; 28].

Вся дальнейшая жизнь и творчество Михаила Булгакова были связаны, прежде всего, с темой прозрения и обретения своего пути в жизни и литературе. Очень сложным оказался для писателя этот путь, а сам ход событий и литературные недруги пытались столкнуть его с выбранного пути. Наверно, не зря Михаил Афанасьевич так много думал и писал «...о нелепости судьбы таланта, о самых страшных опасностях на пути таланта...» [18; 65].

В одном из писем писателя можно прочитать следующие строки: «Я ни за что уже не берусь давно, так как не распоряжаюсь ни одним моим шагом, а Судьба берет меня за горло» [18; 68]. Однако подобные строки являлись минутной слабостью, и писатель в условиях несвободы, оставаясь честным и свободным по отношению, прежде всего, к самому себе и будучи истинным преемником лучших традиций русской классической литературы, продолжал писательскую деятельность.

В чем же причина опалы, драматизма жизненных обстоятельств М. Булгакова? По мнению современного советского критика, Анатолия Королева, причины кроются в следующем: «...В начале века, по мере усиления давления на личность, заметен рост сопротивления в литературе, а в случае с Булгаковым перед нами пример полного разрушения суверенности вымысла и судьбы».

Личность обрела исключительное право ответственности за собственную суверенность. Но использовать право на поведение на виду у государственного ока было одиозным вызовом. Булгаков не только использовал своё право быть, но еще и - вызываясь - утрировал личную суверенность вплоть до мелочей» [10; 28].

Автор отмечает, что, написанная Михаилом Булгаковым пьеса «Дни Турбиных», роман «Белая гвардия», создание «романа о дьяволе», то, что писатель «зацепил» великого Станиславского в «Записках сумасшедшего» – всё это было далеко за гранью одиозного. М.А. Булгаков, будучи правдивым художником и историком, позволил поведение в литературе, то есть оставался свободным как личность.

«При чтении художественных текстов, изучении критического материала, архивных документов я ни как не мог понять, почему М. Булгаков, такой «неудобный» писатель и человек не был просто физически уничтожен в тюрьме или лагере, где в то время гибли сотни лучших представителей русской интеллигенции (например, О. Мандельштам, Н. Гумилёв, П. Васильев, В. Мейерхольд)? Пытаясь ответить на этот вопрос, я пришел к следующему выводу. Жизнь и относительную свободу писателю оставили по двум причинам:

а) политическая: Советскому правительству было очень важно поддерживать высокий авторитет цивилизованной, свободной и культурной страны перед западными державами. И такие люди, как М. Булгаков, нужны были для того, чтобы можно было сказать миру: «Видите, у нас тоже есть таланты!»

Таких людей посылали на различные международные мероприятия: съезды, симпозиумы, конференции и т.п. (Так Б. Пастернак, против собственной воли, был направлен в Париж на писательскую конференцию; М. Горький выступает на открытии «Беломорканала», построенного на трупах заключенных. Для всего мира, естественно, была открыта только одна сторона этого события). М. Булгакова, правда, не выпускали за пределы государства, догадываясь о степени его внутренней свободы, но автор такого романа, как «Мастер и Маргарита», поддерживал престиж страны.

б) «человеческая»: «Верхи» понимали неординарность такого явления в литературе, каким был, без сомнения, М.А. Булгаков. Сознвая величину этого таланта (не случайно же Сталин и другие члены правительства неоднократно приходили на «Дни Турбиных»), побоялись уничтожить писателя, по-моему, из-за собственного эгоизма (дабы остаться в памяти людей ценителями и «благодетелями» талантливого писателя)...

Понимая сложившуюся обстановку, М.А. Булгаков, как настоящий писатель, не бросил литературную деятельность, не изменил самому себе, продолжая работать «в стол». Одним из произведений, которое было опубликовано почти через тридцать лет после смерти писателя, был роман «Мастер и Маргарита».

В этом произведении отражены извечные проблемы человечества: добра и зла, любви и ненависти, веры и безверия, преданности и предательства, судеб таланта и бездарности. И одной из главных, на наш взгляд, стала проблема свободы - несвободы личности, выстраданная художником всей его трагической жизнью.

Список литературы:

1. Булгаков М.А. Романы. -К.: Молодь, 1989
2. Вулис А.З. Роман М.Булгакова «Мастер и Маргарита». -М.: Художественная литература, 1991
3. Иванов А.В. О свободе // Вопросы философии. -1993
4. Королёв А. Между Христом и Сатаной //Театральная жизнь. -1991
5. Крепс М. Булгаков и Пастернак, как романисты: Анализ романов «Мастер и Маргарита» и «Доктор Живаго» Энн Эрбор: Ардис,1984
6. Краткая литературная энциклопедия. -М.: Советская энциклопедия, 1991
7. Литературный энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1987
8. Ренан Э.Ж. Жизнь Иисуса. -М.: Политиздат, 1991
9. Сахаров В. М. Булгаков: уроки судьбы // Наш современник.- 1991Свинцов 10. В. Свобода и несвобода: опыт сегодняшнего прочтения Николая Бердяева // Наука и жизнь.- 1992
11. Соколов Б. «Мастер и Маргарита»: проблема бытия и сознания или разума и судьбы?// Лепта.-1997
12. Соколов Б. Энциклопедия Булгаковская. -М.: Локид-Миф, 1997.

13. Философский энциклопедический словарь.-М.: Советская энциклопедия, -М., 1999
14. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. -М.: Республика, 1992
15. Яновская Л. Треугольник Воланда. К истории романа «Мастер и Маргарита».- К.:Либідь, 1992
16. «Русская литература XX века» часть 1 под редакцией В.В.Агеносова, М., 2006
17. «Мастер и Маргарита» серия «Книга для ученика и учителя», М., 2017
18. Библия в русском переводе с параллельными местами, М., 1995
19. «Булгаковская энциклопедия» составитель Б.В. Соколов, М. «Локид», «Миф», 1997
20. В.Г. Боборыкин «Михаил Булгаков» — М.: «Просвещение», 1991
21. «Творчество Михаила Булгакова: Исследования. Материалы. Библиография. Кн. 1» под ред. Н.А. Грозновой и А.И. Павловского. Л., «Наука», 1991
22. В.Я. Лакшин Вступительная статья к изданию «М.А. Булгаков Собрание сочинений в 5-ти томах», М., «Художественная литература», 1990
23. Информация о работе «Библейские мотивы в произведении М. Булгакова Мастер и Маргарита», М., 1998

ОТБАСЫМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫС

Босназарова Гулжанат Болатовна, Айбасов Айдын Жалгасбаевич, Қоштаева Гулмира Майлыбайқызы, Нұраханова Мөлдір Уалиханқызы
«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» білім беру бағдарламасының білім алушылары; Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада отбасы және балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс жүргізудің ғылыми негіздері сипатталған.

Түйінді сөздер: отбасы, әлеуметтік жұмыс, тәрбие, педагогикалық іс-әрекет

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ РАБОТА С СЕМЬЕЙ

Босназарова Гулжанат Болатовна, Айбасов Айдын Жалгасбаевич, Прощаева Гулмира Майлыбаевна, Нураханова Молдир Уалихановна
Обучающиеся образовательной программы «Социальная педагогика и самопознание»; 030006, г. Актөбе, ул. Айтеке би, 52

В данной статье описаны научные основы социально-педагогической работы с семьей и детьми.

Ключевые слова: семья, социальная работа, воспитание, педагогическая деятельность

SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK WITH THE FAMILY

Dosnazarova Gulzhanat Bolatovna, Aybasov Aydin Zhalgasbayevich, Proshaeva Gulmira Mailybaevna, Nurakhanova Moldir Ualikhanovna
Students educational program "Social pedagogy and self-knowledge"; Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

This article describes the scientific foundations of socio-pedagogical work with family and children.

Keywords: family, social work, education, pedagogical activity

---

Отбасы – бұл әлеуметтік институт пен шағын әлеуметтік топ белгілерін иеленетін әлеуметтік жүйе. Отбасы әлеуметтік институт пен шағын әлеуметтік институт ретінде жұбайлардың, ата-аналардың, балалар мен басқа туыстардың өзара қарым-қатынастарын реттейтін әлеуметтік нормалардың, санкциялардың және мінез-құлық үлгілерінің жиынтығымен сипатталады. Отбасы - некеге немесе қандас туыстыққа негізделген шағын топ, оның мүшелері тұрмысының ортақтығымен, өзара моральдық жауапкершілікпен және өзара көмекпен байланысады.

Отбасының әлеуметтік функциялары оның әлеуметтік институт ретіндегі қоғамдық қажеттіліктерінің сипатын көрсетеді. Қоғамда болп жатқан әлеуметтік - экономикалық өзгерістердің әсерімен отбасының әлеуметтік функциялары мен иерерхиясының сипаты өзгереді. Алайда барлық уақытта да бала өсіру, тәрбиелеу отбасының маңызды функциясы болып қалады, басқа жекеленген функцияларының маңыздылығы өзгеріп отырады.

Әлеуметтік педагогтар – балалармен, олардың ата-аналарымен, ересектермен, тұрғындармен отбасы-тұрмыстық микроортада және көршілер ортасында, жасөспірімдермен, жастардың топтарымен және бірлестіктерімен тәрбие жұмысын жүргізетін, мәдени-сауық, дене шынықтыру-сауықтыру, еңбек, ойын және басқа жұмыстарды, топпен қарым-қатынас жасауды, балалар мен ересектердің социумда техникалық, көркем шығармашылық және шығармашылықтың басқа да түрлерін ұйымдастыратын мамандар.

Әлеуметтік педагогтың қызметі барлық жастағы балалар мен ересектермен жүргізіледі; олардың өмірінің барлық саласында жүргізіледі және әлеуметтендірудің барлық институттарының өзара әрекетін, қоғамның, отбасының, жеке тұлғаның тәрбиелік функциясын белсендіруді көздейді [1].

Әлеуметтік педагог оқу-тәрбие, мәдени-ағарту, спорт-сауықтыру және басқа да мемлекеттік мекемелердің, кәсіпорындардың, қоғамдық ұйымдардың, сондай-ақ жергілікті халық депутаттары кеңесінің, басқару органдарының, аумақтық өзін-өзі басқару органдарының штат бірлігі ретінде микросоциумда жұмыс істеуі керек.

Әлеуметтік педагог балаларды, жасөспірімдер мен жастарды әлеуметтендіру процесіне мүмкін болатын және мақсатты «араласуды» қамтамасыз етеді, отбасы мен басқа да тәрбиелеу институттарына көмек береді, балалар мен ересектер арасындағы байланыстырушы жік, делдал «үшінші тұлға» ролін атқарады, жеке тұлғамен және қоғаммен жұмыс жасайды. Ол жасөспірімдердің әлеуметтік және кәсіби бағдар алу кезеңінде көмектеседі, балалардың қоғамдағы құқықтарын қорғайды.

Әлеуметтік педагог аниматор болып табылады. Ол үйретпейді, басқармайды, билік жүргізбейді, бұйырмайды және тыйым салмайды. Ол қызықты, тартымды қызмет жасауға жағдай жасайды; балаларға шабыт береді, шығармашылыққа, білімге, мәдениетті меңгеруге тартады, топта жайдары, ізгі қарым-қатынастардың қалыптастуына көмектеседі. Ол үшін балалармен бірге болудың, оларды сезіну және жақсы білудің маңызы зор. Ол «әлеуметтік диагноз» қояды, жеке тұлғаның мүмкіндігін, микроортаның әсерінің бағытын, отбасының, көршілер ортасының, құрбыларының ерекшеліктерін, ересектердің қарым-қатынасын зерттейді және нақты бағалайды. Әлеуметтік педагог бейресми қарым-қатынас жағдайында жұмыс істеп, бейресми лидер тұғырына қол жеткізеді. Ол бірлескен қызмет қатысушысы, сонымен қатар басшы, балалармен, жасөспірімдермен және жастармен қарым-қатынасты өзара тең деңгейде, диалог жасау негізінде құрады.

Әлеуметтік педагогтың қызметінің түрлі мамандану саласы болады:

1) білім беру - тәрбие міндеттерін шешуде отбасына көмек бер жөніндегісала («отбасылық педагог» типі). Бұл тәжірибені алғаш болып Подмоскowie мектептері бастады, XX ғасырдың 80 жылдарының аяғында РКФСР-дің еңбек сіңірген мұғалімі Г.В. Гасилов дәстүрлі «ұзартылған» күннің орнына үйге, аулаға, соцумға ену идеясын ұсынды. Сөйтіп, ұзартылған күннің түрлі жастағы мектептен тыс топтары пайда болды, енді Г.В. Гасилов Донбасста, Коми, Башқұртстан, Татарстанның қала және ауылдық шағын аудандарында өз жұмысының қайталанбас үлгілерін ұсынуда.

2) балалардың, жасөспірімдердің, жастардың, сонымен қатар ересектердің бос уақытта өз қызығушылықтарына сай түрлі жұмысын ұйымдастыру жөніндегі сала (бос уақытты ұйымдастырушы типі).

3) Жасөспірімдердің мінез-құлқын түзету және әлеуметтік сауықтандыру, жедел көмек көрсету жөніндегі сала (әлеуметтік педагог типі). Бұл әлеуметтік педагог қызметінің едәуір күрделі түрі, ол тыңғылықты дайындықты, педагогикалық және заңгерлік құзырлықты талап етеді, сонымен қатар шағын аудандағы барлық тәрбиелеу мекемелерімен және ұйымдармен бірлесіп жұмыс істейді, яғни әлеуметтік тәрбиенің жалпы ведомство аралық жүйесінде жұмыс істейді.

Отбасын әлеуметтік қорғау шаралары. Жас отбасына әлеуметтік қорғау шараларын жүргізудің басты бағыттарын анықтайық. Бұл шаралардың барлығын қызметтің үш негізгі бағытына топқауға болады: 1) экономикалық шаралар (жеңілдіктер, жәрдемақы, түрлі төлемдер), 2) әкімшілік-заңгерлік шаралар (заңнама және оны орындаушылардың тікелей жүзеге асыруы), 3) моральдық-психологиялық шаралар (насихаттық, қоғамдық пікірдің қалыптасуы) [2].

Біздің қоғамымыздың көп жылдық практикасында отбасына мемлекеттік көмектің негізгі түрі материалдық жәрдемақы мен жеңілдіктер беру деген пікір қалыптасты. Еліміздің қазіргі нақты экономикалық жағдайына баға бере келгенде, бұл салаға ірі материалдық салымдардың түсуін күту дұрыс еместігі айқын. Отбасы шын мәніндегі көмекке зәру, ең алдымен отбасы материалдық базасын (тұрғын үй жағдайын, табысын) нығайтуды қажет етеді, мұнда материалдық жайсыздық отбасының тұрақсыздығымен тығыз байланыстыру қажеттігі даусыз. Тұрғын үйі бар және тұрғын үйге зәру отбасылар арасында табыс деңгейі бойынша бөлгендегідей жайсыз некелер саны өзгермейтінін бақылау нәтижесі көрсетті. Отбасы тіршілігінің осы маңызды факторларын ерлі-зайыптылар ажырасудың басты себебі ретінде көрсетсе де, тұрақсыздық жағдайында олар қосымша ролі атқаратын тәрізді. Мемлекет тарапынан жас отбасына тікелей ақшалай көмек беру отбасының материалдық мәселелерін шешуге көмектеспейтіні анық. Сонымен қатар, қазіргі күні отбасының құқықтық базасы біршама алға жылжыған, бұл ерлі-зайыптыларға материалдық проблемаларды өз күштерімен шешуге мүмкіндік береді. Отбасының өндірістік функциясы ролінің артуы отбасы мүшелерінің жеке еңбек қызметінің түрлерімен айналысуына байланысты, сондай-ақ бұл отбасының материалдық тұрғыдан нығаюына нақты мүмкіндіктер береді.

Әлеуметтік педагогтың іс-әрекеті де тәлім-тәрбиелік жұмыстар болғанымен шұғылданатын нысанасының ерекшеліктеріне байланысты кейбір өзгешеліктері бар және ол кәдімгі оқушы (адам) емес, күйзеліске дұшар болғандарға қатысты. Сол себепті, әлеуметтік-педагогикалық жұмыстар маңызы жағынан жалпы педагогикалық іс-әрекетке жақын болғанымен, дәл сондай емес. Оның ерекшелігі жұмыс нысаны және соған сәйкес мақсаты, міндеттері, қолданатын әдістерінің өзгешелігіне байланысты. Енді осы ерекшеліктерді ашып көрсету үшін бұл екі ғылым саласын және оның практикалық іс-әрекеттегі сипатын салыстырып қарастырамыз.

Жалпы, педагогикалық іс-әрекет кәсіби іс-әрекеттің бірі ретінде өсіп келе жатқан жас буынға білім беру, оларды тәрбиелесу және дамыту болып табылады. Ол педагогтардың көмегімен балабақшаларда, мектептерде, білім беру мекемелерінде жүргізіледі. Әдеттегі білім беру мекемелері және ондағы педагогтардың іс-әрекеті мемлекеттік стандартта көрсетіліп, оқу жоспарлары, бағдарламалар, оқу құралдары, оқыту түрлері және басқа да кешенді жүйе арқылы іске асырылады. Жалпы педагогика қалыпты жағдайда тәлім-тәрбие істерін ұйымдастыру, бақылау, бағалау және басқаларға бағытталған [3].

Ал әлеуметтік педагогтың іс-әрекетінің ерекшелігі оның нысанына (объектісіне) байланысты бірқатар белгілерімен сипатталады. Олар жалпы алғанда әр түрлі жағдайлардың салдарынан күйзеліске ұшыраған жекелеген адамдар мен топтар, кейде бүкіл бір ұлт, не халық болуы мүмкін. Күйзеліс түрлеріне қарай оларды жіктеу немесе топтастыру өте күрделі. Әйтсе де, әлеуметтік-педагогиканың мынадай ерекшеліктерін атауға болады:

1. Күйзеліс сипатына қарай әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың бірінші ерекшелігі, оны туындатып отырған ахуал себептерінің өзгешелігі немесе қалыпты жағдайдан тыс қарылығы, кейде тіпті ұшқырлығы;

2. Айқындалған себептерді талдау арқылы оған дұшар болған жеке адам, не адамдар тобымен жүргізілетін жұмыс мазмұнының, әдіс-тәсілдерінің, құралдарының өзгешелігі;

3. Әлеуметтік-педагогикалық зерттеудің әдістері мен тәсілдерінің жалпы педагогиканың ғылыми-зерттеу әдістерінен өзгешелігі, олардың әлеуметтік психология, әлеуметтану, психиатрия, медицина, физиологиямен тығыз байланысы;

4. Әлеуметтік педагогтардың жұмыс мазмұны мен әдіс-тәсілдері (технологиясы), жұмыс нысанына байланысты құралдарының әр түрлі болуы;

5. Әлеуметтік-педагогикалық мекемелердің жұмыс мазмұны мен түрлерінің сан алуан болуы; .

Сонымен, жалпы әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеті отбасында, не әлеуметтік тәлім-тәрбие мекемелеріндегі көмекке мұқтаж адамдармен жұмыс істеуге бағытталған. Бұл жұмысты жалпы педагогикалық білімі бар адамдар емес, арнайы әлеуметтік-педагогикалық білімі бар адамдар ғана сауатты жүргізе алады. Әлеуметтік ауыр жағдайлардың құрбандығы болған, не болмаса әр түрлі техногенді, табиғи ахуалдардың салдарынан, тосын оқиғалардан мүгедек болып қалған не болмаса ақыл-есіне зақым келген, денесі зардап шеккен жеке тұлғаларға, не бүкіл бір адамдар қауымына көмек беру, оларды оқыту» тәрбиелеу жұмыстары әлеуметтік-педагогиканың құзырында. Ондай адамдар қиын тағдырға дұшар болып, тосын жағдайға ұшырағандықтан елеусіз қалмауы, мүмкіндігінше адамша өмір сүруге жағдай туғызу - адамгершіліктің басты көрінісі. Сол себебпен мемлекет тарапынан да оларға ерекше мән беріліп келеді.

Әлеуметтік педагогикалық іс-әрекет процесіне білім, оқу және тәрбие, социомәдениет бағдарламасын интериоризациялау және экстериоризациялау кіреді. Әлеуметтік педагогикалық іс-әрекет міндетті түрде қоғамдық іс-әрекет болады. Оның пайда болуы мен дамуы іс-әрекет сияқты қоғам қажеттілігінен туындаған. Әлеуметтік педагогика іс-әрекеті әлеуметтік жоспарлау және құрастыруды жүзеге асырады, ал оның нәтижесі әлеуметтік сапаның белгілі деңгейде қалыптасуы, сана-сезім, өз тағдырын шешу, яғни жеке тұлға болмысы, адам мүмкіндіктеріне сәйкес және қоршаған ортаға байланысты. Әлеуметтік педагогикалық іс-әрекет ұзақ процесс болып саналады, сондықтан оның нәтижесі бірден көрініс бермейді. Қойылған мақсат пен міндетті жүзеге асыру үшін төзімділік, сонымен қатар көп уақыт қажет етіледі [4].

Қоғамда отбасы – болашақ азаматтың әлеуметтену жолындағы алғашқы қадамдарын жасайтын бастапқы адым, ол балаға моралдық қалпы туралы алғашқы түсініктер береді, оны еңбекке баулып, өз-өзіне қызмет ету дағдыларын қалыптастырады. Ата-ананың іс-әрекеті мен мінез-құлқы, өмір сүру салты арқылы балаға дүниетанымдық, адамгершілік, әлеуметтік-саяси құндылықтар беріледі.

Қазіргі отбасындағы бала тәрбиесінің жетілуі әлеуметтік-педагогикалық және материалдық сипаттағы көптеген жағдайларға байланысты. Әлеуметтік педагогикалық үрдістің сипаттамалары отбасының тәрбие мүмкіндіктерінде жатыр. Оларға байланысты отбасындағы педагогикалық үрдістің тәрбиелік мүмкіндіктерінің деңгейін айқындауға болады.

Қоғамдық отбасының тәрбие өмір салты, оның барлық құрылымдық элементтері бір-бірімен тығыз байланысты, өйткені олардың мақсат-міндеттері ортақ іс-әрекеттерінің жалпы тәсілдері, әдістері және бағыттылығы бар. Отбасындағы тәрбиенің субъектілері – ата-ана мен бала, әлеуметтік мақсат, міндет, әлеуметтік педагогикалық тәсілдер, әдістер. Осы элементтерді біріктіретін негіз – іс-әрекет. Ұйымдастырылған мақсатты жүзеге асыруда іс-әрекет болмаса, тәрбие де болмайды. Отбасындағы тәрбиенің маңыздылығы ата-ананың басшылығымен, бақылауымен әртүрлі іс-әрекетке (оқу, еңбек, ойын, эстетикалық, т.б.) балаларды араластыру. Бұл деңгей арқылы ата-ананың ұйымдастыру және бағыттаушы ролін; ата-ана мен бала арасындағы өзара қатынастың сипатын; бала тәрбиесіне әсер ететін отбасының мақсатты адамгершілік бағыттарын; баланың отбасындағы араласатын іс-

әрекетінің алуан түрлілігін; ата-ананың тәрбие құралдарын, әдістерін, тәсілдерін пайдалана алу қабілеттерін; баланың белсенділігінің дәрежесін көруге болады [5].

Отбасы мүшелерінің өзара әрекеттестігі ретінде, түсінісу, сезім әсерлері негізіндегі бір біріне ықпал етуі. Қарым-қатынас кезінде іс-әрекетпен, тәжірибемен, сезім әсерлері қатар жүреді. Ата-ана мен баланың ара қатынасы отбасы өмірінің айқын көрінісі, оның микроклиматын қалыптастырып, отбасының даму мүмкіндіктері. Үйдегі ата-ана арасындағы, ата-ана мен бала арасындағы, балалардың арасындағы өзара қатынас педагогикалық үрдістің тәрбиелік механизмдері болып табылады. Олар жеке тұлғалық мән беріп, көзқарастардың дамуына, балалардың мінез-құлығына, олардың адамдарға деген қатысына әсер етеді. Отбасындағы өзара қатынас сипаты әдет-ғұрыптармен, ата-ананың өзінің бұрынғы отбасынан алған тәрбие-нұсқауларымен, темперамент ерекшеліктерімен, ерлі-зайыптылардың эмоционалдық деңгейімен, олардың адамгершілік және педагогикалық мәдениетімен анықталады. Осының бәрі ата-ананың балаға деген қатынасында орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ә.Сәдуақасұлы. Халықтық педагогика дәстүрлері арқылы қазақ мектептерінің оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың педагогикалық шарттары. – А., 2003. 195 б.
2. К.А. Оразбекова. Педагогикалық психология практикумы. – А., Комплекс, 2002. –180б.
3. Қ.Т. Атемова. Отбасында баланың іс-әрекетін ұйымдастыру жолдары. – А, 2002. 58 б.
4. Садық Дана. Жанұя бақыты. А. 2003 ж.105 б.
5. И.Б. Дерманова «Диагностика эмоционально-нравственного развития», С-П,2002

ОСОБЕННОСТИ ГАЗЕТНЫХ КЛИШЕ В СОВРЕМЕННОЙ ПРЕССЕ

Букунова А.Р., Жайлеганова К.К., Суликанова Н.А., Отарбаева Ж.М.

Студенты 3 курса специальности Переводческое дело

Казахско-Русский Международный университет, 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52

Аннотация: Газеты и журналы хотя и отошли на второй план, после своей электронной версии, все таки содержат разнообразную информацию и бывают разных видов, научно-популярные, научно-фантастические, развлекательный, то есть диапазон охвата самый широкий, существуют и специальные журналы для специалистов-экономистов, юристов, в этих журналах преподносятся информация для узкого круга читателей, дается информации о последних достижениях или открытия в их области; например для компьютерных работников, что нового появилось в области программ и «железа».

Ключевые слова: трансформации, переводческие замены, лексический, иноязычная информация, семантический уровень, грамматический ряд.

FEATURES OF NEWSPAPER CLICCHES IN THE MODERN PRESS

Bukenova A.R., Zhaileganova K.K., Sulikanova N.A., Otarbaeva Zh.M.

3rd year students of the specialty Translation business

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, st. Aiteke bi, 52

Annotation: Although newspapers and magazines have faded into the background, after their electronic version, they still contain a variety of information and are of different types, popular science, science fiction, entertainment, that is, the coverage range is the widest, there are also special magazines for economists, lawyers, in these journals information is presented for a narrow circle of readers, information is given on the latest achievements or discoveries in their field; for example, for computer workers, what's new in the field of software and hardware.

Keywords: electronic dictionary, software product, special program, foreign language information, machine translation, automation

---

ҚАЗІРГІ БАСПАСӨЗДЕГІ ГАЗЕТ КЛИШЕРЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Букунова А.Р., Жайлеганова К.К., Суликанова Н.А., Отарбаева Ж.М.

мамандығының 3курс студенттері Аударма ісі

Қазақ-Орыс халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе қ., көш. Әйтеке би, 52

Аннотация: Газеттер мен журналдар екінші жоспарға көшкенімен, олардың электронды нұсқасынан кейін олар әлі де сан алуан ақпаратты қамтиды және әртүрлі типтегі, ғылыми-көпшілік, ғылыми-фантастикалық, ойын-сауық, яғни қамту ауқымы ең кең, сонымен қатар арнайы басылымдар бар. экономистерге, заңгерлерге арналған журналдар, бұл журналдарда оқырмандардың тар шеңберіне ақпарат беріледі, өз саласындағы соңғы жетістіктер немесе жаңалықтар туралы ақпарат беріледі; мысалы, компьютерлік жұмысшылар үшін бағдарламалық және аппараттық қамтамасыз ету саласында қандай жаңалықтар бар.

Түйін сөздер: түрлендірулер, аударма алмастырулар, лексикалық, шет тіліндегі ақпарат, семантикалық деңгей, грамматикалық қатар.

В современном мире существуют разные виды средства массовой информации печатная продукция (газеты и журналы), электронная версия этих средств, теле - и радио — продукция. Все эти виды мы подразделяем еще на подвиды, в первую очередь это - электронные средства массовой информации (как правило, на сегодняшний день более популярная версия, так как благодаря развитию технологий, все переносится на цифровые носители - это электронная версия существующего печатного или телевизионного источника массовой информации - газеты, журнала или программы, это также может быть новостной блок). В наше время мало, кто покупает традиционные журналы и газеты, все предпочитают читать в электронном виде, ведь это экономит время, не надо покупать газеты или журналы. В электронном виде вы можете ознакомиться с новостями и интересными статьями прямо из своего гаджеты — телефона, а если у вас работа связано с работой на компьютере, то тогда вообще нет проблем. Перевод своей деятельности связан, напрямую с новейшими технологиями, так как работает с письменным переводом и должен быть в курсе, в гуще всех событий во всех сферах жизнедеятельности человека. Он должен быть специалистом в области медицины, науки и техники, просмотр новостей в мире должно быть правилом для переводчика, как устного, так и письменного. В настоящий момент происходит очень много событий, которые несут в себе и положительную тенденцию и отрицательную тоже. Это необходимо, в первую очередь устному переводчику, ведь выступающий может говорить одинаково об открытии новых технологий для лечения какого — либо редкого заболевания, затем перейти на вопросы экономического характера развивающихся стран, затем на политические реформы какой либо страны, или освещать военные действия между разными государствами. И он переводчик должен свободно апеллировать терминологией и быть в курсе о чем идет речь, так как не поняв сути разговора или беседы, трудно будет перенести адекватно смысл информации. Ведь переводчик — это профессия, ответственная и от него зачастую зависит судьба людей или целого государства. Например, при переводе научных достижений в области медицины, точно передать для лечения какого заболевания, оно предназначено, возвратные особенности данного лечения, не говоря уже о переводе, политических баталий между разными государствами, переводить знать о чем, как переводить и для чего. Следующий вид — это рекламные издания, буклеты, листовки (печатная продукция сборника объявлений); в наше время когда экономические, политические и социальные связи развиты до высокого уровня между государствами и происходит обмен не только информацией, но и товаром, реклама является движущей силой не только торговли, но и мирных отношений между государственными. Газеты и журналы хотя и отошли на второй план, после своей электронной версии, все таки содержат разнообразную информацию и бывают разных видов, научно-популярные, научно-фантастические, развлекательный, то есть диапазон охвата самый широкий, существуют и специальные журналы для специалистов-экономистов, юристов, в этих журналах преподносится информация для узкого круга читателей, дается информации о последних достижениях или открытия в их области; например для компьютерных работников, что нового появилось в области программ и «железа». В области радио обычно переводчик занимается переводом новостей, дискуссий, в современном мире все книги переведены в режим онлайн, любой человек может скачать любую книгу и прочитать на любом языке. В этом случае работе машинный переводчик в большей степени, конечно при сопровождении человека. Аудиокниги предназначены для молодого поколения для ознакомления с творчеством великих людей, классиков отечественных и зарубежных. Перевод следующего

средства массовой информации носит самый интересный и интригующий характер, так как информация может быть самой разнообразной от политического, экономического, культурного, образовательного и развлекательного и так далее. В век компьютерных технологий этот вид перевода, а точнее перевод этого вида информации, является молодой и прогрессивно развивающейся. Теоретики и практики разрабатывают упражнения и тренинга для отработки навыков перевода телевизионных передач. Переводчик должен учитывать сходства и различия русских и английских информационных материалов, на самом деле, различий больше, чем сходства. И в данном случае главная цель всех средств массовой информации это оказание определенного влияния на слушателя. Как мы указывали, такого рода материалы содержат много политических терминов, названий, имен собственных, географических названий. То есть при переводе данного материала объединяются все требования, предъявляемые к переводчику. Ведь газетно-информационный материал отличается стилистической окраской например в отличие от бытового жанра, и перевод будет отличаться сильно. Именно при переводе материала, который предназначен для оказания какого либо экспрессивного влияния, переводчик должен учитывать прагматический аспект перевода. В широком смысле слова к базовым компетенциям переводчика теоретики относят прагматические, лингвистические, социолингвистические, социальные, дискурсивные и стратегические компетенции. Одной из характеристик лингвистической компетенции это владение данной компетенцией в сопоставительном анализе, то знать основные различия и основные сходства двух языков на разных уровнях и в языковой системе, знать языковые нормы в нашем случае, нормы русского и английского языков. Необходимыми навыками для переводчика знание специфики иностранного и русского языков специальности; умение использовать лексический минимум с правилами грамматической и синтаксической структуры языка специальности; как мы указывали выше, знание терминологии, способы терминообразования в иностранном языке и в профессиональном языке; умение находить в родном языке эквиваленты терминам иностранного языка или создавать новые термины, в данном конкретном контексте, естественно, используя необходимую справочную литературу.

Для достижения прагматики и прагматической компетенции переводчик переводчик профессионал должен обладать навыками умения выбирать необходимую информацию исходного текста, на иностранном языке; обладать знаниями структурных или лингвистических факторы текста по специальности, которые делают возможным передачу коммуникативных намерений автора сообщения; умение сравнивать и соотносить объем передаваемой информации из одного языка, языка оригинала и передача в другой язык, язык получателя информации. Психолингвистический аспект также должен учитываться, то есть, психическое и эмоциональное состояние и интересы получателя переводного текста, в данном случае переводчик должен правильно выбрать стратегию переводческого процесса. При осуществлении устного перевода важное значение имеет ситуация, в которой совершается коммуникативный акт, чтобы при передаче, а именно переводе, намерение автора были понятны и четки для получателя, слушателя информации. Немаловажное значение при устном переводе имеет социолингвистическая компетенция переводчика, а именно ориентация на социальные нормы общения между разными социальными группами, поколениями, полами и т.к. Именно эта компетенция влияет на речевое общение представителей разных культур и норм общения. Не только культурные аспекты учитываются, а также знание научной, технической сферы в стране изучаемого языка, умение вести сопоставительный анализ социолингвистической специфики каждого языка с целью выявления и последующей передачи на переводящий язык. К данной компетенции относится умение и навык понимания лексики с национально-культурным компонентом, сюда мы относим безэквивалентную лексику, фоновую лексику, реалии разных стран, а затем передачи этой информации на переводной язык, язык получателя информации. Отдельным видом

компетенции устного переводчика, в настоящее время выделяют технологическую компетенцию, которая включает в себя – знание методов и приемов преодоления или «сглаживания» различий между языковыми, речевыми или системами языка специальности в Казахстане и в стране изучаемого языка и естественно адекватное их использование при передаче информации. При преодолении этих различий необходимо учитывать прагматический потенциал исходного языка, учитывая определенную профессиональную сферу общения, не нарушая стиля автора и нормы исходного языка и переводного языка. При использовании разных приемов и методов перевода необходимо учитывать жанровые разновидности исходного и переводного текста. Этим требованиям, перевод должен отвечать, так как при нарушении этих норм, возможен случай перевода научного текста как сказки или повествования художественного жанра. Русские и английские источники информации изобилуют разного рода клише, идиом, использованием аббревиатур, распространенностью настоящею времени, стремлением к броским заголовкам и тд. Хотя мы можем выделить пункты когда русские носители данной информации сильно отличаются от английских носителей, это например так называемых торжественных слов «на пути свершения», «положен почин», «из глубины души» «многоуважаемый»), слов с отрицательной характеристикой (молодчики, марионетка, бесчинства, возня, и др.), отдельное место должно быть отведено для военных терминов в расширенном употреблении (наступление на целину, борьба за урожай, боевой смотр резервов, огонь критики, рубежи пятилетки, объявить беспощадную войну бракоделам и др.). В лексическом плане русская терминология разнообразнее нежели английская, а вот грамматический аспект в русском языке не так распространен и развит как в английском языке. Грамматические различие двух языков: английского и русского языков сильно различия из-за грамматического строя всего языка в целом. Все эти общности и различия двух языков русского и английского языков и приводят к использованию переводческих преобразований или трансформаций мы уже указывали главное сходство этой пары языков то, что они принадлежат к одной группе языков — это индоевропейской семье, и это указывает, что присутствуют одинаковые грамматические категории, категория существительного, прилагательного, категория глагола, и так далее. Но даже при таком сходстве есть нюансы, которые приводят зачастую к полной трансформации лексической и грамматической. При использовании в переводе грамматических замен частей речи, переводчик прибегает в своем переводе к замене членов предложения, так как происходит полная перестройка синтаксической структуры одного предложения на одном языке в структуру на другом языке. Даже при том факте, что и в русском и английском предложениях существует единственное и множественное число, встречаются случаи когда английскому единственному соответствует русское множественное, это тот пример, когда мы говорим о неисчисляемости: money — деньги, или наоборот другое соответствие множественное английское — единственное русское: suburbs - окраина

There is a lot of talent. - Существует много талантов.

Еще одну трудность, которую переводчик должен преодолеть это перевод грамматической категории вида. В английском языке такое понятие давно утратило свое значение и не использует такого понятия как совершенный и несовершенный вид, и при переводе переводчик использует глагол простого времени или перфектное настоящее.

Потери составили огромную сумму.

Loss account for a lot of sum of money.

Многие теоретики и практики перевода к грамматическим трансформациям относят также и словообразовательные трансформации. Это становится возможным, благодаря огромному количеству аффиксов и суффиксов, и такое явление более характерно для английского языка, а не для русского языка. Суффикс *able* является одним из продуктивных и образует, прилагательные от глаголов. В нем обычно присутствует модальное значение,

поэтому его часто переводчики используют для перевода, передачи таких модальных слов, как “возможно”, “невозможно”, “нельзя” “вероятно” и др.:

Река была беспокойная и плыть было невозможно.

The river was not calm and unswimmable.

В данном предложении вместо двух слов — плыть невозможно — заменяется использованием всего одного слова *unswimmable*.

И даже в этом случае мы прибегли к использованию словообразовательной трансформации, но это в свою очередь привело к использованию синтаксического преобразования. Среди того количества трансформаций или преобразований переводчику возникает необходимость использовать немотивированные трансформации. Что это за такой тип трансформации и как мы можем его описать. Данный тип трансформации относится к разряду переводческих ошибок. В практике переводчик используя данный тип трансформация искажает самое ценное что есть в тексте — он искажает смысл переводимого текста. Как мы уже указывали профессиональная деятельность устного и письменного переводчика сильно отличается, так вот таким типом трансформации чаще всего пользуется устный переводчик. Все это происходит по той причине, что устный переводчик ограничен во времени, работает в жестких временных рамках нет времени подумать, найти, анализировать, все надо делать сейчас и как можно быстрее. Зачастую говорят, что устный переводчик может всегда переспросить говорящего или попросить повторить, и даже в этом случае нельзя говорить о равноценности устного и письменного перевода. Среди переводчиков профессионалов и начинающих, бытует мнение, если переспросить это будет указанием на ваш профессионализм. Два совершенно разных вида перевода и требования к каждого сильно разнятся и отличаются. И устный переводчик должен создать текст переводящего языка из той информации, которой он владеет, может быть вероятность, что не понял до конца смысла высказывания, и это все ведет к немотивированным трансформациям. Как мы уже упоминали, переводческие трансформации или преобразования в переводческой практике встречаются редко в чистом виде, чаще всего они сочетаются друг с другом, например грамматическая трансформация может идти одновременно с лексической, и замена сопровождается перестановкой. И все факторы приводят к такому понятию, что процесс перевод не простой и не односложный процесс, а наоборот сложный процесс. Для синтаксиса информационных материалов на английском языке характерно книжное направление с употреблением сложных, особенно сложноподчиненных предложений, причастных и деепричастных оборотов. Также именно для русского языка характерно использование пассивных конструкций (открыта новая здравница, отправлено поздравление и пр.), а также обобщенно-личных форм глаголов информационной семантики (информируют, сообщают, передают). Особо следует указать на тот факт, что при переводе переводчик заменяет те грамматические понятия, которые отсутствуют в русском языке, например, герундий заменяем на существительное, артикль вообще в большинстве случаев мы опускаем, изменение единственного числа на множественное и наоборот. Но при переводе данной тематики не только грамматические трансформации происходят, но также имеет место лексические трансформации или изменения текста, например, замена того понятия, которое характерно для англоязычных текстов, а для русскоязычного текста он не характерен. Такими отличиями изобилует именно газетно-информационный текст. В газетах и журналах идет огромное количество использования имен собственных и географических названий, а также мер длины, веса и другие измерительных данных. Реалии, присущие только для английского языка вызывают трудность при переводе, особенно систем машинного перевода, машина то есть, компьютер не понимает всех культурных и национальных характеристик данного изложения информации. И конечно только человек-переводчик, может справиться с таким заданием, но для выполнения или осуществления данного вида перевода, переводчик должен

иметь отличные фоновые знания. Приведем пример выдержку из газеты: «We can't know what is going to fill machine 396 RZ,» he said. «I don't mind why France needs machine 396 RZ»

Русскому читателю не понятно что же такое 396 RZ, поэтому при переводе переводчик должен разъяснить эту реалию. 396 RZ это наш аппарат, применяемый в медицине, и это вносит разъяснения для русского получателя. Поэтому перевод будет звучать:

«Я даже не знаю, как можно справиться с этими аппаратом для обследования заболеваний? Я просто не понимаю, зачем они нужны Франции?» - сказал он.

Такого рода добавочная или разъяснительная информация просто необходима для передачи, таких понятий, как названия учреждений, фирм, печатных органов. Так как реалия каждого языка и каждого народа уникальны и повторы просто невозможно. И для того, чтобы выйти из этой ситуации с достоинством, переводчику необходимо прибегать к пояснениям.

Список использованной литературы:

1. Левицкая Т. Р., Фитерман А. М. Теория и практика перевода с английского языка на русский. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 2003
2. Васильева А. Н. Курс лекций по стилистике русского языка. М. «Русский язык». 2016 .
3. Кухаренко В. А. Интерпретация текста. – Л.: Просвещение, 2009.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 2001.
5. Комисаров В. Н., Слово о переводе.- М.:Высшая школа 2003.
6. Паршин А. Теория и практика перевода.- М.: Русский язык, 2000.
7. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык. Учебник для вузов. –4-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2002.
8. Комисаров В.Н., Лингвистика перевода.-М.: 2000.
9. Разинкина Н. М. Функциональная стилистика английского языка. – М.: Высшая школа, 2009.
10. Бархударов Л.С. Язык и перевод.- М.: Высшая школа, 2015
11. Комисаров В. Н., Рецкер Я. И., Тархов В. И. Пособие по переводу с английского языка на русский. – М.: Высшая школа, 2005.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

**Бұлқайрова Г.Ж., Әділшинова А.Н., Иманғалиева А.Ж., Мәуметова А.Ш.,
Тойгулыева Ш.А.**

*6B01211 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» білім беру бағдарламасының
3 курс (3 жылдық) студенттері*

Досмурзаева А.С.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада егемендікке қолы жеткен қазақ қоғамының бүгінгі әлеуметтік объективтік сұранысы - мектепке дейінгі балаларды адамгершілікке тәрбиелеу арқылы елдің келешегін әзірлеу ең негізгі мәселенің біріне айналды. Оны жүзеге асыру - қазақ халық педагогикасының бір саласы - ұлттық ойындар негізінде деп білсек, оның тиімді әдістерін белгілеп, жөн-жосығын айқындау қажеттігін туғызып отыр. Мектепке дейінгі тәрбие жөніндегі жазылған еңбектер мен ғылыми зерттеу жұмыстарының бәрінде де адамгершілікке тәрбиелеу жолдары жалпы айтылғанымен, мектеп жасына дейінгі тарда тәрбиелеу жолдары нақты сөз болған емес. Осы бір кеңістіктің орнын толтыру ниетімен бұл тақырыпты арнайы қолға алдық.

Түйінді сөздер: тәрбие, ұлттық тәрбие, адамгершілік, ойын

ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПОСРЕДСТВОМ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР

**Бұлқайрова Г.Ж., Әділшинова А.Н., Иманғалиева А.Ж., Мәуметова А.Ш.,
Тойгулыева Ш.А.**

Студенты 3 курса (3 года) по ОП 6B01211 – «Дошкольное обучение и воспитание»

Досмурзаева А.С.

Кандидат педагогических наук, старший преподаватель

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Ақтөбе, ул. Әйтеке би, 52;

В статье подчеркивается, что одним из основных вопросов стала разработка будущего страны посредством нравственного воспитания дошкольников - сегодняшнего социального объективного запроса казахского общества, достигшего суверенитета. Его реализация - одна из областей казахской народной педагогики-основана на национальных играх, что обуславливает необходимость определения эффективных методов их реализации. Несмотря на то, что во всех написанных работах и научно-исследовательских работах по дошкольному воспитанию в целом были озвучены пути нравственного воспитания, в дошкольном возрасте не было конкретных слов о путях воспитания. Мы специально взяли за эту тему с намерением компенсировать это пространство.

Ключевые слова: воспитание, национальное воспитание, нравственность, игра

MORAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN THROUGH NATIONAL GAMES

Bulkayrova G.Zh., Adilshinova A.N., Imangalieva A.Zh., Maumetova A.Sh., Toigulyeva Sh.A.

3rd year students (3 years) on the educational program 6B01211 – "Preschool education and upbringing"

Dosmurzayeva A.S.

Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

One of the main problems of the article is the development of the country's future through the moral education of preschool children - today's social objective demand of Kazakh society, which has reached sovereignty. Its implementation is based on one of the branches of Kazakh folk pedagogy - National Games, which create the need to identify and determine its effective methods. Despite the fact that all the written works and research works on preschool education mention the ways of moral education in general, the ways of preschool education are not specific. In order to fill this space, we have taken up this topic specifically.

Key words: Education, National Education, morality, game

Ұлттық ойынның дамуы мен пайда болуына арналған ғылыми зерттеу жұмыстары әр саладан баршылық. Зерттеу мәселесімен педагогтар, философтар, психологтар, тарихшылар, этнографтар, өнер қайраткерлері т.б. шұғылданды. Ал бала ойынына тән сипаттарды ескере отырып тамаша образдар жасаған ұлы жазушылар мен өнер қайраткерлері адамзат дамуының барлық кезеңдерінде болды. Ойынның пайда болуы, дамуы жөнінде бұлардың бәрінің ой-пікірлерінің тоғысар арнасы-ойын іс-әрекеттің алғашқы қадамы, өмір шындығының көрнісі, бейнелік сәулесі. Іс-әрекет ойыннан басталады. Бала ойнағанда өзі көріп, біліп, байқаған өмір құбылыстарына, ересек адамдардың іс-қимылына еліктеу тұрғысында бейнелер жасайды. Шартты түрде ойынға мақсат қойып, сол мақсатқа жету жолында іске, әрекетке кірісіп және өзінің қиялына дес беруі - ерекше көңіл аударарлық мәселе екендігі әр саладан, әр деңгейде талданған байырғы тақырып.

Балалық кездегі ойынды тәрбие мәселесінен бөлуге болмайды. Екеуі бірлікте қаралады. Ал тәрбие туралы айтылған даналық ойларға зейін қойсақ, алдымен бүкіл әлемнің ұстазы атанған ұлы бабамыз Әл-Фарабидің пікірлеріне жүгінеміз.

Алып ойдың кеніші - Әбу Насыр Мухаммед ибн Мухаммед ибн Тархан ибн Ұзлағ Әл-Фараби (870-950ж) дүние жүзілік ғылыммен, даналық болжамдарымен ықпал еткен ұлы ғалым! "Ақылдың мәні туралы", "Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы", "Мемлекет қайраткерлерінің нақыл сөздері", "Бақытқа жету жайында" т.б. еңбектерінің тағылымы мол. Әділдік, инабатылық, мейірім, жомарттық-адамгершілік көрсеткіші екендігі әр саладан баяндалған. Тәрбие мәселесінде адамгершілікті бірінші орынға қойды.

Адамды бақытқа жеткізетін даналық жол-қайырымдылық, имандылық, адамгершілік екендігін әр жақты дәлелдеді. Ал оған жетудің кілті тәлім-тәрбие, адамның өзін-өзі тежей білуі екендігін айтып: "... адамгершілікке негізделген татулық, жарасымдылық, келісе білушілік бақытқа жеткізеді. Бұл - қайырымдылық", -деп көрсетті ұлы бабамыз. Болашаққа үміт сеніммен қарау мен соған ұмтылу ешкімді жәбірлемей, ар-намысына тимей қарым-қатынас жасау - әділет жолы. Бұл қасиеттер тәрбие арқылы адам бойына сіңетіндігіне сеніп, оған машықтанып, жаттығуды қолдады.

Адамда болуға тиісті ізгілік пен қайырымдылықтың өнегелі үлгісін данышпан бабамыз былай тізді:

Тәні таза, дене бітімі мінсіз, өмірге бейім, икемділік;

Тиісті мәселенің жәй-жапсарын ақиқат шындыққа сәйкес жете түсініп, ұғына білушілік;

Түсінгенін, көргенін, естігенін, аңғарғанын жадында сақтап ұмытпаушылық;

Байқағанын сол заматта ұғынатын алғырлық, ишаратты тез аңғаратын ақыл иесі

болушылық;

Ой-түсінігін тапқырлықпен дәл де айқын жеткізе алатын тілмарлық;

Өнер-білімге құштарлық, оқудан және үйренуден жалықпайтын еңбекқорлық;

Ішіп-жеуге қанағатшыл, сауық құмарлық пен ләззатшылдыққа жирене қарайтын тазалық пен пәктік;

Шындықты сүйіп, өтірік пен суайттықты, жалғандықты жеккөрушілік;

Жаны асқақ, ар-намысын ардақтап қорғай білушілік;

Игі іске ынтазарлық және пасықтыққа аяқ баспаушылық;

Дүние қоңыздыққа жирене караушылық;

Әділетті сүю, озбырлық пен опасыздықты жек көріп, зардап шегушілерге кол ұшын бере білушілік;

Қыңыр, нойыс мінезділерге қарыспай-ақ тойтарыс беріп, жасқануды білмейтін батылдылық пен ержүректілік.

Бұл игі қасиеттерді бойға дарыту-бала дүниеге келген кезден бастап жүйелі түрде жүргізілуін ұлы ұстаз кайырымды қала басшысына тән мінез-құлықтар арқылы меңзей отырып, адамгершілік әдептің ізгі сипаттарын белгілеп берген болатын. Тәрбие арқылы жүзеге асуға тиісті асқақ арманға толы бабамыздың педагогикалық толғанысы осыдан он бір ғасыр бұрын айтылғанымен де, күні бүгінге дейін өзінің қадір-қасиетін жоймаған, қайта уақыт озған сайын жаңарып жасара беретін пайымдаулар. Егемендікке қолы жаңа ғана жеткен еліміздің болашақ иегерлерінің бойына ұлы ұстаз нұсқаған адамгершілік әдістерінің мейірім шапағаттарын балбөбектердің сәбилік шағынан бастап дарытуға ниеттенсек, басшылыққа алсақ ісіміз табысты болары хақ. Әрине, дана ойшыл бабаларымыз ұсынған тәлім-тәрбиелік пайымдауларын бала ойыны арқылы жүргізілсін деп айтпағанымен де, сәбилік шақтағы тәлім, үйрету, тиісті әдет дағдарларын меңгертіп машықтандырудың тиімді жолы ойын екені баршаға аян. Қазақ халқының көне тарихындағы аты әлемге мәшһүр болған ойшылдарының тәрбие жөніндегі даналық ойларын шола қарағанда ХІ ғасырдың ұлы мұрасы Жүсіп Баласағұнның "Құтты Білік" ("Құдадғу білік") еңбегінің орны ерекше. Өзі өмір сүрген уақыт деңгейінен Жүсіп Баласағұн "Құтты білікте" (1069 жылы жазылған) адамгершілік қасиеттерін сипаттап, өнегелі тәлімдерді келер ұрпаққа бағыштаған. Бұл дастан 72 тараудан тұратын 6600 тармақ болса, онда- Әділет, Бақыт, Ақыл, Қанағат деп аталатын бейнелік есімдер арқылы аталып отырған төрт қасиет суреттелген. Дастандағы кейіпкерлер кеңесінде өмір сүрудің ережелері, мінез-құлық, ақыл-ой, адамгершілік әдептерінің озық үлгілері, дидактикалық таным-түсініктер суреттелген. Ізгілікке жетелейтін ғибраттар айтылған:

Тәрбиеші ал ізгілікті, көшелі,

Ұл-қыз жақсы, таза болып өседі...

Ұл-қызыңа әдеп үйрет, білім бер. Бастауы көне ғасырда жатқан адамгершілік танымда тәрбиенің ізгілік жолы отбасынан басталатындығын Жүсіп Баласағұн дөп басып, дәл суреттеген:

Ақ сүтпенен бірге енеді жақсылық,

Айнымайды еш, алғанша ажал, қапсырып...

Іште біткен қылық, парыз мойнына

Бірге кетер қара жердің қойнына

Халықтық тәрбие адамгершілік, адалдық, қайырымдылық өнегелері отбасынан бастап өркендетіп, салт-дәстүрге орай бойға дарытатындығына ден қойған. Адамзаттың тарихи даму барысында елді мекендердің күрт өсуі, қалалардың кенеюі, қоғамдық өзгерістерге қарай отбасылық тәрбиемен қатар, әсіресе, біздің заманымызға тән ұжымдық тәрбиеге негізделген балабақшада жүргізілген тәрбие саласы өркендеді.

Бұл-өзіне үйлесімді тәрбие ісін керек ете бастады. Демек, тәрбие ана сүтімен дарыса,

адамның бүкіл өміріне жалғаса келетін құбылыс екендігін және отбасылық өнеге қандай болса, келешекте оның нәтижесі де сондай болатындығын нақты нұсқаған ол:

Егінжай бір бұл дүние көлемі,
Немене ексең, соның ертең өнеді.
Сенікі -шындық, менікі-ойын,
Бой ұсындым шынға, ойынды қойдым.
Жіберме зая күніңді өтер,

Өткен күн келмес, өтер де кетер. Ұлы гуманистік тәлімдік ақыл-кеңес - баланы неғұрлым жас кезінен бастап үйретсе, соғұрлым бойға тиянақты дарып, машықтық дағды бүкіл тірлігіне жалғаса кетеді. Ол үшін қарым-қатынасындағы мінезділіктілікті бойға сіңіріп және оғаы үйрету керек екендігі жөнінде берер ақылы мынау:

Егер ашу- өкпең келсе, кызуланба сабыр қыл,
Сабырлы кісінің сүйеніші алда,
Өкпелесең ашуланба, налыма,
Сабыр соңы-салқын сая жаныңа

Халықтың дәстүрлі сипатына үйлесімді мінез-құлыққа тәрбиелеу-әрбір тұлғаның жарасымды тіршілік етіп, өміріне көрік беретіндігін нұсқайды.

Кісі көңілі нәзік шиша, шарайна
Мүқият бол, шағып алма, абайла.
Ашуда-сақ, сабырлы бол сасқанда....
Жылы сөзбен күле сөйле, жадырап
Бақыт қонып күтың тасыр жамырап...

Жомарт, сақи бол, қырсығып есірмей Ұлы бабамыз құрмет тұтқан мінез-құлық жөніндегі толғаныстарын және халқымыздың дәстүрлік ғұрыпы мен танымына орай айтқан әр саладағы тәлімдік болжамдарын, дидактикалық пайымдауларын өмірге жарасымды қолдана білсек, бүгінгі ұрпаққа ешбір жаттығы жоқ, өмірін көріктендірерлік ғибраттар.

Ғасырлар қойнауында жатқан жазбаша жеткен мұраларымыз жөнінде сөз еткенде XII ғасырда өмір сүрген Қожа Ахмет Иссауиді (1094-1167ж) айта аламыз. Оның үстіне бүкіл әлем халқы 1500 жылдық мерей тойын тойлады. Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет кесенесі-дүние жүзіндегі тандаулы мәдени ескерткіштердің бірі. Қожа Ахметтің "Диуани Хикмет" ("Даналық кітабы") әдебиеттің алтын қорына қосылатын туынды болуымен бірге, тәлім-тәрбиелік пайымдауларының да мәні зор. Сопылық жолға берік бекіген бабамыз ұстанған тәрбиелік қағидасы-құдай жолына берілуге негізделген әділеттілікті тұтыну. Ойшыл ұстаздың тәрбие жөнінде берер ақылы-ешкімге қиянат жасама, зәбір көрсетпе, дүниеқұмарлық пен баққұмарлыққа салынба, жоқ-жітік пен кем-кетіктерге шын ниетіңмен жәрдемдес, пейілің таза болсын. Тәрбие арқылы бойға сіңірілетін өмір сұрудің басты ережесі-қанағат пен рақымшылдық, тағдырға тағзым етіп, басқа түскенге көне білу, үлкеннің сөзін, білікті ғұламаны және ұстаз ақылын екі етпей ұғыну қағидалары. Бұлардың бәрі білім мен тәрбие арқылы бекітіндігіне сеніммен қарады, оны жұртшылыққа өнеге етті: Ақ дәптерге даналық сөзді жаздым...

Несібіңе берілген қанағат қыл...
Әуелде ақыл-ойдан кенде болдым,

Біртіндеп білім алып жөнге келдім. Тақуалықты пір тұтқан ғұламаның "Даналық кітабы" сәуегейлік ойға толы. Адамның тәлім-тәрбиелік таным-түсінік көкжиегін кеңейтерлік ойларын діни нанымдарымен дәйектеп, тағлым алуға шақырады.

Тартынып көп қылықтан пенде болдым-

Алланың ақ жолына түстім міне Ақынның айтары адамның басында кездесетін кемшілік пен қатесі назарға ілінсе, оны ақыл көзімен көріп, көңіл қаламымен түзеу-алла алдындағы пенделік парыз. Алла тағаланың рақымшылығы мол екендігін "Өзі қайран, көңілі

ойран, көзі жасты" пәнда шын ниеттеніп әділет жолына ұмтылып, тәубаға келсе, мейірімі мол құдай тағаланың шапағаты мол екендігін түсіндіріп, адамгершілікке шақырады. Тақуа ақын Иассауи Мұхамед пайғамбар жасына келген соң, пайғамбарды аза тұту белгісі ретінде қалған өмірін қылуette (жер асты үйде) өткізсе, мұның өзі мұрат тұтқан танымына берік берілгендіктің тағылымы деп таныған абзал. Хиқмет-тәлімдік өнегесі мол, алла тағаланың ақ жолына берілуді насихаттайтын айтулы еңбек, педагогика тарихында арнаулы зерттеуді тілеп тұрған туынды.

Қазақстандағы ғылымның әр саласы бойынша айтылған қадау-қадау ізденістер мен жеке пікірлер болмаса, түбегейлі зерттеулер жазылмағандықтан, халқымыздың ертедегі дана ойшылдарының педагогикалық тағылымдары жұртшылыққа толық жетпей отыр, оны жүзеге асыру - болашақтың ісі.

Ұлттық тәлім-тәрбиенің маңызы және оның жеке тұлғаның рухани дамуына тигізер әсері туралы ой-пікірлердің қалыптасуына Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев сынды халқымыздың ойшылдары, ағартушылары мен өнер қайраткерлерінің қосқан үлесі зор болды.

Ы.Алтынсарин халық педагогикасының адамгершілікті, үлкенді сыйлауға, өнеге үйретуге уағыздаған негізгі қағидаларын жақсы біліп, оны басқа халықтардың озат ой-пікірлерімен толықтырып дамытты. Ол елін надандыққа қамап отырған феодалдық-патриархалдық, кертартпа отаршылдық саясатты сынай отырып, туған халқының келешегіне зор сеніммен қарайды.

Шоқан Уәлиханов "Жоңғар очеріктерінде" әр түрлі қимыл-әрекетті ойындар мен асық ойындары тайпалық одақтарда ересектер арасында дамып кейін келе жас өспірімдердің үлесіне қалғандығын талдайды. Себебі үлкендерден көргенін бала өздері үшін үлгі санап, өнеге ретінде күн ұзаққа ермек етіп, үйде де, далада да ойнайды. Бала өмірі ойынға байланысты. Ойынсыз олар өсіп, өркендей алмайды-бұл қай заманның болса да шындығы, өмірдің заңдылығы.

Тәрбие мақсатының айналасындағы айтыс көне (антик) заманынан басталады. Көне данышпан ойшылдар тәрбиенің негізгі мақсаты- рақымшылық, адамгершілікті тәрбиелеу екеніне келісті. Ал рақымшылық, адамгершіліктің не екенін түсіндіруге келгенде, олардың ойы әр түрлі болып келеді.

Платон адал, сезім және жігер сияқты қасиеттерді алдымен дамыту қажет деп есептесе, Аристотель ерлік пен шыдамдылыққа, әділдік пен ұстамдылыққа, ақылдылық пен рухани жан тазалығына көңіл бөлген.

Я.А.Коменский тәрбиенің күшіне шексіз сенген. "Ана мектебі" шығармасының эпиграфы ретінде Цицеронның мына бір сөзін алған: "Бүкіл мемлекет негізі - жастарды дұрыс тәрбиелеуде". Я.А.Коменскийдің пікірінше, тәрбие жұмысы үш мақсатқа бағытталуы қажет: өзін-өзі тану, қоршаған ортаны білу (ойын, ақыл тәрбиесі), өзін ұстай білуі (рухани тәрбие), құдайға бағышталу (діни тәрбие).

Ағылшын философы және педагогы Дж.Локк тәрбиенің ең басты мақсаты- ер жігіттікті қалыптастыру- "өз ісін ақылды да жан-жақты жүргізе алатын" адамды тәрбиелеу деп санаған. Сонымен қатар Бұндай адам белсенді, іскер болып, ұшқыр ойлы, білімді болып келуі қажет деп есептеген.

Француз материалисі К.Гельвеций тәрбие негізіне "біртұтас мақсат" қажеттігін айтқан. "Тәрбиешінің мақсаты- азаматтардың жүрегін адамгершілікке, ақылдарын шындыққа, ақыры соңында сезімтал да дұрыс пікірлі азаматтар тәрбиелеп, өз пікірлері қоғамның мүддесімен пікірлес патриоттар шығару".

Ж.Ж. Руссо тәрбие мақсатын жалпы адамгершілік құнына негіздеу пікірін тұрақты ұстаған. Тәрбие адамға не үшін қажет? Алдыменен, адам жер бетіне әлсіз, дәрменсіз болып туылады. Тәрбиенің мақсаты - адам қалыптастыру. "Өмір сұру - міне, мен үйреткім келетін

кәсіп. Менің қолымнан шыққан соң - осымен келісемін-ол сот емес, солдат емес, молда емес: ол алдыменен адам болады: қажет болған жағдайда ол адам бола алады, тағдыр оны қалай тәлкегіне салса да ол қашан да өз орнын таба алады".

Швейцар демократ педагогы И.Песталоций тәрбие мақсаты -адамның бойындағы табиғаттан туылған қасиетті жетілдіру, үнемі ұштау, осының нәтижесінде "адамның күш қуатын, талабын жан-жақты дамыту". Прусс педагогы әрі философы Э.Канттың тәрбие жүйесіне сіңірген еңбегі үлкен. Тәрбиеге Кант зор үміт артып және тәрбие мақсаты балаларды ертеңгі күнге дайындау деп көрсеткен: "Балалар бүгінгі күн үшін тәрбиеленбеулері қажет, келешек үшін, адамзаттың жақсы болашағы үшін, яғни адамзаттың болашақ ойы, орны үшін тәрбие алулары қажет". Канттың жолын қуушы неміс педагогы Ф.Рейн бұл мақсатты дәлелдей түседі: "Тәрбие баладан нағыз жақсы адамды қалыптастыруы қажет, адам зейінін қоюға тұратын нәрсеге еліктейтін, өз халқы үшін пайдалы қызмет атқаратын, адал, діни адамды тәрбиелеуі қажет". Неміс педагогы И.Гербарт тәрбие мақсаты- адамды жан-жақты қалыптастыруда, үйлесімді тәрбие беруде деп санаған. Тәрбиенің үлгісі- ол жақсы адам. Бұл мақсатты мәңгілік және бұлжымастай көрген Гербарт қоғамда қалыптасқан тәртіпті сақтап, құрметтеп , қарым-қатынас жасай алатын адам тәрбиелеу керек деп көрген. Орыс социал-демократтары дүние жүзіне тәрбиенің мақсаттарын өз көзқарастарынан, өз тұрғыларынан ұсынған.

В.Г. Белинский XIX ғасырдың 40 жылдары царизм мен крепостнойлық езгімен күресшіні тәрбиелеу жөнінде жазды. А.И. Герцен тәрбие мақсаты - қоғамдық зұлымдықпен күресе білетін еркін, іскер, адамгершілігі мол, жан-жақты дамыған адам тәрбиелеуде деп көрсеткен. Чернышевский болса тәрбие мақсаты-қоғамға, адал, таза, өз мүддесін қоғам мүддесімен біріктіре алатын адамды тәрбиелеу деп санаған. Ұлы орыс педагогы К.Д. Ушинский: "Біз батыл айта аламыз, рухани тәрбие тәрбиелеудің басты мақсатын құрайды, ой-өрісін дамытып, басты білімге толтырудан да басты мақсат деп санаймыз", - деген. Революцияға дейінгі А.Тихомировтың "Педагогика, дидактика, әдіс курсы" тәрбие мақсатын былайша анықтайды: "Ақылды да мейірімді адам - міне, талассыз да мызғымайтын тәрбие мақсаты, құдай сөзі де халық пікірі де осылай түсіндіреді". Осындай пікірді тағы бір орыс педагогы М.Демков айтады: "Адам өмірінде зор орынды дін мен өнегелі дүние алады". Адамның өнегелі тәрбиесіне көбінесе осылар әсерін тигізеді. Осы ерекшеліктерді нығайту өнегелі-діни тәрбиенің мақсатын құрайды. Халықтық негіз - революцияға дейінгі орыс тәрбие жүйесінің маңызды талабы. 1913 жылы шыққан "Педагогика" оқулығында анық айтылған: "Жас ұрпақты қоғам үшін тәрбиелеу қажет". "Өз ісімен қоғамға абырой болатын, оның күшін жоғарылататын, сапасын жақсартатын ерікті де пайдалы қоғам мүшелерін қалыптастыру" - кандай да болмасын тәрбиенің, ең жәй әскери тәрбиеден күрделі мәдени тәрбиеге дейінгі мақсаты осы.

Адамгершілік тәрбиесінің жалпы міндеті мектеп жасына дейінгі балалардың мінез-құлқы мен тәртібін, адамгершілік сезімі мен сана нышандарын, адамгершілік түсініктері мен мінез-құлқын қалыптастыру болып табылады. Адамгершілік сезім, адамгершілік түсініктерді меңгерудің негізінде туып, балалардың іс-әрекеті мен мінез-құлқынан, тәртібінен көрініс табады.

Баланың алғашқы адамгершілік түсініктерін аңғарып, мінез-құлқы мен тәртібін қалыптастыруда мектепке дейінгі шақ - ең жауапты кезең. Балалар үй ішіндегі жақындарымен қарым-қатынасында, оқу-тәрбие ісінде, тікелей өмір тәжірибесінде ненің жақсы, ненің жаман екенін байқайды, жақсы мен жаманға үлкендер тарапынан берілген бағаны меңгереді.

Психология ғылымы да баланың айналадағы болмысты дұрыс түсінуі мектеп жасына дейін қалыптасатынын, олар өз айналасындағы адамдардың көзқарасы мен талпынысынан, мұраттарынан жастайынан-ақ үлгі алатынын

дәлелдеді. Бірақ бұл өзгерістердің бәрі де өзінен-өзі немесе жүйкенің туа біткен заңдылық күші арқылы емес, әдейі мақсат көздеп ұйымдастырылған оқу-тәрбие үстінде іске асады.

Мектеп жасына дейінгі балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің нақты міндеттері: 1) балалардың үй-ішіне, жақындарына, құрбыдостарына, жалпы адамдарға, Отанға деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеу; 2) адамгершілік ережелеріне сай балалардың мінез-құлқын, ұйымдасқан тәртібін, мәдениеттілігін, жақсы әдеті мен дағдысын қалыптастыру; 3) балалардың адамгершілік түсініктері мен қасиеттерін тәрбиелеу.

Адамгершілік тәрбиесінің мазмұнына баланың Отанға, адамдарға деген сүйіспеншілігін тәрбиелеу жатады. Ол үшін алдымен балалардың ата-анасына, үйіне, туған жеріне, оның табиғатына, өз аулына, қаласына, туған-туысқандарына, дос-құрбыларына, балабақшаға деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеу қажет.

Елге сүйіспеншілікті тәрбиелеудің пәрменді құралы — халықтың тілі, мәдениеті мен көркемөнері. Ана тілі — халықтың тарихы, шежіресі, халықтың ең зор ақылшысы, ұстазы деп бағалаған К.Д.Ушинский. Бала әдеби шығармаларды: өлең, ертегі, ән, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал мен мәтел, батырлар жырын тыңдау арқылы ана тілінің байлығы мен әсемдігін меңгерумен қатар оны сүюді үйренеді.

Балаларды халықтың қолөнерімен, қазіргі композиторлардың сан түрлі азаматтық тақырыптарға арналған әндерімен таныстыру балалардың қуанышын, көңілді сезімін дамытып, ұшқыштарға, ғарышкерлерге, теңізшілерге, туған жерге, Отанға деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелейді.

Адамгершілік тәрбиенің мазмұнына балаларды интернационалдық рухта тәрбиелеу де жатады, өйткені ол адамгершілік тәрбиесінің негіздерінің бірін құрайды. Балабақшада көптеген ұлттың балалары бар, олардың бәрі бірдей тәрбиеленіп, бірдей қамқорлыққа бөленеді. Осының өзі-ақ - балалардың бір-біріне жолдастық, достық сезімін тәрбиелеудің ең қолайлы жағдайы.

Тәрбиеші суреттерді, көркем әдеби шығармаларды, әр ұлттың балалар әдебиетін пайдалана отырып, Қазақстанды мекендейтін сан ұлттың өмірі, тұрмысы, еңбегі, өнері жөнінде әңгімелейді, соның негізінде ұлттарға, халықтарға, жалпы адамзатқа деген сүйіспеншілік сезімін дамытуға мүмкіндіктер туады. Балалар арасында дұрыс қарым-қатынасты тәрбиелеу, тату балалар ұжымын құру - балабақша педагогінің негізгі міндеттерінің бірі. Балалар ұжымын тәрбиелеуде тәрбиеші адамгершілік принципіне сүйенеді.

Адамгершілік тәрбиесінің мазмұнына баланың адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеу де жатады, әсіресе олардың үлкендері сыйлау сезімін тәрбиелеу сәбилік шақтан басталады. Үлкенді сыйлау — асқаралы да асыл сезім. Үлкендердің беделін мойындау, тыңдау, көңіл бөлу, құрметтеу, қамқорлық жасау сияқты балалардың іс-әрекеттерін ұйымдастыру, бұл сезімнің көрініс табуы — жақсы тәрбиенің белгісі.

Тәрбиеші өмірдегі барлық материалдық және рухани байлық үлкен адамдардың еңбегімен жасалғанын, оны өздері күнделікті өмірде пайдаланып жүргендерін нақты мысалдар келтіріп түсіндіреді. Үлкендердің білімі, еңбегі біздің шаттық өмірімізді қамтамасыз етіп отырғанын, әсіресе өзін қоршаған адамдардың: тәрбиешінің, дәрігердің, күтушінің, аспазшының, даяршылардың еңбегін айтып, оларды бағалауды және үлкендерді қалай құрметтеу, сыйлау керектігін үйретеді. Кейде балалар үлкендерді сыйлау керек екенін біле тұрса да, оны орындамайды, себебі бала білімін, тәртібін, іс-әрекетін байланыстыра алмайды, өзін жақсы алып жүргісі келеді, бірақ оны қалай орындауды білмейді, ал кейде баланың қызығушылығы сана тұрақтылығын басып кетеді, кейде бала сөзі мен ісін бірлікте алып жүре алмайды. Әрине, баланың білімі бірден оның мінез-құлқы мен тәртібіне айналмайды, оған ұзақ уақыт дағдылану, үйрену керек, тәрбиеші осыларды шыдамдылықпен қалыптастырады.

Баланы шыншыл да адал етіп тәрбиелеу — адамгершілік тәрбиесінің мәнді белгісі.

Балалар кейде білместігінен мәліметтерді дұрыс бере алмай шатастырады. Мысалы, бір қыз әжесінің үйіне қысты күні барып қайтқан соң: "Мен әжемнің үйінде алма тердім", - деген. Бұл өтірік емес, ол алманы әжесінің үйіне күзде барғанда терген болатын.

Кейде ересектер тобындағы балалар өзі және жақындары туралы жалған айтады. Олардың батырлық іс істегені, батылдық көрсеткені жайлы мақтанады. Бұл өтірік айту ниетінен емес, батырлық пен батылдыққа талпынушылықтан, соған құштарлықтан туады.

Кейде баланың ойы шындықтан қиялға ағып өтіп, жалған айтып та қояды, бірақ оның алдайын деген ойы болмаған. Бұндай жағдайда үлкендер баланың қиялын бұзбай, көңіліне қаяу салмай, жолдастарының алдында абыройын түсірмей, оның қиялын ашып беруі керек. Әдетте, балалар өтірікті қорыққандықтан немесе жазаланудан қашқандықтан айтады. Сондықтан тәрбиеші баланың өтірік айтқанына көзі жеткен соң, оның не себептен айтқанын анықтап, олай істеуге болмайтынын түсіндіруі керек. Баланың бұл әдеттерін дер кезінде қойдырмаса, ол кейін өтірік айтуды әдетке айналдырып кетеді.

Ертегі, әңгімелерден, белгілі адамдардың өмірінен үзінділер оқып, шыншыл адамды халықтың құрметтейтінін, жақсы көретінін, одан үлгі алатынын, өтірікшілерді жек көретінін, сыйламайтынын айту арқылы шыншылдықтың жақсы қасиет екеніне көздерін жеткізгені жөн.

Адамгершілік тәрбиесіне қарапайымдылықта тәрбиелеу де жатады. Балаларды жөнсіз көп мақтау, артық бағалау зиянды ықпал етеді. Бұл кейде балалардың мақтаншак, өркөкірек, жалқау болуына әкеп тірейді, әсіресе қабілетті балалардың іс-әрекетін әділ мадақай отырып, оларға талап пен тапсырманы күшейте түскен жөн.

Қарапайымдылыққа тәрбиелеудің негізі - баланың адамгершілік қасиетін дұрыс, әділ бағалау.

Адамгершілік тәрбиесінің мазмұнына баланың мінез-құлқын тәрбиелеу жатады. Мінез-құлық дегеніміз - адамдардың өзін қоршаған ортаға, қоғамға, басқа адамдарға деген қарым-қатынасынан көрініс табатын тұрақты психикалық ерекшелігінің жиынтығы.

Балалардың мінез-құлқы мен тәртібін тәрбиелеу үшін бағдарламалық тәрбие міндеттеріне, олардың күші мен мүмкіндігіне сәйкестендірілген қолайлы жағдай тудыруға назар аудару қажет. Балабақшадағы заттарды пайдалану мен оларды күтіп ұстаудың, сақтаудың берік тәртібі, өзін қоршаған ортаның ұйымдастырылған өмір ағымы, айналадағы заттардың реттілігі болуы керек.

Балабақшадағы ұйымшылдық, реттілік, тәртіптілік оларды жақсы дағдыларға тез қалыптастырады. Себебі, балалардың тәртібіне педагогикалық әсер ету ғана емес, өзін қоршаған ортаның жинақылығы, балабақшадағы жұмыстың дұрыс жолға қойылуы да тиімді әсер етеді. Егер балабақшада қатаң, бірізді, жүйелі талаптар айқын қойылса (нені істеу, нені істемеу керектігі, қай жерде өзінді қалай ұстау керектігі, т.б. талаптар белгілі болса), бала тарапынан тәртіпті орындамаушылық, тыңдамаушылық деген болмайды. Баланың тәртібіне белгілі талаптар қою олардың орындалуын бақылаумен үштасады. Бақылаудың әлсіреуі балаға тәртіп бұздырады. Талап пен бақылау тәрбиешінің берген бағасы арқылы бекітіледі, ол балалардың іс-әрекетінің қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екенін тануға, тәртіп ережелерін игеруге мүмкіндік жасайды.

Балалардың тіршілігін, іс-әрекетін ұйымдастыруда күн тәртібі қатаң сақталуының үлкен тәрбиелік маңызы бар. Балалардың күнделікті іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыру, жүйелі педагогикалық ықпал ету, талаптар қою, оның орындалуын бақылау, теріс қылықтарын тежеу, тыйым салу — адамгершілікке тәрбиелеудің маңызды шарты. Осыларды орындау барысында балалардың тәртіптілігі әдетке айналады, бара-бара әрбір балаға қойылатын талап олардың өз талабы ретінде көрінеді.

Балаларға мінез-құлық, тәртіп, қоғамдық құбылыс, адамдардың еңбегі, еңбекке

қатынасы, бір-бірімен өзара қарым-қатынасы, адалдық, шыншылдық, батылдық, ерлік сияқты адамгершілік қасиеттер, балалардың өзін-өзі алып жүру ережелері жайында айтып отыру қажет. Бұл білімдердің қайнар көзі - өмірдің өзі, ал оларды меңгертудің жолы — ойын, еңбек, оқу-тәрбие үстінде таныстыру. Тәрбиеші адамгершілік ережелері, адамның жеке басына қойылатын талаптар туралы мағлұмат береді.

Балалардың мінез-құлқының, тәртібінің, білімділігінің негізі — балалардың өз істері мен үлкендерден қойылатын негізгі талаптардың дұрыстығы. Балаларда өзін бақылаудан гөрі асқаларды бақылау әдеті бұрын туады. Кейін бірте-бірте ғана өз тәртібіне саналы қарайтын болады.

Тәрбиешінің міндеті — балаға адамгершілік жайында білім берумен қатар, оны дұрыс тәртіпке, іс-әрекетке, басқа балалардың тәртібіндегі, өз басындағы кемшіліктерді саналы сезінуге үйрету.

Балабақшада жас ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі шарты — көпшілікпен өзара қарым-қатынасты қалыптастыру. Көпшілікпен қарым-қатынас жеке адамның мүддесін көптің мүддесіне бағындыруға, бірге өмір сүруге және еңбек етуге тәрбиелейді. Көпшілік өзара қарым-қатынастың алғашқы бастауы балалардың бірлескен іс-қимылында көрініс тауып, мақсат бірлігінде, мақсатқа жету үшін жұмыла күш жұмсауда іске асады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың даму ерекшелігін ескере отырып, төмендегі әдістер белгіленді: 1) тәрбиеші мен ата-ананың үлгісі, күнделікті өмірден үлгі-мысалдар келтіру; 2) балаларға жақсы мінез-құлық пен адамгершілік ережелерін үйрету, соған сай балалардың іс-әрекеттерін ұйымдастыру; 3) сендіру, түсіндіру; 4) мадақтау, кінәлау, айыптау, жазалау; 5) бағалау.

Пайдаланған әдебиетер тізімі

- 1 «Қазақстан-2030» стратегиясы, 1997.
- 2 Мектеп жасына дейінгі балалардың мемлекеттік міндетті білім беру стандартының жобасы. - Астана, 2006.
- 3 Қазақстан Республикасындағы этностық-мәдени білім беру тұжырымдамасы. - Алматы, 1996.
- 4 Александренков Э.Г. Этническое самосознание или этническая идентичность // Этнографическое обозрение. - 1996. - № 3. - С. 13-23.
- 5 Абильдин Ж.М. О логическом учении аль-Фараби. – Алматы: Наука, 1982, - 199 с.
- 6 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – 412 с.
- 7 Козлов В.И. Проблема этнического сознания и ее место в теории этноса // Советская этнография. – 1974. - №2. – С. 32-38.
- 8 Кушербаев К.Е. Этнополитика Казахстана: состояние и перспективы. –Алматы: Институт развития Казахстана, 1996. – 227 с.
- 9 Нысанбаев А.Н., Тайжанов А.Т. Этнокультурные традиции в духовном наследии М.О.Ауэзова. – Алматы, 1997. – 176 с.
- 10 Поршнев Б.Ф. Принципы социально-этнической психологии. – М., 1966. – 126 с.
- 11 Снежкова И.А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества // Советская этнография. – 1982 - №1. – С. 81-85.
- 12 Сулова Э.К. Воспитание у детей этики межнационального общения. – М., 1994.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАНЫҢ ОЙЫН ҚЫЗМЕТІНЕ ЖАҒДАЙ ЖАСАУ ЖӘНЕ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ

Дүйсенбаева Г.А., Зинуллина Д.З., Түзелбайқызы А., Жубатқанова Г.Д.
5B010100 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығының 4 курс
студенттері

Адильшинова З.У.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада баланың ойыннан толық мәнді дамуы тек тәрбиешінің мақсатты, бағдарлы іс-әрекеті қалыптастырылғанда көрініс алатыны көрсетілген. Сюжеттік-рөлдік ойында ол балаларға толық сюжеттің мазмұны мен мәндеріндегі өзара әдістер негізінде көрінеді; дидактикалық ойындарда тәртіпті көрсетіп, әрекеттің соңғы нәтижесін жылжымалы ойын жүргізуді ұйымдастыруда ойынның мәнін символын қызметін ашуға, қарсыластарының жетістіктерін бағалауға көмектесетінін. Тәрбиеші сонымен қатар, балалардың өзіндік ойындарын басқарып, оларды дұрыс бағытқа ойынның арнайы дайындалған кезеңдері арқылы нәтижеге қол жеткізетіндігі көрсетіледі.

Түйінді сөздер: ойындар, қимыл ойын, үстел үсті ойындары, дидактикалық ойындар

СОЗДАНИЕ УСЛОВИЙ И ПОДДЕРЖКА ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕБЕНКА ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Дүйсенбаева Г.А., Зинуллина Д.З., Түзелбайқызы А., Жубатқанова Г.Д.
Студенты 4 курса по специальности 5B010100 – «Дошкольное обучение и воспитание»

Адильшинова З.У.

Кандидат педагогических наук, старший преподаватель
Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52

В статье представлена, что полноценное развитие ребенка от игры может проявляться только при формировании целенаправленной, направленной деятельности воспитателя. В сюжетно-ролевой игре она проявляется у детей на основе взаимодвижущих приемов в содержании и значениях полного сюжета; в дидактических играх показывает дисциплину, помогает раскрыть суть игры в организации подвижной игры конечного результата деятельности, оценить успехи своих оппонентов. Воспитателю также представлена, что дети управляют своими собственными играми и направляют их в нужное русло, добиваясь результата через специально подготовленные этапы игры.

Ключевые слова: игры, подвижные игры, настольные игры, дидактические игры

CREATING CONDITIONS AND SUPPORTING THE PLAY ACTIVITY OF A PRESCHOOL CHILD

Duysenbayeva G.A., Zinullina D.Z., Tuzelbaykyzy A., Zhubatkanova G.D.
4th year students in the specialty 5B010100 – "Preschool education and upbringing"
Adelshinova Z.U.

*Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer
Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.*

The article presents that the full development of the child from the game can manifest itself only in the formation of a purposeful, directed activity of the educator. In the story-role-playing game, it manifests itself in children on the basis of interactive techniques in the content and meanings of the full plot; in didactic games, it shows discipline, helps to reveal the essence of the game in the organization of the mobile game of the final result of activity, assess the success of their opponents. The educator is also presented that children manage their own games and direct them in the right direction, achieving results through specially prepared stages of the game.

Key words: games, outdoor games, board games, didactic games

Бүгінгі таңда қоғамымыздың даму бағытында жан-жақты дамуын сауатты саналы азамат тәрбиелеу мәселесі жүктеліп отыр. Мұндай мақсаттың баянды болуы білім беру жүйесінің үлесіне тиетінін ескерсек, білім негізі мектепке дейінгі мекемеден бастауыштан басталғандықтан жас жеткіншектердің білімді, білікті болуына ойынның алатын орны ерекше. Ойын арқылы оқушыны білім алуға, оқуға қызықтыра отырып, тұлғалық дамуын қалыптастыруға болады. Мазмұны бойынша барлық дидактикалық ойындар оқушылардың ақыл-ой белсенділігін қалыптастырудың маңызды құралы бола отырып, олардың бағдарлама материалының негізгі тақырыптары бойынша алған білімдерін тереңдете түсуді, әрі пысықтауды көздейді. Бұл ойындар балалардың сабақ үстіндегі жұмысын түрлендіре түседі, олардың пәнге қызығушылығын оятып, зейін-ықылас қоюына баулиды және оқушылардың зиянын, ойлауын дамытады. Өмір тәжірибесін бір жүйеге келтіруге үйретіп жүйке жүесін демалдырады. Міне, сондықтан да ойын оқу әрекетінде жетекші рөл атқарады.

Ойындар. Балалардың ойындары әр түрлі болып келеді. Сөз сөйлеудің дамуы, тәрбиешінің білім қоры, педагогтарға оларда әртүрлі ойындарға деген іскерлікті қалыптастыруға: сюжетті-рөлдік, дидактикалық, қозғалмалы мүмкіндік береді. Балалар мінездегі ерекшеліктерді ажырата бастайды және өзінің іс-әрекетінде рйындардағы әдістерді, құралдарды пайдаланады.

Баланың ойыннан толық мәнді дамуы тек тәрбиешінің мақсатты, бағдарлы іс-әрекеті қалыптастырылғанда көрініс алады. Осылайша, сюжеттік-рөлдік ойында ол балаларға толық сюжеттің мазмұны мен мәндеріндегі өзара әдістер негізінде көрінеді; дидактикалық ойындарда тәртіпті көрсетіп, әрекеттің соңғы нәтижесін жылжымалы ойын жүргізуді ұйымдастыруда ойынның мәнін символын қызметін ашуға, қарсыластарының жетістіктерін бағалауға көмектеседі. Тәрбиеші сонымен қатар, балалардың өзіндік ойындарын басқарып, оларды дұрыс бағытқа ойынның арнайы дайындалған кезеңдері арқылы нәтижеге қол жеткізеді.

Әрбір топта дидактикалық тұрғыдан жабдықталған қуыршақ, оның күнделікті тұтуына керекті барлық заттардың комплектілері болуы керек. Стол үсті ойындарға лоо, домино, тақырыптық ойындар, пазылдар, леголар, қимыл белсенділігін, ептілікті талап ететін ойындар, мозайка типтес ойындар жатады. Ересек топтағы балалар үшін қағазға басылған стол үстінде ойналатын ойындар қызықты болады. Оларда табиғат құбылыстары, транспорттың алуан түрлері (кім не міндеі, немен жүреді, немен жүзеді, немен ұшады?) бейнеленген, ертегілердің кейіпкерлері қызмет көрсетеді.

Қимыл ойындар-балаға дене тәрбиесін беру құарды. Балалардың жүгіпу, секріу, лақтыру сияқты қабілеттерін жетілдіруге, дамытуға мүмкіндік береді. Қимыл ойындары баланың жүйке-психикалық дамуына, жеке басының, денсаулығының қалыптасуын да үлкен әсер етеді. Қимыл ойында ережелер ұйымдастырушы роль атқарады. Олар ойынның барысын жүйелігін, ойнаушылардың қарым-қатынасын, баланың мінез- құлқын анықтайды.

Қимыл ойындары ұлттық ойындар желісінде ұйымдастыруға болады. Мысалы, «Соқыр теке», «Арқан тарту», «Төс қағыспақ», «Көкпар», «Асық», «Бәйге», «тақия тастамақ» т.б. ойындар. Бала өмірінің кезеңі ойын арқылы жетіледі. Сол сияқты ойындар да жас ерекшелігіне сай жүргізіледі. Ойын балаларға сабақта да, серуенде де өте қажет, тіпті бала жай демалып отырғанның өзінде де ойын үстінде болады. Қимылды ойындар баланың барлық жас кезеңінде өтеді. Қазіргі таңда бағдарламасының технологиясымен жұмыс істеп жатқан кезде, оның аты айтып тұрғандай-ақ сабақтар ойын орталықтары арқылы өтеді. Мұнда балалар тек ойын орталықтарымен шектеліп қалады деген сөз емес, ертеңгілік жиында не болмаса сабақ соңында ойын түрлері міндетті түрде қолданылады. Тіпті балалардың қызығушылығына қарай олар сабақтан кейін де сол орталықта ойынын жалғастыра береді. Күні бойы балалар жабдықталған ойын орталықтарында ойын алаңы ретінде ойнай алады. Өмірдегі түсінігі еліктеуі, бақылауы осы ойын үстінде көрініс табады.

Баланы ана тілінде сөйлеуге, айналасын бақылап, тани түсуге жүргізілетін жұмыстардың негізгі бір түрі-дидактикалық ойындар. Дидактикалық ойындар мектеп жасына дейігі кезеңде баланың тілін дамытуда өте маңызды рөл атқарады. Балаға программалық материалды меңгеру, үйренген білім-дағдыларын бекіту жұмыстары осы дидактикалық ойындар арқылы іске асады. Осы сәбилерді қажетті білім-дағдыларына үйрету: түрлі тәрбие жұмыстарын жүргізу; олардың сөздік қорын молайтып, есту, көру, сөйлеу мөлшерін дамытып, жаттықтыру қиындыққа соғатыны сөзсіз.

Сондықтан балабақшаның тәрбиешілеріне арналған программалық жоспарды басшылыққа ала отырып, балалардың бақылап көргендерін тиянақтап, естеріне берік қалдыру, сөздік қарларын дамыту үшін төмендегідей дидактикалық ойындар ұсынылған: «Жасырылған затты тап», «Ғажайып қапшық», «Ойыншықты тап» (Оның түрін, көлемін, формасын атап айт-домалақ, көк, кішкене, т.б.). «Қолыңмен байқап көр, атын айт»(Бала дорбаға салынған заттарды қолымен танып, алады). «Көріп атын айт», «Жаңа қуыршақты қабылдау», «Қуыршаққа бөлме жасау», «Қуыршақты киіндіру», «Қуыршақты жуындыру» ойындары.

Нақтылы заттар не суреттер арқылы жүргізілетін ойындар: «Танып көр, есіңе сақта». (Үстелге бірнеше ойыншықтар қойылады. Шақырылған бала ойыншықтарды қарап көреді. Сонан соң теріс қарап тұрады да, сол ойыншықтардың атын атайды. Соңынан тәрбиеші ойыншықты өзгертіп қояды да, басқа балаларды шақыртып айтқызады).

Ойын әрекетінің бала психикасының дамуында шешуші қызмет атқаратындығы жайлы қазақ ғалымдары да Ж. Аймауытов, Т. Тәжібаев, М. Жұмабаев, С. Торайғыров, Ш. Құдайбердіұлы т.б. өз еңбектерінде осы мәселенің мән- жайын кең ауқымда даралап қарастырып, оған ғылыми тұрғыдан баға берген еді. Мәселен, Т. Тәжібаев баланың ойын әрекетін психологиялық тұрғыдан қарастырып, оның- тәлім- тәрбиелік, білімдік маңызын ұлттық тағылым беру аспектісімен ұштастыра отырып, зерттейді. Ол баланың психикалық даму және оның әр түрлі жан қуаттарының қалыптасу заңдылықтарын зерттеудің тәсілдеріне, мұндағы биологиялық және тарихи әлеуметтік факторлардың ролі жайлы мәселелерді талдай келе бұларды жүргізген қазақ балалабақшаларындағы тілектерге орайластыра отырып, бала психикасының даму ұстанымдарын олардың жас ерекшеліктеріне сәйкес жүргізу қажеттігіне тоқталады. Әдетте, ойын баланың қимыл- қозғалыс дағдылары мен тіршілікте бейімделу жағдайларын дамытатын болса, атап айтқанда ол баланың әрбір заттарды ұстап-тұтынуы нәтижесінде білімдік, тәжірибелік дағдыларын қалыптастыруға бейімдеп отыратын фактор болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Никитин Б.П. Ступеньки творчества или Развивающие игры. – 3-е изд.,

доп.- М.: Провещение, 1989

2. Учитель Статьи. Документы. Педагогич. поиск. Воспоминания. Страницы литературы/Ред.- сост. Д.Л.Брудный – М.: Политиздат, 1991.

3. Коменский Я.А. Великая дидактика. Избр. Пед соч. в 2-х т. – М.: Педагогика, 1982. т 1-570 с.

4. Песталлоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения в 2-х т – М.: Перосвещение, 1981. Т 1-334 с.

5. Сухомлинский В.А. Коллективтің құдіретті күші, Алматы, 1979.

6. Выготский Л.С. Педагогическая психология, Москва, 1991.

7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность.–М Изд. Полит.литер. 1977. 304 с.

8. Эльконин Л.Б. Избранные психологические труды, Москва, 1989.

**«ДҮНИЕТАНУ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ»**

Еркасова А.С., Бришаева А.К., Нұрлан Н.Н., Телегенова Р.А.
*6B01311 - «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру
бағдарламасының 3 курс (3жылдық) студенттері*

Досмурзаева А.С.
*Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Мақалада дүниені тану сабақтарында оқушылардың танымдық және ақыл-ой белсенділігін арттыру мақсатында өткен және қазіргі дидактиктердің, психологтардың және мұғалімдердің іс-тәжірибесі, оқытудағы көрнекілік принципін маңызы айқындалып, жалпыланған.

Түйін сөздер: дүние тану, көрнекілік принцип, әдіс-тәсіл

**«ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ПОЗНАНИЯ МИРА»**

Еркасова А.С., Бришаева А.К., Нұрлан Н.Н., Телегенова Р.А.
Студенты 3 курса (3 год) по ОП 6B01311 – «Педагогика и методика начального обучения»
Досмурзаева А.С.

*Кандидат педагогических наук, старший преподаватель
Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52;*

В статье раскрывается и обобщается опыт предыдущих и современных дидактиков, психологов и педагогов с целью повышения познавательной и умственной активности учащихся на уроках познания мира, значение принципа наглядности в обучении.

Ключевые слова: познание мира, принцип наглядности, метод

**«WAYS TO FORM STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE IN WORLDVIEW
LESSONS»**

Erkasova A.S., Brishayeva A.K., Nurlan N.N., Telegenova R.A.
3rd year students (year 3) on EP 6B01311 – "Pedagogy and methodology of primary education"
Dosmurzayeva A.S.

*Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52*

The article defines and summarizes the experience of past and present didactics, psychologists and teachers, the importance of the principle of visibility in teaching in order to increase the cognitive and mental activity of students in the lessons of knowledge of the world.

Key words: knowledge of the world, visual principle, methodology.

Кіші мектеп жасындағы балаларды оқытуда көрнекілік принципін маңыздылығын мұғалімдер, теоретиктер, практиктер үнемі айтып отырады. Ол дидактиканың маңызды қағидаларының бірі – оқытудың көрнекі әдісінде көрініс тапты.

Көрнекі оқыту әдістері – бастауыш мектеп жасындағы баланың оқу процесінде оқу материалын меңгеруі көрнекі құралдар мен техникалық оқыту құралдарын пайдалануға тікелей байланысты болатын әдістер. Кіші мектеп оқушыларының бойында бейнелі бейнелерді қалыптастыру, олардың арасындағы абстрактілі байланыстар мен тәуелділіктер туралы түсініктерді қалыптастыру үшін көрнекі оқыту құралдарын пайдалану дидактиканың маңызды ережелерінің бірі болып табылады. Сондықтан бастауыш сынып сабақтарында көрнекі (демонстрациялық) және техникалық (мультимедиялық) оқу құралдарын пайдаланудың маңызы өте зор.

Білім беруде көрнекілік принципін қолдану тарихы ұзақ. Біздің дәуірімізге дейін бірнеше ғасырлар бұрын Қытай, Ежелгі Египет, Греция, Рим және басқа елдердің мектептерінде оған жүгінген. Оқыту принципі ретінде визуализация идеясы ең алдымен Аристотель есімімен байланысты.

Оқытудың көрнекілік принципін теориялық негіздемесін педагогикалық тәжірибеде бірінші болып Я.А. Коменский (1592-1670). 18 ғасырда ол көрнекілік принципін «кез келген білім беру табысының негізі» деп негіздеді. Ол көрнекілікті оқудың алтын ережесі деп санады. Көрінуді негіздеу үшін ол атақты эмпирикалық сөйлемді бірнеше рет келтірді: «Бұрын сезімде берілмейтін нәрсе санада болуы мүмкін емес». [2]

Көптеген мыңдаған жылдар бұрын Я.А. Коменский, оқу пайда болды, баланы көрнекі құралдарға (көрнекіліктерге) сүйенбей оқытқанда, ол мұғалімнің айтқанын өмірде елестете алмайды деп ойлау қате болар еді. Халық педагогикасының жетістіктерін пайдалана отырып, бұл ұлы чех педагогы Я.А. Коменский балаға кітап материалын оқуды жеңілдететін құрал тапты.

Сурет пен кескіндеме – оқушының кітаптан оқытылатын заттарды, оқиғаларды, құбылыстарды еркін елестетуінің құралы. Коменский бірінші болып визуализацияны дидактиканың негізгі мәселесі деңгейіне көтеріп, визуализацияның белгілі бір теориясын жасады. Адамзат қоғамы дамуының алғашқы кезеңдерінде оқыту үлкендердің еңбегімен тікелей байланысты болған кезде балалар өздеріне үйреткенді түсінуде, елестетуде көп қиындық көрмеген.

Бұл ересек пен баланың практикалық және танымдық іс-әрекетінің сипаты бойынша оқыту әдістерінің адекватты болуына байланысты болды. Кітап пен жазу пайда болған кезден бастап оқу процесі күрделене түсті және қиын болды, нәтижесінде баланың өзінің жеке тәжірибесі мен кітаптарда көрініс тапқан әлеуметтік тәжірибе арасында қайшылық пайда болды. Баланың тәжірибесі шектеулі болғандықтан, балалар кітаптарда не айтылғанын әрқашан түсіне алмайды. Кітапты түсіну үшін бала оның мазмұнын өзі білетін құбылыстармен, заттармен және оқиғалармен байланыстыруы керек. Бұл әрқашан мүмкін бола бермейді, сондықтан балалар қысылу, яғни механикалық есте сақтау жолын алады.

Я.А.Коменскийдің түсінігінде оқу материалын меңгерудің маңызды және шешуші факторына көрнекілік айналады, өйткені ол білімнің қайнар көзі болып табылатын сезімдік танымды білдіреді. Бұдан ол мынадай қорытынды жасайды: көрнекілік неғұрлым көп болса, соғұрлым сенсорлық білімге сүйенеді, демек, ақыл-ой да соғұрлым жақсы дамиды [2].

Көрнекілік ұғымы, оның мәні мен міндеттері Я.А. Я.Коменский былай деп анықтама берген: 1. «Оқушыларға заттар туралы шынайы және берік білім беру қажет болса, онда оларға жеке бақылау, сезімдік дәлелдер арқылы барлығын үйрету керек»;

2. «Мектеп оқушының өзі көре алатын, еститін, ұстайтын, иіскеп, дәмін сезетін және көре алатын, еститін және т.б. барлығын өз еркіне қалдыруы керек, осылайша олар адам табиғатын шексіз елестеулер мен түсініксіздіктерден сақтайды». ; .

«Заттар туралы білу керек, оны заттардың өзі арқылы үйрету керек, яғни. мүмкіндігінше ойлауға, ұстауға, естуге және т.б. заттардың өзі немесе оларды алмастыратын бейнелер»;

Көрнекі білім берудің негізгі міндеттерінің бірі Коменский пайдалануды қарастырды: -нақты объектілер және оларды тікелей бақылау;

-бұл мүмкін болмағанда – объектілердің үлгілері мен көшірмелерін пайдалану;

- затты немесе құбылысты бейнелейтін суретті пайдалану. [2]

Көрнекілік принципі швейцариялық педагог Г.Песталоццидің (1746-1827) еңбектерінде айтарлықтай байытылды. Ол қоршаған әлем туралы ретсіз ақпараттың өзі бізді сезім мүшелерімен қамтамасыз ететінін және бақылаулардағы бұл бұзылысты жоюға, объектілерді шектеуге (және жақын және біртектілерді қайта қосуға), т.б. оқушыларда белгілі бір ұғымдарды қалыптастырады.

Педагогтар семинариясының профессоры, жаратылыстану тарихы бойынша алғашқы отандық оқулықтың авторы В.Ф. Зуев (1754 - 1794) материалды механикалық есте сақтау емес, оны саналы түрде меңгеру идеясын білдірді. Ол үшін объективтілік пен көрнекілік негізінде оқытуды және табиғаттың табиғи объектілерін қамтамасыз ету мүмкін болмаған жағдайда кестелерді, суреттерді және басқа құралдарды пайдалануды ұсынды. [1]

Бастауыш білім беру саласының үздігі педагог-әдіскер Қ.Д. Ушинский (1824-1870) тәрбиенің көрнекілігінің терең психологиялық-педагогикалық негіздемесін берді. Білім берудің визуализациясын дамытуда елеулі қадам Қ.Д.-ның ғылыми кітаптары болды. Ушинскийдің айтуынша, ол визуализацияны балаларды табиғатпен тікелей таныстыру ғана емес, сонымен қатар сабақта оқу құралдарын қолдану: картиналар, глобустар, карталар, коллекциялар, макеттер және т.б. заттың немесе құбылыстың бейнесін еске түсіреді. Оның ойынша, көрнекі құралдар баланың психикалық белсенділігін арттырып, сезімдік бейнесін қалыптастыру құралдарының бірі болып табылады. Олай болса, көрнекі құралдың өзі емес, көрнекі құрал негізінде қалыптасатын және оқытуда ең бастысы болып табылатын сезімдік бейне. Қ.Д.

МЕН ШЕ. Герд (1841 - 1888) - әдіскер натуралист. Оның басты талабы – жаратылыстану пәнінің әрбір сабағында көрнекі оқытуды әр түрлі формада жүзеге асыру. Герд көрнекі оқыту балалардың танымының нақты процесіне сәйкес келуі керек деп атап көрсетті. Сезім мүшелерінің көмегімен бала сезімдер мен «әсерлерді» алады, яғни. репрезентациялар мен ұғымдарға өту. [тоғыз]

Бастауыш сынып мұғалімі В.П. Вахтеров (1853 - 1924) мектептегі білім берудің әдістемелік және теориялық негіздерін дамытуды жалғастырды К.Д. Ушинский. Вахтеров вербальды оқытуды сынап, балалармен табиғатты зерттегенде педагогтар эксперименттерге, бақылауларға, табиғат объектілерін демонстрациялауға көңіл бөлуі керек деп талап етті. Өз жұмысында

«Оқытудың пәндік әдістемесі» (1907), ол көрнекі оқытуды жүргізуге қойылатын талаптарын ашып, мұғалімге қойды.

Жаратылыстану әдіскері Л.С.Севрук (1867-1918) төменгі сыныптарда оқушылардың табиғат түсінігін біртұтас тұтастық ретінде дамытуды қамтамасыз ететіндей бастауыш жаратылыстану курсы беруді қажет деп есептеді. Ол оқытудың қолжетімділігіне, жүйелі көрнекілігіне көп көңіл бөлді. Көрнекілігі арқылы ол тек демонстрациялық құралдарды ғана емес, сонымен қатар мектеп оқушыларының өздерінің әртүрлі эксперименттер мен бақылауларды жүргізуін түсінді.

20 ғасыр ұстаздары мен әдіскерлері жаратылыстану тарихында әртүрлі көрнекі құралдарды қолдану мен қолдану саласын зерттеп, дамытуды жалғастырды.

Бастауыш сыныптарда жаратылыстану әдіскері Қ.А. Валерьянова (1885-1970) көрнекілік принципінің орасан зор рөлі мен маңыздылығына тоқталып, мұғалімдермен

жұмыс істеуге көп уақыт бөлді. Ол 1-4 сыныптар үшін «Табиғат пен адамның еңбек әрекетін бақылау күнделігін» жасады, сонымен қатар диафильмдер, диапозитивтер сериясын қамтитын көрнекі құралдар мен әдістемелік ұсыныстар топтамасын жасады.

«Бастауыш мектепте жаратылыстану әдістемесі» (1956) авторы М.Н. Скаткин көрнекі құрал балалардың санасында заттар, табиғат құбылыстары туралы түсініктердің айқындылығын қалыптастыруға көмектесетінін айтты. Ол сезім мүшелері арқылы тікелей қабылдауға болмайтын объективті құбылыстарды зерттеуде көрнекі құралдар әсіресе қажет деп есептеді.

Қазіргі уақытта білім берудегі көріну мәселесімен И.П. Конобеевский, Н.М. Шахмаев, Г.Ф. Суворова, Л.П. Прессман және басқалар.

В.Я. Стоюнин кез келген оқу пәнін оқытудың маңыздылығы мұғалімнің жеке басына ғана емес, оның еркін иемденетін оқу құралдарына байланысты екенін атап өтті, өйткені оларсыз ол білімге қойылатын көптеген педагогикалық талаптарды қанағаттандыра алмайды. Н.М. Шахмаев визуализацияның негізгі мәнін оның сәйкес тұжырымдамаларды жасауға көмектесетінінде көрді. Сондықтан төменгі сыныптарда оқытуда көрнекілік принципінің маңызы орасан зор. [4]

Баланың мұғалімнен алған білімі, т.б. қалыптасқан ұғымдар, есте қалған ережелер және басқа ақпараттар жартылай ұмытылады. Ұмыту – табиғи процесс, өмір заңдылығы. Уақыт – білім күшінің көрсеткіші. Білімнің күші адамның қабылданатын материалдан ең маңыздысын, маңыздысын таңдап, сақтай білуінде, білімнің икемділігінде, ұтқырлығында, т.б. жаңа есептерді шешу үшін бұрын алған білімдерін өз бетінше қолдана білу.

ОЛАР. Сеченов берік білім жадта ұзақ сақталады және оны кез келген уақытта қайта жаңғыртуға болады деп есептеді. Мұғалім сабақта түрлі әдіс-тәсілдерді, әдіс-тәсілдерді, оқу құралдарын ойланып пайдалана отырып, ұмыту үрдісін тоқтата алады.

Педагогикалық тәжірибеде білімнің беріктігіне жетудің бір жолы – оқытуда көрнекіліктердің әртүрлі түрлерін кеңінен қолдану. Мектеп оқушыларының ақыл-ой тәжірибесін байыту мақсатында мұғалім сабақта әртүрлі табиғи объектілерді және олардың бейнелерін пайдаланады: макеттер, муляждар, суреттер, т.б. Көрнекі материалдар ретінде әртүрлі диаграммалар, сызбалар, карталар және т.б.

Барлық көрнекі құралдар балаларға мұғалім сабақта айтатын заттар, заттар, құбылыстар туралы нақтырақ түсінік береді. Материал ең түсінікті, түсінікті болып шығады, демек, ол мұғалімнің ауызша әңгімесіне қарағанда берік есте қалады.

Оқу материалын меңгерудегі қиындықтардың, оқушылардың пәнге деген қызығушылығының төмендігінің бір себебі – көрнекі құралдардың аздығы, кейде олардың мүлдем болмауы. Сонымен, А.Е. Добровольский былай деп жазады: «Оқушылар табиғат тарихы сабақтарын жақсы көреді, бірақ бұл сабақтар әртүрлі эксперименттермен, бақылаулармен қаныққан жағдайда ғана және оларды орнату үшін құрал-жабдықтар қажет. Материалдық-техникалық база көрнекі көріністердің қалыптасуын қамтамасыз етеді, объектілерді сенсорлық қабылдауды ғылыми түсініктерді қалыптастырумен ұштастыруға мүмкіндік береді. Кез келген сабақта балалар бірдеңені көруі, кейде оны алуы, сол немесе басқа материалмен жұмыс істеуі керек.

Оқыту әдістерін таңдау көбінесе оқыту құралдарына байланысты. Бірақ сабақтың құрылысы оқу құралдарына байланысты емес, мұғалім сабаққа дайындық кезінде ұғымдарды қалыптастырудың қандай жолдарын белгілейтінін есте ұстаған жөн. Көрнекілікті, зертханалық құрал-жабдықтарды әдістемелік тұрғыдан дұрыс пайдалану оқушылардың білімге құштарлығын дамытады.

Білім берудің материалдық базасы білімді меңгеру процесінде зерттеу әдістерін кеңінен қолдануға мүмкіндік береді. [3]

Оқытуға қажетті оқу құралдарын таңдау пропедевтикалық білімді қалыптастырудың өте маңызды бөлігі болып табылады. Мұғалім оқушылардың жаратылыстану білімінің сапасын арттыру мақсатында қолданылатын көрнекі құралдар кешенін жоспарлауды үйренуі керек.

Көрінудің принципін заманауи түсіндірмесі келесі ережелерге ие:

1. Көрнекілік – оқушының сезімдік танымын ұйымдастыру. Оқушының сенсорлық біліміне, оның идеясы мен жеке тәжірибесіне сүйену – білім берудің табысты болуының бір шарты.

2. Оқу-тәрбие үрдісінде сенсорлық танымды ұйымдастырудың бір қыры көрнекі құралдарды пайдалану болып табылады.

Заттардың, құбылыстардың бейнелерін картиналардағы, сызбалардағы, схемалардағы бейнелер түрінде, сызба түрінде, тұлып пен макет түрінде, фото және бейнематериалдардың көмегімен және т.б. Осы иллюстрациялардың арқасында студенттер шынайы дүниені елестете алады, бұл білім туралы хабардарлығын және оқу процесіне қызығушылығын арттырады.

Арнайы психологиялық-педагогикалық зерттеулер мен мектеп жұмысының тәжірибесі оқу-тәрбие процесінің тиімділігі адамның барлық сезім мүшелерінің қатысу дәрежесіне тікелей байланысты екенін көрсетеді. Оқу материалын сенсорлық қабылдау неғұрлым әртүрлі болса, соғұрлым ол тезірек және берік қабылданады.

Бұл заңдылық көрнекіліктің дидактикалық принципінде көрсетілген, оны қолдауда мұғалімдер мен әдіскерлер Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинский, В.В. Половцов, Б.Е. Райков, Л.В. Занков, С.Г. Шаповаленко елеулі үлес қосты. Я.А. Коменский дидактиканың алтын ережесін: «Оқытуға барлық сезім мүшелерін тарту керек» деген тұжырым жасағанын, ал И.Г. Песталоцци қалыптасқан ұғымдарды дамытуда визуализацияны қолданудың маңыздылығын көрсетті және дәлелдеді. К.Д. Ушинский оқушылардың сөйлеуін дамыту үшін көрнекі сезімдердің маңыздылығын ашса, В.В. Половцов оқыту әдістерін таңдаудағы көрнекілік рөлін негіздеді. Л.В. Занков студенттердің дамуын күшейту үшін сөздер мен визуализацияның мүмкін комбинациясы нұсқаларын көрсетті, ал С.Г. Шаповаленко оқу құралдарын оқу процесіндегі рөлін ескере отырып бөлуді ұсынды.

С.Г. жетекшілігімен. Шаповаленко, В.Г. Болтянский мен Л.П. Профессор Л.В. жетекшілігімен Мектеп техникасы ғылыми-зерттеу институтының баспасөз қызметкері. Занков көрнекі құралдарды қолданудың жалпы ережелерін анықтауға мүмкіндік беретін, оның құралдарының мұғалімнің сөздерімен үйлесуі бойынша дидактикалық зерттеулер жүргізді:

1. Сабаққа көрнекі материалдың сол немесе басқа түрін таңдау үшін оның дидактикалық мүмкіндіктеріне қарай қолданылу орнын қарастыру қажет.

2. Көрнекілік пен мұғалімнің сөзін біріктіру формаларын таңдау оқу міндеттеріне байланысты. Көрнекі құралдар фактілер, тікелей бақылауға келмейтін құбылыстар арасында байланыс орнатуға тірек бола алады, ал мұғалімнің сөзі бақылауды ынталандырады және балаларды жасалған бақылауларды түсінуге және түсіндіруге бағыттайды.

Басқа жағдайларда білімнің қайнар көзі көрнекі құрал болса, мұғалім сөзі оқушылардың қабылдауына бағыт-бағдар беру қызметін атқарады.

Оқытылатын материалды жалпылау, қайталау кезінде мұғалімнің сөзі фактілер, құбылыстар, олардың байланыстары туралы білім көзі қызметін атқарады. Визуализация ауызша хабарламаны растау, суреттеу, нақтылау қызметін атқарады немесе тікелей қабылдауға қол жетімсіз құбылыстар мен қатынастар туралы ақпаратты қамтитын хабарламаның бастапқы нүктесі болып табылады. Көрнекі құралдар студенттердің өзіндік

жұмысына негіз бола алады, содан кейін мұғалім тек тапсырманы анықтайды және оқушылардың іс-әрекетіне бағыт береді.

«Дүниетану» пәнін оқыту үдерісінің барлық кезеңдерінде көрнекі құралдар қолданылады: жаңа материалды түсіндіру, білімді бекіту, іскерлік пен дағдыны дамыту, үй тапсырмасын орындау және оқу материалын меңгеруін тексеру. [2; бірге. 19-22]

Бүгінгі таңда көрнекі оқытудың маңыздылығы жалпыға белгілі. Мәселе көрнекілік принципінің тәжірибеде қалай жүзеге асуда. Ал жаратылыстану-тарихи білімін қалыптастыруда оқушылардың табиғаттағы бақылауларына тікелей маңызды рөл жүктелгенімен, белгілі бір жағдайларда мұндай бақылаулардың мүмкін еместігін әртүрлі көрнекі оқыту құралдарымен толтыру қажет.

Қазіргі дидактикада визуализация ұғымы қабылдаудың әртүрлі түрлерін білдіреді. Көрнекі құралдардың бірде-бір түрі екіншісінен абсолютті артықшылықтарға ие емес. «Дүниетану» пәнін оқығанда табиғат объектілері мен бейнелері немесе табиғатқа жақын бейнелер бірінші дәрежелі мәнге ие болады. Сабақты көп көрнекі құралдармен шатастыруға жол бермеу үшін көрнекі құралдарды мақсатты түрде пайдалану маңызды. Педагогикалық тәжірибеде оқытудың көрнекі құралдарын қолдану мұғалімнің сөзімен ұштастырылады. Сөздерді біріктіру тәсілдері мен бейнелеу құралдары өзінің барлық алуан түрлілігімен бірнеше негізгі формаларды құрайды. Олардың бірін былайша сипаттауға болады: мұғалімнің сөздері оқушылар жүргізетін бақылауға бағыт береді, ал объектінің сыртқы түрі, оның құрылымы және жүріп жатқан процестері туралы білімді кіші оқушылар бақыланатын заттардан алады.

Біріктірудің жоғарыда сипатталғаннан күрт айырмашылығы бар тағы бір түрі – оқушылар мұғалімнің сөздік хабарламаларынан алатын заттар мен процестер туралы ақпарат, ал көрнекі құралдар сөздік хабарламаларды нақтылау немесе бекіту үшін қызмет етеді. Бұл жағдайда бір тақырыпқа арналған сабақта мұғалімнің өзі бақыланатын объектінің немесе объектінің қасиеттерін айтып, көрсетеді. Біріктірудің бірінші түрі білімді меңгеру үшін ғана емес, сонымен қатар кіші жастағы оқушылардың бақылау дағдыларын дамыту үшін ең тиімді болып табылады. Комбинацияның басқа түрін пайдалану аз уақытты қажет етеді, оған объектілерді салыстырмалы түрде «дөрекі» талдау жүргізілгенде жүгінуге болады.

Бастауыш сынып мұғалімінің сөз бен көрнекі құралдардың тіркесу формаларын, олардың нұсқаларын, салыстырмалы тиімділігін білуі көрнекі оқыту құралдарын дидактикалық тапсырмаға, оқу материалының ерекшеліктеріне және басқа да нақты жағдайларға сәйкес шығармашылықпен қолдануға мүмкіндік береді. [7; бірге. 77]

Сонымен, жоғарыда айтылғандардың барлығынан сабақта көрнекі оқыту құралдарын пайдаланудың маңыздылығы мыналарға мүмкіндік береді:

1. сабақтың тиімділігін арттыру;
2. оқу процесін қызықты және көрнекі ету;
3. оқушылардың танымдық қабілетін дамытады;
4. студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аквилева Г.Н., Клепина З.А. «Дүниетану» пәнін оқыту әдістемесі. – М.: Академия, 2014. – 288 б.
2. Аквилева Г.Н., Клепина З.А. Бастауыш мектепте жаратылыстану пәнін оқыту әдістемесі бойынша практикум. – М.: Академия, 2008. – 144 б.
3. Артемов В.А. Оқытудағы көрнекілік психологиясы. – М.: Ағарту, 2013. – 345 б.

4. Асмолов А.Г. Бастауыш мектепте әмбебап оқу іс-әрекетін қалай жобалау керек. Әрекеттен ойға. – М.: Ағарту, 2011. – 152 б.
5. Баранов С.П. Кіші мектеп оқушыларын оқыту мен тәрбиелеу әдістемесі: студенттерге арналған оқулық, жоғарырақ оқулық мекемелер. – М.: Академия, 2015. – 463 б.
6. Веретенникова Л.К. Кіші мектеп оқушыларының шығармашылық әлеуетін дамыту. Оқу құралы. сағат 2-де - М.: Альфа, 2008. -
7. Выготский Л.С. Жоғары психикалық функцияларды дамыту. – М.: РСФСР АПН, 1960. – 484 б.
8. Григорьева Е.В. Жаратылыстану пәнін оқыту әдістемесі. - М.: Владос, 2008. - 254 б.
9. Герд А.Я. Таңдамалы педагогикалық еңбектер. – М.: РСФСР АПН, 1953. – 206 б.
10. Громова Л.А. Білім беру стандарттарын енгізу кезіндегі кіші мектеп оқушыларының жобалық қызметі. Құралдар жинағы. М.: Проспект, 2013. - 148 б.
11. Гуненкова Е.В. Сыныпта компьютер не үшін керек? // Бастауыш мектеп плюс дейін және кейін. - 2007. - № 7. - С. 37 - 39.
12. Евдокимов, В.И. Мектепте көрнекілікті қолдану мәселесіне. Санкт-Петербург: Питер, 2012. - 212 б.
13. Землянская Е.Н. Бастауыш мектеп оқушыларын оқытудың теориясы мен әдістемесі: Академиялық бакалавриатқа арналған оқулық және практикум. М.: Юрайт, 2015. - 507 б.
14. Землянская Е.Н. Бастауыш жалпы білім берудің негізгі білім беру бағдарламасындағы мектеп оқушыларының тәрбиелік жобалары // Болашақ мектебі. - 2014 ж., № 1. - С. 6 - 14.
15. Землянская Е.Н. Мектеп оқушыларына арналған білім беру жобаларының әлеуетін дамыту // Бастауыш білім. М.: «INFRA-M ғылыми баспа орталығы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі. - 2014. - No 4. - С. 15 - 23.
16. Зуев В.Ф. Педагогикалық еңбектер. – М.: Педагогика, 1956 – 148 б.
17. Ковалева Г.С. Бастауыш жалпы білім берудің жоспарлы нәтижелері / Ред. Г.С. Ковалева, О.Б. Логинова. – М.: Білім, 2010. – 121 б.
18. Қоджаспирова Г.М. Оқытудың техникалық құралдары және оларды қолдану әдістері. Прок. студенттерге арналған жәрдемақы. жоғарырақ пед. оқулық мекемелер. – М.: Академия, 2002. – 256 б.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ

Мухамбетова С.К.

Ғылыми жетекшісі: Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент ҚОХУ

Ерсайын А.А., Жылқыбай Ә.Қ., Аманжолова А.Ш., Кайрова А.А., Кальменова А.
*«6В01311 «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының
3 курс студенттері*

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе қаласы, Әйтеке би көшесі-52

Мақалада бастауыш мектеп оқушыларына адамгершілік тәрбие берудің маңызы және психологиялық-педагогикалық аспектілері әдістемелік-педагогикалық тұрғыдан талданады.

Түйінді сөздер: Педагогика, әдістеме, бастауыш мектеп оқушылары, тәрбие беру, адамгершілік.

ЗНАЧЕНИЕ ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Мухамбетова С.К.

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент КРМУ

Ерсайын А.А., Жылқыбай Ә.Қ., Аманжолова А.Ш., Кайрова А.А., Кальменова А.
*Студенты 3 курса образовательной программы «6В01311 Педагогика и методика
начального обучения»*

Казахский-Русский Международный университет, 030006, г. Актөбе, ул. Айтеке би-52

В статье анализируются значение и психолого-педагогические аспекты нравственного воспитания учащихся начальных классов с методологической и педагогической точки зрения.

Ключевые слова: Педагогика, методика, младшие школьники, воспитание, нравственность.

THE VALUE OF THE MORAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Mukhambetova S.K.

Supervisor: Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of KRMU

Ersayyn A.A., Zhylykybay A.K., Amanzholova A.Sh., Kairova A.A., Kalmenova A.
*3rd year students of the educational program "6B01311 Pedagogy and methods of primary
education"*

The article analyzes the significance and psychological and pedagogical aspects of the moral education of primary school students from a methodological and pedagogical point of view.

Key words: Pedagogy, methodology, junior schoolchildren, education, morality.

Тәрбие - өсіп келе жатқан ұрпақты өмірге даярлаудың барлық жағын қамтитын, қоғамның талап-тілегіне тәуелді күрделі процесс. Оның өзіне тән заңдылығы, қағидасы, ұйымдастыру формалары мен әдістері бар. Тәрбие заңдылығы деп отырғанымыз

педагогикалық құбылыстар мен процестердің объективті байланысы. Мысалы, тәрбиенің қоғамдық ортаның объективті, субъективті факторларына тәуелді болуы, жеке адам дамуы мен тәрбиенің баланыстығы, тәрбиеленушілердің іс-әрекетін қоғамға пайдалы етіп ұйымдастыру [1.12].

Өмірде баланың тәрбиелеудің мазмұнын белгілеу жетекші орын алады. Соңғы кезде білім мазмұнының тұжырымдамасында тәлім-тәрбие мазмұнының негізгі алты жағы: ақыл-ой тәрбиесі, имандылық тәрбиесі, еңбек тәрбиесі, эстетикалық тәрбие, тілдік қатынас тәрбиесі, дене тәрбиесі көрсетілген. Аталған тәрбие түрлерінің мақсаты дүниенің шындығын өз мәнінде танитын, эстетикалық сезімі, талғамы жоғары, іс-әрекетке жарамды, өзгелермен қарым-қатынас жасауға бейім, үлкенге ізет, кішіге қамқорлық жасайтын жастарды тәрбиелеу. Қазіргі кезде баланың бойында ұлттық намыс қайырымдылық сезімін қалыптастыру айрықша орын алады. Өйткені әрбір адам ана тілінде өз халқының тәлім-тәрбиесін алуы арқылы өзге ұлттың өкілі алдында өзінің дамығандығын көрсете алады. Бұл тәрбие саласындағы өзін-өзі дәріптеу емес, терезесі тең ұлт ретінде өзінің әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін өзгелерге таныту. Оның ықпалынан болған қасиеттерін мақтаныш ету.

Тәрбие процесінің қажетті буыны - өзін-өзі тәрбиелеу. Ол адамның өз мінез-құлқына баға беруінен, өз ісіне бақылау жасап, алға мақсат қоюынан көрінеді. Өзін-өзі тәрбиелеу ісі арнайы ұйымдастырылған тәрбие жұмыстарын жүргізгенде тиімді нәтиже береді.

Тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеу тек өзін дамытуға ғана емес, сондай-ақ оны түзетуге де бағытталған. Тәрбие қоғам белгілеген және халықтың әдет-ғұрып, салт-дәстүр негізінде мұғалімнің, оқытушының, тәрбиешінің оқу сабақтары мен сыныптан, мектептен тыс жұмыстары кезінде арнайы мақсат көздеп, баланы қалыптастыруға ықпал ететін күрделі процесс.

Оқыту-мұғалімнің мақсатқа сай оқушыларды біліммен, іскерлікпен, дағдымен қаруландыруға және өз бетінше еңбек ету ізденісіне үйретуге бағытталған іс-әрекеті. Оқушының білуге, тануға, үйренуге және бейімділігі мен қабілетін, іскерлігі мен дағдысын қалыптастыруға бағытталған іс-әрекетін оқу деп атайды. Ал мұғаліммен оқушының мақсатқа сай, тәлім-тәрбие мәселелерін шешуге бағытталған іс-әрекетін оқыту процесі деп атайды. Оқыту процесінде білім беру, тәрбиелеу, дамыту ісі шешіледі, яғни оқыту процесінде алдымен оқушыға оқу пәндеріне сай білім беріліп, іскерлік пен дағдыға үйретіледі. Екіншіден, берілген білім оқушының ой-өрісінің, қабілеті мен бейімділігінің дамуына әсер етсе, үшіншіден оқушыда көзқарас, сенім, мұрат, тәртіптілік, жүйелі еңбек ету, мінез-құлық қалыптастырады.

Жалпы жеке тұлғаның бойындағы адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудағы байланысты арналған ғылыми зерттеу еңбектерді зерделеу барысында бастауыш сынып оқушыларының мәдени-адамгершілік құндылықтарының қалыптасуы, олардың психологиялық дамуына байланысты арналған еңбектер сараланып, жүйеленгеніні байқауға болады.

Мәселен, С. Төраниязова “Бастауыш мектеп оқушыларының сыныптан тыс оқу-тәрбие жұмысы арқылы дамытудың педагогикалық негіздері” атты ғылыми – зерттеу жұмысында оқушыны дамытуда білім мен тәрбие негізгі орын алатынын атап көрсете келе, дамудың бес жағдайын нақтылайды [2.49].

Психикалық дамуға – оқушының мінез-құлқының, ерік-жігерінің қабілеттігінің дамуы;

Дененің дамуға – дене бітімінің өз жасына сай болуы,

Рухани дамуға – оқушының ішкі жан дүниесінің сырттан әсер ететін күшпен өзара бірлігі;

Жалпы дамуға – оқушының жан-жақты үйлесімді дамуы; деп қорытындылай келе, сыныптан тыс уақытта бастауыш сынып оқушыларын дамытудың ғылыми теориялық негізін

айқындай отырып, бастауыш сынып оқушыларымен жүргізілетін жұмыстардың тиімділігін арттыруға, үйірме жұмыстарымен мектептегі қоғамдық ұйымдардың құрылымын айқындай отырып, тәжірибелік - эксперименттік жұмыстардың тиімділігін нақтылайды.

Көп ұлтты Қазақстан жағдайында аралас мектептегі адамгершілік тәрбие мәселесі В.А. Кимнің еңбегінде негіз болады. Әрбір этникалық топтың бір ұжымда тәрбиелену барысында олардың ұлттық ерекшеліктеріне, салт –дәстүріне, әдет-ғұрыптарына аса мән бере отырып, адами құндылық қасиеттерін қалыптастыруда әр ұлт өкілдерінің ықпалын жан-жақты ашып көрсетеді.

Қоғам дамуының жаңа кезеңінде адамгершілік тәрбиесі – адамзат қоғамын үнемі толғандырып келе жатқан күрделі мәселенің бірі. Жаңа әлеуметтік мәдени жағдайда жеке тұлғаның адамгершілік тұрғыдан қалыптасуына байланысты, біріншіден, бүкіл адамзат қоғамының даму тарихында адамгершілік тәрбиесінің өзекті болғанын, екіншіден, философиялық, тарихи, әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық әдебиеттер мен зерттеулерге таңдау жасай келе, адамгершілік адамның тұлғаның құрылымында ең алдымен өзін танып білуі, олар мен адамгершілік қарым-қатынасы адамгершілік тәрбиенің бір қыры, үшіншіден, қазіргі жаңа әлеуметтік мәдени орта жағдайында адамның адамгершілік тұрғыдан қалыптасуы өзі өмір сүріп отырған қоғамның және әлеуметтік ортаның, оның жанды саласы – мектептің алатын орнының маңызы зор екеніне тоқталады. Адамгершілік тәрбиесі бірнеше міндеттерді шешуге көмектеседі.

- Өмір талабына сай қоғамның моральдық нормасын орындауға лайықты шәкірттерді тәрбиелеу;

- Оқушының бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру;

- Оқушының санасына және мінезіне ұстаздың ықпал жасауы;

- Отанға, халқымызға, еңбек және қоғамдық іс-әрекетке жауапкершілік сезімін күшейту.

Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін тәрбие шаралары балалардың жас ерекшеліктеріне, жеке бас ерекшеліктеріне, қызығушылығына лайықты жасалады.

Адамгершілік тәрбиесі оқу-тәрбие үрдісінің барлық саналарына, яғни оқыту, білім беру барысында және еңбек үрдісінде жүзеге асырылады. Тәрбиелі болу үшін адамгершілік нормаларын құр жаттап алу жеткіліксіз, оны терең ой елегінен өткізу, бастан кешіру және толғануды мінез-құлыққа бекіту керек [3.6].

Жеке адамның адамгершілік жағынан қалыптасуы оның өмірге келген күнінен басталады. Мектепке дейінгі жаста балалардың бастапқы адамгершілік сезімдері мен ұғымдары, мінез-құлықтың ең қарапайым дағдылары қалыптасады. баланың мектеп жасына дейінгі қалыптасқан мінез-құлықтары келешекте ересек адамдармен және құрбы-құрдастармен қарым-қатынастарда көзге түседі, мінез-құлықтың, сезім мен сананың жаңа түрлері одан әрі дамытылады.

Мектеп оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу ең алдымен оқыту үрдісі барысында жүзеге асады. Үлкенді сөйлеудің, ата-аналарды құрметтеуге, еңбектенуге, ізеттілік сақтауға үйренеді. Бұл жаста балалар сапалы тәртіпке, жолдастық өзара көмекке, адамның көңіл-күйін түсінуге дағдыланады. Олар мектепте оқу -әрекетіне өзінің қатынасын, жанұяда, қоғамдық орында өзін-өзі ұстауды біледі. Соның нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларының дербес және қоғамдық мінез-құлқы және адамгершілік қарым-қатынасы байқалады.

Мектеп оқушыларына тәрбие беру тек жеке пәндер арқылы ғана емес, сыныптан тыс тәрбие сабақтарында, үйірме жұмыстарында адамгершілік тәрбиеге баулуға болады. Ондай жұмыстар түріне сынып жетекшінің этикалық жарыстар, пікір сайыстар жатады.

Жасөспірімдерді адамгершілікке тәрбиелеуде өмірде кездесетін көптеген жағымсыз жәйттерден сақтандыру мәселесі ескеруіне тиіс. Мұндай мәселелерде әсіресе жанұяның рөлі ерекше. Себебі тәрбие жанұядан басталады.

Балаларды адамгершілікке тәрбиелеуде ата-аналарды оқу-тәрбие үрдісіне қатыстыру, олармен тығыз байланыс жасау мәселесі негізгі орын алуға тиіс.

Адамгершілік тәрбиесінің басқа тәрбие салаларына қарағанда өзіндік ерекшеліктері бар. Ол қоршаған ортаға, қоғамдық қарым-қатынасқа, рухани байлыққа байланысты.

“Егер баланы тәрбиелеген дәрежеге жеткізудің сәті түссе, адамгершілік тәрбие жеке адамды жетілдіруде тиімді ықпал жасайды”, - дей отырып, “егер біз балаға қуаныш пен бақыт бере алсақ, ол бала дәл сондай бола алады”, - деген болатын В.А. Сухомлинский.

А.Бейсенбаева “Қазіргі кезде адамгершілік қасиеттер азайған, тұрақсыздық жағдай қалыптасқан қоғамда өсіп келе жатқан жасөспірімдердің бойына жоғары азаматтық, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда ғаламдастары, интеграция және гуманизация сияқты алдын-ала анықталған тенденцияларды ескеру қажет”, - деп көрсетеді.

Адамгершілік тәрбиесі – үзіліссіз жүргізілетін үрдіс, ол адамның өмірге келген күннен бастап өмір бойы жалғаса береді. Оның мазмұны оқушының жеке бас қасиеттерінің кең шеңберлерінде қамтиды. Сондықтан оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастыруда оқушылардың жеке бас ерекшеліктерін ескеру негізі орын алмақ.

Қандай халық болса да оның ұлттық үрдісі, өзіндік әуені ілікті қасиеті, ұлттық болуы арқылы болшақ ұрпағының төл келбетін қалыптастырады. Сондықтан сан ғасырлар бойы халықтың өзінен бірге жасасып ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып өмір сынынан ерекшеленіп өткен бүгінгі өмірге жеткен әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді педагогикалық әдебиеттерге сүйенген дұрыс.

Біздердің қазіргі “Халық педагогикасы” деп жүргеніміз, сол ата-бабаларымыздың ғасырлар бойы жиып - терген тәсілдері мен тәрбиелерінің жиынтығы. Олай болса, бұл күллі адамзат мәдениетінің тарихының анасы тәріздес, аса үлкен құбылыс. Сөйтіп дүние жүзіндегі халықтардың тәлімі мен тәрбиесінің бастауын сонау топан су заманынан бастау керек. Сонан бері адамзат баласы басынан талай қилы замандарды кешті. Бертін келе толып жатқан халықтар пайдасы болып, әрқайсысы өзінің тарихы мен мәдениетін жасады. Сол рухани қазыналарға жататын фольклордың ішінде, бүкіл халықтық педагогиканың негіздері айтылады. Ендеше, қазақ халқының жүзден аса батырлар жырында, қаншама ғашықтық дастандарында, небір ғажайып ертегілер мен аңыздарында, тіпті мақал-мәтелдерінде тұнып тұрған адамшылыққа жеткізер тәлім екені анық. Тек мұны жүйелі түрге келтіріп, пәрменді әдістермен ұрпақ тәрбиесіне пайдалануымыз керек [3.7].

Қазіргі тәрбие мәселесіне ерекше көңіл бөлер шақ туды. Әрине, бала тәрбиесі қай кезде де назардан тыс қалып қойған емес. Бірақ, бүгінгідей қоғамның аласапыран шағында исі адам баласын адамгершілік тәрбиеге баулу өте-мөте маңызды мәселе болмақ. Осыған орай, бүгінгі мектеп оқушыларына адамгершілік тәрбие беру мақсатында “Атамекен” бағдарламасы қабылданған “Бағдарламада”, “Салт”, “Асыл мұра”, “Бабалар өсиеті”, “Достық”, “Ата-ана” секілді тәрбиелік мәніне орай топтастырылған бөлімдер бар. Олардың қайсысы болмасын бала бойында асыл да, ізгі қасиеттердің қалыптасуына үлкен септігін тигізері даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары. Алматы. 2012 ж.
2. ”Жалпы білім беретін мектептің оқу бағдарламасы”. 1-4 сынып. Алматы. 2019 ж.
3. ”Ана тілі оқыту әдістемесі”. 1-4 сынып. Алматы. ”Атамұра”. С.Рахметова. Р. Қабатаева.Т. Әбдікәрімова., 2018 ж.
4. Едигенова А.Ж. Бастауыш сынып оқушыларының халық ертегілеріне танымдық қызығушылығын қалыптастыру. Автореферат Алматы 2014 ж.

5. С. Төренизова “Бастауыш мектеп оқушыларының сыныптан тыс оқу-тәрбие жұмысы арқылы дамытудың педагогикалық негіздері ”Рауан” баспасы. 2016 ж.
6. С. Тілешова. ”Әдебиет оқулығына әдістемелік нұсқау”. Алматы. 2013ж.
7. К. Бектаева. Ж. Елеубаева.Бастауыш сыныптарда ”Ана тілі” сабақтарын өткізуге арналған әдістемелік нұсқау. Алматы, 2019 ж

СӘБИЛЕР ТОБЫНДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫН АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУЫ

Әкбарова М.Қ., Әбдірова О.А., Махамбетова А.А., Әбілдіева Б.Н.

6B01211 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» білім беру бағдарламасының

3 курс (3 жылдық) студенттері

Мухамбетова С.К.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада ерте сәбилік шақта балалардың сөздік қорын дидактикалық ойын арқылы дамыту, баланы еңбексүйгіштікке тәрбиелеу сияқты осы бағытта балабақша тәрбиеленушілерімен жұмыс жүргізудің тиімді жолдарын анықтау зерттеудің мәселесін құрайды. Осы айтылған тұжырымның барлығы студенттің дипломдық еңбегінің көкейкестілігін дәлелдейді.

Түйінді сөздер: Ерте сәбилік шақ, дидактикалық ойын, тіл дамыту, белсенді сөйлеу, сөздік қор

РАЗВИТИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ДЕТЕЙ ЧЕРЕЗ ДИДАКТИЧЕСКУЮ ИГРУ В ГРУППЕ ДЕТЕЙ

Әкбарова М.Қ., Әбдірова О.А., Махамбетова А.А., Әбілдіева Б.Н.

Студенты 3 курса (3 года) по ОП 6B01211 – «Дошкольное обучение и воспитание»

Мухамбетова С.К.

Кандидат педагогических наук, доцент

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Ақтөбе, ул. Әйтеке би, 52

В статье рассматривается проблема выявления эффективных путей работы с воспитанниками детского сада в этом направлении, таких как развитие словарного запаса детей в раннем детском возрасте посредством дидактической игры, воспитание трудолюбия у ребенка.

Ключевые слова: раннее детство, дидактическая игра, развитие речи, активная речь, словарный запас.

CREATING CONDITIONS AND SUPPORTING THE PLAY ACTIVITY OF A PRESCHOOL CHILD

Akbarova M.K., Abdirova O.A., Makhambetova A.A., Abildieva B.N.

3rd year students (3 years) on the educational program 6B01211 – "Preschool education and upbringing"

Mukhambetova S.K.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

In the article the problem of the study is to identify effective ways of working with kindergarten students in this direction, such as developing the vocabulary of children in early

childhood through didactic play, educating a child with hard work.

Key words: Early Childhood, didactic game, language development, active speech, vocabulary

Халыққа білім беру жүйесін қайта құру мектепке дейінгі мекемелердегі тәрбиелеу, білім беру жұмысының мазмұнын жаңартуды, балаларды мектепте оқуға дайындауды, денсаулық, адамгершілік, эстетикалық тәрбие сапасын арттыруды көздейді. Әрине, бұл талаптар тәрбиелеу жұмысындағы сабақтастық, бірізділік принципін сақтау арқылы жүзеге асырылады.

Осыған орай балабақшада тәрбиелеп, оқытудың басты құралы – бағдарлама жаңартылып, оқу-тәрбие жұмысының мазмұнына елеулі өзгерістер енгізіліп отыр. Жаңа бағдарламада мектепке дейінгі кезеңде баланың ой өрісін, дүниетанымын кеңейту, өмірге қажетті білім-дағдыларды меңгерту, ой еңбегіне баулып, өздігінен әрекет жасауға, еңбек ете білуге үйрету өзекті мақсат етіп алынған. Ақыл-ойды жетілдірудің негізі болып табылатын баланың тілін, сөз қорын молайту, еркін, дұрыс сөйлей білуге үйрету де негізгі нысана болуы керек.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтің «Қазақстан-2030» Қазақстан халқына арналған жолдауында «Біздің жас мемлекетіміз өсіп, жетіліп, кемелденеді. Біздің балаларымыз бен немерелеріміз онымен бірге ер жетеді. Олар өз ұрпағының жігерлі, білім өрісі биік, денсаулықтары мықты өз елінің өкілдері болады» деп көрсетілгендей-ақ, ертеңгі келер күннің бүгінгіден гөрі нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күдіретті күш білімге тән. Жас мемлекетіміздің болашағы — бүгінгі ұрпақ. Оларға бірдей талап қойып, олардың табиғи қабілетін, нақты мүмкіншілігін анықтап, ана тілінде еркін, сауатты, жүйелі сөйлеулерін дамыту, соған негіздеп оқыту — бүгінгі күннің өзекті мәселесі [5].

Бүгінгі дүниенің күн санап тез өсуі білім беруге деген талапты күшейте түсуде. Жаңа идеялар, білім беруге жаңаша көзқарас, кәсіби біліктілік біздің бұрынғыдан да жаңа жоғары сатыға көтерілгеніміздің белгісі. Міне, мұның бәріне қол жеткізуде әр тәрбиешінің шығармашылығы, жұмыс істеуі ерекше болып саналады.

Қазақстан Республикасында қоғамдық тәрбие беретін тұңғыш балалар алаңы Верныйда (Алматы) 1917 жылы 1 мамыр күні ашылған. Жүзге тарта қабылданған, бұл балабақшаны ұйымдастырушылар О.Д. Мухия, Е.А.Минский, А.А. Хариналар аса күрделі қиындықтарды жеңе отырып, балаларды киім, тамақ, ойыншықтарымен қамтамасыз етіп, алғашқы кезде еңбек-ақысыз жұмыс істеп, нағыз педагогтік үлгілі істер атқарады. 1919 жылы Торғай губерниясында 37 балалар алаңы ашылып, онда мыңға жуық тұрғылықты халық балалары тәрбиеленді. Осы 1919 жылы Орынбор қаласында мектеп жасына дейінгі Сәрсенов атындағы балалар үйі ашылды, онда республиканың бар аймағынан 47 бала жиналды. Кейін, бірақ, 1926 жылы бұл балалар үйі таратылды.

1920 жылы Ақмолада М.В. Покровскийдің басшылығымен 3 балалар алаңы және қазақ балаларына арналған бірінші балабақша ашылған, онда 35 бала тәрбиеленеді. 1921 жылы Семей қаласында 5 балалар алаңы ашылып, оның біреуі қазақ тілінде еді. Осындай игі істер республикада дами бастап, 1920-1923 жоғары қазақ балалар алаңы мен балабақша саны 90-ға жетсе, 1930-37 жылдар аралығында 7502 баланы қамтыған 239 маусымдық балабақша, оған қоса 1231 бала тәрбиелеген 37 тұрақты қазақ балабақшалар болған.

Ұлы Отан соғысы жылдарында да 21 қазақ балабақшасы жұмыс жасаған. Соғыстан кейін 1945-1957 жылдар аралығында олардың саны 89-ға жетті, оның елуі Шымкент облысында еді. Сөйтіп мектепке дейінгі мекемелер саны біртіндеп өсіп отырды. Мысалы, 1978 жылы 535 ясли мен балабақшада 26/22 бала ана тілінде тәрбиеленсе, 1986 жылы 990 қазақ балабақшасында 65 мыңнан аса бала қамтылды.

Еліміз егемендік алып, Тәуелсіз мемлекет болуына байланысты республикада ана

тілінде жұмыс істейтін балабақшалар саны қаулап өсе бастады.

Мысалы, 1990 ж.-1997 ж. қазақ балабақшасында 136949 бала тәрбиеленді. Нарық заманының қысымы, өкіншке орай, ең алдымен осы мектепке дейінгі тәрбие саласына түсіп 1998 жылы 395 қазақ балабақшасы қалып, мұнда 3000-дай бала тәрбиеленді. 1990-98 жылдар аралығында 1272 қазақ балабақшасы жабылып қалды. Оның тұрғын үйі мен құрал-жабдығы талан-таражға түсті.

Қазіргі таңда бұл мәселе қолға алынып, бала тәрбиелеу үшін мектепке дейінгі тәрбиенің маңызды міндеттері шешімін табуда.

«Балабақшасындағы тәрбиелеу бағдарламасын» орындауды ең алдымен педагог (тәрбиеші) жүзеге асырады. Ол – мектепке дейінгі мекемеде басты тұлға.

Тәрбиеші өзінің күрделігімен әсемдігі жағынан қайталанбайтынын, ештеңемен салыстыруға болмайтын жеке адамның қалыптасу процесін басқарады. Тәрбиешінің балабақшадағы жұмысы – тәрбие, білім беру, яғни басты міндетті шешу жан-жақты дамыған жеке адамды тәрбиелеу, сабақтарда балалардың ана тілі, математиканың бастауыш негізін дамытуы және тағы басқа үшін қажетті әр түрлі оның түсінуіне оңай білімділікті, іскерлік пен дағдыларды, қалыптастыру қамтиды.

Адамның жеке басын қалыптастырушы деген талаптарды қанағаттандыру үшін балалар бақшасының тәрбиешісі қандай болуы керек:

- баланы сүйі тиіс;
- үлкен шыдамдылық пен жан сезімінің жомарттылығы қажет;
- өз отанының патриоты;
- шеберлігін үнемі жетілдіріп отыруы тиіс;
- ғылым озық тәжірибесінің жетістігін үнемі пайдалануы тиіс;
- балалар мен ата-ана алдында беделді;
- сегіз қырлы бір сырлы болуы керек.

Швецарияның аса көрнекті педагог-демократы Генрих Песталоции (1746-1827) басты да таңдаулы тәрбиеші және оның анасы деп білген.

Н.К. Крупская тәрбиеші еңбегінің қоғамдық маңызын үнемі атап көрсетіп, мектепке дейінгі мекеме қызметкерлерін кеңестік мемлекеттің мүддесімен таныстыруға, өзінің еңбек үлесін қосуға шақырып отырды. Тәрбиешінің балаларды тәрбиесінің сапасы үшін Отан мен қоғам алдындағы өз жауапкершілігін сезінуіне, педагогтың міндеттерді шешуге творчестволық пен қарауына, өзінің шеберлігін ұдайы жетілдіріп, жұмыстас жолдастарның өсуіне шын ықыласымен көмектесуі қажет екенін атап көрсетті.

А.С.Макаренко былай деп жазды: «Тәрбиеші шеберлігі талантты керек ететін, ерекше бір өнер емес, ол дәрігерді шеберлікке қалай үйрету керек болса, музыкантты қалай үйрету керек болса, солай үйретуді керек ететін мамандық».

Қазақ балалар әдебиетінің атасы Ыбырай Алтынсарин да балаларды оқыту және тәрбиелеу ісінде ауыз әдебиеті шығармаларының маңызды орын алатынын айта келіп: «Өмірге қажетті ауызекі сөйлеу дағдыларына жаттықпайынша, қай-қай тілде болса да еркін, жүйелі сөйлеу мүмкін емес», — дейді [3, 4].

Белгілі философтар Ж.Баласағұн, В.П.Рожин, М. Қашқари, Ә. Нысанбаев, Д.Кішібеков, Т.Әбжанова, тағы басқалары қоршаған орта, адамның рухани дамуы ана тілі негізінде жүргізілетінін қарастырады. Философ В. Рожин: «Тіл дегеніміз – адам сапасының тікелей шындығы десек, тіл арқылы адам ойы материялық сезіммен қабылданатын формаға түседі, осының арқасында адамдардың ойлары хабарланып, бір адамнан екінші адамға жеткізе алады. Тіл адам баласының бүкіл материалдық және рухани мәдениетінің дамуымен бірге жетіліп отырады», – деп көрсетеді.

Баланың мектепке дейінгі кезі – оның жеке қасиеттерінің қалыптасып, аналар да ерте бастан көңіл бөлгені жөн. Баланың жағымды мінез-құлық әрекеттері 3-4 жасқа дейін-ақ

қалыптасып, тұрақтала бастайды. Сондай-ақ оның физиологиялық, психологиялық жақтары да жедел дамып жетіледі. Осыған орай түрлі қимыл-әрекеті күрделене түседі. Күнделікті өмірде өзіне қажетті заттарды білуге деген баланың ынтасы артады. дамитын кезеңі, сондықтан да бала өз ана тілінде сөйлеуі қажет.

Ата-аналар балаларын әртүрлі іске үйрету арқылы олардың өз бетінше іс тындыруын да қалыс қалдырмайды. Бұл болашақ шәкірттердің оқуға зерек, ой еңбегіне белсенді болуға, өз ісін жақсы ұйымдастыра білуге тәрбиелеу үшін қажет.

Мектеп жасына дейінгі баланың тағы бір ерекшелігі оларда еліктеу, қиялдау басым болады. Сол себепті айналадағы құбылыстар мен ересектердің іс-әрекеті беріп отырулары қажет.

Кейде баламен көшеге, арнайы серуенге шыққанда кезіккен нәрселерді түсіндіріп айтып беру, үйге келген соң сол көрген-білгенін есінде сақтауға үйрету пайдалы. Бұлай ету баламен ата-ана арасындағы мейрбандықты нығайтады. Бала қорықпай еркін сөйлейтін болады. Байқаусызда бір теріс әрекет жасай қалса, жасырмай айтуға әдеттенеді.

Жалпы сезім мүшелерінің, ақыл-ойдың, сөздің дамуы бір-бірімен тығыз байланысты екендігін психологтар әлдеқашан дәлелденген.

Баланың сөз қорының молайып жетілуі, оның физиологиялық дамуына (есту, сөйлеу мүшелерінің) байланысты психологиялық процестері де (ой қызметі, сезім, қабылдау, зейін, қиял, еліктеу т.б.) жақтарының дамуына әсер етеді.

1,5-2 жастағы бала таныс адамдармен тіл арқылы қарым-қатынас жасайды. Естіген-білген сөзді сол күйінде қайталап айтуға талаптанады. Өз ойын сөзбен білдірудің алғашқы қадамы басталады. Өйткені, күнделікті ойын, тамақтану, киіну-шешіну, қимыл-әрекеттері кезінде ол да қажетті жайттарды сөзбен ұғындыруға мәжбүр болады.

Баланың тілін дамыту әдістері: баламен әңгімелесу; күнделікті өмірге қажетті заттарды, айналадағы дүниені бақылату; кейбір заттың өзін немесе суретін көрсетіп сөйлесу; көрген-білген туралы әңгімелеп беруге үйретіп отыру; сөздік тапсырмалар орындату; әңгімелесуден соң балаға сол оқиғаға байланысты әдеби шығармалар оқып беріп тыңдату; түсінгені бойынша оқиғаны суреттеп, мүсіндеп көрсетуге жаттықтыру.

Баланың тілін дамыту, сөйлесе білуге үйрету негізінен үш түрлі тәсіл арқылы іске асырылады: 1. Затты бақылатып көрсету; 2. Балалардың түсінігін байқау, сұрақ қойып жауап алу; 3. Сол бақылаған оқиғалар туралы дербес жаттығулар орындатып, көрген-білгенін тереңдете тиянақтап отыру. Мысалы, балаға үй жануарларын бақылатсаңыз қозылы қой, бұзаулы сиыр немесе балалы мысық. Осылардың әрекеті, адамға келтірер пайдасы, бір-бірінен айырмашылығы (қозы, қой, сиыр), ұқсас жақтары туралы бала салыстыра айтуға тиісті. Соңынан мақал-мәтел айтып, жұмбақ шештіру, сөз мәнісін сұрап, түсініп айтуға үйрету. Сол жануарларды суреттен танып көрсету, мүсіндеу, жануарлар айтысы т.б. ойындар ойнату тәріздес жұмыс жүргізу.

Осы жатағы балалардың байқалатын ерекшелік – оның сөйлеу тілінің, заттану процесінің баяу дамитындығы. Әдетте 20-30 заттың түр-түсін танитын бала сол заттың он-он бесін ғана сөзбен айтады. Көпшілік затты ыммен, түрлі қимыл арқылы көрсетеді. Мысалы, 2 жас 7 ай шамасындағы Айнұрға түрлі суреттерді көрсетіп сөйлскенде тіс щеткасын – ол тісін көрсетіп саусағымен тісін ысады. Қайшыны «ол қағазды алып былай етеді» деп, екі саусағымен қағазды қиып көрсетеді, ұршық туралы да әжем жіпті битедің деп, жауап береді.

Кейде бала белгілі заттың атына байланысты сөздің жеке буының айтады немесе жақын мағынадағы сөзбен еліктеу дыбыстарымен білдіреді. Мысалы; Ақамаралға (2 жас 9 ай) бірнеше ойыншық және сурет беріп ойната отырып, сөйлескенде: «міне төмпик» - конфет, «мынау тын» - шыны, «ол мәу» - мысық, «ол қон», «әне дө-ө-дет» деген сөздермен жауап берді.

Баланың бұл ерекшелігі оның сөйлеу, таныған заттың атына байланысты сөздік

ұғымды толық түсініп айтуға төселмегендігінен деуге болады.

Сондықтан, ата-аналар баланың лағашқы сөзіне көңіл бөліп, ыдыс-аяқ, киім-кешек, ойыншық аттарына байланысты сөздерді толық атап айтып, баланның қате айтқан сөзін түзетіп, қайт айтқызып, оның сөйлеу тілінің дұрыс дамуына бағыт беріп отырулары керек.

Бұл жұмыстар баланы ойнату, киіндіру, тамақ беру кезінде сөздік қатынас жасау арқылы іске асады. Балалардың сөздік қорының дамуын жүйелі бақылап, оны дұрыс сөйлеуге үйретуде кейбір ата-аналар үшін күнделік жүргізген пайдалы.

Мысалы, Данара деген баланың әкесі баласы бір жастан аса бастаған кезінен күнделікті жүргізген. «Менің күнделік жасауыма баланың алғашқы сөздері ерекше әсер етті» дейді ол. Сол күнделіктен үзінді келтірейік.

Бүгін 10-маусым. Данараға бір жас он ай. Ол өте ширақ. Тынымсыз. Ойыншыл. Өздігінен киінуге құмар. Біздің тапсырмамызды орындауға ынталы. Қажет заттарын нұсқап көрсетеді. Әсіресе, өлең айтып беруді ұнатады. Радиодан ән айтылса, өзінше қосылып әндетеді.

20-маусым. Шомылдыру кезінде «шәп-шәп» деген сөзді айтты. Онысы «шомыламын» дегені. Ол сөзді дұрыс үйрету үшін «Данара шомылады» деген сөзді үнемі қайталап жүрдік. Кейін осы сөзді дұрыс айта бастады, Біз қатты қуандық.

6-шілде. Біз тамақ ішіп отырғанда Данара «нәм – нәм» деп, үстелдегі тағамға қолын созды. Бұл біз үшін үлкен жаңалық. Бұдан былай оған тамақ берерде Данара, сүт іш, нан жейсінбе, міне алма деген сөздерді, яғни тамақ аттарын анық айтып беретін болдық, - дейді.

Дегенмен, кейбір ата-аналар баланың сөзін түзеп, оны дұрыс сөйлеуге үйретуді ескермейтіні де анықталады. Керісінше «нәм-нәм», «шәп-шәп» деген бала сөзін сол қалпында қайталап айту жиі кездеседі.

Мысалы, Еркін сөз ішінде «ш», «т» дыбысын ауыстырып қолданады. Бұл жөнінде шешесімен сөйлескенде: «Біз оған көңіл бөлмеппіз, біз үшін оның сөзі қызық, сондықтан өзіміз де солай сөйлесе береміз – дейді.

Сол сияқты Динанаңы мамасы да «Біздің Дина Алматы дегенді суреттен Алмақ деп көрсетеді, біз күліп маз боламыз», - дейді. Бұл әрине, дұрыс емес. Баланың сөзін мұқият бақылап, оның дұрыс сөйлеуіне бағыт беріп, жәрдемдесіп отыру керек.

Екінші кезең баланың 2-3 жастағы кезі. Бұл жастағы бала алғашқы жеке буындар мен сөздерден шағын сөйлем құрап айта бастайды. Өз ойын басқалараға толық айтуға әрекеттенеді.

Бала есейе бастаған сайын оның ақыл-ойы жетіле түседі. Түрлі білім дағдылары қалыптасады. айналасындағы заттар мен құбылыстарды бағдарлап тану нәтижесінде сөздік қоры жедел дами түседі, грамматикалық түрде жүйелі сөйлейтін болады.

Әйгілі психологтар, әдіскер ғалымдар 3-4 жастағы балалардың сөздігі 1000-1200, ал 6-7 жастағы балаларды 3000-4000-нан астам сөздік қоры болады дегенді айтпады. Бұл пікірдің дәлдігін біздің зерттеу нәтижеміз дәл дәлелдеді түсті.

Сөйлеу тілі мен сөздік қорының жетілуіне байланысты бұл жастағы балалар айналасындағы адамдармен тікелей қарым-қатынасқа түседі. Төңіректегі өмір құбылыстарына назар аударып, оны танып білуге әрекеттену нышаны басталады. Ата-анасымен серуенге шықса, дүкенге не киноға барса, көзі шалған заттың бәрін сұрағыштап, «ол не, бұл не?» деп тақылдайды. Бала табиғатына тән осы ерекшеліктер туралы ұлы ақын Абай былай дейді: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі-ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары... Біреуі білсем екен деп, не көрсе соған талпынып, жалт-жұлт еткен болса, оған қызығып, аузына салып дәмін татып көріп, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ер жетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да тұра жүгіріп, біреу күлсе де, біреу жыласа да тура жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?», деп, ол неге үйретеді?, «бұл неге бүйтеді?» деп көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем

екен, үйренсем екен дегендік?»).

Мектеп жасына дейінгі баланың тағы бір ерекшелігі оларды еліктеу, қиялдау басымболады. Сол себепті айналадағы құбылыс пен ересектердің іс-әрекеті балалардың бақылауынан мүлт кетпейді. Бақылаған заттардың елеусіз ерекшелігіне дейін бірден байқап, тез қабылдайды. Олай болса, әрбір ата-ана баланың осындай даму ерекшелігін ескеруге тиісті. Оның заңды сұрақтарына құлақ асып, үнемі жауап беріп отулары керек.

Ойымыз дәлелді болу үшін мысал келтірейік. Алма 3 жаста. Ол бала бақшасында тәрбиеленеді. Күн сайын бақшадан қайтқанда анасы онда не істегенін, қандай ойын ойнағанын сұрайды. Анасы: - «Бүгін бақшада не істедіңдер?» - деп сұрағанда, Алма: - «Біз қуыршақпен ойнадық. Тұраш тәте үлкен қуыршақ әкелді. Мама, олұйқтайды, жылайды. Оның көйлегі өте жақсы. Көк лентасы бар. Сандалы көк.»- деп жауап береді.

Тіл – адамдардың бір-бірімен пікір алысып, қарым-қатынас жасайтын құралы болғандықтан, тілдің қоғамдық, тәрбиелік қызметі де ерекше. Сондай-ақ тіл ұлт мәдениетінің басты көрсеткіштерінің бірі екені белгілі. Әрбір халықтың тілінде оның ұлттық дәстүрінің, сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының белгілері көрініс табады.

Ал тілді, тіл мәдениетін игеру – баланың сәби шағынан іске аса бастайтын, біртіндеп жетілетін процесс. Олай болса, баланың тілін дамыту жұмысы жанұядан, балабақшадан бастап жүйелі түрде жеткізілуі тиіс.

Баланың тілін дамытуда халық қазынасы – ауыз әдебиетінің орны ерекше. Аз сөзбен көп мағына беретін мақал-мәтел, ертегілер, эпостық шығармалар ғасырлар бойы ауыздан-ауызға таралып, жинақтала келе, бүгінгі ұрпақтың рухани азығына айналуы тиіс [12, 3].

Мектепке дейінгі педагогика мен психология ғылымы мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту, сөздік қорын байыту, байланыстырып сөйлеуге үйрету, сөздің дыбыстық құрамын меңгерту мәселелеріне жан-жақты көңіл бөліп, бұл жұмысты ақыл-ой тәрбиесімен бірлікте қарастырады. Өйткені ойлау процесі заттар мен құбылыстардың жалпы сипатын, заңды байланыстары мен кейбір ерекшеліктерін бейнелесе, сол заттардың шындық болмысы ойда сәулеленіп, яғни ұғым сөз арқылы танылып, ой сөйлеу арқылы білдіріледі [3, 5].

Баланы мектепке даярлау, мектептегі оқу ісінің сапасын арттыру жұмысы – педагогика ғылымында басты проблемалардың бірі. Сондықтан да көрнекті психолог-педагог ғалымдар мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу тілінің даму, қалыптасу ерекшеліктерін эксперимент арқылы зерттеп, мектепке дейінгі жастағы балаларға арналған сөздік минимум жасау мәселесіне ерекше назар аударуда.

Өйткені мектепке дейінгі тәрбие ісінің ең жауапты кезеңі – баланың бес-алты жастағы шағы. Бұл жастағы балалардың дене құрлысы жетіліп, тез өсе бастайды. Түрлі іс-әрекеті дамып, ой-өрісі, дүние танымы кеңейеді. Күнделікті өмірді тануы, оларды салыстырып, бір-бірінен түрлі ерекшеліктеріне қарай топтай, жалпылай ажырата білулері, көрген-білгендері жөнінде өздігінен ой қорытындыларын жасау қабілеттілігі жетіле түседі.

Психикалық процестерде тіл шешуші роль атқарады. Сөздік қоры әжептәуір жетіледі. Осының нәтижесінде айналасындағы үлкен адамдармен, өз құрбыларымен сөзбе-сөз қарым-қатынас жасайтын болады. 5-6 жастағы баланың сөйлеу тәсілі, тікелей көрнекілікке байланысты емес. Ол қазір көріп, қабылдап тұрғанын айтып қана қоймай, өткенде не болғанын және алда не болатынын да айта алады. Бұл жағдай баланың сөйлеуінің ойлаумен тығыз байланысты екендігін көрсетеді.

Ұлы педагог Н.К.Крупская: «Ақыл-ой тәрбиесінің ең негізгі міндеттерінің бірі – баланың тілін дамыту. Баланы басқаның сөзін тыңдап түсіне білуге, өз ойын сөзбен айтып беруге үйрету, өмір құбылыстарын бақылауда, сөйлесе отырып, оның сөздік қорын байыту. Ол үшін бала тәрбиелеуші адамдар балаларға сөйлеу мәдениеттілігін, сөз өнегесін, сөз үлгісін көрсете білуге тиісті. Бақшадағы оқу-тәрбие жұмысы ана тілінде жүргізілуі керек», —

деп көрсетті.

Н.К.Крупская ақыл-ой тәрбиесінің бірнеше әдістерін ұсынды. Бірінші орынға бақылау, экскурсия арқылы айналадағы өмірді білдіру және танытуды қойды. Олардың нақты қабылдап білуі үшін ойын процесін дұрыс ұйымдастырудың қажеттігін көрсетеді. Әсіресе балалардың творчестволық ойындарын өрістетуде дұрыс басшылық ету ісіне көп көңіл бөлді.

Атақты психолог Л.С.Выготский өзінің психологиялық зерттеулерінде мектеп жасына дейінгі балалардың өсу, жетілу, даму ерекшеліктеріне талдау жасай отырып, оларды мектепке даярлау мәселесіне ерекше назар аударды. 5-6 жастағы баланың ойлау, сөйлеу дәрежесі жөнінде ғылыми деректерге сүйене келіп, құнды пікірлер қалдырды.

Ол мектеп жасына дейінгі балалардың ойлау, ес, зейін ерекшеліктеріне тоқталады. Мектепке дейінгі балалардың өмірдегі нақты заттар мен құбылыстар жөнінде, ол заттардың өсу, даму ерекшелігі, өзара байланысы жөнінде өздерінше ой қорытындыларын жасап, басқаларға түсіндіруге әрекеттенушілігі басым болатынын айтты. Өйткені 5-6 жастағы баланың көрнекті, образды ойлау қабілеттілігі жетіледі. Балалар жеке заттарды біліп қана қоймай, оларды жіктеп, топтап айта білуге, әр заттың қайдан, неден жасалатынын, қалай пайда болатынын түсінуге тырысатындығын да көрсетті.

Сондықтан бақшада оқыту, білім беру жүйесіне арналған бағдарлама қандай жүйеде жасалу керектігін айқындау қажет. Себебі ол бағдарлама табиғатта болып жататын физикалық, биологиялық, қоғамдық құбылыстар жөнінде мағлұмат бере отырып, мектепте оқытудың басты шартын орындауға тиісті. Өйткені балаларға адам қоғамы, табиғат, өнер туралы мағлұмат мектепке дейін-ақ берілуі керек. Ондай мағлұматтар олардың дүние танымын, ойын кеңейтіп, тілін дамыта отырып, балаларды мектептегі оқу ісіне даярлайды. Бақшадағы оқыту жұмыстары баланың сәбилік шағынан басталуы тиіс. Себебі баланың тіл үйренуі, сөйлеу процесінің жедел дамуы үш жасқа дейінгі мерзімде өтеді. Оқу жұмысы дәл осы шақты қамтығанда ғана нәтижелі болады.

Сөйтіп, 6 жастағы баланың жан-жақты даму сатысының сан өзгерісінен сапа өзгерісіне өту шағы басталады [4, 3-5].

Мектеп жасына дейінгі балалар тілінің дамуын зерттеген ғалымдардың пікірлерінше, олардың сөздік қоры мына түрде: екі жастағы балалардың сөздік қоры – 1000 сөзден астам, үш жастағы балалардың сөздік қоры шамамен – 1800, төрт-бес жастағы балалардың сөздік қоры – 2000-3000, алты-жеті жастағы балалардың сөздік қоры – 3260-4000 сөз мөлшерінде болады екен.

Ұзақ жылдар арнайы жүргізілген зерттеу нәтижелері балалардың сөз меңгеруі жанұяда, балабақшада жүргізілетін тәрбие жұмыстарына, ата-аналар мен тәрбиеші-педагогтардың бұл аса маңызды мәселелерге көңіл бөліп, баланың сөйлеу тілін дамыту, айналадағы өмір құбылысын ұғындыру, олармен сөйлесе отырып, пікірлесе білуге жетелеу, бала қызыққан сұрақтарға дұрыс жауап беріп отыру жұмыстарына байланысты екендігін көрсетеді. Ал тәрбиеші басшылыққа алатын білім мазмұны бағдарламада нақты көрсетілген. Сондықтан жас ерекшелігіне қарай жұпталған әр топта өтілетін сабақтардың алдына қоятын мақсатын, бағдарламалық білім мазмұнын тәрбиеші жете білуге тиісті. Бұл жөнінде бағдарламада тілді барлық жағынан дамыту керек: сөздің ана тілі нормасына сәйкес айтылуын, бағдарламаға сай болуын, сөздің бір-бірімен байланыстылығын, пікірдің дәйектілігін, бейнелігін қамтамасыз ету керек, — делінген.

Тәрбиеші балалардың жан-жақты дамуы үшін барлық қажетті шараларды пайдаланып, балабақшаның қызметін «Балабақшада оқыту және тәрбиелеу бағдарламасының» орындалуына бағыттап, білім беру сапасын арттыруға міндетті [3, 6].

Баланың тілді меңгеруі жайлы белгілі психологтар Л.С.Выготский, А.Л.Имедадзе, А.Л.Леонтьев, Н.С.Рождественский, Ж.Аймауытов, Ә.Алдамұратов, М. Мухина, тағы басқалары жас кезінде баланың танымдық, қабылдағыштық қабілеттерінің ерекше

болатындығына байланысты тілді тез меңгеретінін көрсетті.

Балалардың қай жастан бастап оқыту керек деген мәселе жөнінде ұлы педагог К.Д. Ушинский: «Мерзімінен бұрын оқыту оқуды кешіктіріп бастаудан зиянды. Өйткені өте ерте оқыту баланың ойын шаршатып, тез жалықтырады. Оқуға қызығушылығын жояды. Бала өз күшіне сенбейтін болады. Сондықтан методикалық оқыту жеті жастан басталған жөн. Мұндайда баланың мектептегі оқу ісіне даярлығын ескеру қажет. Баланы мектепке даярлау жұмысы жанұяда және балалар мекемелерінде жүргізіледі. Баланы мектепке даярлау дегеніміз — оның өзіне айтылған сөзге, оқылған шығармаға бақылған затқа зейін қоя білуі, өз ойын толық сөйлем құрап айтуы. Айналадағы өмірді, табиғат құбылыстарын бағдарлап, түсінуі; бір-біріне жәрдемдесуі, ұжымдық еңбек түріне бейімделуі, жолдастық, достыққа әдеттенуі», — деп көрсетті.

Бұдан біз бөбектердің мектепке жетілген Ересекпен келе бастағанын көреміз. Бұл жағдайлар мектеп жасына дейінгі балалар мекемелеріндегі тәлім-тәрбие жұмысының сапасын арттыру, нәрестелерді яслиден бақшаға, сәбилерді бақшадан мектепке даярлау, оқу-тәрбие жұмыстарын бағдарламаға сай жүргізе білу міндеттерін қояды.

Балабақшадағы тәрбиелеу-оқыту жұмысында балалардың тілін дамыту, сөздік қорларын дамыту ауызша сөйлеуге үйрете отырып, үйренген сөздерін күнделікті өмірде еркін қолдану, әрі оны күнделікті іс-әрекет кезіндегі тілдік қарым-қатынаста қолдана білуге жаттықтыру ісіне ерекше мән беріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Қазақстан Республикасы 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасы. Астана, 2004ж.
3. С.Назарбаева. Өзіңді өзің танып - білу бұл да ғылым. Егемен Қазақстан-2004ж.
4. Н. С. Лейтес «Способности и одаренность в детские годы». М., Знания. 1984 г.
5. М. Жұмабаев. Педагогика, Алматы. 1993.
6. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. – Алматы: Білім, 1997. – 265.
7. ҚР МЖМБС 1.001-2009. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Негізгі ережелер.
8. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. «1 жастан 6 жасқа дейінгі балаларды мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың жалпы білім беру бағдарламасының мазмұнының базалық минимумы». – Астана қ., 2004.
9. «Балбөбек» бағдарламасы. Ы. Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясының республикалық баспа бөлмесі. – Алматы қ., 1999.
10. «Біз мектепке барамыз» мектепке дейінгі ересек жастағы балаларды тәрбиелеу мен оқыту бағдарламасы.- Астана, 2009. - 106 б.
11. Өтетілеуов Е.«Балақай» - Алматы қ.: Жалын баспасы, 1986 ж.
12. Алтынсарин Ы. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 381 б.
13. Құнанбаев А. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1988. – 151 б.
14. Познавательная традиция: философско - методологический анализ (сб. статей). – М.: Философское общ., 1989. – 203 с.
15. Платон. Законы. 1т. – Л., 1972. – 798 с.
16. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Қысқаша философия тарихы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. – 271 б.
17. Григорьева Г.Г. Развитие дошкольника в изобразительной деятельности. - М., 2000.

ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әкімгереева А.Ә., Шәкрет Д.Б., Мекенова Ж.М.

6B01811 – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» білім беру бағдарламасының 2 курс (2 жылдық) студенттері

Адилъшинова З.У.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада интерактивті оқытулар: жаңа тәсілдер, білім беруде интербелсенді технологияларды пайдалану, интерактивті құралдарды пайдаланудың тиімділігі жайлы қарастырылса, «Өзін-өзі тану» сабақтарында қолданылатын интерактивті әдіс – тәсілдер, интерактивті әдістерді қолдану арқылы «Өзін-өзі тану» сабақтарында балалардың белсенділігін арттыру, интерактивті құралдармен «Өзін - өзі тану» сабағын өткізу әдістемесі туралы баяндалады.

Түйінді сөздер: интерактивті технология, интербелсенді оқыту, тренинг, әдіс

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ САМОПОЗНАНИЯ

Әкімгереева А.Ә., Шәкрет Д.Б., Мекенова Ж.М.

Студенты 2 курса (2 года) по ОП 6B01811 – «Социальная педагогика и самопознание»

Адилъшинова З.У.

Кандидат педагогических наук, старший преподаватель

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52;

В статье рассматриваются интерактивные учебники: новые традиции, использование интерактивных технологий в образовании, эффективность использования интерактивных средств, интерактивные методы – традиции, используемые на уроках "самопознания", повышение знаний детей на уроках "самопознания" с использованием интерактивных методов, занятия "самопознание" с интерактивными средствами о методике проведения.

Ключевые слова: интерактивная технология, интерактивное обучение, тренинг, метод

FEATURES OF USING INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN SELF-KNOWLEDGE LESSONS

Akingereeva A. A., Shakret D. B., Mekenova Zh.M.

2nd year students (2 years) on the educational program

6B01811 – "Social pedagogy and self-knowledge"

Adilshinova Z.U.

Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

The article discusses interactive learning: new approaches, the use of interactive technologies in education, the effectiveness of the use of interactive tools, interactive methods and

techniques used in the lessons "self-knowledge", increasing the activity of children in the lessons "self – knowledge" using interactive methods, methods of conducting the lesson "self-knowledge" using interactive tools.

Keywords: interactive technology, interactive learning, training, method.

Қазіргі уақытта заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттерінің бірі білім беруді ақпараттандыру барысында дидактикалық және оқыту құралы болып компьютер саналады. Сондықтан кез – келген білім беру саласында мультимедиалық электрондық оқыту құралдары барлық пәндерді оқытуға пайдаланылады. Бұл бағытта ақпараттық технологияны оқыту үрдісіне екпінді түрде енгізу бағытында және қолданылатын жаңа құралдардың бірі – бағдарламалық – техникалық кешен болып саналатын интерактивтік тақта болып табылады.

Қарапайым тақта және компьютер проекторына қарағанда, интерактивтік тақта сабақ мазмұнын кеңінен ашуына мүмкіншілігі өте зор. Интерактивтік тақтаны пайдалану кезінде үлкен жетістікке қол жеткізу үшін , тек қана сауатты сабақ жоспарлап, керекті материалдарды дайындау керек.

Сабақта мұғалім интерактивтік тақтаны бір емес бірнеше рет пайдалана алады, қарапайым тақтаға қарағанда интерактивті тақта пайдалануға ыңғайлы, әрі уақыт үнемдейді. Интерактивті тақта оқытудың басқа тәсілдеріне қарағанда (салыстырғанда), көптеген жетістіктері бар.

Бұл жетістіктер туралы өз сабағында интерактивтік тақтаны пайдаланатын мұғалімдер ғана айта алады. Қызметтестер мен біріге отырып сабақта дайындалу арқылы жақсы әсерге қол жеткізуге болады, бұл тек қана міндеттерді бөліп беру мен уақытты үнемдеу ғана емес, сонымен қатар берілген материалдардың сапасын да арттырады.

Мұғалімдердің көрсетуінше интерактивтік бағдарлама олардың жартылай жұмысын атқарады, мысалы: белгілі бір материалды интерактивтік тақтада орындау арқылы файлдағы белгілермен өзгерістерді сақтап қалуға болады, бұны сабақта болмай қалған оқушыларға қайта түсіндіруге немесе келесі жолы тағы да қолдануға болады.

Оқу материалдар базасын жасау, қызметтестермен жасаған материалдарды өз сабағымда пайдалану арқылы мұғалімдер уақытын үнемдейді. Материалдарды оқып үйрену барысында интерактивтік тақтаны пайдалану білім өрісін кеңейтуге мүмкіндік береді, сондықтан мұғалімдердің дайындаған материалы оқушыларға түсініктірек болады.

Көп мұғалімдердің байқағанындай сабақтың оқушыларға қызықты және дәлелді (мағыналы) болады, және оны (оқушылар) жылдам есте сақтайды. Интерактивтік тақта оқу сапасын жоғары деңгейде тағы да мұғалімдердің уақытын үнемдейді, оған бұрын өтілген материалдардың екінші рет қайталауға қажеті жоқ.

Интерактивті тақта барлық сабақта қолдану мүмкін, жоқ болмаса сабақтың әрбір сатысында. Басқа да заттар сияқты интерактивті тақтаны пайдаланудан ең көп тиімділікке сабақта қойылған мақсаттарға сәйкес қолдану арқылы жетуге болады.

Интерактивтік тақтамен бірге жүретін бағдарламалық нұсқаулықты жақсы біліп, оны сабаққа дайындалғанда қолданулары керек.

Мұғалімдерге тағы басқа да бағдарламалық құжаттар керек.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, айта кетейік: Сабақ алдын-ала дайындалған болу керек, сонда ғана материалдар жылдам түсіндіріледі.

Интерактивтік тақтада бір уақытта бірнеше материалдарды қолдануға болады: бейне, дыбыс, сурет, мәтін, және т.б. Сабақ соңына дейін логикалық үздіксіз түрде болса, сонда ғана сабақ қойылған мақсатына жетеді; Сабақ кезінде сақталған файлдар оқушыларға беріледі:

сондай-ақ бұл файлдарды келесі сабақта өтетін материалдарды қайталау және толықтыру үшін қолданылады.

Интерактивтік тақта оқыту тиімділігін қалай арттырады. Сабақта интерактивтік тақтаны қолдану баланың мектепте оқыту тиімділігін арттыру

Қазіргі уақытта заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттерінің бірі білім беруді ақпараттандыру барысында дидактикалық және оқыту құралы болып компьютер саналады. Сондықтан кез – келген білім беру саласында мультимедиалық электрондық оқыту құралдары барлық пәндерді оқытуға пайдаланылады. Бұл бағытта ақпараттық технологияны оқыту үрдісіне екпінді түрде енгізу бағытында және қолданылатын жаңа құралдардың бірі – бағдарламалық – техникалық кешен болып саналатын интерактивті тақта болып табылады.

Қарапайым тақта және компьютер проекторына қарағанда, интерактивті тақта сабақ мазмұнын кеңінен ашуына мүмкіншілігі өте зор. Интерактивті тақтаны пайдалану кезінде үлкен жетістікке қол жеткізу үшін, тек қана сауатты сабақ жоспарлап, керекті материалдарды дайындау керек.

Сабақта мұғалім интерактивті тақтаны бір емес бірнеше рет пайдалана алады, қарапайым тақтаға қарағанда интерактивті тақта пайдалануға ыңғайлы, әрі уақыт үнемдейді.

Интерактивті тақта оқытудың басқа тәсілдеріне қарағанда (салыстырғанда), көптеген жетістіктері бар.

Бұл жетістіктер туралы өз сабағында интерактивті тақтаны пайдаланатын мұғалімдер ғана айта алады. Қызметтестер мен біріге отырып сабақта дайындалу арқылы жақсы әсерге қол жеткізуге болады, бұл тек қана міндеттерді бөліп беру мен уақытты үнемдеу ғана емес, сонымен қатар берілген материалдардың сапасын да арттырады.

Мұғалімдердің көрсетуінше интерактивті бағдарлама олардың жартылай жұмысын атқарады, мысалы: белгілі бір материалды интерактивтік тақтада орындау арқылы файлдағы белгілермен өзгерістерді сақтап қалуға болады, бұны сабақта болмай қалған оқушыларға қайта түсіндіруге немесе келесі жолы тағы да қолдануға болады.

Оқу материалдар базасын жасау, қызметтестермен жасаған материалдарды өз сабағымда пайдалану арқылы мұғалімдер уақытын үнемдейді. Материалдарды оқып үйрену барысында интерактивті тақтаны пайдалану білім өрісін кеңейтуге мүмкіндік береді, сондықтан мұғалімдердің дайындаған материалы оқушыларға түсініктірек болады.

Көп мұғалімдердің байқағанындай сабақтың оқушыларға қызықты және дәлелді (мағыналы) болады, және оны (оқушылар) жылдам есте сақтайды. Интерактивті тақта оқу сапасын жоғары деңгейде тағы да мұғалімдердің уақытын үнемдейді, оған бұрын өтілген материалдардың екінші рет қайталауға қажеті жоқ.

Интерактивті тақта барлық сабақта қолдану мүмкін, жоқ болмаса сабақтың әрбір сатысында. Басқа да заттар сияқты интерактивті тақтаны пайдаланудан ең көп тиімділікке сабақта қойылған мақсаттарға сәйкес қолдану арқылы жетуге болады.

Интерактивті тақтамен бірге жүретін бағдарламалық нұсқаулықты жақсы біліп, оны сабаққа дайындалғанда қолданулары керек. Мұғалімдерге тағы басқа да бағдарламалық құжаттар керек.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, айта кетейік: Сабақ алдын - ала дайындалған болу керек, сонда ғана материалдар жылдам түсіндіріледі. Интерактивті тақтада бір уақытта бірнеше материалдарды қолдануға болады: бейне, дыбыс, сурет, мәтін, және т. б. Сабақ соңына дейін логикалық үздіксіз түрде болса, сонда ғана сабақ қойылған мақсатына жетеді; Сабақ кезінде сақталған файлдар оқушыларға беріледі: сондай - ақ бұл файлдарды келесі сабақта өтетін материалдарды қайталау және толықтыру үшін

қолданылады.

Интерактивті тақта оқыту тиімділігін қалай арттырады. Сабақта интерактивті тақтаны қолдану баланың мектепте оқыту тиімділігін арттыру. Сабақ үрдісінде пайдаланып жүрген әдіс - тәсілдер оқушылардың оқуға деген ынта - ықыласының, дағды мен ой - өріс, білім - біліктерінің артуымен сипатталары сөзсіз.

Білім деңгейін көтеруге интерактивті құралдарды пайдалану Оқу – тәрбие процесін тиісті деңгейге көтеру, ұстаздарының, басшыларының, педагогикалық ұжымның жүйелі басшылыққа алған бағыты деп есептейміз. Интерактивті құралдарды қолдану негізінде мектепте жаратылыстану бағытының пәндерін оқыту сапасын арттырып, білім беруді ақпараттандыру жүйелі түрде іске асады деуге болады.

Оқу процесінде, оның ішінде практикалық сабақтарда интерактивті құралдарды қолдану мұғалімнің жеке тәрбиесіне, шығармашылық ізденісіне байланысты. Интерактивті құралдар оқыту формасын ұйымдастыруды түрлендіруге, дәстүрлі оқыту әдістеріне жаңа элементтер енгізуге мүмкіншіліктер жасайды. Бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Интерактивті құралдарды орынды қолдану оқыту сапасын жетілдіруге көмектеседі.

Интерактивті тақта – дегеніміз не?

Интерактивті тақта – бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге немесе баяндамашыға екі түрлі құралдарды біріктіретін: ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын біріктіретін құрал. Бүгінгі күні бірнеше ИТ түрлері бар. Олардың ішінде білім саласында қолданып жүргендеріне қысқаша шолу жасайық.

ACTIVboard (Promethean компаниясы) – ACTIVstudio программасы арқылы іске қосылады. Бұл құрылғы компьютер, мультимедиялық проектор және ақпараттарды енгізуге арналған активті қаламнан тұрады.

Активті қалам – дегеніміз не?

Активті қалам – бұл мензерді басқару құрылғысы және компьютер мен тақта арасындағы байланысты іске асырушы құрылғы.

ACTIVwand указкасы Электронды ACTIVwand указкасының ұзындығы 54 см тақтаның жоғарғы бөлігінен кішкентайларға да қол жеткізуге мүмкіндік береді. Жанында орналасқан батырма тышқанның сол жақ батырмасының қызметін атқарады. ACTIVboard – интерактивті тақтасында жұмыс жасаушыға проектордың сәулесінен астынан шығуға мүмкіндік береді. “Оң қол” сонымен бірге “сол қолмен” жұмыс жасауға қолайлы құрал.

Пайдаланған әдебиетер тізімі

1. Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы: «Рауан». 1996
2. Қ. Жрықбаев, Ө. Озғанбаев «Жантануға кіріспе», А., 2000ж.
3. М.М. Мұқанов «Жас және педагогикалық психологиясы», А., 1996 ж.
4. М.П. Оспанбаева, У.Ә. Тұрғынтаева «Психологиялық қызметті ұйымдастыру».
5. А.С. Прутченков «Социально-психологический тренинг в школе».
6. Г.П. Предвечный, Ю.А. Шерковина «Социальная психология», М., 1975г.
7. Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы: «Рауан». 1996
8. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития. М. 2002
9. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. М., Политиздат, 1972

10. Қ. Жарықбаев, Ө. Озғанбаев «Жантануға кіріспе», А., 2000ж.
11. И.А. Зимняя «Педагогическая психология», М., 1997 ж. 397 б
12. Кутумбаев «Психология успеха».
13. М.М. Мұқанов «Жас және педагогикалық психологиясы», А., 1996 ж.
14. В.С. Мухина «Возрастная психология», М., 2000 ж.
15. Р.С. Немов «Психология», М., 1998 ж.
16. М.П. Оспанбаева, У.Ә. Тұрғынтаева «Психологиялық қызметті ұйымдастыру».
17. «Самопознание.kz» журналы-2010.
18. А.С. Сейтақов, «Өзін-өзі тану пәнін оқыту ерекшеліктері», «Самопознание.kz» журналы - 2011.
19. Б. Айтуқызы, «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының ықпалдастыру әлеуеті», «Самопознание.kz» журналы - 2011.
20. Райымбекова Т.Қ., Жаңабекова Г.Ж., «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бойынша ғылыми тұрғыда сапалы мониторинг өткізудің ерекшеліктері», «Самопознание.kz» журналы - 2011.
21. Қазақстан Республикасының 2007ж.27 шілдедегі №319 «Білім туралы» Заңы (өзгертулер мен толықтырулар)

**«БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ӘЛЕМДІ ТАҢУ САБАҚТАРЫНДА ТҮСІНІКТЕР
МЕН ТҮСІНІКТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ»**

Әлиева А.Д., Пшанова А.Ә., Нурлыбаева Ж.Т., Байсакалова К. С.
*6B01311 - «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру
бағдарламасының 3 курс (3жылдық) студенттері*

Давлеткалиева Е.С.
*Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Мақалада дүниені тану сабақтарында оқушылардың танымдық және ақыл-ой белсенділігін арттыру мақсатында өткен және қазіргі дидактиктердің, психологтардың және мұғалімдердің іс-тәжірибесі, оқытудағы көрнекілік принципінің маңызы айқындалып, жалпыланған.

Түйін сөздер: дүние тану, көрнекілік принцип, әдіс-тәсіл

**«ЭФФЕКТИВНЫЕ ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИЙ И ПРЕДСТАВЛЕНИЙ НА
УРОКАХ ПОЗНАНИЯ МИРА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ»**

Әлиева А.Д., Пшанова А.Ә., Нурлыбаева Ж.Т., Байсакалова К. С.
Студенты 3 курса (3 год) по ОП 6B01311 – «Педагогика и методика начального обучения»
Давлеткалиева Е.С.

*Кандидат педагогических наук, доцент
Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52*

В статье раскрывается и обобщается опыт предыдущих и современных дидактиков, психологов и педагогов с целью повышения познавательной и умственной активности учащихся на уроках познания мира, значение принципа наглядности в обучении.

Ключевые слова: познание мира, принцип наглядности, метод

**«EFFECTIVE WAYS OF FORMING CONCEPTS AND IDEAS IN THE LESSONS OF
WORLD COGNITION IN PRIMARY SCHOOL»**

Alieva A.D., Pshanova A.A., Nurlybayeva Z.T., Baisakalova K.S.
3rd year students (year 3) on EP 6B01311 – "Pedagogy and methodology of primary education"
Davletkalieva E.S.

*Candidate of Pedagogical Sciences, docent
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;*

The article defines and summarizes the experience of past and present didactics, psychologists and teachers, the importance of the principle of visibility in teaching in order to increase the cognitive and mental activity of students in the lessons of knowledge of the world.

Key words: knowledge of the world, visual principle, methodology

В связи с эволюцией развития человека менялся и усложнялся и уровень познания мира. По мере того как человек приспосабливается к более естественной среде и начинает

открывать ее тайны, меняется как цель человеческого мастерства, так и вид выполняемой им деятельности. Теперь человек стал поклонником природы, не боящимся ее сил, а завоевателем и преобразователем. Таким образом, благодаря повышению уровня овладения природой возросло человеческое сознание и знания.

В зависимости от понятий, полученных ими из окружающей среды, словарный запас увеличивался и поднимался до уровня формулирования представлений, отражающих свойства предметов и явлений. «...богатство понятий сближает человека с тайнами мира и силами природы». А ведь в прошлом нужно было раскрыть все свойства каждого предмета и явления, познать его тайны и взаимосвязи. невозможно найти. Чтобы понять таким образом, нужна была передовая наука. Определение химических, физических, биологических свойств веществ и явлений простым наблюдением, доказательство их связи. Открытие взаимосвязи привело к научно непонятной трудности.

Кто бы из мыслителей и просветителей Казахстана не преминул подражать природе, раскрывать ее тайны и открывать стране и народу. Живя среди природы, человек очарован ее сокровенными тайнами. Потому что природа своей неповторимостью, красотой и загадочностью манит и притягивает людей. Вот почему один из наших мыслителей и просветителей пел о красоте природы, а другой выражал ее словами. Таким образом, он оставил неизгладимое наследие для будущей молодежи.

Преподавание предмета познания мира делится на несколько подходов.

Разъяснительные уроки состоит из следующих элементов: введение в интерпретацию текста рассказа, чтение рассказа, анализ текста и составление словаря, планирование рассказа учащимися, пересказ рассказа.

Разъяснительные уроки делятся на пять типов;

- 1) послеэкскурсионное обучение;
- 2) обучение студентов в связи с самостоятельными наблюдениями по месту жительства;
- 3) тренировка после уроков физкультуры;
- 4) постдемонстрационное обучение;
- 5) обучение с помощью наглядных пособий по рассказу и рассказу учителя.

Первый элемент урока - введение в толкование текста рассказа и характер рассказа, который отличается содержанием рассказа. Проанализируйте различные типы уроков, чтобы объяснить истории.

Тренировочный урок после экскурсии. За таким уроком иногда следует экскурсия в начале учебного года, иногда между экскурсиями, а сама беседа происходит в середине учебного года в течение нескольких месяцев, когда можно понять материал экскурсии. В этом случае знания, полученные в ходе экскурсии, дополняются сразу после экскурсии путем записи результатов наблюдения или рисунка на бумаге. Во время беседы дети вспоминают, что видели на экскурсии. Затем дети или учитель читает рассказ вслух, анализирует незнакомые или трудные слова, читает второй раз и выполняет задания учителя на доске.

Беседа заканчивается анализом запроса или плана. Учащиеся делают выводы на основе содержания рассказа и увиденного на экскурсии.

Предметные уроки. Это уроки об отдельных вещах, составляющих материальный мир вокруг учащихся. В него входят различные объекты природы – минералы, растения, животные, различные вещества из природных материалов.

Обучение на основе контроля. В логической беседе учитель предлагает учащимся задуматься над наблюдаемыми ими явлениями и выявить причинно-следственные связи и взаимозависимости, ведущие к познанию новых представлений о природе и развитию мышления.

Постэкспериментальное обучение. С 1 класса дети узнают о различных явлениях природы, которые учитель демонстрирует в ходе опытов, таких как таяние снега, затвердевание льда в жидкость, испарение воды, непроницаемость земной коры и водопоглощение и др. контролирует. После того, как эксперименты были проведены или наблюдались, учащиеся соответственно читают рассказы и делают необходимые выводы.

Предварительное собеседование с использованием наглядных пособий с последующим обучением. Хотя содержание таких уроков различается, существуют разные этапы их разных вариантов:

1) Повествование или повествование учителем с использованием различных средств, которые, несмотря на вовлечение детей в понимание текста, не могут полностью раскрыть тему;

2) разговорно-педагогическая и словарная работа;

3) Тренировочное интервью;

4) переподготовка к правильному пониманию и уточнению содержания рассказа;

5) домашнее задание;

Методы обучения - это методы, с помощью которых учитель передает знания, навыки и умения школьникам, чтобы развивать их познавательные способности, формировать их взгляды и готовить их к жизни. Методы обучения дают учащимся новые знания и закрепляют уже изученное, в результате чего они осваивают основы науки под руководством учителя.

Методы обучения тесно связаны с содержанием обучения. Преподаватель определяет определенную форму обучения путем подбора необходимого по содержанию учебного материала. Задача учащихся – усвоить знания, данные учителем, уметь применять их в чтении и на практике. Поэтому при определении метода обучения проблеме в программе необходимо учитывать характер деятельности преподавателей и учащихся, а также используемый при этом источник знаний. Студенты, с одной стороны, могут освоить любой из методов, прежде всего готовые знания, представленные преподавателем; во-вторых, работать самостоятельно под руководством учителя; в-третьих, помогает работать самостоятельно без чьей-либо помощи. С другой стороны, метод включает деятельность, направленную на руководство учителем в приобретении знаний и развитии познавательных способностей школьников. В ходе этой работы дети учатся читать, то есть осваивают способы приобретения знаний.

Отдельные методы имеют разную направленность и разный уровень сложности в зависимости от цели урока, содержания учебного материала и характера познавательной деятельности.

В обучении науке каждый метод должен уметь использовать содержание темы в соответствии с общим развитием учащихся и умениями учителя.

Методика обучения включает в себя разнообразные приемы работы, которые следует рассматривать как детали, элементы метода. Подходы обычно вторичны. Ими может быть не только один метод, но и ряд различных методов. Например, на уроках познания мира учитель часто использует метод сравнения при беседах или беседах, практической работе и наблюдениях.

Форма организации обучения – это внешнее выражение согласованной деятельности учителя и учащихся, соответствующей различным условиям ее проведения и осуществляемой в определенном порядке и режиме [2, 4].

В теории и практике обучения естествознанию традиционно сложились такие формы организации процесса обучения, как урок, внеурочная работа (экскурсия, работа в уголке природы, работа на пришкольном участке, домашняя работа), внеклассная работа (кружковая работа, клубы, праздники, полевой экологический практикум и др.) [13, 17].

В современной школе изменились тенденции к организации процесса обучения естествознанию.

1. Специфика содержания предмета “Окружающий мир” требует организации занятий не только в классной комнате или в природе, но и на улице, в библиотеке, в магазине, в столовой, на станции метро и т. п., т.е. в самой социальной действительности. Они позволяют “расширить” социальный мир младших школьников, познакомить их с конкретными событиями, ввести в социальные взаимоотношения. Социальная действительность является не только объектом изучения, но и средством, которое помогает ребенку познать объект “изнутри”, накопить социальный опыт [9].

При ознакомлении с окружающим миром могут проводиться учебные прогулки в теплицу, в магазин, на почту, в библиотеку и т.д., в ходе которых дети знакомятся с трудом людей, с их профессиями, учатся правильно вести себя в общественных местах. Прогулки в отличие от экскурсий кратковременны, на них решается небольшой объем задач. Перед такими прогулками необходимо провести беседу и выяснить имеющиеся у детей представления о данном предприятии и профессиях людей, познакомить с конкретными задачами, напомнить о правилах поведения на улице и в общественных местах.

Большое значение уделяется знакомству с предметами рукотворного мира. В любом таком предмете заложен социальный опыт человечества, отражен уровень развития общества, технического прогресса. Некоторые предметы могут быть опасными для жизни, поэтому следует осваивать правила безопасного образа жизни.

Окружающий мир разнообразен, и дети познают многообразие его свойств, функций, качеств.

Прогулка “Мир в цветах радуги”[10].

Цель: учить видеть разнообразие цветов и оттенков в окружающем мире, различать цвета, существующие в рукотворном мире и в мире природы.

Педагог просит детей рассказать, где и когда они видели радугу. Рассказывает, почему бывает радуга, объясняет причины этого явления, объясняет его связь с солнечным светом и капельками воды в воздухе. Можно продемонстрировать опыт “Образование радуги”.

Дети называют цвета радуги. Педагог предлагает им создать свою радугу: нарисовать разноцветные предметы окружающего мира, которые они встретят на прогулке. Раздаются информационные листы с изображением радуги. Дети слегка раскрашивают их акварелью, чтобы впоследствии на этом фоне были видны картинки соответствующего цвета. Называют цвета окружающих предметов. Подсчитывают общее число объектов каждого цвета. Сравнивают цвета природных объектов и созданных искусственно. Изображают предметы, которые наблюдали, поместив их в область соответствующего цвета на радуге.

Проводится обобщающая беседа о значении цвета в мире природы и в жизни людей. Дети рассказывают, какие ощущения у них вызывают разные цвета, какие предметы и краски им нравятся больше всего. Описывают предметы, которые показались им красивыми, дают им эстетическую оценку.

Подводя итоги, педагог объясняет детям, что понимание красоты чего-либо (вещи, живого существа или другого предмета природы) приводит к бережному отношению к нему. Предлагает детям позаботиться о понравившихся им предметах.

Ребенок воспринимает мир целостно, и формы изучения окружающего мира должны быть направлены на целостное познание мира во взаимосвязи мира культуры и мира природы.

2. Формы организации обучения стали более гибкими и динамичными (Б.Т. Лихачев). Современный младший школьник имеет более широкий кругозор, он более самостоятелен.

Большой объем информации берется детьми вне стен школы: в наблюдениях, в книгах, в телепередачах и т.д. Учащиеся способны изменить логику развития урока. К примеру, в зависимости от степени подготовки детей любой урок может разворачиваться как урок изучения нового или как урок обобщения и систематизации знаний. В начальной школе складывается особый, более гибкий ритм занятий, варьируется их продолжительность в зависимости от вида работы (практическая работа, лабораторный эксперимент). В первом классе необходимо предусмотреть более частую смену видов деятельности детей на уроке.

3. Происходит сближение урочной и экскурсионной форм, связанное с повышением роли поисковой деятельности детей в процессе обучения естествознанию. Основным источником знаний являются непосредственные наблюдения детей в природе. Поэтому экскурсия многими методистами и авторами программ (Н.Я. Дмитриева, И.П. Товпинец, З.А. Клепинина и др.) не рассматривается как дополнительная к уроку форма. Экскурсиям уделяется большое внимание, они считаются одним из видов урока. Экскурсии могут продолжаться целый урок, а могут быть рассчитаны на 15-20 минут и сочетаться с работой в классе. Часто урок начинается в классе, а затем продолжается в микрорайоне школы, на пришкольном участке.

4. Вариативность содержания образования требует перестройки форм обучения на основе интеграции способов передачи всего многообразия культурных ценностей, норм, образцов и форм деятельности. В практику начальной школы внедряются интегрированные уроки (межпредметные) (И.П. Подласый). Интеграция (integratio – восстановление, восполнение от integer – целый) – сторона процесса развития, связанная с объединением в целое разнородных частей и элементов. В интегрированном уроке вокруг одной темы объединяется материал нескольких предметов. Интеграция охватывает содержание образования, методы, формы и технологии познания, средства обучения и воспитания.

Интегрированный урок способствует выходу на более высокий уровень осмысления учебной информации, увеличению информационной емкости содержания за счет материала, который позволяет с различных сторон рассмотреть предмет изучения. Практика показывает, что хорошие основания для проведения интегрированных уроков дает сочетание познания мира с математикой, чтением, трудом (технологией), рисованием. Например, на уроке “Воздух. Ветер” можно использовать материал из разных областей:

естествознание: знакомство со значением воздуха и его составом, определение опытным путем свойств воздуха, моделирование движения воздуха (ветра), наблюдения за погодой;

чтение: чтение мифов и беседа об образах повелителей воздуха и ветра в славянской мифологии;

ИЗО: беседа по картине К. Коро “Порыв ветра” и рисование воздуха-“невидимки”;

музыка: слушание и анализ пьесы Э. Грига “Утро”, пропевание голосом звуков ветра.

технология: изготовление флюгеров и ветрячков для наблюдений за ветром.

5. Традиционный комбинированный урок с его жесткой структурой и регламентированным содержанием снижает интерес младших школьников к учению. С целью разнообразия форм обучения, повышения интереса учащихся к учебному труду в школьной практике используются нестандартные уроки, многие виды которых заимствованы из внеклассной работы. Нестандартный урок – это импровизированное учебное занятие, имеющее нетрадиционную структуру (И.П. Подласый). Мнения педагогов на нестандартные уроки расходятся: одни видят в них прогресс педагогической мысли, попытку демократизации школы, а другие считают такие уроки опасным нарушением педагогических принципов.

Выделяют несколько десятков видов нестандартных уроков. Их названия дают некоторое представление о целях, задачах, методике их проведения: уроки-экскурсии, уроки-

конкурсы, уроки-КВН, театрализованные уроки, уроки-фантазии, уроки творчества, уроки-аукционы, уроки-диалоги, уроки-ролевые игры, уроки-тренинги, уроки-конференции, уроки-путешествия и др.

Нестандартные уроки, необычные по замыслу, организации, методике проведения, больше нравятся учащимся, чем обычные уроки со строгой структурой и установленным режимом работы. Поэтому следует практиковать такие уроки, но превращать нестандартные уроки в главную форму работы нецелесообразно из-за большой потери времени, отсутствия серьезного познавательного труда, невысокой результативности.

Таким образом, в современной начальной школе проявляется многообразие, тесное взаимодействие и гибкость форм обучения. Это позволяет избежать абсолютизации одной формы, формализации учебного процесса, побуждает педагога к творчеству, поиску наиболее оптимальных, взаимодополняющих форм. При планировании урока учитель продумывает разные варианты структуры урока, в зависимости от степени подготовки детей он должен идти “от ученика”. Авторы современных программ в методических рекомендациях для учителей предлагают несколько вариантов проведения урока по одной теме, например в образовательной модели “Школа 2100”. Однако в каждом конкретном случае учитель должен продумать логику работы на уроке, выяснить, куда надо “вести учеников” и каким должен быть результат урока.

В современной школе главной формой организации обучения является урок. Урок – форма организации обучения, при которой учебный процесс осуществляется под руководством учителя с группой учащихся постоянного состава, одного возраста и уровня подготовленности в течение определенного времени по установленному расписанию.

Урок познания мира имеет ряд особенностей:

реализация мировоззренческой функции (“я в мире, мир вокруг меня”);

использование специфических методов познания окружающего мира (наблюдения, эксперимента, моделирования), характерных для познания мира;

использование натуральных и фиксированных объектов природы для организации восприятия и формирования природоведческих представлений;

гибкое планирование, позволяющее варьировать выход в природу (экскурсии, учебные прогулки);

глубокая естественнонаучная подготовка и исследовательская эрудиция педагога.

Требования к уроку познания мира можно условно разделить на три группы:

1. Дидактические:

четкое определение образовательных задач урока;

определение системы природоведческих фактов, понятий, причинно-следственных связей в соответствии с учебной программой и стандартом;

отбор и формирование практически необходимых знаний, умений, рациональных приемов мышления и деятельности;

внедрение инновационных технологий познавательной деятельности;

эффективное сочетание разнообразных форм, методов, средств обучения;

сочетание рациональных форм коллективной деятельности с самостоятельной деятельностью учащихся;

обеспечение оперативной обратной связи, действенного контроля и управления.

2. Воспитательные:

определение ценностных ориентаций учебного материала;

формирование основ диалектического мировоззрения;

воспитание экологического отношения к природе и окружающему миру.

3. Развивающие:

развитие положительных мотивов учебной деятельности, интересов, творческой инициативы и активности;

учет уровня развития и психологических особенностей учащихся;

прогнозирование интеллектуального, эмоционального, социального развития учащихся.

Существуют различные подходы к классификации уроков [19]:

по дидактической цели и месту урока в общей системе (вводные, комбинированные, формирования новых знаний, обобщения, формирования умений, контроля и коррекции);

по содержанию (в зависимости от содержания изучаемых тем);

по способу проведения (практические работы, кино-уроки, уроки-игры и т.д.).

В процессе изучения окружающего мира необходимо сочетать фронтальные, групповые и индивидуальные формы организации деятельности детей. Существенная роль в современных условиях отводится групповым формам обучения. При использовании технологий группового обучения расширяются виды деятельности учащихся. Сущность этой технологии в передаче учащимся некоторых функций (информационных, организационных, контрольных, оценивающих и др.) учителя.

Распределение этих функций между учащимися стимулирует становление активной позиции ребенка, помогает учителю реализовать возможности его воспитательных воздействий.

При этом не так важно, насколько хорошо ученик исполнит свою роль (учитель всегда может внести коррективы). Существенным является сама возможность распределения видов деятельности в процессе обучения и то, что эти деятельности осуществляются в межличностном общении учащихся.

Способ обучения в малых группах появился в начале 70 гг. Его сутью является взаимообучение через сотрудничество и взаимодействие учащихся в небольших группах (от 2 до 5 человек). В такой группе учащиеся самостоятельно ищут решение поставленных задач, выполняют различные проекты и задания, демонстрируют свои успехи, что усиливает мотивацию обучения, повышает интерес учащихся к предмету, развивает навыки эффективной интеллектуальной работы, такие как критическое мышление, способность к анализу, творчеству и умению обрабатывать полученную информацию.

Психологические исследования показали, что взаимосвязь и сотрудничество учащихся внутри группы ведут к более высокому уровню психического здоровья, укрепляют в ребенке чувство защищенности и комфорта. Использование различных методических приемов работы учащихся в малых группах сотрудничества ведет к повышению успеваемости за счет предоставления учащимся реальных возможностей обмениваться знаниями и умениями.

Групповые технологии как коллективная деятельность предполагают (В.К. Дьяченко): организацию совместных действий в группе для достижения общей цели, ведущих к активизации учебно-познавательных процессов;

взаимное обогащение учащихся в группе;

распределение начальных действий и операций, которые задаются системой заданий;

коммуникацию, благодаря которой планируются условия деятельности и выбор соответствующих способов действий;

обмен информацией и способами действий в процессе выполнения учебного задания;

рефлексию, обеспечивающую анализ и коррекцию действий учащихся.

Особенности организации:

центральной организующей структурой класса становятся малые учебные группы – группы взаимной поддержки и помощи;

каждая группа получает определенное задание (одинаковое или дифференцированное) и выполняет его сообща под руководством лидера группы или учителя;

задания выполняются таким способом, который позволяет контролировать и оценивать индивидуальный вклад каждого члена группы;

состав групп подбирается по принципу объединения школьников разного уровня обученности, информированности, совместимости учащихся, что позволяет им взаимно дополнять друг друга.

Преимущества обучения через сотрудничество заключается в следующем:

1. Улучшается академическая успеваемость учащихся, так как они больше помогают и поддерживают друг друга, чем соперничают между собой.

2. Учащиеся могут учиться друг у друга. Более способные дети могут делиться своими знаниями и оказывать помощь менее слабым.

3. Возможность для некоторых учащихся быть членом хорошо успевающей группы, вне зависимости от их собственных показателей в учебе, дает им шансы продвижения вперед, повышает степень осознания своих способностей и возможностей, дает чувство удовлетворения, а также обеспечивает оценку усилий со стороны товарищей по команде.

4. Улучшаются отношения между учащимися, развиваются дружеские отношения.

5. Создаются более благоприятные условия для развития эмоциональной (аффективной) сферы личности.

Технология групповой работы.

1. Подготовка к выполнению группового задания:

- постановка познавательной задачи;
- инструктаж о последовательности работы;
- распределение дидактического материала по группам.

2. Работа в группах:

- знакомство с материалом, планирование работы в группе;
- распределение заданий внутри группы;
- индивидуальное выполнение заданий;
- обсуждение индивидуальных результатов работы в группе;
- обсуждение общего задания группы, обобщение, подведение итогов.

3. Представление и оценка результатов групповой работы:

- сообщение о результатах работы в группах;
- анализ познавательной задачи, рефлексия;
- формулировка общего вывода о групповой работе и решении поставленной задачи.

Разработаны различные учебные модели обучения через сотрудничество. В некоторых моделях группа работает совместно, осуществляя поиск; в других – учащиеся работают самостоятельно над каким-либо одним аспектом задания и объединяют все результаты индивидуальной работы после того, как она закончена.

Группы могут быть постоянного и переменного состава. Работа групп может оцениваться по-разному. В некоторых моделях оценка определяется суммой оценок или средним показателем достижений всех членов группы в целом. Методы оценки работы можно варьировать от традиционных контрольных работ до оценки учащихся самих себя.

Рассмотрим некоторые модели групповой работы (Дж. Хассард) на уроках познания мира, которые могут применяться в начальной школе.

Модель «Тренинг»

Чтобы внедрить технологию обучения через сотрудничество в начальной школе, следует начинать с этой модели. Она используется на тех уроках, когда необходимо проконтролировать и оценить уровень сформированности знаний и умений, обязательных для усвоения (уроки «Разнообразие растений», «Ориентирование» и др.).

Модель включает пять технологических звеньев.

Изучение материала происходит с помощью различных методов и приемов фронтальной работы, при которых рассматриваются основные понятия, характеризуются умения, связанные с темой урока, и способы приобретения этих умений и навыков, их отработки. При этом используются наглядные пособия, аудиовизуальные средства, лабораторные опыты, наблюдения и др.

Работа в группах. Группы работают в течение некоторого времени, используя приготовленные учителем вопросы и задания. Они могут воспользоваться материалами и упражнениями на отработку, приведенными в учебнике. Учащиеся сначала работают в парах, а затем сообща. Чтобы каждый член группы чувствовал ответственность за другого, группа следует правилам:

1. Убедитесь в том, что каждый ученик может правильно ответить на любой вопрос.
2. Старайтесь самостоятельно находить ответы на заданные вопросы и как можно реже покидать пределы группы.
3. При затруднениях обращайтесь за консультацией к учителю.
3. Старайтесь аргументировать, объяснять ответы на вопросы.

Контроль результатов групповой работы. Могут быть использованы разнообразные фронтальные и индивидуальные формы контроля в устном и письменном вариантах. На этом этапе помогать друг другу не разрешается. Это повышает ответственность учащихся за уровень своей подготовки.

Подсчет баллов и определение достижений каждого учащегося. Для каждого учащегося устанавливается исходный минимум баллов, который он должен заработать по итогам контроля. Тогда оценка эффективности будет исходить из того, насколько учащимся удалось превзойти этот базовый минимум.

Поощрение, признание достижений группы. Эффективность работы группы определяется суммой баллов, превышающей базовый минимум всех участников команды. Достижения в работе каждой команды отмечаются в бюллетене новостей класса. Отмечаются также особые достижения в работе отдельных учащихся, что укрепляет положительную Я-концепцию.

Модель легко может сочетаться с традиционными приемами работы, в которых учебник является основой процесса обучения, и требует разработки контрольных вопросов и заданий, которые отрабатываются в малых группах сотрудничества.

Модель «Мозаика»

Это такая модель, в которой каждый из участников группы становится экспертом по определенной части темы, изучаемой в данный момент, и обучает остальных членов группы, принимая тем самым на себя ответственность за освоение учебного материала. Те учащиеся, которым предстоит стать экспертами, собирают информацию из разных дополнительных источников.

В курсе познания мира существует целый ряд тем, которые изучаются по единому алгоритму и которые могут быть подразделены таким образом, чтобы команда могла сосредоточиться на изучении одной из подтем: изучение полезных ископаемых, природных зон, систем человеческого организма и др. Рассмотрим основные этапы работы по этой модели.

Подготовка учебных материалов. Для каждого раздела изучаемой темы необходимо подготовить экспертные листы с заданиями и инструкциями, а также контрольными вопросами по теме.

Формирование команд и экспертных групп. Согласно модели, каждый член учебной команды на время становится членом одной из создаваемых в классе экспертных групп. Для класса из 25-30 человек понадобится создать не менее 5 групп. Учащимся нужно дать время

поработать над подтемой до того, как они соберутся в соответствующих экспертных группах. Для каждой экспертной группы выделяется место в классе, оборудованное в соответствии с изучаемой проблемой.

Приготовленные экспертные листы помогут направить работу группы, укажут необходимый справочный материал, сосредоточат внимание на основных вопросах темы. Экспертные группы могут выполнять лабораторные и практические работы, использовать различные дополнительные пособия. Цель их работы – освоить данную программу и приготовить короткое сообщение для последующего обучения участников своих команд.

Отчеты экспертов. После завершения работы экспертных групп учащиеся возвращаются в свои команды. Каждому эксперту предстоит обучить других членов своей команды той части материала, которую он освоил. Поощряется использование школьниками различных приемов представления информации. Они могут изложить основную идею усвоенного материала в виде графической модели или, прочитав реферат, проиллюстрировать свою тему рисунками, схемами, таблицами, продемонстрировать опыты. Членам команд предлагается обсудить сообщение и задать вопросы.

Контроль результатов работы. После отчета экспертов проводится краткое фронтальное обсуждение результатов или проверочная работа на индивидуальной основе. Процесс подсчета баллов, определение достижений и поощрение, описанные в первой модели, могут быть применены и здесь.

Модель «Мозаика» заставляет учащихся с большей ответственностью относиться к учебе, придавать большее внимание самому процессу обучения. Учащиеся активнее вовлекаются в учебу, так как им приходится учить других тому, что они уже освоили. К тому же ответственность за качество знаний в равной степени несут все, хотя глубина и качество сообщений будут различны.

Модель «Исследование»

Эта модель является более сложной. Ее целесообразно использовать при изучении таких вопросов познания мира, по которым в науке имеются альтернативные гипотезы, противоречивые факты (уроки «Материки-путешественники», «Гости из Космоса», «Представления людей о форме Земли»).

Модель основана на использовании поисковых, исследовательских приемов учебной работы. Каждая группа сама планирует собственную стратегию деятельности, анализирует информационный материал и определяет способы его освоения. Учитель консультирует учащихся по возникающим вопросам и корректирует работу группы. Выделим основные технологические звенья модели.

Выбор проблемы исследования. На основе анализа содержания изучаемой темы учитель формулирует основные задачи в виде проблем и предлагает группам осуществить их выбор.

Совместное планирование работы. Учащиеся обсуждают пути решения проблемы, выдвигают свои гипотезы и определяют способы их проверки внутри группы.

Выполнение исследовательской работы. Учащиеся каждой группы выполняют все то, что было запланировано на предыдущем этапе. Процесс освоения материала должен включать в себя широкий набор приемов исследовательской работы (измерение с помощью различных мер, проведение экспериментов и фиксация их результатов разными способами, построение графиков и диаграмм, моделирование и др.). Учитель следит за продвижением каждой группы, предлагая в случае необходимости свою помощь.

Представление результатов групповой работы. Организуется презентация и совместный анализ полученных результатов исследования. Суть этапа – попытка увлечь учащихся работой друг друга, показать разные способы решения проблемы.

Подведение итогов и оценка результатов. Учитель совместно с классом аргументированно оценивает отчеты, сделанные группами, и вклад групп в работу класса.

Для эффективной реализации модели учитель должен иметь дидактические материалы для организации самостоятельной деятельности детей, систематически консультировать учащихся и помогать им в случае затруднения.

Групповые технологии дополняют фронтальные формы обучения на уроках познания мира. Когда дети в процессе обучения объединяют свои усилия, они комфортней чувствуют себя, вырастает познавательная активность и творческая самостоятельность. Учитель получает возможность реально осуществлять индивидуальный подход к учащимся: учитывать их способности, темп работы, дифференцировать задания по степени трудности.

Список литературы

1. Бейсенбаева А. «Организация учебного процесса на основе междисциплинарной связи Алматы - 1995г.
2. «Государственный стандарт начального образования Республики Казахстан
3. Дж. Б. Баянбаев "Педагогика Астана 1998 г.
4. Дж. Айм Моронов, А. А. Бейсенбаева Творчество, Алматы "Писательский 1989 г.
5. Б. Р. Айманбетова, А. А. Бейсенбаева "С принципиальной методологической точки зрения" Казахстанская школа 1993г. №9 с. 20-24.
6. А. А. Бейсенбаевой «Лекции курса педагогики. Межпредметные связи в образовательном процессе в школе.
7. А. Д. Балтаева «Педагогико-психологические основы экологического воспитания студентов через межпредметные связи» Алматы 1994г. Страница 30
8. «Пути повышения эффективности обучения. Смановская Алматинская Школа 1989г.
9. Д. Сабыров «Пути повышения учебной активности учащихся Алматинской школы 1978 г. 110 страниц.
10. Д. Сабыров "Основы теории преподавания Педагогический дидактический учебник для колледжей и школ" Алматы 1993г.
11. Закон Республики Казахстан об образовании «Об Алматинских деньгах» от 24 февраля 1992 года.
12. А. Кобесов, Аль Фараби Алматы «Казахстан в 1971 году.
13. О. Мусабекова «Казахстанская школа междисциплинарной коммуникации», 1989г. №13 страницы 49 - 50.
14. б. А. Сухомлинского «Картина с молодым директором школы Алматы 1987 г.
15. «Государственный стандарт начального образования Республики Казахстан
16. б. Р. Айманбетова, А. А. Бейсенбаева «Казахстанская школа в плане методологических основ 1993 №9.
17. А, А. Бейсенбаева «Лекции по курсу педагогики, межпредметные связи в учебном процессе в школе Алматы КазГУ им. Абая 1991г.
18. «Пути повышения эффективности обучения. Смановская Алматинская Школа 1989г.
19. Т. Сабыров "Дидактический учебник по основам теории обучения для педагогических колледжей и школ" Алматы 1993г.
20. В. А. Сухомлинского «Картина с молодым директором школы Алматы, 1989

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Жаксылыкова А.Д.

Студентка 4 курса специальности ПиМНО

Давлеткалиева Е. С.

Кандидат педагогических наук, доцент

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актобе, ул. Айтеке би, 52;

В статье представлена тема развитие креативности школьников в процессе обучения. Научно-теоретические основы развития креативности школьников в процессе обучения.

Ключевые слова: методика, развитие, развитие навыков, младший школьник

ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІЛІГІН ДАМУ

Жаксылыкова А. Д.

ПиМНО мамандығының 4 курс студенті

Давлеткалиева Е. С.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көшесі, 52;

Мақалада оқу процесінде оқушылардың шығармашылығын дамыту тақырыбы берілген. Оқу процесінде оқушылардың шығармашылығын дамытудың ғылыми-теориялық негіздері.

Түйінді сөздер: әдістеме, даму, дағдыларды дамыту, кіші оқушы

DEVELOPMENT OF CREATIVITY OF SCHOOLCHILDREN IN THE LEARNING PROCESS

Zhaksylykova A.D.

4th year student of the specialty PiMNO

Davletkalieva E. S.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;

The article presents the topic of the development of creativity of schoolchildren in the learning process. Scientific and theoretical foundations of the development of creativity of schoolchildren in the learning process.

Keywords: methodology, development, skills development, junior high school student

Рассмотрим теоретические основы понятия «креативность» в психолого-педагогической литературе. Выделим его основные сущностные характеристики. Это способствует нам проникнуть в глубину данного понятия, понять его научную природу и основные составляющие категории.

В психолого-педагогической литературе понятие креативность чаще всего связывается с понятием творчество, рассматривается как личностная характеристика. Показателем творческого развития является креативность. Многие исследователи определяют креативность через свойства личности, ее способности. В современной психологии и педагогике сложилось отдельное направление, изучающее проблемы творчества и творческой деятельности: психология творчества. Творчество рассматривается

как основа и механизм развития психики, а его исследование связывается с закономерностями мышления.

Понятие креативности является синонимом понятия «творческие способности», оно тесно связано с творческим мышлением, воображением, творчеством и творческой деятельностью. Креативность как разностороннее понятие имеет множество психологических, педагогических, философских определений, теорий и концепций. Так, например, Л.С. Выготский определяет личность как интегрированное образование, которое развивается на протяжении всей жизни. Важным критерием личности является творчество, так как в процессе жизнедеятельности развивается воображение и обеспечивает проявление творческого начала. Креативность – это характеристика личности, указывающая на наличие у человека способности к творчеству [1].

Я. А. Пономарев утверждает, что творческая деятельность свойственна человеку, обладающему внутренним планом действий, что позволяет ему усваивать определенную совокупность специальных знаний в той или иной области деятельности, а также проявить личностные качества необходимые для творчества.

По мнению Я. А. Пономарева, творческие способности связаны с двумя личностными качествами человека – интенсивность поисковой мотивации и чувствительность к результатам своей деятельности, т.е. креативность – это интеллектуальная активность и чувствительность к побочным продуктам деятельности. Творческий человек видит результат своей деятельности, как нечто новое, необычное, а человек, не обладающий творческими способностями, видит только целесообразный итог своей деятельности и проходит мимо новизны [6].

Существуют следующие факторы, обеспечивающие творческую активность человека:

- 1) креативность;
- 2) творческий потенциал, направленный на создание нового в искусстве, науке, а также проявление необычного видения себя, своей деятельности;
- 3) интеллектуальная активность (Д. Б. Богоявленская);
- 4) надситуативная активность – способность человека превышать требования ситуации, ставить более высокие цели. Так человек преодолевает внутренние и внешние ограничения деятельности.

Как видим, креативность (от лат. creatio - созидание) – это творческие способности индивида, характеризующиеся готовностью к продуцированию принципиально новых идей и входящие в структуру одаренности.

По мнению Д. Б. Богоявленской, креативность – это ситуативно-нестимулированная активность человека, основанная на стремлении переступить пределы поставленной проблемы [7].

Любопытство и исследовательское поведение связано с креативностью, также как и с поиском новых ощущений, стремлением сделать не по шаблону, открыть неизвестное.

Некоторые авторы считают, что креативность – это способность человека решать определенные задачи. А другие утверждают, что креативность – черта личности, которой кто-то обладает, а кто-то нет. Следующие предлагают рассмотреть креативность, как способность производить идеи.

Область креативности сложна для исследований и вызывает множество споров, поскольку эмпирическое поле фактов, относящихся к данной проблеме, очень широко. Креативность, рассматриваемая в различных концепциях, предстает в виде частей головоломки, собрать которую целиком еще никому не удалось.

Еще в 60-х гг. было описано более 60 определений креативности и, как отмечал автор, "их число растет каждый день".

Определения были проанализированы и разделены на пять типов:

- 1) гештальтские (описывающие креативный процесс как разрушение существующего гештальта для построения лучшего);
- 2) инновационные (ориентированные на оценку креативности по новизне конечного продукта);
- 3) эстетические или экспрессивные (делающие упор на самовыражении творца),
- 4) психоаналитические или динамические (описывающие креативность в терминах взаимоотношений Оно, Я и Сверх-Я);
- 5) проблемные (определяющие креативность через ряд процессов решения задач).

К последнему разряду было отнесено и определение Дж. Гилфорда: "Креативность - это процесс дивергентного мышления" [1].

Как в прошлом, так и в настоящем творческая активность человека вносит большой вклад не только в его личностное развитие, но и движет созданием культуры человечества в целом. В мышлении таких людей, креативных личностей, по мнению В.К.Козленко, превосходят следующие компоненты креативности: оригинальность, беглость и гибкость.

Риск, радость, желание быть независимым, идти против правил, бесстрашие, страстность – это те факторы, благоприятно влияющие на развитие креативности. Так как креативность является главной необходимой потребностью личности в изменении окружающей действительности [1].

Существует несколько уровней креативности, основанных на возрастных особенностях и конкретной жизнедеятельности человека. Уровни креативности тесно связаны и дополняют друг друга. Первый уровень – это «первичная» креативность, возникающая у детей в 3-5 лет на основе общих творческих способностей, которые не связаны с определенной областью жизнедеятельности человека. Основное значение имеет в этот период подражание ребенка взрослому как образцу креативности. Второй уровень протекает в возрасте 13-20 лет. Он базируется на «общей» сформировавшейся креативности и перетекает в «специализированную», то есть способность к творчеству, связанную с конкретной жизнедеятельностью человека, как альтернатива и дополнение.

Также различают большую и малую креативность (М.Боден). Малая креативность связана с повседневной жизнью и простыми ситуациями, а большая креативность наоборот с достижениями, оказывающими огромное влияние на общество и культуру [2]. Представители гуманистической и когнитивной психологии считают, что креативность – это творческая направленность, присущая каждому человеку, но теряемая многими под воздействием имеющейся системы воспитания, образования и социальной политики (А. Маслоу).

Э. Торренс и Дж. Гилфорд рассматривают креативность как особую разновидность мышления, которое производит большое количество вариантов решения проблем и приводит к непредсказуемым результатам и выводам.

Дж. Гилфорд также определил два вида мышления: конвергентное – «интеллектуальное» мышление, основанное на решении задач, имеющих один правильный ответ; дивергентное – «креативное» мышление, являющиеся средством открытия необычных творческих идей.

По мнению Э. Фромма, креативность – это способность познавать, находить решения в необычных ситуациях, открывать что-то новое и глубоко осознавать свой опыт [2].

Н.Ю. Хрящева и С. И. Макшанов рассматривают креативность как способность конструктивному, нешаблонному мышлению и поведению, и к осознанию и продвижению своего опыта. Н. Ю. Хрящева утверждает, что креативность выражается в богатом воображении, склонности к высоким ценностям, чувстве юмора, способности разбирать проблему детально. Основными условиями развития креативности являются уверенность в себе и самообладание.

Таким образом мы дали понятие развитие креативности в школе . Указали авторов исследовавшие эту проблему.

Список литературы

1. Тургунбаева Б. А. Педагогические технологии как условие перехода к компетентному образованию // Начальная школа Казахстана. – 2006.
2. Амирова А.С. Тіл дамыту (әдістемелік нұсқау). – Алматы: Алматыкітап,2004. – 98 б.
3. Жиенбаева С.Н. Кіші мектеп жасындағы балалардың жобалау әрекетінің ерекшелігі // Бастауыш мектеп. – 2008. – №9-10.
4. Сарсекеева Ж.Е. К вопросу о развитии творческой самостоятельности студентов/Сарсекеева Ж.Е., Стоева Л.Н. - 2004 // Международная науч.- практ.конф. "Качество педагогического образования: проблемы и пути повышения". -Алматы: КазНПУ им.Абая, им.- С.18-19
5. Развитие учащихся в процессе обучения (I–II классы) / под ред. Л.В. Занкова. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963.
6. Менчинская Н.А. Проблемы обучения, воспитания и психического развития ребенка. - М., 1998.
7. Эльконин Д.Б. Психология игры. – Педагогика, 1976.
8. Лысенкова С.Н. Методом опережающего обучения : книга для учителя: из опыта работы. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
9. Аймагамбетова К.А., Идилова Т.С. Познание мира: учебник для 4 класса 11-летней общеобразовательной школы – Алматы: Алматыкітап, 2011.
10. Оспанов Т.К. 1-4 класс математикасын оқытудағы сабақтастықтың мазмұны мен методикасы. - Алматы: Мектеп, 1980.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ЕРТЕГІЛЕР АРҚЫЛЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

**Жетесова Молдир Адилхановна, Тажибаева Камшат Рахметуллаевна,
Утегалиева Кенжегул Нусуповна**

*«Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» білім беру
бағдарламасының білім алушылары; Қазақ-Орыс Халықаралық университеті;
030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Бұл мақалада халық ертегілері негізінде балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің педагогикалық ерекшеліктері сипатталған.

Түйінді сөздер: ертегілер, адамгершілік, тәрбие, үрдіс

ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ЧЕРЕЗ СКАЗКИ

**Жетесова Молдир Адилхановна, Тажибаева Камшат Рахметуллаевна,
Утегалиева Кенжегул Нусуповна**

*Обучающиеся образовательной программы «Дошкольное обучение и воспитание»
Казахско-Русский Международный университет;
030006, г. Актөбе, ул. Айтеке би, 52*

В данной статье описаны педагогические особенности нравственного воспитания детей на основе народных сказок.

Ключевые слова: сказки, нравственность, воспитание, процесс

MORAL EDUCATION OF OLDER PRESCHOOL CHILDREN THROUGH FAIRY TALES

**Zhetesova Moldir Adilkhanovna, Tazhibayeva Kamshat Rakhmetullayevna,
Utegalieva Kenzhegul Nusupovna**

*Students of the educational program "Preschool education and upbringing";
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52*

This article describes the pedagogical features of moral education of children based on folk tales.

Keywords: fairy tales, morality, education, process

Балаларды, әсіресе мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеудің тиімді әдістері мен құралдарының бірі – ертегілер. Ертегілер белгілі бір халықтың өмірі, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, адамдардың қарым-қатынасы мен мінез-құлық ережелері, бақыт үшін күрес, оларға тән ізгіліктер туралы: еңбексүйгіштік, адалдық, өз халқына, Отанына, туған жеріне, табиғатына, ата-аналарына, туыстарына және т.б. деген сүйіспеншілігі бейнеленіп, әділ шешімі көрсетіледі. Біз мектеп жасына дейінгі балаларды адамгершілікке тәрбиелеу

мәселесін, ең алдымен, берілетін білім мазмұнына назар аудара отырып, талдау керек деп санаймыз.

Әрине, бір тұжырымдама аясында дамыта оқыту идеясының барлық аспектілерін ашу, дәлелдеу, нақтылау және талдау мүмкін емес. Мұны білім беру жүйесін жетілдіру жөніндегі шараларға қатысты әлеуметтік тұрғыдан халықтың рухани байлығын арттыруға ықпал ететін негізгі проблема ретінде қарау керек.

Білім беру әрекеті әрқашан ұлы ғалымдардың, ойшылдардың, философтардың, педагогтардың, психологтардың ерекше назарында болды. Мысалы, XII-XIII ғасырлар кезеңінде чех халқының ұлы педагогы Ян Амос Коменский өзінің «Ұлы дидактика», Жастарға арналған мінез-құлық ережелері», «Жақсы ұйымдастырылған мектептің заңдары», «Әлемді суреттеп бейнелеу» еңбектерінде жаппай ата-ана тәрбиесінің мазмұнын, тәрбиені ұйымдастырудың ережелері мен принциптерін, әдістері мен формаларын сипаттап, тұжырымдаған.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресейдегі педагогикалық ғылым мен орыс халық мектебінің негізін қалаушы К.Д.Ушинский «Педагогикалық антропология», «Ана тілі», «Балалар әлемі» еңбектеріне сүйене отырып, балалар мен мұғалімдерге арналған оқулықтар шығарды және білім көлемін өз бетінше таңдады.

Л.Н.Толстой болса, К.Д.Ушинскийдің теориясы мен жүйесін қолдап, бастауыш білім беру әдістемесін ұсынды. Л.Н.Толстой өзінің «Жаңа азбука», «Азбука» оқулықтары арқылы бастауыш мектепке арналған оқулықтар қандай болуы керек екендігі туралы кеңестер берді.

Қазақстан педагогикасы тарихында қазақ даласындағы алғашқы қазақ мұғалімі, мектеп ашқан, алғашқы білімнің мазмұнын анықтаған және қазақ жастары үшін білімге есік ашқан ағартушы Ыбырай Алтынсарин ерекше орын алады.

Қазақстан мемлекетінің егеменді ел ретінде қалыптасуы мен өркендеуі ұлттық бірегейлікті сақтаудан басталады. Оның басты құндылықтары – ұлттық рух, ана тілі, діни наным-сенімдермен тығыз байланысты. Ұлттық «мен» игілігін сақтап қалудың кілті салт-дәстүр, әдет-ғұрып және «Атамекен» қасиетті есімі бар туған жер болып табылады. Бұл қазақтардың ұлттық қайнар көзі, сарқылмас бұлағы. Қай кезеңде, қай дәуірде болмасын, олар жеке адамдардың, ұлттық ерліктердің немесе жеке батырлардың ерліктерінің қозғаушы күші болып табылады [1].

Адамгершіліктің мәнін ашу процесінде, ең алдымен, сөздіктерде, энциклопедияларда және зерттеушілер мен ақындардың осы адамгершілік идеялар туралы еңбектерінде берілген анықтаманы қарастыру қажет.

Еңбекші халықтың ғасырлар бойы жасап келген өмір тәжірибесі, оның мәдениеті мен салты, әдеті мен ғұрпы, шаруашылық кәсібінің түрлері, тілінің шебер ерекшелігі қамтылған халық ауыз әдебиетінің ерекше түрі – ертегілердің бала тәрбиесінде алатын орны орасан зор. Мұны көп ғасыр бойына халықтың ұмытпай сақтап келуінің, сүйе айтып, сүйсіне тыңдауының өзі-ақ дәлелдей түседі.

Ертегілер – халық өмірін бейнелейтін фантастикалық негізге құрылған оқиғалы көркем шығарма. Онда табиғаттың адам баласына жұмбақ болып келген сан алуан құбылыстары айтылады, үстем тап өкілдерінің зұлымдық, қастандық әрекеттері әшкере етіледі, тыңдаушысын өмір күресіне бастайды, адам арманының жарқын болашағына жөн сілтейді. Ертегіден халықтың әр кездегі тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі, ой-арманы, дүние танудағы түсінігі мен көзқарасы көрініп отырады.

Халқымыз ертегілерді өскелең ұрпақты елін, Отанын сүюге, халыққа адал қызмет етуге тәрбиелейтін құралдың бірі есебінде пайдаланған. Ондағы алуан түрлі кейіпкерлердің іс-әрекеттерін, олардың тапқырлық, айлакерлік, адамгершілік, ерлік істерін жастарға үлгі, өнеге еткен. Бұл ретте де ертегілердің тәрбиелік мәні зор болған.

Ерте замандардан бүгінгі ұрпаққа жетіп отырған ертегілер біздің заманымызда да тәрбиелік мәнін жойған жоқ. Ескі мәдени мұраны қадірлей білетін оқулық құрастырушы әдіскерлер бұл жырлардың ең таңдаулысын, идеялық-көркемдік сапасы жоғарыларын пайдалануда. Бұған ертегілердің ең таңдаулы үлгілерінің бастауыш сынып оқушыларына оқытылуы дәлел. Зор адамгершілікті, сүйіспеншілікті, ерлікті, ақыл-парасаттың небір керемет үлгілерін суреттейтін ертегілерді халық аса жоғары бағалап, ескіден сақталған мәдени мұраның – халықтық педагогиканың ең жақсы үлгілері деп таниды.

Қандай көркем шығарма болса да, оның негізгі мақсаты – тәрбие. Ал ертегілер – ауыз әдебиетінің – балалардың ой-санасы мен мінез-құлқын қалыптастыратын тарихи мектептің маңызды құралы. [2]

Фольклордың қара сөзбен айтылатын ерекше мол түрінің бірі – ертегі. Ол – халықтың ауызша айтып қалдырған көркем әңгімесі. Ғажайып хал, қиял әңгімелері, орасан оқиғалы қызық әңгімелер, салтпен, тарихпен байланысты оқшау әңгімелер – бәрі де ертегінің түрлері болып табылады. «Ертегі» деген атаудың өзі ертедегі, ертеде, ерте күндегі деген сөздерден шыққан. Кейде «ертек» деп те айтылады. Содан ертегі айтушыны «ертегіші», «ертекші» дейді.

Өресі кең, саласы көп қорлардан құралып, қазақ халқының аз-көп аузында сақталып қалған, өзінше өңделген, өзгертілген ертегілер – халық қазынасы.

Ертегі – эпикалық жанрдың бір түрі. Көбіне қара сөзбен айтылатындықтан, оны халықтың ерте заманда шығарған көркем әңгімесі деп қараймыз. Халық әдебиетінің басқа түрлері секілді ертегілер де адам баласының еңбек-кәсіп ету, тұрмыс-тіршілік құру тәрбиесіне байланысты туған. Жаратылыс құбылыстарын, табиғат сырын жетік білмеген, олардың неліктен болатындығын толық түсінбеген ертедегі адамдар әр нәрсені қиял еткен, өздерінің ауыр еңбектерін жеңілдету жайын қарастырған. Бұл жөніндегі ұғым-түсініктерін, наным-сенімдерін әңгімелеп айтатын болған. Осылайша ертегі-әңгімелердің алғашқы үлгілері туған.

Бертін келе экономиканың дамуы, қоғамдық қарым-қатынастардың алға басуы, адам баласының дүниетанымының, ой-өрісінің, сана-сезімінің ұлғайып өсуі жалпы халық шығармаларына, соның ішінде ертегілерге көп әсер еткен. Осы негізде ертегілердің алғашқы үлгілері де әртүрлі өзгерістерге ұшырап, жаңа ертегілер туа бастаған және онда адам баласының арман-мүддесі, ой-санасы, болашақтан күтетін үміті суреттелген. Осы ретте туған ертегілерде адам баласының тұрмыс-тіршілігі, өмірі, ісі басты орын алады, қоғамдық мәні бар мәселелер көтеріледі. Бұлардың бәрін халық ертегілері көркем суреттеу, образдау арқылы берген.

Қазақ ертегілерін сөз еткенде, оның ең алғашқы үлгілері, олардың мазмұны, көркемдік дәрежесі қандай болғандығы туралы мәліметтерді анық айта алмаймыз. Ауыз әдебиетінің басқа түрлері секілді ертегілер де ауызша шығарылып, ауызша тарағандықтан, әртүрлі өзгерістерге ұшырап отырған. Бір ертегіге бірнеше ертегінің әңгімесі қосылып араласқан.

Қазақ ертегілерін мазмұнына, әр алуан ерекшеліктеріне қарай шартты түрде хайуанаттар туралы, қиял-ғажайып туралы, тұрмыс-салт туралы деп үш түрге бөлеміз. Негізгі кейіпкері мен мазмұны және қияли әдістердің қаншалықты пайдаланылуына қарай бұл салалардың әрқайсысы хикая, өсиет, мысқыл, батырлық туралы, т.б. болып тағы бірнеше топқа бөлінеді.

Ертегілердің ішінде балалардың сүйіп оқитын, олардың жас ерекшеліктеріне тән мұралар көп. Халық ертегісі ғасырлар бойы балалардың ықыласын өзіне қызықтыра тартып, жас жанына әдемі әсер беріп, көңілін шаттыққа бөлейді. Ондағы бай фантазия балалардың ойына қозғау салып, өмірдің неше алуан құбылыстарын тануға, сана-сезім, ақыл-ой қызметінің ерте дамып қалыптасуына әсер етеді.

Халық ертегілерінде елдің даналық, тапқыр ой-пікірлері жинақталып, әрі көркем, әрі жеңіл тілмен берілетіндіктен, балалар оны сүйіп оқып, бар ықыласымен сүйсіне тыңдайды. Басталған жерден-ақ оқиғасы қызықты, ұшқыр қиялды болып келеді де, баланың ойын бірден қызықтырып, жетектеп әкетеді. Ертегілердегі адам бейнелерінің барлық жағынан әбден жетіліп, балалардың жалпы психикалық даму ерекшеліктерімен байланысты болуы да оларды аталған жанрға қызықтыратын тағы бір ерекшелік деуге болады.

Ертегілер эмоциялық әсермен тыңдаушының ынтасын арттырып, көріктілігімен көкейге қонады; ол шаттандырады, ондағы трагедиялық және қуанышты жайларды бала тебірене сезініп, ыстық жаспен, ынталы ықыласпен қабылдайды. Сондықтан бабаларымыздан қалған сөз асылы – ертегілерді жаттап алушылар көп болған. Жадына жақсыны сақтап, өнегелі өмірге пайдалана білуді халық әрқашан да мақсат еткен. Ел Ер Төстіктей ер болуды, Кендебайдай батыр болуды, Күнікей қыздай қамқоршы болуды ұрпақтарына үлгі еткен.

“Сөз сүйектен өтеді” деген халық сөз өнерін тәрбиенің күшті қаруы етіп, өмірге пайдалана білді. Өмірдің өзі түсіндіретін халық философиясы ауыз әдебиеті болды. “Қара қылды қақ жаратын” әділдік, арды, намысты аяққа басқан зұлымдық, ел сүйінген ерлік, дарқан ойлы даналық, қояннан жаман қорқақтық ертегілерде айқын сарапталып, ақылмен екшеленіп, ерекше әсерлерімен тыңдаушыларын баурап отырды.

Қаршадайынан халықтық ертегілерді сүйе тыңдап өскен әрбір жас еліне пайда тигізетін ұрпақ болуды армандады. Жеке адамдардың жетесіне жеткен қара бастың қамын ойлайтын психологияға ертегілердегі халықтық ойлар қарсы қойылып отырды. Халық ер мен ездi, ақылды мен ақымақты, еңбекшіл мен тірліксізді айқын бағалап, ұрпақтарына жақсыны үйретті, жаманнан жирентті.

Тәрбие мүддесіне сай халық ертегілерге тыңдаушы сезінетіндей етіп эмоциялық әсері күшті сюжеттер ендірі, мінездеу мен шарықтау шегі неғұрлым әсерлі болуын қарастырды, жеке образдар көркем де шебер жасалынып, есте мәңгі қалатындай әсерлі болды, ой түйіндері өнегелі өрнекпен құрылды. [3]

Бағдарлай зерттеп байқасақ, бір ғана ертегілердің өзінде тәрбиенің алуан түрі бар. Дене шынықтыру тәрбиесі, ақыл-ой тәрбиесі, эстетикалық тәрбие, отансүйгіштік тәрбие, еңбексүйгіштік тәрбие, еңбек тәрбиесі – ертегілердің табиғатындағы мақсатты мұрат – міне, осылар. Ертегілердегі негізгі оқиғалар арқауы да осы тәрбиелік мақсаттар.

Дене шынықтыру тәрбиесі ертегілерде бірінші кезекке қойылады. Онда атқа шабу, мергеншілік, қылыш шабу шеберлігі дәріптеліп суреттеледі. Халықтық шығармаларда бұл өнерлердің оңайлықпен келмейтіндігі суреттеледі. Батыр мерген болу үшін әуелі мергеншілікке үйреніп, мергеншілік мектебінен өтеді де, үлкен айқаста сынаққа түседі.

“Жақсы жігіт он бесінде баспын дейді, жаман жігіт отызында жаспын дейді” деген мақалды шығарған халық Төстікті әсірелеп, бір жасынан-ақ алып етіп көрсетеді. Әсерлі болу үшін әсірелеп баяндаудың тәрбиелік құны арта түседі. Мұндай әсірелеуден тыңдаушы өрен өзінің жасын Төстікпен салыстыра отырып, тәрбиелік түйінді ерекше сезінеді. Төстіктей атқа шапқыш, мерген болуға талпынады, сол өнерді үйренуге ынтығады. «Ер Төстікті» тыңдаған бала мергеншілік пен атқа шабу өнерінің өресіне шығып, сынақтан сүрінбей өткен ердің іс-әрекеттерін аңғарып, құлшына түседі. Атқа шабу, мергеншілік жарыстарын үзбей өткізуді халық дәстүрге айналдырған. Атқа шабуда, балуандықта, мергеншілікте үздік шыққандарды халық құрметтеп, оларға бағалы сыйлықтар беріп отырған, ұрпағын сондай ата дәстүріне баулыған. Осы ретте «Ер Төстік» ертегісі – тәрбиелік әсерлілігі жағынан аса көркем жасалған қазақ ертегілерінің ішіндегі озық дүние.

Мергеншілік өнері де ертегілерде айрықша сөз болып дәріптеледі. Батылдық пен табандылықты қалыптастыратын өнер – мергеншілік деп есептейді халық. Ертегілердегі бас кейіпкерлердің мергеншілік өнері, найзагерлігі, балуандығы бірте-бірте дамып, шарықтау

шегінде нәтижесін көрсетеді. Халық өз қиялы мен арманының жемісі болған Төстік, Кендебай, Желім батыр сынды кейіпкерлерінің мергендігі мен балуандығын әсірелей баяндайды. Балуандық пен мергендікті мадақтай суреттеу арқылы ертегілер балалардың жанын жалындатып, ерлік пен қайратын қалыптастырады, ерекше еліктіреді. Халық атқа шабуды, мергендікті, қылыш шабуды, найзаласуды үйрену әрбір азаматтың борышы деп есептейді [4].

Ертегі тыңдаған жас өрен жақсылық пен жамандықты, мейірбандық пен зұлымдықты көз алдына елестетіп, шығармадағы ой-мақсатты жылы сезініп, ой-өрісін дамытады. Шығармадағы қызықты оқиғалар, отты сөздер, өнегелі іс-әрекеттер балаларды неғұрлым көп білуге құштарландырады.

Ертегілерден тыңдаушы сөз, әдеп, ақыл, нақыл үйренеді, ерік, қайрат, ес сияқты түсінік қабілеттерін ұшқырлайды. Шығармалардағы салыстырмалы құбылыстарды талғай екшеп, дүниеге көзқарасын қалыптастырады. Бастауыш сыныптарда оқытылатын «Ғажайып бақ», «Жақсылық пен Жамандық», «Ұр тоқпақ» сияқты ертегілерде даңғойлық, дүниеқорлық әшкереленіп, олардың зар-жапасы баяндалады.

Халық Отан қорғау – адамгершіліктің асқар шыңы деп тұжырымдайды. Ел үшін ерлік жасаудан артық адамгершілік болмасқа керек. Сондықтан халықтың арман-мүддесін айқындайтын ертегілердегі батырлардың ауыздан-ауызға мәңгі жатталған бейнелері өздерінің үлгі-өнегелік құнын еш уақытта бәсеңдетпейді. Ер Төстік, Желім батыр, Кендебайлар қазіргі жастарға да үлгі.

Ертегілерде халықты қорғаушы ерлер мен азаттық үшін күресуші ғашықтардың ерліктерімен қатар сол халық үшін жан аямай еңбек еткен еңбек сүйгіш, кішіпейілді, саналы жандар да тәрбиелік үлгі ретінде баяндалады. Мысалы, «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде Кендебайды «Қара судың бойында қара үйлі кедейлерді қарық қылады» деп сипаттайды.

Ұлттық мақтанш, ұлттық сезім деген ұғым – ертегілердегі Отан сүйгіштік тәрбиенің өзегі. Халық ертегілеріндегі Күнікей, Кенжекей, Желаяқ, Таусоғар, Көл тауысарлар – халықтар арасындағы араздыққа қарсы адам баласына бірдей қызмет етуге бейім бейнелер. Олардың іс-әрекеттері, мінез-құлықтары қалың қауымды, туған елді ғана емес, бүкіл адам баласын сүюге тәрбиелейді.

Жеке адамдардың мақсат-мүдделерінің орындалуы оларды мұратқа жеткізеді. Сол мақсат-мүдделердің қалыптасуына әсер ететін қоғамдық қатынастардың өзегі осы халықтық әдебиетте жатыр. Ертегілер адамгершілік мүдденің қалыптасуына көркемдік ықпал, әсер тигізетіні сөзсіз.

Ертегілерде жұмбақ айтыс, тақпақтау, қоштасу, жоқтау, сияқты көркемдік тәсілдер бар. Бір ғана «Ер Төстік» ертегісі – қазақ ертегілері ішінде мазмұн-оқиғасы бай, тілі көркем ертегі. Ертегі қазақ өмірі мен ой-санасының сан ғасырларға созылған суретін береді. Оқиғаның реалдық-тұрмыстық және қияли желілері бар. Сюжеттің ұзын желісі мен жеке суреттердің қызметі бірін-бірі жақсы толықтырады (жұт, үйлену салты, жылқы айдау, т.б.). Ертегі сюжетінің ерекшелігі де айтулы. Сюжеттің жер астындағы саласы түгелдей шегініске құрылған.

Сырт қарағанда оқиғаның жер астындағы желісі артық сияқты. Бірақ онсыз ертегінің мазмұны да, Ер Төстіктің батырлығы да толық ашылмас еді. Төстік ұзақ сапарға кетпесе, Бекторы мен Кенжекейдің алғашқы монологы, Ерназардың диалогтары әсерлі болмас еді. Мұнда эстетикамен қатар этика (мінез көркемдігі) бар, күйініш-сүйініш, толғаныс қызықтырады да, тебірендіреді. Ертегіде кездесетін диалогтар әрбір кейіпкердің мінез-құлқын айқындаумен қатар оқиғаның драмалық қуатын сезіндіреді [5].

Ертегілер осындай тәрбиелік әсер етумен қатар өткен замандардан мәлімет береді, жаңа заманның артықшылығын қадірлеуге себепші болады, оймен бірге тілді де дамытады,

халықтың тұрмыс-салтын, ой-арманын айқындайды, жеке адамдардың өзін-өзі тәрбиелеуіне, мінез-құлықтарының қалыптасуына себепші болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері). Құрастырған С.Мәмет. Алматы, 2001, 262 б.
2. Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. Алматы, 2004.
3. Әлібеков Ш. Қазақ фольклорының эстетикасы. Алматы, 2000.
4. Бүркітбаева А. Әңгіме арқауы - Адамгершілік. // Ақиқат. - 2006. -№5. -334бет.
5. Белгібаева К. Адамгершілік ұлттық тәрбиеде./Білім кілті. -2006.-№ 1-161б.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Жолымбетова А.С., Тогисова У.Т., Мамаева Г.С., Мұқанбетова А.Қ.
*6B01211 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» білім беру бағдарламасының 203 курс
студенттері*

Давлеткалиева Е.С.

*Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Мақалада 21 ғасырдағы өмір біздің алдымызға көптеген жаңа міндеттер қойып отыр, бүгінгі күні өзекті мәселелердің бірі балалардың денсаулығын сақтау және нығайту болып табылады. Баланы сау, табысты, ақылды етіп өсіру.

Түйінді сөздер: денсаулық сақтау, технология, компенсаторлық-бейтараптандыру технологиясы, ынталандырушы технологиялар, Ақпараттық-оқыту технологиясы

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Жолымбетова А.С., Тогисова У.Т., Мамаева Г.С., Мұқанбетова А.Қ.
Студенты 203 курса по ОП 5B010100 – «Дошкольное обучение и воспитание»

Давлеткалиева Е.С.

*Кандидат педагогических наук, доцент
Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52*

В статье говорится, что жизнь в 21 веке ставит перед нами множество новых задач, одной из актуальных на сегодняшний день является сохранение и укрепление здоровья детей. Вырастить ребенка здоровым, успешным, умным.

Ключевые слова: здравоохранение, технология, компенсаторно-нейтрализующая технология, стимулирующие технологии, информационно-обучающая технология.

THE USE OF HEALTH-SAVING TECHNOLOGIES IN PRESCHOOL EDUCATION

Zholymbetova A.S., Togisova U.T., Mamaeva G.S., Mukanbetova A.K.
4th year students in the specialty 5B010100 – "Preschool education and upbringing"

Davletkalieva E.S.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.*

The article notes that life in the 21st century poses many new challenges for us, and one of the most pressing issues today is the preservation and strengthening of children's health. Raising a child healthy, successful, and smart.

Keywords: healthcare, technology, compensatory and neutralizing technology, stimulating Technologies, Information and educational technologies

Денсаулық сақтау технологияларының мәнін қарастырмас бұрын, «технология» деген

не екенін анықтаймыз. Т. В. Ахутинаның анықтамасы бойынша: «Технология - бұл мұғалімнің кәсіби іс – әрекетінің құралы, сәйкесінше сапалы сын есіммен сипатталады-педагогикалық». Педагогикалық технология белгілі бір кезеңге ие және әр кезеңде мұғалімге мүмкіндік беретін белгілі бір кәсіби әрекеттер жиынтығын қамтиды өзінің кәсіби-педагогикалық қызметін жобалау барысында аралық, сондай-ақ қорытынды нәтижелерді алдын ала болжау [5]. Педагогикалық технологияның ерекшелігі:

- нақтылық;
- мақсаты мен міндеттерінің анықтығын;
- кезеңдердің болуы;
- бастапқы диагностика;
- оны іске асырудың мазмұнын, нысандарын, тәсілдерін, құралдары мен тәсілдерін іріктеу;
- аралық диагностика;
- мақсатқа жетудің қорытынды диагностикасы
- нәтижелерді критерийлер бойынша бағалау.

Кез-келген педагогикалық технология ғалымдардың пікірінше, мұғалімдер денсаулықты сақтау керек [4].

Көрнекті орыс физиологтары А.И. Аршавский, И.П. Павлов, И.М. Сеченов, А.А. Ухтомский және т.б. денсаулық сақтаудың теориялық және ғылыми негізін қалады. Н.К. Смирнов: «Денсаулық сақтайтын білім беру технологиялары – бұл балалардың денсаулық мәдениетін тәрбиелеуге бағытталған психологиялық-педагогикалық технологиялар, бағдарламалар, әдістер, денсаулықты құндылық ретінде қалыптастыру, салауатты өмір салтын жүргізуге ынталандыру» [4, 27 б.].

В. Д. Сонькинаның пікірінше, «Денсаулық сақтау технологиясы-бұл:

- оқыту және тәрбиелеу шарттары;
- оқу процесін ұтымды ұйымдастыру (балалардың жас, жыныстық және жеке ерекшеліктерін есепке алу, сондай-ақ оқытудың гигиеналық талаптарын сақтау);
- жүктеменің (оқу, сондай-ақ физикалық) баланың жас мүмкіндіктеріне сәйкестігі;
- жеткілікті, қажетті және тікелей ұтымды ұйымдастырылған мотор режимі» [5].

О.В. Петров денсаулықты сақтау білім беру технологиясы арқылы білім беру процесінің барлық субъектілерінің рухани, эмоционалдық, зияткерлік, жеке және физикалық денсаулығын сақтау және нығайту, сондай-ақ дамыту үшін барынша мүмкін жағдайлар жүйесін түсінеді» [4].

Денсаулық сақтау технологиясы-бұл баланың денсаулығын оны оқытудың, тәрбиелеудің және дамытудың барлық кезеңдерінде сақтауға бағытталған білім беру ортасының барлық факторларының өзара байланысын, сондай-ақ өзара әрекеттесуін қамтитын шаралар жүйесі. Мектепке дейінгі білім беру тұжырымдамасы Балалардың денсаулығын сақтауды, нығайтуды ғана емес, сондай-ақ тәрбиеленушілердің салауатты өмір салтын белсенді қалыптастыруды да көздейді [4].

Денсаулық сақтау технологиялары-бұл мектепке дейінгі білім беру мекемесіндегі білім беру процесінің барлық қатысушыларының денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталған инновациялық технологиялардың бір түрі.

Технологияларды пайдалану келесі бағытқа ие:

- балалардағы биологиялық мәдениеттің негіздерін қалыптастыру
- мектеп жасына дейінгі;
- балалардың денсаулығына теріс әсер етпестен мектепке дейінгі білім беру-тәрбие процесін ұйымдастыру [1].

Денсаулық сақтау білім беру технологиялары барлық белгілі технологиялар арасында балалардың денсаулығына әсер ету дәрежесі бойынша ең маңызды болып саналады.

Олардың басты белгісі-туындаған мәселелерді шешуде психологиялық-педагогикалық әдістерді, әдістерді, тәсілдерді қолдану.

Балаға қатысты мектепке дейінгі білім берудегі денсаулық сақтау технологияларының мақсаты:

- балалар мекемесінің тәрбиеленушісіне шынайы денсаулықтың жоғары деңгейін қамтамасыз ету;
- биологиялық мәдениетті тәрбиелеу(баланың адам денсаулығы мен өміріне саналы көзқарасының жиынтығы);
- денсаулық туралы білімді қалыптастыру және оны қорғау, қолдау және қорғау қабілеті;

Мектеп жасына дейінгі балаға салауатты өмір салты мен қауіпсіз мінез-құлық мәселелерін, сондай-ақ қарапайым медициналық, психологиялық өзіндік көмек пен көмек көрсетумен байланысты міндеттерді дербес және тиімді шешуге мүмкіндік беретін валеологиялық құзыреттілікті тәрбиелеу.

Ересектерге қатысты-денсаулық мәдениетін, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының мұғалімдерінің кәсіби денсаулық мәдениетін қалыптастыруға, сондай-ақ ата-аналарға валеологиялық білім беруге көмек көрсету.

Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарындағы Денсаулық сақтау технологиялары педагогикадағы дәстүрлі формалар мен әдістермен үйлеседі, бірақ оларды сауықтыру жұмыстарын жүргізудің әртүрлі әдістерімен, құралдарымен және әдістерімен толықтырады.

Мектепке дейінгі білім беру мекемесінде Денсаулық сақтау технологияларын қолдану келесі мәселелерді шешуге көмектеседі:

- дене денсаулығының негізін қалау;
- балалардың психикалық, сондай-ақ әлеуметтік денсаулық деңгейін арттыру;
- тәрбиеленушілермен жүйелі профилактикалық және сауықтыру жұмыстарын жүргізу;
- тәрбиеленушілерді салауатты өмір салтын сақтау қағидаларымен және қағидаларымен таныстыру;
- мектеп жасына дейінгі балалардың салауатты өмір салтына оң мотивациясы;
- пайдалы, дұрыс әдеттердің қалыптасуы, сонымен қатар
- валеологиялық дағдылар;
- қозғалыс пен қозғалыс кезінде саналы қажеттілікті қалыптастыру
- тұрақты дене шынықтыру сабақтары;
- өз денсаулығына құнды, қамқор көзқарасты тәрбиелеу [4].

Осылайша, жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мектепке дейінгі білім берудегі денсаулық сақтау технологиялары қазіргі мектепке дейінгі білім берудің негізгі міндеттерінің бірі – балалар білім беру мекемесіндегі педагогикалық процестің барлық субъектілерінің денсаулығын сақтау, нығайту, сақтау және байыту міндеттерін шешуге бағытталған технологиялар деп қорытынды жасауға болады. Денсаулық сақтау технологиялары-бұл балалардың денсаулығын қорғау және ынталандыру әдістерінің, формаларының, құралдарының тұтас жиынтығы.

Бала туғаннан мектепке дейін дамудың үлкен жолынан өтеді.

Балаларда денсаулық туралы түсінік қалыптастыру, салауатты өмір салты ережелерімен таныстыру, сонымен қатар мектепке дейінгі жастағы дене шынықтыру мен спортпен жүйелі түрде айналысуға саналы қажеттілікті қалыптастыру өте маңызды [3], өйткені мектепке дейінгі жас физикалық және психикалық денсаулықтың негіздерін қалыптастыруда өте маңызды.

Мектепке дейінгі білім беру мекемесі денсаулықты сақтауға және нығайтуға бағытталған шаралар мен іс-шаралар кешенін жүйелі түрде игеруі керек

баланы тәрбиелеудің, тәрбиелеудің және дамытудың барлық кезеңдерінде.

Қазіргі уақытта оқушылардың денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталған түрлі нысандар мен іс-шаралар бар. Олардың кешені «Денсаулық сақтау технологиялары» деген жалпы атауға ие болды.

Мұндай технологиялардың негізгі мақсаты-педагогтарды, психологтарды, дәрігерлерді, ата-аналарды және балалардың өздерін денсаулықты сақтауға, нығайтуға және дамытуға Біріктіру [1].

Смирнов Н. К. «Денсаулық сақтау білім беру технологиялары-бұл кез-келген білім беру технологиясының сапалық сипаттамасы, оның «денсаулық қауіпсіздігінің сертификаты» және балаларды оқыту, тәрбиелеу және дамытудың дәстүрлі технологияларын Денсаулық сақтау міндеттерімен толықтыратын принциптердің, әдістердің, педагогикалық жұмыс әдістерінің жиынтығы» деп атап өтті [4]. Білім беру жүйесінде қолданылатын Денсаулық сақтау технологияларының арасында денсаулықты қорғаудың әртүрлі тәсілдерімен және, тиісінше, жұмыстың әртүрлі әдістері мен формаларымен ерекшеленетін бірнеше топтар анықталады. Қызмет сипаты бойынша денсаулық сақтау технологиялары: жеке (жоғары мамандандырылған) немесе кешенді (интеграцияланған) болуы мүмкін.

Жеке Денсаулық сақтау технологиялары арасында, қызмет бағыттарына сүйене отырып, мыналарды бөлуге болады:

- медициналық комиссия - бұл аурулардың алдын алуға, сондай-ақ түзету мен оңалтуға бағытталған технологиялар
- соматикалық денсаулық және санитарлық-гигиеналық қызмет;
- білім беру-бұл ақпараттық, оқыту және білім беру технологиялары;
- әлеуметтік оқыту-бұл салауатты және қауіпсіз өмір салтын ұйымдастырудың технологиялары, сондай-ақ девиантты мінез-құлықтың алдын алу және түзету технологиялары;
- психологиялық бағыт-бұл жеке тұлғаның психикалық ауытқуларының алдын алуға және психокоррекциялауға, сондай-ақ интеллектуалды дамуға бағытталған технологиялар.

Кешенді Денсаулық сақтау технологияларына мыналар жатады:

аурулардың кешенді алдын алу, денсаулықты түзету және оңалту технологияларының (дене шынықтыру-сауықтыру және биологиялық); педагогикалық технологиялар (СӨС қалыптастыруға ықпал ететін технологиялар).

Н. К. Смирнов ұсынған Денсаулық сақтау технологияларының жіктелуін қарастырыңыз. Денсаулықты сақтаудың әртүрлі тәсілдеріне сәйкес Н.К. Смирнов келесі технологияларды ажыратады:

- ✓ Медициналық-гигиеналық технологиялар-бұл технологиялар;
- ✓ түрлі алдын алу бағдарламаларын қолдану;
- ✓ санитарлық ережелер мен ұсыныстарға сәйкес гигиеналық жағдайларды қамтамасыз ету;
- ✓ балалар мен педагогикалық ұжым үшін санитарлық-гигиеналық ағарту бойынша іс-шаралар өткізу;
- ✓ эпидемия кезінде алдын алу іс-шараларын ұйымдастыру және өткізу.

Дене шынықтыру және сауықтыру технологиялары-бұл балалардың физикалық дамуына бағытталған технологиялар. Мұндай технологияларға - қатаю, күш, төзімділік, жылдамдық, икемділік және басқа да қасиеттер жатады.

Экологиялық Денсаулық сақтау технологиялары-бұл балалардың табиғатқа деген сүйіспеншілігін, оған үнемі қамқорлық жасау қажеттілігін, оқушыларды экология саласындағы зерттеу қызметіне баулуға ықпал ететін технологиялар. Бұл технологиялардың бағыты-адамдардың өмірі үшін табиғи және экологиялық оңтайлы жағдайлар жасау және

табиғатпен үйлесімді қарым-қатынас жасау. Тіршілік қауіпсіздігін қамтамасыз ету технологиялары. Бұл технологияның басты міндеттерінің бірі-өмірді сақтау. Еңбекті қорғау, төтенше жағдайлар, өрт инспекциясы және азаматтық қорғаныс жөніндегі мамандардың талаптары мен ұсынымдары міндетті түрде есепке алынуға және денсаулық сақтау технологияларының жалпы жүйесіне интеграциялануға жатады. Денсаулық сақтау білім беру технологияларының басты ерекшелігі-балалардың денсаулығын сақтау және нығайту мәселелерін шешу үшін психологиялық-педагогикалық әдістерді, сондай-ақ әдістер мен тәсілдерді қолдану.

Денсаулық сақтау білім беру технологияларын жүзеге асыру барлық мұғалімдер балалардың денсаулығын сақтау, сондай-ақ осы бағытта жұмыс істеу үшін қажетті дайындықты алу үшін өздерінің жалпы жауапкершілігін түсінген жағдайда ғана мүмкін болады.

Әрекет сипаты бойынша келесі технологиялар бөлінеді:

Олар адамды қолайсыз жағдайлар мен әсерлерден қорғауға бағытталған. Бұл технологиялардың негізгі шарты санитарлық-гигиеналық талаптарды тікелей орындау болып табылады.

1. *Компенсаторлық-бейтараптандыру технологиясы.* Бұл технологиялардың негізгі мақсаты-ағзаның белсенділігі мен толыққанды өмір сүруі үшін қажет кемшіліктерді толықтыру немесе теріс әсерлерді ішінара бейтараптандыру (егер адамды толық қорғау мүмкін болмаса). Бұл технологияларға ауыз су мен тұзды йодтау, витаминдеу, сондай-ақ дене шынықтыру минуттары, дене шынықтыру үзілістері және т. б. жатады.
2. *Ынталандырушы технологиялар*-бұл адам ағзасының өз күштерін белсендіруге, оның ресурстарын қажетсіз күйден шығу үшін пайдалануға мүмкіндік беретін технологиялар. Ынталандырушы технологияларға: қатаю, дене белсенділігі, педагогикалық техниканың әдістері және педагогикалық психотерапия жатады.
3. *Ақпараттық-оқыту технологиясы.* Ақпараттық-оқыту технологияларының негізгі мақсаты балалардың денсаулығына тиімді және жүйелі қамқорлық жасау үшін қажетті сауаттылық деңгейін қамтамасыз ету болып табылады.

Денсаулық сақтау білім беру технологиялары бірнеше түрге бөлінеді:

1) ұйымдастырушылық – педагогикалық технологиялар (ҰПТ) - осы технологиялар Санпинде ішінара регламенттелген оқу және тәрбие процесінің құрылымын айқындауға ықпал етеді, сондай-ақ артық жұмыс істедің, гиподинамияның және басқа да бейімсіздену жай-күйінің алдын алуға кедергі келтіреді;

2) психологиялық-педагогикалық технологиялар (ППТ) педагогтің жұмысымен және оның балаларға тигізетін әсерімен тікелей байланысты. Бұл технологияларға білім беру процесінің барлық субъектілерін психологиялық-педагогикалық қолдауды жатқызуға болады;

3) оқу-тәрбие технологиялары (ОТТ) - бұл өз денсаулығына Құзыретті қамқорлық жасауға оқыту бағдарламаларын қамтитын және балалардың денсаулығы туралы түсініктерін қалыптастыратын, оларды салауатты өмір салтын ұстануға ынталандыратын және зиянды әдеттердің алдын алуға көмектесетін технологиялар.

Оқу-тәрбие технологиялары балалармен ұйымдастырушылық тәрбие жұмысын және ата-аналардың биологиялық тәрбиесін қамтиды.

4) әлеуметтік бейімделгіш және тұлғалық дамытушы технологиялар (ӘБТДТ) – бұл балалардың психологиялық денсаулығын қалыптастыруды және нығайтуды қамтамасыз ететін, сондай-ақ жеке тұлғаның психологиялық бейімделу ресурстарын ұлғайтуға ықпал ететін технологиялар.

Технологияның бұл түріне әртүрлі психологиялық тренингтер, сонымен қатар балалар, ата-аналар мен тәрбиешілер қатысатын Әлеуметтік және отбасылық педагогикалық бағдарламалар кіреді.

5) емдеу-сауықтыру технологиялары (ЕСТ) дербес медициналық-педагогикалық білім салаларын құрайды: балалардың дене денсаулығын қалпына келтіруге ықпал ететін емдік Педагогика және емдік дене шынықтыру [4].

Мектепке дейінгі жастағы баланың денсаулығын сақтау және нығайту кезінде мектепке дейінгі жастағы балаға мүмкіндік беру, сондай-ақ балалардың қажетті білімін, салауатты өмір салтын қалыптастыру және алған білімдерін күнделікті өмірде тікелей қолдану Денсаулық сақтау білім беру технологияларының басты мақсаты болып табылады.

Денсаулықты сақтайтын білім беру технологияларының ерекшелігі: оқушылардың денсаулық жағдайын жүйелі түрде жедел диагностикалау және баланың дамуының негізгі параметрлерін динамикада (оқу жылының басында және соңында) тікелей бақылау, бұл балалардың денсаулығы туралы тиісті қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Білім беруде денсаулық сақтау технологияларының мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізу үшін келесі құралдар топтары қолданылады:

- 1) қозғалыс бағытындағы құралдар;
- 2) табиғаттың сауықтыру күштері;
- 3) гигиеналық факторлар.

Қозғалыс құралдарына мыналар жатады: дене шынықтыру минуттары, дене жаттығулары, эмоциялық бәсеңдету және релаксация, гимнастика (саусак, түзету, сауықтыру, тыныс алу, суық тию ауруларының алдын алуға арналған жаттығулар), сондай-ақ қозғалмалы ойындар және балалардың ұйымдастырылған қозғалыс белсенділігі (сауықтыру денешынықтыру және негізгі қозғалыс дағдыларын уақтылы дамыту); психогимнастика, тренинг, массаж, өзін-өзі массаж, сондай-ақ қозғалыс бағытының құралдары болып табылады [3].

Табиғаттың сауықтыру күштері мектепке дейінгі жастағы денсаулық сақтау технологияларының мақсаттарына қол жеткізуге айтарлықтай әсер етеді білім. Таза ауада сабақтар, іс-шаралар мен бос уақытты ұйымдастыру және өткізу биологиялық процестерді жандандыруға ықпал етеді, ағзаның жалпы жұмыс қабілеттілігі артады, шаршау процесі баяулайды және т. б. ағзаны сауықтырудың дербес құралдарына: су рәсімдері, ауа және күн ванналары, ингаляциялар, фитотерапия, ароматерапия, сондай-ақ ауыз суды йодтау, дәрумендік терапия (тағамдық рационның витаминдеу) және т. б. жатады.

Денсаулықты сақтауға және нығайтуға ықпал ететін, сондай-ақ ағзаның бейімделу қасиеттерінің дамуын ынталандыратын білім беру және оқыту технологияларының денсаулығын сақтайтын гигиеналық құралдарға мыналар жатады:

- * санитарлық-гигиеналық талаптарды қатаң сақтау;
- * жеке және қоғамдық гигиенаны сақтау (сабақтар өткізілетін орындар мен ауаның тазалығы, дене тазалығы және т. б.);
- * үй-жайларды үнемі желдету және жүйелі ылғалды жинау;
- * жалпы режимді сақтау (тамақтану, қозғалыс белсенділігі, демалу және ұйқы режимі)
- * балаларға қол жуудың гигиеналық дағдыларын үйрету, түшкіру және жөтелу кезінде қол орамалын пайдалану және т. б.;
- * балаларды салауатты өмір салтының (СӨС) қарапайым ережелерімен таныстыру;
- * артық жұмыс істемеу үшін оқу жүктемесі мен демалыстың ауысуы.

Гигиеналық жағдайлар мен балалармен сабақ өткізу талаптарын сақтамау тәрбие мен оқытудың денсаулық сақтайтын білім беру технологияларының оң әсерін төмендетеді [22].

Қарастырылған құралдарды пайдаланудың негізгі шарттарының бірі келесі түрде кешенді және жүйелі қолдану болып табылады: алдын алу әдістерін қолдана отырып сабақтар, музыканы қолдану, оңалту іс-шаралары, жоғары және төмен қозғалыс белсенділігі бар оқу сабақтарының кезектесуі, мәдени-бұқаралық және сауықтыру іс-шаралары (спорттық мерекелер, денсаулық күндері, экскурсиялар, саяхаттар), сондай-ақ салауатты өмір салтын

насихаттау ата-аналармен және мектепке дейінгі білім беру ұйымының педагогикалық ұжымымен ұйымдастырушылық, теориялық және практикалық сабақтар жүйесіндегі өмір салты.

Білім беру мен оқытудың Денсаулық сақтау технологиялары әдістері-бұл сауықтыру педагогикасының мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін қолдану әдістері. [4]. Денсаулықты сақтайтын білім беру технологияларында келесі әдістер топтарын қолдануға болады: оқыту мен тәрбиелеудің барлық жағдайларында қолданылатын сауықтыру және жалпы педагогикалық процестерге ғана тән ерекше. Сауықтыру педагогикасы әдістемесіндегі әдістердің ешқайсысын ең жақсы деп шектеуге болмайды. Әдістемелік принциптерге сәйкес нақты және жалпы педагогикалық әдістердің оңтайлы үйлесімі ғана білім беру мен оқытудың Денсаулық сақтау технологиялары міндеттерінің жиынтығын сәтті жүзеге асыруды қамтамасыз ете алады.

Әдістің құрылымында әдістер құрамдас бөлік ретінде ерекшеленеді, әдісті іске асырудағы жеке қадам. Әдістерді келесідей жіктеуге болады:

- қорғау-профилактикалық (оқыту гигиенасы және жеке гигиена); компенсаторлық-бейтараптандырғыш
- гимнастика: саусақ, сауықтыру, түзету, тыныс алу және т. б., дене шынықтыру минуттары, массаж, өзін-өзі массаж, емдік дене шынықтыру; стресстік жағдайларды және артық жұмыс жағдайын ішінара бейтараптандыруға мүмкіндік беретін психогимнастика, тренинг);
- рационалды физикалық белсенділік, қатайту элементтері, психотерапия, шөп дәрілері және т. б.);
- ақпараттық-оқыту.

Әдістер мен әдістерді қолдану көптеген жағдайларға байланысты: мұғалімнің кәсібилігіне, оның жеке қызығушылығына, Денсаулық сақтау технологияларын (қала, аудан, мектепке дейінгі мекеме, жас тобы) іске асыру деңгейіне байланысты. Барлық жеке компоненттер бір тұтасқа біріктірілген жағдайда ғана сіз мыналарға сене аласыз

Денсаулық сақтау педагогикасының идеяларын жүзеге асыратын денсаулық сақтау кеңістігі құрылады.

Денсаулық сақтау технологиялары негізінде білім беру процесін жүзеге асыру үшін оның ұйымдастырылуын, мазмұнын, формалары мен әдістерін, яғни денсаулық сақтау технологияларының принциптерін анықтайтын ережелерде көрсетілген педагогикалық процестің заңдылықтарын анықтау қажет. Принциптер алдын-алуға, диагноз қоюға, сонымен қатар балалардың денсаулығын түзетуге, танымдық белсенділікті дамытуға және білім беруді ізгілендіруге ықпал етуі керек.

Принциптері ретінде бірлікте құрай отырып жүйесіне кіретін общедидактические принциптері және спецификалық принциптері білдіре отырып, өзіндік заңдылықтары педагогика сауықтыру.

Жалпы дидактикалық принциптер Денсаулық сақтау білім беру технологияларының жалпы мақсаттарына сәйкес оқу процесінің мазмұнын, ұйымдастырушылық формалары мен әдістерін анықтайды. Сауықтыру педагогикасының нақты заңдылықтарын білдіретін нақты принциптердің ішінде ең бастысы «зиян тигізбеңіз!»- дәрігерлер үшін де, педагогтар үшін де бірдей өзекті [5].

Белсенділік принципі балаларда түсінуді, тұрақты қызығушылықты, сондай-ақ танымдық іс-әрекетке мағыналы қатынасты қалыптастыруға бағытталған.

Маңыздылық принципінің мәні Оқу процесі баланың сезім мүшелерін таным процесіне тарту формаларын максималды қолдануға негізделген..

Жүйелілік пен дәйектілік принципі білім, Дағдылар мен дағдылардың өзара байланысы болып табылады.

Зиян келтірмеу принципі денсаулықтың үштұғырлы тұжырымдамасының принципі

(физикалық, психикалық және рухани-адамгершілік денсаулықтың бірлігі).

Дағдыларды қайталау принципі. Динамикалық стереотиптер бірнеше рет қайталау арқылы жасалады. Бұл принцип ең маңыздыларының бірі болып табылады. Стереотиптерге нұсқалық өзгерістерді енгізу біртектілік қағидатын сақтауды білдіреді. Бұл оқытудың бір кезеңінен екіншісіне сабақтастықты білдіреді.

Қол жетімділік принципі-даралау принципі оқыту мен тәрбиенің жалпы заңдылықтары негізінде жүзеге асырылады. Мұғалім баланың жеке ерекшеліктеріне сүйене отырып, оның одан әрі дамуын жоспарлайды және болжайды, бұл жан-жақты дамуға ықпал етеді. Үздіксіздік принципі сауықтыру педагогикасын тұтас процесс ретінде құру заңдылығымен көрінеді.

Жүктемелер мен демалудың жүйелі ауысуы принципі тығыз байланысты.

Циклділік принципі сабақтардың қайталанатын бірізділігінде жатыр, осылайша баланың оқытудың әрбір келесі кезеңіне дайындығын жақсартады.

Балалардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру принципі. Бұл принцип жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, моториканы қалыптастыруға, сондай-ақ баланың моторикасын дамытуға ықпал етеді.

Жан-жақты үйлесімді даму принципі бұл принцип өте маңызды, өйткені ол бірлікте жүзеге асырылатын және баланың жеке басының жан-жақты физикалық, интеллектуалдық, рухани, адамгершілік және эстетикалық дамуына бағытталған психофизикалық қабілеттердің, моториканың дамуына ықпал етеді.

Денсаулықты сақтау принципі бүкіл оқу процесінде баланың денсаулығын нығайту және сақтау мәселесін шешуге ықпал етеді.

Балаларды оқытуға жан-жақты пәнаралық көзқарас принципі мұғалімдер мен медицина қызметкерлерінің тығыз өзара әрекеттесуінен тұрады.

Белсенді оқыту принципі оқытудың белсенді формалары мен әдістерін қолдануды қамтиды (жұпта оқыту, топтық жұмыс, жеке сабақтар, интеграцияланған сабақтар, ойын технологиялары және т. б.). Балалардың өз денсаулығы мен айналасындағы адамдардың денсаулығы үшін жауапкершілігін қалыптастыру қағидаты маңызды қағидат болып табылады.

Ықтималдықтар теориясының байланыс принципі-балаларды қоршаған шындықты білім көзі ретінде ғана емес, сонымен бірге оларды практикалық қолдану орны ретінде қолдана отырып, денсаулықты қалыптастыру, сақтау және нығайту туралы білімдерін іс жүзінде қолдануға үйрету.

Тәрбиеленушілердің денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталған түзету-педагогикалық қызмет қағидаттары:

- білім беру процесінің барлық стресс факторларын алып тастауды қамтамасыз ететін білім беру ортасын құру (мейірімділік атмосферасы, жеке көзқарас) ;
- білім беру үдерісінің шығармашылық сипаты;
- білім беру қызметіне ынталандыруды қамтамасыз ету;
- психикалық функциялардың қалыптасу заңдылықтарына сәйкес оқу-тәрбие процесін құруға ықпал ету (педагогпен бірлескен іс-әрекеттен дербес іс-қимылға, егжей-тегжейлі кезең-кезеңмен іс-әрекеттен бүктелген, автоматтандырылғанға көшу);
- жоғары психикалық функциялардың жүйелік құрылымын есепке алу;
- табысқа жету жағдаятын туғызу;
- қозғалыс белсенділігін ұтымды ұйымдастыру;
- тиісті қалпына келтіруді қамтамасыз ету (іс-әрекеттің өзгеруі, қарқынды, белсенді жұмыс және релаксация кезеңдерінің ауысуы, балалардың шамадан тыс жұмысының алдын алу).

Пайдаланган әдебиеттер

1. Айдаркин, Е. К. Возрастные основы здоровья и здоровьесберегающие технологии [Текст] : учеб. пособие для студентов [Текст] / Е. К. Айдаркин, Л. Н. Иваницкая. - Ростов н/Д.: ЮФУ, 2008. -176 с.
2. Алябьева, Е. А. Психогимнастика в детском саду [Текст] / Е.А. Алябьева. - М.: Логос, 2003. - 186 с.
3. Антонова, Л.Н. Психологические основания реализации здоровьесберегающих технологий в образовательных учреждениях [Текст] / Л.Н. Антонова, Т.И. Шульга, К.Г. Эрдынеева. - М.: Изд-во МГОУ, 2004. - 314 с.
4. Артеменко, О. Н. Психология развития [Текст] : учеб. пособие (курс лекций) [Текст] / О. Н. Артеменко, Л. И. Макадей. – Ставрополь: Издво СКФУ, 2014. – 305 с.
5. Ахутина, Т. В. Здоровьесберегающие технологии обучения: индивидуально-ориентированный подход [Текст] // Школа здоровья. - 2000. - Т. 7. - №2. - С.21-28.
6. Батюта, М. Б. Возрастная психология [Текст] : учеб. пособие / М. Б. Батюта, Т. Н. Князева. – М.: Логос, 2011. – 306 с.
7. Богуславская, З.М. Развивающие игры для детей дошкольного возраста [Текст] : Книга для воспитателя детского сада / З.М. Богуславская, Е.О. Смирнова. - М.: Просвещение, 1991. - 207 с.
8. Болотина, Л.Р. Дошкольная педагогика [Текст] : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л.Р.Болотина, С.П.Баранов, Т.С.Комарова. – М.: Академический Проект, 2005. – 240 с.
9. Валеологическое просвещение родителей [Электронный ресурс]. – URL: <http://doshvozrast.ru/metodich/konsultac97.htm>(дата обращения 25.09.2018).
10. Величко, О. А. Сохранение и укрепление здоровья детей как результат профессиональной компетентности педагогов ДОУ [Текст] / О.А. Величко. – М.: Просвещение, 2011. – 218 с.
11. Веракса, Н. Е. От рождения до школы [Текст] : примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования (пилотный вариант) [Текст] / Н. Е. Веракса, Т. С. Комарова, М. А. Васильева. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014 - 368 с.
12. Веракса, Н. Е. Развитие ребенка в дошкольном возрасте [Текст] : пособие для педагогов дошкольных учреждений / Н. Е. Веракса, А. Н. Веракса.– М.: МОЗАИКА – СИНТЕЗ, 2006. – 72 с.
13. Возная, В. И. Организация воспитательной и оздоровительной работы в ДОУ [Текст] : пособие для воспитателей дошкольных учреждений / И. В. Возная, И. Т. Коновалова. – М.: ТЦ Сфера, 2006. -128 с.
14. Волошина, Л.А. Организация здоровьесберегающего пространства. Дошкольное воспитание [Текст] / Л.А. Волошина. - М.: Изд-во МГОУ, 2004. - 117 с.

**«БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮШІН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУ»**

Жөнейтова А.С., Магзанова Г.С., Қойдарова Ф.С.

*5B010200 – «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 4 курс
студенттері*

Тоқсанбаев А.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда тұлғаның таланты мен шығармашылығы елдің қарқынды экономикалық дамуының қозғаушы күші және Ұлттық беделдің ықпал етуші факторы болып табылады. Белгілі болғандай, шығармашылық қабілеттерін дамытудың жоғары деңгейі бар зияткерді қазіргі заманғы машиналармен де, орташа зияткерлік және шығармашылық қабілеттері бар адамдар тобымен де алмастыруға болмайды.

Шығармашылық бағытталған адам сыртқы ақпаратты алу үшін ашық, ол әлемнің проблемаларын бастан кешіреді, оның энергиясы кішіпейілділікке жол бермейді, шешім іздейді. Шығармашылық, өз кезегінде, адамның шығармашылық дамуының көрсеткіші ретінде түсініледі.

Түйін сөздер: Шығармашылық, креативті,

**«ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ
КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ»**

Жөнейтова А.С., Магзанова Г.С., Қойдарова Ф.С.

*Студенты 4 курса по специальности 5B010200 – «Педагогика и методика начального
обучения»*

Туксанбаев А.

Кандидат педагогических наук, доцент

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52

В статье отмечается, что в современных социально-экономических условиях талант и творчество личности являются движущей силой стремительного экономического развития страны и влияющим фактором национального авторитета. Как оказалось, интеллектуала с высоким уровнем развития творческих способностей нельзя заменить ни современными машинами, ни группой людей со средними интеллектуальными и творческими способностями.

Творчески ориентированный человек открыт для получения внешней информации, он переживает проблемы мира, его энергия не терпит смирения, ищет решения. Творчество, в свою очередь, понимается как показатель творческого развития человека.

Ключевые слова: креативность, творческий

**PATRIOTIC EDUCATION IN THE LESSONS OF THE NATIVE LANGUAGE WITH THE
USE OF LEGENDS ABOUT KAZAKH BATYRS**

Zhoneitova A.S., Magzanova G.S., Koidarova F.S.

4th year students majoring in 5B010200 – "Pedagogy and methods of primary education"

Tuksanbaevo A.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

In the article, the initial link is a period that does not repeat itself, the truth is the same, the basis of knowledge begins from the beginning. The stage of primary education differs not only in that it is connected with other links in the system of continuing education, but above all in that it is the most important, valuable, non-repeating link in which the formation and development of the core of the student's personality takes place powerfully. The oriented goal of education at the initial stage of training is the formation of educational activities; active interaction with the outside world preparation for sensory communication in accordance with the types of education; to teach to recognize, love, protect, behave in the new natural and social environment that surrounds him and in which he lives. It can be provided by mastering such types as reading, playing, work, communication.

Keywords: national education, upbringing, patriotic education, nationality, patriotism

Пәнаралық сипаттағы өзекті жалпы ғылыми проблемалардың бірі креативтілік проблемасы болып табылады. Ол философиялық, педагогикалық, психологиялық және басқа деңгейлерде қарастырылады.

Д.Б.Богоявленская, В.Н. Дружинин, Л.Б. Ермолаева-Томина, Я.А. Пономарев, С.Л. Рубинштейн, Дж. Гилфорд, Э.П. Торренс, К. Роджерс және басқалар шығармашылық проблемасына терең талдау жасады [2,4,5,8,9,10].

Қазіргі кезеңде қоғамның даму адамға қажет дамуына, болуы қажетті және табысты деңгейді көтерудің бір құралы. Шығармашылық адамға өзгеретін жағдайлар мен талаптарға оңай және тез бейімделуге, жаңа нәрсені игеруге, өзін-өзі жетілдіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, шығармашылықтың арқасында жеке тұлғаның дамуына алғышарттар жасалады.

Бірақ мұның бәрі ересек адам үшін ғана емес, бала үшін де маңызды. Ақыл-ой мен шығармашылық дамудың маңызды әлеуеті кіші мектеп жасын қамтиды. Сондықтан, қазір бастауыш мектеп жасындағы балалардың шығармашылық белсенділігімен байланысты ойлау қабілеттерін дамыту құралдарын белсенді іздеу жүріп жатыр.

Оқушылардың шығармашылық проблемасының көптеген зерттеушілері жас оқушылардың даралығының дамуына айтарлықтай ықпал ететінін атап өтті – біртіндеп күрделене түсетін тапсырмалар жүйесін тәуелсіз шешу, оның мәні оқушыға тапсырмада берілген мәліметтер мен талаптар шығармашылық қызмет әдістерін қолдана отырып мәселенің шешімін табуы керек.

И.Е. Унттың пікірінше, шығармашылық тапсырмалар оқушының шығармашылық әрекетін талап ететін тапсырмалар болып табылады, онда оқушы өз бетінше шешудің жолын табады, оны қолданады және жаңа нәрсе жасайды [12].

Г.В. Терехова шығармашылық тапсырмаларды көптеген шығармашылық тапсырмалар реттелген және өзара байланысты, шығармашылық әдістердің иерархиясы негізінде құрылған және оқу процесінде бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған жүйе ретінде қарастырады. Құрылымы бойынша осы автор ұсынатын шығармашылық тапсырмалар жүйесі мақсатты, мазмұнды, белсенді және тиімді компоненттерді қамтиды [13].

Шығармашылық тапсырмалар жүйесінің мазмұндық компоненті оқушылардың әртүрлі объектілерді, құбылыстарды, жағдайларды тануына, жасауына, өзгертуіне

бағытталған тақырыптық тапсырмалар тобын қамтиды. Мұндай тақырыптық топтардың құрылысы оның мақсатын қоюға, белгілі бір әдістерді қолдануға, бірқатар функцияларды орындауға негізделген – бұл сайып келгенде оқушылардың креативтілігін дамытуға бағытталған.

Реттеуші компонент жұмыс барысында оқушылардың рефлексиялық әрекеттері үшін жауап береді, мұнда шығармашылық тапсырмалар жүйесі шешім қабылдау процесінде қабылданған шешімдердің орындалуы туралы қосымша ақпаратқа сәйкес өзгеруі мүмкін, бұл олардың әрекеттерін бақылау мен реттеуді қажет етеді.

Әрекет компонентінің мазмұны шығармашылық тапсырмаларды (топтық, жеке, ұжымдық), факультативті сабақтарды ұйымдастыру формаларымен ұсынылған.

Басқа зерттеушілер, атап айтқанда Е.К. Лютова проблемалық мәселелерді, проблемалық сұрақтарды, жағдайларды және дивергентті типтегі тапсырмаларды шығармашылық сипаттағы тапсырмаларға жатқызады, олардың басты ерекшелігі-олар көптеген дұрыс жауаптар береді. Шығармашылық тапсырмалар студенттерден ойлаудың үлкен тәуелсіздігін талап етеді. Автордың пікірінше, дәстүрлі оқытуда конвергентті типтегі тапсырмалар негізінен қолданылады: мұндай тапсырмалардың шарттары үйренген ережелерді, алгоритмдерді, заңдарды қолдану негізінде қатаң логикалық ойлау арқылы есептеуге болатын бір ғана дұрыс жауаптың болуын болжайды [6].

Шығармашылық тапсырмалардың қызықты классификациясын А.В. Хуторский ұсынады. Шығармашылық тапсырмалар танымдық, шығармашылық және ұйымдастырушылық (немесе әдіснамалық) болып бөлінеді.

Танымдық тапсырмалар оқушылардың танымдық дағдыларын қалыптастыруға және дамытуға бағытталған. Бұл сұрақ қою, әлемді сезіну, эксперименттер мен эксперимент жүргізу, құбылыстардың себептерін табу мүмкіндігі.

Шығармашылық тапсырмалар оқушылардың шығармашылық тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді: болжау жасау қабілеті, қарама-қайшылықтарға сезімталдық, икемділік, қиял, жаңасын ойлап табу мүмкіндігі.

Ұйымдастырушылық міндеттер олардың оқу іс-әрекетінің мақсаттарын түсіну және тұжырымдау, білім өсуін ұйымдастыру, оқу нәтижелерін түсіну, сыныптастарының білім беру өніміне баға беру және шолу жасау қабілетін қалыптастырады [13].

Әдебиеттерді талдау негізінде (Г.С. Альтшуллер, С.И. Гин, А.М. Матюшкин және т.б.) шығармашылық тапсырмаларға келесі талаптарды бөлуге болады:

- ашықтық (проблемалық жағдайдың немесе қарама-қайшылықтың мазмұны);
- шарттардың шығармашылықтың таңдалған әдістеріне сәйкестігі;
- әр түрлі шешім қабылдау мүмкіндігі;
- дамудың өзекті деңгейін есепке алу;
- оқушылардың жас ерекшеліктерін есепке алу [1,3,7].

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығын дамыту үшін шығармашылық тапсырмалар жүйесін қолдану шарттары мыналар болуы мүмкін:

- тапсырмаларды құру интегративті негізде, тапсырма көптеген психикалық процестерді бір уақытта дамытуға мүмкіндік берген кезде жүзеге асырылуы керек: ойлау, зейін, қиял, есте сақтау.

- тапсырмаларды таңдауды оларды ұсынудың ұтымды реттілігін ескере отырып жүргізген жөн: бар білімді өзектендіруге бағытталған репродуктивті, танымдық іс-әрекеттің жалпыланған әдістерін игеруге бағытталған ішінара ізденіске, содан кейін зерттелетін құбылыстарды әр түрлі жағынан қарастыруға мүмкіндік беретін нақты шығармашылыққа.

- тапсырмалар жүйесі еркін ойлауды, жүйелілік пен дәйектілікті, ақыл-ойдың икемділігін, гипотеза жасау қабілетін, яғни шығармашылық ойлау қасиеттерін дамытуға әкелуі керек.

Осылайша, ғылыми әдебиеттерді талдау келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Шығармашылық-бұл жеке тұлғаның салыстырмалы түрде тұрақты сипаттамасы, оның мәні шешімдерге, идеяларға, көркемдік формаларды, теорияларды немесе бірегей және жаңа өнімдерді мағыналы құруға әкелетін психикалық процестерден тұрады. Шығармашылықтың көрсеткіштері: еркін сөйлеу, икемділік, өзіндік ерекшелік, ойлауды дамыту.

Жас оқушының шығармашылығын дамыту үшін шығармашылық тапсырмалар жүйесін қолдану өте маңызды, өйткені ол баланың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ғана емес, оның жеке басының дамуына да ықпал етеді. Шығармашылық тапсырмаларды қолдану талаптарына сүйене отырып, мұғалім осы жұмысты ұйымдастырудың психологиялық-педагогикалық жағдайларына сүйене отырып, әр оқушының жалпы зияткерлік және шығармашылық әлеуетін дамытуда айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізе алады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.Альтшуллер, Г.С., Верткин, И.М. Как стать гением: Жизненная стратегия творческой личности [Текст] / Г.С. Альтшуллер, И.М. Верткин - Минск, Беларусь, 1994. - 479с.
- 2.Богоявленская, Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества [Текст] / Д.Б. Богоявленская. Ростов-на-Дону., изд-во Ростовского ун-та, 1983. – 174 с.
- 3.Гин, С.И. Мир Фантазии: Метод. Пособие для учителей начальных классов. [Текст] / С.И. Гин / Система проф. разработчиков, консультантов и преподавателей ТРИЗ – ШАНС. – Гомель, 1995. – 128с.
- 4.Дружинин, В.Н. Психология общих способностей [Текст] / В.Н. Дружинин. СПб., «Питер», 1999. – 297 с.
- 5.Ермолаева-Томина, Л.Б. Исследование факторов, детерминирующих индивидуальные различия в проявлении творческой активности [Текст] / Л.Б. Ермолаева-Томина // Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная / Под ред. Я.А. Пономарева. – М.: Наука, 1990. – С. 117–130.
- 6.Лютова, Е.К. Развитие личности и креативность школьников с различными уровневными и структурными характеристиками интеллекта [Текст]: автореферат дис. канд. психол. наук / Е.К. Лютова. – СПб.: 2000. – 18 с.
- 7.Матюшкин, А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении [Текст] / А.М. Матюшкин. - М.: Педагогика, 1972. - 270 с.
- 8.Пономарёв, Я.А. Психология творчества [Текст] / Я.А. Пономарев. - М.: Наука, 1976. - 302 с.
- 9.Роджерс, К. Творчество как усиление себя [Текст] / К. Роджерс // Вопросы психологии. – 1990.- № 1. – С. 194 – 198.
- 10.Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. - СПб., 2002. – 728 с.
- 11.Терехова, Г.В. Творческие задания как средство развития креативных способностей школьников в учебном процессе [Текст]: автореферат дис. кандидата пед. наук / Г.В. Терехова. - Челябинск, 2002. -17 с.
- 12.Унт, И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения [Текст] / И.Э. Унт. – М.: Педагогика, 1990. – 226 с.
- 13.Хуторской, А.В. Как обучать творчеству? [Текст] / А.В. Хуторской // Дополнительное образование. 2001. - №1. - С. 4-10.

«ӘРТИПТЕС ТІЛДЕРДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ»

Жұмабай Нұрай Айтханқызы, Қайрғалиев Ерназ Аманбайұлы, Султанғалиева Диана Нурлановна, Махамбетияров Дархан Қалижанұлы

«АІ» - мамандығының 4- курс студенттері

Ағымедуллаева Назерке Бөлекбайқызы

Ғылыми Жетекші, Педагогика ғылымдарының магистрі, ағылшын тілінің оқытушысы

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада қазақ-ағылшын көркем мәтін аударма ерекшеліктері және түрлері туралы баяндалады.

Кілт сөздер: Көркем аударма, көркем мәтін, калькалау.

«ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РАЗНЫХ ЯЗЫКАХ»

Жұмабай Нұрай Айтханқызы, Қайрғалиев Ерназ Аманбайұлы, Султанғалиева Диана Нурлановна, Махамбетияров Дархан Қалижанұлы

Специальность «ЛД» 4 курс

Ағымедуллаева Назерке Бөлекбайқызы

Научный руководитель, Магистр педагогических наук, преподаватель английского языка

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Ақтөбе, ул. Әйтеке би, 52;

В данной статье рассматриваются особенности и виды перевода казахско- английских художественных текстов.

Ключевые слова: Художественный текст, художественный перевод, калькирование .

«ETHNOLINGUISTIC NATURE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN DIFFERENT LANGUAGES»

Zhumabai Nurai Aitkhankyzy, Kairgaliev Ernaz Amanbaiuly, Sultangalieva Diana Nurlanovna, Makhambetiyarov Darkhan Kalizhanuly

Specialty "Translation studies", 4th course

Agymedullayeva Nazerke Bolekbaykyzy

Supervisor, Master of Science in Education, teacher of English language

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, Aitekebi St. 52

This article discusses about features and types of translation of kazakh-english literary texts.

Key words: Literary text, literary translation, calquing.

Тіл – ғасырлар жемісі, халық мұрасы, ұлттық қазына. Халық өміріндегі тарихи бел-белестер, ұлы өзгерістер сыры ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жетеді. Ұлт мәдениетінің негізгі көрсеткіші – көркем әдебиеттің де шынайы болмысы, шеберлігі оның тілі арқылы көрінеді. Ал осы тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігі – фразеологизмдер болғандықтан, әлем жұртшылығы ХХІ ғасырдың табалдырығын аттаған

бүгінгі таңда әдеби тілдің фразеологиялық қорын зерттеудің теориялық және практикалық жағынан да өз негізі бар.

Фразеологизмдер – тіл қазынасының байырғы да құнарлы қабатына, көркем сөз қорының сүбелі саласына жататын сыры мол, мазмұны терең, қолданыс аясы кең құбылыс. Мысалы: ‘suit the action to the word’ – сөзді іспен дәлелдеу, ‘beat it on the hoof’ – қара жаяу, жаяу жүру, ‘to eat one’s words’ – өз сөзін қайтып алу, ‘to make advances’ – келісімге бару, ‘to take advantage’ – алдау, пайдалану, ‘to win smb’s affection’ – біреудің көңілінен шығу, біреудің көңілін табу, ‘to be afraid of one’s shadow’ – барлық нәрседен қорқу, өз көлеңкесінен қорқу.

Фразеологизмдердің тіл білімінен ерекше орын алып, көптеген ғылыми зерттеулердің объектісі болуының себебі, біріншіден, олардың сан жағынан көптігі, екіншіден, тілдегі қолданыс аясының кеңдігі, үшіншіден, мазмұн-тақырып жағынан ауқымдылығы және, төртіншіден, тіл практикасында жиі кездесуі. Фразеологизмдер сонымен қатар барша рухани өмірдің байлығын жан-жақты сипаттауда да ерекше қызмет атқарады.

Бүгінгі таңда адамзат тарихының шексіз өрлеп, кемелденген заманында, мәдениет пен өнер, саясат пен тіл салаларында халықаралық қатынастың дамып, жанданған уақытында салыстырмалы-салғастырмалы тіл білімі өзекті де көкейкесті мәселелердің бірі болып отыр. Тілдерді салыстыра –салғастыра зерттеу әр тілдің өрнек бояуын, ұлттық ерекшелігін, қайталанбас қасиетін танып білуге жол ашады. Осындай зерттеулер мәдениетаралық қатынастың төрінен орын алып, халықтардың бір-бірімен түсінісу барысын жүзеге асыруға кеңінен ат салысады.

Еліміз егемендік алып, әлемдік өркениет биігіне ұмтылып отырған заманда, жоғары дамыған Еуропа елдерімен саяси, экономикалық, мәдениаралық қарым-қатынастың дамып отырған уақытында – қазақ тілін Еуропаның беделді тілдерінің бірі ағылшын тілімен салғастыра зерттеу – баға жетпес құнды дүние.

Соңғы 10-15 жыл ішінде қазақ тілі фразеологиясын герман (неміс, ағылшын) тілдері фразеологиясымен салғастыра зерттеуге арналған бірталай жұмыстар жарық көрді (Г. Карбозова, Ш. Арғынғазина, Ф. Оспанова, А. Молдасанова, Г. Қапышева, Р. Атаханова, Т. Мықтыбаева және т.б.).

Бірі түркі, бірі герман тілдері тобына жататын қазақ және ағылшын, қазақ және неміс тілдерінің тілдік, ұлттық мәдени ерекшеліктерін түрлі тілдік бірліктер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер бойынан тауып, олардың бір-біріне ұқсастық немесе бір-бірінен айырмашылық дәрежесін анықтауға, ұлттық нақышты тереңірек түсінуге талпынған ғылыми еңбектер баршылық, дегенмен шешімін таппаған мәселелер де жоқ емес. Осындай негізгі мәселелердің біріне қазақ және герман тілдеріндегі фразеологизмдерді қазіргі тіл білімінің жаңа бағыттары мен ұстанымдары негізінде салыстыра-салғастыра зерттеу жатады.

Тіл бірліктерін «этнос (адам) – тіл – мәдениет» үштігіне сүйеніп зерттеу үрдісі тіл білімінің этнолингвистика, тіл арқылы ел тану, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика сияқты жаңа бағыттарына жол ашты. Аталған бағыттардың негізінде адамның тілі мен мәдениетінің өзара байланысы мәселесі жатыр. Тіл мен халықтың, оның мәдениетінің арасындағы тікелей байланыс халықтың рухынан, тілінен көрініс табады. Олай болса, тілді зерттегенде оны сол халықтың рухани байлығымен, мәдениетімен байланыстыра зерттеу қажет.

Тарихи даму барысында кейбір фраземалардың ішкі формасы қандай да бір себептермен жойылуы, жоғалуы да мүмкін. Мағыналық пен бейнеліктің жаңаруы қайта жасалу үрдісін қарсы қоюға болады. Ол фраземалардың ішкі формасы мен экспресивтілігін жаңартуға себепші болады. Фразеологизмдердің бойында сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, екшеліп ұрпақтан ұрпаққа мұра ретінде жеткен қоғамдық тәжірибенің, халықтық рухтық, және материалдық мәдениеттің көріністері сақталып бейнеленген.

Сондықтан тілдің тұрақты тіркестеріне (мақал мәтел, фразеологизм т.б.) алғаш көңіл бөліп, олардың табиғатындағы халықтың, қоғамдық өмірдің салт- санасын, әдет – ғұрпын көре білетіндер тек тілші ғалымдар мен фольклористер ғана емес, сонымен қатар этнографтар да болды.

Ә. Болғанбаев атап көрсеткендей фразеологизмдерде екі қабатты мағына болады. Бірінші қабаттың ауыс мағынасы болса, екінші қабат та тура мағынаға ие (яғни еркін сөз тіркесінен құралып, мағынасыздану процесіне ұшыраған). Этнолингвистиканың қарастыратын мәселесі де сол екінші қабаттағы мағынаға байланысты. Мысалы: қазақта ала жібін аттамау- қиянат жасамау, сұғанақтық істемеу, арамдыққа бармау мәнінде айтады. Енді осы жерде «ала жіп» тіркесіне мән берсек, қазақ халқының ұғымында ала жіп өте киелі, жас баланың тұсауын да ала жіппен кесіп, оған сәтті қадам тілеп, ниет білдірген. Енді сол ала жіптен аттамау өте мәнді де терең түсінік танымнан туған, халықтың әдет- ғұрпы мен таным-сенімен байланысып жатқан тіркес. Бұл тіркестің қазіргі мағынасы нақты құндылығын жоймаған.

Қазақ тіліндегі әдеби тіл негізінде көптеген фразеологизмдер ұлы Абайдың шығармаларынан туған, олар халыққа өте түсінікті, мағынасы жағынан жалпы халықтық әдеби тілде қалыптасып кеткен фразеологизмдер тәріздес. Абай тіліндегі фразеологизмді жалпы халықтық тілден, сонымен бірге өзіне дейінгі ауызша әдеби тілден алып қолданған және ақынның өзі жасаған тіркестері деп бөліп қараған абзал. Ғасырлар бойы сұрыпталып, тұрақталған тіркестерді пайдалану жалғыз Абайдың емес, әрбір қаламгердің әдісі, бірақ, мұнда әр ақын-жазушының фразеологизмдерді таңдауы, құбылтуы, қолдану орны, жиілігі т. б. жағынан өзіне тән қолтаңбасы көрінеді. Абай заманында бірқатар фразеологизмдер элеуметтік жаңа қарым-қатынас, жаңа құбылыстарға байланысты туған қолданыстар болатын. Мысалы , «шенді шекпен кию, басына іс түсу, ат мініп, ақша ұстау, жер аудару, жалға жүру, закон сұрау» деген тіркестер қазақ даласына келген жаңа элеуметтік немесе экономикалық қарым-қатынастарға қатысты пайда болған, XIX ғасырдың II жартысының туындылары.

Абай бұрынғы фразеологизмдерді өзгертіп қолданғанда, екі түрлі әдіске жүгінеді: бірі –тұрақты тіркестің құрамындағы сөздердің бір-екеуін өзге сөздермен (көбінесе, синонимдерімен) ауыстырып қолдану. Мысалы, «ант бұзу» дегенді ант шайқау, ақылы кірдіні, ақылға ену, ар-ұяттан безуді ардан кету, ауызға сөз түспеді, тілге сөз түспеді деп құбылту немесе өтірікті жүндей сабауды өтірікті судай ағызудың орнына өзгертіп құру – Абай тіліне тән. Бұл тәсіл Абайда жүйеге айналған. Байырғы фразеологизмдерді өзгертуде екінші қолданған әдісі – тілде қалыптасқан тұрақты тіркестің идеясын алып, яғни, мағынасын қуалап, соның ізімен жаңасын жасау. Мысалы, Абай заманына дейін де қазақ тұрмысында көліктің майын, аттың майын пайдалану (сұрау, беру) деген тіркестер болған. Осылардың идеясын (мағынасын) алып, ақын көздің майы, сөздің майын аямау деген тіркестер құрады. Көліктің немесе аттың майы дегенде, «аттың күші» деген ұғым беретін болса, кездің майы, сөздің майы дегендерде де Абай осы идеяны пайдаланады: көздің майын ағызу – көздің күші жасында болса, соны төгіп, «қалқаға сөз айту», сөздің майын аямау – сөз беретін күш-құдіретті аямай, барын айту. Пысық адамды әдетте еті тірі кісі дейді, осы мағынаны пайдаланып, Абай көңілі тірі деген тіркес жасайды. Жақын тарту, іш тарту деген кәнігі фразеологизмдерді тарту сөзінің мағынасына иек артып, қайратсыз тарту, ыстық тарту, салбыраңқы тарту деген жаңа тіркестер ұсынады. Пайдасы тию, зияны тию дегендердің үлгісімен панасы тию, еңбегін жалдау, күшін жалдау дегендердің үлгісімен жан жалдау сияқты соны тіркестерді дүниеге келтіреді. Абай тілінде осылар сияқты ондаған жаңа фразеологизмдер, бір жағынан, тың образдау жасап, поэтикалық құралдарға айналып жатса, екінші жағынан, қазақ әдеби тілінің, оның ішінде өлең тілінің фразеологиялық құрамын байытып, жаңа түрлерін қосты.[1]

Ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің шығу төркінін зерттеу барысында бірнеше тұрақты сөз тіркестерінің этнолингвистикалық сипатын қарастырсақ болады. ‘Bring home the bacon’(earn a living) - «мал табу», «мал жинау» деген мағынаны білдіреді. (Bacon)- сиыр еті. Бұл тұрақты тіркес жүздеген жылдар бұрын белгілі болса да, қағаз бетіне 1900 жылы түсірілген. Ерте кезде жұмысшы таптар тапқан таянғандарына сиыр етін алатын болған. Себебі сиыр еті басқа мал еттерімен салыстырғанда қол жетімді әрі кенеулі тамақ болатын. Уақыт өте келе олар күнделікті ауызекі сөйлеуде сиыр етін басқа да тұрмыстық қажеттіліктеріне теңеген. Ал, ол қажеттіліктерін жұмыс жасап, ақша табу арқылы өтеген.

‘A piece of cake’- (easy task)- wins (the prize)-оңай, жеңіл деген мағынаны білдіреді. Сөзбе сөз аудармасы бәліштің кішкене бөлігі. Ағылшын ауылдарында өтілетін сайыстарда жеңіске жеткен адамға бәліштің кішкене бір бөлігі сыйға берілетін болған. Ертеректе АҚШтың құл иеленуші мемлекеттерінде керуеннің айналасында жүрген немесе кештердегі әдемі жұпқа әрине, құлдарға бәліштің бөлшегін сыйға тартатын болған. Бұдан «бәліш жолы», «бәліш бөлшегі» (‘cake walk’, ‘a piece of cake’) деген сөз шыққан, яғни мағынасы «оңай жасалынатын жұмыс», «жеңіске жеңіл қол жеткізуге болатын сайыс» деген түсінікпен сәйкес келеді. Сонымен мұнан шығатын қорытынды, құлдар еш ауыр жұмыс жасамай, жай ғана әдемі киінгендері үшін бәліш бөлігін сыйға алатын болған. ‘A piece of cake’- (easy task)- wins (the prize)-оңай, жеңіл сөзінің мағынасы осыдан шықса керек.

‘Blood is thicker than water’ - қаны бірдің жаны бір. Араб және библия жазуларында бұл тұрақты тіркес алыс және орта шығыс халықтарында қолданылған. Анатомиялық тұрғыдан қарағанда, адам денесінің көп пайызы судан құралғанымен, оның жүрегі толып тұрған қан. Сол себепті олар жүректі адамның өзі десе, қанды оның туысқандарына, суды достарына теңеген. Сайып келгенде, бұл сөздің мағынасы жүрекке қан жақын, ал адамға туған туысы жақын деген ұғымды береді.

‘To fight like Kilkenny cats’ (Килкени мысықтарындай айқасу) – өлімге бас тігіп қырқысу деген мағынада қолданылатын фразеологизмнің қалыптасуына XVII ғасырда Kilkenny және Irishtown қалалары арасындағы қантөгістің аяғы екі қаланың да қирап бітуіне акедгентарихи уақиға негіз болған.

Қос тілдегі фразеологизмдерді саралау барысында олардың әр халықтың ата-баба өмірінің әр-кезеңдерін, әр түрлі құбылыстар мен оқиғаларын жан-жақты сипаттап, бүгінде қалыптасуын тарихи мұра деп санаймыз. Өйткені бұлар тек тіл байлығы емес, әр ұлттың ғасырлар бойы бойына жинаған рухани өмірінің айғағы, әр дәуірден жас ұрпаққа ауысып, адамзаттың қоғамның дамып өрбуіне үлесін қосады. Ендеше, ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің ерте замандағы шығуы мен бүгінгі кездегі қалыптасуының қыр-сырларын сипаттайтын – этнолингвистиканың көмегі зор. Этнолингвистика үшін ең қиын мәселе – фразеологизмдердің ауыспалы мағынада қолдану себептерін түсіндіру болып табылады – дейді ғалым Ә.Т.Қайдаров[2]. Фразеологизмдердің қалыптасуы қандай да бір сюжетке немесе мәдени дерекке байланысты, еркін сөз тіркестердің фразеологизмдерге ауысуы фразеологизмдердің қалыптасуының негізі болып табылады.

Тілі, ділі, мәдениеті, дүниетанымдық көзқарасы әр түрлі ағылшын және қазақ халықтарының фразеологизмдерін жан-жақты, құрылым, аялық білім, жалғаса туындаған ауыспалы мағына, концепт, лингвомәдени тұрғысынан зерттеу нәтижесінде тіл-тілге тән ортақ заңдылықтар, жалпыхалықтық рухани дүниелер, ұлттарға тән танымдық ерекшеліктер т.б. жөнінде бірқатар жаңа мағлұматтарға қол жеткізілді.

Ағылшын және қазақ тілдері фразеологизмдерді тақырыптық тұрғыдан топтастырғанда теңеу образы ретінде келетін екі тілдегі атаулардың кездесу жиілігі мен арақатынасында айырмашылықтар бары анықталды.

Фразеологизмдердің ұлттық белгісі олардың мағыналық ерекшеліктерінен айқын көрініс табады, себебі кез келген халықтың бүкіл мәдени және психологиялық күрделі

кешенін оның қайталанбас ойлау тәсілін жинақтайды. Бұл әр тілдің түрлі бейнелерге сүйенетіндігімен, мағынасы ортақ болғанымен, негізінде жатқан бейненің әр тілде өзіндік бояуы болуымен анықталады. Дегенмен екі тілге ортақ бейнелерге ие фразеологизмдердің кездесетіні байқалады. Бұл құбылыс қазақ және ағылшын халықтарының дүниетанымдағы кейбір түсінік ұқсастығын дәлелдейді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Абай. Энциклопедия. «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, – Алматы: Атамұра
2. Ә. Т. Қайдар «Қазақ тілінің өзекті мәселелері»– Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. 560-б.
4. Ә. Болғанбайұлы, Ғ. Қалиев «Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» – Алматы: Санат, 1997. – 255 б.
5. В. Ю. Франк Орысша-қазақша-ағылшынша пәндік тақырыптық сөздік. – Алматы, 2004.–2006.
6. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. П. П. Литвинов. АСТ, Астрель. М.: –2007 г. 201-205 б.

**«КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ
АУДАРЫЛУ ЖОЛДАРЫ»**

Ізғалиқызы Шаһизада, Нуржан Фатима Тулегенқызы

«АІ» - мамандығының 4- курс студенттері

Ағымедуллаева Назерке Бөлекбайқызы

Ғылыми Жетекші, Педагогика ғылымдарының магистрі, ағылшын тілінің оқытушысы

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030 006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада қазақ-ағылшын көркем мәтін аударма ерекшеліктері және түрлері туралы баяндалады.

Кілт сөздер: Көркем аударма, көркем мәтін, калькалау.

**«СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НА АНГЛИСКИЙ ЯЗЫК»**

Ізғалиқызы Шаһизада, Нуржан Фатима Тулегенқызы

Специальность «ПД» 4 курс

Ағымедуллаева Назерке Бөлекбайқызы

Научный руководитель, Магистр педагогических наук, преподаватель английского языка

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52

В данной статье рассматриваются особенности и виды перевода казахско- английских художественных текстов.

Ключевые слова: Художественный текст, художественный перевод, калькирование .

**«WAYS OF TRASLATING PHRASEOLOGICAL UNITS IN WORKS OF ART INTO
ENGLISH»**

Izgalykyzy Shahizada, Nurzhan Fatima Tulegenkyzy

Specialty "Translation studies", 4th course

Agymedullayeva Nazerke Bolekbaykyzy

Supervisor, Master of Science in Education, teacher of English language

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, Aitekebi St. 52

This article discusses about features and types of translation of kazakh-english literary texts.

Key words: Literary text, literary translation, calquing.

Тілдегі фразеологиялық теңеулер – тілдік бірліктердің ішінде тілдік қызметі ерекше байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, әдеби тіл дамуы кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі. Әр жазушы өз өресіне қарай тілдің фразеологиялық қорынан, әсіресе, фразеологиялық теңеулерден қажетін алады да, өз кезегінде әдеби тілдің дамуына үлесін қосып отырады.

Қазіргі заманда лингвистиканы зерттеу нысанын салғастырмай елестету мүмкін емес. Өзара қатыстылық, салыстыру және бірліктер, пішіндер, категориялар, разрядтар және басқа да тілдік құбылыстар ресми және мағыналық байланыс орнататын және оларды одақтастыратын микрожүйелер, субжүйелер мен жүйелер әр тілдің міндетті ерекшелік шарты болып саналады.

Фразеологизмдер қай халықтың болмасын тарихынан, рухани, материалдық мәдениетінен т.б. мағлұмат беретін тұрақты тілдік бірліктер. Әртіптес тілдердегі фразеологиялық теңеулерді салғастыра зерттеу - халықтың дүниетанымын, ұстанымдарын бағдарлауға, тіларалық сәйкестіктер мен ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, бұлар шетел тілі мамандары, аудармашылар үшін аса маңызды мәселелер. Діні, мәдениеті, тарихы, әлеуметтік және саяси даму жолдары бөлек ағылшын және қазақ халықтары тілдеріндегі фразеологиялық теңеулерді салғастыра зерттеу арқылы олардың бойындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айқындау, ортақ айшықтарын табу, теңеулердің жасалуына негіз болған уәждерді ашып көрсету, мағына қалыптасу жолдарындағы ерекшеліктерін анықтау осы жұмыстың өзектілігін айқындайды.

Сондай-ақ, қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық теңеулер әр тілде жеке-дара қарастырылғанымен, салғастырмалы негізде және аудармада берілуі алғаш рет арнайы зерттелуін тақырыптың өзектілігі деп танымыз.

Туыс емес екі тілдегі фразеологиялық теңеулерді құрылымдық, мағыналық, аудармада берілуі зерттеу барысында төмендегідей нәтижелерге қол жеткізілді:

- фразеология саласының қалыптасу және даму кезеңдеріне;
- қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің зерттелу тарихына қысқаша шолу жасалды;
- қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің құрылымдық сипаты талданып, семантикалық ерекшеліктері анықталды;
- фразеологиялық теңеулердің аударма нұсқада берілу тәсілдері;

Дипломдық жұмыстың алға қойған мақсаты - туыс емес екі тілдегі фразеологиялық теңеулерді салғастыра зерттеу арқылы оларға тән сәйкестіктер мен ерекшеліктерді анықтау, олардың аудармада берілу тәсілдерін талдау, түпнұсқа мен аудармадағы тілдік бірліктің сәйкестігін анықтау болып табылады. Осы орайда төменде көрсетілген міндеттерді шешу көзделді:

- фразеология саласының қалыптасу және даму кезеңдеріне шолу жасау;
- қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің зерттелуін қарастыру;
- қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің құрылымдық сипатын және семантикалық ерекшеліктерін анықтау;
- фразеологиялық теңеулердің аударма нұсқада берілу тәсілдерін талдау;
- фразеологиялық теңеулерге қатысты тіларалық сәйкестіктерді анықтау.

Фразеологиялық теңеулердің қалыптасуына адам санасында қандай да бір ұғым тудыратын бейне себепкер болады. Белгілі бір фразеологиялық теңеуді жасауда сөз-дескриптор қолданылады. Мәселен, сөз-дескриптор үй жануары атауының бірі болса, сол жануардың сыртқы бейнесі, мінез-құлқы, іс-әрекеті т.б. жайлы мәліметтер жинақталып, этнос мәдениетіне сай тұрақты теңеу туындайды. Мысалы теңеу құрамында жануар туралы жиналған бұл мәлімет астарлы мазмұнға ие болады. : Қаз.: тағасыз аттай тайғанау, егінге түскен сиырдай жайпау; Ағыл.: stubborn as a mule – есектей қиқар, squeal like a stuck pig – шала бауыздалған шошқадай шыңғыру. Қаз.: қойға тиген қасқырдай, ақ маралдай керілу, жолбарыстай білекті; Ағыл.: as agile as a monkey – маймылдай икемді, as cross as a bear – аюдай ашулы, as cunning as a fox – түлкідей айлалы.

Зерттеу барысында фразеологиялық теңеулердің көп бөлігі адамның іс-әректен, көңіл-күйі мен эмоционалдық жағдайына қаратылып айтылатындығын анықтадық. Мысалы, Қазақ тіліндегі ала тайдай бүлдірді, құтырған бурадай зіркілдеді, құмырсқадай қаптады, атқан оқтай, иненің жасуындай, көздің қарашығындай фразеологиялық теңеулерін қарастырайық. Осы қатардағы ала тайдай бүлдірді фразеологизмінің пайда болуы халық өмірінің тарихи кезеңдеріне байланысты. Халық жырында қалмақтар тұтқиылдан, дамылсыз шабуыл жасап ноғайлы қазақтарын абыржыта бергені айтылады. Бір күні байлаудан босанып кеткен ала тай ауылды айнала дүрілдете шауып, малды үркітеді. Жау келіп қалды екен деп ойлаған қазақтар қоныстарын тастай қашады. Кейін байқаса, шапқан жау жоқ, елді бүлдіріп, малды үркітіп жүрген ала тай екен. Содан былай халық «елді ала тайдай бүлдірген», деп жұртты дүрліктіріп, абыр-сабырға душар ететін адамға байланысты қолданады. Ал ағылшын тіліндегі (as) cross as a bear (with a sore head) – сөзбе-сөз: басы ауырған аюдай ашулы болу. Осы фразеологизмнің шығу төркіні ертеректе ақсүйек аңшылар аюларға иттерін айтақтап салатын болғандығында жатыр. Итке таланған аюдың көзі қызарып, қаһарланып ызаланатыны белгілі. Аюдың сол кейпі, түп негізі күңгірттенгенімен, бейнелеу құралы ретінде аурудан мең-зең күй кешкен, ашуға мінген адамға қатысты қолданылады.

Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында қаншырдай қату фразеологиялық теңеуі кездеседі. Мысалы, Үш күн қуғында болған жас жылқыны қаншырдай қатырып, әбден жараған Тарланкөк қойсын ба, ақыры Ақбақайдың мойнына құрық түскен. Осы тіркестегі қаншыр сөзіне қазақ әдеби тілінің сөздігінде 1. далалы жерде, қырда жүретін еті адал, кішірек келген сұр құс. 2. арыстанның ұрғашысы деген мағыналарда түсіндірілген Қаншыр сөзін қазіргі кезде кез келген адам тілдік қолданысында пайдалана бермейтіні мәлім. Академик Р.Сыздық бұл сөздің өзі аса түсінікті болмағандықтан, ол бірде қаншырдай қатып тұлпарлар, бірде қанжардай болып жазылып жүргенін айтып өтеді. Қазақ тілінде бұл атау қаншырдай қату деген образды фразеологизмде сақталған. Белгілі этнограф Ж.Бабалықұлы бұл теңеу жөнінде былай дейді: «Қаншырдай қатқан қыз, қаншырдай қатқан қатын деген сөз тіркестері бар. Бұл теңеуді көп ретте әйел затына қаратып айтады. Кейде қазақ бәйге аттарды жаратқан кезде терін алып, іш майын тарттырып, қоңын төмендетіп, бәйгеге қосқан. Бабына әбден келген ат жарап, жіптіктей болады. Аттың осындай сәттеріне көзі түскен бапкерлер: «Пай, пай, мынау қаншырдай қатқан екен!» – дейді. Сонда атқа теңеу болған қаншыр сөзі нені білдіреді? Ұзын аяқты, денесі жіп-жіңішке, тұрқы шағын, сидам қаққан қазықтай тік тұратын құсты қаншыр дейді. Құсқа қаншыр деп ат қойған қазақтың сөзіне қарағанда, қан – адам, шыр – «сөл», «ет пен майды» білдіреді. Мал мен адам арық болса, семірмесе, әлгі ұғымды білдірген. Шыр – семіздік, еттілік, күйлілікті білдіреді. Қан мен шырды бірге қосып, қаншыр деп жазғанда ұғым өзгеріп, арық жүдеу, қан-сөлсіз, тыртыған, қатып, семіп қалған деген ұғымды білдіретін болған». Біздіңше, шыр алды (байлады) – ет алу, қондану мағынасын білдіреді. Арыстанның ұрғашысының күшіктегеннен кейінгі физиологиялық жайы, бой жинауы сәтіндегі қалып-күйімен салыстырылып тұрған тәрізді. Яғни іші тартылған сәті. Осы қасиетін сақтап қалудан туындауы да мүмкін. Бұл тіркес негізінен аңшылыққа байланысты туындаған. Ал енді сөйлемнің ағылшын тіліндегі аудармасы келесідей: The khan's specially trained sinewy racer was tearing along after the colt like the wind and Akbakai, exhausted by the uninterrupted three-day chase, was leaving Tarlankok behind easily and freely. That day with great difficulty they finally managed to lasso the colt... осындағы қаншырдай қату фразеологиялық теңеуі «to be exhausted». Мағыналық жағынан келгенде ағылшын тілді оқырмандарға қаншырдай қату теңеуін осылай аударылғандығы әрине түсініктірек болады. Өйткені мәдениеті мен тарихы, сондай-ақ, өмір сүру салттары әр түрлі болған елдердің бір-бірлерінің өздеріне тән сөз оралымдарын түсіну қиындыққа соғады. Сондықтан да қазақ тіліндегі берілген фразеологиялық теңеуді «to be exhausted» айналымы арқылы аудару ең жеңіл, әрі ең түсінікті үлгісі деп айта аламыз. Алайда, қазақ

тіліндегі осы бейнелі фразеологиялық теңеуді осылайша аудару оның қазақ тіліндегі экспресивтік әсеріне нұқсан келтіреді. Бұл тіркесті «dog-tired» деп аударуға болады. себеі, осы туркес арқылы Ақбақайдың физикалық жағдайын, оның қатты шаршағандығын анығырақ көрсетеді. Сондай-ақ, көріп отырғанымыздай қазақ тілінде теңеу формасында берілген бұл тіркес ағылшын тілінде сын есім ретінде аударылған.

Сондай-ақ, «Көшпенділер» трилогиясында «Күйік пен Бату алыстан айбат көрсетіп, аяқтарымен жер қопарып сүзисуге келе жатқан екі бұқа тәрізді» деген фразеологиялық теңеу кездеседі. Мұнда бір-біріне деген ашу-ыза сезімін көрсету үшін теңеу сөз ретінде бұқа жануары алынған, ал ағылшын тіліндегі аудармасында бұл теңеу сөздің орнына қасқыр алынған: *Guuyuk and Baty were sniffing around one another like two fierce wolves*. Бұдан шығатын қорытынды екі тілде әр түрлі сезімдерді жеткізу үшін теңеу бейнесі ретінде түрлі атаулар қолданылады. Бұл екі елдің дүниетаным ерекшеліктері мен тарихы мен көзқарастар әр түрлі болуынан деп түсіндіре аламыз.

Шығармада «*They were like two wicked bulls each one was waiting for the other one to turn away its horns...*» деген сөйлем кездестіруге болады. түпнұсқа мәтінде Күйік пен Бату арасындағы жанжалды барынша бейнелі қылып көрсету үшін автор сұрақ қою арқылы өрнектеген. «Қайсысының мүйізі сынбақ? Ал сынбаса қайсысының мүйізі мұқалып, намысқа шыдай алмай қан қақсап сырқырамақ?». Алайда, ағылшын тіліне аударылығанда аудармашы бұл сөйлемді фразеологиялық теңеу арқылы, яғни Күйік пен Батуды ашулы бұқаларға теңеп олардың арасындағы ашу-ызаны көрсете білді.

«Жәнібек пен Керейдің құр өздері ғана емес, арттарында әрқайсысы бір түменге қолбасшы бола алар қасқырдың бөлтірігіндей сегізден ұлдары тұр». бұл сөйлемде «қасқырдың бөлтірігіндей» фразеологиялық теңеуі қолданыс тапқан. Түпнұсқадағы осы фразеологиялық теңеу қолданылған бөлікті алатын болсақ онда Керей мен Жәнібектің ұлдары соғыс бола қалған жағдайда елін қорғауға тұрарлық ер азаматтар екені жайлы баяндалған. Ағылшын тіліне осы сөйлем келесідей аударылған: «*Each one of them had courageous and power-greedy sons who, like wolf-cubs, bared their teeth in his direction*». Яғни, Жәнібек пен Керей хандардың ұлдары жас әрі батыл болғандықтан, әсіресе олардың жас ерекшеліктеріне байланысты автор оларды бөлтірікке теңеген. Ағылшын тілінде *wolf-cubs* тіркесі жас қасқыр деген мағына береді деп айта аламыз. Демек, түпнұсқадағы теңеу бірлігі ағылшын тіліндегі сәйкес теңеу бейнесімен аударылған.

Келесі мысал «Бұлар бір-бірін жан алқымнан ала түсер көкжал қасқыр мен арлан тазы теңдес». Ағылшын тіліне осы сөйлемнің құрамындағы фразеологиялық тіркес келесідей аударылған: *like a full-grown wolf and fierce wolf-hounds*. Көріп отырғанымыздай, ағылшын тілінде тазы итінің ұғымы кездеспейді, сондықтан да аудармашы қасқыр және тазы сөздерін ересек қасқыр етіп келтірген. Тазы сөзін яғни қасқыр және аңға шығатын ит деп сиапаттау арқылы жеткізген. *Wolf-hounds* сөзі қазақ тілінен ағылшын тіліне аударуларда жиі кездесетін болса тазы сөзінің аудармасы болып қалуы мүмкін. *Like a full-grown wolf and fierce wolf-hounds did they circle around one another waiting for the moment when the time was right to attack and sink their teeth in the enemy's throat rolling about in a deadly fight*.

Ботасы өлген кәрі інгендей / Ботасы өлген інгендей боздау – «біреуді жоқтап, ұзақ дауыстап зорлана жылау». Бұл теңеу жастай ботасы өліп, не одан ұзақ көз жазып қалған енесі – інгеннің желіні сыздап, өзін сағынып жан-жағынан іздеп, аласұрып, оқтын-оқтын ұзақ дауыс шығаруына (боздауына) ұқсатудан туған бейнелі теңеу. Мысалы, Шаңырағы күйрей жерге түскен паналар... Ұлдары сойылға жығылып, ботасы өлген інгендей боздаған аналар... Бұл сөйлем ағылшын тіліне келесідей аударылған: *The yurtas' frames were broken and here and there one could see the abandoned chattels of the nomads. Those still alive were standing near the killed and wounded. One could hear the crying and lamenting of those around* (I. Есенберлин). Демек, ағылшын тілінде бұл фразеологиялық теңеуге дәл келетін немес жуық

аудармасы болмағандықтан бұл теңеу сипаттау әдісі арқылы аударылған. Яғни, қырылған ауылдың мүшкіл жағдайы, сорлап қалған аналардың сезімдері ағылшын тілінде суреттеле жеткізілген.

Қаңтардағы бурадай тісін қайрау. Қаңтардағы бура – қаңтардың қақаған аязы мен боранында бірнеше күндеп жайылмай, су ішпей өз-өзінен күркіреп, ақ көбік шашып, желге қарсы қасқайып тұратын нағыз таза қанды айыр бура. Тісін шықырлатып, қайрап, жанынан өткен адамға қорқыныш ұялатады, соның негізінде «адамның ашулы, қаһарлы қалпын» бейнелеуде қолданылатын теңеу қалыптасқан. Мысалы, Әбілқайыр жұрт өсегін ойына алса болғаны, қаңтардағы бурадай тісін қайрап қаһарлана түседі (І. Есенберлин). When the khan recalled that he clenched his fists in an impotent rage and was ready to trample underfoot the whole world. Ханның қаһарын көрсету мақсатында аудармашы суреттеу тәсілін пайдаланып, «бүкіл әлемді аяқ асты етуге дайын болу» деп аударған. Әрине, қазақ тіліндегі бейнелі де әсерлі фразеологиялық теңеулер әрқашанда ағылшын тіліне солай аударылу керектігі шарт емес. Алайда, бұл қазақ тіліндегі фразеологиялық теңеулердің табиғатына нұқсан келтіруі мүмкін. Суреттеу әдісі қазақ халқына тән ерекше фразеологиялық теңеулерді ағылшын тілді оқырмандарға түсінікті қылып жеткізудің тиімді әдістерінің бір болып табылады.

Екі тілде ұқсастықтар мен ерекшеліктер кездеседі. Ол ерекшеліктер ең алдымен фразеологиялық теңеулерге негіз болған атауларға байланысты. Егер қазақ тілінде барлық теңеудің бейнесі негізінде көбіне үй жануарларының, адамның күнделікті өмір сүруде қолданатын заттардың, халықтың дүниетанымының ерекшелігін білдіретін табиғи құбылыстардың атаулары қолданылса, ағылшын тілінде жабайы аңдар және құс атаулары, ағылшындардың кәсібі мен шаруашылығына байланысты аң аулау, теңізде жүзу, балық аулауға қатысты заттар мен құбылыстардың атаулары алынады. Адам ұлтына, географиялық орналасуына, кәсібі мен шаруашылығының ұқсас болмауына қарамастан қоршаған ортаны негізінен бірдей қабылдайды, бірақ әр тілде ол сол халықтың тұрған ортасына, табиғатына т.б. байланысты әр түрлі тілдік белгілер арқылы көрініс табады.

Фразеологиялық теңеулерді зерттеу барысында фразеология саласын ескермей кетуге болмайды. Дипломдық жұмыстың бірінші бөлімінде фразеология саласының қалыптасу тарихына тоқталып олардың даму кезеңдеріне шолу жасалынды. Фразеология саласы жөніндегі әр түрлі ғалым-зерттеушілердің пікірі қарастырылып, талдау жұмыстары жүргізілді. Сондай-ақ, тілдегі фразеологиялық теңеулердің құрылымдық сипаты айқындалып оларға қатысты тіларалық сәйкестіктер анықталды. Фразеологиялық теңеулердің лексика - семантикалық ерекшеліктері сараланды.

Қай халықтың болса да қоршаған ортаға, күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі қажеттіліктерге байланысты санасындағы ойы, ұғымы тілі арқылы жарыққа шығатыны қазіргі тіл білімінде антропоцентристік бағыт арқылы дәлелденуде. Осыған байланысты екі тілдегі адамға қатысты қаратылып айтылған фразеологиялық теңеулерге талдау жасалынып, топтарға бөлінді.

Белгілі бір ғана тілде кездесетін тілдік образдар басқа тілдерде қайталанып келмесе, олар әрқашан ұлттық болып табылады. Қазақ халқының ұлттық болмысын көрсететін сондай шығармалардың бірі Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы. Осы шығармадан фразеологиялық теңеулерді көптеп кездестіруге болады. Фразеологиялық теңеулерді іріктеу барысында теңеу эталоны екі тілде де сай келетін мысалдар кездесті. Іріктеп алынған фразеологиялық теңеулердің аудармада берілуі талданып, олардың пайда болу себептеріне талдау жасалынып, табиғи-тарихи ортамен байланысы зерделенді. Көшпенділер трилогиясынан адам мінезін, эмоционалдық жағдайын, әрекеттерін суреттейтін фразеологиялық теңеулердің 40 пайызы теңеу формасын сақтап аударылған. Қалған 60 пайызы сипаттау, суреттеу әдістері арқылы берілген.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. -370 с.
2. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. – М., 1993. – 236 с.
3. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: Основы контрастивной лингвистики. – Алматы, 1996. – 207 с.
4. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі. – 1998. – 304 б.
5. Исабеков С.Е. Картина Мира во фразеологических единицах неродственных языков // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации и перевода. – Алматы, 2001. – С.13-17.
6. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: Автореф.дисс. ... филол.ғ.д. – Алматы, 2004. – 50б.
7. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 192 б.
8. Ғабитов Т. Лингвомәдениеттануға кіріспе. – Алматы, 1996. – 128 б.
9. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным, 2001. — №4, — 39-44 бб.
10. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической системе языка. – Воронеж, 1996. – 104 с.

ТАБИҒАТПЕН ТАНЫСУ БАРЫСЫНДА МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН ДАМУ

**Кадирбаева Жансая Жанабаевна, Жапарова Шолпан Жанзаковна, Құлымжан Бибінұр
Құлымжанқызы, Шатыбай Гүлшахра Қалмұратқызы, Есенғұл Бөбек Андiрқызы**
*«Мектепке дейiнгi оқыту және тәрбиелеу» бiлiм беру
бағдарламасының бiлiм алушылары; Қазақ-Орыс Халықаралық университетi;
030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сi, 52*

Бұл мақалада қоршаған ортамен таныстыруда мектепалды даярлық топ балаларына экологиялық тәрбие беру арқылы танымдық қызығушылығын қалыптастыру жолдары сипатталған.

Түйінді сөздер: танымдық қызығушылық, экологиялық тәрбие, табиғат

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В ПРОЦЕССЕ ЗНАКОМСТВА С ПРИРОДОЙ

**Кадирбаева Жансая Жанабаевна, Жапарова Шолпан Жанзаковна,
Кулымжан Бибинур Кулымжановна, Шатыбай Гүлшахра Калмуратовна,
Есенгул Бөбек Андерровна**
*Обучающиеся образовательной программы «Дошкольное обучение и воспитание»
Казахско-Русский Международный университет;
030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52*

В данной статье описаны пути формирования познавательного интереса через экологическое воспитание детей дошкольной подготовки при знакомстве с окружающей средой.

Ключевые слова: познавательный интерес, экологическое воспитание, природа

DEVELOPMENT OF COGNITIVE INTERESTS OF OLDER PRESCHOOL CHILDREN IN THE PROCESS OF EXPLORING NATURE

**Kadirybayeva Zhansaya Zhanabayeva, Zhaparova Sholpan Zhanzakovna,
Kulymzhan Bibinur Kulymzhanovna, Shatybai Gulshahra Kalmuratovna,
Yesengul Bobek Anderrova**
*Students of the educational program "Preschool education and upbringing";
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52*

This article describes the ways of forming cognitive interest through ecological education of preschool children when getting acquainted with the environment.

Keywords: cognitive interest, environmental education, nature

Мектеп жасына дейінгі балалардың белсенді танымдық іс-әрекетінің көздейтін мүддесі - білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету негізінде

дамыту. Белсенділіктің ең жоғарғы көрінісі балалардың алған білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуі болып табылады.

Даму дегеніміз, ең алдымен, адам организміндегі физиологиялық және психологиялық сапалық өзгерістер. Даму - жеке адамды жетілдірудің өте күрделі және диалектикалық үрдісі, Ал жеке тұлғаның дамуына балалардың оқу-танымдық белсенділігін арттыру қазіргі заман талабына сай оны оқу үрдісінде жетілдіру болып есептеледі.

Оқу-танымдық қызығушылық – баланың оқуға, білімге, ғылымға деген ынта-ықыласы мен құштарлығының ерекше көрінісі. Қызығушылық баланың әрекеті және пәнімен қосылғандағы дәрежесін анықтайды. Қызығушылықтың ең жоғарғы көрінісі: баланың алған тәрбиесін, білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуінде [1].

Қызығушылыққа байланысты әлеуметтік-педагогикалық көзқарас ежелгі дәуірден бастау алады. Оның көрнекті өкілдеріне. ежелгі грек ойшылдары Сократ, Платон, Аристотель жатады. Олар белсенді және өз бетімен білім алуының маңыздылығын, жетістіктері мен өзін-өзі тәрбиелеудің маңызды екендігін негіздеген. Олардың пікірінше өзіндік іс- әрекет нәтижесінде балада қанағаттану, қуаныш сезімі оянып, білімді игеруге белсенділігі артады. Бұл пікірлер көптеген ғасырлар бойы педагогтердің талдау нысанасы болды.

Мұндай психологиялық-педагогикалық көзқарасты Ы.Алтынсаринның, К.Ушинскийдің еңбектерінде көре аламыз. Ы.Алтынсарин оқыту арқылы өз бетінше білім көтеруге жол бастауда, ой-әрекетін жаттықтыруда мұғалімнің, тәрбиешінің оқу-тәрбие жүйесіндегі рөліне айрықша орын берді. Ы.Алтынсаринның пікірінше, педагогтердің жұмысындағы ең шешуші нәрсе: мұғалімнің, тәрбиешінің ең жақсы оқыту, тәрбиелеу әдістерін таба білуінде [2].

К.Ушинский оқу-танымдық қызығушылық мәселесіне мән беріп, «өз бетінше жұмыс – оқытуды жетістікке жеткізудің бірден-бір жолы» деп есептеді.

Ол тәрбиешінің жұмысын ескере отырып, баланың қызығушылығын дамыту мақсатында ұйымдастырылған дербес бақылау мен тәжірибе өткізу. көрнекіліктер дайындау сияқты жұмыстардың маңыздылығына тоқталды. К.Ушинский педагогикалық ғылымда алғаш рет балаларлардың өзіндік жұмысына философиялық және психологиялық-педагогикалық талдау жасайды.

Қоғам дамуының жаңа кезеңінде қоғамның барлық саласында күрделі өзгерістер жүрді. Қоғамның оқу-ағарту, білім беру саласындағы өзгерістер жеке тұлғаны қалыптастыруға, оқу үрдісінде тиімді әдіс-тәсілдерді іздестіруге, баланың шығармашылық, рухани, дене мүмкіндіктерін дамытуға, адамгершілік пен салауатты өмір салтын берік ұстануға бағытталады.

Қазіргі кезеңде баланың оқу-танымдық қызығушылығын дамытудың тиімді жолдарының бірі - баланың өзіндік жұмысы. Т.Сабыров, М.Құдайқұлов, А.Әбілқасымованың жастардың өздігінен білім алу әрекеті жайлы, С.Ұзақбаева, Б.Мұқанова, А.Ильясова.О.Сыздықов, т.б. оқыту мәселесін жетілдіру жөнінде жазған еңбектері т.б. [4].

Мектеп жасына дейінгі балалар әр нәрсеге еліктегіш, қызығушылықтары соншалықты көрген нәрсесін қолымен ұстап, көзбен көргенше асығады. Сол үшін мектепке дейінгі мекемедегі әрбір тәрбиеші балалардың ойынын, сабағын тартымды, әсерлі, қызығушылығын артыру арқылы ұйымдастыру жұмысын жолға қойса, онда біздің еңбегіміз жемісті болар еді.

Таным теориясы (гносология) – айналадағы қоршаған дүниенің адам санасында бейнеленуін, танымның жалпы шарттары мен мүмкіндігін, білімнің шындыққа қатынасын, қоғамдық тәжірибе негізінде жүзеге асатын таным үрдісінің заңдылықтарын, оның негізгі түрлерін, әдістерін, жорамалдар мен теориялар құру және дамытудың жолдарын зерттейтін психология ғылымының саласы.

Мектеп жасына дейінгі балалардың ұжымдық таным қызметін іске асыру үшін, оған баланың оқуға деген қабілетін білген жөн.

Қабілет – баланың бір нәрсеге деген құштарлығы арқылы ашылады.

Қабілетсіз бала жоқ. Қабілеттілік нышан арқылы білінеді. Баланы ұжымда сыныпта оқытудың ерекшеліктері:

- тұрақты балалар тобы;
- әр баланың оқуын қадағалап бақылау, оған көмек көрсету;
- сабақтың мазмұнын сыныпта қабылдау.

Міне, осы ерекшеліктер баланың ұжымда білім алып, таным қызметінің дамуына мүмкіндік береді.

Ұжымдарды ұйымдастыруда мына мәселелерді басшылыққа алған жөн:

- әрбір пән бойынша бөлек топтар құрылатындығы, бір пәннің шеңберінде топтық құрамы жеке оқушылардың ілгері басуын ескере отырып анықталуының қажеттігі;

Ұжыммен орындалатын жұмысты ұйымдастыру үшін топтарды орналастыру да маңызды мәселелердің бірі. Тіпті қарапайым кеңістікке орналастыру да мектеп жасына дейінгі балалардың өзін-өзі танытуларына, олардың өзіндік қасиеттерін және осы кезеңдегі өзіндік мәнін қалыптастыруға әсер етеді. Осы ұжымдық іс-әрекет негізінде балалардың арасында барынша белсенді байланыс орнайды, қарым-қатынас жақарады, алға деген ұмтылушылық, қызығушылық пайда болады.

Ұжымдық іс-әрекеттерді ұйымдастыруда кеңесшіні сайлау мәселесі де маңызды, яғни балалардың іс-әрекетін ұйымдастыруда өзін-өзі басқарудың психологиялық құралдарын пайдалана алу қажет. Осылайша танымдық мәселелерді шешуде негізінен мектеп жасына дейінгі балалардың өзара ықпалдастығы, қарым-қатынасы, ынтымақтастығы, танымдық қызығушылық ерекшеліктері, танымдық белсенділігі, алынатын ұжымдық танымдық іс-әрекет мына түрде көрініс табуы мүмкін.

1. Ұжымдық жұмыс принциптерін ұйымдастыратын фронтальды жұмыс. Мұндай жұмыстарды ұйымдастырудың тапсырмалар түріне проблемалық жағдаяттарды талқылауда, мәтінді бірігіп отырып дәлелдеуді, орындалатын жұмыстардың жоспарын бірігіп талқылауды, біріге отырып әңгіме құрастыруды, түрлі- түсті суреттер бойынша бірігіп жұмыстар жасауды, т.б. жатқызуға болады.

2. Ұйымшылдық принципі бойынша ұйымдастырылған топтық жұмыс. Оның түрлері: жұптық жұмыс, топтық сауалдар, топтық жұмыстарда әңгімелесу, т.б.

3. Топ жұмыстарының бейнесі ретіндегі топтардағы өзара тексерулер: орындалған жұмыс бойынша толық немесе жекелей түсінік беру.

Міне осылардың негізінде мектеп жасына дейінгі балалардың ұжымдық таным іс-әрекетінің толық ұйымдастырылуын көрсетуге болады. Ұжымдық танымдық іс-әрекет қажеттілік арқылы көрініс тауып отырады. Жаңа бір нәрсені білу үшін әрбір бала өзінің тіршілік және рухани қажеттігін өтеп отырады. Міне, осының әсерінен балада бір нәрсеге қызығу пайда болады. Ұжымда балаларға ойлауды қажет ететін әр түрлі әдістерді қолдануды түсіндіріп көрсетеді, оларға түрлі жаттығулар мен тапсырмалар бере отырып шеберлікті, дағдыны бекітіп, шығармашылық қолдануды үйретеді. Міне, тәрбиеші мен мектеп жасына дейінгі балалардың осындай іс-әрекеттері ұжымдық іс-әрекетке айналады.

Ұжымдық танымдық іс-әрекеттің ұйымдастырылуының тағы бір көрінісі – қызығушылық, яғни танымдық қызығу [4]

Мектеп жасына дейінгі баланың ұжымдық танымдық іс-әрекеттері оқу үрдісінде жалғасын табады. Бұл жастағы балалар өте сезімтал. Оның сезімі тәуелсіз және өте ашық болады. Бұл жастағы балалардың қиялы өте шапшаң, фантазияға берілгіш келеді. Осы жастағы балаларды қандай да болсын бір іске оп-оңай тартуға жеңіл. Бұл кездегі балалар қиын істерді құштарлықпен орындайды. Балалар өте байқағыш, еліктегіш, әр нәрсеге үңіле

қарайды, көп нәрсе оларды ойлантады. Кеңестік психологтер зерттеулері бойынша 6-7 жастағы баланы мектепке қатысты жағдайлардың барлығы қызықтырады: жаңа адамдар, жаңа орын іс-әрекеттің жаңа түрі және т.б. балалар жасына байланысты танымдық қызығу мәселелерін бірнеше ғалымдар өз еңбектерінде қарастырған. Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қызығуы мынадай көрсеткіштерге ие:

- қоршаған ортадағы құбылыстар мен объектілерге және іс-әрекет сипатына қарай таңдамалы қатынас;
- танымдық үрдіс пен танымдық іс-әрекеттің эмоциональдық көрінуі;
- танымдық іс-әрекетте еріктің болуы;
- танымдық белсенділігінің жалпы сипаты;
- жаңаны білуге ұмтылысы;
- мектепке және басқаларға деген жағымды қатынас.

Қызығу жұмыстағы кемшілікті және қиындықты жеңуге көмектеседі, қол жетпейтін нәтижелерге жеткізеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қызығу іс-әрекеттерін қалыптастыру, белсендіру, одан жан-жақты дамыған, білімді, шығармашыл қайраткерді қалыптастыруға, ойшаң, эмоцияға бай, қарым-қатынасшыл ұрпақты тәрбиелеуге көмектеседі [5].

Баланың айнала қоршаған табиғатқа, өсімдіктерге, жан-жануарларға деген қайырымдылық мейірімділік, қамқорлық сезімдерін бекіте түсу үшін әдеби шығармалар оқылып, көргендерін бейнелеу өнері арқылы бере білу, музыка әуенінің сипатына қарай ауа-райының өзгерістерін анықтай білу дағдыларын қалыптастыру мақсатында жыл мезгіліндегі табиғат құбылыстарын бейнелейтін суреттер көрмесі, мерекеліктер ұйымдастырылып, табиғат күнтізбесін пайдалана отырып, әр жыл мезгілі туралы білімдерін тиянақтау көзделеді. Балаларды табиғат қорғауға баулу, олардың алғашқы экологиялық мәдениеттерін қалыптастыру мақсаты қойылады.

Сондай-ақ қоршаған ортамен таныстыру, экология негіздері пәні бойынша берілген білім саласында тек теориялық білім негіздері қаланбайды сонымен қатар, табиғатты тануға, экологиялық түсініктерді қалыптастыруға арналған қарапайым тәжірибелер жасау, табиғатты бақылау күнделігін толтыру, табиғаттағы еңбек, тірі табиғат мүйісіндегі жұмыстар сияқты сабақтан тыс жұмыстар жүргізіледі. Алайда бұл күнделік оқу бағдарламасындағы тәрбие жұмыстары секілді. Балалардың бойына экологиялық білім мен табиғатты қорғау тәрбиесін дамытуда білім пән аралық сабақтастықта, оқыту және тәрбиелеу жұмыстарының байланысында жүзеге асырылады [6].

Алғашқы қарапайым ғылыми түсініктің негізі мектепке дейінгі тәрбиеден бастап қалыптасады. Мәселен, баланың ағаш түрлері жайында түсінігі тәрбиеші басшылығымен және баланың топ серуен кезінде өз көзімен көріп, бақылауы, сезінуі арқылы сондай-ақ басқа заттармен салыстырып ой түюі нәтижесінде меңгеріледі. Бала тек тәрбиешінің айтуынан ұққан түсінігіне ғана емес, өмірден күнделікті көріп, біліп жүрген мәліметтеріне де сүйенеді.

Мектепке дейінгі жастағы балаларды қоршаған орта туралы білім, олардың саяхат, серуен, бақылау кездерінде объектіні көріп, танысуы, сезімдік қабылдауы арқылы меңгеріліп жүзеге асырылады. Қоршаған ортамен таныстыру кезінде балалардың өз беттерімен атқаратын іс-әрекеттеріне көңіл бөлініп, дербестігін арттыруға мүмкіндік беріледі. Ал, тәрбиеші мақсаты - проблемалық жайлар туғызып, оны шешудің жолдарын балалардың өздеріне жүктеу болып табылады [7].

Мектепалды даярлық топ балаларының экологиялық тәрбиесін қалыптастыру мақсатында табиғат, қоғам және танымның дамуы жөніндегі философиялық, диалектикалық заңдылықтар зерттеу тақырыбының әдіснамалық негізі бола алады.

Мектепке дейінгі балаларда экологиялық білімді және тәрбиені игерудегі психологиялық мүмкіндіктері, экологиялық санасының пайда болуы, экологиялық

ойлауының дамуы, экологиялық мінез- құлық ережелерін меңгеруі психологиялық негіздерін нақтылауға негіз бола алады.

Мектепалды даярлық топ балаларының экологиялық тәрбиесі өлі табиғатпен тірі табиғаттың құндылығын түсінуі, экологиялық мінез –құлықтан тұратындығы айқындалып, тұлғаның қоғамдық белсенділігі мен саналылығының маңызды көрсеткіші ретінде қарастырылды. Экологиялық тәрбие жоғарыда көрсетілген құрамды бөліктерінің өзара әрекеті арқылы жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хмель Н.Д. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы. – Алматы, 2003. – 128 с.
2. К.Ж.Бұзаубақова. Мектептен тыс уақытта табиғат қорғауға тәрбиелеу. Тараз. 2006. 220б.
3. Н.К.Крупская. Мектепке дейінгі тәрбие туралы (мақалалар мен сөздерінің жинағы). - Алматы: Мектеп, 1988-320б.
4. Н.Н.Кондратьева. Формирование системы знаний о живом организме у детей старшего дошкольного возраста. Автореф. канд. дис. -Л, 1985-17с.
5. С.Н.Николаева. Ознакомление старших дошкольников с зависимостями существующими в природе как средство умственного воспитания. -М, 1999.
6. Д.Я.Альбрехта. Ознакомление с окружающим миром как учебный предмет для шестилетних детей. -Вильнюс, 1984-221с.
7. Ш.К.Алиева. Ознакомление с природой как средство эстетического воспитания детей дошкольного возраста. - Баку, 1993-110с.

ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІ ПРОЦЕСІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫС ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Караульная А. Н.

ПМНО мамандығының 4 курс студенті

Давлеткалиева Е. С.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006 Ақтөбе, Әйтеке би, 52;

Мақалада зерттеу процесінде бастауыш сынып оқушыларының өзіндік жұмыс дағдыларын дамыту тақырыбы берілген. Оқу қызметінің түрі ретінде өзіндік жұмыстың ғылыми-теориялық негіздері.

Түйінді сөздер: даму, дағдыларды дамыту, әдістеме, кіші оқушысы.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Караульная А. Н.

Студентка 4 курса специальности ПМНО

Давлеткалиева Е. С.

Кандидат педагогических наук, доцент

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52;

В статье представлена тема развития навыков самостоятельной работы младших школьников в процессе исследовательской деятельности. Научно-теоретические основы самостоятельной работы как вида учебной деятельности.

Ключевые слова: развитие, развитие навыков, методика, младший школьник.

DEVELOPMENT OF SKILLS OF INDEPENDENT WORK OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN IN THE PROCESS OF RESEARCH ACTIVITY

Karaulnaya A. N.

4th year student of the specialty PimNO

Davletkalieva E. S.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;

The article presents the topic of developing the skills of independent work of younger schoolchildren in the process of educational activity. Scientific and theoretical foundations of independent work as a type of educational activity.

Keywords: development, skills development, methodology, junior high school student.

Фундаментальное требование общества к современной школе состоит в том, чтобы создать человека, способного решать научные, новаторские, общественно самостоятельные задачи, критически мыслить, развивать и отстаивать свое мнение, утверждения, пополнять и

обновлять систематически и непрерывно свои знания путем самообразования, развивать навыки, творчески их применять в жизни [6].

Любая наука ставит задачу не только объяснить и истолковать тот или иной круг явлений или предметов, но и направить их на совершенствование человека и, при необходимости, его трансформации. Сопровождать и тем более преобразовывать явления можно только тогда, когда он достаточно определен и конкретизирован. В теоретической практике следует выделить принципы и правила, которые преобразуют эти явления, также помогают исследователю в их управлении и установлению предписания свода правил. Таким образом, для того, чтобы познать новый предмет или явление, мы должны рассмотреть его в целом и по отдельным деталям, функциям. Выявить функциональную взаимосвязь его частей, а уже затем описать. Описав предмет или явление, мы должны объяснить их (функциональную взаимосвязь их частей и структуры в целом), сформулировать закон их существования, а затем предписать, как управлять ими, как с помощью определенных операций преобразовать эти предметы и явления.

Формирование самостоятельной, творческой личности в теории и практике образования всегда рассматривалось как одна из приоритетных задач педагогики. Концепция модернизации образования РК до 2025 г. одним из условий повышения качества общего образования выделяет формирование учебной самостоятельной работы обучающегося в различных сферах жизнедеятельности. Такая установка трактует самостоятельную учебную деятельность как базу осознанного усвоения знаний, формирования социально активной личности, развития индивидуальности и реализации творческого потенциала ученика.

Исследователи Ю.К. Бабанский и В.Г. Осмоловский называют самостоятельную работу методом обучения, направленный на оказание помощи педагогу для определения уровня развитости способностей школьников. В рамках самостоятельной деятельности ученику необходимо овладеть такими видами работ как постановка цели, непосредственно выполнение работы, рефлексия, корректировка.

Самостоятельная работа оказывает значительное влияние на глубину и прочность знаний учащихся по предмету, на развитие их познавательных способностей, на темп усвоения нового материала [7].

Исследователи М.А. Данилов, И.Я. Лернер, М.И. Махмутов, И.Т. Огородников, П.И. Пидкасистый, Н.А. Половникова, Т.И. Шамова и др. называют качество «самостоятельность» как одной из эффективной организацией учебного труда школьников. Разносторонний подход к изучению вопроса по самостоятельной учебной деятельности обучаемых, ее методологическому аспекту занимались ученые В.И. Андреева, Б.П. Есипова, Е.В. Коротяева, Н.Ф. Талызиной, Г.И. Щукиной и др. Весомый научный вклад в раскрытие данной проблемы внесли В.В. Давыдов, Л.В. Занков, Д.Б. Эльконин. Исследователи сошлись на мнении о том, что умение самостоятельно работать является важным показателем учебной адаптации школьника [8].

По мнению П.И. Пидкасистого, самостоятельная работа - это «... не форма организации учебных занятий и не метод обучения. Её правомерно рассматривать скорее как средство вовлечения учащихся в самостоятельную познавательную деятельность, средство ее логической и психологической организации» [9].

Указанная нами проблема по активизации самостоятельной работы начальной школе является актуальной для возраста личности начальной школы. Младший школьник, попадая в класс, не может еще самостоятельно ставить цель своей деятельности, не в силах еще планировать свои действия, корректировать их осуществление, соотносить полученный результат с поставленной целью.

Младшим школьникам важно дать нужный и точный метод для работы по усвоению учебных знаний. Так, компетентностью по научной организации умственного труда является

развитие умения ставить цель, выбирать средства ее достижения, планировать работу во времени. Для формирования гармоничной личности ученика начальной школы педагогу нужно разработать систему упражнений, отражающие возможность самостоятельной работы. Для этого педагогу нужны так называемые виды учебных заданий, чтобы самостоятельная работа приобретала характер исследовательской деятельности.

В научно-исследовательской работе ученые-педагоги, также философы, психологи, социологи, физиологи изучают в теоретическом аспекте проблемы в свете основных качеств личности: инициативность, самостоятельность, творческая активность - как главных показателей всестороннего развития личности школьника. При научном исследовании понятия самостоятельной работы в теоретическом плане, следует выделить основные ее направления, в процессе которых происходит самостоятельный вид обучения. К ним относятся познавательная, практическая и организационно-техническая. Так, ученый Б.П. Есипов в 60-е годы выделил значимость самостоятельной работы в учебном процессе школы. Это способствует развитию исследовательской деятельности школьников, творческому характеру обучения. Как мы знаем, отход от традиционных, мало результативных форм обучения ломает традиционный стереотип, который сформировался у общественности. При выборе самостоятельного вида деятельности меняется цель обучения младшего школьника, способствует формированию навыков, творческой деятельности, а в свете последних мировых событий – развивают навык работы на компьютере.

Второе направление берет свое начало в трудах Я.А. Коменского. Основным вопросом становится разработка цикла вопросов организационно-практического характера, направленные на развитие у учащихся способности по активизации школьной самостоятельной деятельности. В основе этого выступает процесс преподавания, акцентуация на педагогическую деятельность. Также Я.А.Коменский указывает на достаточно глубокое исследование и анализ природы ученической деятельности. Это становится предметом теоретического обоснования основных положений указанной проблемы. По исследованию дидактического характера самостоятельной работы, анализируются основные области применения на уроках, изучаются их виды, неуклонно совершенствуется методика их использования в различных звеньях учебного процесса. Также в методическом аспекте выделяются в особую часть исследования соотношение педагогического руководства и самостоятельности школьника в учебном познании. В последнее время в рамках казахстанского обновленного образования наблюдается достаточно богатая практика применения самостоятельного обучения в учебном процессе начальной школы. Также возможности использовать этот вид работы как домашнее задание.

Третье направление связано с тем, что учебная самостоятельная деятельность становится предметом научного исследования. Это направление берет свое начало в трудах К.Д. Ушинского. Данный ряд исследований выделяет дидактический аспект, который развивался в психолого-педагогическом направлении. Следует выделить непосредственно сущность понятия «самостоятельная деятельность», также предмета, объекта, гипотезы и цели. Однако при всех имеющихся достижениях в исследовании этого направления самостоятельной деятельности школьника ее процесс и структура еще не достаточно полно раскрыта [2].

Таким образом мы дали определение понятию самостоятельная работа, выделили три основных направления. Указали авторов принимавших участие в исследовании данной проблем

Список литературы

1. Алимухамбетова Г.Е. Научные основы формирования готовности школьников к познавательной деятельности: Теорет.-методол. Аспект. Автореф. на соискание д.п.н. - Алматы: - 1995г - 25с
2. Хан Н.Н. Сотрудничество в педагогическом процессе. – Алматы: Ғылым, 1997. – 212 с.
3. Намазбаева Ж.И. Психологические основы развития творческой интеллектуальной личности в образовательной среде: монография. - Алматы, 2012.
4. Бейсенбаева А.А. Теория и практика гуманизации школьного образования. Алматы, 1998.
5. Узакбаева С.А., Кожаметова К.Ж. Использование материалов казахской этнопедагогике при изучении педагогических дисциплин. – А., 1997.
6. Каражигитова Т.А. Личностно - ориентированное обучение - современный подход к реализации в практике работы школ // Білім берудегі менеджмент=Менеджмент в образовании. - 2005. - № 2. - С. 193-196.
7. Муханбетжанова А.М. Основы 12-летнего образования: [Электронный учебник] / А.М.Муханбетжанова. - Уральск: ЗКГУ РИО, 2010.
8. Жампеисова К.К. Формирование основ политической культуры старшеклассников в целостном педагогическом процессе школы. - Алматы, РИК, 2003.
9. Караев, Ж. Основы школоведения [Текст] / Ж. Караев, В. Шагулари, С. Иманбаева. - АЛМАТЫ: Казахский государственный женский педагогический институт, 2006. - 266 с.
10. Ковжасарова, М. Р. Технологизация учебного процесса: казахстанский опыт [Текст] / М. Р. Ковжасарова, Н. Нурахметов, Г. Аульбекова. - Алматы : Зият-Пресс, 2005. - 224 с.

**«ДҮНИЕТАНУ САБАҚТАРЫНДА КӨРНЕКІ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ
ӘДІСТЕМЕСІ»**

**Киченок Оксана Виктровна, Сагинбаева Гульжанат Жанболатқызы, Хитрук Татьяна
Ивановна**

*6B01311 - «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру
бағдарламасының 3 курс (3жылдық) студенттері*

Туксанбаев А.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада дүниені тану сабақтарында оқушылардың танымдық және ақыл-ой белсенділігін арттыру мақсатында өткен және қазіргі дидактиктердің, психологтардың және мұғалімдердің іс-тәжірибесі, оқытудағы көрнекілік принципінің маңызы айқындалып, жалпыланған.

Түйін сөздер: дүние тану, көрнекілік принцип, әдіс-тәсіл

**«МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАГЛЯДНЫХ ПОСОБИЙ НА УРОКАХ
ПОЗНАНИЯ МИРА»**

**Киченок Оксана Виктровна, Сагинбаева Гульжанат Жанболатқызы, Хитрук Татьяна
Ивановна**

Студенты 3 курса (3 год) по ОП 6B01311 – «Педагогика и методика начального обучения»

Туксанбаев А.

Кандидат педагогических наук, доцент

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Әйтеке би, 52;

В статье раскрывается и обобщается опыт предыдущих и современных дидактиков, психологов и педагогов с целью повышения познавательной и умственной активности учащихся на уроках познания мира, значение принципа наглядности в обучении.

Ключевые слова: познание мира, принцип наглядности, метод

**«METHODS OF USING VISUAL AIDS IN THE LESSONS OF COGNITION OF THE
WORLD»**

**Kichenok Oksana Viktrovna, Saginbaeva Gulzhanat Zhanbolatovna, Khitruk Tatyana
Ivanovna**

3rd year students (year 3) on EP 6B01311 – "Pedagogy and methodology of primary education"

Tuksanbaevo A.

Candidate of Pedagogical Sciences, docent

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

The article defines and summarizes the experience of past and present didactics, psychologists and teachers, the importance of the principle of visibility in teaching in order to increase the cognitive and mental activity of students in the lessons of knowledge of the world.

Key words: knowledge of the world, visual principle, methodology

Значение принципа наглядности в обучении детей младшего школьного возраста постоянно подчеркивается педагогами, теоретиками и практиками. Оно отразилось и в одном из важнейших принципов дидактики — наглядного метода обучения.

Наглядные методы обучения — методы, где от применения наглядного пособия и технического средства обучения напрямую зависит усвоение ребенком младшего школьного возраста учебного материала в процессе обучения. Одним из важнейших положений дидактики является использование наглядных средств обучения для формирования у младших школьников образных представлений, формирования понятий отвлеченных связей и зависимостей между ними. Поэтому, так важно использование наглядных (демонстрационных) пособий и технических (мультимедийных) средств обучения на уроках в начальной школе.

История использования принципа наглядности в обучении имеет длительный путь. Еще за несколько веков до нашей эры к нему обращались в школах Китая, Древнего Египта, Греции, Рима и других странах. Идея наглядности как принципа обучения, прежде всего, связана с именем Аристотеля.

Теоретическое обоснование принципа наглядности обучения первым в педагогической практике дал Я.А. Коменский (1592-1670гг.). В 18 в. он обосновал принцип наглядности как «фундамент успешности всякого обучения». Он считал наглядность золотым правилом обучения. Для обоснования наглядности он много раз приводил знаменитую эмпирическую фразу: «Ничего не может быть в сознании, что заранее не было дано в ощущении»[2].

За много тысяч лет до Я.А. Коменского возникло обучение, и было бы ошибочным думать, что когда ребенка учили без опоры на наглядность (наглядных пособий), не мог представить в жизни то, о чем ему говорил учитель. Используя достижения народной педагогики, именно великий чешский педагог Я.А. Коменский, нашел средство, которое облегчает ребенку изучение книжного материала.

Рисунок и картина — вот те средства, с помощью которых ученик может свободно представить изучаемые по книгам предметы, события и явления. Коменский был первым, кто возвел наглядность до уровня основного вопроса дидактики и разработал определенную теорию наглядности. На самых ранних стадиях развития человеческого общества, когда обучение было напрямую связано с трудовой деятельностью взрослых, дети не испытывали особых затруднений, чтобы понять и представить, то, чему их учили.

Это было связано с тем, что методы обучения были адекватны по характеру практической и познавательной деятельности взрослого и ребенка. С момента появления книг и письменности процесс обучения стал более сложным и затруднительным, в результате чего возникло противоречие между личным опытом самого ребенка и общественным опытом, который отражался в книгах. Дети не всегда могут понять, о чем говорится в книгах, так как опыт ребенка ограничен. Для понимания книги ребенку нужно соотнести ее содержание с теми явлениями, предметами и событиями, о которых ему известно. Удастся это не всегда, поэтому дети становятся на путь зубрежки, то есть механического запоминания.

В понимании Я. А. Коменского именно наглядность становится важным и решающим фактором усвоения учебного материала, так как она означает чувственное познание, являющееся источником знаний. Отсюда он делает вывод: чем больше наглядности, тем больше опоры на чувственное знание, а, следовательно, лучше развивается разум [2].

Понятие наглядность, ее значение и задачи Я.А. Коменский определил следующим образом: 1.«Если нужно привить учащимся истинное и прочное знание вещей, то их нужно обучить всему через личное наблюдение, чувственное доказательство»;

2. «Школы должны предоставить все собственному чувству учащегося так, чтобы он сам видел, слышал, осязал, обонял и вкушал все, что он может и должен видеть, слышать, и т.д., таким образом, они избавят человеческую природу от бесконечных галлюцинаций и неясностей»;

«О вещах нужно знать то, что должно быть преподаваемо посредством самих вещей, т.е. должно, насколько это возможно, выставлять для созерцания, осязания, слушания и т.п. сами вещи, либо заменяющие их изображения»;

Одной из основных задач наглядного обучения Коменский считал использование: -реальных предметов и непосредственное наблюдение за ними;

-когда это невозможно — использование моделей и копий предметов;

-использование картинки с изображением предмета или явления. [2]

Значительно обогащен принцип наглядности был в трудах швейцарского педагога Г. Песталоцци (1746-1827гг.). Он подчеркивал, что беспорядочные сведения об окружающем мире, сами по себе предоставляют нам органы чувств, и именно обучение должно уничтожить эту беспорядочность в наблюдениях, разграничивать предметы (а близкие и однородные снова соединять), т.е. формировать у учащихся определенные понятия.

Профессор учительской семинарии, автор первого отечественного учебника по естественной истории В.Ф. Зуев (1754 — 1794) высказал мысль о не механическом запоминании материала, а о сознательном его усвоении. Для этого он рекомендовал вести обучение на основе предметности и наглядности, а таблицы, картины и другие средства использовать в тех случаях, когда невозможно предоставить натуральные предметы природы. [1]

Выдающийся педагог и методист в области начального обучения К.Д. Ушинский (1824 -1870) дал глубокое психолого-педагогическое обоснование наглядности обучения. В разработке наглядности обучения значительным шагом вперед были научные книги К.Д. Ушинского, в которых наглядность понималась им не только как непосредственное знакомство детей с природой, но так же и как использование на уроках пособий: картин, глобусов, карт, коллекций, макетов и других, которые помогают учащимся создать в своем сознании образ предмета или явления. По его мнению, наглядные пособия являются одними из средств для активизации мыслительной деятельности и формирования чувственного образа ребенка. Таким образом, не само наглядное пособие, а чувственный образ, который сформирован на основе наглядного пособия и является главным в обучении. К.Д. Ушинский разработал ряд способов и приемов работы с наглядными пособиями и существенно обогатил методику наглядного обучения [3].

А.Я. Герд (1841 — 1888)- методист-естественник. Его основное требование — осуществлять на каждом уроке естествознания наглядное преподавание в его разнообразных формах. Герд подчеркивал, что наглядное обучение должно соответствовать реальному процессу детского познания. При помощи органов чувств ребенок получает ощущения и «впечатления», т.е. восприятия, переходящие в представления и понятия. [9]

Педагог-методист начальной школы В.П. Вахтеров (1853 — 1924) продолжал развивать методические и теоретические основы школьного образования К.Д. Ушинского. Вахтеров критиковал словесное обучение и настаивал на том, чтобы педагоги при изучении природы с детьми делали упор на опыты, наблюдения, демонстрацию предметов природы. В своем труде

«Предметный метод обучения» (1907г.) он раскрывал и излагал, перед учителем свои требования к проведению наглядного обучения.

Методист по естествознанию Л. С. Севрук (1867-1918гг.) считал необходимым дать в младших классах такой курс начального естествознания, который обеспечивал бы выработку у учащихся понятия о природе как о едином целом. Большое внимание он уделял

доступности, систематичности наглядности обучения. Под наглядностью он понимал не только демонстрационные пособия, но и проведение самими школьниками различных опытов и наблюдений.

Педагоги и методисты 20-го века продолжали исследовать и разрабатывать область использования и применения различных средств наглядности по природоведению.

Методист по естествознанию в начальных классах К.А. Валерьянова (1885-1970) много времени уделяла работе с учителями, подчеркивала огромную роль и значение принципа наглядности. Ею был создан «Дневник наблюдений над природой и трудовой деятельностью человека» для 1-4 классов, а также серия наглядных пособий и методических рекомендаций, включая диафильмы, диапозитивные серии.

Автор «Методики естествознания в начальной школе» (1956) М.Н. Скаткин утверждал, что наглядное пособие помогает образовать отчетливость представлений в сознании детей о предметах, явлениях природы. Он считал, что наглядные пособия особенно необходимы при изучении предметных явлений, которые недоступны для непосредственного восприятия их органами чувств.

Проблемой наглядности в обучении занимаются в настоящее время такие специалисты, как И.П. Конобеевский, Н.М. Шахмаев, Г.Ф. Суворова, Л.П. Прессман и многие другие.

В.Я. Стоюнин отмечал, что важность преподавания любого учебного предмета зависит не только от личности учителя, сколько от тех учебных средств, которыми он свободно распоряжается, так как без них у него отсутствует возможность удовлетворять многие педагогические требования к знаниям. Н.М. Шахмаев видел основное значение наглядности в том, что она помогает вырабатывать соответствующие понятия. Поэтому значение принципа наглядности при обучении в младших классах огромно. [4]

Полученные ребенком от учителя знания, т.е. сложившиеся понятия, заученные правила и другие сведения, частично забываются. Забывание естественный процесс, закономерность жизни. Показателем прочности знаний служит время. Прочность знаний заключается в умении человека отобрать и сохранить самое главное, существенное от воспринятого материала, в гибкости, подвижности знаний, т.е. умении самостоятельно применить приобретенные ранее знания для решения новых задач.

И.М. Сеченов считал, что прочные знания надолго сохраняются в памяти и могут воспроизводиться в любое время. Учитель в состоянии приостановить процесс забывания, продумано используя различные методы, приемы и средства обучения на уроках.

Одним из путей достижения прочности знаний в педагогической практике является широкое применение различных видов наглядности в обучении. Стремясь обогатить умственный опыт школьников, учитель применяет на уроке различные натуральные предметы и их изображения: макеты, муляжи, картинки и т.д. В качестве наглядных материалов используются различные схемы, чертежи, карты и пр.

Все наглядные пособия дают детям более конкретное представление о вещах, предметах, явлениях, о которых учитель рассказывает на уроках. Материал оказывается наиболее понятным, доходчивым, а значит, и запоминается более прочно, чем только словесный рассказ учителя.

Одной из причин возникающих трудностей в усвоении учебного материала, отсутствие интереса к предмету со стороны учащихся - является недостаток наглядных пособий, а порой и их полное отсутствие. Так А.Е. Добровольский пишет: «Учащиеся любят уроки природоведения, но только если эти уроки насыщены разнообразными опытами, наблюдениями, а для их постановки необходимо оборудование. Материально-техническая база обеспечивает формирование наглядных представлений, позволяет сочетать чувственное восприятие предметов с формированием научных понятий. На любом уроке дети должны

что-либо увидеть, иногда взять в руки, проделать какую-либо работу с тем или иным материалом».

От средств обучения зависит в значительной степени выбор методов преподавания. Но следует помнить, что построение уроков зависит не от учебных пособий, а от того, какие пути формирования понятий намечены учителем при подготовке к занятию. Методически верное использование наглядности, лабораторного оборудования развивает любознательность учащихся.

Материальная база обучения дает возможность широко применять исследовательские приемы в процессе овладения знаниями. [6]

Подбор учебных пособий, необходимых для преподавания, является очень существенной частью формирования пропедевтических знаний. Учитель должен научиться планировать комплекс используемых средств наглядности с целью повышения качества естественнонаучных знаний учащихся.

Современная трактовка принципа наглядности имеет следующие положения:

1. Наглядность — это организация чувственного познания ученика. Одним из условий успешности обучения является опора на чувственное познание ученика, на его представление и личный опыт».

2. В учебном процессе одной из сторон организации чувственного познания является использование наглядных пособий.

Образы предметов, явлений можно передать в виде изображений на картинах, рисунках, схемах, в виде диаграммы, в форме чучела и муляжа, при помощи фотографии и видеофильма и другого. Ученики благодаря этим иллюстрациям смогут представить реальный мир, что повысит осознанность знаний и интерес к учебному процессу.

Специальные психолого-педагогические исследования и практика работы школы показывают, что эффективность учебного процесса зависит напрямую от степени привлеченности всех органов чувств человека. Чем многообразнее является чувственное восприятие учебного материала, тем быстрее и прочнее он усваивается.

Данная закономерность выражена в дидактическом принципе наглядности, в обоснование которого педагоги и методисты Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, К. Д. Ушинский, В.В. Половцов, Б.Е. Райков, Л.В. Занков, С.Г. Шаповаленко внесли значительный вклад. Подчеркнем, что Я. А. Коменский вывел золотое правило дидактики: «нужно привлекать к обучению все органы чувств», а И.Г. Песталоцци показал и доказал важность использования наглядности в развитии формируемых понятий. К.Д. Ушинский раскрыл значение наглядных ощущений для развития речи учащихся, а В. В. Половцов обосновал роль наглядности в выборе методов обучения. Л.В. Занков показал варианты возможного сочетания слова и наглядности для активизации развития учащихся, а С.Г. Шаповаленко предложил делить средства обучения с учетом их роли в учебном процессе.

Под руководством С.Г. Шаповаленко, В.Г. Болтянского и Л.П. Прессмана в научно-исследовательском институте школьного оборудования под руководством профессора Л.В. Занкова были проведены дидактические исследования о применении наглядности, о сочетании ее средств со словами учителя, которые позволили определить общие правила применения средств наглядности:

1. Для того чтобы отобрать для урока тот или иной вид наглядного материала, необходимо продумать место его применения в зависимости от его дидактических возможностей.

2. От учебных задач зависит выбор форм сочетания наглядности и слова учителя. Наглядные пособия могут служить опорой для создания связей между фактами, явлениями, недоступными непосредственному наблюдению, а слово учителя побуждает к наблюдению и направляет детей на осмысливание, истолкование сделанных наблюдений.

В других случаях источником знания выступает наглядное пособие, а слово учителя выполняет функцию руководства восприятием учеников.

При обобщении, повторении изученного материала источником знания о фактах, явлениях, их связях выступает слово учителя. Наглядность выполняет функцию подтверждения, иллюстрации, конкретизации словесного сообщения или является отправным пунктом сообщения, содержащего сведения о явлениях и связях, недоступных непосредственному восприятию. Наглядные средства могут служить основой для самостоятельной работы учащихся, тогда учитель лишь определяет задание и направляет деятельность учащихся.

На всех этапах процесса обучения предмета «Познания мира» используются средства наглядности: объяснение нового материала, закрепление знаний, формирование умений и навыков, выполнение домашних заданий и проверка усвоения учебного материала. [2; с. 19-22].

Сегодня значимость наглядного обучения общепризнана. Вопрос заключается в том, как принцип наглядности реализуется на практике. И хотя, важная роль в формировании природоведческих знаний отводится непосредственно наблюдениям учащихся в природе, в определенных ситуациях необходимо компенсировать невозможность таких наблюдений разнообразными наглядными средствами обучения.

В современной дидактике к различным видам восприятия относится понятие наглядность. Абсолютными преимуществами перед другим не обладает ни один из видов наглядных пособий. При изучении предмета «Познания мира» важнейшее значение имеют натуральные объекты и изображения или близкие к натуре. Важным является использование наглядных средств целенаправленно, так, чтобы не загромождать урок большим количеством наглядных пособий. В педагогической практике применение наглядных средств обучения сочетается со словом педагога. Способы сочетания слов и средств наглядности при всем их многообразии составляют несколько основных форм. Одну из них можно охарактеризовать так, слова учителя руководят наблюдением, которое ведется учащимися, а знания о внешнем облике объекта, его строении и протекающих процессах младшие школьники получают из наблюдаемых объектов.

Другой формой сочетания, которая резко отличается от только что описанной, являются сведения о предметах и процессах, которые обучающиеся получают из словесных сообщений педагога, а наглядные средства служат для конкретизации или подтверждения словесных сообщений. В данном случае, на уроке, посвященном той же теме, педагог сам рассказывает и показывает свойства наблюдаемого объекта или предмета. Первая форма сочетания является наиболее эффективной не только для усвоения знаний, но и для развития наблюдательности младших школьников. Применение же другой формы сочетания требует меньшего времени, к ней можно прибегать, когда производится сравнительно «грубый» анализ объектов.

Знание учителем начальных классов форм сочетания слова и средств наглядности, их вариантов, сравнительной эффективности дает возможность творчески применять наглядные средства обучения сообразно поставленной дидактической задаче, особенностям учебного материала и другим конкретным условиям. [7; с. 77]

Итак, из всего сказанного выше следует вывод, что значение использования наглядных средств обучения на уроках позволяет:

- 1.повышать эффективность уроков;
- 2.сделать процесс обучения более интересным и наглядным;
- 3.развивает познавательную способность учащихся;
- 4.организует самостоятельную работу обучающихся.

Список литературы:

1. Аквилева Г.Н., Клепинина З.А. Методика преподавания предмета "Познания мира". - М.: Академия, 2014. - 288 с.
2. Аквилева Г.Н., Клепинина З.А. Практикум по методике преподавания естествознания в начальной школе. - М.: Академия, 2008. - 144 с.
3. Артемов В.А. Психология наглядности при обучении. - М.: Просвещение, 2013. - 345 с.
4. Асмолов А.Г. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли. - М.: Просвещение, 2011. - 152 с.
5. Баранов С.П. Методика обучения и воспитания младших школьников: учебник для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Академия, 2015. - 463 с.
6. Веретенникова Л.К. Развитие творческого потенциала младших школьников. Учебное пособие. в 2ч. - М.: Альфа, 2008. -
7. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. - М.: АПН РСФСР, 1960. - 484 с.
8. Григорьева Е.В. Методика преподавания естествознания. - М.: Владос, 2008. - 254 с.
9. Герд А.Я. Избранные педагогические труды. - М.: АПН РСФСР, 1953. - 206 с.
10. Громова Л.А. Проектная деятельность младших школьников в ходе внедрения образовательных стандартов. Методическое пособие. М.: Перспектива, 2013. - 148 с.
11. Гуенкова Е.В. Для чего на уроке компьютер? // Начальная школа плюс До и После. - 2007. - №7. - С. 37 - 39.
12. Евдокимов, В.И. К вопросу об использовании наглядности в школе. СПб.: Питер, 2012. - 212 с.
13. Землянская Е.Н. Теория и методика воспитания младших школьников: учебник и практикум для академического бакалавриата. М.: Юрайт, 2015. - 507 с.
14. Землянская Е.Н. Учебные проекты школьников в основной образовательной программе начального общего образования // Школа будущего. - 2014, №1. - С. 6 - 14.
15. Землянская Е.Н. Развивающий потенциал учебных проектов школьников // Начальное образование. М.: Общество с ограниченной ответственностью «Научно-издательский центр ИНФРА-М». - 2014. - №4. - С. 15 - 23.
16. Зуев В.Ф. Педагогические труды. - М.: Педагогика, 1956 - 148 с.
17. Ковалева Г.С. Планируемые результаты начального общего образования / Под ред. Г.С. Ковалевой, О.Б. Логиновой. - М.: Просвещение, 2010. - 121 с.
18. Коджаспирова Г.М. Технические средства обучения и методика их использования. Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. - М.: Академия, 2002. - 256 с.

ПРОСМОТР ФИЛЬМОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ КАК АКТУАЛЬНЫЙ ПРАКТИЧНЫЙ МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Коптлеуова А.А., Костюк К.Г., Сисеналиева Г.Р., Избасарова Д.М.
студенты 4 курса специальности «Переводческое дело»

Аннотация: В статье исследуется актуальный на сегодняшний день метод изучения английского языка, как изучение английского языка посредством просмотра англоязычных фильмов.

Ключевые слова: английский язык, фильмы, метод изучения английского языка, кинокартина, вебинар.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ФИЛЬМДЕРДІ КӨРУ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

Коптлеуова А.А., Костюк К.Г., Сисеналиева Г.Р., Избасарова Д.М.
"Аударма ісі" мамандығының 4 курс студенттері

Аннотация: Мақалада ағылшын тілін үйренудің қазіргі әдісі, ағылшын тіліндегі фильмдерді көру арқылы ағылшын тілін үйрену сияқты қарастырылады.

Түйінді сөздер: ағылшын тілі, фильмдер, ағылшын тілін үйрену әдісі, фильм, вебинар.

WATCHING MOVIES IN ENGLISH AS AN ACTUAL PRACTICAL METHOD OF LEARNING ENGLISH

Koptleuova A.A., Kostyuk K.G., Sisenaliev G.R., Izbasarova D.M.
"Translation" of the Kazakh-Russian International University

Summary: The article explores the current method of learning English, such as learning English by watching English-language films.

Keywords: English, movies, method of learning English, motion picture, webinar.

Английский язык является языком международного уровня, применяется практически в каждой сфере человеческой жизнедеятельности поэтому он является наиболее актуальным, популярным и желанным языком для изучения.

Причины изучать английский язык у человек могут возникнуть разные – будь то развитие бизнеса, владение английским языком может предоставлять для человека возможность занимать более высокооплачиваемую или желанную должность во множестве существующих компаний, простое желание общаться с носителями английского языка без проблем в понимании и переводе собственной речи, желание переехать в англоязычные государства, желание человека отправиться в путешествие в англоязычные страны, изучать настоящую англоязычную культуру, просматривать англоязычные произведения искусства, например, англоязычные кинокартины, сериалы, аудиокниги, видео на различных Интернет-ресурсах, читать англоязычную литературу и т.д.

Отсюда вытекает главный вопрос у каждого человека, который желает выучить английский язык и свободно применять навыки изученного языка на практике – какие способы и методики применять для изучения английского языка?

Существует огромное множество способов и методов изучения английского языка. Ниже будут представлены наиболее актуальные, а также популярные у людей способы и методики изучения английского языка.

Самый популярный способ изучения английского языка – это традиционное изучение английского языка с преподавателями на курсах английского языка. Данный метод подразумевает собой традиционную методику обучения, при которой обучающийся находится в кабинете с преподавателями, а также другими членами и участниками курсов по изучению английского языка.

Обучающийся может напрямую контактировать с преподавателями для лучшего освоения материалов курса, а также может напрямую работать с остальными членами и участниками данного курса по изучению английского языка, прорабатывая и практикуя преподаваемый материал;

Следующий довольно популярный метод изучения английского языка – это изучения английского языка при помощи аудио-уроков. Данный метод изучения английского языка подразумевает собой изучение английского языка при помощи различного рода аудиоматериалов. Благодаря аудиоматериалам обучающемуся становится гораздо проще понимать диалект, произношения, ударения, которыми пользуются настоящие носители английского языка.

Данный метод изучения английского языка рассчитан на людей, которым проще воспринимать получаемую и изучаемую информацию на слух. Но несмотря на всю практичность и актуальность данного метода изучения английского языка, на сегодняшний день данная методика изучения английского языка ежедневно устаревает;

Следующий один из укрепившихся методов изучения английского языка – это изучение английского языка при помощи книжных материалов. В основном данный метод не является основным, а идет как дополнение к другим методам изучения английского языка. Но несмотря на это, изучение английского языка при помощи книжных материалов зачастую осуществляется людьми, которые изучают английский язык самостоятельно, без помощи педагогов и посещения определенных курсов по изучению английского языка.

Изучение английского языка при помощи книжных материалов может стать превосходным методом изучения английского языка в том темпе, который обучающийся выстраивает самостоятельно, подстраивающий и разрабатывающий для себя график нагрузки с изучением материала, способен лишать обучающегося ограничений, которые могут возникнуть при остальных методах изучения английского языка;

Следующий не менее популярный способ изучения английского языка – это изучения английского языка при помощи DVD-материалов. То есть материалов, которые хранятся на физических дисковых носителях. Данный метод изучения английского языка подразумевает собой различие видеокурсы по изучению английского языка. DVD-носители, содержащие в себе курсы по изучению английского языка разрабатываются реальными преподавателями и тьюторами английского языка и содержат в себе записанные видео уроки с последовательно рассортированным материалом, предназначенным для теоретического изучения английской грамматики, а также с заготовленными для обучающегося тестами по пройденным материалам. Данный способ подойдет далеко не всем.

По большей части данный метод изучения английского языка предназначен и распространяется на людей, которые уже имеют какие-либо базовые знания в английском языке;

Следующий, пожалуй, наиболее актуальнейший после традиционного метода изучения английского языка при помощи записи на реальные курсы английского языка с реальными преподавателями - это метод дистанционного изучения английского языка при помощи онлайн-курсов. Данный метод изучения английского языка активно практикуется ежедневно ввиду того, что он является наиболее удобным для обучающегося.

Обусловлено это тем, что изучение английского языка при помощи онлайн-курсов не привязывает человека к какому-либо определенному месту. В данном методе изучения английского языка преподаватель удаленно преподает обучающимся образовательный материал, разработанный с учетом современных тенденций в английском языке, содержащий в себе наиболее актуальную информацию касательно изучения английского языка.

Данный метод изучения английского языка включает в себя:

1. Аудио-лекции;
2. Видеоконференции с обучающимся;
3. Вебинары с обучающимися;
4. Выполнение домашнего задания после каждого проведенного с обучающимся занятием;
5. Тестирование после каждой проведенной онлайн-лекции;
6. Контроль за успеваемостью обучающегося;
7. Индивидуальную корректировку траектории изучения английского языка обучающегося;
8. Практические рекомендации обучающемуся по освоению пройденного курса;
9. Итоговую аттестацию обучающегося в конце онлайн-курса[2].

Следующий и один из наиболее практичных методов изучения английского языка, на котором мы остановимся и полностью раскроем данный вопрос – это изучение английского языка и практика полученных знаний при помощи просмотров англоязычных кинокартин, то есть, просмотр фильмов на английском языке.

Данный метод является наиболее актуальным и практически значимым для обучающихся, так как благодаря данному методу изучения английского языка обучающийся может приобрести, а также усовершенствовать навыки аудирования, что в изучении английского языка является наиболее требуемым навыком после освоения грамматики и улучшения, развития словарного запаса обучающегося.

Также актуальность применения данного метода для изучения английского языка является то, что помимо изучения английского языка, человек одновременно с этим занимается саморазвлечением.

Просмотр оригинальных англоязычных кинокартин является для обучающихся неким мотиватором изучения английского языка, который позволяет обучающемуся сделать перерывы между рутинным изучением грамматики английского языка, выполнением упражнений по развитию словарного запаса, а также чтением и изучением иной англоязычной образовательной литературы.

Помимо того, что обучающийся может сделать перерыв между рутинным изучением грамматики английского языка, выполнением упражнений по развитию словарного запаса, а также чтением и изучением иной англоязычной образовательной литературы, он также может иметь возможность просмотра новинок англоязычного кинематографа раньше, чем он будет доступен для просмотра в дублированном переводе, а также посмотреть оригинальные англоязычные кинокартины, которые не переводились и не будут переводиться на русский язык.

Также при просмотре англоязычной кинокартины на английском языке обучающийся может понять действительный смысл кинокартины, ввиду того, что при переводе оригинальной англоязычной художественной кинокартины на русский язык нередко

переводчики-практики допускают ряд грубейших ошибок перевода англоязычных кинокартин на русский язык.

Ошибки эти могут быть как в переводе названий оригинальной англоязычной художественной кинокартины, так и в диалогах, репликах, текстах, фразах, которые обучающийся может услышать в дублированном переводе оригинальной художественной англоязычной кинокартины на русском языке.

Наиболее значимым в этом методе изучения английского языка является возможность усовершенствования навыка аудирования, что в английском языке является одним из основополагающих.

Просмотр оригинальных англоязычных кинокартин является наиболее лучшим способом для обучающегося натренировать свой слух на восприятие английской речи, позволяет выработать привыкание к различным акцентам носителей английского языка, а также увеличивать словарный запас обучающегося с каждой просмотренной англоязычной кинокартиной, видео или сериалом. Обучающийся может выделять не более 15-20 минут в день на просмотр англоязычных сериалов и кинокартин, а первые результаты обучающийся может заметить уже через месяц такого обучения.

В самом начале обучающийся может не понимать, о чем говорит тот или иной персонаж в кинокартине, видео или сериале. Для того, чтобы понимать, о чем говорится в кинокартине, видео или сериале, а также чтобы распознавать слова, фразы и т.д., обучающийся может воспользоваться функцией субтитров и просматривать кинокартину, видео или сериал с возможностью прочитать то или иное выражение на экране своего устройства.

Просмотр кинокартин, видео или сериалов на английском языке позволяет обучающемуся изучать фразовые глаголы, идиомы, разговорные формы и трансформации слов, а также англоязычный сленг.

Это обуславливается тем, что в повседневной жизни, в кинокартинах, видео или сериалах настоящие носители английского языка часто применяют сокращения от слов, фразовые глаголы, а также сленговые выражения. Благодаря просмотру англоязычных кинокартин, видео или сериалов обучающийся пополняет свой словарный запас, изучает повседневные для англоговорящих людей сленговые выражения, и в целом, практикуя свои навыки, обучающийся начинает понимать речь англоговорящих людей в повседневности.

Помимо того, что при просмотре англоязычных кинокартин, видео или сериалов обучающийся улучшает свои навыки аудирования, обучающийся также учится правильному произношению слов.

При просмотре англоязычных кинокартин, видео или сериалов обучающийся слышит живую речь, интонации, применяемые в тех или иных ситуативных кейсах, логические паузы, а также ударения, которые ставят киноактеры во время произношения той или иной реплики, слова, фразы, скорость произношения тех или иных реплик, слов или фраз в кинокартине, видео или сериале и т.д.

Постепенно обучающийся начинает имитировать произношение носителей языка, выдерживает правильные логические паузы, ставить правильные ударения, выстраивает свой акцент таким образом, чтобы он был более похож на акцент реального носителя языка.

Одним из не менее важных элементов английского языка является – юмор. Нередко обучающийся при просмотре англоязычных кинокартин, видео или сериалов может столкнуться с проблемой, что обучающийся не понимает или не может понять ту или иную шутку, шуточное выражение, комедийный ситуативный кейс и т.д.

Обусловлено это тем, что в большинстве случаев, в англоязычных кинокартинах, видео или сериалах шуточные выражения строятся на различного рода той или иной игре

слов, которые могут быть абсолютно не связаны между собой, но в целом, они представляют собой довольно голословный шуточный кейс, являясь при этом цельным выражением.

Исходя из этого, для того, чтобы понимать, обучающийся может просмотреть различного рода комедийные сериалы, например, популярный американский сериал под названием «Друзья». Благодаря просмотру англоязычных комедийных сериалов обучающийся может натренировать себя на понимание различного рода англоязычных шуток, что позволит обучающемуся в последующем свободно контактировать с носителями английского языка и понимать, о чем идет речь.

Одной из главных причин, почему просмотр англоязычных кинокартин, видео или сериалов является наиболее актуальным и востребованным среди большого количества преподавателей английского языка – это то, что англоязычные кинокартины, видео или сериалы позволяют обучающемуся не косвенно, а напрямую познакомиться с культурой той или иной англоговорящей страны:

1. Познакомиться с культурными праздниками англоязычных стран;
2. Познакомиться с менталитетом англоязычных стран;
3. Познакомиться с традициями англоязычных стран и т.д.[3].

Просмотр оригинальных англоязычных кинокартин, видео или сериалов, на основании всего вышесказанного, является наиболее практичным и живым изучением английского языка, чем прочно зарекомендовало себя в качестве метода изучения английского языка. Этот метод ежедневно практикуется тысячами людей, которые положительно отзываются об данном методе изучения английского языка.

Список использованной литературы

1. Статья «10 причин изучать английский язык». URL: <https://www.englishdom.com/blog/pochemu-anglijskij-10-prichin-izuchat-anglijskij/>
2. Статья «5 основных методов изучения английского языка». URL: <https://skyeng.ru/articles/5-osnovnyh-metodov-izucheniya-anglijskogo-yazyka/>
3. Статья «Изучение английского языка по фильмам и сериалам: 11 лучших приемов.

ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Қалым Райхан, Қалым Раушан

*5B010200 – «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 4 курс
студенттері*

Досмурзаева А.С.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада оқытудың интерактивті әдістерін қолдану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың тиімділігіне байланысты педагогикалық, психологиялық әдебиеттерге теориялық тұрғыда жүйелі талдаулар жасаған. Қарастырылып отырған мәселенің педагогика ғылымы саласындағы зерттелу деңгейін жан-жақты зерттеп, оқу-тәрбие үдерісінде интерактивті оқыту әдістерін тиімді қолдану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруды әдістемелік тұрғыдан негіздеп, тәжірибелік сынақ өткізу барысына әдістемелер ұсынған.

Түйін сөздер: Интербелсенді оқыту, интерактивті, оқыту әдістері

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Қалым Райхан мен Қалым Раушан

*Студенты 4 курса по специальности 5B010200 – «Педагогика и методика начального
обучения»*

Досмурзаева А.С.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, старший преподаватель

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актобе, ул. Айтеке би, 52

В статье проведен теоретический системный анализ педагогической, психологической литературы, связанный с эффективностью повышения познавательной активности учащихся посредством использования интерактивных методов обучения. Всесторонне изучив уровень изученности рассматриваемой проблемы в области педагогической науки, методически обосновав повышение познавательной активности учащихся путем эффективного применения интерактивных методов обучения в учебно-воспитательном процессе, предложив методики для проведения практических испытаний.

Ключевые слова: интерактивное обучение, интерактивные, методы обучения

THE USE OF INTERACTIVE TEACHING METHODS AS A MEANS OF INCREASING STUDENTS ' COGNITIVE ACTIVITY

Kalym Raikhan and Kalym Raushan

4th year students majoring in 5B010200 – "Pedagogy and methods of primary education"

Досмурзаева А.С.

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

In the article, a systematic theoretical analysis of pedagogical and psychological literature related to the effectiveness of increasing students' cognitive activity using interactive teaching methods was carried out. He comprehensively studied the level of study of the problem under consideration in the field of pedagogical science, methodically justified the increase in cognitive activity of students through the effective use of interactive teaching methods in the educational process, and proposed methods for conducting practical tests.

Keywords: interactive learning, interactive, teaching methods.

«Маған айтып берсең-ұмытып қаламын, көрсетсең –
есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң -үйренемін!»
көне қытай ғұламасы Конфуций (Кун-цзы)

Бүгінгі күні білімді дайын қалпында қабылдамай, оны өздігімен құрастырудың тұлғаны дамытатындығы, өздігімен құрастырылған білімнің есте ұзақ мерзімде сақталатындығы дәлелденіп отыр. Қайталау мен жаттауға негіделген білім (репродуктивтік) тек есте сақтау дәрежесінде болса, құрастырылған (конструктивтік немесе сындарлы) білім оқушыдан түсіну, қолдану, талдау, ақпарат негізінде жана мазмұн құрастыру және бағалау секілді белсенді әрекеттерді талап етеді. Қайталау емес өздігімен білім құрастыру қажет бұл күнде. Ал бұл мақсатқа әр сабақта интерактивті әдістемені қолдану арқылы ғана жетуге болады.

Басқаша сөзбен айтқанда, оқытудың басты мақсатын дәстүрлі *«Өмір бойы азық боларлықтай білім беру»* үлгісінен *«Өмір бойы оқып үйрену»* қағидасына ауыстыру керек. Ал бұл қағиданы жүзеге асыру үшін оқытуда басты назарды «қалай оқытуға», яғни әдістемені, сабақ барысының өзіне аудару керек. Бұнда мәселе тек қана ұстаздың білім беру әдістеріне келіп тіреліп тұрған жоқ. Шындығында да өзінде бар білімді ұстаз шәкірттеріне дайын күйде беретін болса, оның бұл ісінен мардымды нәрсе шығар ма екен? Халқымыздың *«Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас»* немесе *«Жетектеген ит қораға үрмейді»* (немесе *«Жетектеген ит ауға жарымайды»*) деген аталы ұғымдар осындай жәйтті меңземей ме? Көне қытай нақылы да осындай идеяны білдіреді: *«Аш адамға балық берме, қармақ бер!»*

Оқытуда тағы да бір мәселеге ерекше назар аудару керек: шәкірттің әлеуметтік тәжірибесін арттыру. Басқаша сөзбен айтқанда, оқу процесінде әлеуметтік мазмұн басым болуы қажет. Әр сабақта үйренуші оқытудың басқа да қатысушылармен араласып (шәкірттер мен ұстаздар), коммуникативтік қарым-қатынас процесінің белсенді мүшесіне айналады. Мұндай қарым-қатынаста әрбір шәкірттің өзіндік өмір тәжірибесінің алатын орны ерекше. Сол себепті оқу мазмұны қандай да бір абстракциялы тақырыпқа иек артпай, оқушылардың өмір тәжірибесіне негізделсе, оқу процесі оқушы тарапынан қызығушылық пен ықылас туғызатындығы созсіз.

Білім саласындағы инновациялық өзгерістер оқудың/оқытудың негізі ретінде *тұлғалық дамуды* қарастырады, өйткені динамика мен өзгерістерге толы ақпараттық дәуір экономикасы адамның білімді әрі білікті тұлғасына тәуелді, бұл дәуірдің идеологиялық, әлеуметтік, саяси сұраныстары адамнан мынандай құзіреттіліктерді талап етеді:

- Ақпараттың ішнен өзіне қажеттісін таңдап, оны пайдалану;
- Проблемаларды шешу және шешім қабылдау;
- Өзіндік пікір, идеялар, тұжырым, түсінік келтіру, оларды дәлелдей және қорғай білу;
- Ауызша және жазбаша түрде қарым-қатнас құра білу, бірлесе жұмыс жасай білу, жан-жалдпрды болдырмау;
- Өмірге деген көзқарасын, ұстанатын сенімдерін, қажеттіліктерін құндылықтарын жалпы адами құндылықтармен байланыстыру;

- Өздігімен үйрене білу, өз білімін әрқашан да дамытып отыру.

Сол себепті де тұлғалық даму ұстанымы білім игеру процесіне қатысушылардың (үйренуші мен үйретуші) бұрынғы аваторитарлы-коммуникативтік қарым-қатынасын гуманитарлы-коммуникативтік қарым-қатынасқа өзгертуді талап етеді. Бұл ұстаным таным процесінің «білім беру», «оқыту», «үйрету» деген кешегі күнгі түсініктерін енді екі жақты процесс ретінде қарастырып, оларды «білім алу/игеру», «оқу», «үйрену» деп өзгерттеді, бұл процесте үйренуші негізгі рөл атқарып білімді өздігімен құрастыра алады деп түсінеді [3].

Білім адамның басында әуел бастан болмайды; ол оны өз өмірінің барысында, практикалық іс-әрекетінің нәтижесінде игереді. Адамның жаңа білімдерді игеру процесі таным деп аталады.

Танымның мәнін, заңдылықтарын түсіну үшін оның субъективті кім екенін анықтау қажет. Мұның қиын еместігі танымның субъектісі адам өзі екенін түсінікті. Бірақ, біріншіден, философия тарихы заттардың мәнін адамның танып білуі мүмкін емес деп санайтын ойшылдарды біледі. Екіншіден, қазіргі уақытта таным процесі және оның теориялық ойлау сияқты формасы адамға ғана тән емес, олар сондай-ақ адам жасаған электрондық есептеу машинасы сияқты техникалық қондырғыларға да тән деген пікір тарап жүр. Үшіншіден, адам танымның субъектісі деп жай айта салу жеткіліксіз, оны таным субъектісіне айналдыратын не екенін анықтау қажет, ал бұл үшін адамның қоғамдық мәнін беру қажет.

Дара адамдар белгілі бір қоғамдық қатынастар орната отырып, әлеуметтік құрылыстың сол сатысында қол жеткен өндірістік құрал-жабдықтарды қолдану арқылы ғана танымның субъектісі бола алады. Таным процесі адамның дүниені тануының тарихи қалыптасқан қабілеттерінің құрылысына, танымның даму дәрежесіне байланысты.

Таным процесінің аталған мәселелерімен алғаш айналыса бастаған ертедегі грек философтары Демокрит, Платон, Аристотель және басқалары болды. Кейіннен бұл мәселелермен Ф.Бекон, Г.Декарт, Дж. Локк, Б.Спиноза, И.Кант, Д.Дидро, А.И.Герцен және басқа көптеген философтар айналысып өз үлестерін қосты.

Жаңа дәуірде бірқатар философтар, атап айтқанда, ағылшын философы Д.Юм және неміс философы И.Кант таным теориясына өз үлестерін қосты. И.Кант таным процесінің жеке формаларына: сезімге, ойдың ұғым, пікір формаларына, ақыл, парасатқа егжей-тегжейлі талдау жасады. Бұл талдау гносеологияға қосылған үлкен үлес болды.

И.Кант таным процесінің күрделі де қайшылықты сипатын байқады, бірақ оны шындық дүние заттарынан бөліп тастады. Ол: «заттардың өзі қандай екендігі туралы біз ештеңе білмейміз, біз олардың тек құбылысын ғана, яғни біздің сезімімізге әсер ете отырып, бізде тудыратын елестерін ғана білеміз»- деп жазды [4].

Таным теориясы (гносеология немесе эпистемиология) – айналадағы қоршаған дүниенің адам санасында бейнеленуін, танымның жалпы шарттары мен мүмкіндігін, білімнің шындыққа қатынасын, қоғамдық тәжірбие негізінде іске асатын таным үрдісінің заңдылықтарын, оның негізгі түрлерін, әдістерін, жорамалар мен теорияларды құру және дамытудың жолдарын зерттейтін психология ғылымының саласы.

Білімнің қалыптасып, дамуының жалпы шарттары философияның негізгі мәселесі - рухтың материяға, сананың болмысқа қатынасы тұрғысынан зерттейтін ілім - “таным теориясы” деп аталады.

Таным теориясы оқу әрекетіне тікелей қатысты. Білім игеру әрқашан таныммен байланысты келеді. Оқудың міндеті – табиғат, қоғам және баланың психикалық процестерінің даму заңдылықтарын оқушы санасына ендіру. Таным мен оқу арасында жалпы ортақтастық көп. Оқушы қоршаған дүниені тану арқылы дамиды, кемелденеді. Оқу жұмысын таным істерінің өзінше бір формасы ретінде қарастыруға болады.

Оқу-танымдық іс-әрекет – бұл арнайы баланың өзі ұйымдастырған және адамзат баласы жинақтаған мәдени байлықты игеру мақсатында сырттай тану. Оның пәндік нәтижесі ғылыми білім, білік, дағды, тәртіп үлгісі және оқитындар меңгеретін іс-әрекеттер түрлері болып табылады.

Оқу-танымдық іс-әрекет педагогикалық процестің құрамды бөлігі. Оқу – танымдық іс-әрекетке, педагогикалық процеске баланың әлеуметтік болмысының ең маңызды, мәнді бөлігін қамтиды, бұл ұғымды көптеген ғылымдар: философия, әлеуметтану, психология, педагогика, білім беру философиясы, педагогикалық психология т. б. қарастырады.

Оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруда оқушыларды ғылымдар, білімдер жүйесімен, іскерлік дағдылармен қаруландыру, ақыл – ой, ерік-күш жігерін, психикалық процестерін: зейінін, есін, қабілетін дамыту, іс-әрекетті орындаудың нақты амал әрекеттерін пайымдау, дүниетанымын және жеке басын дамыту жолдарын, қалыптастыру тәсілдерін зерттейді.

Танымдық іс-әрекеттің өзге әрекет түрлерінен ең басты ерекшелігі – баланың үнемі «жаңа дүниеге енумен», әрбір жаңа әрекеттерді баланың оның бірінен екіншісіне ауысып отырумен байланысты. Сондықтан, оқу үрдісінде баланың білім алуға, өз бетімен әрекет етуге деген құлшынысын оятуға, ақыл-ойының дамып, жетілуіне түрткі болатын танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру өзекті сипат береді.

Терең білімге негізделген танымдық біліктердің қалыптасуы оқушылардың білімді теориялық негізде қорыта алуға мүмкіндік беріп, интеллектуалдық белсенді ойлауын жандандырып, шығармашылыққа жетелейді, нәтижесінде, оқушы жеке тұлғасының қалыптасуына негіз болады.

Білім – адамзаттың жинақтаған тәжірибесі, табиғат пен қоғам заңдарын тану нәтижесі. Білімді жеке адамның игілігіне айналдыру үшін, оны ойлау операциясы – талдау, синтездеу, салыстыру, жіктеу және жинақтау арқылы терең ұғыну қажет. Оқушы ойлау операциясына сүйеніп, өз білімін шындыққа айналдырады. Бұл интербелсенді оқытудың негізгі ережесі, яғни оқушылардың таным іс-әрекетін дамыту, оларды өз бетімен ізденуге, зерттей білуге және жаңа білімді еркін игеруге үйрету болып табылады [5].

Балалардың танымы өзіне тән ерекшелігі бар күрделі психикалық үрдіс. Балалардың нәтижелі оқуына әсер ететін сыртқы және ішкі күштер немесе себептер болады. Балалардың білім алуда ілгері қарай басуына себепкер болатын негізгі күш түрлі қайшылықтар мен қиындықтарға кездеседі, оларды шешу, жеңу нәтижесінде оқу міндеттері жүзеге асырылады. Оқыту үрдісіндегі ең негізгі қайшылық ол педагогикалық міндет талаптарымен балалардың мүмкіндіктерінің (білімі мен дағдысының және дамуының қазіргі деңгейі) арасындағы қайшылық. Бұған тағы да теориялық білімі мен практикалық бейімділігінің арасындағы шығармашылық ойлауы мен репродуктивтік ойлауы арасындағы қайшылықтар жатады. Осындай қайшылықтарды шешу баланың саналы түрде көп күш жігер жұмсауын керек етеді [7]. Демек, қоршаған дүниені білу танымға байланысты.

Таным – адам санасын дамытудың негізгі және ол арқылы адам өзін қоршаған ортаны игеруге де үйренеді.

«Таным» - философиялық ұғым. Қоршаған дүние объективті түрде өмір сүретін болғандықтан, оның заттары мен құбылыстары санада бейнеленеді. Көру, сезіну, түйсіну арқылы сезім мүшелерімізге материалдық заттар әсер етеді, біз оларды қабылдаймыз. Қабылданған дүниені танып білеміз. Сезім арқылы таныған дүниені ғылыми біліммен байланыстырғанда ғана білім қалыптасады. Қабылдау барысында сыртқы сезім мен ішкі сезімдер бірге отырып танымды нақтылай түседі [9].

Таным арқылы заттар мен құбылыстардың басты белгілері, ұқсастықтары мен айырмашылықтары жайында бейнелі қабылдау нәтижесінде ұғым туады.

Таным - объективті шындықты адамның ойында бейнелейтін және қайта жаңғыртатын қоғамдық іс-әрекет барысы. Ол заттардың пәніне дәлірек жетудегі күрделі және қарама-қайшылықты рпоцесс барысы ретінде қаралады. Ақиқатқа жетудің, объективті шындықты танудың диалектикалық жолы: нақты пайымдаудан абстрактілі ойлауға, одан тәжірибеге көшу» болып табылады. Таным үрдісінде ойлаудың түрлі тәсілдері пайдаланылады (анализ, синтез, дедукция, индукция, абстрактіліктен нақтылыққа көтерілуі және тағы басқа).

Балалардың бойында кездесетін таным қабілеттері дегеніміз – білімді өз сапасында белсенді және нәтижелі түрде бейнелеуі. Мұндай бейнелеу әрекеті аса күрделі үрдіс. Ол балалардың сыртқы дүние туралы білімді меңгеруі және дағды мен әдістерін қалыптастыруы арқылы жүзеге асырылады [9].

Балаларды біліммен ғана қаруландырып қоймай олардың назарын білгендерін жадында сақтай білу қабілеттерін, ойлауын, тіл шеберлігін, білім негізін біліп алуға құштарлығын, өмірге көзқарасының дұрыс қалыптасуын, ықыласын, төзімділігін, іскерлігін, ізденімпаздылығын және т.б. танымдық қасиеттерін жетілдіру – оқу тәрбиелік және ұстаздық негізгі мақсат.

Белсенділік деген не? Белсенділік деп тегінде субъектінің іс-әрекет үстіндегі күйін, іс-әрекетін айтады. Әрекет ұғымына белсенділікті қолдануға болмайды, өйткені әрекет қалайда жеке бастың белсенділігі. Бала белсенділігінің ең алғашқы формасының бірі қарым-қатынас жасау белсенділігі. Бұл адамның бүкіл өмірінде дамиды белсенділік түрі. Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес басқа адамдар мен қарым-қатынас жасау белсенділігінің мазмұны өзгеріп отырады.

Белсенділік адамның әрекетке қатынасын өз бетінше әрекет етуге дайын болудан ұмтылысынан, алға қойған мақсаттарға жету үшін оңтайлы жолдарды таңдай білуден көрініс табатын жеке тұлғаның сипаты ретінде айқындалады.

Бастауыш мектеп оқушылары ересек адамдардың әрекеттеріне үңіле қарап, үйренеді, оларға еліктейді. Балалардың саналы түрде істейтін мұндай әрекеттерін ырықты немесе ерікті белсенділік дейді. Бұл жастағы балалардың үлкендер әрекеттеріне және олармен өзара қатынас жасауға еліктеуі рөлді ойындарды атқару барысында байқалады. Көбінесе балалардың ойындарында адамдардың еңбек іс-әрекеттері, тұрмысы, өзарақатынасы көрсетіледі, ұжымдық өмір дағдылары қалыптаса бастайды. Ойын барысында балалардың құрамдастарымен де өзара қатынасы өзгереді. Олар басқа балалармен ойнауға тілек білдіреді, еңбекке байланысты тапсырмаларды бірігіп орындауға, өз қылықтарын ережеге бағындыруға, керексіз әдеттерді тежеуге, кедергіні ығыстыруға үйренеді. Осындай бірігу іс-әрекеттерінің қуанышы балалар арасында жолдастық, достық сияқты жаңа қатынастарды туғызады. Олар бір-біріне қамқорлық жасап көмектеседі, ілтипатты болады. Бала еліктеу, қабылдау арқылы түрлі рольді ойындарды атқара отырып, әлеумет өмірінің өндіріс қатынастарының мазмұнына түсінеді.

Адам белсенділігінің табиғатын тани білу, еңбек және моральдық белсенділік дәрежесі бойынша адамның қоғам мен ұжым үшін жарамдылығын жете анықтау мұғалімнің басты міндеті.

Бала белсенділігінің ең алғашқы формасының бірі – қарым-қатынас жасау белсенділігі. Бұл адамның бүкіл өмірінде дамиды белсенділік. Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес басқа адамдармен қарым-қатынас жасау белсенділігінің мазмұны да өзгеріп отырады.

Ойын арқылы бастауыш сынып оқушыларының жеке белсенділігі мен танымдық қызығушылығы артады.

Балалардың белсенділігі, негізінен, екі түрлі сипатта болады: сыртқы және ішкі белсенділік.

Сыртқы белсенділік дегеніміз – бала әрекетінің сыртқы көріністері (белсенді қимыл қозғалыстары, практикалық әрекеттері, тәрбиешіге зейін қойып қарауы, әрекеті т.б.) бірақ осы кезде ол басқа нәрсе ойлап отыруы да мүмкін.

Баланың ішкі белсенділігіне оның белсенді түрде ойлау әрекеті жатады. Бала белсендігі қандай болғанда да ой дербестігіне сүйенеді. Оқыту үрдісінде балалардың белсендігін дамытуды мақсат еткен тәрбиеші сабақтың барлық кезеңдерінде олардың ой дербестігін дамытуға тырысады. Балаларда белсенділік бір қалыпта болмайды оның қарапайым (еліктеушілікке, жай қайталауға, біреудің айтқанын бұлжытпай орындауға негізделген) және күрделі шығармашылық т.б. белсенділік түрлері болады. Соңғысы баланың логикалық ойлау қабілеті мен дербестігін керек етеді.

Бастауыш мектеп оқушыларында жас ерекшеліктеріне және психикалық даму дәрежесіне қарай белсенділіктің бірнеше түрі қалыптасып дамиды: қимыл, сөйлеу, ойлау, таным, өзін-өзі тәрбиелеу т.б. белсенділіктер [11].

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттердегі талдауда көрсетілгендей, белсенділік жөнінде түсінік әр түрлі салада талдауды талап етуші көп аспектілі феномен ретінде қарастырылады:

- биологиялық (П.К.Анохин, В.М.Бехтерев, Н.А.Бернштейн, А.Илиади);
- психологиялық (Б.Г.Ананьев, М.Я.Басов, Л.С.Выготский, Б.Ф.Ломов, В.С.Мухина, В.А.Мясищев);
- педагогикалық (Ш.А.Амоношвили, Я.А.Коменский, Д.Локк, Ж.Ж.Руссо, К.Д.Ушинский, Г.И.Щукина, Г.И.Шамова т.б.).

Биологиялық аспект – белсенділік мәселелері түсінігімен байланысты белсенді бастама адамда энергияның жиналуының нәтижесі болып табылатындығы жөнінде түсінікпен тығыз байланысты. Ол өзін-өзі ретке келтірумен негізделеді. Биологиялық белсенділік адамның ортаға бейімделуін қамтамасыз ететін оған тән тұқым қуалау қасиеті. Осы өзара қарым-қатынас кезінде ағза мен оның тіршілік ету шарттары аралығында туатын қарама-қайшылықты жоюға бағытталған физиологиялық механизмдер ғана туып қоймайды, сонымен қатар осы әсерді жоюға мүмкіндік беретін және мінез-құлыққа, өткен оқиғаға емес, алдағы оқиғаға бағытталған мүмкіндік беретін физиологиялық механизмдер де туып отырады (П.К.Анохин)

Белсенділік бейне белгісін тұрақтандырушы сапа болып табылады, бұл тірі материяның іштей детерминацияланған іс-әрекетінің бір түрі болып табылады (В.З.Коган). Белсенділік көзі болып сыртқы орта және ағзада тұратын және өтетін ішкі үрдістер болып табылады.

Адам өзіндік табиғи сапаларының күшімен, әлеуметтік, мәнділік күшімен де белсенді келеді.

Психологиялық аспект тұрғысынан белсенділік С.Л.Рубинштейнше жалпы психика жөніндегі детерминистік түсінік беру сұрағының бір бөлігі ретінде қарастырылады. Мұнда белсенділік ішкі шарттар арқылы болатын сыртқы себептерінің әрекетінде көрінеді, сыртқы шарттардың нәтижесі және ол ішкі сапаларға тәуелді. Ішкі мен сыртқының қарым-қатынасы өзбеттіліктің және сыртқы әсерге жауап беру белсенділігінің өсуінде көрінетін күрделі шарттардың жоғарылауына сай өзгеріп отырады. Белсенділік адамның жаңа қарым-қатынасына айналады, бұл – адам жеке тұлға ретінде көрінгенде және белсенді әрекет қарым-қатынас иесі болған жағдайда болады.

Белсенділікті тұлғаның әлеуметтік сапасы деп қарастырсақ, оны әрекеттің қысқа сипаттамасында қарастырып көрген дұрыс. Әрекет бұл адамның қоршаған әлемді меңгеруінің және белсенді құруының бір түрі. Жеке тұлға әрекет барысында қалыптасады, дамиды. Тұлғаның әрекетке қарым-қатынасына байланысты, әрекет мақсатқа жете алуы

бойынша әр түрлі болуы мүмкін. Белсенділік болмыстың қоғамдық формаларын құруға және адамның қоғамдық мәнін жүзеге асыруға бағытталған әрекеті болып табылады [12].

Педагогикалық аспектідегі белсенділік мәселесін зерттеу берілген түрлі түсіндірумен байланысты.

- белсенділік баланың таным іс-әрекетіне (мақсатқа жетудің тиімді жолдарын таңдау, талпыныс, дайындық жүзеге асыру) деген қатынасын сипаттайтын тұлғаның бір белгісі ретінде түсіндіріледі;

- белсенділік субъектінің іс-әрекетке қатынасын (қажеттілік, мотив, ерік-күші, эмоция) көрсететін негізгі белгілермен қатар тұлғаның сипаттамасы ретінде түсіндіріледі.

Белсенділік жөніндегі қысқаша сипаттамадағы таным мақсаты – объективті шындықтағы индивидтің санасындағы бейнемен шектеледі. Әйтсе де, белсенді танымның ерекшелігі немен байланысты екенін түсіну үшін, таным процесінің болуымен, бір-бірінен айырмашылығы бар репродуктивті және продуктивті атты шындық әлемінің көрінісі ретінде субъект санасында екі деңгейге ие екенін ескеру қажет. Белсенділіктің дамуы репродуктивті деңгейден іздеу, орындау арқылы продуктивті деңгейге дейінгі тұлғаның даму процесін қамти отырып жүзеге асады. Адамның даму барысында таным белсенділігі артады [12].

Белгілі психологтар С.Л. Рубинштейн, П.Я.Гальперин, Л.С.Выготский, В. В. Давыдов, Д. Б. Эльконин зерттеулерінде танымдық белсенділіктің психологиялық ерекшеліктері ашылып, оның білім беру ісін дамытуда басты рөл атқаратыны дәлелденген.

Педагогикада проблемалық оқытуды ұйымдастыруда балалардың танымдық белсенділігін дамытудағы маңызы И. Я. Лернер, Л. П. Аристова, М.Данилов, М.ИМахмутов, Т.И.Шамова, балалардың танымдық белсенділігін жетілдірудің жеткілікті шартын оқу үрдісіне пайдалану Я.А.Коменский, П.И.Пидкасистый, Н.А.Половникова, Б.П.Есилов, Ю.К.Бабанский, М.Н.Скаткиннің еңбектерінде зерттелген.

Отандық ғалымдар Ж.А.Қараев, Т.С.Сабыров, Н.Д.Хмель, М.Ә. Құдайқұлов, А.Е.Әбілқасымова, С.С.Смаилов, Р.С.Омарова, А.С.Мустояпова, Ғ.Ө.Кариева, т.б. ғылыми еңбектерінде баланың танымдық белсенділігін арттыру, жеке дамуы, өзіндік жұмысы, өз бетімен білім алуы, білік, дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолдары қарастырылған.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. 1 Қазақстан Республикасының 2007ж.27 шілдедегі №319 «Білім туралы» Заңы (өзгертулер мен толықтырулар) https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_/history
2. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669#z12>
3. Әлімов А.Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. –Алматы, 2009-7
4. Айзенк Г.Дж. Узнай свой собственный коэффициент интеллекта. – М.: «Ай кью», 1996. – 160 с.
5. Аймухамбетова С.А. Интерактивные методы учебной деятельности/ Қазақстан жоғары мектебі 2010.№1(83).
6. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО да қолдану мәселелері. Оқу құралы, Алматы,2009 -328.
7. Абдулина Г. Интерактивті оқыту таным белсенділігінің қазіргі бағыты. – Ұлт тағылымы.2009. № 2, 17 б.
8. Бағиев Ш.М. Интерактивті әдістер өмірлік дағдыны қалыптастырудың тетігі Білім,2007.

9. Рысбаева А.Қ. Кульмышева Н.А., Исмаилова А.Т., Тұнғатова Н.Ә. Білім алушылардың танымдық әрекеті табысталған интерактивті оқыту арқылы қалыптастыру.
10. Темпл Ч., Стилл Дж., Мередит К. Бірлескен оқу. «Сыни ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту» жобасы үшін әзірленген алтыншы құрал.
11. Тойбазарова Н.А. Интерактивті оқыту .-Ақтөбе, 2006 – 148бет.
12. Сабыров Т. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы, 2008.
13. Нақыпова Г. Танымдық белсенділікті қалыптастырудың мәні. /Қазақстан мектебі, №10, 2009
14. Бодауова Б. Белсенділік – білімді қабылдау аспектісі. /Қазақстан мектебі. №9, 2009
15. Мұхамбетжанова А., Мұханбетчина А. Жеке тұлғаның танымдық белсенділігін қалыптастыру. //Бастауыш мектеп . №1, 2005
16. Меңжанова А. Танымдық белсенділік талаптары. //Бастауыш мектеп. №5, 2003
17. Қараев Ж. Танымдық белсенділік деңгейлері.// Қазақстан мектебі. №4,
18. Двulichанская Н. Н. «Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетенций»./Электронное научно-техническое издание «Наука и образование». – 2011. 5.
19. Омарова Р.С. Мектеп оқушыларының шығармашылық қызығушылығын қалыптастыру: теория және практикасы. Монография. -Ақтөбе, 2008.-399 б.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПИСЬМЕННОГО И УСТНОГО ПЕРЕВОДА

Макатова Айгерим Жангереевна, Карлгашев Манас Серикович, Бобоев Мухторджон Маруфджонович, Менглибаева Гулназ Жалгасбаевна, Совитова Асем Сериккызы

Бакалавриат, специальность: "Переводческое дело"

Казахско-Русский Международный университет, 030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52

В данной статье рассматривается Проблема прагматической адаптации. Она относится к одним из самых сложных и наименее разработанных аспектов перевода. При этом, являясь наиболее актуальным инструментом в работе современного переводчика.

Ключевые слова: Прагматические адаптации, преобразования, эквивалентность, трансформация, реципиент, коммуникативность, интенция, фоновые знания, прагматический потенциал текста, переводческие приемы, исходный язык (ИЯ), переводящий язык (ПЯ).

АУДАРМА МЕН АУДАРМАНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Макатова Айгерим Жангереевна, Карлгашев Манас Серикович, Бобоев Мухторджон Маруфджонович, Менглибаева Гулназ Жалгасбаевна, Совитова Асем Сериккызы

Бакалавриат, мамандығы: «Аударма ісі»

Қазақ-Орыс халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би көш., 52

Бұл мақалада прагматикалық бейімделу мәселесі қарастырылады. Бұл аударманың ең күрделі және аз дамыған аспектілерінің бірі. Сонымен қатар қазіргі аудармашы жұмысындағы ең өзекті құрал бола отырып.

Түйінді сөздер: Прагматикалық бейімделулер, трансформациялар, эквиваленттілік, трансформация, реципиент, коммуникативтілік, ниет, фондық білім, мәтіннің прагматикалық әлеуеті, аударма техникасы, бастапқы тіл (БТ), аударма тілі (АТ).

PRAGMATIC ASPECTS OF TRANSLATION AND INTERPRETATION

Aigerim Zhangereevna Makatova, Manas Serikovich Karlgashev, Mukhtorjon Marufjonovich Boboev, Gulnaz Zhalgasbaevna Menglibaeva, Asem Serikkyzy Sovitova

Bachelor's Degree, Major: "Translation Studies"

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, Aiteke Bi str. 52

This article deals with the problem of pragmatic adaptation. It belongs to one of the most complex and least developed aspects of translation. At the same time being the most important tool in the work of the modern translator.

Keywords: pragmatic adaptations, transformations, equivalence, transformation, recipient, communicativeness, intention, background knowledge, pragmatic potential of the text, translation techniques, source language (SL), the translating language (TL).

Проблема прагматической адаптации относится к одним из самых сложных и наименее разработанных аспектов перевода. При этом, являясь наиболее актуальным инструментом в работе современного переводчика. В данной статье мы будем опираться на работы отечественных и зарубежных ученых в различных областях лингвистики: В.Н.Комиссаров(в первую очередь), Л.С. Бархударов, А.Д.Швейцер, И.С.Алексеева, Т.А.Казакова, А.Паршин, А.Нойберт.

Понятие «прагматическая адаптация» в переводоведении

Всякий текст коммуникативен. Любой текст содержит информацию, некоторые сведения, передаваемые от Источника к Рецептору. Задача переводчика состоит в нахождении той интенции, т.е. уяснения намерения автора оригинала, в отношении языка перевода, которая будит в рецепторе эхо оригинала. «Информация» должна быть понятна рецептору. Воспринимая полученную информацию, рецептор тем самым вступает в определенные личностные отношения к тексту, называемые прагматическими отношениями. Такие отношения могут иметь различный характер. Они могут иметь преимущественно интеллектуальный характер, когда текст служит для рецептора лишь источником сведений о каких-то фактах и событиях, его лично не касающихся и не представляющих для него большого интереса. В то же время полученная информация может оказать на рецептора и более глубокое воздействие. Она может затронуть его чувства, вызвать определенные эмоции, побудить к каким-то действиям. Способность текста производить подобный коммуникативный эффект, называется *прагматическим аспектом* или *прагматическим потенциалом* текста. Рассматривая прагматический аспект, Л. С. Бархударов указывает на важность учета прагматического фактора. Учет данного фактора может выражаться в: *добавлении, опущении, замене, генерализации, конкретизации*. Опираясь на примеры Комиссарова, что указаны в его работе при разъяснении видов прагматических адаптаций, тем не менее, в отличии от В.Н.Комиссарова, Бархударов не называет их «прагматическими адаптациями». Он называет их «переводческими приемами».

Во время перевода, переводчик применяет прагматические адаптации исходного текста, то есть вносит некоторые поправки на определенные различия (социально-культурные, возрастные, психологические) между рецепторами переводного текста и текста оригинала. Но, прежде чем говорить о необходимости применения «прагматических адаптаций», следует разграничить два понятия, которые часто взаимозаменяются. Эти два понятия непосредственно связаны с преобразованием текста – прагматические адаптации и трансформации. Некоторые авторы приравнивают адаптации и трансформации, а также обобщают их такими словами как «преобразования» и «переводческие приемы»(Например, Л.С.Бархударов). На первый взгляд, казалось бы, функция у них одна и та же – преобразовать текст так, чтобы он был максимально понятен рецептору. Однако, трансформации в этом плане применяются с тем, чтобы текст перевода максимально точно передавал информацию исходного текста. Прагматические адаптации же, направлены на то, чтобы текст сообщения был прагматически адекватен и понятен рецептору перевода, который принадлежит к иному языковому коллективу, к иной культуре. Иными словами, применяя прагматические адаптации, переводчик учитывает именно тот факт – кому адресовано сообщение, его психологические и социально-культурные отличия.

В своей работе Л. С. Бархударов отождествляет(т.е. признает их одинаковыми) понятия «преобразования» и «переводческие трансформации». Все виды трансформаций он сводит к «четырем элементарным типам»: *перестановки; замены; добавления; опущения*. Далее более подробно рассматривает каждый из них. Данная классификация является приблизительной и условной, однако большинство лингвистов придерживаются именно ее.

И. С. Алексеева абсолютно солидарна с классификацией переводческих трансформаций Л. С. Бархударова, однако в качестве дополнительных комплексных преобразований, которые должны рассматриваться отдельно, выделяет: *антонимический перевод, компенсация и описательный перевод*. Т.А.Казакова в своей работе в главе «Виды преобразования при переводе» пишет о приемах, которые только при дальнейшем более подробном рассмотрении называет «трансформациями» (переводческими приемами). С точки зрения Т.А. Казаковой, существуют три основных группы приемов: *лексические, грамматические и стилистические*. Она классифицирует межъязыковые преобразования по принципу уровней языка. Соответственно, в группе Лексических приемов наиболее распространенными являются: *транслитерация/транскрипция, калькирование, семантическая модификация, описание, комментарий, смешанный перевод*. К Грамматическим приемам относятся такие преобразования как: *грамматическая замена, расширительный прием (распространение, добавление, присоединение и т.п.), функциональная замена, грамматические трансформации, антонимический перевод, нулевой перевод*. Стилистические приемы перевода употребляются при условии, когда стилистические отмеченные единицы текста оригинала служат объектом перевода. Такие приемы включают в себя: замена словесного состава, замена образа, замена тропа (или фигуры речи), изъятие переносного значения, дословный перевод (с комментариями или без). А.Паршин же, в свою очередь, разделяет понятия прагматических адаптаций и трансформаций более четко. Он пишет, что прагматическая адаптация текста выходит за рамки перевода. Здесь речь идет не о переводе-результате, а о переводе-процессе создания текста, который был бы коммуникативно равноценным оригиналу. Классификацию прагматических адаптаций автор не предлагает и ни на чью не опирается. А.Паршин называет трансформации переводческими (межъязыковыми) преобразованиями, «с помощью которых можно осуществить переход от единиц оригинала к единицам перевода в указанном смысле».

А.Д.Швейцер также занимался изучением прагматических адаптаций и прагматического аспекта в целом. Он считает необходимым «внесение определенных поправок на социально-культурные, психологические и иные различия между получателями оригинального и переводного текста». А.Д.Швейцер дает следующее определение: «Прагматическая адаптация – это преобразование исходного высказывания с учетом передачи его прагматического значения». На наш взгляд, данное определение недостаточно полное, так как самое главное – это добиться реакции со стороны рецептора, а об этом в определении ничего не сказано. Мы выяснили, что В. Н. Комиссаров больше всех уделил должное внимание вопросу прагматических адаптаций, по сравнению с другими лингвистами, и, один из немногих, кто подробно представил классификацию адаптаций, которую мы рассмотрим в следующем пункте. Именно этого автора мы и будем придерживаться в дальнейшем. В. Н. Комиссаров предлагает следующее определение: «Прагматическая адаптация перевода – изменения, вносимые в текст перевода с целью добиться необходимой реакции со стороны конкретного рецептора перевода» (как и говорилось выше). Следует отметить, что именно это определение чаще всего используется в работах других лингвистов.

Прагматические адаптации необходимы, так как в каждом языке мира есть названия предметов и явлений, а представители языковой общности имеют на них определенные ассоциации. И, если происходит так, что эти особые ассоциации не передаются или как-либо искажаются во время переводческого процесса, то прагматические потенциалы оригинала и переводного текста не будут совпадать даже при эквивалентном переводе. Переводчик непременно должен обладать определенными знаниями из области культуры и истории. Такие знания помогут ему верно передать смысл оригинала сообщения, интерпретировать

смысл исходного сообщения и адаптировать таким образом, чтобы получатель сообщения воспринял информацию, в соответствии со своими фоновыми знаниями.

Впервые важность данного элемента отметили переводчики Библии. Когда начались многочисленные миссионерские поездки по всему миру, для распространения Евангелия. И, однажды, встал вопрос: как перевести для жителей Сенегала, которые ни разу в жизни не видели снег? Как перевести восемнадцатый стих первой главы из книги Исайя из Библии: “though your sins are like scarlet, they shall be as white as snow”. Было произведено много попыток перевести словосочетание “as white as snow”. И, наконец, решение было найдено: «Белый, как оперенье белого лебедя». До сих пор этот случай является одним из самых ярких примеров, когда текст перевода был адаптирован к фоновым знаниям рецептора.

О подобных изменениях, вносимых переводчиком в переводной текст, с целью добиться необходимой реакции со стороны рецептора перевода, А.Нойберт, немецкий переводовед, пишет: «обязанность переводчика предпринимать такие “изменения”, чтобы получился текст Б, который ориентирует получателя руководства об эксплуатации машины, говорящего на переводимом языке(ПЯ) так же, как текст А – говорящего на исходном языке(ИЯ). В результате будут *пропуски, дополнения, перестановки, перенесение акцентов и т.д.*, которые, если их дословно перевести обратно, могут показаться говорящему на (ИЯ) коверканием, искажением, недопустимым добавлением, многословием, пропусками, изменением привычной классификации». Такая операция нужна для того, чтобы переводимый текст оказал то же самое прагматическое воздействие на получателя сообщения, какое в свою очередь исходный текст оказал на своего получателя. Речь идет не только об эмоциональном воздействии, а в большей степени об ясном понимании содержания передаваемого сообщения читателем. Это и есть главная задача переводчика. Таким образом, главная цель переводчика – достичь адекватного коммуникативного эффекта. Данное понятие обозначает максимально аналогичное воздействие на получателя сообщения, а без применения прагматических адаптаций, в большинстве случаев, это практически невозможно.

Список использованной литературы:

1. Бархударов 1975 с Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. М.: Международные отношения, 2008. Комиссаров 2016
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М.: Высшая школа, 2013. Комиссаров 2013
3. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. М.: ЭТС, 1999. Нойберт 1978 4. Нойберт А. Прагматические аспекты перевода// Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике: Сб. статей. М.: Международные отношения, 1978. Латышев 2008
5. Латышев Л.К. Технология перевода. М.: Академия, 2008.

АҚТӨБЕ ӨңІРІ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҚ ЭТИМОЛОГИЯ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мендіғали А., Муратова М., Ташенова Г., Кайрбай А.
«5B020500-Филология» мамандығының 4-курс студенттері

Умбеталина Зоя Бабрашовна
филология ғылымдарының кандидаты, ҚОХУ доценті
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көш., 52;

Мақалада топонимдердің халықтық этимологиясы және оның Ақтөбе өңірі топонимдеріндегі көріну ерекшеліктері қарастырылған.

Түйінді сөздер: жер-су атаулары, халықтық этимология, Ақтөбе өңірі топонимдері, географиялық нысан.

ОСОБЕННОСТИ НАРОДНОЙ ЭТИМОЛОГИИ ТОПОНИМОВ АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНА

Мендигали А., Муратова М., Ташенова Г., Кайрбай А.
Студенты 4 курса специальности «5B020500-Филология»

Умбеталина Зоя Бабрашовна
кандидат филологических наук, доцент КРМУ
Казахско-Русский Международный университет, 030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52

В статье рассмотрена народная этимология топонимов и особенности ее проявления в топонимах Актыубинской области.

Ключевые слова: топонимы, народная этимология, топонимы Актыубинской области, географический объект.

PECULIARITIES OF THE FOLK ETYMOLOGY OF THE TOPONIMES OF THE AKTOBE REGION

Mendigali A., Muratova M., Tashenova G., Kairbay A.
4th year students of the specialty «5B020500-Philology»

Umbetalina Zoya Babrashovna
candidate of philological sciences, associate professor of KRIU
Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, st. Aiteke bi, 52

The article considers the folk etymology of toponyms and the features of its manifestation in the toponyms of the Aktobe region.

Key words: toponyms, folk etymology, toponyms of the Aktobe region, geographical feature.

Кез келген жер-су атауларын зерттегенде, ең алдымен оның түпкі мәнін, шын мағынасын, шығу тегін анықтап алғымыз келеді, яғни этимологиясын анықтап алуды қажет деп есептейміз келеді. Алайда, көптеген топонимдерге байланысты халықтық этимология қалыптасқан, ол бойынша жергілікті жер-су атауларының түсініктемесі өте қарапайым,

кейде аңғал, кейде тіпті бастапқы мағынасына керегар да болып жатады. Олар ғылыми тілде халықтық (жалған) этимология деп аталады да, жергілікті халыққа түсініксіз географиялық атауларды сөздер арасындағы дыбыстық ұқсастықтан туындайтын және сөзді мағыналық ассоциациялар негізінде түсіндіруден тұратын жапылама тілдік құбылыс болып табылады және сөздің фонетикалық және оның морфологиялық өзгеруімен қатар жүреді. Мұндай түсініктемелер тарихи-географиялық жағдайлар мен тіл білімінің заңдылықтары ескерілмей жасалады. Бұл топонимнің мәнін қайта пайымдауға әкеледі. Яғни, халықтық этимологияны халықтың топонимикалық шығармашылығының бір үлгісі деп айтуымызға болады.

Түпкі мәніне келсек, халықтық этимология топонимдік трансформацияның бір түрі ретінде мағынаны қайта пайымдау болып табылады. Жер-су атауларының мән-мағынасын қайта пайымдау процесінің өзіне тән ерекшеліктері бар және кез келген сөз шығармашылығы сияқты ол да жер-су атауларын тарихи-географиялық және лингвистикалық зерттеу барысында назардан тыс қалмай, бірге қарастырылуы керек. Топонимдер туралы жергілікті аңыздар белгілі бір жер-су атауларының шығу тегін халық көзқарасы тұрғысынан түсіндіретін халықтық этимология туындысы, өнімі болып табылады.

Қай халықты алмайық, оның тұрмысы, болмысы, тарихы жермен байланысты. Жер-су атаулары халықтың басынан өткерген қандай да бір оқиғаның болу себебін, өткен жерін, қашан болғанын меңзеу арқылы тарихи дерек көздерінің сырын танып білуге көмектеседі, сондықтан да жер-су атаулары «жердің тілі» болумен қатар, халықтың өткенін баяндар «шежіре кітабы», «халық жады» да. Олай болса, халықтың басынан өткергендері оның ауызша, жазбаша әдебиетінде, ән-жырында көрініс тауып отыратын жер-су атауларында бейнеленіп, бұл топонимдер жергілікті жердің тарихи деректерінен мәлімет беретін ақпараттық қызмет те атқарады.

Өткен ғасырдың аяқ шегіне қарай жалқы есімдерді, жер-су атауларын тарихи-мәдени жағынан зерттеу нысаны етуші зерттеушілердің қатары көбейе түсті. Жер-су атаулары, жоғарыда айтқанымыздай, халықтың өткен тарихы мен таралу аймағынан, мәдени, сауда орталықтары мен ел тарихына қатысты оқиғалардан хабардар етеді.

Зерттеуіміздің нысаны болып отырған жер-су атауларын жақ-жақты қарастыруымызға, түрлі зерттеу әдістерінің көмегімен зерделеуімізге топонимдердің өзіндік ерекшелігі, шынайы құбылыстарды сипаттау мен атау қабілеттері зор ықпал етті.

Қазіргі лингвистиканың зерттеу нысанына ілігіп, өзекті мәселелері ретінде ерекшеленіп отырған бір тақырыбы - әлемнің топонимдік бейнесі. Жер-су атауларының тарихи-мәдени, этномәдени маңыздылығы айрықша.

Еліміздің, оның ішінде Ақтөбе өңірінің әрбір жер-су атауларына негіз болған және ұмыт болып бара жатқан топонимдік аңыздар, жергілікті халықтың топонимдік білімдері негізінде сол атаулардың уәжін анықтау, сонымен қатар осындай аңыздар мен түсінік, болжамдар, интерпретациялар арқылы халықтың қарапайым метатілдік санасын айшықтау осындай зерттеулердің қаншалықты маңызды екенін тағы бір мәрте дәлелдейді.

Республикамыз жаңа тарихи кезеңге аяқ басып, қайта түлеудің айрықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алуды міндеттеген «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты жолдауда: «Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады. Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес. Біз Тәуелсіздік кезеңінде бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқардық. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғырттық. 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттедік. Енді осының бәрінен де ауқымды және іргелі жұмыстарды бастағалы отырмыз», – деп көрсетіліп, біздің қоғамның және әрбір

қазақстандықтың санасын жаңғыртудың алты бағыты ұсынылып, алты міндетті жүзеге асыру алға тартылған болатын. Сол міндеттерінің бірі – «Туған жер» бағдарламасы. Бағдарламаның мақсаты: «Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс». Бұл жергілікті жер-су атауларын тілдік тұрғыдан зерттеудің практикалық, тәрбиелік, рухани, ұлттық және танымдық маңыздылығының өте жоғары екенін көрсетеді.

Жергілікті жер-су атауларының берілу себебін, ол атаулардың географиялық нысанмен байланысын анықтауға барлық дерлік метатілдік сана иелері тырысады. Бұл үдеріс көп жағдайда географиялық нысанмен тікелей қатынасқа түскенде, яғни сол аумақта болғанда, атауды бірінші рет естігенде немесе тақтайшадан оқығанда орын алады. Субъектінің топонимдік атау жайында білетін ақпаратын немесе оған қатысты өзге де ақпаратты меңгеруін анықтау мақсатында сауалнама жүргіздік.

Өлкеміздің *Ақтөбе, Ақшатау, Саралжынды, Мұғалжар, Ембі, Обалыкөл, Шалқар, Жаркөл, Қандыағаш, Ойыл* топонимдері бойынша сауалнама алынды. Жалпы алынған мәліметтерге сәйкес ең жоғары метамәтінге *Ақтөбе* топонимі ие болды, ал *Ақшатау, Жаркөл* атаулары ең төменгі көрсеткіш танытты. Ал *Қандыағаш* атауы бойынша «Естімедім» деген жауап болды. *Жаркөл, Саралжынды* топонимдері бойынша жауап берушілердің басым көпшілігі кестені жауапсыз қалдырған.

1) *топонимдерді сипаттау*: Атауларды сипаттау кезінде жауап берушілердің көпшілігі жастар арасындағы хит-әннің белгілі сөзі: *Ақтөбеде жоқ-жоқ* (АВ 22, Ақтөбе) қолданған, сауалнамаға қатысушылардың кейбіреулері Шалқар ауданының атауын Шалқар радиосының атауымен байланыстырған: *Шалқар радиосы* (АВ 22, Шалқар). Топонимдерді сипаттаған кезде, көбіне оларды омонимдес сөздермен берген: *Жарымай қалған көл* (АВ 13, Жаркөл); (АВ 22, Жаркөл), *Обал болған көл* (АВ 22, Обалыкөл); (АВ 21, Обалыкөл); немесе орыс тілінде берілген нұсқасын көрсеткен: *Беловатая гора* (АВ 17, Ақшатау); *Мугоджары* (АВ 17, Мұғалжар).

2) *деректер келтіру*. Атауларға дерек келтірген кезде жауап берушілер көбінесе елдімекеннің құрылу жылдарын, бұрынғы атауларын көрсеткен. Сондай метамәтіндерден ерекшеленгендері мыналар: *Ақтөбе жері негізінен «табын» руынан шыққандар осы аймақта өмір сүрген* (АВ 09); *Ойыл сөзі моңғолдың «Уйл» сөзінен шықты деген дерек бар. «Уйл» сөзімірім деген сөз. Кейінірек «Ойыл» сөзіне өзгеріп кеткен* (АВ 09);

3) *атауларға байланысты аңыздар келтіру*. Жергілікті бұқара халық арасында жер-су атауларының тарихы да, адам сенгісіз оқиғалар да аңыз түрінде сақталған. Мәселен: *Аңызға байланысты көлді жарып тұратын жарлар бар шығар* (АВ 03, Жаркөл); *Жайықтағы өзен. Аңызға байланысты. Өзен, бәлкім, ойық шығар* (АВ 03, Ойыл); *Менің ойымша белгілі бір аңызға байланысты қойылған атау. Саралжынды!!!* (АВ 01, Саралжынды); *Аңызға байланысты қойылған Шығыс Каспийдегі өзен* (АВ 03, Саралжынды); *Аңызға байланысты шыққан болар. Бірақ қандай екенін білмеймін* (АВ 03, Ембі).

4) *берілген атауларға байланысты логикалық болжам*. Атауды өзінің географиялық нысанымен байланыста талқылау логикалық болжамға әкеледі, мысалы: *Ойылдың жері ойық-ойық, мүмкін содан болар* (АВ 29, Ойыл); немесе өзге атаулармен байланыстыру: *Сарылжын, қорғалжын деген секілді бір шөп түрлері секілді* (АВ15, Саралжынды).

Өмірде орын алған салт-дәстүр, наным-сенімдерге негізделіп, қалыптасқан менталитетке сәйкес атауларды сипаттау да логикалық болжамға жатады: *Менің ойымша, бұл жерде жиі сәтсіз жағдайлар боп тұрған, соны келтіру ниетімен «Обалы» сөзін қосып айтқан* (АВ 02, Обалыкөл); *Атаудың шығу тарихын, аңызын білмеймін. Бірақ, өз пікірімше,*

бір кезеңде осы суда көп адам, жануар батып өлген болар (АВ 29, Обалыкөл); Қызыл жапырақты ағаштар немесе тарих бойында өзіне көп қан, соғыс жүктеген талды мекен (АВ 20, Қандыағаш); Менің ойымша, өзен бұрын болмаған. Содан кейін жер қыртыстарының арасынан жар пайда болған. Сол жар бойында өзен пайда болған (АВ 02, Жаркөл).

5) лингвистикалық болжам. Атауды тілдік заңдылықтар тұрғысынан қарап талдау лингвистикалық болжамға әкеледі: *Менің ойымша, грамматикасы дұрыс емес* (АВ 01, Қандыағаш); *Көл атауы, көлге қатысты анықтаушы сын есімдер ретінде «айдын», «шалқар» сөздері көптеп қолданылады айдын көл, шалқар көл, т.б.* (АВ 06, Шалқар); *Бұл фонетикалық өзгеріске ұшыраған ат деп ойлаймын. «Сары ақ жығылды» деп ойлаймын* (АВ 02, Саралжынды);

б) *эпонимдік теңеу*. Саралжынды топониміне қатысты эпоним кісі есімі мен «жынды» сөзінің тіркесуіне теңеген жауаптар кездеседі: *Сарал атты жынды өмір сүрген өзен шығар* (АВ 07); *Сара деген жынды қыз өмір сүрген шығар* (АВ 22). Ал Шалқар атауын өмірде болған ақынға теңеген: *Ертеде осы маңда атақты бір ақын шыққан. Аты Шалқар болған. Сондықтан сол елді Шалқар деп атап кеткен* (АВ 05).

7) *дыбыстық ұқсату*. Дыбыстық ұқсатуда Обалыкөл атауын «обал болу» тіркесімен байланыстырып : *Обал сөзін обал болмасын деп қойған екен деп ойлаймын* (АВ 03); (АВ 04); (АВ 05); (АВ 07); (АВ 13); (АВ 20); (АВ 21); (АВ 22); (АВ 29) десе; кейбіреулері бұл атауды «оба» деген аурумен байланыстырады: *Оба деген ауру бар соған байланысты көл жанындағы тұрғындар обамен ауырған шығар* (АВ 04); (АВ 25); (АВ 28); және аударған: *Светлинские озера* (АВ 17). Жарлы көлін «жарымаған» сөзімен: *Жарымаған көл* (АВ 22); (АВ 07); (АВ 13); (АВ 14); және «жар болу» етістігімен келтірген: *Жар болған көл* (АВ 21). Саралжынды гидронимін «Сары ақ жығылды» (АВ 02); *өсімдік атауы* (АВ 04); (АВ 14); (АВ 15); *сарқылған* (АВ 06); *жынды* (АВ 13); (АВ 21); (АВ 07) сөздерімен берген.

8) *этнонимдік теңеу*. Этнонимге қатысты бір ғана болжам берілген: *Мұғал жары дегенді білдіретін шығар, мұғал сөзі мағынасы жойылған сөз немесе тайпа не ру атауы болуы мүмкін* (АВ 18, Мұғалжар).

Жалпы алғанда, Ақтөбе облысы атауларына сипаттау мен логикалық болжам жасау әрекеттері тән. Бұл облыс атауларының жалпы халыққа танылуы жайынан хабар беріп қана қоймай, атаулар жайлы ақпараттың қарапайым метатілдік сана бейнесінде қалыптасуын аңғартады. Қазақ тілінің топонимика саласы жекелеген аймақтардың жер-су аттарын зерттеу кезеңін аяқтап, терең теориялық немесе жалпы Қазақстандық ауқымды мәселелерді қарастыруды қолға алды. Қазіргі кезеңдегі кешенді зерттеу жұмыстарына топонимикалық атлас жасау, жер-су аттарының этимологиялық сөздігін құрастыру, лингвистикалық тұрғыдан талдау, қазақ топонимдерінің типтік ерекшеліктерін анықтау секілді көлемді істер жатады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындыласақ, Ақтөбе өңірінің топонимдерін қайта пайымдау қисынға келетіні, келмейтіні бар, алайда қызықты аңыз-әңгімелерге толы. Мұндай аңыздарды жинақтап, жүйелеу фольклоршы-этнограф мамандарының міндеті, әйтсе де кей жағдайларда халықтық этимология топонимдердің бастапқы мағынасын ұсына алады, осыны ескеруіміз керек. Топонимистер көбінесе бұл қатардағы аңыз-әңгімелердің ғылыми негіздемесінің жоқтығын ескеріп, оларға өте сақтықпен қарайды және жер-су атауларын зерттеуде оларды негізге алып, қарастыра бермейді. Дегенмен, осы айтылғандардың барлығынан мынадай қорытынды жасауға болады: жергілікті топонимдердің шынайы, дәл мағынасын анықтау мақсатындағы зерттеу жұмыстарын жүргізгенде халықтық этимологияны да назардан тыс қалдырмауымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Пангереев А.Ш. Жер-су атаулары және ұлттық руханият. Монография.- Ақтөбе: «Жұбанов университеті» баспасы, 2018. – 314 б.
2. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013 – 432 б.
3. Борибаева Г.А. Қарапайым метатілдік сана бейнесіндегі топонимдік рефлексия. Монография. – Алматы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2018. – 323 б.
4. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингво-концептологиялық негіздері. Алматы: «Арыс», 2007. – 280 б.
5. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттарының сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1987. – 256 б.

АҚТӨБЕ ӨңІРІ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мендіғали А., Муратова М., Ташенова Г., Кайрбай А.
«5B020500-Филология» мамандығының 4-курс студенттері

Умбеталина Зоя Бабрашовна
филология ғылымдарының кандидаты, ҚОХУ доценті
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көш., 52;

Жер-су атаулары жайдан-жай пайда бола салмайды, оны сол жердің жергілікті халқы береді, сондықтан топонимдер сол жердің өткен тарихы, жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігі, табиғат жағдайы мен атау нысандарының ерекшеліктері туралы белгілі бір ақпарат береді. Бұл нысандарды зерттей отырып, жер-су атауларының беретін лексикалық мағыналары туралы, олардың пайда болу және даму тарихынан мол деректер ала аламыз.

Мақала Ақтөбе өңірінің жер-су атауларын зерттеп, олардың топонимжасамдық, лингвистикалық ерекшеліктерін сипаттауға арналған.

Түйінді сөздер: сөзжасам ережелері, лингвистикалық ерекшеліктер, топоморфема, топонимжасам, оронимдер, гидронимдер, жер-су атаулары.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТОПОНИМОВ АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНА

Мендигали А., Муратова М., Ташенова Г., Кайрбай А.
Студенты 4 курса специальности «5B020500-Филология»

Умбеталина Зоя Бабрашовна
кандидат филологических наук, доцент КРМУ
Казахско-Русский Международный университет, 030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52;

Топонимы возникают не просто так, их даёт народ, проживающий в данной местности, поэтому они несут определённую информацию, связанную с историей и бытом людей, природными условиями, особенностями того или иного объекта. Изучая топонимы, мы сможем узнать их лексические значения, историю их появления и развития.

Статья посвящена изучению, описанию топонимобразовательных и лингвистических особенностей топонимов Актюбинского региона.

Ключевые слова: правила словообразования, лингвистические особенности, топоморфема, топонимобразование, оронимы, гидронимы, топонимы.

THE NATURE OF PSYCHOLOGISM IN FICTION

Mendigali A., Muratova M., Tashenova G., Kairbay A.
4th year students of the specialty "5B020500-Philology"

Umbetalina Zoya Babrashovna
candidate of philological sciences, associate professor of KRIU
Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, st. Aiteke bi, 52;

Toponyms do not arise just like that, they are given by the people living in a given area, therefore they carry certain information related to the history and life of people, natural conditions,

features of an object. By studying toponyms, we can learn their lexical meanings, the history of their appearance and development.

The article is devoted to the study, description of the toponym-forming and linguistic features of the toponyms of the Aktobe region.

Key words: word formation rules, linguistic features, topomorpheme, toponym formation, ornonyms, hydronyms, toponyms.

Ақтөбе облысы аумағының жер-су атаулары отандық ғылымның күрделі және қызықты мәселелерінің бірі ретінде енді ғана ғылыми зерттеулердің зерттеу нысаны болып келе жатыр. Өңірдің жер-су атауларына жан-жақты ізденістер жүргізу өлке тарихына, оның жер-атауларының шығу тәркіне этимологиялық, лингвистикалық зерттеу жүргізу бір жағынан, кейінгі ұрпақ алдындағы парызды өтеу әрі осы өлкенің перзенті ретіндегі борышты адал атқару болса, екінші жағынан, бұл бағыттағы терең ізденістер ғылыми маңызы бар көптеген күрделі міндеттерді шешуге ықпал етеді.

Ақтөбе облысы жер көлемі жағынан Қазақстан бойынша екінші орында тұрған Қазақстанның Батыс өлкесінің, кеңірек алып қарасақ, Арал-Каспий өңірі аумағының маңызды ірі облыстарының бірі болып табылады. Бұл – Еуропа мен Азия континенттерінің ортасында тұрған дәліз, оларды белгілі бір дәрежеде жалғастыратын, түйісетін жер.

Ақтөбе облысының жер бедері соншалықты сан алуан: бұл жерде тау, үстірт, жота, шоқылар да, өзен, сай, көл, бұлақтар да аз емес. Ірілі-ұсақты елдімекендер, қоныстар, жайылымдар да жетерлік. Өлке аумағындағы жер-су атаулары құрылымы, мағынасы, жасалу жолдары, этимологиясы жағынан да әр түрлі. Жер-судың сан атаулары саяси-элеуметтік жағдайлардың әсерінен және қоғам дамуының түрлі кезеңдеріне сәйкес солармен бірге түрлі өзгерістерге ұшырап келеді.

Жер-суды, елдімекендерді белгілі бір сөзбен, ұғыммен атап, ат беру халық шығармашылығының бір үлгісі іспетті. Сайын далада еркін жүріп, өлке табиғатының өзіндік ерекшеліктерін жете білген бабаларымыз әр атауды жер-су мен елдімекеннің өзіндік сипатын, жер жағдайынан, оның өткен тарихынан, халықтық таным-түсінігінен дерек, ақпарат берер белгі ретінде пайдаланды. Сондықтан да атауы сол жердің белгілі бір ерекшелігіне орай қойылған топонимдер - шынында да, сол жердің не сол төңіректің жер рельефі, флорасы мен фаунасы, табиғи қазынасы, халықтың өткені туралы ақпарат беретін таптырмас құралы, халық жадының өшпес ізі.

Үздіксіз өзгеріп жатырғанымен, тарихи жер-су атауларынан ұлттық, тілдік ерекшеліктерді айқын көруге болады. Халықтық сипаттағы жер-су атаулары жас ұрпақтың отаншыл, елжанды, ұлтжанды болып өсуіне де тигізетін ықпалы зор, ұлттық сананы жаңғыртуға, оятуға, рухани және мәдени тамырдан нәр алуға септігін тигізер факторлардың бірі. Қазіргі қоғамымызда осы мақсатта жер-су атауларын бұрынғы қазақы қалпына келтіру, яғни бұрынғы тарихи-географиялық атауын қалпына келтіру, жер-су атауларын, топонимдерді ғылыми ізденіс нысанына айналдыру басты мәселелердің біріне айналып отыр. Топонимдерді зерттеудің қазіргі тіл білімі, тарих және география ғылыми салалары үшін ғылыми және теориялық, сондай-ақ қолданбалы маңызы айтарлықтай.

Жер-су атаулары бір күнде пайда болған жоқ, олар бір тарихи кезеңнің де жемісі емес, бірнеше ғасырдың, бірнеше дәуірдің жемісі. топонимдер халықтың тарихынан, өмір сүру салтынан, тыныс-тіршілігінен, шаруашылық саласынан, қоршаған ортасының табиғат ерекшеліктерінен мол дерек береді дейтініміз де сондықтан. Әрбір жер-су атауының өзіндік тарихы терең, сондай-ақ мағыналық аясы кең.

Ақтөбе облысы аумағындағы жер-су атауларының лингвистикалық ерекшеліктерін сөз еткенде басты назарға алатынымыз мынау: өңірдегі жер-су атаулары, құрама топонимдердің бәрі де тіліміздегі сөзжасамдық заңдылықтарға бағынады және соның

негізінде сөзжасам әдіс-тәсілдері арқылы жүзеге асады. Тіліміздегі сөзжасам заңдылығынсыз ешқандай жаңа сөз жасалмайды, дәл осылайша жер-су атаулары да, тіл біліміндегі сөзжасам ережелеріне сәйкес құралып, жасалады. Тілдегі сөздік қорды жаңа атау, жаңа ұғыммен толықтыратын негізгі тілдік құбылыс сөзжасам екені белгілі, алайда бұл тілдік құбылыстан басқа тілден тыс сыртқы факторлар да бар, мәселен, жаңа ұғымның, түсініктің пайда болуы, жаңа бір нәрсенің жаңадан пайда болып, дүниеге келуі, осыған сәйкес оған атау, ат беру. Бұл сыртқы факторлар тілмен бейнеленіп, тілдің ой, санамен, ұғыммен байланысының көрсеткіші қызметін атқарады. Бұл жерде әңгіме сыртқы факторлардың бірі жер-суға, елді мекендерге ат беруде болып отыр. Қазақ тіліндегі сөзжасамның ерекшеліктері егжей-тегжейлі зерттеген Н.Оралбай және Ж.Балтабаева, К.Құрманәлиев сынды көрнекті ғалымдар: «Тілдің сөзжасамдық заңдылықтары, әдіс-тәсілдері көне замандардан бері қолданылып, дамып, іріктеліп, түрлі өзгерістерді басынан өткізіп, қазіргі қалыпқа түсіп, әбден қалыптасқан. Тілде жаңа сөз кездейсоқ, қалай болса солай жасала бермейді. Ол тілде қалыптасқан заңдылықтар арқылы жүзеге асады» - деген тұжырым жасайды [1, 4 б.].

Қазақ тіліндегі -лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті сөз тудырушы жұрнағын топонимжасамға белсене қатысатын ең өнімді топоморфема деп айтуымызға болады. Бұл Ақтөбе өңіріне қатысты жер-су атауларынан да мол көрініс береді. Мәселен, *Құрайлы, Миялы, Қияқты, Қоғалы, Жиделі т.б.*

Ақтөбе аумағы - еліміздің өзге өңірлері сияқты жылдың төрт мезгілін де бірінен соң бірін өз ерекшеліктеріне сәйкес түгел анық өткеретін аймақ. Жер-су атауларында жыл мезгілдерінің өзгерістеріне сай табиғат құбылыстары ерекшеліктерінің орын алуы топонимдердегі халықтың атаулардың бір қыры болып табылады. *Мұзбел* (Мұғалжар ауд. тау атауы), *Желдісай* (Әйтеке би ауд. сай атауы), *Желқұм* (төбе, Шалқар ауд. төбе атауы), *Суықтөбе, Суықбеттау* (Ырғыз ауд. тау атауы), *Желөткен* (Алға ауд. қоныс атауы) атауларын табиғат құбылыстарына байланысты қалыптасқан жергілікті халықтық атаулар ретінде танимыз. Құрамында тау сөзі кездесетін жер-су атауларының өзге аймақтардан айырмашылығы жергілікті атаулардағы тау әрдайым айта қоярлықтай биіктікті көрсете бермейді, негізінен жер бедеріндегі ерекшеліктерді төбе, шоқы, қыр, қыраттармен салыстырмалы түрде ажырату үшін қолданылған.

Топонимдердің құрамына енетін апеллятивтер аталушы нысанның табиғи ерекшеліктерін (жер бедері, өсімдіктер, топырақ т.б.) білдіреді. Ақтөбе облысының географиялық атауларының мемлекеттік каталогын негізге отырып, саз, құм, ақ, бор, шағыл сөздерінің топонимжасам белсенділігі жоғары екенін байқадық. 141 атауды құрайтын бұл топонимдер негізінен бор шөгінділерін сипаттайтын тау жыныстары бар аумаққа тән. Бұлардың басым көпшілігі жер үсті қабатындағы нысандардың, нақтысы, таудың, қыраттың, шоқының атаулары болса, 11% - ойконимдер, яғни елді мекен атауларын құрайды. Солардың ішінде саз сөзімен – 8%, ақ, бор сөзімен - %, құм сөзімен - % ойконимдер жасалған: Боржер, Ақтас, Ақтау, Құмсай, Ақшат, Сазды т.б.

Өңір аумағындағы топонимдер қатарынан ең көп кездесетіні оронимдер мен гидронимдер екенін аңғардық: олар облыс аумағындағы жер-су атауларының жетпіс пайыздайын құрайды. Тағы бір ерекшелік, көптеген күрделі жер-су атаулары халықтың байырғы көл, өзен, су, тау сөздерімен бірігу арқылы жасалған. Облысқа қарасты Ырғыз ауданындағы *Шөмішкөл, Байтақкөл, Тайпақкөл, Құмкөл, Қармақкөл, Алабұзакөл* (Ырғыз ауд.) және *Бөкенкөл, Айыркөл, Қызылкөл, Қамыстыкөл* т.б. құрамында көл сөзі бар су көздерінің халықтық атаулары негізінен оның күнделікті тіршілікте шаруашылық жүргізудегі маңызын, пішінін, ауданын, су құрамын ескере отырып берілгенін байқатады. Жергілікті су көздерінің халықтық атауларының бірқатары *құдық, шыңырау, қауға* сөздерінің қатысуымен жасалған, бұл алдымен, олардың халық шаруашылығындағы маңызынан хабар береді, екінші жағынан, бұл атаулардың жер асты суларына қатыстылығын

аңғартса керек. Бұндай топонимдер облыстағы әр аудан аумағында кейде бір емес, сан мәрте қайталанып келеді. Мәселен, *Қосқұдық* (15 рет), *Қарақұдық* (63 рет), *Сайқұдық* (30 рет), *Көлқұдық* (26 рет), *Сорқұдық* (23 рет), *Қауғалы*, *Басшыңырау*, *Шыңырау*, *Шыңырауқұдық*, т.б. Ал *Сорқұдық*, *Дөңгелексор соры*, *Доңызтау соры*, *Қосбұлақ соры*, *Алтайсор соры* сияқты гидронимдер еліміздің осы аймағының үлкен бөлігінің топырақ жамылғысының ерекшелігін, яғни өсімдіктер өспейтін не өте аз өсетін шөлейт, сортаң жерлерді сипаттаудан пайда болған атаулар екені анық.

Біршама жер-су атауларда жергілікті жердің табиғат ерекшелігі мен жан-жануарлар дүниесін мәлім ететін *қарағай*, *тораңғы*, *арша*, *қызылқайың*, *қандыағаш*, т.б. ағаш атауларын да, *құллан*, *қабан*, *сайғақ*, *құндыз*, т.б. жануарлар атауларын да көптеп кездестіруге болады: *Шеңгелдіқұдық*, *Тораңғылқұдық*, *Қарағайлы*, *Қандыағаш немесе Түлкібас*, *Борсықсай* *Қасқырсай* *Қояншоқы* *Қоянбұлақ* т.б.

Ақтөбе өңірі пайдалы қазбаларға кенде емес аймақ болғандықтан, мұндағы жер-су атауларының бірқатары пайдалы қазбаларды сипаттауы табиғи нәрсе. Бұл аймақта мұнай, никель, мыс, хром, алтын, фосфориттер, гипс, құм-қиыршық тастары, қоңыр көмір, т.б. өндірілетіні белгілі. Осы жерде айтпағымыз, кен байлықтарына қатысты қалыптасқан топонимдерді үш топқа бөліп қарау орын алған: біріншісі, қазба байлығын нақты атап көрсететін немесе оның синонимін беретін атаулар; екінші топқа пайдалы қазбаларды жанама түрде көрсететін топонимдер; үшінші топқа топоним атауындағы сөздердің шығу тегі ешбір қазба байлығына қатысы жоқ топонимдер. Облыс аумағындағы *Кенқияқ*, *Мысқазған* топонимдері тура кен байлығын нұсқап, нақты атап сипаттайтын атаулар ретінде белгілі. *Кенқияқ* топонимі сол жерде өндірілетін мұнай кенішіне байланысты пайда болса, *Мысқазған* атауы Шалқар ауданындағы бұлақ атауы ретінде сақталған. Сол бұлақтың оңтүстігіне қарай 3 шақырым жерде осы аттас ежелгі мыс кеніші болғанын, бұл кеніштен ірі көлемдегі мыс рудасынның өндірілгенін өлке аумағындағы қазба жұмыстары дәлелдеген. *Мыңшұқыр*, *Шұқыр*, *Шұқыртау*, *Шұқыроба* атаулары хромит кен орындарын сипаттаса, *Хромтау*, *Никельтау* атаулары хром, никель кен байлықтарын өндірумен байланыстырылатын топонимдер қатарына жатады. Облыс аумағындағы кен орындарынан ақпарат берер топонимдер қатарына *Бақыртау*, *Жақсымай*, *Көктау* атауларын да қосар едік.

Өңірдегі жер-су атауларының енді бірқатары этноним мен анротопонимдерден жасалған топонимдер.

Қорыта келгенде, әр өңір аумағындағы жер-су атауларын тілдік ерекшеліктері жағынан қарастырып зерттеу сол өңірде тіршілік етіп, ұрпақ өсірген жергілікті халықтың тарихы, айналысқан кәсібі, сол төңіректің жер бедері, топырағы, өсімдіктер және жануарлар әлемі, шаруашылығы, қазба байлығы, табиғаты жайында дәлелді, нақты, айқын ақпарат береді, жалпы туған жерді тануға бағытталған ғылыми-практикалық және қолданбалы маңызы зор ғылыми негізді қорытынды жасауға мүмкіндік тудырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Балақаев М., Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 365 б.
2. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: Арыс, 2002. – 330 б.
3. Нұрмағанбетұлы Ә. Жер-судың аты - халықтың хаты. – Алматы, 1994.
4. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы, 1985.
5. Ақтөбе облысының топонимикалық кеңістігі. – Ақтөбе, 2007.

**«СЫНИ ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ
СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ»**

Муханбетова Ж.Б., Абылова А. С., Абылова А.Ж., Кеңесбай І.А., Коспанова Г.К.
*6B01311 - «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының
3 курс (3жылдық) студенттері*

Давлеткалиева Е.С.

*Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының сыни ойлау технологиясы арқылы оқушылардың белсенділігін арттыру әдістермен сыни ойлау қабілеттерін қалыптастыру және дамыту мәселесі қарастырылған.

Түйін сөздер: сыни ойлау технологиясы, интерактивті технология, интербелсенді әдіс, топтық әдіс, тренинг, математикалық есеп

**«ПОВЫШЕНИЕ АКТИВНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПОСРЕДСТВОМ
ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ»**

Муханбетова Ж.Б., Абылова А. С., Абылова А.Ж., Кеңесбай І.А., Коспанова Г.К.
Студенты 3 курса (3 год) по ОП 6B01311 – «Педагогика и методика начального обучения»

Давлеткалиева Е.С.

*Кандидат педагогических наук, доцент
Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52*

В статье рассматривается проблема формирования и развития критического мышления младших школьников методами повышения активности учащихся через технологию критического мышления.

Ключевые слова: технология критического мышления, интерактивная технология, интерактивный метод, групповой метод, тренинг, математическая задача

**«INCREASING THE ACTIVITY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH THE
TECHNOLOGY OF CRITICAL THINKING»**

Mukhanbetova Zh.B. Abylova A. S. Abylova A.J., Kangaroo.A. Kospanova G.K.
3rd year students (year 3) on OP 6B01311 – "Pedagogy and methodology of primary education"

Davletkalieva E.S.

*Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52*

The article considers the problem of formation and development of critical thinking skills by methods of increasing the activity of students through the technology of critical thinking of Primary School students.

Keywords: critical thinking technology, interactive technology, interactive method, group method, training, mathematical problem

Инновациялық тәсіл оқу процесіне – тіршілік және әрекет етудің даму динамикасы ерекшелігіне, дистанциялық оқудың өзгешелігіне және жеке тұлғалардың, қоғамның және мемлекеттің талаптары мен әлеуметтік пайдалы білім алуына, сеніміне, мінез-құлықтың сапасы мен өзгешелігіне, тәлім тәжірибесі мен қатынасына негізделген жаңалық енгізуге бағыттайды [1].

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны емес, оның даму процесін басқару қажеттігі айқындалып отыр. Ал бұл, педагог жұмысындағы артықшылық жанама педагогикалық ықпал жасауға берілетіндігін білдіреді: тікелей жасалатын әдістерден, лозунгтардан және үндеулерден бас тартылады, артық дидактизмнен, ғибаратты сарыннан желуді; оның есесіне бірінші орынға қарым-қатынас жасаудың сұхбаттық әдістерін, шындықты бірлесіп іздеуді, сан алуан шығармашылық әрекетті тәрбиелеуші шарттарды жасау арқылы дамытуды білдіреді. Негізгі әдістемелік инновациялар бүгінгі таңда оқытудың интерактивті әдістерін қолданумен байланысты. «Интерактив» сөзі бізге ағылшын тілінің «interact» деген сөзінен келген. «Inter»- бұл «өзара», «act» - әрекет ету дегенді білдіреді.

Интерактивті сөзі - өзара әрекет ету бейімділігін білдіреді немесе әңгімелесу, әлде кіммен (адаммен) не болмаса әлде немен (мысалы, компьютермен) сұхбаттасу режимінде болады. Демек, интерактивті оқыту – бұл, ең алдымен, сұхбаттасып оқыту, оның барысында оқытушы мен оқушының өзара әрекет етуі жүзеге асырылады.

Бұл өзара әрекеттестіктің ерекшелігі мыналардан тұрады:

- білім субъектілерінің бір мағыналық кеңістікке келуі;
- күрделі мәселелер өрісінде шешілетін тапсырмаларды бірігіп көтеру, яғни бірыңғай шығармашылық кеңістікке қосылу.

Интербелсенді оқытудың мәні мынада, оқу процесі іс жүзінде барлық оқушы таным үрдісіне тартылатындай болып ұйымдастырылуы тиіс, олардыңосыған байланысты не біледі, нені ойлайды түсінуге және рефлекстеуге мүмкіндігі болуы тиіс. Таным процесінде оқушылардың біріккен іс-әрекеті, әркім өзінің жеке-дара үлесін қосатын, оқу материалдарын меңгеруді білдіреді, білімдерін, идеяларын, іс-әрекет тәсілдерін алмасу жүргізіледі. Және де бұл мейірімділік пен өзара бір-біріне қолдау көрсету аясында болады, ол тек қана жаңа білім алуға мүмкіндік беріп қоймайды, таным әрекетінің өзінде дамытады, оны қызметтестік пен кооперацияның әлде қайда жоғары нысандарына ауыстырады. Сондай-ақ, интербелсенді әдістердің мәндік

ерекшелігі, сипаттамасы – бұл субъектілердің өзара әрекеттестігінің бір бағыттағы белсенділігінің жоғарылығы, қатысушылардың өзара әрекеттестігі, эмоционалдық, рухани бірігуі [2].

Қытайдың бір нақыл сөзінде: «Маған айтшы – мен ұмытып қаламын; маған көрсетші – менің есімде қалады; өзіме істетші – мен сонда түсінемін» делінген. Осы сөздерден интерактивті оқытудың мәні өз көрінісін табады.

Интербелсенді әдістерді пайдалану кезінде оқушылар түсіну процесіне толық қанды қатысушылар болады, оның тәжірибесі оқу танымының негізгі қайнар көзі қызметін атқарады. Оқытушы дайын білімді бермейді, бірақ оқушыларды өз бетімен ізденуге үйретеді. Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интербелсенді оқытуда оқытушы мен оқушының өзара әрекеттестігі ауысады: педагогтың белсенділігі оқушының белсенділігіне орын береді, ал педагогтың тапсырмалары олардың инициативасы үшін жағдай жасаушы болады.

Педагог өзі арқылы оқу ақпаратын жіберетін, өзіне тән фильтр рөлінен бас тартады, және жұмыста ақпарат көздерінің біреуінен көмекші рөлін атқарады. Интербелсенді оқыту интенсивті оқытуда да кеңінен қолданылады. Бұл әдістерді игеру және қолдану үшін,

оқытушыға топтық өзара әрекеттердің әр түрлі әдістемелерін білу қажет. Интербелсенді оқыту өзара түсінікті, өзараәрекеттестікті, өзара байытуды қамтамасыз етеді. Интербелсенді әдістер ешқандай жағдайда да дәрістік материалдардың орнын ауыстырмайды, бірақ оны жақсы меңгеруге септігін тигізеді, және ең маңыздысы: пікірді, қатынастарды, мінез-құлық машығын қалыптастырады [3,4].

Интербелсенді оқыту әдістеріне білім алу және оны дамыту процесіне белсенді ат салысуға тарту жатады: 1 Кестеде интербелсенді оқытудың әдістері көрсетілген.

1 Кесте. Интербелсенді оқыту әдітері

«Ми штурмы» (шабуыл)	Шағын-лекциялар
Топтардағы жұмыс	Бақылау парағы немесе сынақ
Рөлдік ойын	Ойын жаттығулары
Жобаны әзірлеу	Жағдайлық тапсырмаларды
Сапаршыны (визитерді) шақыру	Сарапшы топтарының пікірсайыстары
Сұхбаттар	Сахналау
Жағдайдан жеңілу	Оқушының рөліне ену
Сюжеттік суреттерді талқылау	Сұрақ – Квиз (бақылау) және т. б.

Интербелсенді әдіске, сондай-ақ, әр түрлі көмекші құралдарды пайдалана отырып: тақта, кітаптар, бейне материалдар, слайдылар, флипчарттар, постерлер, компьютерлер және т.т. таныстырулар жатады. Сонымен қатар, оқу процесіне топтық пікірсайыстар, жазбаша мазмұндамалар және шығармалар, сұхбаттар, жастарды «тең – теңімен» қағидаты бойынша құрдастарымен жұмыс істеуге оқыту, бейнефильмдер мен бейнесюжеттерді қарап шығып талқылау, әртүрлі науқандар мен акцияларды өткізу.

«Ми шабуылы», «ми штурмы» («дельфи» әдісі) – бұл әдіс, берілген сұраққа кез-келген оқушы жауап бере алатын әдіс. Маңыздысы айтылған көзқарасқа бірден баға қоймау керек, барлығын қабылдау қажет және әрқайсысының пікірін тақтаға немесе парақ қағазға жазған дұрыс. Қатысушылар олардан негіздеме немесе сұраққа түсініктеме талап етілмейтінін түсінулері керек.

«Ми шабуылы» хабарландыруды анықтау керек болғанда және/немесе қатысушылардың белгілі сұраққа қатынасы кезінде қолданылады. Жұмыстың бұл нысанын кері байланыс алу үшін қолдануға болады.

Өткізу алгоритмі:

- қатысушыларға талқылау үшін белгілі бір тақырып немесе сұрақ беру;
- осы мәселе бойынша өзінің ойын айтуға ұсыныс жасау;
- айтылғандардың барлығын жазу (олардың бәрін қарсылықсыз қабылдау керек).

Егер сізге ол түсініксіз болатын болса, айтылғандарды қайталап анықтауға жол беріледі (кез-келген жағдайда идея қатысушының аузынан қалай шыкса, солай жазылады).

- барлық идеялар мен талқылаулар айтылып біткеннен кейін, берілген тапсырма қандай болғанын қайталау керек, және қатысушылардың сөзінен сізге жазып алдыңыз соның барлығын тізіп шығу керек;

- қатысушылардан, олардың пікірі бойынша алынған нәтижеден қандай қорытынды

жасауға болатынын және тренингтің тақырыбымен байланысты оның қалай болатынын сұрай отырып жұмысты аяқтау қажет.

«Ми шабуылы» аяқталғаннан кейін (көп уақытты алмай, орташа 4-5 минут), жауаптың барлық нұсқаларын талқылау керек, бастыларын және келесілерін таңдау қажет. «Ми шабуылы» қажеттілігіне қарай тиімді әдіс болып табылады:

- даулы мәселелерді талқылау;
- талқылауға қатысуға онша сенімді емес қатысушыларды ынталандыру;
- қысқа мерзім ішінде идеяны көптеп жинау;
- дәрісханалардың дайындығы мен хабарландырылуын анықтау.

Шағын топтардағы жұмыс. Алдын ала сақтандыру оқуы процесін оқушыларға шамамен жобалап құру қажет. Аталған жағдайда ең тиімдісі топтарда жұмыс істеу. Мұндай жағдайда оқытушы диагностика мен мониторингті қамтамасыз етеді, оқу-жаттығу ортасын ұйымдастырады, алғашқыда басқа ресурстар болмаса қолдау (кеңес, нұсқаулар береді) көрсетеді. Ұқсастығын немесе белгілі бір құбылыстардың айырмасын жариялау қажет болса, жұмыстың мұндай нысаны қолданылады, қатысушылардың әр түрлі топтарының бір және сол мәселеге қатынасынан анықтайды.

Рөлдік ойын. Рөлдік ойын - бұл өмірлік жағдайлардың белгілі бір мінез-құлық немесе эмоционалдық жақтарын меңгеру ниетінде алдын-ала бөлінген рөлдер арқылы қатысушы топтардың сахналап ойнауы.

Рөлдік ойындар шағын топтарда (3-5 қатысушы) жүргізіледі. Қатысушылар карточка арқылы (тақтада, қағаз парақтарда және т.б.) тапсырма алады, рөлдерді бөледі, жағдайды ойнайды және барлық топқа ұсынады (көрсетеді). Оқытушы балалардың мінез-құлқын ескере отырып рөлді өздері бөледі. Бұл әдістің артықшылығы сол, әрбір қатысушы өзін ұсынылған рөл жағдайында көрсетеді, сол не басқа жағдайды айтарлықтай шынайы байқайды, сол не басқа әрекеттердің салдарларын сезінеді және шешім қабылдайды. Жұмыстың аталған нысаны ойын жағдайларын құрастыру жолымен, тапсырылған шарттармен алдын ала белгіленген мінез-құлқын, сол немесе басқа жағдайларда адамдардың мінез-құлқы мен эмоционалдық реакциясын бейнелеу үшін қолданылады.

Жобаны әзірлеу. Бұл әдіс қатысушыларға ойша аудиториялардан шығып, талқыланатын мәселе бойынша өз әрекетінің жобасын жасауға мүмкіндік береді. Ең бастысы, топ немесе жекелеген бөлімшелердің өз жобасын қорғайтын, басқалардың алдындағы өзінің артықшылығын дәлелдейтін және достарының пікірін білуге мүмкіндігі болады. Мысалы: өзінің қаласындағы дүлей апаттың қаупін төмендету жөнінде жоба жасау. Қатысушылардың мамандандырылған мекемелерден кеңес алуға, кітапханалардан әдебиеттер алуға және т.б. алуға мүмкіндіктері бар. Қатысушыларға газеттен тақырып мәселелеріне қатысы бар басылымдар, суреттер, мақалалар жинауға, содан кейін бұл материалдарды топ болып талқылауды ұсынуға болады.

Бейнефильмдерді көру және талқылау. Сабақтарда дүлей апаттардың қаупін төмендету жөнінде көркем және деректі бейнефильмдерді, олардың фрагменттерін, сондай-ақ бейнероликтер мен бейнесюжеттерді пайдалануға болады. Тиісті мазмұндағы бейнефильмдерді тек қана қосымша материалдар ретінде емес, сабақтардың және тренингтердің кез-келген түріне оның тақырыбы мен мазмұнына сәйкес пайдалануға болады. Фильмді көрсетер алдында оқушылардың алдына бірнеше (3-5) шешуші сұрақтар қою керек. Бұл келесі талқылауға салудың негізі болады. Алдын ала таңдалып алынған кадрлармен фильмді тоқтатып, пікір сайыс өткізуге болады. Соңында оқушылармен бірігіп міндетті түрде жиынтығын шығару және қорытындысын жариялау керек.

Ширату. Ширату денеге және психологияға түскен салмақты кетіру мақсатында

қолданылады. Ширату сондай-ақ коммуникативтік машықты (қарым-қатынасты) дамытуға мүмкіндік береді. Олар мазмұны, іс-әрекеттің нысаны және ұзақтығы бойынша ретті болуы тиіс. Мысалы, айталық, зейінді жинақтауды талап ететін жаттығудың алдында көп қимылды керек ететін ширату ойынын жүргізудің керегі жоқ. **Кері байланыс.** Кері байланыс қатысушылардың талқылап отырған тақырыптарының реакциясын ұғынуға, оқуды ұйымдастыру мен өткізудің кемшіліктері мен артықшылықтарын көруге, нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді. Қатысушылар (ерікті түрде) өткізілген жаттығулар, ақпараттық блок, нақты күн немесе барлық тренинг бойынша өз ойларын айтуды ұсынады. Әрқайсысының сезімдері мен қобалжуларына назар аударып отыру маңызды. Барлық айтылған пікірлер тренерлер тарапынан да, басқа қатысушылар тарапынан да үнсіз, даусыз, түсініктемесіз және сұрақсыз тыңдалуы тиіс. Әрбір сөйлеушіге айтқандары үшін алғыс айтқан дұрыс. Басқалармен тең дәрежеде тренерге де кері байланыс ұсынған дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебное пособие для вузов – М.: Академический проект, 2000. – 624 стр.
2. Аверин А.В. Психология детей и подростков. – СПб.: Изд-во Михайлова, 1998. – 379 с.
3. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития: инновационный курс. Книга 2. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1998. – 318с.
4. Байбородова Л.В., В.В.Белкина Образовательные технологии: Учебно-методическое пособие. – Ярославль: изд-во ЯГПУ им. К.Д.Ушинского, 2005. – 108 с.
5. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989. – с. 12 - 14
6. Богданова О.Ю. и др. Методика преподавания литературы: Учеб. Для студентов пед. вузов /О.Ю.Богданова, С.А.Леонов, В.Ф.Чертов; Под ред. О.Ю.Богдановой. М., Академия, 2002. - 397,[3] с.
7. Богоявленская Д.Б. Пути к творчеству. – М.: Знание, 1986. – 234с.
8. Бордовская, Н.В. Педагогика: учеб. для вузов / Н.В. Бордовская, А.А. Реан. – СПб.: Питер, 2001. – 304 с.
9. Бутенко А.В., Ходос Е.А. Критическое мышление: метод, теория, практика. Учеб.-метод. пособие. М.: Мирос, 2002. – 176 с.
10. Бухвалов В.А. Развитие учащихся в процессе творчества и сотрудничества. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2000. – 144с.
11. Галактионова Т.Г. От самопознания к самореализации: Персонал-технология образовательной деятельности. - СПб.: Институт специальной педагогики и психологии, 1999. - 156 с.
12. Гальперин Г.Я. Основные результаты исследования по проблеме формирования умственных действий и понятий. – М.: Наука, 1964. – 472с.
13. Гершунский Б.С. Философия образования XXI века. – М.: Совершенство, 1998. – 608 с.
14. Голубков В. В. Теоретические основы методики литературы в средней школе // Литература в школе. – 1946. – № 1. – С. 46-47.
15. Гузеев В. В. Образовательная технология: от приема до философии. М.: Сентябрь, 1996. – 112 с.
16. Дубравина И.В. Возрастная и педагогическая психология: Учебное пособие – М.: Академия, 2002. – 330с.

17. Душина И.В. Методика и технология обучения: пособие для учителей и студентов пед. ин-тов и ун-тов. – М.: Издательство Астрель, 2002. – 203с.
18. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития. – СПб: Издательство «Альянс «Дельта», 2003. – 284с.
19. Загашев И.О., Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Учим детей мыслить критически. – СПб., 2003. – 192 с.
20. Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления через чтение и письмо: стадии и методические приемы // Директор школы. 2005. № 4. – с. 66 - 72
21. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке. М.: Просвещение, 2004. – 175 с.
22. Мұғалімге арналған нұсқаулық. ҚР орта білім мазмұнын жаңарту аясында қазақ тілінде оқытатын мектептердің қазақ тілі мұғалімдерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы, Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББ, 2015.-24 б.

**«БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ҚЫЗЫҚТЫ
МАТЕМАТИКА МАТЕРИАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ»**

Муханова А.А., Нұрберген А., Раманкулова Ж.М., Отаралина А.Е.

*6B01311 - «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының
3 курс (3жылдық) студенттері*

Досмурзаева А.С.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада Бастауыш сынып мұғалімдерінің кіші жастағы оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру үшін қызықты математика материалдарын пайдалану қажеттілігіне байланысты. Танымал оқытудың, атап айтқанда математиканы оқытудың тиімділігі көбінесе оқушылардың оқытылатын пәнге қаншалықты қызығушылық танытуына байланысты туралы.

Түйін сөздер: қызықты математика, психологиялық-педагогикалық аспекті, геометриялық фигура, викторина

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕРИАЛОВ ЗАНИМАТЕЛЬНОЙ МАТЕМАТИКИ В
НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ**

Муханова А.А., Нұрберген А., Раманкулова Ж.М., Отаралина А.Е.

Студенты 3 курса (3 год) по ОП 6B01311 – «Педагогика и методика начального обучения»

Досмурзаева А.С.

Кандидат педагогических наук, старший преподаватель

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52;

В статье рассматривается необходимость использования учителями начальных классов интересного математического материала для формирования познавательного интереса младших школьников. Эффективность популярного обучения, в частности преподавания математики, во многом зависит от того, насколько учащиеся интересуются изучаемым предметом.

Ключевые слова: занимательная математика, психолого-педагогический аспект, геометрическая фигура, викторина

**THE IMPORTANCE OF TEACHING CHILDREN'S LITERATURE WORKS IN
PRIMARY SCHOOL Y. ALTYSARINA**

Mukhanova A.A., Nurbergen A., Ramankulova Zh.M., Otoralina A.E.

3rd year students (year 3) on OP 6B01311 – "Pedagogy and methodology of primary education"

Dosmurzayeva A.S.

Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;

The article is related to the need of Primary School teachers to use interesting mathematical materials to form the cognitive interest of younger students. The effectiveness of popular teaching,

in particular mathematics, largely depends on how interested students are in the subject being taught.

Keywords: interesting mathematics, psychological and pedagogical aspect, geometric shape, quiz

Қызығушылық дегеніміз не? Бұл сұраққа жалғыз жауап жоқ. Педагогика, философия, психология, жеке әдістер бойынша жеткілікті көлемдегі әдебиеттерді өңдей келе, қызықты математика туралы айтатын болсақ, авторлардың барлығы дерлік оны оқушылардың материалды қабылдау қабілеті арқылы анықтайды деп қорытынды жасауға болады. Қызығушылығын, тартымдылық, ерекшелік, толқуды ояту және т.б. сияқты қасиеттері туралы айтылады. Бірқатар жұмыстар қызықты математиканың оқытудың белгілі бір формалары немесе нақты құралдар арқылы көрінетінін көрсетеді. Кейбір авторлар қызықты нақты құралмен жұмыс істеу үлгісімен түсіндіруге тырысады [2].

Кейде мұғалімдердің алдында сұрақ туындайды: мен материалды бір сыныпқа бердім - оқушылар белсенді жұмыс істей бастады, олар қызығушылық танытты, түпнұсқа жауаптар естіледі және сол материалды басқа сыныпта берді - және сіз дәл қарама-қарсы суретті байқайсыз - қалай? студенттер пәнге немқұрайлы қарады, ал немқұрайлы қалды, олар тыңдауға қызығушылық танытпайды, мәселелерді талқылауға қосылды. Мұнда не болды? Сірә, бұл студенттерде негіз жоқ, соның негізінде дайындалған қызықты математика материалының мәнін түсінеді. Мұнда қызықты математиканың субъективтілігі жатыр. Ұсынылған оқу материалы, қызықты математика түрінде киінген, студенттерге таныс болуы керек, бірақ ол әдеттен тыс түрде беріледі, немесе шешуде стандартты емес әдістер қолданылады [10, б.62].

Қызығушылықты жүзеге асыруға болатын оқытудың көптеген ұйымдастырушылық формалары бар. Көбінесе мұндай формалар бастауыш мектепте қолданылады - бұл саяхат сабақтары, ертегі сабақтары, викторина сабақтары және т.б.

Оқыту - бұл сансыз трюктерді қолданатын қолөнер. Әдістемелік әдебиеттерде «математиканы оқытудағы қызықты математика» ұғымының жалпы қабылданған анықтамасы жоқ. Ол интуитивті болып саналады.

Тәрбие мектепке дейінгі жастан басталады. Балалар ойын арқылы үйренеді. Мектеп жасына дейінгі балалар оны байқамай үйренеді, олар өздерін жай ойнап жатырмыз деп ойлайды. Бірақ олар сезінбейтін түрде санайды, қосады, азайтады, сонымен қатар ойлаудың белгілі логикалық құрылымдарын құрайтын әртүрлі логикалық есептерді шешеді. Балалар ойнағанды жақсы көреді және оған қызығушылық танытады. Содан кейін, табыстың фонында сіз күрделі суреттелген немесе қызықты математика тапсырмаларына ауыса аласыз. Білім білім үшін емес, тұлғаның маңызды құрамдас бөлігі ретінде қажет. Математиканың негізгі рөлі ақыл-ой тәрбиесінде, интеллектіні дамытуда. Математиканы оқытудың нәтижесі белгілі бір ойлау стилі болып табылады. Математика балалардың ерте жастан бастап оқу процесінде дамуы үшін орасан зор мүмкіндіктерге ие. Авторлық техниканың дамушы әсері айтарлықтай жоғары. Сондай-ақ ойлаудың логикалық құрылымдарын қалыптастыру және дамыту өз уақытында жүзеге асырылуы керек екенін ескеру қажет. Олқылықтарды толтыру қиын. Ойлаудың негізгі логикалық құрылымдары шамамен 5 жастан 11 жасқа дейін қалыптасатыны белгілі. Бұл құрылымдардың кешіктірілген қалыптасуы үлкен қиындықпен жүреді және көбінесе аяқталмайды.

Танымның жеделдетілуіне апаратын бірден-бір дұрыс жол интеллектуалдық дамуды жеделдетуге ықпал ететін оқыту әдістерін қолданудан тұрады (әрине, физикалық дамуға нұқсан келтірмей, бірақ онымен үйлесімді бірлікте).

Сабақтағы Қызығушылық деп ерекше, таңқаларлық, күтпеген, күлкілі элементтерді қамтитын, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын тудыратын және құруға ықпал ететін

сабақтың құрамдас бөліктері (оқу материалын беру әдістері, кейде оқуды ұйымдастыру) түсініледі. оқудың жағымды эмоционалды атмосферасы. Дидактика мен әдістемеді математика оқудың Қызығушылыққа қатысты негізгі ережелерді алға тартты және негіздеді.

Біріншіден, оқудың барлық қызығы, К.Д. Ушинскийдің пікірінше, оны «сыртқы» (сабақ мазмұнына байланысты емес) және «ішкі» деп бөлу әдетке айналған, сонымен қатар «сыртқы» қызықты математикатан «ішкі» қызықты математика жақсырақ және оның үлесі бірте-бірте өсуі керек.

Екіншіден, қызықты математикатық сипаттағы барлық материалдар әдетте үш топқа бөлінеді: мазмұны бойынша көңіл көтеретін материалдар; формада көңіл көтеретін материалдар; формасы жағынан да, мазмұны жағынан да қызықты материалдар.

Үшіншіден, сабақта қолданылатын қызықты математиканың негізі бағдарламалық материалға тікелей қатысы бар тапсырмалар болуы керек.

Тәрбие жұмысын балаға барынша қызықты етіп, бұл жұмысты ермекке айналдырмау дидактиканың ең күрделі де маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Орта мектеп математикасының қазіргі курсы тиянақты зерттемей, саналы және берік меңгеру мүмкін емес. Ал еңбексүйгіштік ізгі ниетке байланысты, ол мәжбүрлеуден де, өздігінен де туындамайды, бірақ көбінесе қызықты математика тапсырмаларын шешу арқылы дамытуға болатын танымдық қызығушылық, математиканы жүйелі оқу және бағалау, әдістерінің сұлулығы туралы.

Көңілді математиканың маңызды ерекшелігі – ол ойды жұмыс істеуге шақырады. Тапсырмалармен, жұмбақтармен, сұрақтар мен есептермен қаныққан ол оқушыны белсенді ынтымақтастыққа тартады.

сабақта мұғаліммен бірге білімге құштарлығын оятып, алғашқы дербес жаңалықтар ашуға итермелейді [7, 45 б.]

Математика сабақтарындағы қызықты математика тапсырмаларының мәні мен типологиясын қарастырыңыз. Күнделікті өмірде біз жиі естиміз: «қызықты математика материалы», «қызықты математика ойыны», «қызықты математика тапсырмасы». Әдетте «Қызығушылық» дегенді қызықтыру, өзіне тарту деп түсінеді. Бұл, ең алдымен, көрерменнің эмоционалды көңіл-күйіне оң әсер ететін әдеттен тыс, дәстүрлі емес сюжетке байланысты, фантастикалық немесе шынайы кейіпкерлер белгілі бір құралдармен берілген мақсатқа жету үшін бастапқы деректер мен жағдайлар ретінде пайдаланылған кезде болады. Біз тапсырманы шартта қойылған сұраққа жауап беру үшін қажет бастапқы деректер жиынтығын қамтитын белгілі бір жағдай деп атаймыз.

Қызығушылық тапсырмаларының сипаттамалық ерекшеліктерін атап өтейік:

- мұндай тапсырма (жалпы кез келген тапсырма сияқты) дамытушылық бағытқа ие;
- тапсырмада деректерді ұсынудың стандартты емес нысандары мен әдістерін қолдану керек;
- ойдан шығарылған немесе нақты кейіпкерлер берілген мақсатқа жету үшін қажетті бастапқы деректер мен жағдайлар ретінде пайдаланылады;
- бұл сапалы есеп, оны шешу математикалық есептеулерді қолданбай-ақ пайымдауға негізделген;
- тапсырма әдеттен тыс қойылған сұрақты қамтиды.

Көріп отырғаныңыздай, қызықты математика тапсырмаларының саны өте көп. Олардың алуан түрлілігінің ішінде информатиканы оқытуда табысты қолданылатын төрт түрін бөліп көрсетуге болады: сызу тапсырмалары, логикалық шағын тапсырмалар, әзіл тапсырмалары және аяқталмаған шарты бар тапсырмалар. Қазіргі уақытта соңғы екі түрдегі тапсырмалар негізінен оқу құралы ретінде қолданылады.

Бірінші типтегі тапсырмалар (сызба тапсырмалары) әдеттен тыс бұрыштардан жасалған кейбір объектілердің сызбалары немесе диаграммалары болып табылады, яғни.

берілген нысанды жиі көретін жақтардан. Мұндай есепті шешу кезінде мұғалім (жетекші, болжаушы) аудиторияға: «Суретте не көрсетілген?», «Нысанның қай жағында көрсетілген?» немесе бұл зат біреуге немесе бір нәрсеге тиесілі ме деген сұрақтар қояды. Егер оқушылар бірден дұрыс жауап беруге қиналса, онда оларды ауызша да, сызба түрінде де беруге болатын суггестациялық кеңестер жүйесі арқылы жетелеу керек. Сонымен қатар, студенттердің өздері мұғалімге жетекші сұрақтар қоя алады, оларға жауап беру (дұрыс, бірақ жалтару) мұғалім оларға барынша пайдалы ақпаратты жинауға мүмкіндік береді.

Екінші типтегі тапсырмаларға (логикалық шағын тапсырмалар) құрастырылуы жағынан қысқа тапсырмалар жатады; әдетте бір сөйлем-сұрақтан тұрады, мұнда кілт (бір қарағанда көрінетіндей) деректер нақты немесе жанама түрде дұрыс жауаптан алшақтатады.

Үшінші түрге қойылған сұрақтардың жасырын қателігі бар тапсырмалар жатады, олардың жауабын материалды белгілі бір деңгейде білу арқылы ғана беруге болады. Әдетте мұндай сұрақтар «анықталмаған контексттегі диалог арқылы туындайды» және не жалған алғышарттарды қамтиды, не жауап беру үшін кейбір қосымша ақпарат қажет, немесе сұрақ сөзі дұрыс пайдаланылмаған кезде немесе сұрақта әзіл болған кезде, тыңдаушылар танып, адекватты жауап беруі керек.

Осылайша, бұл тармақта «қызықты математика», «қызықты математика материалдары» ұғымдары қарастырылады. Бастауыш сыныптарда математика сабағында қызықты математиканы пайдаланудың әртүрлі тәсілдері қарастырылып, қызықты математика тапсырмаларының қызметі мен олардың классификациясы анықталды. Келесі бөлім әсерді қарастырады

Жастардың танымдық қызығушылығын дамыту үшін қызықты материал мектеп оқушылары бастауыш сыныпта математика сабағында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Смолов А. Г. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли: пособие для учителя [Текст] / А. Г. Асмолов, Г. В. Бурменская, И. А. Володарская, О. А. Карабанова, Н. Г. Салмина, С. В. Молчанов; под ред. А. Г. Асмолова. - М.: Просвещение, 2011. – 152 с.
2. Балашова, А.И. К вопросу о развитии универсальных учебных действий [Текст] / А.И. Балашова, Н.А. Ермолова, А.Ф. Потылицына // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. - 2009. - № 5. - С. 69-73.
3. Беляева, Т.А. Формирование универсальных учебных действий в начальной школе Фестиваль педагогических идей "Открытый урок" [Электронный ресурс] / Т.П. Беляева. - <http://festival.1september.ru/articles/563542/>
4. Бершадский, М.Е. Возможные направления интеграции образовательных и информационно-коммуникативных технологий. [Текст] / М.Е. Бершадский // Педагогические технологии. - №1. - 2006.
5. Брагуца, А.В. Развитие сотрудничества младших школьников во внеурочной деятельности [Текст] / А.В. Брагуца// Начальная школа. – 2011. – № 6. – С. 53-56.
6. Вакуленко, Е.А. Организация учебного диалога на уроках литературного чтения [Текст] / Е.А. Вакуленко// Начальная школа. – 2012. – № 5. – С. 44-46.
7. Дураченко, О. П. Польза групповой работы в начальной школе [Электронный ресурс] // Методический материал: [web-сайт] / <<http://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/2012/12/07/ispolzovanie-tehnologii-parnogo-i>> (15.10.2013)
8. Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении. О коллективном способе учебной работы. Книга для учителя [Текст] / В.К. Дьяченко. - М.: Просвещение, 2011. – 164 с.

9. Карабанова, О.А. Формирование универсальных учебных действий учащихся начальной школы [Текст] / О.А. Карабанова // Управление начальной школой. - 2009. - № 12. - С.9-11.
10. Коджаспирова, Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь: для студентов высших и средних педагогических учебных заведений [Текст] / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М.: Издательский центр "Академия", 2000. – 176 с.
11. Копотева, Г.Л. Дидактика уверенности в себе. Проектируем урок, реализующий требования ФГОС. [Текст] / Г.Л. Копотева, И.М. Логвинова. - М.: Учитель, 2014. - 144 с.
12. Крайнева, Т.А. Использование интерактивных форм обучения для совершенствования коммуникативных учебных действий [Текст] / Т.А. Крайнева// Начальная школа. – 2012. – № 9. – С. 24-30.
13. Неткасова, И.А. Формирование универсальных учебных действий на уроках в начальной школе. Студенческий научный форум. [Электронный ресурс] / И.А. Неткасова. - <http://www.rae.ru/forum2011/137/1070>
14. Осипова, Н.В. Показатели сформированности универсальных учебных действий обучающихся [Текст] / Н.В. Осипова, И.А. Головинская, С.В. Брюханова // Управление начальной школой. - 2010. - № 10. - С.26-33.
15. Острцова, Т. В. Использование групповых технологий в начальной школе [Электронный ресурс] // Методический материал: [web-сайт] / <<http://infourok.ru/metodicheskiy-material-ispolzovanie-grupповih-tehnologiy-v-nachalnoy-shkole-412227.html> > (12.09.2015)
16. Полат, Е.С. Білім беру жүйесіндегі заманауи педагогикалық және ақпараттық технологиялар: оқу құралы. студенттерге арналған жәрдемақы. жоғарырақ оқулық мекемелер [Мәтін] / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркин. - 2-бас., өшірілген. - М.: «Академия» баспа орталығы, 2008. – 368 б.
17. Селевко, Г.К. Оқу технологияларының энциклопедиясы 2 томда.Т.1. [Мәтін] / Г.К.Селевко– М.: Халық ағарту, 2005. - 556 б.

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Накыпбекова Динара Хамитовна, Айтенгулова Айгерим Сактапбергенқызы, Қабдиева Әйгерім Есенқызы, Дүйсенбаева Шаттық Нұрмұханбетқызы
«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының білім алушылары
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының мәтіндік мәселелерді шешу дағдыларын қалыптастыру ерекшеліктері көрсетілген.

Түйінді сөздер: математика, тотық жұмыс, әдістер, әдістеме, сабақ

ОРГАНИЗАЦИЯ ГРУППОВОЙ РАБОТЫ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Накыпбекова Динара Хамитовна, Айтенгулова Айгерим Сактапбергенқызы, Кабдиева Айгерим Есеновна, Дуйсенбаева Шаттық Нурмуханбетовна
Обучающиеся образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения» Казахско-Русский международный университет;
030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52

В данной статье представлены особенности формирования у младших школьников навыков решения текстовых задач.

Ключевые слова: математика, работа, методы, методика, урок

ORGANIZATION OF GROUP WORK IN MATH LESSONS

Nakipbekova Dinara Khamitovna, Atangulova Aigerim Saktapbergenkyzy, Kabdieva Aigerim Yesenova, Duisenbayeva Shattyk Nurmukhanbetovna
Students educational program "Pedagogy and Methods of Primary Education";
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

This article presents the features of the formation of text problem solving skills in younger schoolchildren.

Keywords: mathematics, work, methods, methodology, lesson

Математикалық білім бүкіл білім беру құрылымында ерекше рөл атқарады. Математика жаратылыстану ғылымдары мен экономика базасы ғана емес, сонымен қатар оқушылардың зияткерлік дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

В.А. Гусев, ГВ. Дорофеев, Н.Б. Истомина, Ю.М. Колягин, Л.Г. Петерсон және басқалары сияқты көптеген жетекші ғалымдар кіші оқушының оқу іс-әрекетінде математикалық даму қажеттілігін атап өтті: "Математиканың бастапқы курсы оқушының жалпы дамуына, баланың жеке басының адамгершілік ұстанымдарын қалыптастыруға ықпал етеді" дейді [1].

Математиканың бастапқы курсы таңдалған тапсырмалар жүйесінде ашылады. Мәтіндік тапсырмалар осы жүйеде маңызды орын алады. Олар оқушыларда күнделікті өмір

үшін маңызды білім қалыптастыру үшін қажет, ал олардың негізінде үнемі туындайтын проблемалық жағдайларды шешуге байланысты дағдылар қажет.

Бірақ мәселені шешу үшін оның мәнін түсіну, мәселені ауызша тұжырымдау, шешілетін мәселенің математикалық түсіндірмесін құру, мақсатқа жетудің әдістері мен тәсілдерін таңдау қажет. Мәселелерді шешу арқылы балалар танымдық және тәрбиелік тұрғыдан маңызды фактілермен танысады. Мәтіндік есепті шешу процесі көбінесе жалғыз жолмен ұйымдастырылмайтындықтан, адамның математикалық дайындығының маңызды көрсеткіші – бұл мәселені шешудің ең ұтымды әдісін таңдау мүмкіндігі. Сондықтан мектеп оқушыларын кең мағынада тапсырмамен жұмыс істеуге үйрету өте маңызды.

Әрбір нақты оқу-математикалық есеп көбінесе бір емес, бірнеше мақсатқа жетуге арналған: педагогикалық, оқу, дидактикалық және осы мақсаттардың тұжырымдары мәселенің мазмұнын ұсынады. Сабаққа енгізілген кез-келген тапсырма міндетті түрде осы сабақта шешілуі керек, шешім аяғына дейін жеткізіліп, соған сәйкес жазылуы керек деп ойлау әділетті. Нәтижесінде сабақта оқушылардың іс-әрекеті көбінесе монотонды болады, өйткені ол механикалық және нәтижесіз жұмыстың үлкен көлеміне толы. Бұған жол бермеу үшін және балалар сабақта шаршамауы үшін, жұмысқа құлшыныспен кірісуі үшін сабақты өткізудің әртүрлі формалары мен әдістерін, атап айтқанда мәтіндік мәселелерді шешу қажет. Математиканы оқыту әдістерінің өзгергіштігі оқушыларға тақырыпқа тереңірек енуге, оқу материалын саналы түрде меңгеруге, ұжыммен қарым-қатынас жасауды үйренуге және тәуелсіздікті дамытуға көмектеседі. Өкінішке орай, мерзімді басылымдар мен арнайы әдебиеттердегі мақалалардың көпшілігі бізге математика сабақтарындағы жұмыс түрлері туралы жалпы білім береді.

Бастауыш сынып оқушыларына математиканы оқыту курсы балаларда бірқатар идеялар мен ұғымдарды қалыптастыруды, оқушыларды кейбір теориялық фактілермен таныстыруды, дағдыларды қалыптастыруды және теориялық білімді қолданудың тиісті дағдыларын дамытуды қамтиды. Сонымен қатар, бағдарлама балаларға қол жетімді оқу материалын жалпылауды, зерттелген математикалық фактілердің негізіндегі жалпы принциптер мен заңдылықтарды түсінуді, қарастырылған құбылыстар арасындағы байланысты білуді қамтиды. Математиканың бастапқы курсына қарастырылған негізгі ұғымдар, қатынастар, қатынастар және заңдылықтар тиісті нақты есептер жүйесінде ашылады. Балаларға бағдарламада ұсынылған мәселелерді шешудің жолдарын өз бетінше табуға, оларды шешудің қарапайым жалпы тәсілдерін қолдануға үйрету керек [1].

В.Н. Рудницкая өзінің бастауыш мектепке арналған математика бағдарламасында баланың жас ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне сәйкес келетін деңгейде толық интеллектуалды дамуы үшін қолайлы жағдай жасауды және одан әрі оқу үшін оқушының қажетті және жеткілікті математикалық дайындығын қамтамасыз етуді мақсат етеді [2].

И.И. Аргинскаяның бағдарламасында "Л.В. Занков жүйесінде оқытудың алдында тұрған жалпы мақсатқа сүйене отырып, математиканың бастапқы курсы келесі мәселелерді шешуі керек:

- нақты өмірде бар және болып жатқан құбылыстарды жалпылайтын және сол арқылы қоршаған әлемді білуге, оның кең бейнесін жасауға ықпал ететін ғылым ретінде математика туралы түсінік беру;

- оқушыларға өмірде және мектептің негізгі буынында оқуды сәтті жалғастыру үшін қажетті білімді, іскерлікті және дағдыларды қалыптастыру" [3].

Бастауыш мектепке арналған математика бойынша И.И. Аргинский бағдарламасы есептерді шешудің шынайы мүмкіндігі деп атауға болатын нәрсеге бағытталған. Бұл, ең алдымен, проблемаларды шешуде, оларды бұрын дамыған, таныс түрлерімен байланыстырмай, белгілі бір есепте көрсетілген жағдайды шешуге және оны математикалық қатынастар тіліне аударуға негізделген [2].

Н.Б. Истомина бағдарламасы жас оқушыларда ақыл-ой әрекетінің әдістерін қалыптастыру бойынша мақсатты және жүйелі жұмыстың қажеттілігін білдіретін әдістемелік тұжырымдамаға негізделген: талдау және синтез, салыстыру, жіктеу, ұқсастық және жалпылау, математикалық мазмұнды игеру процесінде. Бұл мәтіндік есептерді шешумен байланысты қызметтің негізін құрайтын ақыл-ой қызметінің аталған әдістері [3].

Қазіргі әдістемелік ғылымда нақты дидактикалық міндеттерге қол жеткізуге арналған құралдар жиынтығы бар. Сабақты жоспарлау кезеңінде де мұғалім тәрбие жұмысының әдістері мен әдістерінің жүйесін, оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастырудың әртүрлі формаларының үйлесімін, оқу құралдарын қолдану әдістемесін ойластырады.

Қазіргі педагогиканың өзекті міндеттерінің бірі-оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыруға сәйкес және өзекті болатын білім беру модельдерін іздеу. Сонымен қатар, оқытудың мазмұны, әдістері және ұйымдастырылуы сияқты санаттарға қатысты тұтас оқу процесінің теориялық негіздерін дамыту қажеттілігі алға қойылады. Бұл мәселелерді шешу білім берудің іргелі көздеріне жүгінуді, оны оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың бір бөлігі ретінде қарастыруды талап етеді [4].

Білім беру мен оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың табиғи сипатын, олардың изоморфтық сәйкестігін теориялық тұрғыдан түсіну оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыруды мектептегі білім мазмұнын модернизациялаудың тұжырымдамалық негізі ретінде қолданудың болашағы мен өнімділігі туралы гипотезаны алға тартуға мүмкіндік береді [5].

Оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру контексіндегі білім беру зерттеулерінің аналитикалық шолуы білім берудің негізінде келесі тұжырымдамалар жатқанын көрсетті: іс-әрекеттік, құндылық, құрылымдық.

Білім беру жағдайының проблемаларын талдау және шешу үшін қолданылатын бірқатар жүйелік модельдер белгілі, олар «пәнаралық байланыс»; «тестілеу»; «функционалды ұйымдастырушылық және білім беру» моделі және т.б.

Білім беру жүйесінде оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру адамның әлеуметтік функциясын түсінудегі гуманистік көзқарасты жүзеге асыру ретінде қарастырылады, ол білім мазмұнын контекстке оның әртүрлі көріністерінде, ең алдымен оқуда қосуды қамтиды. Білім беру мазмұнының компоненттері оқушылардың оқу іс-әрекетін жалпы, базалық және кәсіби ұйымдастыру болып табылады [4].

Білім беру мазмұнына бағытталудың интегралды нәтижесі-гуманистік бағдарланған мамандықты таңдауға дайын адамның қалыптасуы.

Білім беру мазмұны оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру негізінде дамитын және жұмыс істейтін белгілі бір тұтастық ретінде қарастырылатын ұстанымды дамытады. Педагогикалық шындықты зерттеуде қолданылатын оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру тұжырымдамасы оны білім беру мазмұнының көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар оны зерттеу және жобалау әдісі ретінде де қарастырады.

Осылайша, оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыруға қатысты негізгі қорытындылар келесідей:

- 1) оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру білім беруді дамытудың маңызды шарты және идеяны іске асыру құралы болып табылады;
- 2) білім берудің мақсаты-жоғары мәдениетті ақылды адамды тәрбиелеу;
- 3) білім беру арқылы адамға білім беру, оның кәсіби және жеке қасиеттерін дамытудың шешуші факторы ретінде танылуы.

Білім беру мазмұнының тұтастығының педагогикалық негіздері туралы тұжырым білім беру жүйесінің моделінде көрсетілген білім беру жүйелерінің изоморфтық сәйкестілігіне негізделген. Білім беру мазмұнының тұтастығы келесі аспектілердің бірлігінде қарастырылады [5]:

- білім беру мазмұнының мәні;
- білім беру мазмұнын жобалауға кәсіби және жеке көзқарас;
- білім беру мазмұнының тұтастық категориясының дидактикалық құрамы;
- қарастырудың жүйелік-құрылымдық әдісі.

Білім беру мазмұнын модернизациялаудың тұжырымдамалық негіздерін синтездейтін және анықтайтын тұтастықтың педагогикалық принципі келесі ережелерде жүйелі түрде ұсынылған:

1) тұтас әдіснамалық тәсіл мазмұнды ғылыми зерттеудің жалпы стратегиясын айқындайтын әдіснамалық тұтастық өлшемі болып табылады. Тәсілдің тұтастығы ғылымның эмпирикалық және теориялық негіздерінің бірлігі негізінде құрылады;

2) оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың тұтас көрінісі артефактілердің, рухани, әлеуметтік және технологиялық компоненттердің мәндері мен мағыналарының бірлігі ретінде көрінеді;

3) даму прогресінің тұтас көрінісі өркениет дамуының біртұтастығын қамтамасыз етеді;

4) маманның толымды тұлғасы бәсекеге қабілетті түлектің кәсіби- тұлғалық моделінде көрініс табады, ол оның технологиялық, әлеуметтік және рухани салалардағы интеллектуалдық, адамгершілік-эстетикалық элементтермен, уәждемелік-құндылық қатынастарымен ғана емес, сонымен бірге туындайтын мәдени мағыналармен де, сондай-ақ тұлғаның барлық салаларының: сана, ерік, сезім теңгерімді дамуын болжайды.

5) тұтас педагогикалық жүйе оның ішкі жүйелерінің: мақсаттар, принциптер, мазмұн, әдістер және т.б. бірлігін құрайды.

6) мазмұнның тұтастығы білім мазмұнының элементтерін және оны жүзеге асыру құралдарын ұсынудың ішкі үздіксіздігін көрсетеді, ал тұтас тұлға тұтас педагогикалық процесте ғана дами алады;

7) тұтастық педагогикалық процестің сапасы ретінде оның дамуының жоғары деңгейін сипаттайды.

Осылайша, білім мазмұны: мәдениет адамының белгілі бір түрін ғана емес, оған қол жеткізу жолдарын да айқындайтын даму мен өркениеттің, мәдениеттің тарихи заңдылықтары мен ерекшеліктерін ескере отырып қалыптастырылуға тиіс; құндылықтар мен мағыналар жаңартылған білім беру мазмұнының жаңарған өзегін құрайтындай етіп тәрбиелеу мен оқыту мазмұнының рухани, әлеуметтік және технологиялық компоненттерінің біртұтас бірлігінде ұсынылуы.

Оқушылардың бастауыш білім берудің заманауи тұжырымдамасы баланың жеке саласының жан-жақты дамуымен бірге жаңа білім алуға бағытталған. Оқытудың барлық үлгілерінің ортақ мақсаты бар-оқушының жеке тұлғасын дамыту, оның оқуға деген ықыласы мен іскерлігін қалыптастыру: "білім берудің жаңа жүйесінің миссиясы білім беру жүйесінің маңызды әлеуметтік әсерлерімен нақты байланысты – бұл ұлттың әлеуметтік және рухани шоғырлануын, жеке тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету" [7].

Педагогика саласында жұмыс істейтін мамандар кез – келген маңызды, қызықты, қызықты ғылыми фактіні бастауыш сынып оқушысы тереңірек және саналы түрде игеретіні түсінікті, егер сіз оқушыға жаңадан алған білімнің күнделікті өмір үшін маңыздылығын уақтылы көрсетсеңіз. Бұл тұрғыда бастауыш мектепте математиканы оқыту пәннің теориялық және практикалық компоненттерін мәтіндік есептер жүйесі арқылы байланыстырады.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді зерттеу барысында біз математиканың бастапқы курсына кіретін мәтіндік есептер математиканы оқытудың біртұтас үш мәселесін шешуге арналғанын анықтадық: математикалық білімді игеруге, жас оқушылардың жеке

қасиеттерін қалыптастыруға және тәрбиелеуге, олардың психикалық процестерін дамытуға ықпал ету. Мәтіндік есептерді қолдана отырып, мұғалім теориялық Ережелердің мәнін ашады, есептеу әдістерін қолдана білуді дамытады, пәнаралық байланыс орнатады және өмірлік мәселелерді шешуге математикалық білім мен дағдыларды қолдануды көрсетеді.

Математиканың бастапқы курсына енгізілген мәтіндік есептер әртүрлі негіздер бойынша жіктеледі. Бұл әдістемелік тұрғыдан оқу процесін құруға мүмкіндік береді, сондықтан кез-келген жас оқушының мәселені шешуге арналған әрекеттерді таңдауға негізделген байланыстарды, ережелер мен заңдарды білуге мүмкіндігі бар.

Оқушылардың жасына байланысты математиканың әр сабағында типтік мәтіндік есептер шешіледі (бүтін және бөлікті табу; соманы санға көбейту және бөлу; пропорционалды шамалары бар есептер және т.б.), нәтижесінде оқушылардың осы есептерді шешуде жеткілікті күшті дағдылары мен дағдыларын дамыту туралы айтуға болады.

Алайда, бастауыш мектеп мұғалімдерінің куәлігіне сәйкес, барлық бастауыш сынып оқушылары үшін проблемаларды шешуге оқыту процесі оңай бола бермейді. Оқу материалын игерудегі проблемалардың пайда болуы жеке немесе әлеуметтік сипаттағы бірқатар факторларға байланысты болуы мүмкін. Нәтижесінде сынып ұжымы дағдылардың қалыптасу деңгейіне, атап айтқанда, мәтіндік мәселелерді шешуге байланысты топтарға бөлінеді.

Бағдарламада қарастырылған дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыру және одан әрі дамыту үшін мұғалім оқу процесін басқарудың әдістемелік құралдарының кең арсеналын қолданады. Оқушыларды таныстырады

- * мәтіндік тапсырманы көрнекі түрде көрсетудің әртүрлі тәсілдерімен,
- * типтік міндеттердің негізгі түрлерін шешудің әртүрлі тәсілдерімен,
- * мәселені шешудің әр кезеңін орындаудың әртүрлі әдістерімен және т.б.

Сабақта тапсырмамен жұмыс істеу үшін әртүрлі оқыту әдістері қолданылады. Бірақ психологтар мен мұғалімдердің зерттеулері, сондай-ақ мұғалімдердің байқаулары көрсеткендей, оқытудың бірдей әдісі оқушылардың бүкіл сыныптағы материалды бірдей игеруіне кепілдік бермейді. Сабақтарда оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастырудың әртүрлі формаларын: ұжымдық, топтық және жеке біріктіру бастауыш сынып оқушыларының жеке ерекшеліктерін толығымен ескеруге көмектеседі.

Бұл формалардың әрқайсысы басқаларына қарағанда белгілі бір артықшылықтарға ие, бірақ ол әмбебап емес. Кейбір формаларды қолдану оқушының жеке әлеуетін ашуға мүмкіндік береді, ал басқаларын қолдану оқушылар арасында өзара білім алуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Блялова Г. Оқушылардың математика сабағында танымдық белсенділігін арттыру // Бастауыш мектепте оқыту. – 2011. №12. б-18
2. Нұғысова А.Н. Болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың есеп шығару білігін қалыптастыруға дайындаудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. канд дис.: 13.00.08. – Қарағанды, 2005. – 336 с.
3. Рахымбек Д.К. Болашақ математика мұғалімін оқушылардың логико-методологиялық білімдерін жетілдіру жұмысына дайындаудың ғылыми-әдістемелік негіздері пед. ғыл. канд. дис.: 13.00.02.– Шымкент, 1998.- 336 с.
4. Қасқатаева Б.Р. Болашақ математика мұғалімдерінің әдістемелік құзырлығын қалыптастыру. - Алматы, 2009.- 265 б.
5. Смагулов Е.Ж., Жанатбекова Н.Ж., Хаймұлданов Е.С. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету – бәсекеге қабілетті болашақ кепілі. «Заманауи математикалық білім: тәжірибе, проблемалар,

келешек» атты п.ғ.д., профессор Қ.Ғ.Қожабаевтың 80 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция, 8 маусым 2018 ж., Көкшетау қаласы, 366-369 б.

6. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно- ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. –

7. № 2. – С . 58-64; № 5. – С. 55-61.

ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ЖАЗБАША ТІЛ ДАМЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Нугманова Ш.Б. Утегенова Д.С. Сахиева Д.Б. Калиева Э.С.

5B10200 – «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының студенттері

Кусаинов А.К.

п.ғ.д., профессор

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада оқушының дүниетанымының, санасының жан-жақты дамуы бастауыш сыныптан басталады. Бастауыш сыныптарда оқушылардың тіл байлығын, өмірге деген көзқарасын арттырып, ой-өрісін кеңейтіп, сөздік қорын байытады. Біздің жарқын болашағымыз жас ұрпақтың біліктілігіне байланысты. Өскелең ұрпақ өркениетті тәрбиенің нұрына шомылып, білім нәрімен сусындаса ғана мемлекетіміздің болашағы айқын, егеменді еліміздің көркеюі сөзсіз. Тәуелсіз елдің тірегі – білімді ұрпақ екені рас.

Бүгінде еліміздің қиыр түкпіріндегі шағын елді мекендердегі мектептердің басым көпшілігі шағын жинақты мектептер. Тәуелсіздік алғаннан бері мұндай мектептердің саны жыл сайын артып келе жатқаны белгілі. Себебі, ауыл тұрғындарының қалаға көшіп-қонуы көбейген сайын, ауылдық жерде оқитындар саны азайып, оқушылар саны азая бастады.

Түйінді сөздер: шағын жинақты мектеп, жазбаша сөйлеу, орфоэпиялық норма, синтаксистік құрылым

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В МАЛОКОМПЛЕКТНОЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Нугманова Ш. Б. Утегенова Д. С. Сахиева Д. Б. Калиева Э. С.

Студенты специальности 5B10200 – «Педагогика и методика начального обучения»

Кусаинов А.К.

п.ғ.д., профессор

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52

В статье говорится, всестороннее развитие мировоззрения, сознания школьника начинается с начальной школы. В начальных классах расширяют кругозор, обогащают словарный запас, повышают богатство языка, отношение к жизни учащихся. От квалификации молодого поколения зависит наше светлое будущее. Если подрастающее поколение окупается в свет цивилизованного воспитания, напитается знаниями, то будущее нашего государства станет ясным, процветающим и процветающим. Правда, опора независимой страны-образованное поколение.

Сегодня подавляющее большинство школ в малых населенных пунктах на Дальнем Востоке страны-малокомплектные школы. Известно, что с момента обретения независимости количество таких школ с каждым годом увеличивается. Это связано с тем, что по мере увеличения миграции сельского населения в город, количество обучающихся в сельской местности становилось все меньше и меньше.

Ключевые слова: малокомплектная школа, письменная речь, орфоэпическая норма, синтаксическая структура

METHODS OF DEVELOPMENT OF WRITTEN SPEECH IN A SMALL ELEMENTARY SCHOOL

Nugmanova Sh. B. Utegenova D. S. Sakhieva D. B. Kalieva E. S.

Students of specialty 5B10200 – "Pedagogy and methods of primary education"

Kusainov A.K.

P.G.D., Professor

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.

The article notes that the comprehensive development of a student's worldview and consciousness begins in primary school. In primary schools, it increases the richness of students' language, outlook on life, expands their horizons, and enriches their vocabulary. Our bright future depends on the qualifications of the younger generation. The future of our state is clear, and the prosperity of our sovereign country is inevitable only if the younger generation is immersed in the light of civilized education and knowledge. It is true that the foundation of an independent country is an educated generation.

Today, the vast majority of schools in small settlements in the Far part of the country are small-scale schools. It is known that since independence, the number of such schools has been increasing every year. Because as the migration of rural residents to the city increased, the number of students studying in the countryside decreased and the number of students began to decrease.

Key words: small-scale school, written speech, orthoepic norm, syntactic structure

Бүгінде еліміздің қиыр түкпіріндегі шағын елді мекендердегі мектептердің басым көпшілігі шағын жинақты мектептер. Тәуелсіздік алғаннан бері мұндай мектептердің саны жыл сайын артып келе жатқаны белгілі. Себебі, ауыл тұрғындарының қалаға көші-қонуы көбейген сайын ауылдық жерде оқитындар саны азайып, оқушылар саны азайып келеді.

Жастарға жалпы орта білім беруді жүзеге асыруда бастауыш және орта мектептермен қатар бастауыш мектептердің, оның ішінде шағын мектептердің рөлі орасан зор. Жалпы, шағын жинақты бастауыш мектептер жаңа құбылыс емес. Ол белгілі бастауыш сынып педагогтары К.Д.Ушинский, Л.Н.Толстой әзірлеген оқыту әдістеріне негізделген. Бұл құбылыстың Қазақстанға келуі қазақтың тұңғыш педагогі Ы.Алтынсариннің есімімен байланысты. Содан бері шағын мектептер сақталып қалды.

Шағын жинақты мектеп дегеніміз – тұрғындардың саны аз аймақтарда жұмыс істейтіндіктен, оқушыларының саны аз, біріктірілген сыныптардан, толық емес сыныптардан тұратын, оқу үдерісін жоспарлау мен ұйымдастыруда өзіндік ерекшеліктері бар жалпы білім беру мекемесі. Қазіргі таңда шағын жинақты мектеп:

- біріктірілген сыныптармен;
- біріктірілген сыныптармен және толық емес сыныппен жұмыс жасайды.

Мектеп құрылымы бұлай өзгеше аталғанымен, мұндағы білім мен тәрбие сапасына қойылатын талап барлық білім беру мекемелеріне қойылатын талаппен бірдей болып қала береді. Сондықтан да шағын жинақты мектеп жұмысын ұйымдастыруға ерекше көңіл бөлу керек.

Шағын жинақты мектеп мәселесін зерттеушілер Ж.Қ.Астамбаева мен Г.И.Уәйісова өздерінің «Шағын жинақты бастауыш мектептегі педагогикалық үдеріс теориясы мен технологиясы» атты еңбегінде «Шағын жинақты мектептің тарихы ерте кезден, сонау Л.Толстой, К.Д.Ушинский өмір сүрген кезеңнен бастау алады. Қазақстан топырағында ондай мектептің пайда болуы Ы.Алтынсариннің ағартушылық қызметімен тікелей байланысты XVIII ғасырдың 60 жылдарында дүниеге келді. Содан бері бұл үлгідегі мектептің мәселесі күн тәртібінен түспей келеді» деп атап көрсетеді

«Соңғы 15 жылда шағын жинақты мектептер саны күрт өсті. Әрбір төртінші мұғалім ШЖМ-да жұмыс істейді және әрбір алтыншы қазақстандық оқушы ШЖМ-де оқиды» [2].

Шағын жинақты мектептердің үш түрі бар:

- 1) Бастауыш шағын жинақты мектеп;
- 2) Негізгі ШЖМ;
- 3) Орта мектеп.

Білім беру мекемесін мұндай ерекшеленудің негізгі критерийі оқушылар санының аздығы болып табылады, ал қалған айырмашылықтар осы критерийге негізделген. Шағын жинақталған мектептерді жоғарыда аталған түрлерге жатқызу нормативтік құжаттарға сәйкес жүзеге асырылады: «Халқы аз әрбір елді мекенде:

- 1) бастауыш шағын жинақты мектеп – білім алушылардың саны 5-тен 40 адамға дейін;
- 2) негізгі шағын жинақты мектеп – білім алушылардың саны 41-ден 80 адамға дейін;
- 3) орта шағын жинақты мектеп – білім алушылардың саны 81-ден 180 адамға дейін болған жағдайда жұмыс істейді»[4].

ШЖБМ-те мұғалім бір уақытта бірнеше сыныппен сабақ жүргізеді: екі комплектілі мектепте – екі сынып, ал бір комплектілі мектепте – үш немесе төрт сынып біріктіріліп, бір сыныпты құрайды.

Бастауыш сынып оқушыларының тіл байлығын, сауаттылығын дамыту бағытында профессор Қ.Жұбановтың редакторлығымен шыққан «Бастауыш сыныптағы қазақ тілінің әдістемесі» кітабы құнды еңбек болып табылады. Бұл жерде ана тілінің мақсаты нақты тұжырымдалып, «сөйлеуді дамыту» жұмысына қойылатын талап былайша қойылады: «Бастауыш мектепті бітірген бала ... оқығанын, естігенін қысқа да, анық жаза білуі керек. .» Одан кейін тіл жұмысының түрлері қысқаша айтылады (сұраққа жауап беру, оқу, тақырып қою, сурет бойынша сөйлеу, т.б.).

Тағы бір көңіл аударатын еңбектің бірі С.Жиенбаевтың «Бастауыш мектепте кітапты оқыту әдістемесі» (сол кездегідей) кітабы. 31 беттен тұратын бұл қысқа мақала балалардың оқығанын қабылдауы оқу әдісіне байланысты екенін, әсіресе, мәнерлеп оқудың маңызын дұрыс көрсеткен Оқығанды талдау жұмысының түрлерін (әңгімелеу, реферат, мазмұндау) анықтай отырып, «Салалы сөз сөйлеуді үйрететін жұмыс – мазмұндау жұмысы» дейді. Кітаптағы мазмұндама мен шығарма жаздырудың орны былайша белгіленген: «...мектепте сөйлеуді дамыту, оның ішінде жазуға үйрету жұмыстары маңызды орын алады. Жазбаша сөзді жетілдіру үшін ең маңыздысы – мазмұндама, шығарма жаздыру». Сондай-ақ кітапта оқулықтардағы суреттердің қолданылуы, шығарманы талдау үлгілері, сөздік жүргізу сияқтылар баяндалған. Сондықтан біз бұл кітапты тіл дамыту мәселелерін зерттеуде бағыт-бағдар беретін құралдардың бірі деп білеміз. Әрине, кітап шағын болғандықтан, әңгіменің тақырыбы кітапты оқыту әдістемесі болғандықтан оқуға байланысты сөйлеу жұмысының түрлері ғана айтылады.

Жазбаша сөйлеу әрекеті тілдік және қатысымдық тұлғалардың сыртқы таңбалық және ішкі мазмұндық қасиетімен байланысты. Олардың арнайы заңдылыққа бағынған жүйесі арқылы іске асып, белгілі бір хабарды жарыққа шығаруға және қабылдауға ықпал етеді.

Оқушылардың жазбаша сөйлеу әрекетін қалыптастыру үшін жазбаша сөйлеу әрекетінің негізгі белгілері мен ерекшеліктерін игерту бағытында жүргізіледі.

Олар:

- жазбаша сөйлеу қатысымдық тұлғалардың графикалық таңбасы арқылы іске асатындығы;
- жазбаша сөйлеу әрекетінде таңбалар маңызды рөл атқара келіп, мағыналық қасиетке ие болатындығы;
- жазбаша сөйлеу әрекетінде айтылар ой мазмұндық ішкі бірлік, тұтастық жүйелілік арқылы жеткізілетіндігі;

- жазбаша сөйлеу үрдісінде әрекеттің барлық түрі қатысатындығы: (оқу, жазу, айту, тыңдау);
- жазбаша сөйлеу әрекетінде ойдың мазмұны мен формасына, стиліне көңіл бөлінетіндігі;
- жазбаша сөйлеу әрекеті қағазға жазылған ой-пікірдің түсінікті, жүйелі, орфографиялық нормалардың сақталуына байланысты жүзеге асатындығы.

Жазбаша сөйлеу әрекеті шығармашылықпен мәтін түзумен нақтыланады: мәтіннің мазмұнды болуы; белгілі бір әдеби тіл стильдеріне сай болуы; мәтіннің мазмұны жүйелі баяндалуымен ерекшеленеді. Демек жазбаша сөйлеу әрекеті дамыта оқыту үшін оқушыларды іздендіретін, оның ой-пікірін, білімін кеңейтетін, шығармашылық қабілетін жетілдіретін және ұлттық ойлау мен ұлттық сана-сезімі мен танымдық мағлұмат қалыптастыратын мақсатты әдістеме қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ж.Қ.Астамбаева, Г.И.Уәйісова, Шағын жинақты бастауыш мектептегі педагогикалық үдеріс теориясы мен технологиясы: Алматы, 2010.
2. ҚР 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан, 2003, № 332-333, 3-7 б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992.
4. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. Алматы, 1991.
5. Рахметқызы С. Бастауыш сыныптарда оқушылардың тілін ұстарту. Алматы: Рауан, 1997.
6. Щеголева Г.С. Системный подход в работе над развитием связной речи младших школьников. Автореферат дисс. канд. пед. наук: 13.00.02. Л., 1985.
7. Мали Л.Д., Арямова О.С., Климова С.А., Пескова Н.С. Речевое развитие младших школьников. Пенза: Академии педагогических наук, 1995.
8. Тұрдалиева Г.Ж. бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі. Астана: Фолиант, 2007.
9. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – Москва-Ленинград, 1987.
10. Қазақстан Республикасында Шағын жинақты мектептерді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған Тұжырымдамасы (жобасы).
11. Шағын жинақты және тірек мектептері (ресурстық орталық) қызметінің тәртібі. ҚР БҒМ заңымен бекітілген (18 қыркүйек, 2013 жыл).
12. Баймолдаев Т.М. және т.б. Шағын жинақталған мектептерде пәндерді оқытуда жаңа педагогикалық әдістерді пайдалану жолдары. (Әдістемелік нұсқау). – Алматы, 2002.
13. Базарбаева Н.Ә. Шағын комплектілі мектептердегі оқу-тәрбие үрдісіндегі ерекшеліктер: - Алматы, 2002.
14. Әбдікәрімова Т.М. «Бастауыш сыныпта мәтін арқылы тіл дамытудың ғылыми негіздері мен оқыту әдістемесі» Алматы. 2002 жыл.
15. Әрінова Б. «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы» Алматы. «Жазушы» 2004 жыл.
16. Байтұрсынов А. «Тіл тағлымы» Алмазы. 1992 жыл (102 бет).
17. «Білім. Образование» Ғылыми – педагогикалық журнал, 2003 жыл, №3;
18. С.Серімбетова «Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту»

**МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖҰМБАҚТАРДЫҢ РӨЛІ**

Рамазан А.Қ., Оразова М.Н., Серикова А.С., Тажмуратова Л.К., Таухабаева И.М.
6B01211 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» білім беру бағдарламасының 3 курс (3 жылдық) студенттері

Кусайнов А.К

*Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Мақалада жұмбақ – халық шығармаларының ішіндегі ең ескі түрінің бірі және барлық жұрттың фольклорына ортақ түр. Әуелгі туысы арғы, ерте заман болғанымен, жұмбақ бергі заманда да, тіпті бүгінгі біздің дәуірімізде де керекті қасиетін жойған жоқ. Қай кезді алсақ та, жұмбақ өткір, ұшқыр сөз есебінде халық арасында бағалы болған. жұмбақты халықтың өзге тапқырлық сөздері қатарында саяси құрал есебінде тап жауына қарсы қолданған орындар да аз емес.

Түйінді сөздер: жұмбақ, дидактикалық ойын, тіл дамыту, белсенді сөйлеу, сөздік қор

Роль загадок в формировании словаря детей дошкольного возраста

Рамазан А.Қ., Оразова М.Н., Серикова А.С., Тажмуратова Л.К., Таухабаева И.М.
Студенты 3 курса (3 года) по ОП 6B01211 – «Дошкольное обучение и воспитание»

Кусайнов А.К.

*Кандидат педагогических наук, профессор
Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52*

В статье загадка - один из древнейших видов народных произведений и общий для фольклора всех народов вид. Предыдущий род, предки, ранних, хотя во время существования-загадка, как в нашу эпоху, и даже сегодня не потеряла необходимых свойств. Как бы то ни было, загадка была ценной в народе как острое, искрящееся слово. в числе прочих находчивых слов загадочного народа немало и мест, использованных в качестве политического инструмента против классового врага.

Ключевые слова: загадка, дидактическая игра, развитие речи, активная речь, словарный запас

**THE ROLE OF RIDDLES IN THE FORMATION OF THE VOCABULARY OF
PRESCHOOL CHILDREN**

Ramazan A.K., Orazova M.N., Serikova A.S., Tazhmuratova L.K., Tauhabaeva I.M.
3rd year students (3 years) on the educational program 6B01211 – "Preschool education and upbringing"

Kusainov A.K.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Professor
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52*

In the article, the riddle is one of the oldest types of folk works and is common to the folklore

of all peoples. The previous genus, ancestors, early ones, although during its existence it is a mystery, as in our era, and even today it has not lost the necessary properties. Anyway, the riddle was valuable among the people as a sharp, sparkling word. among other resourceful words of the mysterious people, there are many places used as a political tool against the class enemy.

Key words: puzzle, didactic game, language development, active speech, vocabulary

Жұмбақ – адамның ой-өрісін, алғырлығын, білімін сынау мақсатында нақты бір зат немесе құбылыс тұспалдап сипатталатын шағын әдеби жанр. Жұмбақ жанры дүние жүзі халықтары әдебиетінің көпшілігінде бар.

Жұмбақ – адамның ой-өрісін, алғырлығын, білімін сынау мақсатында нақты бір зат немесе құбылыс тұспалдап сипатталатын шағын әдеби жанр.

Жұмбақ жанры дүние жүзі халықтары әдебиетінің көпшілігінде бар. Бұл жанрға Аристотель “Жұмбақ – жақсы жымдасқан метафора” деп анықтама берген. Жұмбақ әдебиеттің ежелгі үлгілерінде, ауыз әдебиетінде жиі кездесетіндіктен оны ғылымда “фольклорлық жанр”, “халықтық поэзияның шағын түрі” деп санау орын алған. Алайда, қазіргі заман әдебиеті өкілдерінің, әсіресе, балалар әдебиеті авторларының шығармаларында Жұмбақтар топтамасы жиі кездеседі. Сондықтан оны тек фольклорлық жанр аясында шектеуге болмайды.

Ғалымдар Жұмбақтың әуелгі тегі тыйым сөздермен және табумен төркіндес деп есептейді. Бағзы дәуірлерде адамдар айналадағы өктем күштерден сақтанғандықтан, өзара шартты сөздермен, астарлы тіркестермен тілдескен. Жұмбақ кейінгі даму барысында табу мен тыйым сөздерден жіктеліп, бөлініп шыққан. Қазақ Жұмбақтары ежелгі дәуірде туып, қазіргі кезеңге дейін ұзақ даму жолынан өтті. 13 ғасырдың 2-жартысы мен 14 ғасырдың басында құрастырылған қыпшақ тілінің сөздігі “Кодекс Куманикусте” көптеген Жұмбақтар берілген. Ондағы Жұмбақтардың құрылымы, табиғаты қазіргі қазақ Жұмбақтарына ұқсас. Мысалы, Сенде, менде жоқ, Сенгір тауда жоқ, Өте берік таста жоқ, Қыпшақта жоқ (құс сүті). Сонымен қатар Махмұт Қашқаридің “Түрік тілінің сөздігінде” де қазіргі қазақ Жұмбақтарының алғашқы үлгілері кездеседі. Қазақ халқы Жұмбақты адамдардың білім деңгейін, парасатын аңғартатын үлкен өнер деп есептеген, сондықтан жар таңдаған жастар, ақындар, ел ішіндегі шешен, би, т.б. данагөй, қадірменді адамдар бір-біріне Жұмбақ жолдап, ақыл-ой сынасып, таным салыстырған. Жұмбақ қара сөз түрінде де, өлең түрінде де, ақындық айтыс түрінде де кездеседі. Жұмбақ бейнелі суретпен айтылады. Мысалы, “Айдалада ақ отау, аузы-мұрны жоқ отау” (жұмыртқа), “Отқа жанбас, суға батпас” (мұз). Заттың сапасына (“Бауыздасаң, қан орнына су ағар” – қауын), қызмет-қимылына (“Жанды сағат айқай салат” – есек) қарай құрылатын Жұмбақтар көп. Кейде Жұмбақ тікелей ашық сұрау түрінде айтылады. Жұмбақ шешендік сөздермен де (“Ағат деген немене? Сағат деген немене?”), мақал-мәтелдермен де (“Сырты жылтырауық болғанмен, іші қалтырауық”) жанасымды.

Қазақ әдебиетінде ақындардың ауызша, жазбаша жұмбақ айтыстары көп кездеседі (мысалы, Жігіт пен қыздың жұмбақ айтыстары, Сапарғали мен Нұржанның айтысы, т.б.). Жұмбақтың композициялық құрылымы, әдетте, екі бөлікті болып келеді, бірінші бөлікті Жұмбақтың байлауы, екінші бөлікті Жұмбақтың шешімі деп атайды. Жұмбақта заттың түрі-түсі, көлемі, қасиетімен қатар, оның атқаратын қызметі немесе қимыл-әрекеті де айтылады. Жұмбақ – таным құралы, сондықтан бір құбылысты түрлендіре құбылту арқылы әр тарап, сан қырынан тануға болады. Кейде байламның барлық қасиеттері толық суреттелмей, бір ғана белгісі айтылуы мүмкін. Сондықтан Жұмбақ шешуін табудың ауыр-жеңілдігі нысан суретінің қаншалықты толық, дәл берілуінде. Жұмбақты шешу – сипаттамадан соң сыңар бейнеден байламды табу арқылы жүреді. Сипаттамада байламның белгілері айтылады, осы белгілерге қарап нысанды ойша кескіндеу, елестету, мәтінді ести отырып, ұқсастырылған

нәрсе мен байлам арасындағы байланысты зерделеу процесі өрбиді. Жұмбақта белгілі бір өлеңдік қалып сақталмайды. Оның ырғақтық-ұйқастық құрылымы сан алуан жолдармен өрнектеледі. Жұмбақ жанрына тән басты ерекшелік – көлемі шағын, құрылымы жұп-жұмыр, шымыр болып, аз сөзбен көп нәрсені айта білуге бейімділік. Жұмбақ сөйлемдері көбінесе қысқа, жинақы келеді, кейде образбен өрілген кішкене ғана ұғымды білдіретін сөйлем, не сөз тіркесі түрінде кездеседі. Жұмбақтың ең басты поэтикалық құралы – метафоралық тәсіл. Жұмбақта тұспалдап айтылатын нәрселер дайын, ап-айқын күйінде көрінбей, емеурінмен елес береді. Тұспалдау арқылы байламның сыңар бейнесі сомдалады, оның бейнесі басқа құбылысқа көшіріледі. Жұмбақтар түрлі жағдайларды суреттеуді мақсат етпейді, оқиғаларды да баяндамайды, тек әр түрлі заттар мен құбылыстардан образдарға нақыш боларлықтай өрнектер табады.

Жұмбақтың тілдік өрнектерінде халықтың тарихи-қоғамдық өміріндегі, тұрмыс-тіршілігіндегі өзгешеліктерді танытатын, солардан туындаған нақыш-өрнектер, ауыстырулар өте мол. Көбінесе көзбен көріп, қолмен ұсталған, тұтылған заттар тұспалдауға, жасыруға желі болады. Метафораларға ұйытқы, тірек сөздер алуан түрлі, олар сан-саналы табиғат құбылыстарына, тұрмыс пен шаруашылық, әдет-ғұрып, қоғамдық қатынастарға байланысты лексиканы қамтиды. Жұмбақ нысанасына айналған байламдар өмірдің барша құбылыстарын тақырып ете алады. Мысалы, аспан әлемі, табиғат құбылыстары, жер, хайуанаттар, құстар, жәндіктер, адам, үй жабдықтары, киім-кешек, тамақ-сусын, ыдыс-аяқ, өнер, шаруашылық, іс-құралдары, жол, қатынас, техника, оқу-білім, ойын-сауық, ән-күй, уақыт, дін, т.б. Сонымен қатар кейінгі кезде Жұмбақтардағы дәстүрлі тақырыптардың арнасы оқу-білім, ғылым мен техника

дамуына байланысты толыға түсті.

Ы.Алтынсарин өз шығармашылығында жұмбақтарға арнайы тоқталған. Қазақ жұмбақтарын жинау ісі 19 ғасырдың 2-жартысында басталып, 20 ғасырда одан ары жалғасты. Қазақ фольклоры мен ауыз әдебиетін жинақтап, алғаш рет жіктеп көрсеткен Ш.Уәлиханов, сондай-ақ, ағартушы Ауыз әдебиетін зерттеуші орыс ғалымы А.В. Васильев, сондай-ақ қазақ ғалымдары С.Аманжолов, Т.Жанұзақов, Қ.Саттаровтардың құрастыруымен қазақ Жұмбақтары жинағы бірнеше мәрте кітап болып шықты. Өзінің бастау көзін, өсіп-өркендеу жолын фольклор қойнауынан алатын Жұмбақ қазақ жазба әдебиетінде жалғасын тапты. Жазба әдебиеттің көрнекті өкілдері Абай, Шәкерім, С.Торайғыров, т.б. Жұмбақ жанрында қалам тартты. Қазақ әдеби жұмбағының өсіп қалыптасуына М.Жаманбалинов, Ж.Смақов, М.Әлімбаев, Қ.Ыдырысов, Қ.Мырзалиев, К.Баянбаев, Қ.Шұғаев, Ә.Ысқабаев, т.б. ақындар қомақты үлес қосты. Қазіргі уақытта Жұмбақ қазақ әдебиеттану ғылымының арнаулы нысаны ретінде зерттеліп келеді.

Балалар басылымдары – «Балдырған» мен «Қазақстан пионері» (кейін Ұлан), «Ақ желкен», «Айгөлек», «Мөлдір бұлақ», «Бала би», «Балапан» т.б дүниеге келіп, мыңдаған балғындарға ұсынылып жатқан шақта, «сол туындылардың асылы қандай, жасығы қандай, бүгінгі балғындарға не ұсынып отыр, көркемдік ерекшеліктері көңілдегідей ме, балаларды отаншылдық, ұлттық рухта тәрбиелеуге сүбелі үлес қосып келе ме, әлде жұмбақ жазуға қаламгерлеріміз іші пысқанда немесе қолы тигенде ғана ат ізін сала ма?» деген сыңайдағы сауалдар күн тәртібінде екені талассыз.

Өйткені, жұмбақтың балалар үшін өмір танытқыштық мәні, соған сәйкес тәрбиелік мәні де айрықша. Бағзы замандағы жұмбақтар адамзат баласының дүниені тану, тіршілік ету үдерісінде ынталы ойынан, талапшыл қиялынан туындағаны белгілі. Өмірлік таным-тәжірибеге, көркемдік таным-тәжірибеге «өз» үлесін қосып, рухани өсуге ықпал етіп келе жатқаны айқын.

Балалар әдебиеті – әдебиетіміздің тамырын тереңге жайған өзіндік саласы болса, жұмбақ – сол әдебиеттің көркемдік нысанасы мен бейнелік әлемі өзгеше, шағын жанры.

Жұмбақтың қуаты мен қызығын, қадірін терең сезінген әдебиетіміздің алыптары өз кезінде бұл салаға мүмкіндігінше көңіл бөліп, фольклор үлгілерін, оның ішінде жұмбақтарды да жинауы және жариялауы – кейінгі ұрпақ үшін де тағылымды, қызықты құбылыс. Мәселен, сонау жиырмамыншы жылдары балалар әдебиетіне де қалам тартқан М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин сынды қаламгерлеріміз халық жұмбақтарын жинап жарияласа, одан кейінгі кезеңдерде де бұл талап толастаған жоқ.

Әдеби жұмбақтардың жанр ретінде аяғынан тік тұрып кетуіне тікелей ықпал еткен – балалар басылымдары. «Осы басылымдар балаларға не ұсынып отыр, сыр-сипаты қандай?» деген сауалдар ертеңін ойлайтын кім-кімді де селсоқ қалдырмаса керек. Осы тұрғыдан алсақ, «Балдырған», «Айгөлек», «Мөлдір бұлақ», т.б балалар басылымдарында жарық көрген жұмбақтардың саны да, сапасы да әртүрлі екеніне көз жеткізу қиын емес. Егер халық жұмбақтарына зер салсақ, негізінен көзге шалынған жаратылыс құбылыстары, тұрмыс-тіршілікте тұтынған заттар, еңбек құралдары болып келетінін аңдау оңай. Заман ағымына сай жұмбақтардың тақырыбы, нысандары өзгеріп отырды. Қазіргі әдеби жұмбақтардың тақырыбы сан алуан. Кешегі жұмбақ та, бүгінгі жұмбақ та қалай дегенде де кәдуілгі тіршілікпен сабақтас. Мысалы:

Алыста бір қара тұр, көресің бе?

Жаны жоқ қимылдауға денесінде.

Сүйегі ішіндегі бақша-бақша,

Бар екен жалғыз көзі төбесінде.

(Шешуі: киіз үй). (Қазақ жұмбағы. Құраст. С.Аманжолов 1993, 53-бет).

Киіз үй өз заманында тіршіліктің қажетін өтегені мәлім. Мұндай мысалдардан халықтың тұрмыс-тіршілігінен ғана емес, таным-түсінігінен де, салт-дәстүрінен де азды-көпті хабар аласыз. Сонымен бірге қай дәуірде дүниеге келгенін де шамалаймыз. Біз келтірген мысалда ұйқастар төрт буынды яғни толымды ұйқас. Демек, біріншіден техникасы жағынан ойдағыдай. Екіншіден жұмбақты шығарушы тыңдаушыға қарата: «Көресің бе?!», – дейді. Диалогқа жауап беруге шақырады, назарыңды еріксіз аудартады. «Бір қара», «жаны жоқ», «қимылдауға», «сүйегі», «ішіндегі», «бақша-бақша», «жалғыз көзі», «төбесінде» – осының бәрі киіз үйдің поэтикалық белгілері. Бұған «алыста» деген нұсқау мен «көресің бе?» деген сұрақты, «бар екен» деген белгісіз автордың аңғаруын қосқанда, бұл туындының «айдалада ақ отау, аузы мұрны жоқ отау» немесе «кішкентай ғана тостаған, мені көтеріп тастаған» немесе «кішкене ғана тостаған, айдалаға тастаған» деген секілді екі тармақты, айтуға да, жаттауға да, шешуге де жеңіл, «шайнауға оңай» жұмбақтарға қарағанда, күрделірек екенін сезіну қиын емес.

Ғылым мен техника дамыған сайын адам баласының өмір сүру мәдениеті жоғарылаған кейінгі кезеңде көптеген өзгерістер болғанын жұмбақтардың тақырыбынан, мазмұнынан көреміз. Заман ағымымен келген жаңалықтарды, ғылым мен техника атауларын жасыруда ізденіс бар. Бүгінгі техника жетістіктерін арқау еткен туындылар баршылық. Мәселен, Ескен Елубаевтың жұмбақтарына зер салайық:

Қалтамдағы бұйыммен,

Алыс-жақын, қиырмен,

Хабарласам шұғыл мен.

(Шешуі: Ұялы телефон).

Немесе:

Қағазсыз да қаламсыз,

Жазып алып жатады,

Еш қиналмай алаңсыз. (Шешуі: диктофон)

Бұл мысалдардың мазмұны бүгінгі тіршілігімізге сай болғандықтан, балалар үшін тартымды, қызықты. Айтуға да, жаттауға да жеңіл. Бүгінгі балалар өмір сүріп отырған ор-

таның ерекшелігін сипаттайтын жаңа мағына, жаңа нышан бар. Балдырғанға да, жеткіншекке де қызықты. Ә.Ысқабайдың «Ақ желкен» журналында жариялаған (2004, №10, 19-бет) мынадай жұмбақтары бар:

Белін бұған,
Қоқысты қуған. (Шешуі: сыпыртқы).
Күндіз сөйлеп тынымсыз,
Түні бойы тұр үнсіз. (Шешуі: радио).

Бұл жұмбақтар да балалардың айтып жүруіне қолайлы. Әрі қысқа, әрі бейнелі. Фольклор жұмбақтарына тән ерекшеліктер әдеби жұмбақтарға да тән. Атап айтқанда, біріншіден нақтылықтың, деректіліктің басымдығы, екіншіден нәрселерді жекелеп, бөліп айтуы, үшіншіден сыртқы белгісіне, көрінісіне қарауы, төртіншіден атқаратын қызметін аңғартуы бар. Сондай-ақ бір-біріне жақын заттарды жұптап, қосақтап айту да кездеседі. Енді тақырыбы тұрғысынан ұқсас келетін, мазмұны бөлек жұмбақтарға келейік. Су көлігі – қайыққа қатысты әртүрлі тұспалдар бар. Мәселен, белгілі балалар ақыны М.Әлімбаевтың жұмбақтарын оқиық:

Аяқсыз, жалғыз десең де,
Тұлпарым менің іргемде.
Қазықтан бауын шешем де,
Жетемін қиыр түрлі елге.
(Шешуі: қайық).

Немесе:

Жеккені жоқ,
Доңғалақсыз қызық арба,

Көрген адам сайран салар, қызығар да. (Шешуі: қайық). («Балдырған», 2008, №5, 2-бет).

Осы екі мысалда қайықты сипаттау екі түрлі. Зордың күшімен қиыстырылған жұмбақтың тілі тұтқыр келеді. «Іргемде» мен «түрлі елге», «десең де», «шешем де» сөздері шумақ жасау үшін, ұйқас жасау үшін алынғандай. Өйткені, мұнда бала үшін ең қызықтысы қайықтың аяқсыз болуы ғана, қалғаны бәлендей қажет емес. Әрі қайықта немесе тұлпарда бау бола ма екен деген дүдәмәл ойда қалдық. Екінші мысалда да «қайықты» арбаға балаудың қисыны келмейді. Арба болса, доңғалағы болуы міндетті. Арба дегенше, қорап десе ұтымдырақ сияқты. Соңғы тармақтың мазмұны да, тілі де балғындарды қызықтыра қоймас.

Жұмбақ баланың жас ерекшелігіне үйлесуі шарт. Кейбір жұмбақтарда тұрпайылау тіркестер кездеседі. Мәселен:

Ұрықсыз өсетін орман,
Ырықсыз өсетін орман.
(Шешуі: шаш). (М.Әлімбаев. «Балдырған» 2008, №2, 23-бет).

Көрмеген ешкім,
Дәмін татып.
Қара орман асты,
Ұйыған қатық.

(Шешуі: адам шашы). (Ә.Ысқабай. «777 жұмбақ». 1994, 68-бет).

Немесе:

Әшекейлі күбіні,
Үюлі тұрған шөмеле,
Кигіздім биік төбеге.
(Шешуі: сәукеле).

Берілген үш жұмбақтағы шашты меңзейтін «қара орман», «үюлі тұрған шөмеле»

деген тіркестер баланың көңіліне жылы ұшырай қоймас «ырықсыз» – дерексіз ұғым балғындарға ауырлау. Ал, шөмеле деген соң, «үюлі тұрған» деу артық. Ал, миды ишаралаудағы «ұйыған қатық», «дәмін татып» деген сөздер тіпті дененді түршіктіреді. Қажетсіз, сәтсіз анықтамалардан гөрі айшықты теңеулер табылмады ма деген ойға қаласыз. Қазақтың ұлттық бас киімі – сәукеле күбіге ұқсамайды. Қыздың бұрымын «үюлі шөмеlege» теңеу қолайсыз. Сәукеле киген қыздың бұрымы болады. Ал бұрым шөмеlege ұқсай қояр ма екен?! Мұндай тіркестер көзге қораштау, естігенге біртүрлі, ұйқасқа қарай жазыла салды деуге болмас. Алайда, келешек ұрпақты тәрбиелеп отырғандықтан, әр сөзге мән бере қарауымыз керек сияқты.

Жалпы, жұмбақтар айшығымен, астарымен әдемі, жаттауға сұранып тұрған туындылар екені айдан анық. Сондықтан жұмбақ ұтқырлықты, логиканы қажет етеді. Соған орай, жұмбақ жасырудың өзіндік тәсілдері мол. Жасыратын зат не құбылысты жанды, жансыз заттарға теңеу т.б. Кейде табу мүмкіндігі аз жұмбақтар болады. Мысалы, «Өзіне ауа, жетсе дауа» (жауабы: өкпе) деген секілді.

Балаларға арналған журналдарда ойлы, салмақты жұмбақтар да кезде седі:

Салмағын да шамалайсың,

Аумағын да шамалайсың,

Толғантады ақырын,

Өзендей жағалайсың. (Шешуі: адамның ойы).

Тұтастай алғанда әдеби жұмбақ саласында мол табыстарымен қатар, сәтсіздіктер де аз емес. Ол қандай сәтсіздіктер? Қазір авторлар мен басылымдар үнемі биік талап деңгейінен көрінеді деу қиын. Әдеби жұмбақтардың қалыптасуына, өсіп дамуына фольклор өзіндік ықпалын тигізгенін бірнеше арнаға бөлген дұрыс. Бірінші, халық аузындағы ежелден келе жатқан жұмбақтар ауызша туып, ауызша тарап, ауызша сақталған соң көп нұсқалық немесе ұқсастықтар көп болуы заңды. Ал, жазба әдебиет өріс алған кезде авторлық жұмбақтар дербес, дара шығармашылықтың жемісі болуы керек емес пе?! Халық жұмбақтарының ізімен, тәсілімен бұрынғы туындыларды қайталайтын немесе бірден еске салатын әдеби жұмбақтар ақындарымыздың жетістігі ме, әлде кемшілігі ме?! Мұның өзі – жеке, үлкен мәселе.

Сонымен, жұмбақ – адамзат баласының дүниетанымын кеңейтуге, ойын ұштауға, тапқырлық пен ұтқырлыққа баулитын балалар әдебиетінде ойып тұрып орын алатын ерекше жанр. Бала тәрбиесіне өзіндік үлесі бар жанр үлгілерін кәдеге жаратып, ұлттық рухани байлығымызды еселеу бүгінге де, болашаққа да керек-ақ. Ұлт болашағы – жаңа жас буын болса, ең әуелі ұрпақ тәрбиесіне баса көңіл аудару – заман талабы. Шәкәрімнің «Жұмбақ ермек үшін, уақыт өткізу үшін айтылмайды, адам баласының тапқырлық, сезімталдық қасиетін ұшқырлау үшін тәрбиелік мақсатқа айтылуы қажет, сондықтан оның айтылуы мен шешілуі де өзара дәл келуі керек» деген пікірі бүгінгі үшін де ескірмегенін ескерсек дейміз.

Жұмбақ – халық шығармаларының ішіндегі ең ескі түрінің бірі және барлық жұрттың фольклорына ортақ түр. Әуелгі туысы арғы, ерте заман болғанымен, жұмбақ бергі заманда да, тіпті бүгінгі біздің дәуірімізде де керекті қасиетін жойған жоқ. Қай кезді алсақ та, жұмбақ өткір, ұшқыр сөз есебінде халық арасында бағалы болған. жұмбақты халықтың өзге тапқырлық сөздері қатарында саяси құрал есебінде тап жауына қарсы қолданған орындар да аз емес.

Сырт қарағанда, соңғы уақыттарда жазба әдебиет күшеюімен қатар, «Жұмбақ азайған шығар, жаңадан жасалмайтын шығар» деген ойлар болушы еді. Анығында бұл теріс боп шықты. Жұмбақ қазақ халқының арасында да және Союздың барлық басқа халықтарының арасында да әлі күнге тыңнан туып, молайып, дамып келеді.

Олай болса, халықтың жұмбақ деген фольклор қорын жинап басып, тексеріп тану –

ғылымдық зор міндет болады.

Бұрынғы халық нені жұмбақ еткен, қазірдегі халықтың көзін тартып, көңілін бөлген заттары не? Осы жайларын салыстырып қарағанда, мән-мазмұнын ғылым жолымен түсініп алуға да үлкен мағына бар.

Жалпы, жұмбақты сөз образының кілті есебінде тануға болады. Жұмбақ ақындықтың ұрығы – дәні тәрізді. Бұл жақтарынан тексеріп тану да ғылымдық міндет.

Қазақ жұмбақтарын ертеде П.М. Мелиоранский, А.В. Васильев, А.Лютшь, А. Алекторов, Ә. Диваев сияқты ғалымдар әр кезде жинап, газет-журналдарда жариялаған. Бұл жұмыстарды 1930 жылдардың орта кезінде біздің белгілі филолог ғалымымыз, қазақ мәдениетінің көрнекті қайраткері Сәрсен Аманжолов (1902-1958) ғылыми түрге келтіріп, 1940 жылы жинақ етіп шығарды. Бұл шынында қазақ жұмбақтарын жинап, зерттеудегі алғашқы маңызды еңбек. Одан бері Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл мен әдебиет институтында жұмбақтардың жаңа үлгілері, әсіресе социалистік салт-сана, тұрмысқа, техниканың дамуына байланысты жұмбақтар мол жиналып отыр. Қазақ жұмбақтарының жинақ болып, толықтырылып, екінші рет баспа жүзіне шығуы – біздің әдебиетіміз бен ғылымымызға қосылатын құнды қазына екендігі даусыз.

Бұл жинақты қазақ тіліндегі жұмбақтардың түрін көрсете алатын кітап етуге тырыстық, сондықтан да барлық жұмбақтарды мазмұндарына қарап тақырыптық жіктерге бөлдік. Бұл жинақтағы тақырыптар: аспан, жер, хайуан, адам, т.т., барлығы 20 тақырып. Сондай тақырыптардың ішінде баяғы ескі замандағы шыққан жұмбақтармен қатар бүгінгі колхозшы, жұмысшы, оқушы жұртшылығымыздың жас-кәрісі шығарған жаңа техника, жаңа тіршілік жайындағы жұмбақтар да аралас келеді. Қазақ жұмбақтарының алғашқы бір тобы осылайша, қолда бары іріктеліп бір жинақ боп шықса, кейінгі келесі топтары аудан-ауданнан жиналған қалпынша басылса дұрыс болады. Ол кезде ғылым жолымен әр саладан салыстыра отырып зерттеуге мүмкіндік көбейеді. Енді біраз сөзбен бұрынғы ескі жұмбақ деген фольклордың қандай жайды сөз қылатынын айтып өтейік. Жалпы алғанда, жұмбақ адамның дүние тану жолындағы ойының, қиялының шамасын білдіреді. Жұмбақтың көлеміне кіретін заттар: табиғат жайы, адамның денесі, хайуанат пен есімдік, бақташы, егінші елдің еңбек процесі, еңбек құралы, техника жайы сияқтылар болады. Жұмбақтар еңбекші халықтың өміріне, тұрмысына жанасатын жақтарынан қана алады. Жанды затты алса, өзімен көп кездесетін қасқыр, түлкі, қоян тәрізді алынады. Малдың төрт түлігі бірдей көп айтылады. Ұсақ жәндіктер, паразиттер, шыбын-шіркей сияқтылар және солармен адамның алысуы айтылады.

Жыртқыш аңның кейбірі қой малына қастық ететін қылығымен алынады. Жұмбақтың кейде бір емес, бірнеше нәрсені санап, кеңірек қамтып келетіні де бар. Бірақ бұл ұдайы кездесетін жай емес. Көбінесе жұмбақ, жалпылап айтқанда, жекелеп, бөлшектеп және дәлдеп тұрып айтуды тәуір көреді. Шаруашылық түрлері мен заттарды бас-басына анықтап атап айтқанда, соның әрқайсысының ұсақ бөлім-бөлшектеріне де айрықша көңіл бөледі. Мысалға сиырды алсақ: жұмбақ сиырдың өзін сөз қылумен қатар, мүйізін де, сүтін де, емшегін де айрықша жеке-жеке сөз қылады.

Төсек астында төрт бауырсақ.

(Сиырдың емшегі)

Жұмбақ өзге фольклорға қарағанда бітімі бөлек, ерекше затты, деректі сөз. Сол деректілікке сүйенетіндіктен, жұмбақ әр заттың жаңағыдай бөлім-бөлшектеріне көбірек көз салады. Халық өзінің күнделікті жағдайындағы бар заттарды көбірек жұмбақ етеді. Мысалы, ауылдағы шаруаның қолына ұстайтын аспап-құралының ішінде жұмбақ етілмейтіні жоқ. Және неше саққа мінгізіп, неше алуан етіп жұмбақтайды. Сол ретте ер-тұрман, әбзел, қауға, құдық, арба, шана сияқтылар талай-талай жұмбақ етіледі.

Кішкене ғана тостаған,

Лақтырып мені тастаған.

(Үзеңгі)

Ізі бар, қадамы жоқ аяғының,
Тимейді ұшы жерге таяғының.
Қос қолды хайуанға арта салып,
Салады әуезіне баяғының.
(Арба)

Мұның барлығы да өте деректі нәрселер. Осы сияқты адамның өзін жұмбақ еткенде де құр «адам» деп, кесек тұлғасын бір-ақ алып, айтып қоймайды. Оны бар мүшелерін түгел санап, жеке-жеке жұмбақ етеді.

Ал енді, мен берейін жұмбақ сайлап,
Дүлдүлді сахараға қойдым байлап;
Бұлбұл құс отырады үйде сайрап,
Бір гауһар қолымызда тұрған жайнап.
Жел сокса, жанып кетер өрттей қаулап,
Ақылпаз болсаң асқан, терең болжап,
Не нәрсе осы айтқаным, мәнісін тап?

Шешуі:

Болғанда ақыл дариян, кеудең – дүлдүл,
Күңіреніп сайрап тұрған тілің – бұлбұл.
Қойыныңнан шыққан гауһар екі кезің,
Соққан жел – дауылпаздай айтқан сөз дүр.
Дарияның жанып өткен құрақтары
Адамның қатты шыққан ашуы дүр.

Жұмбақ өзінің сөз қылған затын әр алуан түрде суреттейді. Кейде нәрсені көзге көрінген көрінісіне қарап сипаттаса, кейде сол нәрсенің құлаққа естілетін дыбысына қарай бейнелейді.

Қараша тауым қарлы болды,
Бір жауса кетпейтұғын зәрлі болды.
(Шаштың ағаруы)

Бұл – түске қарап айтқаны. Ал:
Әуеден күбі түсті,

Күбінің түбі түсті – дегені – күннің күркіреуін дыбыс белгісімен суреттегені. Жұмбақтың көп кездесетін тағы бір ерекшелігі – заты жақын нәрселерді қосарлап, парлап айту. Қол мен аяқ, қыс пен жаз, күн мен түн, күн мен ай деген сияқты.

Біреудің бір ұлы бар және қызы,
Біледі ол екеуін дүниежүзі.
Ұйықтайды ұлы түнде, қызы – күндіз,
Жүргенде білінбейді басқан ізі.
(Күн мен ай)

Дүние тану жолдарын еңбегіне байланыстырып, осыдан барып қорытынды жасайтын халық, көп жұмбақты нәрселердің неден істеліп, неден пайда болғанын айтуға арнайды. Барлық халықтардың жұмбақ атаулысында әсіресе айқын көрінетін бір ерекшелік: нәрселерді қызметіне қарай сипаттауы болады.

Әй, керемет бір ит бар,
Үй бағады, үрмейді,
Аяғы жоқ, жүрмейді,
Ұлықсатсыз ол иттен
Адам үйге кірмейді.

(Құлып)

Әсіресе осы ерекшелігі адамның өз мүшелерін жұмбақ етуде көп байқалады. Бір нәрсенің қайдан пайда болғанын, неден істелгенін айтып және өзінің не міндет атқарып, не жұмысқа арналғанын көрсету арқылы жұмбақ сол нәрселердің барлық жайын баян етеді. Нәрсенің барлық болмысының диалектикасын білдіреді.

Есікте жасауыл бар екі қатар,
Барғанда ұрып-соғып қан қақсатар.
Ол адам жәбірленіп тұрғанында,
Біреу кеп ар жағынан әрі тартар.
Азып-арып онан соң қинар жанын,
Кездіріп талай өзен, сайдың бәрін.
Ләззатын сол сайлары алып қалып,
Шығарып тастайды екен ғазиз тәнін.
(Тамақ, асқазан)

Кейде осы реттен жұмбақ бір нәрсенің тіршілігіндегі барлық ұзын жолын әдемі баян етеді. Мысалы: адамның өмірін:

Танертең төрт аякпен,
Түсте екі аякпен,
Кешке үш аякпен жүреді, –
(Еңбектеу, жастық, кәрілік) деп суреттейді.

Осындай жұмбақтың сөз қылған жайларын алсақ, ол, бірден, нәрсені анықтап атап айтады, екінші, қайдан шыққан нәсілін айтады, үшінші, оның атқаратын міндетін айтады, болмысының диалектикасын баяндайды және жұмбақ нәрселерді қосып, парлап, бір-біріне жасайтын қарым-қатынасы арқылы суреттейді. Осы жайлардың барлығын ақындық сөзбен, теңеу, салыстырумен келтіреді.

Жалпы, жұмбақ деген фольклор түрі қай жұртта болса да оншалық терең зерттеліп, жете танылған түр емес. Сондықтан бұндағы қоғамдық сырды, мазмұнды орнымен толық бағалаған еңбектер жоқтың қасы. Ал анығында, ескі жұмбақтың өзіне қарасақ та, солардың көпшілігін шығарушы, айтушы еңбек иесі екені ап-айқын тұр. Бақташы, егінші, неше алуан кәсіпшілер өздерінің күндегі айналысып жүрген заттарын сөз қылады.

Халықтың жұмбақ ішіндегі сөз қылған заттары әрдайым бірқалыпты, қатып тұрған зат болмайды. Бір нәрсені істеуші, бір міндетті атқарушы, үнемі қозғалыс, қимыл, әрекет үстіндегі заттар болады. Бұнда да көп мағына бар екені даусыз. Дүниені еңбек арқылы танитын еңбек адамы өзінің бұйым заттарын да, маңайдағы жанды-жансыз дүниені де осындай әрекеті арқылы таниды. Сол арқылы еске алады. Бұл жағынан қарағанда, бірталай жұмбақтар адамның табиғат, тіршілік жөніндегі бұрынғы ескі түсінігі мен кейінгі замандардағы кең ақылға байланысты түсінігінің екі арасындағы айырмыштарды көрсетеді. Көп елдердің ай, жұлдыз, жер мен көк жайындағы ертелі-соңғы жұмбақтарын қарасақ, баяғы заманнан бері қарай адам баласының жалпы тарихы басып өткен әлденеше шаруашылық, қоғамдық сатылардың ізін байқаймыз. Бір кезде айды айғырға, жұлдызды үйірге теңесе, тағы бір жұмбақта: «Көп бауырсақ ішінде бір қалаш» дейді, немесе: «Жабық астында жарты күлше» дейді, кейде айды «сары поднос» деп те жұмбақтайды. Бұл бір мысалдың өзі де қазақ халқының тіршілігіндегі шаруашылық сатыларын білдіреді.

Кейде осымен қатар табиғат көріністерін адамның өз тіршілігіндегі туысқандық, қандастық жігімен салыстыру да кездеседі. Ондайда әке мен бала, шеше мен қыз, аға мен қарындас, ұл мен қыз деген сияқты егіз екі жайлар қосарланып жүреді. Жоғарыда күн мен айды бір ұл, бір қызбен шендестіру осының мысалы. Бұрынғы кездегі қоғамдық тіршіліктің сорақы белгілеріне мысқыл, мазақ сөздерді көп айтатын сыншыл, сергек ойлы халық кейде дін иелерін де қатты мазақтайды.

Қу ағаштың басында
Құтырған адам айқайлайды.

Бұл – азан айтқан мәзінді ажуалау. Зат атаулының барлығын еңбек жағдайымен, еңбекке байланысты бітім-тегімен байланыстыра қарайтын халық, жұмбақ атаулының мазмұнын өзі шешіп береді. Жұмбақтың қоғамдық, тарихтық, мәдениеттік негізін сол еңбекке байланысты болған іргесіне, төркініне қарап талқылау керек.

Көп елдің жұмбақтарында ұқсас келетін түрі де бар. Ол бұрынғы өткен шақтағы шаруашылық, қоғамдық құрылыстары ұқсас болғандықтан. Сонымен қатар бүгінгі жаңа жұмбақтардың ішіндегі теңеу, салыстырулардың ұқсас кеп отыратыны тағы бар. Мысалы, жаңа жұмбақтарда трактор мен паровозды өгізге, тұлпарға теңестіру, аэропланды құс деп сыпаттау халықтар тіршілігіндегі шаруашылық іргенің бір негізге құрылғандығынан.

Қай елдің тарихын алсақ та, жұмбақтың бұрынғы кездерде өзінше үлкен орын алғанын байқаймыз. Кейде бүкіл бір ертеке жұмбақтан туады. Әңгімелі әсем жыр, дастан атаулының талайының жұмбаққа соғып келетіні болады. Ертеде ердің даналығын, жүйріктігін жұмбақпен сынау машық болған. Ескі грек жұртының атақты Эдип жайындағы қайғылы дастаны Сфинкстің жұмбағынан басталады. Бұрын қазақта күйеу таңдаған дана қыз жұмбағын шешкен кісіге тием деп серт береді. Бертін келе жұмбақ қазақ ақындарының айтыс өлеңінен көп-көп орын алатын болған. Мәселен, Әсет пен Рысжанның, Нұржан мен Сапарғалидың айтыстары жұмбақтасу түрінде жырланған. Жалпы, жұмбақ деген сөз түрін халықпен бірге, сол халықтан шыққан ақындардың көп пайдаланатынын көреміз. Жұмбақтың ішіндегі ақындық, көбінесе, едәуір күшті ақындық болады. Сондықтан ақындар жұмбақ үлгісімен жыр айтуды әдейі таңдамалы есебінде қолданады.

Қазақ ақындарының жұмбақты жақсы бағалауы арқасында біздің көп жұмбақтарымыз өлең боп айтылады. Жұмбағы ғана өлең емес, шешуі де өлеңмен келетін жұмбақтар осы жинақтың ішінде де толып жатыр. Жұмбақ халық сүйетін, көпке жайылғыш сөз болғандықтан, бұл түрді қанаушы таптың пайдаланғысы келгені де бар. Олар өз мүддесі үшін, халықты алдау үшін дін, құдай, көк өгіз, пайғамбар, патша, сұлтан, төре деген сияқтыларды көп тықпалады.

Біздің уақытымызда жұмбақ өз бағасын жойған жоқ. Жұмбақты мектеп балалары тілге ұста болу мақсатымен оқиды, жаттайды. Жастар ойын-сауық кештерінде әлі де ермек етеді. Ата-ананың жас балаға беретін тәрбиесінде де баланың ойын тапқырлыққа баулу үшін де жұмбақтың көп пайдасы бар. Жалпы Одақ көлемінде шығатын газет пен бірталай журналдарда жұмбақтың көп орын алатыны бар.

Тіпті бүгінгі қала мен колхоз тіршілігінде көпке мәлім, көпке жәрдемші болған өнер туындысының аталмай қалғаны жоқ деуге де болады. Бұл жай жұмбақтың қазір де ерекше қаулап өсіп, молайып келе жатқанын көрсетеді. Социалистік дәуірдегі советтік халық әдебиетін, фольклор түрлерін бұрынғыдан анағұрлым дамытып, өсіре түсетіндігіне бұл жұмбақтар мысалы өте бір айқын, даусыз айғақ.

Жоғарыда айтылған ғылымдық негізгі ерекшеліктерінен басқа, бізде жұмбақтардың өлеңді түрі көп. Бұл жай қазақ жұмбақтарының поэзиялық бітімін айрықша зор проблема ретінде зерттеп, талдауды қажет етеді. Біз бұл жайдағы тексерулер мен қорытынды пікірлерді қазақ тіліндегі жұмбақтар көбірек жиылып, молырақ басылуымен қатар жүргізбекпіз.

Ю. Г. Илларионова мектеп жасына дейінгі балаларға арналған жұмбақтарды таңдағанда олардың жас ерекшеліктерін, даму деңгейін, өмірлік тәжірибесін, сондай-ақ белгілі бір талаптарды ескеру қажет екенін атап өтті. Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған жұмбақтарға қойылатын ең маңызды талап-олардың қол жетімділігі. Балаларға дерексіз ұғымдар, мысалы, ежелгі рәсімдер мен әдет-ғұрыптар, уақыт, өмір және өлім туралы жұмбақтар қиын. Балаларға түсіну мен байқау үшін қол жетімді заттар мен құбылыстар

туралы жұмбақтар жасау керек және олардың айналасындағы шындыққа деген қызығушылығын, оған мұқият қарауды, көкжиегін кеңейтуді, өмір туралы түсініктерін тереңдетуді қалайды. Бұл адам туралы, оның жұмысы жасаған заттар, тірі және жансыз табиғат туралы жұмбақтар.

Жұмбақтарды шешудің негізі заттар мен құбылыстар туралы толық идеялар болып табылады, сондықтан жұмбақтарды таңдау кезінде балалардың ұжымдық және жеке тәжірибесін ескеру қажет.

Бала үшін жұмбақтың болуы көркем образдың күрделілігіне, оның қандай экспрессивті құралдармен жасалғанына байланысты. Егер сурет сөзбен тікелей мағынада жасалса, онда болжау мүмкіндігінше жеңілдейді. Балалар сонымен қатар көркем салыстыру әдісін қолдана отырып, жұмбақтарды сәтті шешеді, егер бұл салыстыру жақын болса, егер бұл салыстыру сөйлеу тәжірибесінде қолданылса, түсінікті болады. Метафоралық жұмбақтар балаларды түсіну үшін ең қиын, оларда сөздер бейнелі мағынада қолданылады.

Оларды болжау оңай емес, өйткені олар жеткілікті өмірлік тәжірибеге, дамыған көркемдік қойылымға, сөздердің әртүрлі мағыналарын түсінуге және көңілді әзілге сезімталдыққа арналған. Балалар көбінесе жұмбақтардың аллегориялық тілін түсінбейді және оларға дұрыс емес жауаптар береді. Балалармен жұмыс істеуге арналған жұмбақтар мазмұны, логикасы, формасы бойынша көңілді, шыншыл, сауатты, көркемдік жағынан толық болуы керек.

Мектеп жасына дейінгі балалар тірі және жансыз табиғатпен танысады, жануарларға, құстарға, жәндіктерге, олардың әдеттеріне бақылау жасайды, өсімдіктердің өсуі мен дамуын бақылайды, жемістер жинайды, тұқымдар күннің әртүрлі уақыттарында, жылдың әртүрлі уақыттарында ауа-райының өзгеруін атап өтеді. Балалар жануарларға, өсімдіктерге қамқорлық жасайды, табиғатта, күнделікті өмірде және осы іс-шаралар мен осы бақылаулар барысында табиғатта болып жатқан заттардың көптеген қасиеттерін, заңдылықтарын түсінеді.

Мектеп жасына дейінгі балалар бірнеше жұмбақтарды болжай алады.

Қанатсыз ұшады,

Жоқ, аяқты жүгіреді,

Без от жанып,

Жарасыз ауырады. (Жел, бұлт, күн, жүрек).

Аға мектепке дейінгі балалар бар неғұрлым кең ұсынылған жануарлар әлемі туралы, еңбек, адамдар, табиғат құбылыстары. Бұл жұмбақтар тақырыбын кеңейтуге мүмкіндік береді. Балалар бейнелі өрнектердің мағынасын түсіне бастайды, сондықтан жұмбақтар тақырыптың нақты белгілерін көрсетпеуі мүмкін, тек олардың бейнесін жасайды.

Қыз зынданда отырады, ал көшеде өрілген. (Сәбіз).

Жұмбақтар кеңінен қолданылады, олардың "декодталуы" қате салыстыруларды біртіндеп алып тастауға негізделген:

Қарға емес, қара,

Бұқа емес, мүйіз,

Қанаттарымен, құс емес. (жүк).

Бұл жаста ұзақ сипаттамасы бар әдеби жұмбақтар, сондай-ақ дамыған байқау қажет болатын жұмбақтар қолданылады.

Жас-ораққа ұқсас,

Өмір сүріп айналады. (Ай, ай).

Жұмбақтарды әдеби викториналарда, жиындарда және ойын-сауықтарда қолдануға болады. Сіз сондай-ақ ертегілердің жұмбақтары сияқты жұмыс түрін пайдалана аласыз. Бұл

сабақта топта оқыған ертегінің мазмұнын бекітуге ғана емес, сонымен қатар балалардың жадын, қиялды ойлауын, логикалық ойлау элементтерін (салыстыру, талдау, синтез) дамытуға көмектеседі.

Қиял-ғажайып жұмбақтан кез-келген сабақты ертегіден бастауға болады (көркем әдебиетпен танысу, сурет салу, модельдеу, аппликация, музыка, дене шынықтыру сабақтары), бұл ертегі кейіпкерін шақыруға жақсы мотивация болады және балаларды тез тапқырлыққа тексереді. Жұмбақтарды ертегі кейіпкерінің өзі немесе балалар жасай алады. Сабақтың әр бөлігі жұмбақтан басталуы мүмкін, бұл оның мазмұнын кезең-кезеңімен ашуға ықпал етеді. Балалар жұмбақтарды жеке-жеке немесе хормен болжай алады. Жеке болжау балаларды міндетті түрде ынталандыруды қамтиды. Бұл жағдайда сабақ барысында топтың барлық балалары мақтауға ие болуы маңызды. Жұмбақтарды тапқанда, Сіз "көмектесудің" педагогикалық әдісін қолдана аласыз: балалар "білмейтін, қабілетсіз" ойыншыққа жұмбақтарды табуға көмектеседі. Сәттілік жағдайы балаға өзіне сенімді болуға көмектеседі. Ертегідегі жұмбақтар сыныпта да, ойын-сауықта да, балалардың еркін іс-әрекетінде де қолданылады.

Осылайша, жұмбақтар ақылды, этикалық, моральдық, демек, олар әр түрлі жастағы балалардың ақыл-ой, адамгершілік және эстетикалық тәрбиесіне тиісті әсер етеді. Сөздік жұмыс мәселелерін шешуге арналған жұмбақтардың мағынасы өте зор, өйткені жұмбақтарда сөздердің кең спектрі, түрлі-түсті метафоралар ұсынылған.

6 жас үлкен мектепке дейінгі жас деп аталады. Бұл уақытта балалардың сөйлеуін дамытуда айтарлықтай өзгерістер байқалады. Үлкен топта сөздік жұмысында сөздерді дұрыс түсінуге, оларды қолдануға және белсенді сөздікті одан әрі кеңейтуге ерекше назар аударылады.

Ана тілінің лексикалық жүйесінің қалыптасуы біртіндеп жүреді, өйткені барлық балалар семантикалық бірліктер мен қатынастарды сәтті игере бермейді. Сыныпта, ойын барысында мұғалім балаларға әр заттың, оның қасиеттері мен әрекеттерінің өз атаулары бар екенін көрсетуі керек.

Мұны істеу үшін балаларға заттарды маңызды белгілері бойынша ажыратуға, оларды дұрыс атауға, заттардың ерекшеліктерін көруге, тән белгілері мен қасиеттерін, сондай-ақ адамның, жануарлардың, ойыншықтардың және т. б. қозғалысына байланысты әрекеттерді көрсетуге үйрету керек.

Лексикалық идеяларды дамыту үшін заттардың атауларын, оның қасиеттері мен ойындардағы әрекеттерін бекіту өте маңызды, мысалы: "қандай пән?", "Айтыңызшы, не істей алады?». Заттың көрінетін және жарқын белгілерін (түсі, пішіні, өлшемі) бекітуден объектінің қасиеттері мен қасиеттерін, сондай-ақ оны басқа заттармен салыстыруға көшу қажет.

Лексикалық қорды дамыта отырып, мұғалім балаларды анонимді және синонимдермен таныстырады, жалпылама ұғымдарды түсіну мен қолдану қабілетін қалыптастырады, объектілерді салыстыру, тұтас және бөлшектерді байланыстыру қабілетін дамытады.

Балалардағы лексикалық идеялардың дамуы балаларды сөздердің мағынасын түсінуге, оны семантикалық мазмұнмен байытуға бағытталған.

Балалардың зат есімдерінің, олардың қасиеттерінің, қасиеттерінің, іс-әрекеттерінің (зат есімдер, сын есімдер, етістіктер) сөздігінде белсендіру жұмыстары жалғасуда. Жалпыланған ұғымдар нақтыланады (ойыншықтар, киім, жиһаз, көкөністер, ыдыс-аяқ). Балалар ойыншықтардың, жануарлардың қозғалысымен байланысты әрекеттерді атай алады, берілген сөздердің анықтамаларын таңдай алады (қар, қар ұшқыны, қыс).

Балалар жұмбақтардың мағынасын түсінуді, заттарды өлшемі, өлшемі бойынша

салыстыруды үйренеді, объектіге әрекеттерді ғана емес (суару ..., үтік ..., балға ... қажет...), сонымен қатар белгілі бір әрекетке арналған заттарды (сіз суаруға болады ... гүлдер, бақшадағы төсектер; үтіктеуге болады ... көйлек, шалбар ... киім). Сонымен қатар, кеңістіктік қатынастарды білдіретін сөздерді дұрыс қолдану бойынша жұмыс жүргізілуде.

Балалар мағынасы жағынан жақын және қарама – қарсы сөздерді (синонимдер мен антонимдер) ажыратуға және таңдауға үйренеді, мысалы: балалар, балалар, ұлдар мен қыздар; тәтті – ащы, ескі-жаңа.

Мектеп жасына дейінгі бала өз өміріндегі оқиғалар туралы, жануарларды немесе оларды алмастыратын ойыншықтарды сипаттай білуі керек, суретте немесе суреттер сериясында бейнеленген оқиға туралы сөйлесе алады. Ол таныс мәтінді қайталай алады.

Жеке сөздерді түсіндіруден лексикалық идеяларды дамыта отырып, балалар сөз тіркестерін, содан кейін сөйлемдерді құрастыруға көшеді, соңында олар көптеген сөздермен әңгімелер құрастыру тапсырмасын орындай алады, яғни үйренген лексикалық дағдыларды дәйекті сөйлеуге көшіру.

Балаларда жаңа сөздің нені білдіретінін білуге, біреудің сөйлеуінде бейтаныс сөздерді байқауға, сөздер мен сөз тіркестерінен сөйлем құруға үйрету керек (Ойындар "не болады?", "Не істей алады... жел, боран, күн?»). Сонымен қатар, сіз балаларда көп мағыналы сөзді түсінуді, әртүрлі сөздердің үйлесімділігін бағдарлауды дамыта аласыз (адам, автобус, пойыз, сағат, мультфильм туралы "жүреді" деп айтуға болады).

Балалар мағынасы жағынан жақын және қарама-қарсы сөздерді (синонимдер мен антонимдерді) ажырата және таңдай білуді үйренеді. Мысалы: балалар, балалар, ұлдар мен қыздар; тәтті—ащы, ескі—жаңа.

Көп мағыналы сөздермен (аяқ, қалам) танысқан кезде көрнекілікті (суреттер, иллюстрациялар) пайдалану қажет. Мысалы, суретте "ине" деп аталатын заттарды табу (тігін, медициналық, кірпі инесі, шырша, қарағай).

Көп мағыналы сөздің әртүрлі мағыналарында бағдарлауды бекіту үшін балаларға қол жетімді сөйлеудің әртүрлі бөліктеріндегі сөздерді ұсынуға болады (жатып, құйып, ұрып-соғу; аяқ, мұрын, найзағай; күшті, әлсіз, өткір).

Өмірдің бесінші жылынан кейін балалармен сөйлеу жұмысында лексикалық ұғымдарды дамыта отырып, ассимиляцияланатын грамматикалық құбылыстардың шеңбері кеңейеді (көрнекі материалсыз).

Ана тілінің сөздік қорын меңгеру оның грамматикалық құрылымын игерудің, үйлесімді монологиялық сөйлеуді дамытудың, сөйлеудің дыбыстық жағын тәрбиелеудің қажетті шарты ретінде қарастырылады. Тілдің бірлігі ретінде сөздің ажырамас қасиеті-оның мағынасы. Сөздердің мағыналарының алуан түрлілігін түсіну адамда көптеген жылдар бойы дамып келеді, сондықтан оны қолданудың семантикалық дәлдігін қамтамасыз ету үшін баланы бір сөздің әртүрлі мағыналарымен таныстыру қажет. Баланың контекстке, сөйлеу жағдайына сәйкес сөздер мен сөз тіркестерін қолдана білу қабілеті келісілген мәлімдемені құру кезінде тілдік құралдарды еркін таңдау, сөздерді еркін пайдалану және мағынасын байланыстыру дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Балалар заттардың сөздік белгілерін (атауларын) оларды қоршаған шындықпен танысқан кезде меңгереді. Алайда, мектеп жасына дейінгі балалардың сөздік қоры сандық өсуді ғана емес, сонымен қатар сапалы жетілдіруді қажет етеді (сөздердің мағынасын нақтылау, синонимдерді, антонимдерді, көп мағыналы сөздерді қолданудың семантикалық дәлдігі, бейнелі мағыналарды түсіну).

Сөздік жұмыстың негізгі міндеттерінің бірі-сөздік қорын байыту, кеңейту және жандандыру, оның негізі баланың тілдік санасына сөздердің тақырыптық топтарын, синонимдік қатарларды, антонимдік жұптарды, көп мағыналы сөздерді енгізу болып табылады.

Балалармен синонимдік жұмыс (мағынасына жақын сөздерді таңдау) сөздердің тақырыптық топтарын ассимиляциялаумен байланысты (қозғалыс етістіктері: жүру, жүру, тоқу, қырыну және т.б.: немесе сөйлеуді білдіретін етістіктер: айтты, сұрады, жауап берді, айқайлады).

Антонимдермен жұмыс (қарама-қарсы мағынасы бар сөздер) балалармен фразалар мен сөйлемдерді құрастыру кезінде жүзеге асырылады. Балалар мақал-мәтелдерден антонимдерді табады. Көп мағыналы сөздерге антонимдерді таңдау балалардың сөз туралы түсініктерін кеңейтеді, оның мағынасын нақтылауға көмектеседі. Қарама-қарсы мағынадағы сөздермен тіркестерді таңдағанда, балалар сөздің түсініксіздігін тереңірек түсінеді.

Сөздің полисемиясын мектеп жасына дейінгі бала белгілі бір тақырыптық мағынасы бар таныс сөздермен көрсетеді (қалам, ине, найзағай және т.б.), көп мағыналы сөздермен сөйлемдер құра отырып, балалар сол немесе басқа сөздің мағынасын басшылыққа алатындығын көрсетеді. Көп мағыналы сөздермен жұмыс келесі бағыттарда жүруі мүмкін: сөзді атау, оған белгілер мен әрекеттерді таңдау – сөз тіркестерін, содан кейін сөйлемдерді құрастыру және дәйекті мәтінде көп мағыналы сөздерді қолдану.

Пайдаланған әдебиетер тізімі:

1. «Қазақстан-2030» стратегиясы, 1997.
2. Мектеп жасына дейінгі балалардың мемлекеттік міндетті білім беру стандартының жобасы. - Астана, 2006.
3. Қазақстан Республикасындағы этностық-мәдени білім беру тұжырымдамасы. - Алматы, 1996.
4. Александренков Э.Г. Этническое самосознание или этническая идентичность // Этнографическое обозрение. - 1996. - № 3. - С. 13-23.
5. Абильдин Ж.М. О логическом учении аль-Фараби. – Алматы: Наука, 1982, - 199 с.
6. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – 412 с.
7. Козлов В.И. Проблема этнического сознания и ее место в теории этноса // Советская этнография. – 1974. - №2. – С. 32-38.
8. Күшербаев К.Е. Этнополитика Казахстана: состояние и перспективы. –Алматы: Институт развития Казахстана, 1996. – 227 с.
9. Нысанбаев А.Н., Тайжанов А.Т. Этнокультурные традиции в духовном наследии М.О.Ауэзова. – Алматы, 1997. – 176 с.
10. Поршнева Б.Ф. Принципы социально-этнической психологии. – М., 1966. – 126 с.
11. Снежкова И.А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества // Советская этнография. – 1982 - №1. – С. 81-85.
12. Сулова Э.К. Воспитание у детей этики межнационального общения. – М., 1994.

ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Рахметалиев А.С., Габитқан А.О.

5B012300 – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының студенттері

Кусаинов А.К.

п.ғ.д., профессор

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт дәстүрін, тілін білімін, адамзаттық мәдениетті, адами қасиетті мол терең түсінетін шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеу өмір талабы, қоғам қажеттілігі. Қазақстан Республикасы Білім туралы заңында жас ұрпаққа жан-жақты білім мен тәрбие берудің мемлекеттік саясатының негізі ұстанымдарын айқындап берді Олар: Қазақстан Республикасының барлық адамзатының білім алуға тең құқылығы, әрбір адамзаттың интеллектуалдық дамуы, психо - физиологиялық және жеке басының ерекшеліктері, халық үшін білімнің барлық деңгейіне кең жол ашылуы. Яғни, білім заңында әрбір азаматтың білім алуға құқықтығын негізге ала отырып, оқушы бойына ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырып, құрметтеуге тәрбиелеуде дидактикалық шарттар яғни оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру үрдісін жан-жақты қамту қажеттілігі туындайды.

Түйінді сөздер: құндылық, азаматтық құндылық патриотизм, атамекен, ұлттық мәдени-тарих.

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАЖДАНСКИХ ЦЕННОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ САМОПОЗНАНИЯ

Рахметалиев А. С., Габитқан А. О.

Студенты по специальности 5B012300 – «Социальная педагогика и самопознание»

Кусаинов А.К.

п.ғ.д., профессор

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Актөбе, ул. Айтеке би, 52

В статье говорится, что воспитание молодого поколения творческой личностью, глубоко понимающей историю своего народа, традиции, знания языка, человеческой культуры, человеческих качеств-это требование жизни, потребность общества. Закон Республики Казахстан Об образовании определил основополагающие принципы государственной политики всестороннего образования и воспитания подрастающего поколения: равное право всего человечества Республики Казахстан на образование, интеллектуальное развитие каждого человечества, психо-физиологические и личностные особенности, широкий доступ к всем уровням образования для населения. То есть в законе Об образовании, исходя из права каждого гражданина на образование, возникает необходимость всестороннего охвата процесса обучения, воспитания, развития, формирования дидактических условий в воспитании у учащихся уважения и формирования национальных ценностных качеств.

Ключевые слова: Ценность, гражданская ценность, Патриотизм, национальная культура, история.

FORMATION OF CIVIC VALUES OF STUDENTS IN SELF-KNOWLEDGE LESSONS

Rakhmetaliyev A. S., Gabitkan A. O.

Students majoring in 5B012300 – "Social pedagogy and self-knowledge"

Kusainov A.K.

P.G.D., Professor

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.

In the article, it is necessary to educate the younger generation as a creative person with a deep understanding of the history of their people, free, customs, knowledge of the language, human culture, and human qualities. The law on education of the Republic of Kazakhstan defines the basic principles of the state policy of comprehensive education and upbringing of the younger generation: the equal right of all mankind of the Republic of Kazakhstan to education, intellectual development of each humanity, psycho-physiological and personal characteristics, wide access to all levels of education for the population. The law of Education, based on the right of every citizen to receive education, requires a comprehensive coverage of the process of Education, Education, Development, and formation of didactic conditions for the formation and respect of national value qualities in a student.

Key words: value, civic value patriotism, Atameken, national cultural history.

Бүгінгі таңда жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт дәстүрін, тілін білімін, адамзаттық мәдениетті, адами қасиетті мол терең түсінетін шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеу өмір талабы, қоғам қажеттілігі. Қазақстан Республикасы Білім туралы заңында жас ұрпаққа жан-жақты білім мен тәрбие берудің мемлекеттік саясатының негізі ұстанымдарын айқындап берді.[1.6] Олар: Қазақстан Республикасының барлық адамзатының білім алуға тең құқылығы, әрбір адамзаттың интеллектуалдық дамуы, психо - физиологиялық және жеке басының ерекшеліктері, халық үшін білімнің барлық деңгейіне кең жол ашылуы. Яғни, білім заңында әрбір азаматтың білім алуға құқықтығын негізге ала отырып, оқушы бойына ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырып, құрметтеуге тәрбиелеуде дидактикалық шарттар яғни оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру үрдісін жан-жақты қамту қажеттілігі туындайды. Оқушы бойына ұлттық құндылықтарды және жалпы адамзаттық құндылық қасиеттерді қалыптастыру үшін ұлттық мәдениет, сал - дәстүр, халық тағылымдары және т.б. мәселелеріне тоқталып өткеніміз жөн.Қазақ мәдениеті – ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениет. Ол ұлттық тәлім-тәрбиенің негізінде дамып, қалыптасты. Жалпы адамзаттық құндылық қасиеттер ұлттық тәрбиемен ұлттық мәдениеттің дамуындағы қозғаушы күші болып табылады. Әрбір халықтың тарихы тіршілігі мен рухани тәжірибесі бар. Халықтың тұрмыс – тіршілігіндегі рухани тәжірибелері арқылы қалыптасқан тәрбиелік және дүниетанымдық көзқарастарын біз халық педагогикасы дейміз. Халық педагогикасы – халық мәдени мұрасы. Халық педагогикасы сол халықтың (ұлттың) этностық ерекшеліктеріне байланысты дамып, қалыптасқан.

Ал, ұлттық тәрбие мен жалпы адамзаттық құндылық қасиеттерінің мәселесі – адамзат тарихынан өн - бойына ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат. Бұл адамзаттың өркениеттің өзгеше биігіне көтерілген, үшінші мыңжылдыққа қадам басқан кезеңінде де жас мемлекетіміз үшін рухани асыл мұрат болып Қазақстандық патриотизм, азаматтық парыз, тұлға бойындағы ұлттық құндылықтар мен ар тазалығы және жалпы адамзаттық қасиеттерді жатқызамыз. Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары еліміздің Президенті

Н.Ә.Назарбаевтың «Қалың елім Қазағым» атты жинағында мемлекеттік идеология мәселесін ұдайы есте ұстауымызды ескерте келе былай деп жазды: «Біз арыстарымызға арналған тарихи зерде кешенінде мен қазақстандық отаншылдық сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлген едім»-деген.

Олай болса, қазіргі кезеңде мектеп табалдырығынан бастап білім беруде ел тарихын терең қозғап, тәрбие сағаттарында қазақ зиялы қауымының еңбектерін, қоғам дамуына қосқан үлесін айтып түсіндіру арқылы оқушылардың адами құндылық қасиеттерін қалыптастыра аламыз. Оқушының жалпы адамзаттық қасиеттеріне меймандостық, кісілік, сыйласымдылық, имандылық, кішіпейілдік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділігі, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайлығы, мәдениеттілігі т.б. қасиеттері арқылы ерекшеленеді. Әрбір ұлттың ұлттық тәрбиеге (халық педагогикасына) байланысты дамып, қалыптасқан. Халық педагогикасы ұлттық әдебиет пен сол ұлттың салт-дәстүрінен құралады.[4]

Атақты педагог Сухомлинский: «Бала кезде үш жастан он екі жасқа дейінгі аралықта әр адам өзінің рухани дамуына қажетті нәрсенің бәрін де ертегіден алады».

Руханилық жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші. Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, ар-ұят, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды. Мұның өзі мейірімділікке, ізгілікке шақырады. Олар адамды құрметтеу, оған сену, әдептілік, кішіпейілдік, қайырымдылық, жанашырлық, ізеттілік, инабаттылық, қарапайымдылық т.б. Адам құндылығының өзегін құрайтын және зерттейтін саланы аксиология деп атайды. Аксиология ("axia" – грекше "құндылық", "логос" – ілім, ғылым) құндылық ұғымына тұңғыш анықтаманы философтар (Лотце, Коген) берген. Аксиологияның ғылыми тұрғыда дамуына үлес қосқан философтар Гегель, Кант, Ницше, Кассирер және т.б. Мәселен, Э.Кассирер "құндылық" – бұл адамның ішкі дүниесінен тыс, мәңгі идеалды әлем" – деп түсіндіреді. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде: "Құндылық – нарқы жоғарылық, қымбаттылық, бағалылық" – деген ұғымды білдіреді. Қазақ кеңес энциклопедиясында: "Құндылық-объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым", -деп атап көрсетеді.

«Құндылық» жайлы жазылған философиялық, педагогикалық және психологиялық әдебиеттерге талдау, құндылық категориясының бірнеше компоненттері бар екенін көрсетті. Мысалы құндылық компоненттеріне: жалпы адамзаттық құндылықтар, жоғары сапа деңгейіндегі кезеңдік құндылықтар (кеңес дәуірінде, тәуелсіз елімізде), адами құндылықтар, ұлттық құндылықтар және т.б.

Құндылықтар тақырыбы бүгінгі күннің мәселесі деуге болмайды, бұл адамзат тарихындағы сонау ұлы ойшылдар (Сократ, Аристотель, Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, Қожа-Ахмет Иассауи, Ахмет Иүгенеки, М.Қашқари, Ө.Тілеуқабылұлы т.б.)[8] мен ағартушылар (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев), ғалым-педагогтар (Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев т.б.)[9] еңбектеріндегі рухани-адамгершілік ойларын уағыздап, қазақ халқының қоғамдық, рухани, мәдени өмірінен орын алуын мұрат тұтты.

Сократтың "игілік" деген ұғымды жеке бөліп, оған ерекше мән беруі құндылықты болмысқа жақындатқаны (С.Нұрмұратов). Сократ заманынан бастау алған "құндылық" мәселесі ғасырдың екінші жартысынан бастап ғылым ретінде дараланып, көбіне философиялық сипатта қарастырылып келеді. Ал Аристотель «жақсылық», «игілік» ұғымдарын жағымды мінез-құлықты, рухани құндылықты бейнелеуде қолданылды. Құбылысты, затты жағымды бағалау адам үшін құнды игілікті түсінуге негізделген. «Ізгілік» сөзі салыстырмалы мағынада белгілі бір жағдайдағы адам үшін жақсылық, пайдалы нәрсе деп түсіндіреді. Рухани-адамгершілікке тәрбиелейтін ғылым ретінде этиканы белгілеген. Аристотельдің пайымдауында «этиканың мақсаты – таным емес, ізгілікке үйрету. Этикалық

зерттеулер рухани-адамгершілік дегеннің не екендігін білу үшін емес, осы рухани-адамгершілікке жетудің жолдарын үйрету үшін қажет, олай болмағанда бұл ғылымның пайдасы болмас еді» - дейді

И.Кант және Г.Гегель немістің ұлы пәлсапашыларының танымдары бойынша құндылықтар ұғымына зейін қойып, талдаулар жүргізген. Мысалы, И.Кант аксиологиялық түсініктерді қалыптастыру үшін қоршаған әлемді ойша нақты және идеалды деп екіге бөлген. Адам алдына қойған мақсатына жету үшін ол Факторлардың ықпалына, мәнділігіне қатысты болады деген ойларда болған.

Осы арқылы оқушының мәдениетті, білімі кеңейеді. Оқушының мәдениетті болуы үшін ұлттық мәдениетті ұштастыруы қажет. Олай болса, оқушылардың ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастыру негізінің бірден-бірі мектепшілік жүргізілетін тәрбиелік іс-шаралар. Адамның бойына жақсы адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуы, өнер-білімді игеру - тәрбиеге, өскен ортаға, үлгі-өнеге берер ұстазға байланысты. Қай кезеңнің болсын келелі мәселесі бола білген адамгершілік тәрбиесін әр уақыттың өзінің дана ойшылдары ғұлама ғалымдары еңбектеріне арқау еткен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасындағы "Білім туралы" Заң. – Алматы: "Юрист", 2003. – 22 б.
- 2 Әбдіқалық А. Қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының әлеуметтік саясаты: саяси талдау //Саяси ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореф. -Алматы, 2008.)
- 3 Райков Г.И. Формирование гражданских ценностей молодежи в процессе создания многопартийной системы современной России: автореф. дисс. канд.социол. наук. - Тюмень, 2004. б. Салганова Е.И. Гражданская культура учащейся молодежи: социологический анализ: автореф. дисс. канд.социол. наук. -Екатеринбург, 2008
- 4 Арынгазин К.М. Развитие педагогики путем совершенствования теоретико-методологической смысловой основы: автореф. ... д.п.н.: 13.00.01: - Алматы, 2001. - С.45.
- 5 Батталханов Е.З. Формирование гуманистического мировоззрения учащейся молодежи как социально педагогическая проблема: автореф. ... д.п.н.: 13.00.01. - Караганды, 2002. - С.41.
- 6 Кертәева К.М. Дамыта оқыту идеясын жүзеге асыру // Қазақстан мектебі. - 2002.- №6.- Б.3-7.
- 7 Меңлібекова Г.Ж., Л.Навий Монғолияның Баян-Өлгий аймағындағы білім берудің ұлттық жүйесінің құрылуы және оның даму сатылары // ЕАГИ хабаршысы. - Астана, 2006. - №2. – Б. 184-190

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ТЕХНИКАЛЫҚ ЕҢБЕККЕ БАУЛУ

**Сатыбалдина Шынар Маратовна, Жансугирова Жибек Амангельдиевна,
Рыспаганбетова Гульмира Муратовна, Токсанбаева Жаннұр Төреғалиқызы**
*«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру
бағдарламасының білім алушылары*
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының техникалық еңбек дағдыларын қалыптастырудың тәрбиелік мәнінің ерекшеліктері көрсетілген.

Түйінді сөздер: техникалық еңбек, еңбек, тәрбие, даму, қабілет

ПРИБЛИЖЕНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ТЕХНИЧЕСКОМУ ТРУДУ

**Сатыбалдина Шынар Маратовна, Жансугирова Жибек Амангельдиевна,
Рыспаганбетова Гульмира Муратовна, Токсанбаева Жаннұр Төреғалиевна**
*Обучающиеся образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения»
Казахско-Русский международный университет;
030006, г. Актөбе, ул. Айтеке би, 52*

В данной статье отражены особенности воспитательного значения формирования технических трудовых навыков младших школьников.

Ключевые слова: технический труд, труд, воспитание, развитие, способности

INTRODUCTION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS TO TECHNICAL WORK

**Satybaldina Shynar Maratovna, Zhansugirova Zhibek Amangeldievna, Ryspaganbetova
Gulmira Muratovna, Toksanbayeva Zhannur Toregalievna**
*Students educational program "Pedagogy and Methods of Primary Education"
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52*

This article reflects the features of the educational significance of the formation of technical labor skills of younger schoolchildren.

Keywords: technical work, labor, education, development, abilities

«Еңбек туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 7-бабында: «Еңбек міндеттерін адал орындауға, еңбек тәртібін сақтауға-қауіпсіздік және санитария жөніндегі қағидалардың талаптарын орындауға міндетті» және «өзінің кәсіби біліктілігін арттыруға құқығы бар» делінген. Егер солай болса, онда баланың қарапайым еңбек міндеттері мен құқықтары, еңбек ережелері туралы білімінің өсуі еңбекке баулудың мазмұнына тікелей байланысты [1].

Бұл бағытта мектептен бастап баланың жеке қасиеттерінің жаңа өндірістік және нарықтық экономикалық қатынастарды игеруге дайындығы, бәсекеге қабілеттілігі мен кәсіби икемділігі, өзгерген жағдайларға тез бейімделу қабілеті, шығармашылық қабілеттері сияқты алғышарттарын көрсетуге тиіс

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби жетілдіруге бағытталған білім беруді ақпараттандыру» деп аталатын білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделген. Осы міндеттерді орындау білім берудің барлық салаларында жұмыс істейтін мамандарға жүктеледі [2].

Сондықтан, оқу-тәрбие жұмысында оқытудың тиімді әдістерін қолдана отырып, қазіргі нарықтық қатынастармен байланысты оқушылардың еңбексүйгіштігін тәрбиелеу міндеттері қарастырылған. Осы міндеттерді шешу үшін бастауыш сынып оқушыларына білім беру мен тәрбие негіздерін қалыптастыру мазмұнын жаңарту, білім деңгейін жоғары деңгейге көтеру бастауыш сынып мұғалімдеріне үлкен жауапкершілік жүктейді.

Еңбек – адамгершілік тәрбиенің қайнар көзі. Еңбек – өмірдің кілті, адамның бақыты. Еңбек өмір сүру құралы ғана емес, нағыз жаратылыс, қуаныш көзі болуы керек. Оқушыларды еңбектің негізгі түрлерімен таныстыра отырып, мектеп олардың қоғам игілігі үшін жұмыс істей білуіне тәрбиелейді [3].

Техникалық еңбек дағдыларын қалыптастыру процесінде адам өзінің және бүкіл қоғам мүшелерінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін материалдық және рухани құндылық жасайды.

Шығармашылық жұмыс процесінде адам өзінің күштері мен қабілеттерінің өлшемін анықтайды. Адам өз жұмысының әлеуметтік маңыздылығын қаншалықты терең түсінсе, соғұрлым оның жұмысы нәтижелі болады, соғұрлым ол өзінің бақыты үшін күреседі. Дұрыс жолға қойылған еңбек дағдыларын тәрбиелеу, баулу және кәсіптік бағдарлау, мектеп оқушыларының қоғамдық, өнімді еңбекке тікелей қатысуы оқуға саналы көзқарасты тәрбиелеудің, тұлғаның адамгершілік және зияткерлік қалыптасуының шығармашылық дамуының таптырмас құралы болып табылады.

Жасөспірімдерді техникалық еңбекке тәрбиелеудің жалпы міндеттері бірнеше жеке міндеттерді орындау арқылы жүзеге асырылады. Бұл балаларды еңбекке психологиялық және практикалық дайындау; оқушылардың еңбек дағдыларын қалыптастыру, еңбек мәдениеті дағдыларын қалыптастыру, оқушылардың уәждемесін, қабілеттерін, шығармашылығын дамыту [4]

Осы міндеттерге сәйкес бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеу мақсаты:

- техникалық еңбекке деген сүйіспеншілік пен еңбек адамдарына құрмет көрсету;
- оқушыларды қазіргі заманғы өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы өндірісінің, құрылыстың, қызмет көрсету саласының негіздерімен таныстыру, оқу және қоғамдық пайдалы жұмыс процесінде олардың техникалық еңбек дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру;

- саналы кәсіби дайындыққа ұмтылу, - деп мектеп ережелерінде келтірілген [5].

Балаларды техникалық еңбекке психологиялық және практикалық дайындау оқушыларды пайдалы техникалық еңбекке дайындыққа және талап қоюға тәрбиелеу, техникалық еңбекті өз бетінше, өз еркімен орындауға үйрету болып табылады. Бұл өте күрделі процесс. Мұнда оқушылардың мінезі, әдеттері, сезімдері, дағдылары қалыптасады, олар өз міндеттерін ішкі сезімдердің қамқорлығымен орындайды. Мысалы: балалар адамдардың табысты жұмысы үшін немесе адал еңбеккерлердің есебінен өмір сүргісі келетін адамдарды ұнатпайды, өсек көреді, олармен күресуге дайын. Бұл процесс екі фактордың бастамасы бойынша жүзеге асырылады:

Объективті фактор – қоғамның материалдық-техникалық базасын және жаңа қоғамдық қатынастарды құру. Осының негізінде әдет-ғұрыптар, моральдық нормалар бекітілген.

Субъективті фактор – адамның еңбек құндылығын терең түсінуі және ішкі сезімдердің қамқорлығымен өз міндетін орындау.

Жұмыс істеуге тырысу тек техникалық еңбекке дағдылану ғана емес, бұл адамгершілік тәрбиенің жоғары деңгейі, техникалық еңбек процесіне деген құштарлық, жұмысқа дайын болу.

Ең бастысы – балаларды бірінші сыныптан бастап, ал отбасында-бала кезінен бастап техникалық еңбекке дайындауды бастау, оларға еңбек адамды күшті және бақытты етеді, оған техникалық еңбек түрлерін тартады.

Осылайша, тәрбие жұмысының бүкіл жүйесі оқушылардың техникалық еңбекке психикалық және практикалық дайындығы мәселелерін шешуге бағытталуы керек.

Оқушылардың ұжымдық техникалық еңбек дағдыларын қалыптастырудың маңызы зор. Ұжымдық жұмыста балалардың қабілеттері, таланттары толық ашыла бастайды, ұжымдық өмірде моральдық әдістер мен дағдылар қалыптасады. Еңбекте достық, жолдастық өзара көмек және жауапкершілік нығайтылады. Әркімнің іс-әрекеті ұжымдық өмір нормалары тұрғысынан бағаланады.

Техникалық еңбек мәдениетіне дағдыландыру – басты мәселелердің бірі. Техникалық еңбек мәдениетінің көрсеткіші: жұмысты сапалы және тиімді орындау, уақытты ұтымды пайдалану, техникалық еңбек құралдарына, әртүрлі материалдарға құндылық қатынасы. Техникалық еңбек мәдениеті жариялылықты, бастаманы, тәуелсіздікті, жұмысты демалыспен ұштастыра білуді, алдағы жұмыстың негізгі кезеңдерін белгілеуді, техникалық еңбек процесін талдауды және құжаттарды дұрыс ресімдеуді қамтиды [6].

Техникалық еңбек адам қызметінің негізгі түрі ретінде адам сезімінің ең жоғары формасы болып табылады. Балаларда бұл сезімдерді уақтылы тәрбиелеу – мұғалім мен балалармен жұмыс істейтін ата-аналардың міндеті. Егер бастауыш мектепте баланың еңбекқорлығы тәрбиеленбесе, онда кейінгі жылдары бұл жұмыс қиын болады. Техникалық еңбек қызметі баланың жалпы дамуына ықпал етеді, оның мүдделерінің өрісін кеңейтеді, ынтымақтастық сапасын тудырады. Еңбекқорлық, тапсырылған іске жауапкершілікпен қарау, борыш сезімі, өзіне деген сенімділік, мақсатқа жету еркі сияқты қасиеттерді қалыптастырады.

Кішкентай бала туылғаннан бастап адам жеке тұлғаға айналады. Адам баласына тән барлық қасиеттер белгілі бір жұмыс арқылы игеріледі. Бұл техникалық еңбек, ақыл-ой еңбегі болуы мүмкін. Техникалық еңбек тәрбиесінің алдында үлкен міндет, бірнеше түрлі мақсаттар тұр. Сондықтан біз педагогикалық еңбегімізде оқушыларды техникалық еңбекке тәрбиелеуде келесі мақсаттар қойдық.

1. Баланың техникалық еңбекке қабілеттілігін дамыту және жетілдіру, техникалық еңбекке деген сүйіспеншілікті ояту.

2. Өздігінен білім алу және техникалық еңбек қызметі дағдылары.

3. Баланың өзін-өзі тануға қабілетті екенін, неге қабілеті бар екенін жетілдіру және оның қоғамда жүзеге асырылуына ықпал ету.

4. Баланың техникалық еңбекке қабілеттілігін, икемділігін қалыптастыру.

Баланы әлі келетін техникалық еңбекке тарту ересектердің жұмысымен таныстыру жеке тұлға етіп қалыптастыруға, ізгілік және ерік-жігер қасиеттерін дамытуға көмектеседі. Балалардың мүмкіндіктерінің артуына байланысты техникалық еңбек қызметі, көлемі, мазмұны және орындалу тәсілі күрделене түседі. Бастауыш мектеп жасындағы балаларды техникалық еңбекке тартудағы мұғалім мен ата-аналарға арналған міндеттер:

- техникалық еңбек мәдениетін тәрбиелеу (мақсат қоя білу, жұмыс барысын жоспарлау, материалдар мен жабдықтарды таңдау, оларды дұрыс орналастыру);

- техникалық еңбекке оң көзқарасты қалыптастыру (өз еркімен жұмыс істеу, оң нәтижеге қол жеткізу, табысқа жету);

- техникалық еңбектің тиімді тәсілдерін қолдану; қауіпсіздік және жеке гигиена ережелерін сақтау;
- жұмыс орнында тәртіпті сақтау, материалды үнемдеу (кабинетте, өз партада тазалықты сақтауға үйрету);
- мұғалімнің тапсырмаларын нақты бірізді орындауға жаттығу;
- ұжымдық техникалық еңбекке қатысу, бастамашылық, техникалық еңбекте шығармашылық өз ойын білдіру;
- оң күш-жігер мен нәтижелерді, өзара әрекеттесу тәжірибесін ынталандыру [7].

Бастауыш сынып оқушыларын техникалық еңбекке тәрбиелеу процесінде тек қол еңбегімен шектелмейді. Оқушыға техникалық еңбектің өмірлік қажеттілігі қаншалықты екенін, қандай орын алатындығын, ол үшін не істелетінін, жасау технологиясын, қол еңбегі нәтижесінде пайда болған тақырыптың философиялық терең мағынасын жеткізуге тырысу қажет. Енді өз тәжірибемнен мысал келтірейін. Кіші оқушыларды еңбек сабақтарында оқыту және тәрбиелеу процесінде белгілі бір өнер туындысын жасау қажет. Біріншіден, оқушыларға теориялық білім беру керек. Теорияда біз келесі тәсілді ұсынамыз:

1. Затты дайындау технологиясы.
  2. Затты жасау операциялары.
  3. Заттарды дайындауға арналған құралдар және оларды қолдану тәсілдері.
- Екінші-теория негізінде алынған білімді практикалық практикаға енгізу:
1. Өзіндік жұмыс.
  2. Жұмысты сәтті, шығармашылықпен орындау.
  3. Ой еңбегін дене еңбегіне айналдыру.

Әрине, балалар физиологиясы техникалық еңбек арқылы дамиды. Сондықтан техникалық еңбекті дұрыс ұйымдастыру – мұғалімнің бірінші міндеті. Оны ұйымдастырған кезде келесі мәселелерге назар аудару керек:

- Баланың жеке басын дұрыс қалыптастыру үшін жұмыс орнын дұрыс ұйымдастыру. Құралдарды қолдану тәсілдерін дұрыс меңгеру;
- Еңбек сабақтарында гигиеналық тазалықтың сақталуын үнемі қадағалау;
- Балаларды көбірек қозғалыс белсенділігін қажет ететін техникалық еңбек түрлерімен таныстыру;
- Еңбекті тым көп жасатып, баланың организмін қалжыратып алмау;
- Техникалық еңбек тәжірибесі арқылы баланың бұлшық еті мен рухани күшінің үйлесімді дамуына ықпал жасау [8].

Балаларды техникалық еңбекке тәрбиелей отырып, ата-аналар оларды тек өзі үшін ғана емес, жалпы игілік үшін еңбек етуге, еңбекке құрметпен қарауға, еңбек үрдісінің әсемдігін, қуанышты ләззатын сезініп, түсіне білуге үйретті.

Қазақ халық педагогикасы бабалар мен жастарды еңбексүйгіштікке тәрбиелеуге әндер де, үлкендердің іс-әрекетін бейнелеп көрсететін және балаларды болашақ еңбекке даярлайтын ойындар да көптеп саналады. Ал бұл ойындардың, шығармалардың жасөспірімдерді еңбекке тәрбиелеуде тигізер әсері мол. Сондықтан бастауыш мектеп пәндері мазмұнын балаларды еңбексүйгіштікке тәрбиелейтін материалдармен толықтырып отыруы қажет.

Білім негізі бастауышта демекші, балаларды жастайынан еңбекке баулу болашақ алдындағы борышымыз.

Еңбек сабақтарының үрдісін жетілдіру оқушылардың еңбекке зерттеу және шығармашылық қатынасын қалыптастырады. Оқушылар мектепте алған білімдерін пайдаланып, әр түрлі өсімдіктерді өсіреді, тәжірибелер жасайды, практикалық дағдылар мен түрлерін кейбір мамандықтардың түрлерін меңгереді.

Осындай шығармашылық жұмыстың барысында ана тілі, еңбек, сурет, пәндері бойынша оқушылардың білімі болып, тереңдейді, ғылыми-зерттеу ісіне машақтанады, олардың кәсіптік бағдары тәрбиеленеді. Қорыта айтқанда, еңбек сабақтарының педагогикалық тиімділігі, олардың білім және тәрбие беру мәнділігінде.

Пән үйірмелеріндегі сабақтар оқушыларды еңбекке баулиды, олардың шығармашылық ойларының дамуына мүмкіндік туғызады. Әрбір оқушының үйірме сабақтарында еңбекке шығармашылық қатынасы байқалады, олар еңбегін ұйымдастыру тәсілдерін іздестіреді, ғылыми зерттеу дағдыларына әдебиеттермен жұмыс істеу, жазып алу; бақылау мәліметтерді жинақтай білу т.б. төселеді.

Осыған орай, мұғалімдер мен ата-аналар оқушыларға үнемі, бірізді педагогикалық пікір айтып, кеңес беріп отырса, олардың мамандықты таңдауда бірте-бірте шабыты, қызығушылығы артады.

Өзіне-өзі қызмет ету - еңбек тәрбиесінің қажетті элементтерінің бірі. Балалар өзіне-өзі қызмет ете отырып, әр түрлі еңбек әрекеттерін орындаудың тәсілдерін үйренеді, өздерінің жауапкершілігін сезінеді, бұл менің адамгершілік борышым дейді, сонымен бірге олар үлкендердің еңбегін бағалайды, олардан үлгі алады.

Мектеп жағдайында өзіне-өзі қызмет ету – оқу құралдарын, кабинеттерді, мебельді сынып бөлмесін, мектеп үйін жөндеу, спорт алаңдарын, шеберханаларды, мектеп үйлерін жинау т.б.

Жанұяда өзін-өзі қызмет етудің түрлеріне төсек-орынды, пәтерді жинау, киім аяқ-киім және басқа үй тірліктерін тазалау, кір жуу, үтіктеу, киімді жамау, тамақ дайындау. т.б. жатады.

Мектеп және жанұя алдындағы басты міндет - бұл өзіне-өзі қызмет етудің берік жүйесін жасау, тұрмыстық еңбекті әр адамның күнделікті өмір игілігіне айналдыру қажет. Әсіресе мұндай әр түрлі тұрмыстық еңбекті орындаудың барысында оқушылар арасында байқалатын ақ саусаққа, мәуетекілікке, жас шонжарларға жол бермейді.

Оларға дұрыс бағыт беру мұғалімдердің, ата-аналардың және әрбір жанұя мүшелерінің адамгершілік борышы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. С.Айдар Халықтық педагогика негізінде еңбек тәрбиесін ұйымдастыру.- //Қазақстан мектебі. 7,8-99 38.
2. Ә. Төлеуова Еңбек арқылы жеке бастың дамуы. – Бастауыш мектеп № 8-9-99 53.
3. Ә.Төлеуова Еңбек арқылы жеке бастың дамуы. //Бастауыш мектеп № 8-9-99, 536
4. Бабаева С.Б.Бастауыш мектеп педагогикасы /Алматы. –Дарын. -2006.-350б.
5. Досымбаева Э.Еңбекке баулу жолдары //Сыныптан тыс жұмыстар.-2009.-№7.-22-23б.
6. Күнпейіс Ж.Қ. Жәнібек Ұ. Еңбек тәрбиесі арқылы мектеп оқушыларын шығармашылыққа баулу жолдары //Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің республикалық конференция материалдары. -2012.-25 қазан.
7. Табылбаева Е. Оқушыларды еңбекке тәрбиелеудің негізі //Бастауыш мектеп.-2011.-№4.-11-12б.
8. Төлеуова Ж. Еңбек тәрбиесінің ерекшелігі //Сынып жетекшісі.-2005.-№12.-23-24б.

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН СЫРТҚЫ ӘЛЕММЕН ТАНЫСТЫРУ АРҚЫЛЫ ЖАНДАНДЫРУ

**Сәрсенова Мәдина Қалдыбайқызы, Тындырганова Лаура Кобыландиевна, Нуртлеуова
Жаркинай Назарбаевна, Сырлыбаева Жадыра Айтқалиқызы**

*«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру
бағдарламасының білім алушылары*

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада қоршаған ортамен таныстыруда бастауыш сынып балаларына экологиялық тәрбие беру арқылы танымдық қызығушылығын қалыптастыру жолдары көрсетілген.

Түйінді сөздер: қоршаған орта, танымдық іс-әрекет, кіші мектеп жасы

АКТИВИЗАЦИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ЗНАКОМСТВО С ОКРУЖАЮЩИМ МИРОМ

**Сарсенова Мадина Калдыбаевна, Тындырганова Лаура Кобыландиевна, Нуртлеуова
Жаркинай Назарбаевна, Сырлыбаева Жадыра Айтқалиевна**

*Обучающиеся образовательной программы «Педагогика и методика начального
обучения» Казахско-Русский международный университет; 030006, г. Актобе, ул. Айтеке
би, 52*

В данной статье показаны пути формирования познавательного интереса детей младших классов через экологическое воспитание при знакомстве с окружающей средой.

Ключевые слова: окружающая среда, познавательная деятельность, младший школьный возраст

ACTIVATION OF AWARENESS-RAISING ACTIVITIES OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN THROUGH AWARENESS OF THE SURROUNDING WORLD

**Sarsenova Madina Kaldybayeva, Tindyrganova Laura Kobylandievna, Nurtleuova Zharkinai
Nazarbayer na, Syrlybayeva Zhadyra Aitkalievna**

*Students educational program "Pedagogy and Methods of Primary Education";
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52*

This article shows the ways of forming the cognitive interest of elementary school children through environmental education when getting acquainted with the environment.

Keywords: environment, cognitive activity, primary school age

Білім беру мен оқыту теориясының әдіснамалық негізі - таным теориясы және бала тұлғасын жан-жақты және үйлесімді қалыптастыру туралы ілімі болып табылады. Бастауыш сынып балаларының танымдық қызығушылығын қалыптастыруды арнайы ұйымдастыру оқу үрдісін жетілдірудің негізгі шарты болып саналады.

Еліміздің психология және педагогика саласындағы ғалымдардың, мамандардың назарын аударып отырған мәселелердің бірі – балалардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру болып отыр.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында білім берудің мемлекеттік стандартына сәйкес мектептегі, мектептегі оқыту мен тәрбиелеу маңызы түбегейлі өзгеріп, бірінші кезекке бұрынғыдай баланы пәндік білім, білік және дағдылардың белгілі бір жиынтығымен қаруландыру емес, баланың оқу-танымдық қызығушылығын дұрыс және тиімді ұйымдастыру негізінде жеке бас тұлғасын қалыптастыру мақсаты алға қойылып отыр. Білім беру және оқыту теориясының балаларды оқыту мәселесіндегі талаптарының бірі – оқу танымдық қызығушылық пен саналылық. Бұл талаптың орындалуы бастауыш сынып балаларының оқу материалын түсінуге, өткенді жаңамен байланыстыруға, негізгісі мен қосымшасын анықтауға, алған білімдерін тәжірибеде пайдалануға, өз пікірлерінде оларға сүйенуге ұмтылысынан көрінеді. Білімді саналы меңгеру өз бетімен жаңа білім алуға мүмкіндік беретін ақыл-ой еңбегінің өзіндік тәсілдерін игермейінше іске аспайды [1].

Бастауыш сынып балаларының белсенді танымдық іс-әрекетінің көздейтін мүддесі - білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету негізінде дамыту. Белсенділіктің ең жоғарғы көрінісі балалардың алған білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуі болып табылады.

Даму дегеніміз, ең алдымен, адам организміндегі физиологиялық және психологиялық сапалық өзгерістер. Даму - жеке адамды жетілдірудің өте күрделі және диалектикалық үрдісі, Ал жеке тұлғаның дамуына балалардың оқу-танымдық белсенділігін арттыру қазіргі заман талабына сай оны оқу үрдісінде жетілдіру болып есептеледі.

Оқу-танымдық қызығушылық – баланың оқуға, білімге, ғылымға деген ынта-ықыласы мен құштарлығының ерекше көрінісі. Қызығушылық баланың әрекеті және пәнімен қосылғандағы дәрежесін анықтайды. Қызығушылықтың ең жоғарғы көрінісі: баланың алған тәрбиесін, білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуінде.

Қызығушылыққа байланысты әлеуметтік-педагогикалық көзқарас ежелгі дәуірден бастау алады. Оның көрнекті өкілдеріне ежелгі грек ойшылдары Сократ, Платон, Аристотель жатады. Олар белсенді және өз бетімен білім алуының маңыздылығын, жетістіктері мен өзін-өзі тәрбиелеудің маңызды екендігін негіздеген. Олардың пікірінше өзіндік іс- әрекет нәтижесінде балада қанағаттану, қуаныш сезімі оянып, білімді игеруге белсенділігі артады. Бұл пікірлер көптеген ғасырлар бойы педагогтердің талдау нысанасы болды.

Мұндай психологиялық-педагогикалық көзқарасты Ы.Алтынсаринның, К.Ушинскийдің еңбектерінде көре аламыз. Ы.Алтынсарин оқыту арқылы өз бетінше білім көтеруге жол бастауда, ой-әрекетін жаттықтыруда мұғалімнің, оқытушының оқу-тәрбие жүйесіндегі рөліне айрықша орын берді. Ы.Алтынсаринның пікірінше, педагогтердің жұмысындағы ең шешуші нәрсе: мұғалімнің, оқытушының ең жақсы оқыту, тәрбиелеу әдістерін таба білуінде. [2]

К.Ушинский оқу-танымдық қызығушылық мәселесіне мән беріп, «өз бетінше жұмыс – оқытуды жетістікке жеткізудің бірден-бір жолы» деп есептеді.

Ол оқытушының жұмысын ескере отырып, баланың қызығушылығын дамыту мақсатында ұйымдастырылған дербес бақылау мен тәжірибе өткізу. көрнекіліктер дайындау сияқты жұмыстардың маңыздылығына тоқталды. К.Ушинский педагогикалық ғылымда алғаш рет балаларлардың өзіндік жұмысына философиялық және психологиялық-педагогикалық талдау жасайды.

Қоғам дамуының жаңа кезеңінде қоғамның барлық саласында күрделі өзгерістер жүрді. Қоғамның оқу-ағарту, білім беру саласындағы өзгерістер жеке тұлғаны қалыптастыруға, оқу үрдісінде тиімді әдіс-тәсілдерді іздестіруге, баланың шығармашылық,

рухани, дене мүмкіндіктерін дамытуға, адамгершілік пен салауатты өмір салтын берік ұстануға бағытталады [3].

Қазіргі кезеңде баланың оқу-танымдық қызығушылығын дамытудың тиімді жолдарының бірі – баланың өзіндік жұмысы. Т.Сабыров, М.Құдайқұлов, А.Әбілқасымованың жастардың өздігінен білім алу әрекеті жайлы, С.Ұзақбаева, Б.Мұқанова, А.Ильясова.О.Сыздықов, т.б. оқыту мәселесін жетілдіру жөнінде жазған еңбектері т.б. [4]

Бастауыш сынып балаларын өзара қарым-қатынасына тән белгі – олардың достығы, әдетте өмірдің сыртқы мақсаттары мен кездейсоқ мүдделер ортақтастығына негізделеді..

Психологиялық көзқарас тұрғысынан ұжым – баланың қоғамдық байланысы қалыптасатын, оның психикалық дамуы жүретін қоғамдық организм. Кез келген ұжымның оны әлеуметтік орта ретінде, тәрбие шарты және т.б. ретінде сипаттайтын белгілермен бірге балар ұжымында біз кемелденіп бітпеген, қалыптасып келе жатқан жеке адамдармен істес боламыз.

Балалар ұжымының айрықша ерекшелігі – ересектердің балаларды біріктірген кезде, олардың қатынастарын құрған кезде көздеген мақсаттарының бағыттылығында.

Балалар ұжымын ұйымдастыруда балалардың өздерінің қарым- қатынасқа деген қажетсінуі мен үлкендер алға қойған міндеттердің арақатынасы ерекше маңызды... балаларды қоғамдық маңызды міндеттерді шешуге белсенді қатыстыра отырып, ұжым жеке адамды дамыту үшін кең мүмкіндік ашатын қарым-қатынастардың сан түрлі формаларына өріс жаюын қамтамасыз етеді. Бұл жағдайда балалардың ұжымды тек сырттай лайықты деп қабылдамауының психологиялық маңызы зор [5].

Балалар ұжымының әлеуметтік-психологиялық ерекшелігі мынада: үлкендер ұйымдастырған балалар бірлестіктері қоғамның осы типке тән қарым-қатынастардың үлгісін жасауға мүмкіндік береді. Сондықтан да ұжым ішіндегі балалардың өзара қарым-қатынасының олардың жеке басын қалыптастыру үшін шешуші маңызы бар. Дамыған ұжымға баланың қарым- қатынасының өріс алған жүйесі, оның басқа адамға ерекше қарым-қатынасы іс-әрекет пен балалардың қарым-қатынасының сипатын сапалы өзгертуге негізделген ұзақ үрдіс.

Дамыған ұжым өзінен-өзі дүниеге келмейді. Оның қалыптасуы, дамуы бастауыш мектепте басталады, ал түп тамыры одан да гөрі ертерек неғұрлым сәбилік шақта болады. балалар ұжымын дамыту дәрежесі балалардың өзара қарым-қатынастарының дамыту деңгейлерімен және сипатымен анықталады. Балалардың қарым-қатынасының өріс алған жүйесін құрудың негізі – танымдық іс-әрекетін мақсатты бағытта ұйымдастыру болып табылады.

Бастауыш сынып балалары ұжымының тәрбиелеу мүмкіндіктері мыналармен байланысты:

- 1) балалар әрекетінің мазмұнымен;
- 2) бұл ұжым қаншалықты таным іс-әрекетінің субъектісі ретінде болатындығымен;
- 3) танымдық іс-әрекет процесінде ұйымдастырылатын барлық қарым-қатынастардың жүйесімен айқындалады.

Барлық ұжым мүшелеріне әрбір бала үшін орнықты жағдай туғызатын қамқорлық қарым-қатынас ұйымдастыру аса маңызды іс.

Бастауыш сынып балаларын ұжымдық танымдық іс-әрекеттерде ұйымдастыру – ол аса маңызды мақсаттардың бірі. Мұны жүзеге асыру балаларды қарым-қатынастыққа, еркіндікке, шығармашылыққа, жинақылыққа, танымдық-шығармашылық деңгейін көтеруге, қабілеттерін дамытуға, жеке тұлға ретінде қалыптасуына, толыққанды ұжымның құрылуына үйретеді, бейімдейді. Осының барлығының негізінде әрбір баланың меніз-құлқы өзгеріп, ерік-жігер мен ақыл-ой қабілетінің даму дәрежесі жоғарылап, шығармашылығы артып, қабілеті көтеріледі. Ұжымдық танымдық іс-әрекеттер балаларды ізденімпаздыққа, санылы

түрде мақсат қоюына, өздерінің іс-әрекеттерін бағыттап отыруға тәрбиелейді. Ұжымдық танымдық қызығушылық белсенділікпен тығыз үш байланыста болады. Танымдық қызығушылықтың негізгі бөлігін мынадай белгілі шарттар мен көрсеткіштердің жиыны арқылы көрсетуге болады [6].

Сонымен танымдық қызығушылық балаға бірден-бір әсер ететін түрткі, яғни баланың ұжымда жұмыс істей алуына өзіндік үлесі зор ұжымдық таным теориясының психологиялық негізінде жеке адамның жан-жақтылығы, қызығушылығы, қарым-қатынас деңгейі, ес, сөйлеу, ұйымдастырушылық қабілеті, өз ойын еркін жеткізе алуы, жігерлігі, белсенділігі, іс-әрекеті, сондай-ақ психикалық процестеріне, таным процестеріне ерекше көңіл бөлініп қарастырылды. Бастауыш сынып балалары ұжымы – мектептің ұйымдасқан бір формасы. әрбір бала осы ұжымның мүшесі, сондықтан да бастауыш мектептегі ұжымдық іс-әрекеттің мақсатын таңдауға нақтылы қатысып, оны өмірде іске асырып, көпшіліктің пікіріне ұйымдастырып оқыту қажет. Сондықтан да ұжымдық таным іс-әрекеттерін әрбір сабақта, сабақтан тыс уақытта пайдалану маңызды екені бәрімізге айғақ.

Ұжымдық танымдық іс-әрекеттердің ұйымдастырылуы ең алдымен балалардың белсенділігіне байланысты. Бастауыш сынып балаларының танымдық белсенділіктерін қалыптастыруда танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың барлық түрлері, балаларда қалыптасатын танымдық дербестіктің бөліктері ескеріледі. Балалардың танымдық дербестігін ұйымдастырудың негізгі құралы – балалардың танымдық іс-әрекетін жандандыру болып табылады.

Танымдық белсенділіктің қалыптасуының дәрежесі баланың әр түрлі тапсырманы орындауымен, жұмыс істеу алу қабілетімен, жұмыс істей алу деңгейімен анықталады.

Балалардың эстетикалық талғамын меңгертіп, орнықтыруда табиғаттың әсер-ықпалы мол. Табиғаттың әсемдігін сезіп, қабылдай білу дағдысы бала бойында өзінен-өзі жетіліп, бекімейтіні белгілі. Баланың әсемдікке құштарлығын ояту, оны дамытып белгілі бір мақсатқа бағыттап отыру оқытушы шеберлігіне байланысты. Балалар қоршаған орта әсемдігін өз бетінше жиі байқай бермейді. Бұл үлкендердің табиғатқа деген аялы көзқарасынан, әсемдікті сезіп, бағалай білуінен үйрену, табиғат тамашасын солармен бірге бірігіп бақылау арқылы жүзеге асып отырады. Олар сонымен бірге табиғаттың поэтикалық бейнесінен, әртүрлі бояу, формаларынан, дыбыстарынан әсер алып, қуанышқа бөленеді. Балаларды табиғаттағы құбылыстармен таныстырып қоймай, әдемілікті зер салып байқауға, күн сәулесінің шуағын, жаңбырдың нұрын, орман құстарының сайраған үнін зерделеп түсінуге баулығанда ғана экологиялық тәрбие мәселесі мақсатты жүзеге асары сөзсіз.

Бүкіл дүниежүзілік ғылым мен мәдениеттің алтын қорына зор үлес қосқан Әл-Фараби өзінің педагогикалық мұрасында жас ұрпақтың эстетикалық ұғымын сезімін қалыптастыруда үш нәрсені:

Баланың ішкі ынта-ықыласы, әдемілікке қызығушылығы, табиғи қабілетін; ұстаз-оқытушының шеберлігі, ар тазалығы шәкірт алдындағы адал жауапкершілігін;

Тәрбие процесінің алатын орнын басшылыққа апып тәрбие жұмысында барлық уақытта жоғары мұрат-мақсат, іскерлік, ұйымшылдық, қызықтырушылық және әділеттілікті бағалау қатар жүруі шарт деген ой айтады.

Қоршаған ортамен таныстыру, экология негіздері бағытындағы экологиялық тәрбие жұмысын еңбек түрлерімен байланыстыра жүргізу (өсімдіктерге су күйіп, жапырақтардың шаңын сүрту, құстарға жем шашып, торларды тазалау) балаларды еңбекке машықтандыруға септігін тиігізеді. Балалардың күнделікті табиғат бұрышындағы еңбек түрлерін бақылап қана қоймай, өздерінің де еңбектің жеңіл түрлерімен айналысуы барысында табиғатқа жауапкершілікпен қарау дағдылары қалыптасады, өсімдікті жұлмау, құстарды қорғау сияқты жағымды іс-әрекеттері арқылы өз істерінің нәтижесін байқау, оған деген шаттану қызығушылық сезімдері дамиды.

Демек, баланың жеке басынан еңбекке бейім болып өсуі, оны күнделікті қарапайым еңбек түрлеріне жас кезінен қатыстыра білуімізге байланысты. Осылайша бала өзінің жас шамасына сәйкес ұйымдастырылған еңбек түрінен қуаныш, ләззәт алуы қажет.

Экологиялық тәрбие тек адамдардың сезіміне ғана емес, оларды біліміне де сүйеледі. Табиғаттың өзі де өзгеріске ұшырайды. Әйтсе де адамдардың экологиялық заңдылықтарды ескерместен, табиғатты ойланбастан және жауапсыз өзгертуге бой алдырмауы қажет. Егер адамдардың іс-әрекеті осы заңға сәйкес жүргізілсе ғана «осы кезге дейін жиі болып тұрғандай» адамның табиғатты өзгертуі бүлдірудің емес, қайта оны сақтаудың әдісі болып табылады.

Бастауыш мектептерде экологиялық тәрбиенің мақсаты, балаларға қоғам мен табиғаттың, адам мен қоршаған ортаның өзара үйлесімді дамуын бала түсінігіне сай ұғындыру. Баланың іс-әрекетін, табиғатқа қатынасын, көзқарстарын сенімін, қарапайым, ғылыми негізде әсер ету жауапкершілігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хмель Н.Д. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы. – Алматы, 2003. – 128 с.
2. Қ.Е.Исламова. Оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастырудың ғылыми практикалық негіздері. –Алматы.2001.140б.
3. Ә.Садықов. Ы.Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметі. - Алматы: Мектеп, 1969-156б.
4. С.Қалиев. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. -Алматы:Рауан, 1998-128б.
5. .Я.Альбрехта. Ознакомление с окружающим миром как учебный предмет для шестилетних детей. -Вильнюс, 1984-221с.
6. С.А.Веретенникова. Бастауыш сынып балаларын табиғатпен таныстыру. -Алматы: Мектеп, 1983-248б.

ОРЫС ПОСТМОДЕРНИЗМІНІҢ ЭСТЕТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абазова Анжелика Ерлановна

*5B020500 «Филология» білім беру бағдарламасының білім алушысы;
Қазақ – Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52*

Бұл мақалада Постмодернизм өнері дүниежүзілік соғыстан кейін қазіргі уақытқа дейін дамыған көркемдік эстетикалық ағымдардың жиынтығын қамтиды.

Түйінді сөздер: Постмодернизм, зерттеуші, әдебиет, философия, сана.

ОСОБЕННОСТИ ЭСТЕТИКИ РУССКОГО ПОСТМОДЕРНИЗМА

Абазова Анжелика Ерлановна

*Обучающаяся образовательной программы 5B020500 «Филология»
Казахско – Русский Международный университет; 030006, Ақтөбе, Әйтеке би, 52*

В данной статье отражены особенности эстетики русского постмодернизма, включающего в себя совокупность художественных течений, которые развивались после мировой войны до настоящего времени.

Ключевые слова: Постмодернизм, исследователь, литература, философия, сознание.

FEATURES OF THE AESTHETICS OF RUSSIAN POSTMODERNISM

Abazova Angelika Erlanovna

*Students of the educational program 5B020500 "Philology"
Kazakh – Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi, 52*

This article reflects the features of the Art of postmodernism includes a set of artistic trends that have developed since the World War to the present.

Keywords: Postmodernism, researcher, literature, philosophy, consciousness.

Большинство исследователей, выстраивавших траектории художественных циклов в истории европейской культуры, помещали искусство XX века с теми или иными оговорками в точку замерзания, деструкции, кризиса. В его основе лежит некий глобальный разрыв с предшествующими тенденциями искусства. Отмена канонов, многоголосие различных тенденций, не уступающих друг другу в значимости, мировоззренческое стремление человека стать равным Богу хотя бы в искусстве вылились к концу века в совершенно новый подход к жизни, творчеству, получивший в критике и философской литературе название постмодернизма. Несмотря на элитность, сложность, труднодоступность новых тенденций, они весьма привлекают внимание как западных, так и отечественных культурологов, литературоведов, философов. Объяснить это можно тем, что постмодерн не ограничивается присутствием в каком-либо виде искусства, например, в кино, литературе, музыке или телевидении. Это явление более глобальное, существующее как отдельное мировоззрение, философия, постепенно принимающая массовые формы, проникая в сознание общества. И, как результат, проявление этого мировоззрения в культуре, искусстве и других сферах жизни.

Искусство постмодернизма охватывает всю совокупность художественных течений, развивавшихся после мировой войны до настоящего времени. Как художественное явление,

постмодернизм был зафиксирован и рассмотрен на Западе. Его теоретиками выступили такие исследователи, как Л.Фидлер, Ж.Делез, Ф.Гуаттари, Р.Барт, М.Фуко, Ж.Деррида, Ж.-Ф.Лиотар. Каждый из них, анализируя новые тенденции, выделил свои особенности, а в целом их исследования составили хоть и не конкретную, но довольно подробную картину особенностей западного или классического постмодернизма. Большинство их наблюдений относятся к литературе и тексту, как ее продукту.

В нашей стране феномен постмодернизма также нашел свое место. Правда, здесь существовали совсем другие предпосылки, условия возникновения и развития постмодернистских тенденций, несмотря на то, что основными образцами, оказавшими влияние, были тексты западных писателей. В связи с этим, а так же учитывая особенный менталитет, традиции и мировоззрение, будет закономерно предположить некоторые отличия российского постмодернизма от западного. Эта проблема уже рассматривалась немногочисленными исследователями, такими, как А.Генис, И.Ильин, В.Курицин, В.Лавров, М.Липовецкий, Г.Л.Нефагина, С.Рейнгольд, К.Степанян, М.Эпштейн. Судя по их исследованиям и наблюдениям за современной русской культурой, можно сделать вывод о все возрастающей роли тенденций постмодернизма в нашей жизни. В литературе это проявляется более концентрированно и ярко, поэтому на ее примере вполне можно рассмотреть особенности русского постмодернизма, его роль в культуре и перспективы развития.

В связи с этим мы признаем необходимость изучения постмодернизма, как явления культуры в общеобразовательных и высших учебных заведениях. Все вышесказанное обусловило выбор вопроса исследования на материале «Постмодернистские тенденции в современной прозе (А.Битов, В.Пелевин).

Предметом исследования явились романы: А.Битова «Пушкинский дом» и В.Пелевина «Омон Ра», как тексты, относящиеся к разным этапам русского постмодернизма.

Цель исследования заключается в анализе черт постмодернистической эстетики в этих произведениях и на основе полученных результатов выявление особенностей русского постмодернизма по сравнению с западным.

В соответствии с данной целью были определены следующие задачи исследования:

- проанализировать критическую литературу по исследуемой теме и выяснить основные теоретические положения русского постмодернизма;
- проанализировать вышеназванные произведения с точки зрения постмодернистской эстетики и выяснить их особенности;
- выявить особенности русского постмодернизма по сравнению с западным;
- предположить перспективы развития постмодернизма в России.

Методологическую основу исследования составляют монографические труды по теории и истории постмодернизма, раскрывающие причины его возникновения; философские основы и критические литературоведческие статьи, посвященные конкретным постмодернистским произведениям и особенностям русского постмодернизма.

Исследование проводилось поэтапно:

- первый этап: изучение состояния вопроса в критической, литературоведческой литературе, овладение основными категориями постмодернистской эстетики, знакомство с текстами изучаемого периода;
- второй этап: определение целей, задач исследования, анализ изучаемых текстов;
- третий этап: обработка и анализ полученных данных, проверка теоретических и практических положений исследования, оформление результатов работы.

Научная новизна и теоретическое значение исследования заключается в раскрытии особенностей современных тенденций в развитии русской литературы, учитывая, что эта область мало исследована.

Практическая значимость исследования состоит в анализе произведений с точки зрения эстетики постмодернизма, что входит в программу вузовской образовательной программы «Филология: русская филология».

Структура исследования: дипломная работа состоит из введения, двух глав, заключения и использованных источников литературы.

Глава I. Постмодернизм как эстетическая теория II половины XX века.

1.1. Место и время постмодернизма в мировом искусстве.

Пути и тенденции развития мировой культуры XX века своими противоречиями и парадоксальными явлениями породили широкий диапазон оценок: от наименования их деструкцией, кризисом культуры (О.Шпенглер, Н.А.Бердяев) до понимания их как новаторских экспериментов, рождения новой души культуры (Х.Ортега-и-Гассет).

Все эти мнения, несмотря на противоречия, склоняются к одному: XX век знаменует собой существенный перелом в истории человечества и формах его культурной деятельности. Мы фиксируем не просто границу в смене картин мира, а некий глобальный разрыв с предшествующими тенденциями искусства, причем новые поиски не укладываются в единую формулу, не сводятся к единому стилю. Основным направлением, приводящим к этому выводу, является постмодернизм.

Характеризуя постмодернизм, стало традиционным выводить его из противоречий с модернизмом – в связи с похожестью и неудачностью термина. Модернизм изначально указывал на все новое, стремление к новому, которое отрицало старое, классическое искусство, отталкивалось от него, спорило с ним, проявляя собой диалектическое противоречие. Модернизм признавал целостную иерархию, заявляя о приоритете нового над старым, сравнивая себя со старым.

Постмодернизм возник не после модернизма – философии XIX в., а рядом с ним. Уже в XIX в. современник и ученик Гегеля, датский ученый Кьеркегор, выступил против притязаний разума. В это же время Ш.Бодлер, по сути, сформулировал стратегию культуры постмодерна. Художнику предлагалось завоевывать пространство и время будущего, не ориентируясь при этом на какие бы то ни было указания, нормы, образцы; он просто рвался к новому, не зная при этом ни пути, ни ориентиров. Таким образом, постмодерн отказался от иерархии, оценок, какого бы то ни было сравнения с прошлым. Это подчеркивает отсутствие всякой связи его с модерном. Поэтому не совсем верно выстраивать хронологическую цепочку модерн – постмодерн.

По мнению У.Эко, принципиальное различие этих явлений в том, что модернизм, открещиваясь от прошлого, «...разрушает образ, отменяет образ, доходит до абстракции, безобразности, чистого холста, дырки в холсте, сожженного холста. Но наступает предел, когда авангарду (модернизму) дальше идти некуда, поскольку им выработан метаязык, описывающий его собственные невероятные тексты (то есть концептуальное искусство). Постмодернизм – это ответ модернизму: раз уж прошлое невозможно уничтожить, ибо уничтожение ведет к немоте, его нужно переосмыслить, иронично, без наивности» [6].

В XX веке разрушение старой картины мира проявилось во всех областях культуры и науки, которые вышли на новый уровень познания. Возникает новое чувство жизни, новое чувство времени, приводящие к рождению нового качества интеллекта. Научные открытия порождают большое количество новых вопросов. Весь узел проблем эпохи, ускоряющийся темп жизни утверждает «рациональное недоверие к рациональному». Этот принцип жизни и культурного бытия уничтожал любые авторитеты. Новая картина мира еще более обезоружила человека, поставив его перед множеством нерациональных факторов, управляющих миром. А новая форма культурного самосознания привела к смене собственно художественного видения мира.

Именно в этот период оказалась востребованной философия постмодернистических мыслителей: Кьеркегора, Ницше, Паскаля. Их учения привлекли также внимание З.Фрейда, М.Хайдеггера, Ж.Деррида.

Таким образом, в начале XX века постмодернизм получил толчок в развитии в контексте мировой культуры.

Постмодернизм – явление, первоначально появившееся и теоретически оформившееся в западном искусстве. Среди литературоведов термин впервые применил Ихаб Хасан в 1971 году, первый манифест постмодернизма получил Лесли Фидлер, а в 1979 году вышла книга Ж-Ф.Лиотара «Постмодернистское состояние», в которой философски осмысливается состояние мира в период развития средств массовой коммуникации, способствующих замене реального мира компьютерной иллюзией.

В западном искусстве (особенно в кино), широкое распространение получили симулякры – жизнеподобные фикции, копии, у которых отсутствует подлинник. Это были образы отсутствующей действительности, за которыми не стояла никакая реальность. Но они были настолько правдоподобны, что создавалась иллюзия их реального существования (различные чудовища, биороботы, пришельцы, трансформеры и т.д.).

По словам Нефагиной, «в условиях, когда реальный мир был потеснен иллюзией, подрывается авторитет разума, интеллекта. Дегуманизация общества ведет к тому, что культура замыкается на самой себе. Постмодернизм возникает в постиндустриальном обществе, где господство видеокоммуникаций создает отчуждение человека от действительности» [4]. Но отчуждение человека перестает в иллюзорном мире отделять свое от чужого. Чужие языки, культуры, знаки воспринимаются как собственные, из них строится свой собственный мир. Их можно по-своему компоновать, перечислять, комбинировать. Отсюда постмодернистское произведение – не готовая вещь, а процесс взаимодействия художника с текстом; текста с пространством культуры, материей духа; текста с художником и с самим собой.

По словам Скоропановой И.С., «в политике это выражается распространением различных форм постутопической политической мысли, в философии – торжеством метафизики, пострационализма, постэмпиризма, в этике – появлением постгуманистических концепций антиутилитаризма, нравственной амбивалентности, в эстетике – ненормативностью постнеклассических парадигм; в художественной жизни – принципом снятия, с удержанием в новой форме характеристик предыдущего периода» [5].

Основной чертой постмодернистского сознания является неприятие какой бы то ни было иерархии, оценки, отсутствие ограничений. Поэтому трудно выделить набор определенных черт этого явления, согласно постмодернистской философии, его просто не существует. Однако можно очертить круг явлений постмодернизма хотя бы условно.

В постмодернистском философском тексте отсутствует всеобъясняющий концепт: за описываемыми явлениями нельзя обнаружить никакой глубины, сущности, будь то Бог, Абсолют, Логос, Истина и т.д. Это влечет за собой потерю смыслового центра, создающего пространство диалога автора с читателем, и наоборот. Такой текст допускает бесконечное множество интерпретаций, он становится многосмысленным. Отсутствие центра превращают авторов в субъектов бесконечной коммуникации. Источник информации, равно как и адресат, становится неопределенным. Гораздо важнее становится то, как выражается информация.

Философия теряет свои границы, очертания философского текста размываются и начинают существовать в каком-то «рассеянном» виде – внутри стихов, фильмов, литературной прозы и т.д. Художник-постмодернист уже изначально философ.

«Философствование практически уже не требует специальной подготовки, оно становится непрофессиональной деятельностью, и к числу философов постмодернизм

причисляет, например, А.Белого, В.Хлебникова, М.Пруста, Е.Шварца, Эйзенштейна, Феллини и др.» [2].

В основу эстетики постмодернизма легли также достижения таких направлений, как семиотика (теория знака), постструктурализм (борьба с тотальностью во всех видах), деконструктивизм (децентрация и деконструкция иерархий) и др. Появление этих направлений было обусловлено развитием философии и общественной мысли.

Итак, философия постмодернизма отказалась от классики, открыв новые способы и правила интеллектуальной деятельности, что явилось своеобразным ответом на рефлексивное осмысление происходящих в XX веке глобальных сдвигов в мировоззрении.

Основными базовыми понятиями этой деятельности стали:

- во-первых, отказ от истины; взамен вводится термин «след», как единственное, что остается вместо прежней претензии знать точную причину;
- во-вторых: неприятие категории «Сущность», появляется понятие «Поверхность» (Ризома); предпочтительными становятся: «игра», «случай»;
- в-третьих: отказ от категории «Истина», «Сущность», «Цель», «Замысел»; есть по сути отказ от категориально-понятийной иерархии;
- в-четвертых: постмодернизм противопоставляет «метафизике» «иронию», а «трансцендентному» – «имманентное»;
- в-пятых: постмодернизм тяготеет к неопределенности, делая это понятие одним из центральных в своей интеллектуальной практике;
- в-шестых: постмодернизм нацелен не на созидание, синтез, творчество, а на «деконструкцию» и «деструкцию», т.е. перестройку и разрушение прежней структуры интеллектуальной практики и культуры.

«Отвязавшись» от всякой традиции, постмодерн в своем свободолобии пошел на крайность: стер имена и даты, смешал стили и времена, превратил текст в шизофренистическое приключение, коллаж анонимных цитат; начал играть с языком вне всяких правил грамматики и стилистики, смешивая и уравнивая святое и греховное, высокое и низкое» [2].

Суть постмодернизма сводится к «игре с мертвыми формами» [2], к опровержению самого себя, парадоксальности.

Наиболее ярко постмодернизм проявился в литературных текстах. Причем эти тексты были одновременно и философскими, точнее они растворили в себе философию постмодернизма. До сих пор нет одного мнения насчет того, что же называется постмодернизмом. По мнению В.Курицына, «нет ничего такого, к чему можно было бы однозначно приложить существительное «постмодернизм». Это не «течение», не «школа», не «эстетика». В лучшем случае это чистая интенция, не очень к тому же связанная с определенным субъектом. Корректнее говорить не о постмодернизме, а о ситуации постмодернизма, которая на разных уровнях и в разных смыслах отыгрывается – отражается в самых разных областях человеческой жестикюляции» [2].

В силу более удачных условий существования постмодернизм со всем размахом появился и развернулся в США и Западной Европе. Первые наиболее устойчивые его проявления отмечены в 60-х годах XX века. Тогда в редких критических работах стали проскальзывать отдельные черты постмодернизма.

Лесли Фидлер в своей статье «Пересекайте границы, засыпайте рвы» («Плейбой», декабрь, 1969 г.) оценил постмодернизм как сочетание элитарного и массового, что способствует соединению публики и художника и чисто физически расширяет функции литературы. В то же время быстро становится модным «многоуровневое письмо, тексты, заключающие в себе несколько историй, как бы предназначенных для разного типа

читателей (в одном произведении сочетается бульварный детектив и философский трактат, например, «Имя розы» Умберто Эко, «Парк юрского периода» Майкла Крайтона и др.)

Не менее важные характерные черты постмодернизма рассмотрел Жан Франсуа Лиотар в работе «Ситуация постмодернизма» он подчеркнул, что существует великое множество языков, а мир – место и способ реализации языковых игр, причем в этих играх не может быть ни победы, ни консенсуса, иначе это будет обозначать конец игры. Цель этой игры заключается в паралогичности. Паралогия – это «противоречивое разумение, призванные сдвигать структуры разумности, как таковые» [3].

Постмодернизм ничего не отвергает, он, напротив, утверждает пребывание как бы ушедшего в иерархическом контексте современности.

Ж.Делез и Ф.Гуаттари на место древесной картины мира (вертикальной связи между небом и землей, линейной однонаправленности развития) выдвигают «ризоматическую модель». Ризома – особая грибница, являющаяся как бы корнем самой себе; в ней нет участка, который был бы для какого-то другого участка корневым или находился бы по отношению к нему в метапозиции: все они одинаково принадлежат субстантивному множеству, не связанному с идеей единства. Они же вводят и раскрывают и понятие симулякра: «Симулякр не есть деградировавшая копия, он содержит в себе позитивный заряд, который отрицает и оригинал, и копию, и образец, и репродукцию» [2].

В 1968 году Р.Барт констатирует «смерть автора» в постмодернистском произведении. Это происходит потому, что:

- изжита идея линейности, в русле которой автор предшествует тексту и порождает его;
- ныне текст представляет собой многомерное пространство, составленное из цитат, отсылающих ко многим культурным источникам; нет такого элемента текста, который мог бы быть порожден лично и непосредственно автором.

Ж.Деррида формулирует идею «деконструкции» – разрушения существующей реальности и создания этим же путем новой. Он так же пытается снять оппозицию устной и письменной речи путем создания категории «архиписьма» как праисточника письма и устной речи, пространства непрерывной циркуляции смыслов, существующих в естественном виде именно в этом процессе перетекания. Всякий остановившийся смысл требует немедленной деконструкции.

Таким образом, западная традиция постмодернизма позволяет нам зафиксировать четыре группы признаков постмодернистской литературы, которые, однако, не являются обязательными, а лишь наблюдаемыми в разных комбинациях и составах в этой литературе [2]:

- *первая группа характеристик*: замена вертикальных и иерархических связей горизонтальными и ризоматическими; отказ от идеи линейности; идеи метадискурсивности; убежденности в возможности метакода, универсальности языка; мышления, основанного на бинарных оппозициях;
- *вторая группа характеристик*: «виртуальность» мира эпохи постмодернизма; феномен двойного присутствия; двойное присутствие: художник в каждой ситуации выступает как минимум в двух функциях, присутствуя одновременно Здесь и Там в качестве субъекта и объекта, являясь сразу и автором текста и его героем, и сторонним наблюдателем;
- *третья группа характеристик*: проблематичность категории инаковости; «интерфейсность»; интертекстуальность;

Постмодернизм – опыт непрерывного знакового обмена, взаимопровокаций и перекодировок. Этим вполне объясняется пресловутая постмодернистская центонность и интерконтекстуальность; постоянный обмен смыслами стирают различия между «своим» и «чужим» словом, введенный в ситуацию обмена знак становится потенциальной принадлежностью любого участника обмена. Причем участники, субъекты

постмодернистской игры обнаруживают удивительную способность к метаморфозам (мультфильм «Пластилиновая ворона»).

М.Эпштейн в этих условиях выделяет метаболу – образ, не делимый надвое, на прямое и переносное значение, описанный предмет и привлеченное подобие, это образование двоящейся и вместе с тем единой реальности.

- *Четвертая группа признаков:* преимущественное внимание к контексту; интерес к маргинальным практикам и жанрам; кризис авторства.

Периферийные явления приобретают статус центральных. В связи с этим становятся популярными второстепенные жанры: дневники, словари, примечания, комментарии, жанр письма (E-mail, мэйл-арт, джанк-мейл (письма от неизвестных фирм и др.).

Постепенно постмодернизм, начав с утверждения стирания границ между реальностью и чудом на письме, пришел к тому, что уничтожает границы в жизни (круглосуточное прямое вещание CNN и др.).

Такими вот чертами, в основном, и характеризуется Западная постмодернистская традиция. В нашей стране эта линия искусства во многом сходна, сохраняет формальные и прочие черты постмодернизма. Но все же здесь имеются и значительные расхождения.

Список литературы:

1. Антоненко С. Пост-постмодерн?// Москва, 1998
2. Битов А. «Пушкинский дом», М.: Известия, 1990
3. Курицын В. О некоторых попытках противостояния авангардной парадигме, 1996
4. Лавров В. Три романа А Битова или воспоминания о современнике, Нева, 1997
5. Липовецкий М. Разгром музея. Поэтика романа А.Битова «Пушкинский дом»// НЛО, 1995
6. Липовецкий М. Паралогия русского постмодернизма // НЛО, 1998
7. Генис А. Лук и капуста: Парадигмы современной культуры // Знамя, 1994
8. Жолковский А. О редакторах // Знамя, 1996
9. Курицын В. Русский литературный постмодернизм // Слава, 2002
10. Липовецкий М. Постмодернизм сегодня // Знамя, 2002
11. Пятигорский А.М. О постмодернизме // Пятигорский А.М. Избранные труды. М., 1996
12. Судас Л. Постмодернизм // Знамя, 2002
13. Халипов В. Постмодернизм в системе мировой культуры // Иностранная литература, 1994
14. Якимович А. О лучах Просвещения и других световых явлениях: Культурная парадигма авангарда и постмодерна // Иностранная литература, 1994
15. Гречко П.К. Концептуальные модели истории: Пособие для студентов. М.: Логос, 1995
16. Маньковская Н.Б. Париж со змеями (Введение в эстетику постмодернизма). - М., 1994
17. Левинас Э. Философское определение идеи культуры // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности – М.: Прогресс, 1990
18. Гуревич П.С. Культурология – М.: Проект, 2003
19. Культурология/ Под ред. А.Н. Марковой М., 1998
20. Поликарпов В.С. Лекции по культурологии. М.: «Гардарики», 1997
21. Дженкс Ч. А. Язык архитектуры постмодернизма – М., 1985

ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН БАҒЫТТАРЫ

Қазиева Гүлмира Асылханқызы

«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» білім беру бағдарламасының білім алушысы;

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада әлеуметтенудің ғылыми негіздері және әлеуметтік-педагогикалық жұмыс бағытының ерекшеліктері сипатталған

Түйінді сөздер: әлеумет, әлеуметтік жұмыс, тәрбие, педагогикалық іс-әрекет

ОСОБЕННОСТИ И НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Қазиева Гүлмира Асылхановна

Обучающаяся образовательной программы «Социальная педагогика и самопознание»;
030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52

В данной статье описаны научные основы социализации и особенности направления социально-педагогической работы

Ключевые слова: социум, социальная работа, воспитание, педагогическая деятельность

SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK WITH THE FAMILY FEATURES AND DIRECTIONS OF SOCIO-PEDAGOGICAL WORK IN THE FORMATION OF PERSONALITY

Kazieva Gulmira Asylkhanovna

Student educational program "Social pedagogy and self-knowledge";
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

This article describes the scientific foundations of socialization and the specifics of the direction of socio-pedagogical work.

Keywords: family, social work, education, pedagogical activity

Одним из важных процессов социально-культурного развития личности является объединение образования и культуры, которая предполагает ориентацию на воспитание «человека культуры», способного к творческой самореализации в социокультурной ситуации. Основными ценностями личностно-ориентированного воспитания выступают:

- человек как предмет воспитания;
- культура как среда, растящая индивидуальную личность;
- творчество как способ развития человека в культуре [1,9].

Личность — это человек, достигший определенного уровня развития, обладает сознанием и самосознанием, способный на самостоятельную преобразующую деятельность.

Оригинальность личности формулируется как «индивидуальность», где проявляется достоинство, которое состоит из эмоциональной, интеллектуальной, волевой сфер сразу в нескольких областях, или видах деятельности. Особенно индивидуальность личности проявляется в условиях социально-культурной деятельности, где развиваются все стороны личности: интеллектуальная, моральная и эмоциональная. В сущности, социально-культурная деятельность функционирует в условиях досуга, где важнейшим качеством личности является воля, которая позволяет на основе потребности, мотива или цели развивать как биологическую, так и социальную составляющую. Следовательно, личность является одновременно и объектом, и субъектом социально-культурной деятельности, так как в этих условиях развитие личности происходит от многообразия ее связей с другими людьми, от активного отношения к жизни. Функционирование личности как объекта социально-культурной деятельности находится под влиянием нескольких процессов, складывающихся в различные отношения: политические, экономические, трудовые, творческие, рекреационные [2].

У ребенка в процессе развития и социализации складывается определенная картина, модель мира. Как отмечает Л. С. Выготский, процесс культурного развития может быть охарактеризован как развитие личности и мировоззрения ребенка. В этом процессе формируется система социальных и нравственных представлений, эстетических идеалов, ценностей, отраженных в искусстве и жизни. В процессе развития социальные идеи и образы не просто усваиваются ребенком на познавательном уровне, а присваиваются и превращаются в содержание его личности как субъекта культуры. Любой ребенок, когда достигает определенного возраста, оказывается поставленным в соответствующее принятое в обществе социальное положение, несмотря на его индивидуальное развитие и степень психологической готовности. Тем самым он попадает в систему объективных условий, где определяется его характер и деятельность на данном возрастном этапе [3].

Под развитием Харламов И. Ф. понимает взаимосвязанный процесс количественных и качественных изменений, которые происходят в анатомо-физиологическом созревании человека, в совершенствовании его нервной системы, и психики, а также его познавательной и творческой деятельности, в обогащении его мировоззрения, нравственности, общественно-политических взглядов и убеждений [5,4]. Развитие проявляется как прогрессивное усложнение в переходе от простого к сложному, от незнания к знанию, от низших форм жизни и деятельности к высшим.

Говоря о развитии личности, нельзя рассматривать человека как пассивный объект влияния среды и воспитательных воздействий. Её творческая преобразующая деятельность всегда играет активную роль самой личности. Рассматривая внутреннюю активную позицию личности к средовым и воспитательным воздействиям, формирование может проходить в самых различных направлениях.

Например, если учащийся недоброжелательно относится к воздействиям, он будет развиваться в направлении прямо противоположном тому, на которое его ориентирует воспитатель. Поэтому воспитание должно положительно влиять на внутреннее стимулирование активности личности в работе над собой. Ведь, в конечном итоге, личностное совершенствование и собственное стремление человека определяет его развитие.

Процесс развития личности под влиянием внешних факторов, по существу, приобретает характер саморазвития. Саморазвитие стимулирует внутреннюю активность в работе над собой через положительный отклик психологической внутренней сферы, то есть под воздействием воспитательных и социальных факторов. Неважно, на какой ступени развития находится то или иное общество, главное, что развитие личности определяется через культурный опыт, который является общим для всего человечества [4,47].

Так, каждый ребенок через обратную связь от старших по возрасту, обучается общению через язык, получает опыт применения наказания и вознаграждения, а также осваивает некоторые другие наиболее общие культурные образцы. При этом каждое общество дает фактически всем своим членам некий особый опыт, особые культурные эталоны, которые остальные общества предложить не могут. Из общественного опыта, одного для всех членов этого общества, появляется соответствующая личностная конфигурация, обычная для большого количества членов этого общества.

На формирование личности определенное воздействие оказывают биологические причины, также причины физического окружения и общие культурные эталоны поведения в некоторой социальной группе. Но следует отметить, что главными факторами, которые определяют процесс формирования личности, непременно являются групповой опыт и личный, неповторимый опыт. Эти причины полностью появляются в процессе социализации личности.

Известный американский психолог и социолог Чарльз Кули поставил задачу изучить процесс постепенного осознания личностью отличия собственного «Я» от остальных личностей. В итоге бесчисленных исследовательских работ он обусловил, что развитие идеи своего «Я» случается в процессе долгого, неоднозначного и запутанного процесса и не может производиться без участия других личностей, то есть без общественного окружения. Каждый человек, по мнению Чарльза Кули, строит свое «Я», основываясь на расценённых им реакциях остальных людей, с которыми он вступает в контакт. Например, бабушка с детства наблюдала интерес у своего внука к творчеству (музыке, хореографии), он слышал ритм, уверенно двигался в такт музыки. Она всего говорила ему: «Ты станешь известным артистом и танцором, я верю в тебя». Тем самым она вселила в него уверенность, и если эти утверждения повторяются достаточно часто, более или менее постоянно и разными людьми, то внук, в конечном счете, ощущает себя профессионалом своего дела и действует как самостоятельная творческая личность [3,24].

Подобные мысли привели Чарльза Кули к мысли про то, что личностный «Я-образ» не рождается лишь в связи с беспристрастными фактами. Самый обычный ребенок, усилия которого оцениваются и вознаграждаются, будет чувствовать себя убежденно в своих собственных силах и своем таланте, в то время как поистине способный и одаренный ребенок, усилия которого воспринимаются ближайшим окружением как плохие, чувствует мучительное чувство неграмотности, и его возможности могут быть фактически неоправданными. Именно через отношения с другими, через их оценки каждый человек устанавливает, умный он или глупый, привлекательный или некрасивый, достойный или бесполезный.

Итак, процесс развития личности протекает под воздействием группового опыта. При всем этом личность формирует собственный «Я-образ» на основании восприятия того, что о ней думают и как ее оценивают остальные. Для того чтоб подобное осознание было удачным, личность воспринимает на себя роли остальных и глазами этих остальных смотрит на свое поведение и собственный внутренний мир. Формируя свой «Я-образ», личность социализируется. Но нет ни одного схожего процесса социализации и ни одной схожей личности, в связи с тем, что личный опыт каждой из них уникален и неподражаем [3].

Само собой, в формировании личности большую роль играет культурное сознание. Оно складывается чаще всего стихийно: человек с детства подражает старшим, приучается соблюдать определенные правила поведения, усваивает ту ценностную систему, которая свойственна для культуры этого социума. Этот процесс обеспечивает воспроизводство той или иной культуры, ее преемственность. Однако, чтобы личность овладела культурой, необходимо довольно последовательное действие на личность с самого раннего возраста. И тут мы встречаемся с институтом воспитания.

В разных социокультурных ситуациях процесс воспитания имеет разные формы. При стихийном воспитании личность сформировывают не столько периодическим и рассчитанным действием, сколько определенным примером, замечаниями по различным поводам. Такое воспитание нельзя назвать совсем бессознательным, ведь всякий воспитывающий держит в уме тот набор культурно-психологических особенностей, которые он желает видеть в воспитаннике. Существует три особенности такого воспитания:

Во-первых, оно распространяется обычно на ребенка, отрока, юношу или девушку. Воспитывать взрослого человека обыкновенно уже нет ни необходимости, ни возможности.

Во-вторых, при этой системе воспитатель в большинстве случаев осознанно либо безотчетно стремится сформировать культуру воспитанника по собственному виду и подобию, т. е. прививает ему ту систему ценностей, которой живет сам.

В-третьих, воспитание ведется в интересах воспитанника. Цель такого воспитания — подготовить молодого человека к жизни, сделать так, чтобы он был доволен и успешен. Но часто случается, что интересы воспитанника понимаются неверно, и, став взрослым, за подобное воспитание он не скажет «спасибо» [5].

Итак, процесс культурного формирования личности и соответствующего типа воспитания — процесс стихийный, а культурное сознание в развитие личности — это возможности предстоящей социализации и развития за границами социальных норм.

Таким образом, результат социально-культурного развития личности зависит от согласованности действия факторов наследственности, среды и воспитания. Большую роль играет создание критериев во время начальной жизни человека для перехода его в более совершенное состояние, при котором раскрываются его индивидуальности и возможности, методы овладения культурными средствами, формами и способами для усвоения им ценностей, норм, установок, образцов поведения.

Использованная литература:

- 1 Социология Радугин А.А., Радугин К.А.: курс лекций. 3е изд., М., Библионика, 2006
- 2 Социология. Курс лекций. Учебное пособие / Ю.Г. Волков (и др.) Изд. 2е. Ростов Н/Д. Феникс, 2006
- 3 Социология: курс лекций: Учебное пособие для вузов Ф.И. ШАРКОВ, А.А. Родионов.- М.: Экзамен, 2005.-304с.
- 4 Социология: Словарь-справочник. М., 1990. Т. 1-3.
- 5 Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. - М.: Юрайт-М, 2001.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЖАС БАЛАЛАРДАҒЫ СӨЙЛЕУДІ ДАМУЫ МӘСЕЛЕСІ

Исмаилова Ботакоз Гусмановна, Айжарикова Нуржауган Тельмановна
«Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» білім беру
бағдарламасының білім алушылары;
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада жас балалардың сөйлеу дамуының ғылыми негіздері сипатталған.
Түйінді сөздер: ерте мектеп жасына дейінгі балалар, сөйлеуді дамыту, психологиялық-педагогикалық қызмет.

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ РЕЧИ У ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА В ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Исмаилова Ботакоз Гусмановна, Айжарикова Нуржауган Тельмановна
Обучающиеся образовательной программы Дошкольное обучение и воспитание
030006, г. Актөбе, ул. Айтеке би, 52;

В данной статье описаны научные основы проблемы речевого развития детей раннего возраста.

Ключевые слова: дети раннего дошкольного возраста, развитие речи, психолого-педагогическая деятельность.

THE PROBLEM OF SPEECH DEVELOPMENT IN YOUNG CHILDREN IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL LITERATURE

Ismailova Botakoz Gusmanovna , Aizharikova Nurzhaugan Telmanovna
Students educational program «Preschool education and upbringing»
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52;

This article describes the scientific foundations of the problem of speech development of young children.

Keywords: children of early preschool age, speech development, psychological and pedagogical activity.

Раннее детство является сензитивным периодом к усвоению речи. Автономная речь ребенка довольно быстро (обычно в течение полугода) трансформируется и исчезает. Необычные и по звучанию, и по смыслу слова заменяются словами взрослой речи [1].

Условия речевого развития. Переход на новый уровень речевого развития возможен только в благоприятных условиях – при полноценном общении ребенка со взрослыми. Если общение со взрослыми недостаточно или, наоборот, близкие исполняют все желания ребенка, ориентируясь на его автономную речь, освоение речи замедляется. Наблюдается задержка речевого развития и в тех случаях, когда растут близнецы, интенсивно общающиеся друг с другом на общем детском языке.

С точки зрения Р.С. Рубинштейна, факт столь раннего появления в речи ребенка форм, выражающих причинные, а затем и различные логические отношения в сопоставлении с данными об умственном развитии ребенка говорит в пользу того, что оперирование словами, выражающими отношения причинности, основания, противопоставления в привычных построениях, не доказывает, что ребенок вполне осознал и те принципы или отношения, для выражения которых они служат в речи взрослых [1]. Таким образом, речь оказывает определенное влияние на умственное развитие ребенка, включаясь в процесс формирования Речевые формы, опережая уровень умственного развития, являются отложившимся в форме речи выражением общественного сознания, сложившегося в результате общественной практики.

В процессе речевого развития ребенка имеется этап, который лишь в исключительных случаях, длится продолжительное время. Л.С. Выготский, назвал его «малой речью». «Речь сразу начинает расшатывать сенсомоторное единство, разбивать ситуационную связность ребенка» [2,5].

Среди зарубежных психологов занимавшихся проблемой развития речи следует отметить Ж. Пиаже, В. Штерна. Авторы указывают, что речь ребенка третьего года жизни направлена исключительно на себя.

Ж. Пиаже отмечал, что у детей на третьем году жизни приходится наблюдать склонность к монологизированию. Дети в этом возрасте иногда говорят вслух, ни к кому не обращаясь. Эту монологическую речь Ж. Пиаже назвал эгоцентрической, попытавшись связать ее со своей теорией эгоцентризма. Эгоцентрическая речь, по Пиаже: 1) не служит целям сообщения, не выполняет коммуникативных функций; эта речь не для другого, а для себя; она протекает независимо от того, слушают ли и понимают ли ее; с этим функциональным ее характером связаны особенности ее содержания и структуры; 2) будучи речью, для себя, а не для другого, она в соответствии с этим – речь со своей точки зрения, не учитывающая точки зрения другого и не приравнивающаяся к ней; 3) она по преимуществу и есть речь ребенка о себе. « Всякая эгоцентрическая речь по своей структуре занимает промежуточное место между аутистической мыслью и направленным пониманием» [3].

Д.Б. Эльконин указывал, что расширение социальных отношений ребенка, изменение его деятельности и возможностей общения с окружающими взрослыми в раннем возрасте приводит к постепенному росту словаря.

В зарубежных исследованиях приведены средние цифры словарного состава речи детей в возрасте от 18 месяцев до 6 лет: к полутора годам у ребенка насчитывается около 100 слов, к 2 годам - 300-400, к 3 годам - 1000-1100, к 4 годам - 1600, к 5 годам - 2200 слов.

Отечественные исследователи отмечают что в 1 год ребенок активно владеет 10-12 словами, а к 6 годам его активный словарь увеличивается до 3-3,5 тысяч слов.

По данным А.Н. Гвоздева, в словаре четырехлетнего ребенка наблюдается 50,2% существительных, 27,4% глаголов, 11,8% прилагательных, 5,8% наречий, 1,9% числительных, 1,2% союзов, 0,9% предлогов, 0,9% междометий и частиц.

Анализ приведенных данных свидетельствует о том, что дети дошкольного возраста чаще всего употребляют существительные и глаголы. Это объясняется тем, что у них есть потребность в этих словах. Остальные части речи употребляются гораздо реже в связи с тем, что понятия о признаках предметов находится в стадии формирования, поскольку у них еще не сформировано ощущение признака.

Л.С. Выготский выдвинул и развил идею социального характера причин и особенностей развития речи, получившую подтверждение в исследованиях П.Я. Гальперина, А.Н. Леонтьева, А.Р. Лурия, Д.Б. Эльконина [5].

Посредством аналитико-синтетической деятельности происходит сравнение ребенком своей несовершенной речи с речью старших и формирование звукопроизношения. Недостаточность анализа или синтеза сказывается на развитии произношения в целом. Однако, если наличие первичного фонематического слуха достаточно для повседневного общения, то его недостаточно для овладения чтением и письмом. А.Н. Гвоздев, В.И. Бельтюков, Н.Х. Швачкин, Г.М. Лямина доказали, что необходимо развитие более высоких форм фонематического слуха, при которых дети могли бы делить слова на составляющие их звуки, устанавливать порядок звуков в слове, т.е. производить анализ звуковой структуры слова.

Ребенку в возрасте от 2 до 5-6 лет присуще особое «чувство языка», которое и позволяет ему разобраться в сложнейших языковых явлениях (К.Д. Ушинский, К.И. Чуковский, А.Н. Гвоздев и др.). Единственной опорой для ребенка в ситуации словотворчества является речевой микросоциум, состоящий из знакомых слов.

«Ребенок конструирует формы, свободно оперирует значимыми элементами, исходя из их значений. Еще большая самостоятельность требуется при создании новых слов, так как в этом случае создается новое значение; для этого требуется разносторонняя наблюдательность, умение выделять известные предметы и явления, находить их характерные черты. Здесь имеет место настоящее творчество, свидетельствующее о языковой одаренности детей» А.Н. Гвоздев [4,23].

М.М. Кольцова отмечает, что «каждая последующая степень обобщения словом характеризуется все большим и большим удалением от конкретных чувственных образов, т.е. все более высоким уровнем абстрагирования» [6].

Автор механизм детского словотворчества связывает с формированием языковых обобщений, со становлением системы словообразования. Лексические средства из-за своей ограниченности не могут выразить новые представления ребенка об окружающем, поэтому он прибегает к словообразовательному уровню. С возрастом усвоение ребенком словарного состава родного языка изменяется количественно и качественно.

Психологическими исследованиями установлено, что значение слова на всех этапах развития ребенка не остается неизменным, а напротив, претерпевает сложнейшее развитие. На самых ранних этапах развития слова не разграничиваются друг от друга. Слово выступает для ребенка как компонент целой ситуации, которая включает в себя ряд неязыковых явлений. В процессе совместной деятельности с взрослым ребенок узнает и запоминает названия отдельных предметов, их свойств, качеств, действий.

Использованная литература:

- 1 Троян А.Н. Диагностика готовности детей к обучению в школе С; 1999г.
- 2 Узорова О.В. Практическое пособие по развитию речи. М: «Аквариум», - 1997г.
- 3 Ушакова О. Развитие речи детей 4-7 лет //Дошк. воспитание.-1995.-№1.-С.59-66.
- 4 Ушакова О., Струнина Е. Методики выявления уровня речевого развития детей старшего дошкольного возраста // Дошк. воспитание.-1998.-№9.-С.71-78
- 5 Федоренко Л.П., Фомичева Г.А., Лотарев В.К. Методика развития речи детей дошкольного возраста. –М.: Просвещение, 1977. –239с.
- 6 Флерина Е. А. Рассказывание в дошкольной практике // Хрестоматия по теории и методике развития речи детей дошкольного возраста: Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / Сост. Алексеева М.М., В.И. Яшина. – М.: Издательский центр "Академия", 1999. – С.189-19

БАСТАУЫШ СЫНЫП МАТЕМАТИКАСЫН ОҚЫТУДА ТЕСТ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

**Суйесинова Асел Алтынбековна, Ибрайымова Аигерим Кайратовна,
Утетлеува Балжан Муратовна, Дадина Бакытнур Муханбеткалиевна,
Нуркасинова Нуржауган Жалгасовна**

*«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру
бағдарламасының білім алушылары*

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада бастауыш мектеп математикасын оқытуда тест әдісін пайдалану жолдары мен түрлері көрсетілген.

Түйінді сөздер: математика, тест, әдістер, әдістеме

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕСТОВОГО МЕТОДА ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

**Суйесинова Асель Алтынбековна, Ибраймова Аигерим Кайратовна,
Утетлеува Балжан Муратовна, Дадина Бакытнур Муханбеткалиевна,
Нуркасинова Нуржауган Жалгасовна**

*Обучающиеся образовательной программы «Педагогика и методика начального
обучения» Казахско-Русский международный университет;
030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52*

В данной статье представлены способы и виды использования тестового метода при обучении математике начальной школы.

Ключевые слова: математика, тесты, методы, методика

USING THE TEST METHOD IN TEACHING PRIMARY SCHOOL MATHEMATICS

**Suyesinova Asel Altynbekovna, Ibraimova Aigerim Kairatovna,
Utetleuva Balzhan Maratovna, Yes dina Bakytnur Mukhanbetkalievna,
Nurkasinova Nurzhaugan Zhalgasovna**

*Students educational program "Pedagogy and Methods of Primary Education";
Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52*

This article presents the ways and types of using the test method in teaching elementary school mathematics.

Keywords: mathematics, tests, methods, methodology

Бастауыш білім - үздіксіз білім берудің алғашқы сатысы. Бастауыш сатыда оқушыны бұрынғыша пәндік білім, біліктерінің белгілі бір жиынтығымен қаруландыру емес, оқу әрекетін қалыптастыру негізінде жеке бас тұлғасын тәрбиелеу мәселесі қойылған. Белгілі бір көлемдегі білім, білік, дағдыларды меңгерумен қатар табиғат, қоршаған орта туралы түсініктерін кеңейте отырып, оларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту басты талап болуда.

Оқушылардың білім, білік дағдыларын дамытумен қатар, оларды үнемі бақылау мен бағалау бүгінгі қоғам талабынан туындайды. Қоғам қашанда дарынды, қабілетті адамдарға мұқтаж болып келген. Қазіргі кезде мамандық атаулының барлығы білімділікті, ептілікті, ерекше ой қызметін, белгілі бір білім, білік, дағдыларының қалыптасуы, оларды керекті бағытына жаңаша ізденіспен бұра білу қабілеттілігін қажет етеді. Осы талап тұрғысынан алғанда, оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың сан түрлі әдіс-тәсілдерін іздестіру, жаңа технологияларды тиімді пайдаланудың маңызы ерекше [1].

Баланың қабілетін өрістететін, дамытатын тек мектеп қана.

Қазіргі таңда республикамызда білім беру ісін жаңғыртудың негізгі ұстанымдары ретінде демократияландыру, ізгілендіру ұстанымдары анықталды. Елбасы Жолдауында көрсетілген оқыту үдерісіне әсемдік озық әдістемелер мен технологияларды енгізу арқылы білім беру жүйесін түбегейлі жаңғырту, білім сапасын жетілдіру – қазіргі жалпы білімнің алдында тұрған ең көкейкесті мәселе. Онда, оқу оқушыларға тек білім беріп қана қоймайды, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде қолдана білуге де үйретуі тиіс. “...оқыту үрдісінің тәрбиелік құрамдасын жүйелету қажет” -делінген.

Мектеп барған сайын білім сапасын кеңейтуде, оқыту үрдісінде оқушыға бірінші кезекті мән беруге, оның талабын, сұранысын, қызығушылығын қанағаттандыруды оның өз ыңғайына қарай жүргізуге баса көңіл аударып келеді. “Өмір бойы білім алу” әрбір Қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс. “...саналы білім беру Қазақстанның индустрияландырылуының жеке инновациялық дамуының кезеңіне айналуы тиіс”-делінген.

Оқыту үрдісінің объектісі де, субъектісі де – оқушы. Яғни олар өздеріне сырттай бағытталған оқыту үрдісіндегі білімдік ықпалды енжар қабылдап алушы емес, оған өздерінің ішкі бар мүмкіндіктерін бағыттап отырып, оны меңгеруге белсенді қатысушы. Білім, ең алдымен, оқушыға керек болса, оның меңгерілу деңгейі де оқушының қаншалықты саналы, белсенді, өз мүмкіндігін жеке пайдалана білу іс-әрекетіне тікелей байланысты.

Олардың талабы бойынша оқытудың басты мақсаты өздігінен білім алып, дами алатын жеке тұлғаны қалыптастыру. Сондықтан теориялық материалдардың мазмұны, оқушының өздігінен жаңа тақырыпты меңгеруіне қолайлы және қызықты мазмұндалуы қажет. Осыған сәйкес оқушыға белгілі бір көлемдегі білім, білік, дағдыларды меңгерумен бірге табиғат, қоршаған дүние туралы түсініктерін кеңейте отырып, оларды педагогикалық бақылаудың бір түрі - тестілеу бағытында жан-жақты дамыту [2].

Тест әдісі оқытушыны және оның жеке тәжірибесін алмастыра алмайды, оған көмектесуге шақыру арқылы қиын жұмыстан босатады. Сонымен жоғары сапалы білім беруге шоғырландыруға мүмкіндік береді.

Тест – мектеп оқушыларын оқытудағы тексеру мен қорытынды бағалаудың бірден-бір құралы. Дейтұрғанмен тестке және оның құрастырылуы жөнінде бірнеше ойлар әдебиеттерде көрсетілген.

Біріншіден - ғылымға «тест» сөзі ағылшын тілінен енген, сынау, байқау, тексеру деген мағынаны білдіреді. Сөздік бойынша, тест – стандартталған индивидуальдік - психологияның сандық және сапалық айырмашылығын анықтауға арналған уақыты шектеулі сынақ. Бұл терминді Р.Кэттеллам енгізді. Фрейд пен Юнгтің оқыту әдістемесінің үлгісіне сүйене отырып, алғашқы тесті танымал ағылшын ғалымы Дарвиннің туысы, Френсис Гальтон құрастырды деген.

Екіншіден - тест – ағылшын сөзі (test), аударғанда ``байқау, бақылау, зерттеу`` деген мағынаны білдіреді. Педагогика тарихында тесті пайдалану 130 жылдан артық уақытты қамтиды. Ең алдымен педагогикалық тестіні 1864 жылы ағылшын Джордж Фишер қарастырып, оны Гринвич госпиталіндегі мектепте пайдаланған. Кейбір мамандар білімді тест түрінде тексеруде педагог С.Пресси мен оның қызметкерлері шығарған деп есептейді

Тест туралы көптеген еңбектердің авторы - Ресей математигі Вадим Сергеевич Аванесов болып табылады.

Белгілі ғалым-математик Е.Ө.Медеуов «... тесттік бақылау оны ұтымды түрде пайдаланғанда оқу процесін басқару ғана емес, ол тәрбиелік функциялар да атқарады. Осы әдістің көмегімен оқытушы оқушының материалды игеруде қажетті деңгейді игергенін, не игермегенін анықтай алады, сонымен бірге курсты әрі қарай меңгеруге дайындығын анықтайды» дейді [3].

Осы айтылғандардан мемлекеттік білім беру стандартына енгізуге байланысты бақылау әдістерін жетілдіру проблемасы ғана емес, білімнің тиянақты болу проблемасы да өткір түрде қойыла бастайды. Оларды шешудің бір бағыты ретінде кешенді тестілеуді алуға болады, ал ол біріншіден, бақылау процедураларының объекті болуын, екіншіден, білімді игерудің деңгейін көтеруді, үшіншіден, жүйелі түрдегі қайталауды, әр пән ішінде және пәнаралық байланыстар түріндегі дидактикалық қайталаудың деңгейін көтереді, ал бұдан білімнің тиянақты болуы туындайды.

Бақылауға қолданылып жүрген тестілер білімді игеру деңгейлеріне лайық классификациялауға ыңғайлы. Білімді игерудің бірінші деңгейіне байланысты осыған лайық тестілерді танып білу, айыру, салыстыру тестілеріне және жалған бірінші деңгейдің есептердің жауаптарын табу түріндегі тестілерге бөлуге болады.

Бастауыш білім берудің жеке тұлғаға бағдарланған моделін жүзеге асырудың негізгі мақсаттарының бірі оқушының өзін, оның шығармашылық қабілетін дамытып, оқуға деген ынтасын және оқу біліктерін қалыптастыру болып табылады. Білімнің жаңа сапасын анықтайтын түйінді компетенттіліктердің негізі оқушылардың бағалау тұрғысындағы ізденімпаздылығы болып саналады. Баланың бағалау қызметін жүзеге асыруда базалық біліктері ретінде оның өз іс-әрекетін өзіндік бақылауына және өзін-өзі бағалауына қатысты дайындығы болуы тиіс. Сондықтан іс-қимылды бақылайтын және бағалайтын «құралды» оқушыларда қалыптастыру бойынша тізбекті және жүйелі жұмыстарды ұйымдастыру қажет.

Оқушылар іс-қимыл амалдарының құрамына енетін операцияларының орындалуының дұрыстығын, толықтылығын және бірзділігін бақылауды жүзеге асырады. Осылайша оқу іс-әрекетіндегі бақылаудың басты формасы осы операциялардан кейінгі бақылау болып саналады. Іс-қимыл тәсілдері оған енетін операциялар тізбегі толық орындалған сайын және олардың әрқайсысы тиянақты орындалған сайын жақсы меңгеріле түседі.

Оқушылар білімі мен білігін тексерудің түрлі формаларының ішінде, қазіргі уақытта басты орынды тест бойынша тексеру алып отыр. Тест – оқушылардың өзін-өзі тексеруге мүмкіндік ашатын есеп беру, оқыту әдісі.

Тест жүйесінің қолдану аясының кеңдігіне жоғары оқу орындарында, жалпы білім беретін мектептерде айқын сезіледі. Сол себепті, мектепте жұмыс істеп жүрген мұғалімдерді, жоғары оқу орны оқытушыларының тест жүйесінің ерекшеліктері, яғни тест жүйесінің теориялық негізімен, оны құрудың практикалық бағыттары жайлы біліммен қаруландыру кезек күттірмейтін мәселе.

Оқушының әлеуметтік көз қарасының өзгеруі, танымдық әрекеттің дамуы, мектептерде тест мәселесінің тиімділігін көрсетеді. Тиімділігін арттыру және оқушының тестпен жұмыс істеу технологиясына машықтандыру білім-біліктілік деңгейлерін анықтау мақсатында сыныптарда математикадан тест тапсырмаларын өткізуге болады [4].

Тестілерді білім мен қабілеттілікті тексеруге арналған бақылау сабақтарында пайдалануға болады, сол сияқты материалды жақсы игеру үшін үй тапсырмасы ретінде беруге болады. Сұрақтарға нақтылы жауап бере отырып, оқушы өтіп отырған материалдық өзара байланысы мен қатынасын игеруді, сараптауды, салыстыруды үйренуді, оның теориялық, шығармашылық санасы кеңейеді. Бірақ бұл оқушының толық өздігінен жұмыс істеуінен ғана пайда болады. Оқушылар қиынырақ сұрақтарға жауап беруге қиналады, олар

осы қиындықтың шешімін өздігінен ойлануды білмейді. Сұраққа жауап беру алғашында оқушыға ауыр болуы мүмкін, лезде шешімі табылмайды. Бірақ, шығармашылық қайраткерлік тәжірибе алғанына қарай, оның білімі мен қабілетіндегі қашықтықты жойғанына қарай және интуициясының өсуіне қарай бұл үрдіс тездетіледі.

Тест оқушы білімінің деңгейін ғана анықтап қоймайды, оның ойын жүйелеп, жылдам есептеуге, есеп дағдыларының қалыптасуына тез шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде жоғары оқу орындарында студенттер тест әдісімен қабылдануда. Бүгінгі оқушы - ертеңгі талапкер, студент екенін ескерсек, математика сабағында тесттік жүйені пайдалану өте тиімді әдіс.

Математика білімдерінің негізгі құрылымдық элементтері: ғылыми фактілер, математикалық шамалар, физикалық құбылыстар, ұғымдар, заңдар, теориялар болып табылады [5].

Математика пәні бойынша оқушылардың білімін тексере отырып, мұғалім берілген тақырыптағы математикалық білімдердің негізгі құрылымдық элементтерін, сондай-ақ меңгеруге тиісті біліктер мен дағдыларды бөліп алып, тест арқылы оқушылардың математикадан алған білімдерін тексерудің ерекшеліктерін анықтайды.

Тест - бүгінгі заман талабына сай жасалған жүйе.

Математика сабағында тест жүйесінің мынадай ерекшеліктері бар:

- оқушының логикалық ойлау қабілетін дамытады;
- оқушы математикалық анықтамаларды, теорияның негізгі мәселелерін тұжырымдай алады.
- оқушы қандай мазмұнды есеп қарастырып отырғандығын анықтап, белгісіз шаманы табу үшін математикалық заңдарды, формулаларды қолдана алады.
- сұраққа жауап беру үшін, оқушы математика курсының әртүрлі бөлімдерінен алған білімдерін қолданады.
- оқушының зейінін, ынтасын, зеректігін, тапқырлығын, жігерін дамытып, математика сабағы жағдайында есеп шығаруға деген қызығушылығын, жауапкершілігін арттырады.
- оқушылардың өмірге қажетті алуан есептерді өте қысқа жолмен ұтымды шығара білуіне, ойын тиянақтауына, уақыт үнемдей білуіне, материалды график немесе сызба түрінде елестетуге көп көмегін тигізеді.
- оқушыларға математика пәнінен өтілген тақырыптардың қандай бөліктерінің ауыр тиетіндігін біледі.
- ең басты тест құрастыру қиын да, көп уақыт алатын жұмыс болғанымен, ол оқушының білім деңгейін тексерудің тездігі арқасында мұғалім еңбегін жеңілдетуге мүмкіндік береді.

Сондықтан да оқыту процесінде оқушыларға математика пәнінен тест тапсырмаларын жиі ұсынған қолайлы.

Оқыту үрдісінде оқушылардың білім, білік дағдыларын есепке алу, бақылау тестің аса құрамдас бөлігі болып есептеледі. Мұғалімнің сабақтар жүйесінде оны дұрыс ұйымдастыра білуі көптеген жағдайларда оқу тәрбие үрдісінің табысты болуының оң кепілі. Ол үшін мұғалім оқушының оқу материалын меңгеру дәрежесін сапасы мен көлемін үнемі анықтап отыруы тиіс. Бұл бағытта оқушылардың сабақтар жүйесінде білім, білік, дағдыларын есепке алу, бақылау мен бағалаудың орны ерекше. Бақылаудың көмегімен теориялық білімді меңгерудегі, сапа, біліктілік пен дағдының қалыптасу дәрежесі анықталады. Осы тұрғыдан білім, білік, дағдыны есепке алу және бақылау мәселесіне теориялық және практикалық талдау жасаудың маңыздылығы ерекше [6].

Оқушылардың білім, білік және дағды сапасын бақылау мен бағалауда тесті пайдалану тиімді екендігі көрсетілді және оның әр түрлі әдістері қаралды. Тоқтала кететін болсақ:

- бастауыш сатыда оқушының іс әрекетін анықтау үшін жүргізілетін ұлттық педагогикалық тестілер жөнінде ғылыми әдебиеттерге талдау жасай отырып, мәселе теориялық тұрғыдан негізделді;

- бастауыш мектеп сабақтарындағы тестілеу жұмыстарының орны анықталды;

- математика сабақтарындағы тест жұмыстары арқылы оқушылардың білімі мен біліктілігін қалыптастырудың тиімді әдістері жасалды.

Қорыта келе, тест - педагогикалық ұжымның білім беру дәрежесін, рейтингін көрсететін, оқушылардың білімін қорытынды түрде бағалайтын бірден-бір мемлекеттік сынақ болса, онда қолданылатын тапсырмалардың да сапасы мен білімділік деңгейі жоғары болуы қажет деп ойлаймын. Тест жүйесі біздің еліміздің білім беру саласына енгізілген жаңа өзгерістердің бірі болғандықтан, ондағы кемшіліктер жылдан-жылға азаяды деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қанаш Жұмалыұлы. Бастауыш сыныптарда математиканы оқыту әдістемесі. - 2000
2. Әлдібаева Т.Ә., Зейдалиева Ж.Е., Бастауыш сынып оқушыларының математиканы оқыту барысындағы бақылау және бағалау іс-қимылдарының сипаты // Бастауыш мектеп. - 2008. №11. б 3-6
3. Чельшкова М.Б. Теория и практика конструирования педагогических тестов: Учебное пособие. - М.: Логос, 2002. - 423 с.
4. Новичкова Т.Ю. Теория и методика использования тестов в обучении математике учащихся общеобразовательных учреждений: дис. кан. пед. наук: 13.00.02. – Пенза, 2004. – 177 с.
5. Абдолдинова Г.Т. Тестік тапсырмаларды қолдану арқылы оқушылардың математикадан білім сапасын бағалаудың әдістемелік ерекшеліктері; пед. ғыл. канд дис. 13.00.02. – Алматы, 2010. – 26 б.
6. Смагулов Е.Ж. Тест тапсырмаларын құрастыру негізі. Қазақстан мектебі. - Алматы, 2010.-№10. 60-62 б.

ПЕРЕГОВОРНЫЙ ПРОЦЕСС КАК ФОРМА И СПОСОБ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СТОРОН

Умбетова К.Ж.

Магистрант ОП «Психология»

Казахско – Русский Международный университет, 030006, Актобе, ул. Айтеке би, 52

Аннотация: В статье рассматриваются переговорный процесс как форма и способ обеспечения взаимодействия сторон.

Ключевые слова: переговорный процесс, социально психологического климата, специфика общения, беседа, ситуация, обеспечения взаимодействия сторон.

КЕЛІССӨЗДЕР ПРОЦЕСІ ТАРАПТАРДЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ НЫСАНЫ МЕН ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Үмбетова К.Ж.

«Психология» ББ магистранты

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көшесі, 52

Аннотация: Мақалада келіссөздер процесі тараптардың өзара іс-қимылын қамтамасыз етудің нысаны мен тәсілі ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: келіссөздер процесі, әлеуметтік психологиялық климат, қарым-қатынас ерекшелігі, әңгіме, жағдай, тараптардың өзара іс-қимылын қамтамасыз ету.

NEGOTIATION PROCESS AS A FORM AND METHOD OF ENSURING INTERACTION BETWEEN THE PARTIES

Umbetova K.

Master's student of the Psychology Department of

the Kazakh – Russian International University, 52, Aiteke bi str., Aktobe, 030006

Abstract: The article discusses the negotiation process as a form and method of ensuring the interaction of the parties.

Keywords: negotiation process, socio-psychological climate, specifics of communication, conversation, situation, ensuring interaction of the parties.

Из вышеизложенного материала следует заключение: переговоры представляют собой сложную форму человеческого жанмодействия, цель которого - стремление договориться друг с другом о чем-либо. Переговоры базируются на общении между людьми, действующими либо только своего имени, либо как представители какой-то группы. Переговоры - это специфическая форма общения между двумя сторонами, ориентированная на совместное решение проблемы, затрагивающей интересы обоих партнеров, каком бы качестве они не выступали, На протяжении всей жизни мы ведем переговоры, обмениваемся

обязательствами и обещаниями. Всякий раз, когда людям нужно прийти к согласию, они должны вести переговоры. Переговоры протекают в виде деловой беседы по вопросам, представляющим интерес для обеих сторон, и служат налаживанию кооперационных связей. Специфика общения во время переговоров состоит в том, что их участники вынуждены в рамках строго определенной процедуры проводить в жизни или защищать свои собственные интересы.

Переговоры о развитии деловых отношений типичны для делового общения в децентрализованном обществе, они являются важной составной частью управленческой деятельности. В более широком плане можно сказать, что предметом переговоров оказываются важные вопросы политического, экономического, социального и культурного характера.

Немаловажное значение имеют и внутрипроизводственные переговоры на предприятиях. Переговоры в этом случае отличаются от издаваемых административных распоряжений. Они предназначены в основном для того, чтобы с помощью взаимного обмена мнениями обеспечить заключение соглашений, отвечающих интересам производства.

Обобщая сказанное выше, можно отметить, что переговоры всегда имеют место там, где есть рынок в экономике, многопартийность в политике, плюрализм в общественной жизни.

Развитие новой системы взаимоотношений во всех направлениях требует более широкого использования переговоров как средства согласования и достижения целей и интересов.

После проведения и обработки экспериментально – психологического исследования по проблеме урегулирования конфликтной ситуации методом переговоров, руководителями двух фирм, с целью улучшения социально психологического климата в коллективе, можно сделать следующие выводы;

1) По результатам исследования, а именно по проведенным тестовым методикам, был выявлен социально-психологический климат коллективов и уровень конфликтности при этом и в экспериментальной и в контрольной группах он оказался средне неустойчивым с высоким уровнем конфликтной ситуации.

2) После проведения тестирования и выявления высокого уровня конфликтной ситуации и в экспериментальной и в контрольной группах, руководителю экспериментальной группы (первая фирма) предложили провести переговоры с коллективом в целях урегулирования конфликтной ситуации по методике Р. Фишером и У. Юрии, а второму руководителю контрольной группы (вторая фирма) просто провести беседу в отношении снижения конфликтной ситуации в коллективе.

3) После проведения переговоров в экспериментальной группе повторное тестирование показало снижение уровня конфликтной ситуации, группе изменений не произошло во второй же контрольной группе повторное тестированием и повторным тестированием социально психологического климата и уровня конфликтности отразилась низкая корреляционная связь 0,3) второй контрольной группе корреляционный анализ показал тесную связь между первым тестированием и повторным ($r = 0,8$) это позволяет нам сделать выводы что процесс как метод разрешения конфликтной ситуации в коллективе по методике ведения переговоров зарубежными авторами Р. Фишером и У. Юрии эффективнее чем просто беседа.

Таким образом, нами была в данной работе гипотеза о том что конфликтная ситуация может быть повлиять на урегулирована переговорным процессом и он социально

психологический климат коллектива. С целью освещения проблемы ведения переговорного процесса метода разрешения конфликтной ситуации, наша дипломная работа была построена следующим образом: прежде всего, нами была проанализирована литература по психологии ведения переговоров и проявления конфликтной ситуации. После этого были подобраны соответствующие опросники исследования и проведена экспериментально - психологическая часть нашей работы, которая как метода подтвердила эффективность переговорного процесса урегулирования конфликтной ситуации. Наше исследование представляется важным как в теоретическом, так и практическом плане. Оно расширяет уже имеющиеся знания по вопросам психологии ведения переговоров между руководителем и подчиненными с целью урегулирования конфликтной ситуации и улучшения социально психологического климата в коллективе.

Обобщая сказанное, хотелось бы еще раз подчеркнуть, что важнейшими предпосылками успешного проведения переговоров является хорошая подготовка, концентрация на предмете, ориентированное на решение проблемы мышление, стремление выработать общую позицию, учет личностных качеств партнера, реализм, соблюдение интересов, гибкость и т.д. В качестве главного вывода, следует отметить, что переговоры способ предупреждения и разрешения (урегулирования) конфликта, который заключается в использовании ненасильственных (мирных) средств и приемов для совместного решения проблемы (разногласий).

Список использованной литературы

1. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для ВУЗов. – М. Аспект Пресс, 2001г.
2. Большаков А.Г, Несмелова М. Конфликтология организаций. Учебное пособие -М: М Пресс, 2020г.
3. Несмелова М.Ю. Конфликтология организаций: Учебное пособие. -М: М 3 Пресс, 2021г.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗООМОФТЫ МЕТАФОРЛАР

Ағымедуллаева Назерке Бөлекбайқызы

Педагогика ғылымдарының магистрі, ағылшын тілі пәнінің оқытушысы

Усенова Дина Мұхитқызы, Рахымжан Еркебұлан Рахымжанұлы, Жиздыбаев Айдос Арыстанұлы

«Аударма ісі» оқу бағдарламасының 4 курс студенттері

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада ағылшын және қазақ тілдерінде сөйлеушілердің эмоционалды-бейнелі сипаттамаларының құралы ретінде зооморфтық метафораларға толық талдау жасалған. Автор зооморфты метафораның әмбебап типологиялық модельдері негізінде ағылшын және қазақ тілдерінде зооморфизмдердің метафоралық мағынасының жеті түрін анықтады: «жануарлардың келбеті - адамның келбеті», «жануарлардың мінез - құлқы - адамның мінез - құлқы» және т.б.

Түйінді сөздер: ағылшын тілі, қазақ тілі, зооморфтық метафора, метафоралық мағына, модель, антропоморфизм.

ЗООМОРФНЫЕ МЕТАФОРЫ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Ағымедуллаева Назерке Бөлекбайқызы

Магистр педагогических наук, преподаватель английского языка

Усенова Дина Мұхитқызы, Рахымжан Еркебұлан Рахымжанұлы, Жиздыбаев Айдос Арыстанұлы

Студенты 4 курса образовательной программы «Переводческое дело»

Казахско-Русский Международный университет: 030006, г.Актобе, ул.Айтеке би, 52

В статье подробно анализируются зооморфные метафоры, как средство эмоционально-визуальной характеристики носителей английского и казахского языков. На основе универсальных типологических моделей зооморфной метафоры, автор выделил семь типов метафорических значений зооморфизмов в английском и казахском языках: «внешний вид животного - внешний вид человека», «поведение животного - поведение человека» и др.

Ключевые слова: английский, казахский, зооморфная метафора, метафорическое значение, модель, антропоморфизм.

THE ZOOMORPHIC METAPHORS IN THE ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

Agymedullayeva Nazerke Bolekbaykyzy

Master of Science in Education, teacher of English language

Ussenova Dina Mukhitkyzy, Rakhymzhan Erkebulan Rakhymzhanuly, Zhizdybayev Aidos Arystanuly

4 th year students of «Translation studies» educational program

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.

This article provides a detailed analysis of zoomorphic metaphors as a means of emotional and visual characteristics of speakers of English and Kazakh languages. On the basis of universal

typological models of zoomorphic metaphor, the author identified seven types of metaphorical meanings of zoomorphisms in English and Kazakh: "animal appearance - human appearance", "animal behavior - human behavior", etc.

Keywords: English, Kazakh, zoomorphic metaphor, metaphorical meaning, model, anthropomorphism.

Метафора академиялық мәтіндер мен оқу процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Олардың пайдаланылуы аялық білімдерді ғана емес, мәтіннің қайта құрылымдануы үшін қажетті белгілі бір когнитивтік машықтарды талап етеді. Қарсы жағдайда метафораларды түсіну мүмкін емес, себебі олардың анализі метафоралық емес, сөздің логикалық ережелері бойынша жүзеге асады. Мәтінді қабылдауда адамдардың эмоциялары, стереотиптері және когнитивтік стильдері маңызды рөл ойнайды. Өткен ғасырлардан қазіргі уақытқа дейін медицинада катал терминдер емес, метафоралардың пайдаланындығы белгілі. Бұл – ақпаратты кодтаудың ерекше түрі. Метафоралық терминдер концентрленген салыстыруды білдіреді және олардың пайдаланылуы халықтардың дүниені тану ерекшеліктеріне байланысты болып келеді.

Сонымен қатар метафораны пайдалану негізінде ол терминдерді түсіну әлдеқайда жеңіл болады. Сол себепті медициналық ғылымның қазіргі уақытта ілгері дамып кеткендігіне қарамастан, терминге балама ретіндегі зооморфизмдердің пайдаланылуы тоқтамады. Мысалы, сиптом, синдром ауру атаулары ретінде 3500 метафора қызмет етеді (олар көп тілге тән және калька негізінде өзге тілге аударылады). Себебі метафораларды пайдалану негізінде құбылыс туралы түсінікті жеңілрек игеруге болады. Оларға мысал ретінде жоғарыда келтірілген *жылан терісі, қоянжырық, құс төс, маймаңдап басу, үлкейген жүрек* терминдерін атай аламыз.

Медицинада термин ретінде пайдаланылатын зооморфизмдерге кеңінен тоқталсақ.

XX-XXI ғасырлар тоғысындағы медицинаның барлық салаларының жедел дами түсуі мамандандырылған терминологияның максималды тұрғыда нақты әрі дұрыс пайдаланылуын қажет етті. Оның көмегінсіз ғылыми ақпаратты тиімді тіркеу мен беру мүмкін емес еді. Заманауи интернационалды медициналық терминология жүз мыңдаған терминдерден тұрады. Аталмыш терминдер әртүрлі уақытта әртүрлі мемлекеттерде туындап, пайдаланылып жатты. Дегенмен бұл терминдердің көбі латын және грек лексикасы негізінде туындады. Әрі заманауи дәрігердің кәсіби құзыреттілігінің бір тұсы – медициналық терминдер құрылымын түсінуде. Бұл жағдайда мамандарға теориялық терминтану көмекке келеді. Жекелей алғанда латын медициналық терминологиясы көмек болады. Медициналық терминология сөздігі негізінде жануарлар, құстар, жәндіктер және олардың дене мүшелері атауларынан құралған бірнеше медициналық терминді келтірсек.

Ескере кететін жайт, зерттеу еңбегіміздің теориялық тұсында біз терминология мәселелерінде көп терминдердің көне грек-латын тілдерінде қалыптасып, көпшілікке түсініксіз қалатындығын айтқан едік. Десе де, төменде келтірілген грек-латын тілдері зооморфтық метафоралар негізінде туындаған. Яғни терминдерді қалыптастырудағы басты мақсат – халыққа ол атауларды оңай түсіндіру.

Amnion (amnos-қозы) – қағанақ суларын қамтитын ұрықтың ішкі қабығы.

Cutis anserina (anserinus-қаз) – суықтан, қорыққаннан туындайтын терінің пилomotorлы реакциясы.

Aegrophonia (aigos-ешкі) – эгофония, ешкі дауысы, «ешкінің бақылы»

Alopecia (alopex-түлкі) – алопеция, шаштың түсуі, әдетте баста.

Antitragus (tragos-теке) – құлақ жарғағының құлақ бүртігіне қарсы жатуы.

Buphthalmus (bus-енеке) – буфталъм, енеке көзі, көз алмасының патологиялық үлкеюі.

Bulimia (bus-енеке) – булимия, лезде жоғарылайтын тәбет, ашығудың асқынуы, қарын ашуының қоймауы.

Lycorexia (lykos-қасқыр) – ликорексия, булимия.

Derattisatio (rattus-егеуқұйрық) – дератизация, егеуқұйрықтардың, тышқандардың көзін жою.

Desinsectio (insectum-жәндік) – дезинсекция, жәндіктерді жою.

Echinococcus (echinos-кірпі) – эхинококк.

Elephantiasis (elephas-піл) – элифантизм, піл ауруы, тері мен теріс асты ұлпаларының қалыңдауы.

Hyphomycetes (hyphe-өрмек) – гифомицеттер, спора туындатушы жіп тәрізді саңырауқұлақтар.

Ichthyismus (ichthys-балық) – ихтиизм, балықпен улану.

Ichthyosis (ichthys-балық) – ихтиоз, терінің қабыршақтануы жаппай аномалиясы.

Formicatio (formica-құмырсқа) – бойдың түршігуін сезу; парестазияның бір түрі.

Hippocampus (hippos-ат) – ат басты кішкентай теңіз балығы, мидың бүйір қарыншасындағы дүрдию.

Аталған зооморфизмдер термин ретінде антикалық уақыттан жиырмасыншы ғасырға дейін қалыптасты. Мысалы, *bulemia* термині Гиппократ кезінде туындаған болса, *vaccinium* термині он тоғызыншы ғасырда қалыптасты. Жоғарыда келтірілген мысалдар негізінде медицинадағы зооморфизмдердің бәрі латын тілінде туындады деп кесіп айтуға болмайды. Себебі олар жекелеген тілге аударылып та, өзінің зоонимдік сипатын сақтап қалып жатты.

Келтірілген мысалдардан біз кейбірінің қазақ тілінде термин ретінде қолданылуында зооморфтық сипатын сақтайтынын, кейбір терминдердің өзгеше атауға ие болатындығына көз жеткіздік.

Зооморфизмдердің пайдаланылуы тек медицинаға ғана тән емес. Мысал ретінде әскери авиация терминдерін атай аламыз. Ұшақ түрлерінің атаулары осыған дәлел: *Tu-16 Badger* кеңестік ауыр көпмақсатты ұшағы, жоғарғы жақтағы фюзеляждің бас жағындағы екі жолақтың борсыққа ұқсайтындығына байланысты осындай атауға ие болды. *Tu-2 Bat* кеңестік жоғары жиілікті түнгі бомбалаушысы қарсыластың кемелеріне нақты соққыларды жасау үшін пайдаланылған. Оның қанаттарының кең жайылуы жарғанатқа ұқсайтын болғандықтан, осындай атауға ие болған. *Tu-95 Bear* кеңестік стратегиялық бомбалаушысы әлемдегі ең қуатты турбовинтті қозғалтқышқа ие болып қала беруде. Аю – дүниежүзіндегі ең ірі жануарлардың бірі болғандықтан, әрі жылдам жүгіру қабілетіне ие боландықтан, осы бомбалаушыға аю атауы берілді. *3M Bison* және *Tu-4 Bull* стратегиялық бомбалаушылары өздерінің үлкен аумақтарына байланысты бұқа атауына ие болды. *Yak-24 Horse* транспорттық тікұшағы төрт тіреуіш шассидің болуына байланысты ат деп аталады. *B-8 Mole* кеңестік ұшақ-амфибиясы өзен-көлдері бар аумақтарда ұшуға арналған, ал оның сорғыш бөлігіндегі құрылымдық ерекшелігі көртышқанға ұқсайтындықтан, солай аталған. Оқу-әскери ұшақтар жыланға ұқсайтын болғандықтан *F-16N Viper* және *A-22 Piranha* деген атауларға ие болған. Бұл терминдер бастапқыда орыс тіліне, кейін қазақ тіліне аударылып, өздерінің зооморфизмдік қасиеттерін сақтап қалған.

Кез келген ауа райына төзімді жойғыш-тосқауылшы *Mig-31 Foxhound* («Аңшылық төбеті») әуе нысандарын шекті кіші, кіші, орта және жоғары биіктіктерде күндіз де, түнде де, қарапайым да, күрделі де метео жағдайларда ұстап алу және жою үшін арналған. Әуе нысандарын анықтау қашықтығы 200 км-ға дейін жетеді. Ал аңшылық төбеттеріне келетін болсақ, жыртқышты анықтау үшін оған жыртқыш ізімен толыққанды қалжырауға дейін жүру қажет болады. Кеңестік *Mig-15 Falcon* («Сұңқар») жойғышы, *F-15 Eagle* («Бүркіт») екпінді тактикалық жойғышы, *F-16 Fighting Falcon* («Сұңқар») жойғышы, *Sikorsky S-67 Blackhawk* («Ақтұйғын») екпінді шабуылдаушысы белсенді әуе шайқасын жүзеге асыру үшін арналған.

Олар қарсы тараптың атқылағыш машиналарын, жердегі нысандарды жояды, барлау міндеттерін және әскери істерді бақылау міндеттерін орындайды. Жыртқыш құстар (сұңқарлар, бүркіттер, ақтүйғындар) ұшу кезінде жылдамдықты дамытып, орағыту қабілеттеріне ие. *F-117 Nighthawk* («Үкі») ұшағы қарсыластың жүйесіне жасырын ену және әскери инфрақұрылымның жер бетіндегі стратегиялық тұрғыда маңызды нысандарын жою үшін арналған. Ұшақ құрылымы стелс-технологияға негізделген. Үкілер – түнгі құстар, олар түнгі уақытта еш кедергісіз ұшып жүре береді. Үкілер ұшқан кезде дыбыс шығармайды және ұйықтап жатқан құстардың жанына білдіртпей қону қабілетіне ие. *F-21 Lion* («Арыстан») көпмақсатты жойғышы, *Jaguar GR.1B* («Теңбілшер»), *JH-7A Flying Leopard II* («Барыс»), *Panther* («Пантера») жойғыштары мысық тұқымдас жыртқыштар секілді тез жылдамдық пен шапшаң реакцияға ие .

Байқағанымыздай, зооним-терминдер әскери авиация терминологиясында кеңінен пайдаланылған. Метафоралық ауысым нәтижесінде туындаған техниканың әртүрлі бірліктерінің атауы шынайы атауларына қарағанда жиірек пайдаланылатындығы әрі көпке мәлімірек болуы ақиқат. Мұндай жағдайда жануарлардың атаулары техникалық құралдардың «визит карточкасына» айналады. Сол себепті мамандар тіліндегі техникалық зоонимдердің тек стилистикалық емес, сонымен қатар мағыналық жүктемеге ие екендігі туралы болжауға болады. Жалқы есім ретінде көрініс таба келе, зоонимдер белгілі бір мағыналық және стилистикалық жүктеме қызметін орындайды, тұрмыстың жаңа аясына түседі, өзінің энциклопедиялық ақпаратынан айырылады, техникалық құралдарды атау үшін қажет жаңа атауға ие болады. Осылайша, жалқы есім айтарлықтай ақпараттық сыйымдылыққа ие болады, мейлінше жоғары эффектпен пайдаланылуының кең диапозонын қамтамасыз етеді. Жоғарыда мысал ретінде келтірген әскери авиация терминдеріне мысалдарды жинақтап келтірейік:

Кесте 1 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі авиация саласында кездесетін зооморфизмдер

Ағылшын тіліндегі баламасы	Қазақ тіліндегі баламасы
Eagle	Бүркіт
Badger	Борсық
Bat	Жарқанат
Bear	Аю
Bison	Бизон
Bull	Бұқа
Horse	Ат
Mole	Көртышқан
Viper	Улы сұр жылан
Piranha	Бөрібалық
Foxhound	Аңшылық төбеті
Falcon	Сұңқар
Eagle	Бүркіт
Fighting falcon	Сұңқар

Осылайша біз зооморфизмдердің ғылыми-көпшілік және ғылыми-техникалық әдебиетте перифраз ретінде қызмет ететіндігіне көз жеткіземіз (зат не құбылыс атауын оның белгілері немесе өзіне тән сипаттарына нұсқаумен атауын өзгерту). Перифразды пайдалану мәтіннің бейнелілігін күшейту қабілетімен ғана емес, аталмыш контексте көрініс табатын сипатталатын заттың белгілі бір сапаларын, ерекшеліктерін бірінші кезекке қоюдың

күшейтілуімен түсіндіріледі. Осылайша, қандай да бір мәтінде пайдаланылған перифраздың көмегімен қандай да бір техникалық құрал туралы қосымша ақпаратты иеленуге болады. Мысалға «Сарышаян» танкі барлау машинасы ретінде пайдалануға арналған. Аталмыш танк кішігірім көлемге ие, бұл габариттері үлкен машиналарға қарағанда оның тар таулы және орман жолдарында пайдаланылуына мүмкіндік береді. Өзінің ықшамдылығы, шапшаңдығы және лезде өлімші соққыға әкелетін мүмкіндіктеріне байланысты ол «Сарышаян» аталып кеткен. Екінші бір танк «Барыс» жинақылық, от қуаты, броньді қорғанысы, ептілігі, жылдамдылығы, төзімділігі секілді қасиеттері арқылы барысқа ұқсай түседі [2].

Аталмыш зооморфизмдер-терминдердің ағылшын тілінен орыс тіліне, кейін қазақ тіліне аударылып, енуі арқылы өзінің зоонимдік табиғатын сақтағанына куә боламыз.

Және тағы бір байқалатын ерекшелік, зооморфизмдердің аталмыш саладағы сандық анализі жануарлардың әртүрлі класстары атауларының әртүрлі деңгейде көрініс тапқанын және әртүрлі бағалаушытық мағыналарды білдіретіндігін көрсетті. Авиация саласында жыртқыштардың атаулары (жыртқыш жануарлар мен жыртқыш құстар) ең көп кездеседі. Ол заңды болып табылады. Себебі жыртқыш жануарлар және құстар қорқытатын сырт келбетке ие, ал олардың күнделікті әрекеттері құрбанды немесе қарсыласты жоюға бағытталған. Белсенділіктің төмендеуіне қарай әскери авиацияда пайдаланылатын жануарлар класын былайша тізуге болады: тұяқты жануарлар, балықтар, бауырмен жорғалаушылар, жәндіктер, жыртқыш құстар, қосмекенділер және үй жануарлары.

Осы мысалдардан зооморфизмдердің әлемнің бағалаушытық бейнесін қалыптастыратынына және белгілейтініне көз жеткіземіз. Зооморфизмдер мағыналарының лингвистикалық ерекшелігі сипаттама мазмұнының шынайы лингвистикадан тыс нысанның сапаларына ғана емес (біздің жағдайда жануарлардың), сондай-ақ ұжымдық тілдік санамен нысанға тіркелетін сапаларға негізделеді. Тіл аталмыш сапаларды денотатқа тән сапа ретінде бекітеді. Бұл өз алдына нысан атауларын белгілі бір сапалар эталоны ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [3, 27-б.].

Қазіргі уақытта жануарлар, құстар немесе бауырмен жорғалаушылардың атауы құрамына кіретін терминдерді зерттеу мәселесі жеткіліксіз зерттелген. Сондай-ақ технология әлемі үнемі даму үстінде. Бұл өз алдына жаңа құрылғы туралы ақпаратқа жедел әрекет ету және ақпаратты синхрондау қажеттілігін тудыруда. Сәйкесінше жаңа термин бірліктердің туындауына ықпал етуде.

Нарыққа жаңа құрылғының келуіне байланысты оған жылдамырақ ат ойлап табу қажеттілігі туындайды. Ол оның сыртқы қасиеттерімен бірге сипаттамаларын да есепке алуы керек. Аталмыш терминді құру қажеттілігіне байланысты маман сөздігі ғылыми-техникалық бағыттағы мәтіндерде кездесетін және мазмұндық жүктемемен бірге белгілі бір стилистикалық жүктемеге ие зоонимдермен толығады.

Техникалық зоонимдерді үш топқа бөліп қарастыруға болады:

1. жалпы пайдаланылатын – олардың тілде пайдаланылуы норма болып табылады және олардың мағынасы тар шеңбердегі мамандарға ғана емес, сонымен қатар белгілі бір ғылым аясына қатысы жоқ адамдарға да түсінікті болады;
2. ауызекі (кәсіби жаргон құрамында пайдаланылатын зоонимдер);
3. узуалды зоонимдер – белгілі бір ортада ғана пайдаланылатын зоонимдер (мамандану аясы, әртүрлі әскери құрамалар және бөлімшелер). Бұл топқа жазушылардың бірлі-жарым топтарында немесе анықтамалық әдебиетте пайдаланылатын техникалық зоонимдерді жатқызуға болады

Кесте 2 – Ағылшын тіліндегі техникалық термин-зоонимдердің жасалу ерекшеліктері

Термин	Аудармасы/анықтамасы	Құрылымдық үлгі типі
--------	----------------------	----------------------

Dogs	Тиімділігі аз, келешегі жоқ кен орындары	Дара зат есім
Alligator grip wrench	Газды кілт, құбырларға арналған тісті кілт	Күрделі зат есім
Crow's foot	«Қарға табаны» (беттегі ақау)	Күрделі зат есім

Терминологиялық бірліктердің келтірілген мысалдарынан ағылшын тіліндегі зоотерминдердің бірнеше сөздің тіркесуі арқылы жасалатындығына көз жеткіземіз. Оның ішінде көбірек кездесетіні – екі сөзден құралған зоотерминдер. Күрделі ағылшын зоотерминдеріне келтірілген морфологиялық анализ аталмыш лексикалық бірліктердің кеңінен таралған құрамдас элементтері ретінде көбіне зат есім мен етістіктің көрініс табатындығын көрсетті.

Негізінде зоонимдердің ғылыми-техникалық терминдерді жасауда рөлі жоғары. Екі және одан да көп сөздерден құралған терминологиялық бірліктердің еркін сөз тіркестерінің негізінде туындайтындығына қарамастан, жануарлардың атаулары – барлық қарастырылатын терминдерде тұрақты болып табылатын маңызды құрамдас. Р.А. Карам өзінің зооморф туралы еңбегінде «жануар әлеміне қатысы бар» семадан тұратын морфема деп келтіреді. Мұндай морфема мынандай сипаттарға нұсқау мүмкін: 1) жануардың өзіне; 2) оның тіршілік әрекетіне; 3) жануарларға қатысы бар өнеркәсіп саласына; 4) жануарларды зерттейтін ғылымға; 5) жануарларды бағушы адамдарға және т.б [4, 8-б.]. Зооморфты метафоралар әдетте күрделі сөздердің құрамдастары ретінде қызмет етеді: аңшылық шаруашылығы, аң фермасы, аңшы, балық өнімдері, балықты қорғау, жібек иіру, араның бал ұясы, ара терапиясы және т.б. Аталмыш бірліктердегі зоологиялық морфемалар тіршілік иесі ретіндегі жануарларға нұсқамайды, дейктикалық қызметті атқарады – жануарларға, оның белгілеріне және қасиеттеріне қатыстыға нұсқайды. Э.А. Кацитадзе бағалауыш анималистік атауларды – зооним метафораларды белгілеу үшін күрделі терминологиялық туындыларды пайдаланғанды жөн көреді. Ол жерде өзге сапалы семантикалық мәнділік баса ерекшеленеді. Ол адамға бейнелі сипаттаманы берумен қатар сөздің бастапқы мағынасын да сақтайды [5, 6-б].

Зоонимдердің ғылыми сипатталуы жақын арада ХХІ ғасырда басталды және ономастиканың жаңа тарауының – атаулар туралы ғылымның қалыптасуына негіз болды. Қазіргі уақытта зоонимдік проприальді бірліктердің жүйеленген жалпы жіктемесі жоқ, себебі ономатологтармен ұсынылған жіктемелер талғамалы, әдетте локальді сипатқа ие. Себебі белгілі бір жануардың бір түрін, немесе бір орнын, немесе зоонимдердің белгілі бір сипаттамалары не типтерін қамтиды. Зоонимдердің жіктемесін үш тип бойынша келтіруге болады:

- 1) сыртқы бейне семасы;
- 2) қызмет семасы;
- 3) сапа семасы.

Мағынаны аталмыш қарама-қарсы ауыстыруда «сыртқы бейне» және «жануардың қызметтік қасиеттері» қызмет етеді. Аталмыш лексемалар (зоонимдер) бірнеше типке бөлінеді:

- 1) екінші реттік метонимиялық мәнге ие лексемалар;
- 2) екінші реттік метафоралық мәнге ие лексемалар;
- 3) екінші реттік мән ретінде метонимиялық та, метафоралық та мәнге ие лексемалар.

Мұндайда ауысымның екі түрі ерекшелене түседі: метафоралық (адамның белгілеріне мағынаның ауысуы) және метафоралық-жеке басылық емес (жансыз затты белгілеу).

Осылайша, термин жүйелері құрамындағы аталмыш лексемалардың қызмет етуін айқындаушы фактор және олардың сөйлеу процесінде пайдаланылуы адам әлемі мен жануар әлеміндегі параллелизм табылады. Осы қағидатқа сәйкес, жануардың сипаттамасына сәйкес

ассоциациялардың қалыптасуы жүзеге асады. Олар кейін сәйкесінше тілдік лексикалық эквивалентті иеленеді. Техникалық зоонимдер әртүрлі қызметтерді атқаруы мүмкін: техникалық құралдарға қысқаша атауы беруі мүмкін; техникалық аппараттар, құрылғылар мен құбылыстарды сыртқы да ішкі де жақтарынан әртүрлі аспаптар мен құрылғылардың сапасын бағалай отыра сипаттай алады. Мысал ретінде мұнай-газ саласын келтіре аламыз: Dog – 1) қамытша; мойынжіп; құлақ; 2) тіс; қармақ; қапсырма; қармау; 3) шүріппе, шаппа; ысырма; 4) тоспа. Casing dog – құбырқармағыш, latch dog – ысырмасы бар қармауыш құрылғы, lifting dog – шығыршық, құлақша, locking dog – құлып шаппасы, pipe dog – құбыр кілті, dog-holt – қайыратын бұран. Сонымен қатар dog leg кері коннотацияға ие: 1) ұңғыманың оқпанына бағыттың лезде өзгеруі; 2) лезде бүгілу (арқанның құбырлары). Анималисттік лексиканың ауыспалы мағыналарының зерттелуі сол тілді пайдаланушы адамдардың мәдениеті мен тұрмысы туралы көбірек білуге жәрдемдеседі. Лексика мен оның семантикалық процесстері тілдің өзге деңгейлеріне қарағанда тілді ұжымның өмірі мен қызметімен байланыстырады.

Қазақ тіліндегідей, ағылшын тілінде ғылыми-техникалық қызметтің балама категориялары бар: 1) білдектер мен машиналар, пайдаланудың өзге құралдары: «rathole digger» (жетекші құбыр үшін шурфты бұрғылау үшін қажет білдек); «rillcat» (өздігінен жүретін бұрғылау агрегаты (жыланбауыр жүріс)); «sawhorse» (арамен кесетін құрал); «kitten cracker» (каталитикалық крекингтің аз көлемде орналастырылуы); 2) тұрмыста пайдаланылатын бұйымдар: «hand dog well» (қолмен бұрғыланған ұңғыма); «semiwildcat» (пайдалану-барлау ұңғымасы); «monkey hole» (бір жерден екінші орынға өтудегі кішігірім өткел); «fish scales» (құбырлар мен бұрғылау снарядында туындайтын қабыршақтар (эктастар не тотықтықтар) 3) машиналар мен механизмдердің жеке бөліктері, оны ішінде қозғалтқыштар : «donkey engine» (кішігірім стационарлы қозғалтқыш); «cat bead» (алмазды бұрғылау білдектерінің қосымша орауышы); «catwhisker» (нүктелі диодтың байланыс түкшесі); «gam» (превентордың ілмекті элементі); 4) жеке операцияларды орындау үшін қажет құрал-саймандар мен аспаптар : «alligator grip wrench» (газды кілт); «butterfly screw»(құлақты бұранда); «fish-bolt spanner» (түйіспе үшін қажет сомын кілт); «pig» (құбырсымның ішіне енгізілетін және мұнай немесе газдың ішкі ағынымен құбыр қабырғаларын тазарту үшін қажет құрал); 5) жұмыс процесстері, операциялар, құбылыстар мен режимдер: «piggyback» (автомобильді және теміржол көлігі жүктерімен автоприцептерді тасымалдау); «birdbeak bonding» («құс тұмысығымен» термокомпрессионды дәнекерлеу); «spud fishing» (үзілген кранды және құралды ұстап алу (соққылы-арқанды бұрғылау кезінде ұңғымада); «wildcatting» (толыққанды зерттелмеген кен орнында ұңғымаларды бұрғылау).

Барлық құрамында зоокомпоненттері бар ағылшын тіліндегі ғылыми-техникалық терминдер аталмыш терминологиялық бірліктер құрылған сөз тудыру үлгісі құрылымына сәйкес белгіленген топтарға бөлінеді:

1) «зат есім» + «зат есім» формуласы негізінде құрылған терминдер - actual horsepower, cat claw, dog clutch; 2) бір ғана сөзден тұратын терминдер немесе бірігу жолымен туындаған терминдер – drillcat, horsepower, fisheye, piggyback; 3) тәуелдік жалғау көмегімен туындаған термин (яғни 's жалғауы арқылы жасалған) - cat's eye, bull's-eye structure; 4) үш және одан да көп сөздерден құралған терминологиялық сөз тіркестері - fish tail bit, to frog up a wall, fish-bellied beam; 5) зоонимдердің (немесе жануардың дене мүшелері бөліктері) -ing, -ed, немесе –er жұрнақтарымен жасалған терминдер - spud fishing, debugging, bulldozer, watchdog timer, fish-bellied; 6) «күрделі зат есім + зат есім» құрылымына ие терминдер - bullhead method, bullnose plane, cockpit check, fishtail burner [6].

Қорыта айтатын болсақ, зооморфизмдердің әртүрлі салаларда термин ретінде белсенді қызмет етуі олардың қарастырылу аясының кеңеюіне байланысты. Соңғы уақытта жануарлар атауларын лингвомәдениеттану және өзге де тілдік пәндер шеңберінде қарастыру

мәселелеріне қатысты қызығушылық артуда. Аталмыш лексика феноменін түсінуге халық әлемінің бейнесін зерттеу түрткі болуда. Әлемнің этнотілдік бейнесіне айтарлықтай ықпал ететін факторлардың ішінде қоршаған ортаның ажырамас бөлігі ретіндегі жануарлар әлемі ерекше орынды иеленеді. Адам өміріндегі жануарлар рөлі де әркез жоғары болатын. Дамудың бастапқы кезеңдерінде адамдар өздерін жануар деп түсініп, оларға өз туыстары ретінде қарады. Тарихтың даму барысында адам мен жануар арасындағы қатынас өзгерді, десе де, өз маңызын жоймады. Сол себепті фауна өкілдерін білдіретін сөздер адамдарда фауна өкілдерінің сырт келбеттері, мінез-құлықтары, жүріс-тұрыстары жөнінде ассоциативтік түсінік тудырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бернюкевич М.Г. Зооморфизмы в медицинской терминологии. – Минск, 2016. – 266 с.
2. Мелехов А.Е., Путова И.Н. Зооморфные метафоры в авиационной терминологии английского языка. – 360 с.
3. Путова И.Н., Овчинников М.А. Специфика функционирования зооморфизмов в военной авиации // Science Time. – № 2 (14) / 2. С – 75.
4. Карам Р.А. Структура и семантика зоокомпозигов в русском языке. – Елец-2010. – 24 с.
5. Кацитадзе Э.А. Метафоризация зоонимов в немецком языке: автореф. дис., к.ф.н. – Тбилиси, 1985. – 19 с.
6. Зеленская А.В. Бионимичная метафора (зоометафора), как один из компонентов научно-технических терминов (на материале русского, английского и немецкого языков). – Томск, 2016. – 168 с.
7. Куражова И. В. Имена животных как отражение ценностной картины мира в английской лингвокультуре: автореф. дис. ... канд. филол. наук . - М., 2007.– 156 с.

**ТЕХНИЧЕСКИЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ**

**ДОНСКОЙ ГОК ТАУ-КЕН ҚҰРЫЛЫС ЦЕХЫНДАҒЫ ҚАУІПТІЛІК ЖӘНЕ
ТӘУЕКЕЛ ТАЛДАУ**

Абдрахманов Асқар Серікұлы

Қазақ-Орыс Халықаралық университетінің "Тіршілік әрекетінің қауіпсіздігі және қоршаған ортаны қорғау" мамандығының 2 курс магистранты; 030006, Ақтөбе қаласы, Әйтеке би көшесі 52

Мақала Дон ТКБК шахталық құрылыс цехының (ШҚЦ) өнеркәсіптік қауіпсіздік жағдайын және қоршаған ортаға әсерін зерттеуге арналған. Дон ТКБК ШҚЦ-дағы қауіптер мен тәуекелдерді талдау бойынша материал ұсынылған.

ШҚЦ объектілерінің қауіп-қатерлері мен тәуекелдерін талдау нәтижесінде нысанның авариялық қорғанысы бар екені анықталды. ШҚЦ-да төтенше жағдайдың туындау себептері мыналар болуы мүмкін: жеке құрамның қауіпсіздік ережелерін бұзуы, апаттық техниканың жағдайына нашар бақылау және жеке құрамның жеткілікті қырағылығы.

Объектідегі ықтимал қауіпті жерасты тау-кен жұмыстарын жүргізудің технологиялық процесі, жарылыс жұмыстары.

Түйінді сөздер: өнеркәсіптік қауіпсіздік, жарақаттанудың алдын алу, инциденттер, қауіп, тәуекел.

**АНАЛИЗ ОПАСНОСТЕЙ И РИСКА В ШАХТОСТРОИТЕЛЬНОМ ЦЕХЕ (ШСЦ)
ДОНСКОГО ГОКа**

Абдрахманов Асқар Серикович

Магистрант 2 курса специальности «Безопасность жизнедеятельности и защита окружающей среды» Казахско-Русского Международного университета; 030006, г.Актобе, ул.Айтеке би 52;

Статья посвящена исследованию состояния промышленной безопасности и влияния на окружающую среду шахтостроительного цеха (ШСЦ) Донского ГОКа. Представлен материал по анализу опасностей и риска в ШСЦ Донского ГОКа.

В результате проведенного анализа опасностей и риска объектов ШСЦ установлено, что объект имеет противоаварийную защищенность. Причинами возникновения аварийной ситуации в ШСЦ могут явиться: нарушение персоналом правил техники безопасности, слабый контроль за состоянием противоаварийных средств и недостаточная бдительность персонала.

Потенциально опасным на объекте является технологический процесс проведение подземных горных выработок, взрывные работы.

Ключевые слова: промышленная безопасность, профилактика травматизма, инциденты, опасность, риск.

**HAZARD AND RISK ANALYSIS IN THE MINING CONSTRUCTION SHOP (SHSC) OF
DONSKOY GOK**

Abdrakhmanov Askar

2-year graduate student of the specialty "Life Safety and Environmental Protection" of the Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Ayteke bi 52

The article is devoted to the study of the state of industrial safety and the impact on the environment of the mine construction shop (SHSC) of the Donskoy GOK. The material on the analysis of hazards and risks in the ShSC of the Donskoy GOK is presented.

As a result of the analysis of hazards and risks of SSC facilities, it was found that the facility has emergency protection. The reasons for the occurrence of an emergency in the SSC may be: violation of safety rules by the personnel, poor control over the state of emergency equipment and insufficient vigilance of the personnel.

Potentially dangerous at the facility is the technological process of underground mining, blasting.

Key words: industrial safety, injury prevention, incidents, danger, risk.

Анализ опасностей и риска

Анализ условий возникновения и развития аварий

1) Возможные причины возникновения и развития аварийных ситуаций

Возможными причинами возникновения аварийных ситуаций могут являться: ошибочные действия персонала - несоблюдение требований правил безопасности; неправильная оценка возникшей ситуации; неудовлетворительная организация эксплуатации оборудования; некачественный ремонт; дефекты монтажа; заводские дефекты; ошибки проектирования; несоблюдение проектных решений; незнание технических характеристик оборудования; несвоевременное проведение ремонтов, обслуживания и освидетельствования оборудования; внешние воздействия природного и техногенного характера, террористические акты и диверсии.

Причиной развития аварийных ситуаций на шахте могут являться: пожар или взрыв в горных выработках; завал и обрушение горных выработок; провалы дневной поверхности; затопление горных выработок; аварии на шахтных подъёмных установках и других грузо-подъёмных механизмах (ГПМ); поломка компрессорного оборудования; возгорание или детонация взрывчатых материалов (ВМ) на складах ВМ и в раздаточной камере, а также вследствие дорожно-транспортного происшествия (ДТП) при их транспортировке спецавтотранспортом

Другие аварийные ситуации будут носить, как правило, локальный характер, ликвидируются силами персонала ШСЦ .

1) Сценарии возможных аварий:

- падение техники с уступа карьера

Нахождение оборудования в пределах призмы обрушения → обрушение призмы → падение оборудования → остановка всех работ в карьере → принятие мер по эвакуации людей и по ликвидации ЧС.

Нарушение правил дорожного движения → выезд за пределы проезжей части → падение транспортного средства с уступа → остановка всех работ в карьере → принятие мер по эвакуации людей и по ликвидации ЧС.

Выезд за пределы проезжей части в результате плохой видимости → падение транспортного средства с уступа → остановка всех работ в карьере → принятие мер по эвакуации людей и по ликвидации ЧС.

- падение техники с яруса отвала

Нахождение оборудования в пределах призмы обрушения → обрушение призмы → падение оборудования → остановка всех работ на отвале → принятие мер по эвакуации людей и по ликвидации ЧС.

Нарушение правил дорожного движения → выезд за пределы ограничивающего вала → падение транспортного средства с яруса → остановка всех работ на отвале → принятие мер по эвакуации людей и по ликвидации ЧС.

Выезд за пределы ограничивающего вала в результате плохой видимости → падение транспортного средства с яруса → остановка всех работ на отвале → принятие мер по эвакуации людей и по ликвидации ЧС.

- падение грузоподъемного механизма

Разрушение металлоконструкции грузоподъемного механизма или других его частей и (или) агрегатов в результате неправильной эксплуатации или по другим причинам (длительная эксплуатация при наличии усталостных трещин; неудовлетворительное качество металла; низкое качество изготовления и монтажа; температурный режим эксплуатации крана и несоответствия климатического исполнения; знакопеременная нагрузка, ведущая к появлению скрытых трещин усталостного характера; конструктивные недоработки при проектировании кранов; коррозия металла; нарушение режима эксплуатации крана, перегрузки; падение крана при землетрясении; прочие факторы) → падение грузоподъемного механизма → выход из строя оборудования → травмирование, гибель людей находящихся в зоне падения грузоподъемного механизма → остановка всех работ → принятие мер по ликвидации ЧС.

Опрокидывание или столкновение карьерного автотранспорта: автосамосвалов, автомобилей с взрывчатыми материалами (ВМ) и горюче-смазочными материалами (ГСМ) и т.д. по пути следования или при производстве горных работ (возгорание автомобиля или возгорание и детонация ВМ или ГСМ) при не соблюдении инструкций по безопасности, правил дорожного движения и эксплуатации неисправного оборудования, при плохой видимости в следствии запыления или высокой туманности и т.д. При этом возможно разрушение автотранспортного средства, травмирование и даже гибель людей находящихся в зоне действия поражающих факторов ДТП.

Внешние воздействия природного и техногенного характера – удар молнии, землетрясение, постороннее вмешательство в деятельность объекта – террористический акт (поджог, подрыв), падение летающего объекта (самолёта). При этом возможно разрушение объектов ГТЦ и рудника Донской, травмирование и даже гибель людей находящихся в зоне действия поражающих факторов аварии.

Падение груза или грузоподъемного механизма. При этом возможно разрушение перемещаемого груза или самого грузоподъемного механизма, травмирование и даже гибель людей находящихся в опасной зоне.

При возникновении выше перечисленных аварий возникнет необходимость привлечения личного состава для устранения последствий аварии.

При всех возможных авариях по причинам, указанным выше, обслуживающий персонал немедленно извещает диспетчера объекта, горного мастера, принимает меры по ликвидации ЧС и ее последствий.

Для тушения пожара подключаются поливочные машины карьера, насосные установки водоотлива карьера.

В первую очередь проводятся работы по выводу людей из опасной зоны, оказанию помощи пострадавшим. Затем проводятся работы по ликвидации и локализации аварии.

- падение груза перемещаемого грузоподъемным механизмом

Разрушение металлоконструкции грузоподъемного механизма или других его частей

и (или) агрегатов в результате неправильной эксплуатации или по другим причинам (длительная эксплуатация при наличии усталостных трещин; неудовлетворительное качество металла; низкое качество изготовления и монтажа; температурный режим эксплуатации крана и несоответствия климатического исполнения; знакопеременная нагрузка, ведущая к появлению скрытых трещин усталостного характера; коррозия металла; нарушение режима эксплуатации крана, перегрузки; падение крана при землетрясении; прочие факторы) → падение груза → выход из строя оборудования → травмирование, гибель людей находящихся в зоне падения груза → остановка всех работ → принятие мер по ликвидации ЧС.

- *возгорание автосамосвалов от перегрева двигателей внутреннего сгорания в летний период*

Эксплуатация автосамосвала не в соответствии с требованиями инструкций завода изготовителя → разогрев двигателя до недопустимых температур → возгорание автосамосвала → принятие мер по эвакуации людей и по ликвидации пожара.

2) *Физико-математические модели и методы расчета*

Расчет анализа и риска по методу Киннея.

Определим потенциально опасную ситуацию по методу Киннея:

$$R = P \times E \times G,$$

где: P - показатель вероятности свершения опасного события; E - показатель частоты подверженности риску; G - показатель серьезности повреждений, явившихся последствиями опасного события.

Вероятность аварии $2,28 \times 10^4$, $P=IX$ – низкая степень вероятности. Частота подверженности риску – очень редко (реже, чем один раз в год).

$2,28 \times 10^4 \sim 0,003$ раз в год, $E=0,5$. Очень серьезные последствия (смерть одного и более человек) $G = 15$

$$R = 1 \times 0,5 \times 15 = 7,5 < 50 \text{ *Уровень риска приемлемый.*}$$

Таким образом, возникновение аварийной ситуации в ШСЦ, в том числе с человеческими жертвами, является крайне редким событием.

Оценка последствий риска аварий и чрезвычайных ситуаций

1) *Последствия аварий и чрезвычайных ситуаций*

Последствиями аварий и чрезвычайных ситуаций могут являться: разрушение автотранспортной техники и грузоподъемных механизмов, травмирование, и даже гибель людей, находящихся в зоне действия поражающих факторов, материальный ущерб.

При дорожно-транспортном происшествии возможны:

- вывод из строя автомобиля;
- гибель и травмы людей участвовавших в ДТП.

2) *Зоны действия основных поражающих факторов*

Зоны на территории ШСЦ, по которым осуществляется перевозка горной массы.

Зона возможного падения груза или самого грузоподъемного механизма.

3) *Число пострадавших*

В зависимости от вида аварии максимальное число пострадавших 1 человек (персонал ШСЦ), а смертельно травмированных людей до 1 человек.

Безвозвратных потерь среди населения не ожидается, так как население в зоне действия поражающих факторов отсутствует.

4) *Величина возможного ущерба*

Максимальная величина возможного ущерба при возникновении чрезвычайной ситуации на ШСЦ составит до 1500 тыс тенге.

Выводы

Основные результаты анализа опасностей и риска

Наиболее значительными факторами, влияющими на показатели риска для декларируемого объекта являются:

- взрывные работы;
- работы по креплению и бурению при проведении горных выработок;
- состояние грузоподъемных механизмов;
- состояние автотранспортной техники.

Наиболее вероятными причинами аварий объекта могут быть:

- неосторожность и невнимательность подземного горнорабочего (проходчика);
- возникновение поломок и неисправностей горнопроходческих и грузоподъемных механизмов.

Возможными причинами возникновения и развитие аварийных ситуация в ШСЦ могут являться: ошибочные действия персонала; несоблюдение требований правил безопасности; нарушения технологических инструкций, инструкций по ОТ и ТБ; недостаточная обученность работников; слабый контроль за техническим состоянием оборудования, коммуникаций, зданий и сооружений; не соблюдение правил пожарной безопасности, неправильная оценка возникшей ситуации; неудовлетворительная организация эксплуатации оборудования; некачественный ремонт; дефекты монтажа; заводские дефекты в оборудовании; ошибки проектирования; несоблюдение проектных решений; незнание технических характеристик оборудования; несвоевременное проведение ремонтов, обслуживания и освидетельствования оборудования; внешние воздействия природного и техногенного характера, диверсии.

На основании проведенного анализа и опыта эксплуатации аналогичных производственных объектов и ШСЦ Донского ГОКа можно сделать вывод, что при условии соблюдения норм и правил охраны труда, техники безопасности, а также правил технической эксплуатации и других нормативных документов, действующих на территории Республики Казахстан, производственная деятельность ШСЦ ***не нанесет ущерба третьим лицам и окружающей среде.***

Список использованной литературы:

1. СТ РК 12.0.003-2010 Система стандартов безопасности труда. Система управления охраной труда в организации. Общие требования по разработке, применению, оценке и совершенствованию.

ӘЛЕУМЕТТІК ДИЗАЙННЫҢ ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУГЕ АРНАЛҒАН ЖОБАЛАРЫ

Айкенова Г.Б.

«Дизайн» білім беру бағдарламасының магистранты

Кыдырова С.Р.

Ғылыми жетекші, PhD, доцент

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030 006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52;

Дизайнерлер мен сәулетшілер босқындар мен үйсіздердің проблемаларын шешуді ұсынатындықтан, тіпті қиын жағдайға тап болған адамдар да өздерін маңызды және қажет сезінуді тоқтатпайды.

Массимо Боттура бастаған Refettorio Paris үйсіз және босқындарға арналған асхана туралы Париждің дәл ортасындағы Мадлен шіркеуінде орналасқан: кеңістікті қазір Парижде тұрып, жұмыс істейтін бельгиялық Рами Фишлер жасаған. Бұл өте жақсы мысал. Refettorio Paris – бұл қайырымдылық емес, мәдени жоба, – дейді ұйымдастырушылар. «Суретшілер мен дизайнерлерді жұмысқа тарта отырып, біз әлеуметтік осалдық жағдайындағы адамдар өздерін маңызды және қажет сезінетін шабыттандыратын кеңістік құрғымыз келеді». Қиын тағдыры бар адамдарға – баспанасыздар мен босқындарға – өзін – өзі бағалау сезімін беру – бұл әлеуметтік жобалармен айналысатын дизайнерлердің міндеті. Біз осы материалда олардың ең қызықтысы туралы айтамыз.

Түйінді сөздер: Дизайн, әлеуметтік, жоба, босқын, баспана.

ПРОЕКТЫ СОЦИАЛЬНОГО ДИЗАЙНА ДЛЯ РЕШЕНИЯ ГЛОБАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ

Айкенова Г.Б.

Магистрант образовательной программы «Дизайн»

Кыдырова С.Р.

Научный руководитель, PhD, доцент

Казахско-Русский Международный университет; 030006, Ақтөбе, ул. Әйтеке би, 52

Поскольку дизайнеры и архитекторы предлагают решать проблемы беженцев и бездомных, даже люди, оказавшиеся в сложной ситуации, не перестают чувствовать себя важными и нужными.

Refettorio Paris во главе с Массимо Боттурой о столовой для бездомных и беженцев находится в церкви Мадлен в самом центре Парижа: пространство было спроектировано бельгийцем Рами Фишлером, который сейчас живет и работает в Париже. Это очень хороший пример. «Refettorio Paris» – это культурный проект, а не благотворительность, - отмечают организаторы. «Привлекая художников и дизайнеров к работе, мы хотим создать вдохновляющее пространство, в котором люди в условиях социальной уязвимости чувствуют себя важными и нужными». Дать людям с трудной судьбой – бездомным и беженцам – чувство собственного достоинства – задача дизайнеров, занимающихся социальными проектами. О самых интересных из них мы расскажем в этом материале.

Ключевые слова: Дизайн, социальный, проект, беженец, жилье.

SOCIAL DESIGN PROJECTS FOR SOLVING GLOBAL PROBLEMS

Aikenova G.B.

Master's student of the educational program «Design»

Kadyrova S.R.

Scientific supervisor, PhD, Associate Professor

Kazakh-Russian International university. 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.

Since designers and architects propose to solve the problems of refugees and the homeless, even people who find themselves in a difficult situation do not cease to feel important and necessary.

Refettorio Paris, led by Massimo Bottura, about a canteen for the homeless and refugees, is located in the Madeleine Church in the heart of Paris: the space was designed by Belgian Rami Fischler, who now lives and works in Paris. This is a very good example. «Refettorio Paris is a cultural project, not a charity», the organizers note. «By attracting artists and designers to work, we want to create an inspiring space in which people in conditions of social vulnerability feel important and needed». To give people with a difficult fate – the homeless and refugees – a sense of self-worth is the task of designers engaged in social projects. We will tell you about the most interesting of them in this article.

Key words: Design, social, project, refugee, asylum.

«Үйсіз шатырлар – бұл ақшаны ысырап ету», – дейді Чили сәулетшісі, Венециядағы сәулет биенналесінің 2016 жылғы кураторы Алехандро Аравена. Ия, бұл арзан, аравена нақтылайды, бірақ бұл «ақша ериді». Керісінше, берік, нақты, үйлер ұзақ мерзімді нәтижеге бағытталған инвестиция болып табылады. Гуманитарлық көмек жөніндегі сарапшы Килиан Клейншмидт сәулетшімен келіседі. Dezeen-ге берген сұхбатында ол: «үкіметтер босқындар үшін уақытша лагерьлер салуды тоқтатып, олардың орнына Болашақ қалалар ретінде қарауды бастауы керек» деді.

Қол жетімді тұрғын үйдің жетіспеушілігі көптеген ірі қалалардың проблемасы болып табылады, тіпті олар босқындардың ағымына тап болмаса да. Лос-Анджелестегі Оңтүстік Калифорния университетінің Сәулет мектебі студенттерінің жобасы, ең алдымен, жергілікті тұрғындар арасында үйсіздердің үлкен өсу мәселесін шешуге бағытталған. Студенттер жинақы шатырлы үйлерден бастады, оларды алып жүру оңай, содан кейін оларды доңғалақты кабиналарға дейін жетілдірді және соңында әртүрлі өлшемдер мен функционалдылықтағы модульдік блоктардан тұратын шағын ауыл жасады. Кейбіреулерінде жатын бөлмелер, басқаларында ванна бөлмелері мен қоғамдық кеңістіктер бар. Бұл әзірге тек жоба, бірақ ол жергілікті муниципалитеттің мақұлдауына ие болды және қазір оны жүзеге асыру үшін қаражат жинау сатысында. Лос-анджелестегі оңтүстік калифорния университетінің сәулет мектебінің студенттеріне қол жетімді тұрғын үй жобасы.

2016 жылда сол университеттің студенттері мен оқытушылары тағы бір ұқсас жобаны ұсынды-жалға алуға болатын 46 шаршы метрлік үй. Жоба авторлары VI (h) OME-ді «жартылай тұрақты» тұрғын үй ретінде орналастырады. Үй оңай жиналады және бөлшектеледі, оны тіпті аулада да қоюға болады. Жалға алу құнының төмендігіне байланысты мұндай баспанаға тіпті кедей адамдар да қол жеткізе алады. Үйдің құрылымы болат түтіктерден жасалған, оның үстіне бірнеше қабат композициялық полимерлі материал-ETFE пленкасы созылған. Қабаттардың арасына қағаздан жасалған цилиндрлік кәрез салынған. Оларға жарықдиодты шамдарды салуға болады. Мұндай үйді кәрізге қосудың қажеті жоқ: компост дәретханасы қазірдің өзінде салынған және су шланг арқылы беріледі.

Жыл сайын the Architectural Review сараптамалық басылымы «жыл үйі» конкурсын өткізеді, онда үйлер өздерінің негізгі функцияларынан тыс және жоғары миссияға ие болады. Осы жылдың жеңімпаздары шілде айының соңында жарияланды және бас жүлдені Ирандағы хансардағы жетім қыздарға арналған хабитат, ZAV Architects сәулет бюросының жобасы алды. Қазылар алқасының бір мүшесі Мари-Хосе Ван Хи оны «сәулет монументалдылығы тұрғысынан өршіл емес», ішкі «монументалдылық қасиеттерін білдіретін және батыл» деп сипаттады. Жобаның өзі үйде жаңа балама формалармен тәжірибе жасау арқылы осал балаларға қауіпсіз мәдени ортаны қамтамасыз етуге бағытталған.

Резиденция жергілікті қоғамның ең осал бөлігі – қыздарға арналған. Сәулетшілер жетім қыздарға қоғамдық және жеке кеңістіктері бар жатақханаға, сондай-ақ сыртқы әлеммен қарым-қатынас жасау тәсілі бола алатын арнайы бал

Сәулет қана емес, сонымен қатар тақырып дизайны да әлеуметтік мәселелерге назар аударады. Бұл дизайнның маңызды ерекшелігі-ең қол жетімді материалдарды пайдалану. Рами Фишердің жобалары туралы үйсіздерге арналған асхана, мысалы, көбінесе фанерадан жасалған. Фин қолданбалы ғылымдар университетінің студенттері Лахти одан әрі алға жылжып, қағаз бен картоннан жасалған бірқатар заттар жасады. Міндет оңай және тез жиналуы мүмкін нысандарды, ең алдымен табиғи апаттардан зардап шеккендер мен босқындарға арналған қажетті заттарды ойлап табу болды. Мұндай жиһазды ағынға қоюға болады, ол тез жасалады және қосымша құралдарсыз қолмен жиналады. Барлық пәндер адамның негізгі қажеттіліктерін қанағаттандырады: ұйқы, құпиялылық және әлеуметтік өзара әрекеттесу. Төсек, үстелдер, орындықтар, сөрелер мен экрандар арнайы слоттардың көмегімен бекітілетін картон парақтарынан жиналады.

Список использованной литературы:

1. Зойиров К.А., Теоретические основы интенсификации графической подготовки будущего инженера в системе высшего профессионального образования. / Ж. Таylim муаммолари, - Т.: 2003., №2-4., [2. с. 117;119].
2. Слостёнин В.А., О моделировании образовательных технологий., / Ж. Наука и школа, -2000.,-№4, [3, с. 1;56].

3. Деражне Ю., Система образовательных технологий, / Ж. Наука и школа, 2001., №3, [4. с. 5]
4. Архангельский С.И., Некоторые новые задачи высшей школы и требования к дизайнерскому мастерству,-М.: Знание., 2006., [5. с. 30].
5. Боголюбов В.И., Методы и средства реализации технологии дизайна. / Ж. Школьные технологии, -М.: 2004., №4., [8. с.18;31].
6. Бушля А.К., О самообразование / Ж. Дизайн. 2009., №2, [9. с.17;23].
7. Гилфорд Дж. Структурные компоненты модуля. 2004. [11. С. 93]

ДОН ТКБК ТАУ-КЕН КӨЛІК ЦЕХЫНДАҒЫ (ТККЦ) ҚАУІПТЕР МЕН ҚАТЕРЛЕРДІ ТАЛДАУ

Ақмурат Айбек Нуржанұлы

Қазақ-Орыс Халықаралық университетінің "Тіршілік әрекетінің қауіпсіздігі және қоршаған ортаны қорғау" мамандығының 2 курс магистранты; 030006, Ақтөбе қаласы, Әйтеке би көшесі 52

Мақалада Дон ТКБК электр цехындағы жарақаттарды талдау туралы материал ұсынылған. Талдау нәтижесінде, зерттеу кезеңінде барлығы 4 адам тіркеліп, 4 адам зардап шеккені анықталды. Оның ішінде 1 өлім және 3 өкпе.

Осы зерттеу кезеңінде топтық жағдайлар тіркелмеді. Оқыту кезеңінде жазатайым оқиғаларға байланысты мүгедектікке ұшыраған күндер саны 79 күн немесе жылына орта есеппен 13 күн. Орташа алғанда бір жәбірленушінің 26 күні бар.

Түйінді сөздер: жарақаттар, өндірістік қауіпсіздік, жарақаттану-дың алдын алу, оқыс оқиғалар, еңбекті қорғау, қауіп.

АНАЛИЗ ТРАВМАТИЗМА В ЭЛЕКТРОЦЕХЕ ДОНСКОГО ГОКа ЗА ПЕРИОД С 2011 ПО 2016 гг.

Ақмурат Айбек Нуржанұлы

Магистрант 2 курса специальности «Безопасность жизнедеятельности и защита окружающей среды» Казахско-Русского Международного университета; 030006, г.Актобе, ул.Айтеке би 52;

В статье представлен материал по анализу травматизма в электроцехе Донского ГОКа. В результате проведенного анализа установлено, что всего за исследуемый период было зарегистрировано 4 несчастных случая, в которых пострадало 4 человека. Из них 1 с летальным исходом и 3 лёгких.

Групповых случаев за данный исследуемый период не зарегистрировано. Количество дней нетрудоспособности из-за несчастных случаев за исследуемый период составляет 79 дней, или в среднем в год 13 дней. В среднем на одного пострадавшего приходится 26 дней.

Ключевые слова: травматизм, промышленная безопасность, профилактика травматизма, инциденты, охрана труда, опасность, риск.

ANALYSIS OF INJURIES IN THE ELECTRICAL SHOP OF DONSKOY GOK FOR THE PERIOD FROM 2011 TO 2016

Akmurat Aibek

2-year graduate student of the specialty "Life Safety and Environmental Protection" of the Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Ayteke bi 52;

The article presents material on the analysis of injuries in the electrical shop of the Donskoy GOK. As a result of the analysis, it was found that a total of 4 accidents were registered during the study period, in which 4 people were injured. Of these, 1 fatal and 3 lungs.

No group cases were registered during this study period. The number of days of disability due to accidents during the study period is 79 days, or an average of 13 days per year. On average, one victim has 26 days.

Keywords: injuries, industrial safety, injury prevention, incidents, labor protection, danger, risk.

Уровень травматизма в электроцехе Донского ГОКа проанализирован за период с 2011 по 2016 год. Период в 6 лет является вполне достаточным для получения достоверных результатов по состоянию общего травматизма в электроцехе Донского ГОКа.

Всего за исследуемый период было зарегистрировано 4 несчастных случаев, в которых пострадало 4 человек. Из них 1 с летальным исходом и 3 легких.

Групповых случаев за данный исследуемый период не зарегистрировано. Количество дней нетрудоспособности из-за несчастных случаев за исследуемый период составляет 79 дней, или в среднем в год 13 дней. В среднем на одного пострадавшего приходится 26 дней.

Для определения уровня травматизма использовался статистический метод. Метод заключается в обработке и изучении статистического материала, накопившегося по результатам расследования несчастных случаев за указанный период. Согласно этого метода, определяются ряд коэффициентов, которые являются относительными показателями уровня травматизма на предприятии и позволяют дать более правильную и полную картину уровня травматизма, нежели только по данным абсолютного числа несчастных случаев, произошедших на предприятии за исследуемый период времени.

При использовании метода Киннея даётся количественная оценка уровней опасности для различных анализируемых ситуаций путём присвоения оцениваемым уровням опасности цифровых значений - баллов, рассчитываемых как произведение трёх переменных: вероятности того, что данное опасное событие действительно произойдёт; частоты подверженности потенциально опасной ситуации; серьёзности последствий или повреждений, причинённых.

Для определения травматизма в электроцехе Донского горно – обогатительного комбината за период с 2011 по 2016 г.г было решено использовать статистический метод.

Более наглядно полученные данные отражены в таблице 1 и рисунке 1.

Таблица 1 – Распределение работников электроцеха Донского ГОКа, пострадавших от несчастного случая по профессиям и по стажу в период с 2011 по 2016 г.г.

№	Профессия	Стаж работы (в годах)						в % к общ. числу
		до 1	с 1 до 3	с 3 до 5	с 5 до 10	с 10 до 15	всего	
п/п	1	2	3	4	5	6	8	9
1	Электрослесарь дежурный и по ремонту оборудования	1	-	2	-	-	3	0,75
2	Машинист конвейера	-	1	-	-	-	1	0,25
	всего:	1	1	2	-	-	4	
	в % к общ. числу	0,25	0,25	0,5	-	-	1,0	

Как показывает таблица 1 распределение работников электроцеха Донского ДОКа, пострадавших от несчастного случая по профессиям и по стажу в период с 2011 по 2016 г.г. наиболее травмоопасным профессиям является электрослесарь дежурный и по ремонту оборудования, по стажу работы группа людей проработавших от 1 до 4 лет.

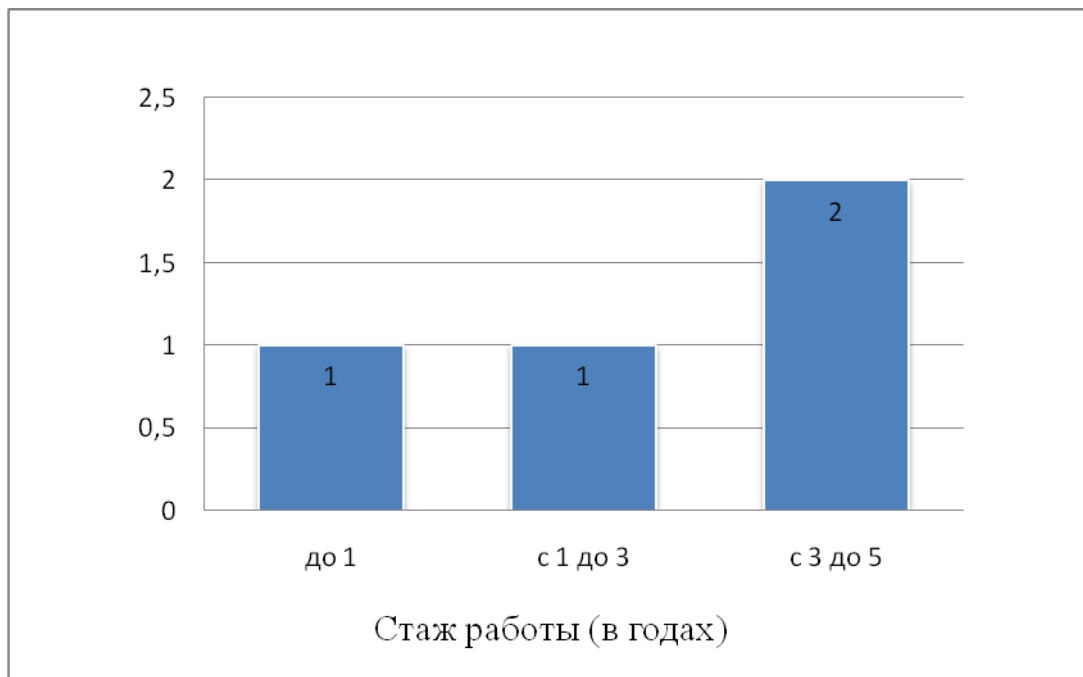

Рисунок 1. Распределение работников электроцеха Донского ДОКа, пострадавших от несчастного случая по стажу в период с 2011 по 2016 г.г.

Как показывает рисунок 1 распределение работников электроцеха Донского ДОКа, пострадавших от несчастного случая в электроцехе в период с 2011 по 2016 г.г. наиболее травмоопасным являются стаж работы от 1 до 4 лет, когда идет становление специалиста и адаптация к рабочим условиям.

Главными задачами анализа травматизма являются установление закономерностей, вызывающих несчастные случаи, и разработка на этой основе эффективных профилактических мероприятий. Для анализа производственного травматизма применяют четыре основных метода: статистический, топографический, монографический и экономический.

Статистический метод основан на изучении причин травматизма по документам, в которых регистрируются несчастные случаи (акты по форме Н-1, листки нетрудоспособности) за определённый период времени. Этот метод позволяет получить общую картину состояния травматизма, определить его динамику, выявить связи, закономерности между обстоятельствами и причинами возникновения несчастных случаев.

Для оценки уровня травматизма используются относительные статистические показатели частоты и тяжести травматизма.

Показатель частоты травматизма $K_{\text{ч}}$ представляет собой отношение числа несчастных случаев T за отчётный период к среднесписочной численности работающих P , отнесённое к 1000: $K_{\text{ч}} = 1000 T/P$

Показатель тяжести травматизма $K_{\text{т}}$ характеризует среднюю длительность нетрудоспособности и представляет собой отношение числа дней нетрудоспособности D всех пострадавших за отчётный период к общему числу случаев T : $K_{\text{т}} = D/T$

Результаты исследования производственного травматизма в электроцехе Донского ГОКа отражает таблица 2 и рисунок 2.

Таблица 2 – Показатели производственного травматизма в электроцехе в период с 2011 по 2016 г.г.

п/п	Наименование показателя	Годы					
		2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Среднесписочное число работающих за период	137	138	140	141	142	143
2	Количество пострадавших от несчастных случаев на производстве с утратой трудоспособности на один день и более, чел.			1	1		1
3	Количество дней нетрудоспособности в результате несчастных случаев на производстве за период			21	36		22
4	Количество несчастных случаев всего	1		1	1		1
	в том числе:						
	с легким исходом			1	1		1
	со смертельным исходом	1					
	групповых, происшедших одновременно с 2-мя или более работниками, независимо от степени тяжести травм	-	-	-	-	-	-
5	Количество случаев профессионального заболевания, острого отравления, всего	-	-	-	-	-	-
	В том числе групповых	-	-	-	-	-	-
6	Коэффициент частоты травматизма на 1000 работников, $K_{\text{ч}}$		-	7,1	7,2	-	7,0
7	Коэффициент тяжести травматизма, $K_{\text{т}}$			21	36		22
8	Коэффициент смертности от несчастных случаев на 1000 работников, $K_{\text{с}}$	7,2	-	-	-	-	-
9	Показатель общего травматизма, $K_{\text{о}}$	7,2	-	149	259	-	154

Рисунок 2. Показатели производственного травматизма в электроцехе.

В таблице 3 и на рисунке 3 показаны причины несчастных случаев. Было выделено 3 группы причин, из них наиболее частой причиной несчастных случаев была 1-я причина - *нарушение правил безопасности и охраны труда*.

Таблица 3 – Распределение числа пострадавших при несчастных случаях по причинам несчастного случая в электроцехе в период с 2011 по 2016 г.г.

№ п/п	Наименование показателей	Годы						За весь период
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	
1	Нарушение правил безопасности и охраны труда	1	-	1	1	-	1	4
2	Неудовлетворительная организация производства работ	-	-	1	-	-	1	2
3	Грубая неосторожность пострадавшего.	-	-	-	-	-	1	1
	Всего:	1	-	2	1	-	3	

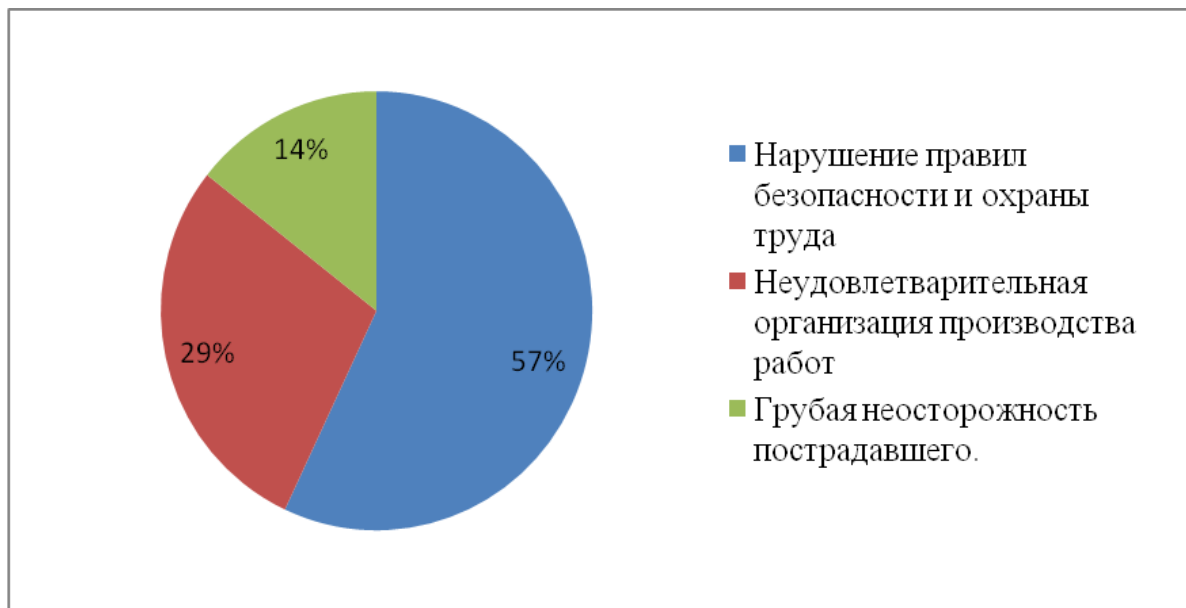

Рисунок 3. Распределение пострадавших по основным видам происшествий, приведших к несчастному случаю.

Анализ травматизма, а именно распределения несчастных случаев по причинам возникновения в электроцехе Донского ГОКа за период 2011- 2016 г.г. показывает, что большинство несчастных случаев (57 %) происходит из-за **нарушения правил безопасности и охраны труда**.

На основе анализа причин несчастных случаев на производстве администрация предприятия и профсоюзный комитет составляют план мероприятий по охране труда. Он включается в раздел «Охрана труда» коллективного договора.

Выводы. Приоритетными направлениями деятельности по профилактике производственного травматизма выступают:

1. Выявление возможностей возникновения опасных ситуаций на производстве, их профилактика, ознакомление работающих с методами их избегания и устранения.

2. Проведение агитационной и разъяснительной работы по осознанию работниками сущности, условий и причин появления опасных ситуаций на производстве, применение мер административного и материального воздействия к нарушителям правил техники безопасности при выполнении работ.

3. Непрерывное обучение рабочих и руководителей всех уровней правилам безопасного производства работ, умению чётко и вовремя распознать возможность возникновения опасной ситуации.

4. Расследование несчастных случаев и аварий на производстве, разработка и внедрение мероприятий для предотвращения их повторения.

5. Изучение обстоятельств несчастных случаев и выявление их причин позволяет разработать профилактические мероприятия, не допускающие повторения несчастных случаев.

Список использованной литературы:

1. Статистический метод анализа травматизма. Хакимжанов Т.Е. Охрана труда: Учебное пособие для вузов.- Алматы: Эверо, 2006 – 264с.;

2. СТ РК 12.0.003-2010 Система стандартов безопасности труда. Система управления охраной труда в организации. Общие требования по разработке, применению, оценке и совершенствованию.

ШАХТА ОҚПАНДАРЫН САЛУ КЕЗІНДЕ ЕҢБЕКТІ ҚОРҒАУ

Асқаров Нұрхат

Қ.Жұбанов Ақтөбе өңірлік университеті "Тау-кен ісі" мамандығының 2 курс магистранты. 030000, Ақтөбе қаласы, Жұбанов көшесі 263

Мақала өзекті тақырыпқа - шахта оқпандарын өткізу кезінде тау-кен өндіру кәсіпорындарында еңбекті қорғауға арналған.

Шахта оқпандарын жүргізу жаңа шахталарды салу кезіндегі ең күрделі жұмыс түрлерінің бірі болып табылады. Оқпандарді салу кезінде магистральды өткізгіштер үшін көптеген қауіпті және зиянды факторлар бар. Сондықтан еңбекті қорғауды басқарудың дұрыс жүйесі осы қауіптерді азайтуға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: шахталық оқпандар, шекті-рұқсат етілетін шығарындылар, шаң, газ, жарылыс жұмыстары, желдету.

ОХРАНА ТРУДА ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ ШАХТНЫХ СТВОЛОВ

Асқаров Нурхат

Магистрант 2 курса специальности «Горное дело» Актюбинского регионального университета им.К Жубанова; 030000, г.Актобе, ул. Бр. Жубановых, 263

Статья посвящена актуальной теме - охране труда на горнодобывающих предприятиях при проведении шахтных стволов.

Проведение шахтных стволов является одним из наиболее сложных видов работ при строительстве новых шахт. При строительстве стволов существует много опасных и вредных факторов для проходчиков стволов. Поэтому правильная система управления охраной труда позволяет минимизировать эти опасности.

Ключевые слова: шахтные стволы, предельно-допустимые выбросы, пыль, газ, взрывные работы, вентиляция.

LABOR SAFETY DURING CONSTRUCTION OF MINE SHAFT

Askarov Nurhat

Master student of the 2nd year of the specialty "Mining" of the Aktobe Regional University named after K. Zhubanov. 030000, Aktobe, st. Br. Zhubanov, 263

The article is devoted to the topical issue - labor protection at mining enterprises during the construction of mine shafts.

Carrying out shafts is one of the most difficult types of work in the construction of new mines. During the construction of shafts, there are many dangerous and harmful factors for shaft sinkers. Therefore, the correct system of labor protection management allows minimizing these dangers.

Key words: mine shafts, maximum allowable emissions, dust, gas, blasting, ventilation.

Вся работа по охране труда на Донском ГОКе – филиала АО «ТНК «Казхром» и соответственно при строительстве шахтных стволов ведется в соответствии с Законами Республики Казахстан: Трудовой Кодекс РК, 2015г., «О гражданской защите» и «Положением о службе охраны труда» предприятия. Согласно этим законодательным актам шахтостроительном цехе (далее ШСЦ) комбината создана служба охраны труда, состоящая из 16 человек (таблица 1).

Общая система контроля безопасности труда в Донском ГОКе

Таблица 11

№ п./п	Наименование службы	Количество	Численность (человек)
1.	Технический надзор	2	11
2.	Техника безопасности	1	16
3.	Противоаварийные силы	1	290
4.	Противопожарная	2	24
5.	Аварийно-спасательные отряды	1	69

Служба охраны труда комбината координирует работу функциональных и производственных подразделений предприятия в вопросах охраны здоровья и безопасности труда, организывает работу постоянно действующей комиссии по безопасности труда, а так же контролирует безопасность ведения производственных процессов и работ, техническое состояние и правильность эксплуатации производственного оборудования, бытовых помещений. Совместно с профсоюзным комитетом ведется контроль за обеспечением работников комбината спецпитанием, спецодеждой и другими СИЗ. Средствами индивидуальной защиты (СИЗ), спецодеждой и спецобувью работники комбината обеспечиваются на 100%.

В 2009г. пересмотрены нормы бесплатной выдачи специальной одежды, спецобуви и других СИЗ с учетом новых Казахстанских нормативов. Выбор поставщика специальной одежды, спецобуви и других СИЗ осуществляется коллегиально специально созданной комиссией на комбинате, в состав которой входят: заместитель директора комбината, главный технический руководитель по охране труда, начальник отдела материально-технического обеспечения, председатель профкома комбината, общественный представитель трудового коллектива. Выбор спецодежды и СИЗ, осуществляется по представленным образцам нескольких поставщиков. Основной упор при выборе поставщика делается на качество предоставляемой продукции. По результатам обследования и решения комиссии по охране труда в нормы предприятия вносятся дополнения по спецодежде, если они необходимы по условиям труда, а типовыми нормами не предусмотрены.

Работникам, выполняющим работу с вредными производственными факторами, выдается бесплатно молоко, согласно утвержденному перечню профессий по итогам проведения аттестации рабочих мест. На особо вредных участках работ, связанных с добычей, переработкой и обогащением полезных ископаемых – хромовых руд, работникам выдается лечебно- профилактическое питание (ЛПП).

На Донском ГОКе разработана и действует система управления охраной труда (СУОТ), «Система менеджмента охраны труда на Донском ГОКе», разработанная в соответствии с международной спецификацией OHSAS 18007; система включает в себя следующие основные элементы: планирование работ (текущие и перспективные планы), финансирование мероприятий по охране труда, управление охраной труда; четко определены обязанности от директора до рабочего, вопросы контроля состояния охраны труда, оценки работы по охране труда работников комбината, порядок проведения проверки знаний правил и норм по охране труда.

В 2019 году на комбинате пересмотрены рабочие инструкции и инструкции по охране труда по всем профессиям, а так же должностные инструкции на соответствие требований

стандартов серии ИСО 9000, 14 000 и OHSAS 18007. В этом же году комбинат прошел сертификационный аудит по международной системе менеджмента охраны здоровья и безопасности труда OHSAS 18007, а в 2018 году наблюдательные аудиты. По итогам этих аудитов комбинату выдан сертификат от сертификационного органа TUV CERT TUF Thuringer e.V. удостоверяющий, что предприятие Донской ГОК – филиал АО «ТНК «Казхром» внедрило и применяет системы менеджмента качества, окружающей среды, охраны здоровья и безопасности труда. Последняя аттестация рабочих мест и производственных объектов на соответствие требованиям условий труда на комбинате была проведена в 2021 году.

Финансирование мероприятий по охране труда определяется приказом по предприятию №2 «О мерах по обеспечению повышения безопасности и улучшению условий труда», который выпускается ежегодно. Этот приказ так же предусматривает конкретные организационные и технические мероприятия по охране труда, представленные в комплексном плане «Мероприятия по улучшению условий труда в соответствии с требованиями и нормами по охране труда». В 2021 году на выполнение мероприятий комплексного плана по улучшению условий труда затрачено 124 228 тыс.тенге.

Так же все работники комбината застрахованы от несчастных случаев на производстве и профзаболеваний. Затраты на страхование в 2021 году составили 66.7 млн.тг. Затраты на страхование ответственности перед третьими лицами составили 51,5 млн. тг.

В соответствии СУОТ все вновь поступающие на работу на Донской ГОК проходят вводный инструктаж, инструктаж на рабочем месте и по профессии. Повторные инструктажи проводятся не реже одного раза в шесть месяцев. Инженерно-технические работники проходят проверку знаний норм и правил промышленной безопасности не реже одного раза в три года в постоянно действующей комиссии комбината. По взрывным работам проверка знаний проводится ежегодно. Постоянно действующая комиссия комбината по проверке знаний норм и правил промышленной безопасности проходит аттестацию в Департаменте Министерства труда и социальной защиты населения по Актыбинской области и Актыбинском областном департаменте Управления Государственного Контроля и Надзора по чрезвычайным ситуациям не реже одного раза в три года.

Ежегодно на комбинате проводится обучение и повышение квалификации работников. В 2021 году отделом охраны труда было обучено 25 человек общественных инспекторов. По итогам обучения у них была проведена проверка знаний правил и норм по охране труда с выдачей удостоверения соответствующего образца. Общественные инспектора осуществляют проверки по вопросам охраны труда и промышленной безопасности как в составе общекомбинатовской комиссии, так и в составе цеховых комиссий. По предложениям общественных инспекторов были внесены дополнения в перечень профессий на право получения ЛПП и молока за счет работодателя, дополнения в нормативы на право получения спецодежды, спецобуви и СИЗ. В 2021 году общественными инспекторами проведено 25 профилактических проверок состояния охраны труда и техники безопасности, выявлено 153 нарушения правил охраны труда.

Построение и внедрение системы менеджмента охраны здоровья и безопасности труда (СМОТ) в соответствии с требованиями спецификации OHSAS 18001:99 на Донском ГОКе началось в 2003 года на основе Системы Менеджмента Качества, Системы Менеджмента Охраны Окружающей Среды и существующей системы управления охраной труда на комбинате. Были проанализированы документы вышеуказанных систем, затем было разработано пять новых методологических инструкций по охране труда, в которых необходимо было определить требования OHSAS и ответственных за выполнение требований методологических инструкций.

Согласно методологической инструкции «Порядок разработки, ведения и корректировки инструкций по охране труда» подготовительная работа по разработке инструкций по охране труда (ИОТ) должна включать изучение технологического процесса, выявления возможных вредных и опасных факторов на рабочих местах, определение мер и средств защиты, определения соответствия требованиям безопасности применяемого оборудования и материалов. В соответствии с требованиями, изложенными в методологической инструкции, на комбинате были разработаны инструкции по охране труда не только по всем профессиям, но и по отдельным видам работ. В Инструкции по Охране Труда дополнительно к республиканским требованиям были внесены требования к компетентности, ответственности, в т.ч. ответственности по управлению рисками на каждом рабочем месте.

Во всех цехах Донского ГОКа была проведена идентификация опасностей и оценка рисков. На основании цеховых перечней опасностей разработан перечень опасностей по комбинату. Согласно проведенной оценке рисков во всех цехах комбината установлены допустимые и недопустимые риски. Для управления рисками разрабатываются соответствующие мероприятия на текущий год. В целях улучшения работы в области охраны здоровья и безопасности труда, а также оценки деятельности в этой области, оценка рисков производится ежегодно. Предварительная оценка рисков и разработка мероприятий по снижению и не допущению рисков позволяет заблаговременно предупреждать инциденты, аварийность и травматизм. Это, одно из основных положительных требований спецификации OHSAS 18007. Подобная оценка рисков и разработка предупреждающих мероприятий ранее на предприятиях не проводилась (стандартная система управления охраной труда на предприятии этого не требовала). Все корректирующие и предупреждающие действия проводились уже по свершенному факту – после аварии, несчастного случая, инцидента и т.п. Внедрение системы оценки рисков и управление рисками позволили снизить травматизм по коэффициенту частоты (K_4) за последние два года на 28%. Упорядочена и систематизирована вся документация по охране труда (информация внешняя и внутренняя, учет и отчетность, взаимосвязь между всеми заинтересованными сторонами (внутренними и внешними) по принципу «точно и в срок»). Усилился и улучшился контроль по соблюдению правил и норм охраны труда и промышленной безопасности, теперь не только производится учет и контроль выявленных нарушений, но и проводится анализ по видам выявленных нарушений. На основе анализа можно увидеть, где имеются «тонкие» места в вопросах охраны труда, промсанитарии и пожарной безопасности, и оперативно провести предупреждающие и корректирующие мероприятия.

Для выполнения Политики и Целей предприятия в области охраны здоровья и безопасности труда, в программу менеджмента охраны труда (MOT) включены 10 основополагающих разделов. Они предоставлены такими как: план мероприятий по улучшению условий труда в соответствии с требованиями и нормами охраны труда; план строительства и расширения санитарно-бытовых и вспомогательных помещений; организационно-технические мероприятия по снижению и недопущению производственного травматизма и др. Работа в области охраны здоровья и безопасности труда проводится согласно «Положению о системе менеджмента охраны труда на ДГОКе», в котором кроме обязанностей и ответственности всех должностных лиц и рабочих предусмотрена оценка деятельности работников в области охраны здоровья и безопасности труда.

Настоящее Положение также разработано на основе OHSAS 18007 и включает 10 принципов в организации работы по промышленной безопасности и охраны труда:

1. Принцип систематического обучения и тренинга производственного персонала.

2. Принцип неукоснительного соблюдения Правил и норм промышленной безопасности и охраны труда.
3. Принцип систематического производственного контроля.
4. Принцип функциональных обязанностей и прав в области промышленной безопасности и охраны труда.
5. Принцип «точно и в срок».
6. Принцип материальной заинтересованности. Оценка работы по промышленной безопасности и охране труда.
7. Принцип материально-технического обеспечения мероприятий по промышленной безопасности и охране труда.
8. Принцип производственной культуры и гигиены труда.
9. Принцип ответственности.
10. Принцип сертификации и стандартизации промышленной безопасности и охраны труда.

Промышленная безопасность, техника безопасности.

Проектирование, строительство шахт осуществляется в соответствии с требованиями СНиПов, технических регламентов, правил промышленной безопасности действующих на территории Республики Казахстан. На подземные работы разрабатываются технологические регламенты, положение о производственном контроле, план ликвидации аварии. Подземные работы ведутся на основании проекта в соответствии с законодательством Республики Казахстан в области промышленной безопасности.

Для каждого цеха разрабатывается и ведется документация, установленная законодательством Республики Казахстан в области промышленной безопасности, настоящими правилами. Все цеха в период строительства и эксплуатации обслуживаются Аварийно-спасательными службами или Аварийно-спасательными формированиями.

Не допускается пребывания в шахте лиц не соответствующих общим требованиям промышленной безопасности, без специальной одежды, специальной обуви, необходимых средств защиты и других защитных средств, предусмотренных к обязательному пользованию и применению в конкретных условиях ведения подземных горных работ.

Не допускается спуск людей в шахту и пребывание их в подземных выработках без производственной необходимости, наряда или разрешения руководителей шахты.

Всем лицам, занятым на подземных работах и посещающим подземные работы, перед спуском в шахты, опасные по газу, взрыву пыли и самовозгоранию полезного ископаемого, выдаются исправные, индивидуально закрепленные изолирующие самоспасатели.

Подготовка персонала и допуск у работе, производство работ осуществляется в соответствии с требованиями статьи 12 Закона Республики Казахстан от 03 апреля 2002 года №314 «О промышленной безопасности на опасных производственных объектах».

Каждое рабочее место обеспечивается нормальным проветриванием, освещением, средствами для оповещения об аварии, содержится в состоянии полной безопасности и перед началом работ осматривается лицом контроля, которое принимает меры по устранению выявленных нарушений.

После каждого взрывания и проветривания забоя лицо контроля удостоверяется в безопасном состоянии забоя, кровли, боков выработки и крепи, в исправности предохранительных устройств, действии вентиляции, проверяет исправность инструментов, механизмов и приспособлений, требующихся для работы. До возобновления работы принимает меры по созданию безопасных условий труда в забое.

Все открытые вращающиеся и движущиеся части машин, механизмов и установок (муфты, передачи, шкивы и тому подобные) ограждаются.

Не допускаются допуск к работе и пребывание на территории шахты лиц, находящихся в алкогольном, наркотическом или токсикологическом состоянии.

Не допускается проносить табак и курительные принадлежности, курить и пользоваться открытым огнем в подземных выработках шахт, опасных по газу или пыли, надшахтных зданиях и на поверхности шахт на расстоянии менее 30 м от диффузора вентилятора.

Производство взрывных работ, хранение, транспортирование и учет взрывчатых материалов осуществляется в соответствии с требованиями норм «Правил промышленной безопасности при взрывных работах».

При проходке столов на случай аварии с подъемом предусматривается подвесная аварийно-спасательная лестница длиной, обеспечивающей размещение на ней одновременно всех рабочих наибольшей по численности смены.

При проходке ствола (шурфа) рабочие, находящиеся в забое, защищаются от возможного падения сверху предметов предохранительным полком расположенным вблизи забоя.

После взрывания и проветривания забоя до начала работ по уборке породы ствол и находящиеся в нем оборудование тщательно осматривается лицом контроля совместно с бригадиром (звеньевым) и взрывником, принимаются меры по приведению забоя в безопасное состояние, после чего лицом контроля допускается спуск рабочих в забой.

Операции с взрывчатыми материалами осуществляется в соответствии с Законом Республики Казахстан «О лицензировании» и на основании разрешений выданных государственными органами:

1. на хранение взрывчатых материалов (ВМ);
2. на приобретение ВМ;
3. на перевозку ВМ;
4. на производство взрывных работ.

Допускается применять взрывчатые материалы, средства механизации взрывных работ, технические устройства, используемые непосредственно при изготовлении взрывчатых веществ (ВВ), взрывные и контрольно-измерительные приборы, устройства и аппаратуру для взрывных работ, упаковку для ВМ, допущенные к применению в Республики Казахстан. Не допускается применять ВМ с истекшим гарантийным сроком без предварительных испытаний. Взрывчатые материалы упаковываются и маркируются согласно требованиям отраслевого стандарта изготовителя Техническими условиями (ТУ). При обращении с ВМ соблюдаются меры осторожности, предусмотренные инструкциями (руководствами) по их хранению.

Взрывные работы выполняются взрывниками по письменным нарядам. Без наряда допускается выполнять взрывные работы по ликвидации или предупреждению аварийных ситуаций. Взрывные работы выполняются взрывниками (мастерами-взрывниками) мужского пола, имеющих допуск к производству взрывных работ и получивших Единую книжку взрывника, мастера-взрывника.

При перевозке ВМ их погрузка и выгрузка выполняются на погрузочно-разгрузочной площадке, охраняемой вооруженной охраной, под наблюдением лица, допущенного к руководству или производству взрывных работ. На площадку не допускается лица, не имеющие отношение к погрузке (разгрузке) ВМ. Спуск-подъем ВМ по стволу шахты производится после извещения диспетчером (дежурного по шахте) лица контроля, ответственного за подъем.

Взрывчатые материалы хранятся в предназначенных для этой цели помещениях и местах, отвечающих установленным требованиям. Хранения ВМ должно исключать их утрату, а условия хранения - порчу.

Не допускается монтировать электровзрывную сеть в направлении от источника тока или включающего ток устройства к заряду. Постоянная взрывная магистраль должна отставать от места взрыва не более чем на 100 м.

Приведение ствола в безопасное состояние. Включает в себя осмотр крепления ствола по всей глубине до забоя, проверку наличия в атмосфере вредных газов (CO_2 , NO), водорода (H_2), откачку воды в процессе выполнения операций проходческого цикла, надежность крепления технологических трубопроводов, электрокабелей, вентиляционных труб, навесного оборудования породопогрузочной машины. Проверяют состояние крепи под полком, производят оборку заколов с бортов при помощи оборочных ломиков. Проверяют исправность механизмов, оборудования и приспособлений, необходимых для работы, освещенность рабочего места. Проверяют исправность рабочей свето-звуковой сигнализации, телефонной или громкоговорящей связи, ремонтной ударной сигнализации между проходческим полком и отметкой + «0» копра.

Ответственный для подачи сигналов, их проверки с проходческого полка назначается горным мастером с указанием в книге нарядов из числа проходчиков звена. Состояние крепления ствола, подвесного оборудования по всему стволу проверяется всеми членами проходческого звена при спуске в проходческой бадье до подвесного полка. При обнаружении неисправностей, до начала работ в забое, все неисправности устраняются. Расстановку проходчиков в забое и на полке производит горный мастер (звеньевой), который в течение смены следит за безопасными приемами выполнения работ всеми членами проходческого звена.

Общие требования по безопасному ведению работ :

- все рабочие и инженерно-технические работники (ИТР) участка, занятые на проходке ствола, должны быть ознакомлены с данным Проектом организации работ (ПОР) под роспись;
- при выдаче наряд-задания горный мастер в письменном виде указывает необходимые безопасные приемы работы, которые определяются настоящим ПОР, «Инструкцией по охране труда проходчиков», в книге нарядов делается только ссылка на этот документ без перечисления мер безопасности;
- обеспечение безопасных условий труда возлагается на начальника участка, его заместителя и горных мастеров .

Ответственность за соблюдение техники безопасности на рабочих местах в смене возлагается на горного мастера или назначенного им лица, на время его отсутствия – бригадира (звеньевого);

- перед началом работ лицо технического надзора проверяет состояние шахтной атмосферы в забое на наличие вредных газов и водорода;
- при подъеме и спуске мелкого инструмента необходимо укладывать его на дно бадьи;
- инструменты и материалы, выступающие за края бадьи, должны быть связаны и привязаны к дужке бадьи или подъемному канату;
- при загрузке породы бадья не должна догружаться до верхней кромки на 100 мм;
- проходчики, занятые на приемке и укладке бетонной смеси за опалубку, должны работать в защитных очках и резиновых перчатках;
- все работы на высоте, в том числе при навеске трубопроводов, должны проводиться в предохранительных поясах;
- все рабочие, занятые на проходке и креплении ствола, должны знать сигналы и уметь их подавать (таблица сигналов прилагается);
- любой непонятный сигнал считать сигналом «СТОП»;
- запрещается подавать сигналы из забоя непосредственно машинисту подъемной машины, минуя поверхностного стволового;

- подача исполнительного сигнала должна производиться только одним стволным на каждой подъёмной установке;

- для подачи сигналов и наблюдения за приёмом, разгрузкой и отправкой бадей в забое и на полке назначается ответственное лицо из числа проходчиков звена, прошедшего специальный инструктаж;

- при подвеске длинномерного материала под бадьёй должны применяться исправные стропы и прицепные устройства;

- подвеску длинномерного материала должен производить проходчик, доставщик крепёжных материалов, имеющий удостоверение стропальщика.

Выводы. Для недопущения несчастных случаев требуется точное и беспрекословное исполнение всех Правил безопасности труда.

Список использованной литературы:

1. Методика расчёта выбросов загрязняющих веществ в атмосферу от предприятий по производству строительных материалов. Приложение 11 приказа № 100-п от 18 апреля 2008.

2. Методика расчета нормативов выбросов от неорганизованных источников. Приложение 13 приказа № 100-п от 18 апреля 2008 года. Правила технической эксплуатации стационарных, контейнерных и передвижных автозаправочных станций . Госгортехнадзор РК, 2000 г.

3. Требования промышленной безопасности при разработке месторождений полезных ископаемых открытым способом. МЧС РК, 2007 г.

4. Правила обеспечения промышленной безопасности для опасных производственных объектов, ведущих взрывные работы. Утверждены приказом Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 30 декабря 2014 года № 343.

МЕТОД УЧЕБНОГО ПРОЕКТА – ОДИН ИЗ ПРАКТИКО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ИНЖЕНЕРНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СООТВЕТСТВИИ СО СТАНДАРТАМИ

Капанова Айна Тулегеновна

кандидат педагогических наук, профессор

Пиримжаров Махамбет Хожаниязович

Доктор (PhD), доцент

Казахско-Русский Международный университет; 030006, г.Актобе, ул.Айтеке би, 52

(г. Актобе, Республика Казахстан)

Шакирова Чаросхон Тургуновна

к.п.н., доцент

Андижанский Государственный университет, г. Андижан, ул. Университетская, д. 129

(г.Андижан, Узбекистан)

В данной статье проанализированы проблемы разработки и реализации заданий и проектов при разработке практико-ориентированных инженерных образовательных программ в соответствии со стандартами. Рассмотрены предложения по реализации проектирования в современных условиях инженерного образования программ бакалавриата.

Ключевые слова: инженерное образование, исследовательские, поисковые, рефлексивные, личностно-ориентированные проекты, практико-ориентированная образовательная программа, информационно-коммуникативная технология.

ОҚУ ЖОБАСЫНЫҢ ӘДІСІ-СТАНДАРТТАРҒА СӘЙКЕС ТӘЖІРИБЕГЕ БАҒЫТТАЛҒАН ИНЖЕНЕРЛІК БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ БІРІ

Қапанова Айна Төлегенқызы

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Пірімжаров Махамбет Хожаниязұлы

Доктор (PhD), доцент

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қаласы, Әйтеке би көшесі, 52

(Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы)

Шакирова Чаросхон Тұрғынқызы

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Андижан мемлекеттік университеті, Андижан, көш. Университетская, 129

(Өндіжан, Өзбекстан)

Бұл мақалада стандарттарға сәйкес тәжірибеге бағытталған инженерлік білім беру бағдарламаларын жасау кезінде тапсырмалар мен жобаларды әзірлеу және іске асыру мәселелері талданады. Инженерлік білім берудің қазіргі жағдайында бакалавриат бағдарламаларын жобалауды жүзеге асыру бойынша ұсыныстар қарастырылды.

Түйінді сөздер: инженерлік білім беру, зерттеу, іздеу, рефлексивті, тұлғаға бағытталған жобалар, практикаға бағытталған білім беру бағдарламасы, ақпараттық-коммуникативтік технология.

**THE METHOD OF THE EDUCATIONAL PROJECT IS THE BASIS FOR THE
MANIFESTATION OF COGNITIVE AND CREATIVE ACTIVITY, INITIATIVE,
INDEPENDENCE OF STUDENTS**

Kapanova Aina Tulegenovna

Candidate of Pedagogical Sciences, Professor

Pirimzharov Makhambet Khozhaniyazovich

Doctor (PhD), Associate Professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

(Aktobe, Republic of Kazakhstan)

Shakirova Charoskhon Turgunovna

PhD, Associate Professor

Andijan State University, Andijan, st. Universitetskaya, 129

(Andijan, Uzbekistan)

The problems of the development and implementation of tasks and projects in the development of practice-oriented engineering educational programs in accordance with the standards are analyzed. Proposals for the implementation of design in modern conditions of engineering education of bachelor's degree programs are considered.

Keywords: engineering education, research, search, reflexive, personality-oriented projects, practice-oriented educational program, information and communication technology.

Новые условия ставят перед вузом новые задачи: поиск и внедрение в образовательный процесс методов обучения (исследовательских, поисковых, рефлексивных, личностно-ориентированных), обеспечивающих формирование конкурентоспособных специалистов, соответствующих требованиям современного рынка труда.

Первоочередными задачами в сфере образования является создание условий для воспитания высокообразованных конкурентоспособных специалистов, свободно владеющих информационными технологиями, обладающих профессиональной мобильностью и адаптивностью, осуществляющих непрерывное в течение всей жизни повышение квалификации. Кроме того, у выпускника вуза должен быть сформирован целостный взгляд на мир, развито интегрированное мышление, стремление к самореализации. Образовательный процесс должен отражать все изменения в сфере науки, культуры, экономики, техники, технологий и иметь опережающий характер.

Исходя из перечисленных выше фактов, важнейшим требованием к высшему профессиональному образованию на сегодняшний день является приведение уровня профессиональной подготовки и качества специалистов в соответствие с потребностями рынка труда, формирование конкурентоспособного специалиста, адекватного требованиям современного общества.

Одним из таких методов является **метод учебного проекта - педагогическая технология**, который предполагает «определенную совокупность учебно-познавательных приемов, позволяющих решить ту или иную проблему в результате самостоятельных действий, учащихся с обязательной презентацией этих результатов. Если говорить о методе проектов как о педагогической технологии, то эта технология включает в себя совокупность исследовательских, поисковых, проблемных методов, творческих по самой своей сути» [3, с.67].

Метод проектов или метод решения проблем (problem solving) возник в 20-е годы XX века в США и связан с именем Дж. Дьюи, который был основоположником «прагматической педагогики». По мнению Дж. Дьюи, ценно только то, что дает пользу и имеет практический результат. Американский философ искал методы активного получения знаний, которые были бы

сообразны природе детского познания и давали бы возможность учиться самостоятельно. Он полагал, что необходимо развивать критическое мышление учащихся, умение сжимать и обобщать информацию, выделять главное, мыслить абстрактно. Дж. Дьюи утверждал, что мышление есть решение проблем [2].

Последователями Дж. Дьюи были американские педагоги Е. Пархерст и В. Кильпатрик. Они внедряли идеи своего наставника в учебный процесс в виде «метода проектов».

Метод проектов представляет собой такую организацию самостоятельной деятельности учащихся, которая направлена на достижение определенного результата. Целью данного метода является формирование интереса к учебной деятельности, творческая самореализация личности обучающихся, развитие их интеллектуальных способностей, личностных качеств в процессе деятельности по решению какой-либо интересующей их проблемы.

Реализуя идею подготовки конкурентоспособного специалиста в соответствии с требованиями к нему изменяющегося социума, необходимо учесть преобладание интегрированных, системных процессов, которые все больше охватывают науку, культуру, образование. Без междисциплинарной интеграции сегодня невозможно решить задачу воспитания целостной личности, имеющей глубокие взаимосвязанные профессиональные знания и интеллектуальные умения.

В качестве механизма, обеспечивающего высокую готовность студентов к осуществлению профессиональной деятельности, мы предлагаем использовать метод междисциплинарных проектов, представляющий собой такую организацию учебного процесса, при которой происходит смещение акцентов *преподаватель – студент (проектант)*.

Проектант становится активным участником учебного процесса. Он проявляет инициативу, познавательную и творческую активность, самостоятельность в решении проблем.

Преподаватель является пассивным руководителем процесса. Он создает условия для успешной проектной деятельности и становится организатором познавательного процесса студентов на основе диалогического, творческого взаимодействия и сотрудничества. Субъектом проектной деятельности является студент. Он выступает как творец, организатор своего образования.

Целью проектного обучения в данном случае является развитие творческого потенциала студента и создание условий, при которых обучающиеся:

- самостоятельно приобретают недостающие знания из разных источников;
- учатся пользоваться приобретенными знаниями для решения познавательных и практических задач;
- приобретают коммуникативные умения, работая в группах;
- развивают у себя исследовательские умения (умения выявления проблем, сбора информации, наблюдения, проведения эксперимента, анализа, построения гипотез, обобщения);
- развивают системное мышление.

Проектно-ориентированное обучение должно способствовать решению следующих методических задач:

- формирование умений и навыков критического мышления в условиях работы с большими объемами информации;
- формирование навыков самостоятельной работы с информацией; –формирование навыков самообразования;
- формирование навыков работы в команде;
- развитие умений формулировать задачу и намечать пути ее решения;
- формирование навыков самоконтроля [3, 4].

Другим важным аспектом наличия и реализации междисциплинарных заданий и проектов в рамках самостоятельной работы студентов является развитие таких компетенций

выпускников как системное, критическое и творческое мышление, управление временем и ресурсами.

Поэтому такого рода задания могут (должны) выполняться группами студентов, помогая развивать уже такие их компетенции как: работа в коллективе, межличностные навыки и умения, формирование эффективной команды, способность руководства малыми коллективами исполнителей, различного рода коммуникации и т.п.

При изучении соответствующего модуля иском предусматривается выполнение следующих проектов:

1. *Проект модуля общекультурных компетенций*: выполняется в первый год обучения. Основная задача проекта – это освоение общекультурных компетенций ГОСО, путем выполнения так называемого социального проекта, который может быть направлен на *профориентационную работу* студента, поиск новых мест практик и трудоустройства в различных районах. В рамках данного проекта может быть презентована идея сквозного инновационного проекта.

2. *Проект модуля общепрофессиональных компетенций* реализуется на втором курсе обучения и связан с проектированием реальных конструкций. Основная задача проекта в налаживании междисциплинарных связей, путем интеграции полученных знаний в области математических, естественных наук и фундаментальных основ инженерного дела в проектную деятельность.

3. *Проект модуля профессиональных компетенций* выполняется на третьем курсе обучения. Основной задачей является выполнения проекта, связанного с расчетом и исследованием элементов объекта, принципов его управления и контроля, отвечающих критериям энергоэффективности, ресурсосбережения, промышленной и экологической безопасности с применением современных методов и прикладных программ проектирования и исследования объектов, и систем.

4. *Выпускная квалификационная работа* выполняется в последний год и интегрирует все знания, навыки и умения, полученные при обучении по программе прикладного бакалавриата. Основная задача связана с видами профессиональной деятельности – *проектно-конструкторской и производственно-технологической*, позволяющими осуществить комплексный инженерный проект.

Проекты могут иметь «сквозной» характер. В этом случае прослеживается общая тема для всех промежуточных проектов.

Междисциплинарный курсовой проект на втором курсе связан с разработкой и исследованием состояния технического объекта. Для его выполнения студент будет использовать знания и навыки, полученные (помимо математики и физики) в дисциплинах общекультурного модуля: *материаловедение* (изучение свойств конструкционных материалов и методов их получения), *техническая механика* (изучение кинематики, динамики, расчетов на прочность и жесткость, кинематического анализа механизмов, проектирования привода), *прикладные информационные технологии* (изучение компьютерной графики и систем автоматизированного проектирования) и *электропривод* (изучение электрических машин).

Таблица 1. Этапы работы над проектом

Этапы работы	Стадии проекта
Планирование	Формирование команды. Постановка задачи, определение путей реализации. Определение технических требований к проектируемому изделию.

Проектирование	Разработка кинематической схемы проектируемой машины. Компоновка оборудования. Проектирование, выбор и эскизирование деталей машины и общей сборки. Создание 3D-компьютерной модели и рабочих чертежей машины. Динамическая симуляция и анализ прочности.
Производство	Изготовление натурального образца машины (изделия).
Применять	Запуск машины.

Междисциплинарный курсовой проект должен обязательно содержать в своем составе: подробные сведения о предметной области; техническое задание на разработку; модели объекта; обоснование выбора комплекса технических средств; результаты проектирования; описание технологии работы оборудования.

Основными критериями для оценки междисциплинарного курсового проекта являются: *практическая полезность; инновационность технических решений; актуальность работы.*

Достижимые результаты освоения дисциплины при применении разработке проектов

Таблица 2. Результаты инновационного проекта

№	Результат
1	Знание принципов инженерной деятельности и роли инженера в современном обществе
2	Выбор области профессиональной деятельности в рамках будущей профессиональной деятельности
3	Применение современных информационных и информационно-коммуникативных технологий, владение инструментальными средствами для решения инженерных задач
4	Выполнение различных заданий индивидуально и в качестве члена команды, участие в выполнении проектов группового характера

При выполнении указанного инновационного проекта студентами, рассчитанного на весь курс обучения бакалавра/магистра, к критериям оценки проекта можно добавить коммерческую успешность проекта и/или создание малого предприятия, а также научные публикации и участие в конференциях и конкурсах, грантовая активность студенческого коллектива и т.п.

Список использованной литературы:

1. Кожевников А.В. Модернизация образовательного процесса в рамках применения мультифункционального подхода при разработке и реализации инженерных образовательных программ на основе стандартов CDIO // Современные научные исследования и инновации. – Май 2014. – № 5 [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2014/05/33974>

2. Чучалин А.И. Повышение качества инженерного образования в условиях модернизации экономики страны. // Вестник высшей школы Alma Mater. – 2011. – № 11. – с. 12-17.
3. Даулетбаков Б. Иванова Ж. Б. Модернизация образовательных программ в Республике Казахстан // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 9. – С. 57–61. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/870010.htm>
4. Основы кредитной системы обучения в Казахстане. – Алматы, 2004.
5. Юцявичене П.А. Основы модульного обучения. / П.А. Юцявичене. – Вильнюс, 1990.

ЖҰМЫС БЕРУШІЛЕР МЕН УНИВЕРСИТЕТТІҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ МАҚСАТЫ– БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН АРТТЫРУ

Қапанова Айна Төлегенқызы

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Пірімжаров Махамбет Хожаниязұлы

Доктор (PhD), доцент

*Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қаласы, Әйтеке би көшесі, 52
(Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы)*

Шакирова Чаросхон Тұрғынқызы

педагогика ғылымдарының кандидаты., доцент

*Андижан мемлекеттік университеті, Андижан, көш. Университетская, 129
(Әндіжан, Өзбекстан)*

Бұл мақалада дайындық бағыттары бойынша бакалаврларды практикаға бағытталған оқыту қажеттілігі өзекті болып табылады. Бұл проблеманы шешу жұмыс берушілер мен ЖОО-ның өзара іс-қимылына жүктеледі, оның нәтижесі түлектердің құзыреттіліктерді, білімді өндірісте іске асыру дағдыларын меңгеруі тиіс. Дайындықтың осы түрін сәтті жүзеге асырудың қажетті шарттары көрсетілген.

Түйінді сөздер: практикаға бағытталған дайындық, білімді іске асыру дағдылары, құзыреттілікті қалыптастыру, оқу-ғылыми бөлімше, оқу процесінің практикалық бағытын күшейту.

ЦЕЛЬ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ РАБОТОДАТЕЛЕЙ И УНИВЕРСИТЕТА - ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Капанова Айна Тулегеновна

кандидат педагогических наук, профессор

Пиримжаров Махамбет Хожаниязович

Доктор (PhD), доцент

*Казахско-Русский Международный университет; 030006, г.Актобе, ул.Айтеке би, 52
(г. Актобе, Республика Казахстан)*

Шакирова Чаросхон Тургуновна

кандидат педагогических наук, доцент

*Андижанский Государственный университет, г. Андижан, ул. Университетская, д. 129
(г.Андижан, Узбекистан)*

В данной статье актуализируется необходимость практико-ориентированной подготовки бакалавров по направлениям подготовки. Решение данной проблемы возлагается на взаимодействие работодателей и вуза, итогом которой должно быть приобретение выпускниками компетенций, навыков реализации знаний на производстве. Обозначаются необходимые условия успешной реализации этого вида подготовки.

Ключевые слова: практико-ориентированная подготовка, навыки реализации знаний, формирование компетенций, учебно-научное подразделение, усиление практической направленности учебного процесса.

THE PURPOSE OF INTERACTION BETWEEN EMPLOYERS AND THE UNIVERSITY IS TO IMPROVE THE QUALITY OF EDUCATION

Kapanova Aina Tulegenovna

Candidate of Pedagogical Sciences, Professor

Pirimzharov Makhambet Khozhaniyazovich

Doctor (PhD), Associate Professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

(Aktobe, Republic of Kazakhstan)

Shakirova Charoskhon Turgunovna

PhD, Associate Professor

Andijan State University, Andijan, st. Universitetskaya, 129

(Andijan, Uzbekistan)

The article actualizes the need for practice-oriented training of bachelors in the areas of training. The solution of this problem is assigned to the interaction of employers and the university, the result of which should be the acquisition by graduates of competencies, skills for the implementation of knowledge in production. The necessary conditions for the successful implementation of this type of training are indicated.

Keywords: practice-oriented training, knowledge realization skills, competence formation, educational and scientific unit, strengthening the practical orientation of the educational process.

Жұмыс берушілер мен өз қызметін бірыңғай білім беру кеңістігінде іске асыратын жоғары оқу орындарының өзара іс-қимылын ұйымдастыру қажеттілігі осындай өзара іс-қимылды ұйымдастырудың тиімді әдістері мен нысандарын іздестіруге қажеттілік туғызады.

МЖМБС "Академиялық бакалавр"біліктілігін бере отырып, бакалавриат бағдарламасының түлектері дайындалатын кәсіби қызметтің талаптарын айқындайды,олар:

- өндірістік-технологиялық;
- ұйымдастырушылық-басқарушылық;
- ғылыми-зерттеу;
- жобалық-конструкторлық.

Осы қызмет түрлерінің әрқайсысы студенттердің жеке қасиеттерін дамытуды, жалпы мәдени, жалпы кәсіби және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруды, оларды практикалық іс-әрекетте жүзеге асыру дағдыларын дамытуды талап ететіні белгілі. Әр түрдің қалыптасуы тиісті ұйымдар мен кафедра бөлімдерінің жұмысына қатысқан жағдайда жүзеге асырылады.

Кафедра бөлімшесі кафедраның оқу-ғылыми бөлімшесі болып табылады. Бөлімше жұмысы ұйым/кәсіпорын базасында жүргізіледі.

Кафедра бөлімшелерінің жұмыс істеуі оқу сабақтарын, өндірісте кәсіби тәжірибені өткізуге мүмкіндік береді.

Кафедра бөлімшесін құрудың мақсаты – білікті мамандарды даярлау сапасын арттыру, оқу процесінің практикалық бағытын күшейту, сондай-ақ бірлескен ғылыми зерттеулер жүргізу және олардың нәтижелерін өндіріске енгізу.

Университет лекциялық, практикалық сабақтар жүргізу, практиканы, дипломдық жұмыстарды, магистрлік диссертацияларды басқару үшін оқу процесіне кәсіпорындар мен ұйымдардан мол жұмыс тәжірибесі бар мол жұмыс тәжірибесі бар практик-мамандарды белсенді түрде тартады. Оқу үдерісін қамтамасыз ету және ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындау үшін қажетті кафедра бөлімшесінің материалдық-техникалық базасын мекеме/кәсіпорын университетпен бірлесіп қалыптастырады және жетілдіреді.

Нәтижесінде:

- Жұмыс берушілерді ЖОО ғылыми-зерттеу бөлімшелерінің жұмысына тарту.

–ЖОО (оқытушылар, студенттер) және бейінді ұйымдар (практик-мамандар) өкілдерінің қатысуымен ғылыми іс-шаралар өткізу.

–Университеттің оң имиджін қалыптастыру, талантты жастарды (әлеуетті талапкерлерді) тарту мақсатында салалық олимпиадалар өткізу.

–Бейінді ұйымдар базасындағы студенттердің практикасы – жоғары оқу орындарының оқу жоспарларында көзделген дәстүрлі нысан.

– Жұмыс берушінің өкілдерін ЖОО-ның білім беру процесіне тарту. Негізгі білім беру бағдарламасын жобалау және іске асыру кезеңінде, сондай-ақ оны игеру нәтижелерін бағалау кезінде жұмыс берушілерді тарту жоғары білім беру сапасын және ЖОО түлектерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

– Бейінді ұйымдарда ЖОО-ның практикаға бағытталған кафедраларын құру. Өзара іс-қимылдың бұл нысаны білім беру саласының заңнамалық базасындағы өзгерістерге де байланысты. Мұндай кафедралардың негізгі мақсаты студенттерді даярлаудың практикалық құрамдас бөлігін күшейту, олардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады. Бұл кафедралардың міндеттеріне практикаға бағытталған пәндер, бакалавриаттың, магистратураның негізгі білім беру бағдарламалары бойынша өндірістік практика, болашақ мамандармен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру бөлігінде жоғары кәсіптік білім берудің негізгі білім беру бағдарламаларын іске асыру кіреді.

–Магистратура мен докторантура бағдарламалары бойынша оқуға практик-мамандарды тарту.

Қазіргі таңда ЖОО практикамен айналысатын мамандарға бағытталған білім беру бағдарламаларын белсенді әзірлеуде. Белгілі бір өндірістік тәжірибесі бар мамандары зерттелетін сала бойынша ғылыми-зерттеу қызметінде тәжірибе жинақтайды.

Өз кезегінде, университет алдында білім беру қызметтерін ұсыну бойынша да белгілі бір міндеттер тұр:

–ЖОО базасында ұйымдастырылған жұмыс берушінің өкілдеріне арналған біліктілікті арттыру курстары. Бұл форманы дәстүрліге жатқызуға болады, өйткені көптеген университеттердің негізінде факультеттер/біліктілікті арттыру институттары жұмыс істейді.

–Мәдени – ағарту жұмыстарын ұйымдастыру– жоғары оқу орындарының жетекші ғалымдарының көпшілік дәрістер оқуы.

ЖОО-ның жұмыс берушілермен өзара іс-қимылының дәстүрлі және инновациялық әдістері мен нысандарын қалыптастыру бойынша:

–еңбек нарығының бірлескен мониторингін қамтамасыз ету;

–кәсіби кадрларды даярлау көлемін, бағыттары мен бейіндерін оңтайландыру;

–әлеуетті жұмыс берушілер мен белгілі бір өндірістік сала мамандарының ақпараттық базасын қалыптастыру;

–жоғары білікті кадрларды мақсатты келісімшарттық даярлауды ұйымдастыру;

–жұмыс берушілердің тілектері мен ұсынымдарын ескере отырып, оқу бағдарламаларының сапалы мазмұнын әзірлеу;

–еңбек нарығының сұраныстарына сәйкес жаңа білім беру бағдарламаларын (оның ішінде қосымша білім беру бағдарламаларын) әзірлеу және іске асыру;

–жұмыс берушілердің белгілі бір өндірістік саланың болашақ мамандарын кәсіби даярлау сапасын тәуелсіз бағалауын (сертификаттауды) қамтамасыз ету.

Осылайша, ЖОО-дарының жұмыс берушілермен өзара іс-қимылын ұйымдастырудың негізгі мақсаты жоғары білікті кадрлар даярлау саласындағы мемлекеттік білім беру саясатын неғұрлым тиімді іске асыруға, білікті көзқарас идеяларын және кадрларды даярлау мен олардың біліктілігін арттыруда үздіксіз білім беру қағидаттарын практикаға енгізуге бағытталған.

Осыған байланысты, ЖОО-ында біртіндеп озыңқы кәсіптік білім беру (ОӨЖ) бағдарламаларын енгізу басталды, оның мақсаты – персоналды озыңқы кәсіптік оқыту және біліктілігін арттыру болып табылады: *дәрістер (Д), практикалық сабақтар (ПЗ), семинарлар (ТР), тренингтер (Тр), рөлдік ойындар (Ир), ғылыми-зерттеу жұмысы (ҒЗЖ), ДПО (П) бағдарламасының бейіні бойынша практикалар, қорытынды аттестаттау және т.б., яғни, қысқа бағдарламалар.*

ҚҚБ (қызметкерлерді қолдау бағдарламалары) тыңдаушылардың келесі санатын қамтиды:

- кәсіпорындар мен ұйымдардан босатуға жататын азаматтар,
- толық емес жұмыс уақыты режимінде жұмыс істейтіндер,
- өндіріс көлемі қысқарған (тоқтатыла тұрған) кезде жұмыстардың уақытша тоқтатылуына байланысты жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы еңбек шартын бұзу мерзімі басталғанға дейін жүзеге асырылатын, жалақысы сақталмайтын демалыста жүргендер.

Әлеуметтік әріптестік мақсаттарына қол жеткізу үшін бізге мынадай міндеттерді шешу қажет:

- мүдделі әлеуметтік әріптестер мамандар мен жұмысшы кадрларды даярлауда өзара іс-қимыл бағыттарын бірлесіп жоспарласын;

- нақты дайындық жобаларын қаржы ресурстарымен қамтамасыз ету; арнайы цикл және практикалық оқыту пәндерінің сапасын арттыру;

- өндірістің нақты талаптарына жауап беретін құзыреттерді оқытуда кәсіпорындардың рөлін күшейту;

- ұзақ мерзімді негізде оқу орнының материалдық-техникалық базасын тұрақты дамыту ;

- студенттердің кәсіби дайындығына еңбекті ұйымдастырудың озық тәсілдері мен әдістерін енгізу;

- студенттердің оқуға, мамандықты игеруге деген ынтасын арттыру ;

- жұмыс берушілер мен басқа да әлеуметтік әріптестерді біліктілік талаптарын, кәсіптік іскерліктер мен дағдыларды білуін тексеру рәсімдерін әзірлеуге тарту;

- кәсіптік бағдар беру тәсілдерін өзгерту (бейіндік даярлық және бейіндік оқыту арқылы), оқушылармен кәсіптік бағдарлау жұмысын белсенді жүргізу.

Қорытынды:

1. Жұмыс берушілердің әртүрлі санаттарымен ынтымақтастықтың тұрақты жүйесін қалыптастыру бойынша жұмысты орындау қажеттілігіне оқу орнының бүкіл ұжымының уәждемесі.

2. Жұмыс берушілермен ұзақ мерзімді (тұрақты) байланыс орнату.

3. Тұрақты жұмыс істейтін ғылыми-техникалық кеңесті қалыптастыру.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1."Білім туралы" 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (01.01.2022 ж жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).

- 2.ҚР 2018 ж. 4 шілдедегі № 171-VI ҚРЗ "ҚР кейбір заңнамалық актілеріне жоғары оқу орындарының академиялық және басқарушылық дербестігін кеңейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы"Заңы.

- 3."Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы" 2015 ж. 31 қазандағы № 381-V ҚР Заңы (01.01.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)

4.Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы.

УЧЕБНЫЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПРОЕКТЫ – ПУТЬ К КОММЕРЦИАЛИЗАЦИИ

Капанова Айна Тулегеновна

кандидат педагогических наук, профессор

Пиримжаров Махамбет Хожаниязович

Доктор (PhD), доцент

*Казахско-Русский Международный университет; 030006, г.Актобе, ул.Айтеке би, 52
(г. Актобе, Республика Казахстан)*

Шакирова Чаросхон Тургуновна

кандидат педагогических наук, доцент

*Андижанский Государственный университет, г. Андижан, ул. Университетская, д. 129
(г.Андижан, Узбекистан)*

Данная статья посвящена теме организации проектного обучения в малокомплектной группе университета. Использование данного метода позволяет стимулировать процесс приобретения знаний и формировать учебно-познавательную компетентность. Кроме того, работа в малокомплектной группе, выполняющей конкретную задачу, позволяет строить атмосферу доброжелательности учитывать позиции других.

Ключевые слова: проблема, сбор информации, оформление результатов, траектория обучения, коммуникативные действия, компетентность, интегрирование, взаимодействие и сотрудничество.

ОҚУ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖОБАЛАРЫ – КОММЕРЦИАЛИЗАЦИЯҒА ЖОЛ

Қапанова Айна Төлегенқызы

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Пірімжаров Махамбет Хожаниязұлы

Доктор (PhD), доцент

*Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қаласы, Әйтеке би көшесі, 52
(Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы)*

Шакирова Чаросхон Тұрғынқызы

педагогика ғылымдарының кандидаты., доцент

*Андижан мемлекеттік университеті, Андижан, көш. Университетская, 129
(Әндіжан, Өзбекстан)*

Бұл мақала университеттің шағын жинақталған тобында жобалық оқытуды ұйымдастыру тақырыбына арналған. Бұл әдісті қолдану білім алу процесін ынталандыруға және оқу-танымдық құзыреттілікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, белгілі бір тапсырманы орындайтын шағын топтағы жұмыс басқалардың ұстанымдарын ескере отырып, ізгілік атмосферасын құруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: проблема, ақпарат жинау, нәтижелерді ресімдеу, оқыту траекториясы, коммуникативтік іс-әрекеттер, құзыреттілік, интеграция, өзара іс-қимыл және ынтымақтастық.

Kapanova Aina Tulegenovna

Candidate of Pedagogical Sciences, Professor

Pirimzharov Makhambet Khozhaniyazovich

Doctor (PhD), Associate Professor

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

(Aktobe, Republic of Kazakhstan)

Shakirova Charoskhon Turgunovna

PhD, Associate Professor

Andijan State University, Andijan, st. Universitetskaya, 129

(Andijan, Uzbekistan)

The article is devoted to the organization of project training in a small group of the University. The use of this method allows to stimulate the process of knowledge acquisition and to form educational and cognitive competence. In addition, work in a small group that performs a specific task, allows you to build an atmosphere of goodwill, take into account the positions of others.

Keyword: problem, information gathering, results design, learning trajectory, communicative actions, competence, integration, interaction and cooperation.

Постоянные изменения, происходящие в обществе в целом, и в системе образования в частности, предъявляют к учебнику, как к основному средству обучения, все новые и новые требования. Не секрет, что практически снижен интерес к учебнику, т.к. в большинстве своем учащиеся черпают информацию через гаджеты.

С одной стороны, учебник – хранитель знаний, накопленных современной наукой, средство трансляции этих знаний, с другой - комплекс познавательных материалов, заданий, упражнений, стимулирующих учащихся к дальнейшему приобретению знаний, формированию учебно-познавательной компетентности.

С учётом специфики технического вуза при обучении студентов малокомплектных групп дневного обучения, когда произошло сокращение численности группы в результате перехода части поступивших на дистанционное обучение, необходим поиск более оптимальных форм занятий, интересующих учащегося.

К числу таких форм можно отнести следующие направления: метод проектов; ТРИЗ; информационно-коммуникативные и др.

В связи с тем, что в отдельных учебных группах университета есть лица, вовлеченные в проектную работу, в результате обсуждения со студентами было принято решение о поэтапной проработке различных технологий, и в первую очередь, стоял вопрос *о проектной технологии.*

Темой учебного научно-исследовательского проекта выбрана: «Нетрадиционные конструкции зданий: КУПОЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ»

Творческий коллектив бакалавров строительного дела состоит из 3 человек.

Проектная технология по направлению «Строительство» предполагает наличие проблемы, требующей интегрированных знаний и исследовательского поиска её решения; практическую, теоретическую, познавательную значимость предполагаемых результатов; самостоятельную деятельность студентов; структурирование содержательной части проекта с указанием поэтапных результатов; сбор информации, оформление конечных результатов, презентация полученного продукта, обсуждение и выводы.

Метод проектов помогает научить студентов самостоятельно добывать информацию, ориентироваться в потоке информации, усваивать её в виде знания, рационально подходить

к процессу познания, т. е. учит учиться, а главное, учит умению общаться, сотрудничать с людьми в различных видах деятельности, развитию коммуникативных универсальных действий. Коммуникативные действия обеспечивают социальную компетентность и учёт позиции других людей, партнёра по общению или деятельности, умение слушать и вступать в диалог, участвовать в коллективном обсуждении проблем, интегрироваться в группу коллег и строить продуктивное взаимодействие и сотрудничество с ними.

Проблема, требующая своего разрешения в рамках проекта: заинтересовать студентов содержанием выбранной ими специальности; определиться дальнейшей траекторией обучения каждого участника проектной группы

Цель проекта (для чего он создаётся): подготовить городскую студенческую научно-практическую конференцию и опубликовать сборник научных докладов.

Конечный результат: подготовить и опубликовать сборников докладов на студенческую научно-практическую конференцию; представление проекта к участию в конкурсах;

Пользователи: преподаватели и студенты КРМУ; а также другие заинтересованные лица.

Рамки проекта: срок выполнения 2 месяца.

Количество участников: группа из 3 человек.

Структура продукта проекта: Сборник студенческих научных докладов; демонстрационный макет купольных домов.

Работа над проектом рассматривается как составная часть учебного процесса: СРС и СРСП по соответствующим дисциплинам позволяют полнее использовать возможности студентов.

Организационные вопросы тематики проекта

Этапы работы	Содержание работы	Деятельность обучающихся	Деятельность преподавателя
Подготовительный	Определение темы и целей проекта	Выбор темы, создание команды, разделение ролей	Предложение тем проектов, обсуждение, разделение ролей
	Подготовка технического задания	Обсуждение, разработка заданий	Разработка структуры проекта, определение заданий
Планирование	Определение источников, способов сбора и анализа информации о решаемой в проекте задачи	Сбор, чтение, анализ информации, составление индивидуальных календарных планов.	Определение направления поиска, предоставление имеющейся литературы, определение способов сбора и анализа информации, корректировка календарных планов
Работа над проектом*	Реализация проекта в техническом,	Осуществление основных действий	Консультирование, стимулирование

	интеллектуальном, программном виде	по разработке проекта	деятельности участников проекта, контроль хода выполнения проекта
Представление результатов проекта	Оформление результатов согласно определенным формам отчетности.	Подготовка отчетов по полученным результатам в соответствии с формами отчетности	Консультирование, корректировка отчетности, организация экспертизы результатов проекта, оценка вклада каждого участника команды в проект и результатов проекта в целом

Примечание: * В ходе работы над проектом требуется изучение дополнительных материалов.

В настоящий момент работа над проектом продолжается.

Выводы:

1. Для выполнения проектов по техническим специальностям кафедре желательно организация специализированной лаборатории группового проектного обучения ГПО, в которых оборудованы рабочие места для студентов, а также монтажные, макетные, испытательные участки и пр. Лаборатории необходимо оснащение компьютерами, измерительным и технологическим оборудованием.
2. Обеспечение материалами, необходимыми для выполнения макетных, монтажных и др. необходимых работ.

Список использованной литературы:

1. Методология проектирования в инновационном образовании//Инновационное образование и инженерное творчество. - М., 1995.
2. Колесникова И. А. Педагогическое проектирование: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / И.А.Колесникова, М.П.Горчакова-Сибирская; Под ред. И.А. Колесниковой. — М: Издательский центр «Академия», 2005. — 288 с.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. / Под ред. Е.С. Полат. - М., 2007. - 217 с.
4. Васильев В. Проектно-исследовательская технология: развитие мотивации /В.Васильев // Народное образование. - 2008. - №9. - С. 177-180 с.

ӨНЕРКӘСІПТІК ҚАУІПСІЗДІК БОЙЫНША НОРМАТИВТІК КӨЗДЕРГЕ ШОЛУ ТАУ ӨНДІРУ ӨНДІРІСІНДЕ

Толыбай Алдияр Бектібайұлы

Қазақ-Орыс Халықаралық университетінің "Тіршілік әрекетінің қауіпсіздігі және қоршаған ортаны қорғау" мамандығының 2 курс магистранты; 030006, Ақтөбе қаласы, Әйтеке би көшесі 52

Мақалада Қазақстан Республикасының өнеркәсіптік қауіпсіздігі саласындағы нормативтік көздердің шолуы бойынша материал ұсынылған. Қазақстан Республикасындағы өнеркәсіптік қауіпсіздік мәселелері бойынша негізгі нормативтік және заңнамалық құжаттар Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары әзірлейтін және бекітетін заңдар мен заңға тәуелді актілер болып табылады.

Өнеркәсіптік қауіпсіздік, еңбекті қорғау және қоршаған ортаны қорғау саласындағы тау-кен кәсіпорындарының жұмысын реттейтін нормативтік-құқықтық базада іске асырылуы кәсіпкерлер үшін қиынға соғатын көптеген құжаттар бар екені анықталды. Олардың санын одан әрі қысқарту қажет, өйткені бұл бизнесті дамытуға бюрократиялық кедергілер тудырады.

Түйінді сөздер: өнеркәсіптік қауіпсіздік, заңдар, жарақаттанудың алдын алу, оқыс оқиғалар, қауіп, тауекел.

ОБЗОР НОРМАТИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПО ВОПРОСАМ ПРОМЫШЛЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ

Толыбай Алдияр Бектыбайұлы

Магистрант 2 курса специальности «Безопасность жизнедеятельности и защита окружающей среды» Казахско-Русского Международного университета; 030006, г.Актобе, ул.Айтеке би 52;

В статье представлен материал по обзору нормативных источников в области промышленной безопасности РК. Основными нормативными и законодательными документами по вопросам промышленной безопасности в РК являются законы и подзаконные акты разработанные и утверждённые государственными органами РК.

Установлено, что нормативно-правовая база, регламентирующая работу горнодобывающих предприятий в области промышленной безопасности, охраны труда и защиты окружающей среды, содержит большое количество документов, выполнение которых затруднительно для предпринимателей. Необходимо в дальнейшем сократить их количество, т.к. это создаёт бюрократические препоны для развития бизнеса.

Ключевые слова: промышленная безопасность, законы, профилактика травматизма, инциденты, опасность, риск.

OVERVIEW OF REGULATORY SOURCES ON INDUSTRIAL SAFETY IN THE MINING INDUSTRY

Tolybay Aldiyar

2-year graduate student of the specialty "Life Safety and Environmental Protection" of the

Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, Aйтеке би 52

The article presents material on the review of regulatory sources in the field of industrial safety of the Republic of Kazakhstan. The main regulatory and legislative documents on industrial safety issues in the Republic of Kazakhstan are laws and by-laws developed and approved by the state bodies of the Republic of Kazakhstan.

It has been established that the regulatory framework governing the work of mining enterprises in the field of industrial safety, labor protection and environmental protection contains a large number of documents, the implementation of which is difficult for entrepreneurs. It is necessary to further reduce their number, because this creates bureaucratic obstacles for business development.

Key words: industrial safety, laws, injury prevention, incidents, danger, risk

Основными нормативными и законодательными документами по вопросам промышленной безопасности в РК являются законы и подзаконные акты разработанные и утверждённые государственными органами РК. В таблице 1 приведены основные документы регламентирующие вопросы промышленной безопасности и охраны труда в горнодобывающей отрасли.

Таблица 1 - Основные нормативные акты, регламентирующие требования по безопасному ведению работ в горнодобывающей отрасли

№ п/п	Наименование нормативных документов	Дата выпуска
Законодательные акты Республики Казахстан		
1	Конституция Республики Казахстан	Президент РК, 30.08.1998 г.
2	Закон РК «О гражданской защите».	Парламент РК, от 11.04.2014 г. № 188-V
3	Закон РК "О техническом регулировании"	Парламент РК, 9.11.2004 г. № 603-II
4	Закон РК «О недрах и недропользовании»	Указ от 29.01.1996 г. №2828
5	Экологический Кодекс РК	ЗРК от 9.01.2007г. № 212
6	Закон РК «О безопасности и охране труда».	ЗРК 15.05.2007г. №252
7	Трудовой Кодекс РК	Указ от 15.05.2007 г. № 251-III ЗРК

№ п/п	Наименование нормативных документов	Дата выпуска
Законодательные акты Республики Казахстан		
8	Закон РК «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей»	Парламент РК, 07.02.2005 № 30-III ЗРК
9	Закон РК «Об обязательном страховании ГПО владельцев объектов, деятельность которых связана с опасностью причинения вреда третьим лицам»	Парламент РК, 7.07.2004г. №580-II ОП
10	Закон РК «О ратификации Конвенции № 148».	Президент РК от 13.06.1996г.
11	Закон РК «О ратификации Конвенции № 155».	Президент РК №7-1 от 13.06.96г.
Постановления Правительства Республики Казахстан		
12	О выдаче лицензий на право недропользования.	от 12.06.1998 г. № 531
13	Положение об аттестации производственных объектов организации по условиям труда.	от 19.03.1998г. № 486
14	Правила разработки Декларации безопасности промышленного объекта.	от 13.06.2001г. № 113
15	Правила по оформлению и применению нарядов-допусков при производстве работ в условиях повышенной опасности в организациях различной формы собственности и хозяйствования.	от 4.09.1998г. № 9
Правила, инструкции, положения, стандарты		
16	Требования промышленной безопасности при разработке месторождений полезных ископаемых открытым способом.	Приказ Министра по ЧС от 29.12.2008г. №219
17	Правила технической эксплуатации резервуаров и инструкции по их ремонту	Госкомнефтепродукт СССР, 1986 г.
18	Инструкция о порядке допуска к приемочным испытаниям, выдачи разрешений на серийный выпуск и применение новых образцов отечественной, а также импортной продукции повышенной опасности, эксплуатируемой в отраслях промышленности, поднадзорных органам ГИ по предупреждению и ликвидации ЧС	АЧС от 22.12.1999г. № 280
19	Правила устройства и безопасной эксплуатации сосудов, работающих под давлением	Госгортехнадзор РК, 1994 г.
20	Правила устройства и безопасной эксплуатации грузоподъемных кранов	Госгортехнадзор РК, 1995 г.

№ п/п	Наименование нормативных документов	Дата выпуска
Законодательные акты Республики Казахстан		
21	Пожарная безопасность. Общие требования	ГОСТ 12.1.004-91
22	Правила пожарной безопасности в Республике Казахстан. Основные требования	Госгортехнадзор РК, 1997 г.
23	Типовая инструкция по организации безопасного проведения газоопасных работ	Госкомитет РК по ЧС, 1997 г.
24	Методика прогнозирования масштабов заражения сильно действующими ядовитыми веществами при авариях (разрушениях) на химически опасных объектах и транспорте	Ленинград, 1990 г.
25	Методическое пособие по выявлению и оценке химической обстановки при разрушении (аварии) объектов, содержащих сильно действующие ядовитые вещества	г. Алма-Ата, 1990 г.
26	Аварии и катастрофы. Предупреждение и ликвидация аварий	М., 1996 г., книги 1-4
27	Методика оценки последствий аварийных взрывов топливовоздушных смесей	М., НТЦ "Промышленная безопасность", 1993 г.
28	Методика прогнозирования инженерной обстановки на территории городов и регионов при чрезвычайных ситуациях.	Москва, в/ч 52609, 1991 г.
29	Декларирование безопасности промышленного объекта.	Ж-л «Безопасность труда в пр-ти №7, 1996 г., стр. 2-19.
30	ССБТ. Оборудование для кондиционирования воздуха и вентиляции. Общие требования безопасности.	ГОСТ 12.2.137-96
31	ССБТ. Процессы производственные. Требования безопасности.	ГОСТ 12.3.002-75
32	ССБТ. Оборудование производственное. Общие требования безопасности.	ГОСТ 12.2.003-91

№ п/п	Наименование нормативных документов	Дата выпуска
Законодательные акты Республики Казахстан		
33	ССБТ. Котлы паровые с рабочим давлением пара до 0,07 МПа. Требования безопасности.	ГОСТ 12.2.096-83
34	Безопасность оборудования. Снижение риска для здоровья от опасных веществ, выделяемых оборудованием. Части 1 и 2. Основные положения и технические требования.	ГОСТ ИСО 14123-1-2000
35	Санитарные правила и нормы. Санитарно-защитные зоны и санитарная классификация предприятий, сооружений и иных объектов.	СанПиН 2.2.1/2.1.1.567-96
36	Базовые правила пожарной безопасности для объектов различного назначения и форм собственности.	Алматы, 1994
37	Методика расчета концентраций в атмосферном воздухе вредных веществ, содержащихся в выбросах предприятий.	ОНД-86

Основными документами по модернизации СУПБ и ОТ на этих предприятиях было принятие Закона Республики Казахстан "О гражданской защите" от 11 апреля 2014 года № 188-V. Общими требованиями промышленной безопасности, утвержденными приказом Министра по чрезвычайным ситуациям Республики Казахстан от 29 декабря 2008 года для реализации которых необходимо было создание системы управления промышленной безопасностью.

Основной целью создания СУПБ промышленных предприятий является обеспечение защищенности жизненно важных интересов личности и общества от аварий на опасных производственных объектах и последствий этих аварий, т.е. реализация положений Закона о гражданской защите (в дальнейшем Закон о ГЗ).

Настоящий Закон регулирует правовые отношения в области обеспечения безопасной эксплуатации опасных производственных объектов и направлен на предупреждение вредного воздействия опасных производственных факторов, возникающих в результате аварий, инцидентов на опасных производственных объектах, на персонал, население, окружающую среду, обеспечение готовности организаций к локализации и ликвидации аварий, инцидентов и их последствий, гарантированного возмещения убытков, причиненных ими физическим и юридическим лицам, окружающей среде и государству.

Правовое регулирование в области трудовых отношений и охраны труда, экологической, пожарной безопасности, безопасности при использовании атомной энергии, уничтожении химического и ядерного оружия, использовании и утилизации боеприпасов осуществляется специальным законодательством Республики Казахстан.

Особую сложность работы с законодательством в сфере безопасности и охраны труда мы видим в его чрезвычайно большом объеме.

Нормами о безопасности пронизаны различные сферы законодательства, часть из которых перечислена ниже:

Трудовое законодательство.

Законодательство о промышленной безопасности.

Экологическое законодательство.

Законодательство в области здравоохранения.

Законодательство в области радиационной безопасности.

Законодательство о техническом регулировании.

Законодательство о недропользовании.

Законодательство о безопасности химической продукции.

Законодательство о безопасности машин и оборудования.

Законодательство о пожарной безопасности.

Законодательство о чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера.

Законодательство в области строительной деятельности.

Законодательство о безопасности дорожного движения.

Гражданское законодательство.

Помимо законов, положений, инструкций и правил существует не одна тысяча нормативных правовых актов, устанавливающих технические, санитарно-эпидемиологические, гигиенические и прочие требования, касающиеся различных сфер безопасности.

Для того чтобы выделить требования по какому-либо конкретно заданному вопросу, приходится сравнивать и анализировать нормы из различных нормативных правовых и технических актов, нередко не согласованных между собой.

Таким образом, обилие и сложность законодательной базы, включающей множество нормативных правовых актов технического характера, порой регулирующих один и тот же вопрос или противоречащих нормативным правовым актам, является, на наш взгляд, одной из главных причин, которые затрудняют развитие безопасности и охраны труда на практике.

Предпринимателю, который если и хотел бы исполнять все требования, сложно сориентироваться в СНИПах, ГОСТах, СанПиНах, межгосударственных стандартах и прочих нормативных актах, многие из которых действуют ещё со времен СССР и кроме того отсутствуют в общедоступных правовых базах.

Сталкиваясь с вопросами промышленной безопасности и охраны труда, мы приходим к выводу, что эта сфера у нас регулируется детально и объемно.

Далее перечислены основные меры административного регулирования, разбросанные по различным нормативным и техническим актам и государственным органам:

1. Лицензирование
2. Регистрация
3. Аттестация
4. Аккредитация
5. Разрешения
6. Заключение
7. Согласования
8. Технические освидетельствования
9. Обследования
10. Испытания
11. Экспертизы
12. Постановка на учет
13. Подтверждение соответствия
14. Декларирование безопасности

15. Прохождение экзаменов

16. Мониторинг

17. Прочие специальные процедуры

Очевидно, что такое обилие процедур и административных барьеров не способствует популяризации вопросов безопасности в предпринимательской среде. Подчас предприниматели не в состоянии даже в полном объеме определить, что они должны соблюдать и получать.

Нередко, получив полную информацию, предприниматели отказываются от ведения деятельности, поскольку соблюдение всех требований чрезвычайно затруднительно.

В целом считается, что предприятие, которое намерено в полном объеме соблюдать требования промышленной безопасности и охраны труда, должно иметь в наличии, поддерживать и составлять свыше ста видов различных документов, не считая их различных модификаций. Все документы можно разделить на 6 категорий, перечисленных ниже:

1. Руководящие документы

- Политика организации в области ТБ и ОТ
- Положение о системе управления ТБ и ОТ в организации

2. Организационные документы

- Положение о службе ТБ и ОТ
- Положение о производственном контроле
- Положения о комиссиях
- Должностные инструкции
- Приказы о назначении/формировании/создании

3. Программные документы

- Перечень контролируемых факторов
- Цели и задачи по ТБ и ОТ
- Долгосрочная программа улучшения условий труда и Б и ОТ

4. Инструктивные документы

- Инструкции по ТБ и ОТ
- Инструкции в области пожарной безопасности
- Планы ликвидации аварий
- Программы обучения, инструктажей, тренировок
- Инструкции по эксплуатации оборудования и механизмов
- Прочие инструктивные (процедурные) документы

5. Рабочие документы

- Журналы регистрации и выдачи
- Рабочие планы и программы: по техническому обслуживанию, подготовке персонала, улучшению условий труда, графики прохождения медосмотров, планы защитных мероприятий, проведения учебной тревоги, аварийной эвакуации и т.д.

- Отчетность

- Промежуточные и подготовительные материалы

- Производственные приказы и распоряжения по текущей производственной деятельности

- Различные списки и перечни

- Документы в сфере подготовки работников

- Документы в области учета и расследования несчастных случаев

- Различные записи и другие рабочие документы

6. Прочие документы

- Договоры

- Переписка
- Комплект нормативных правовых и технических документов
- Разрешительные документы
- Проектная, техническая и прочая документация
- Наглядные материалы и пр.

Законодательство Республики Казахстан устанавливает как минимум пять различных форм нарядов-допусков и аналогичных документов на выполнение работ повышенной опасности. Формы утверждаются Правилами пожарной безопасности в Республике Казахстан, утвержденными приказом Министра по чрезвычайным ситуациям Республики Казахстан от 8 февраля 2006 года № 35, Общими требованиями промышленной безопасности, утвержденными приказом Министра по чрезвычайным ситуациям Республики Казахстан от 29 декабря 2008 года № 219, СНиПом РК 1.03.05-2001 «Охрана труда и техника безопасности в строительстве», СНиПом РК 1.04-04-2002 «Обследование и оценка технического состояния зданий и сооружений» и т.д.

Полагается, что было бы чрезвычайно полезно выработать на законодательном уровне комплекты унифицированных форм документов по безопасности и охране труда в различных сферах с возможностью гибкого подхода к ним в процессе правоприменения.

В нашей стране недавно был принят ГОСТ 12.0.230-2007 «Система стандартов безопасности труда. Системы управления охраной труда. Общие требования», учитывающий результаты настоящей работы. Ввиду того, что, на предприятиях проявилась четкая тенденция к созданию единых систем управления промышленной безопасностью и охраной труда, имеет смысл проанализировать содержание этого документа.

ГОСТ 12.0.230-2007 имеет следующую структуру:

1. Область применения
2. Термины и определения
3. Национальная структура системы управления охраной труда
  - 3.1. Национальная политика
  - 3.2. Национальный стандарт
  - 3.3. Специальные стандарты
4. Системы управления охраной труда

Политика

- 4.1. Политика в области охраны труда
- 4.2. Участие работников и их представителей

Организация

- 4.3. Обязанности и ответственность
- 4.4. Компетентность и подготовка
- 4.5. Документация системы управления охраной труда
- 4.6. Передача и обмен информации

Планирование и применение

- 4.7. Исходный анализ
- 4.8. Планирование, разработка и применение СУОТ
- 4.9. Цели в области охраны труда
- 4.10. Предотвращение опасностей
  - 4.10.1. Предупредительные и контролирующие меры
  - 4.10.2. Управление изменениями
  - 4.10.3. Предупреждение аварийных ситуаций, готовность к ним и ликвидация их последствий

последствий

- 4.10.4. Снабжение
- 4.10.5. Подрядные работы

Оценка

4.11. Наблюдение и измерение результатов деятельности

4.12. Расследование несчастных случаев, профессиональных заболеваний и инцидентов на производстве и их воздействие на деятельность по обеспечению безопасности и охраны здоровья

4.13. Проверка

4.14. Анализ эффективности системы управления охраной труда руководством

Действия по совершенствованию

4.15. Предупреждающие и корректирующие действия

4.16. Непрерывное совершенствование

Сопоставление содержания ГОСТ 12.0.230-2007 и международного стандарта OHSAS 18001:2007, показывает, что отечественный стандарт содержит все элементы международной системы менеджмента в области охраны труда и безопасности, добавляя к ним ряд положений, основанных на реализации отечественного опыта работы в этой области: аттестацию рабочих мест, проведение контроля. С нашей точки зрения целесообразно использовать структуру международного стандарта и для разработки Положения об организации СУОТ, отразив в его содержании требования Закона о ПБ и нормативных документов, разработанных с целью его реализации.

Наиболее общие нормативные требования, которые должны быть положены в основу деятельности СУПБиОТ изложены в Общих правилах промышленной безопасности для организаций, осуществляющих деятельность в области промышленной безопасности опасных производственных объектов (Закон Республики Казахстан от 11.04.2014 №188-V), которые предназначены для применения при проектировании, строительстве, эксплуатации, расширении, реконструкции, техническом перевооружении, консервации и ликвидации опасных производственных объектов. В число этих объектов входят производства железорудного сырья, чугуна, стали, проката, труб, ферросплавов, огнеупоров, цветных металлов и сплавов на их основе, металлических порошков и пудр, полупроводниковых материалов (германия и кремния), кокса и продуктов переработки продуктов коксования, серы, продуктов разделения воздуха, а также объекты газовых хозяйств металлургических и коксохимических производств.

Отнесение объектов к категории опасных производственных объектов производится организацией, эксплуатирующей эти объекты, по результатам их идентификации в соответствии с Положением о регистрации объектов в государственном реестре опасных производственных объектов и ведении государственного реестра.

Технические устройства, применяемые на опасных производственных объектах - агрегаты, машины и механизмы, технические системы и комплексы, технологическое оборудование, приборы и аппаратура подлежат обязательной сертификации.

Организации, осуществляющие деятельность в области промышленной безопасности опасных производственных объектов осуществляют внутренний контроль соблюдения требований промышленной безопасности, к основным элементам которого относятся: обязанности руководства организации по соблюдению требований промышленной безопасности; наличие и реализация политики организации в области промышленной безопасности; распределение обязанностей и ответственности в области обеспечения промышленной безопасности между руководством организации, специалистами и структурными подразделениями; наличие нормативных документов по промышленной безопасности, а также соответствующих методических и организационных документов организации.

Экспертизе промышленной безопасности подлежат: проектная документация на строительство, расширение, реконструкцию, техническое перевооружение, консервацию и

ликвидацию опасного производственного объекта; технические устройства, применяемые на опасном производственном объекте; здания и сооружения на опасном производственном объекте, а также декларация промышленной безопасности.

Обзор и содержание существующих и предлагаемых СУОТ

На современном этапе целью государственной политики Казахстана в области промышленной безопасности является обеспечение промышленной безопасности как важнейшей составляющей национальной безопасности республики в условиях либерализации экономики.

Основными направлениями достижения указанной цели являются: совершенствование правовой основы обеспечения промышленной безопасности в соответствии с планом действий Правительства Республики Казахстан по реализации Программы социально-экономического развития государства; обеспечение модернизации технологической базы экономики; разработка общих требований к управлению и формированию систем управления промышленной безопасностью в организациях, эксплуатирующих опасные производственные объекты; обеспечение деятельности в области промышленной безопасности научно-методическими, информационными, материально-техническими, кадровыми и финансовыми ресурсами; совершенствование форм и методов надзорной деятельности; разработка и развитие современных методов и средств анализа безопасности опасных производственных объектов, прогнозирования и управления рисками; обеспечение социально приемлемого риска аварий на опасных производственных объектах; создание и совершенствование систем государственных гарантий и страхования промышленных рисков, в том числе формирование и внедрение механизма оптимизации страховых тарифов по результатам оценок риска и проведения превентивных мероприятий; совершенствование систем подготовки, переподготовки и повышения квалификации кадров.

На уровне организаций для реализации перечисленных направлений должна быть создана оптимальная структура управления промышленной безопасностью и охраной труда с четким определением обязанностей и полномочий всех ее звеньев [1]. Деятельность этой структуры должна быть обеспечена подбором и подготовкой квалифицированных и компетентных кадров. С целью подготовки персонала к аттестации по проблемам промышленной безопасности помимо положения о проверке знаний по охране труда было разработано положение о подготовке кадров для опасных производственных объектов, которое затем было несколько изменено и доработано. Одной из особенностей этих положений является то, что, помимо общих вопросов и законодательных и нормативных основ промышленной безопасности, необходима специальная подготовка с учетом особенностей каждого конкретного объекта [2].

Наиболее сложной составляющей подготовки специалистов в области промышленной безопасности является изучение методики и практики анализа рисков и управления ими. Соответствующие методические указания носят общий характер и, как показывает практика их внедрения на нефтегазовых предприятиях, не позволяют в полной мере учесть специфику рисков, связанных с особенностями технологических процессов горнодобывающего производства [3].

Оценка риска помимо обоснования мероприятий по снижению его уровня необходима также для определения условий страхования вреда, наносимого авариями на промышленных предприятиях как населению, так и окружающей среде. И в этом случае необходимо учитывать особенности металлургического производства, в котором обращаются в больших количествах взрывоопасные и токсичные материалы, что потребовало разработки методик оценки последствий аварий и комплексного учета вреда, причиняемого людям, имуществу и окружающей среде [4].

Опыт, накопленный некоторыми предприятиями в отношении проведения внутреннего аудита, показывает, что и в этом случае методика его проведения нуждается в совершенствовании. Дело в том, что общие требования к нему достаточно четко рассмотрены в международных нормативах систем управления качеством, окружающей средой и промышленной безопасностью, но не хватает опыта их реализации в условиях конкретного производства и не всегда понятна разница между аудитом СУПБиОТ и аудитом промышленной безопасности в целом, отмеченная в OHSAS 18002:2008. Во всяком случае и в случае проведения внутреннего аудита необходимо разработка специфических методик для каждого конкретного опасного объекта [5].

Высокий уровень аварийности в отечественной промышленности и сравнение состояния условий труда и травматизма в Казахстане и западных странах показывают, что отмечающиеся выше побудительные причины к совершенствованию СУПБ и ОТ существуют и в нашей стране.

Выводы

Резюмируя вышеизложенное, можно сделать следующий вывод:

1. Нормативно-правовая база, регламентирующая работу горнодобывающих предприятий в области промышленной безопасности, охраны труда и защиты окружающей среды, содержит большое количество документов, выполнение которых затруднительно для предпринимателей. Необходимо в дальнейшем сократить их количество, т.к. это создаёт бюрократические препоны для развития бизнеса.

Список использованной литературы:

1. Закон РК «О безопасности и охране труда» Президент РК № 528-ІІ ЗРК 28.02.2004г.
2. Трудовой Кодекс РК Президент РК № 494-І 01.01.2015г.
3. Закон РК «О гражданской защите РК» Президент РК № 314-ІІІЗРК 11.04.2014г.
4. Правила возмещения предприятиями, учреждениями, организациями всех форм собственности ущерба, причиненного рабочим и служащим увечьем либо повреждением здоровья, связанный с исполнением ими трудовых обязанностей. Постановление Правительства РК № 326, 03.03.2001г.
5. СТ РК 12.0.003-2010 Система стандартов безопасности труда. Система управления охраной труда в организации. Общие требования по разработке, применению, оценке и совершенствованию.

ДОН ТКБК ТАУ-КЕН БАЙЫТУ ФАБРИКАСЫНЫҢ (ТКБФ-1) ҚОРШАҒАН ӘСЕРДІ ЗЕРТТЕУ

Турекбек Еламан Канатұлы

*Қазақ-Орыс Халықаралық университетінің "Тіршілік әрекетінің қауіпсіздігі және қоршаған ортаны қорғау" мамандығының 2 курс магистранты;
030006, Ақтөбе қаласы, Әйтеке би көшесі 52;*

Мақалада Дон ТКБК-тың ұсақтау-байыту фабрикасының (ТКБФ-1) жұмысының қоршаған ортаға әсері туралы материал берілген. Зерттеу нәтижесінде антропогендік пресс ТКБФ-1 объектілерін пайдалану кезінде табиғи ортаның барлық элементтерін, соның ішінде: атмосфералық ауаны, суды, топырақ пен өсімдік жамылғысын, биотикалық кешендерді, яғни онда геожүйелердің барлық құрамдас бөліктеріне кешенді әсер етеді.

Табиғи ортаға әсер ету факторлары мыналар болуы мүмкін:

- атмосфераға ластаушы заттардың шығарындылары;
- рельефке сарқынды суларды төгу;
- технологиялық сұйықтықтармен экожүйелердің ластануы;
- топырақтың механикалық бұзылуы;
- қоршаған ортаның шумен ластануы;
- фауна кешендеріне әсер етудің антропогендік факторы.

Әсер ету деңгейі. Атмосфераға зиянды заттардың шығарындыларын есептеу деректерін талдау жалпы атмосфералық ауадағы ластаушы заттардың мөлшері жұмыс аймағындағы ауаға қойылатын нормативтік талаптардан аспайтынын көрсетті. Әсер ету деңгейі әлсіз.

Түйінді сөздер: экология, ластануды болдырмау, қоршаған орта, ластаушы заттар, өндірістік ағындар, оқиғалар.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ ДОФ-1 ДОНСКОГО ГОКа

Турекбек Еламан Канатулы

*Магистрант 2 курса специальности «Безопасность жизнедеятельности и защита окружающей среды» Казахско-Русского Международного университета;
030006, г.Актөбе, ул.Айтеке би 52;*

В статье представлен материал по влиянию на окружающую среду работы дробильно-обогащительной фабрики (ДОФ-1) Донского ГОКа. В результате проведенного исследования установлено, что антропогенный пресс при работе объектов ДОФ-1 испытывают все элементы природной среды, в том числе: атмосферный воздух, воды, почвенный и растительный покров, биотические комплексы, то есть произойдет комплексное воздействие на все компоненты геосистем.

Факторами воздействия на природную среду могут являться:

- выбросы загрязняющих веществ в атмосферу;
- сбросы сточных вод на рельеф;
- загрязнение экосистем технологическими жидкостями;
- механические нарушения почв;

- шумовое загрязнение окружающей среды;
- антропогенный фактор воздействия на фаунистические комплексы.

Уровень воздействия. Анализ данных расчета выбросов вредных веществ в атмосферу показал, что содержание загрязняющих веществ в атмосферном воздухе в целом не превышает нормативных требований к воздуху в рабочей зоне. Уровень воздействия - слабый.

Ключевые слова: экология, профилактика загрязнения, окружающая среда, загрязняющие вещества, сбросы производства, инциденты.

ENVIRONMENTAL IMPACT STUDY CRUSHING AND PROCESSING FACTORY (CPF-1) DONSKOY GOK

Turebek Elaman

2-year graduate student of the specialty "Life Safety and Environmental Protection" of the Kazakh-Russian International University; 030006, Aktobe, AYTEKE BI 52;

The article presents material on the impact on the environment of the operation of the crushing and processing plant (DOF-1) of the Donskoy GOK. As a result of the study, it was found that the anthropogenic press during the operation of DOP-1 facilities will experience all elements of the natural environment, including: atmospheric air, water, soil and vegetation cover, biotic complexes, that is, there will be a complex impact on all components of geosystems.

Factors of impact on the natural environment can be:

- emissions of pollutants into the atmosphere;
- wastewater discharges to the relief;
- pollution of ecosystems by process fluids;
- mechanical soil disturbances;
- noise pollution of the environment;
- anthropogenic factor of influence on fauna complexes.

Impact level. An analysis of the calculation data for emissions of harmful substances into the atmosphere showed that the content of pollutants in the atmospheric air as a whole does not exceed the regulatory requirements for air in the working area. The impact level is weak.

Key words: ecology, pollution prevention, environment, pollutants, production discharges, incidents.

Разработка природоохранных мероприятий

Мероприятия по охране воздушной среды на объектах ДОФ-1 Донского ГОКа:

- выполнять инструментальные замеры объемов и концентраций ЗВ в производственных цехах ДОФ-1;
- производить профилактический ремонт, наладку и ревизию аспирационных систем;
- выполнять инструментальные замеры объёмов выбросов аспирационных систем с целью определения эффективности работы пылеулавливающего оборудования;
- обеспечивать проверку, ремонт газоанализаторов и пылемеров «Инспектор»;
- обеспечивать своевременный ремонт, регулировку и техническое обслуживание узлов систем, агрегатов автомобилей и др. автотракторной техники влияющей на выброс с отработавшими газами;
- не реже 1 раза в квартал производить регулировку работы двигателей вентилятора главного проветривания с выполнением инструментальных замеров.

Мероприятия по охране водных ресурсов на объектах ДОФ-1 Донского ГОКа:

- рациональное использование воды;

- сокращение использования воды за счет своевременного ремонта и ревизии водопроводных систем и применения наиболее прогрессивных средств;
- охрана водоёмов от загрязнения;
- сокращение сброса сточных вод;
- осуществление контроля над техническим состоянием очистных сооружений и мероприятия по улучшению их работ;
- ведение лабораторного контроля над сбрасываемыми сточными водами с предоставлением результатов анализов в организации, ведущие непосредственный контроль за качеством воды,
- предотвращение загрязнения территории промплощадки ДОФ-1 отходами производства.
- экологический паспорт предприятия, финансовая документация, материалы бухгалтерского учета и статистической отчетности позволяют осуществлять такую оценку в целях анализа эффективности природоохранной деятельности и ее планирования.

В соответствии с законодательством Республики Казахстан юридические лица и индивидуальные предприниматели, осуществляющие хозяйственную и иную деятельность, которая оказывает негативное воздействие на окружающую среду, обязаны планировать, разрабатывать и осуществлять мероприятия по ее охране.

Планирование природоохранной деятельности предприятия начинается со всестороннего ее анализа в базовом периоде. Определяется степень выполнения плана по всем разделам и подразделам, выявляются причины отклонений от плановых заданий, анализируется полученный природоохранный эффект.

Обычно в планах находят отражение следующие аспекты природоохранной деятельности: разработка и совершенствование технологических процессов с целью сокращения негативного воздействия на окружающую среду; строительство, реконструкция и оборудование природоохранных и ресурсосберегающих объектов; содержание и эксплуатация очистных сооружений и утилизационных установок, повышение эффективности их использования; планируемое снижение (при расширении производства возможно увеличение) выбросов (сбросов, отходов) по отношению к базовому году; разработка экологического паспорта предприятия; контроль за работой природоохранных объектов; экологический аудит и др. Определяются: общая сумма природоохранных затрат (в том числе объем капитальных вложений); источники финансирования (собственные природоохранные фонды, местные бюджеты и др.); сроки начала и окончания работ; поквартальное освоение средств; ожидаемый природоохранный эффект.

Основой разработки мероприятий раздела «Охрана атмосферного воздуха» является прогноз воздействия предприятия на состояние воздушного бассейна. При этом учитывается соотношение устанавливаемых для предприятия лимитов, т.е. относительного ограничения выбрасываемых в атмосферу загрязняющих веществ, роста объемов производства и изменение его структуры. Проведение мероприятий по охране атмосферного воздуха должно быть направлено на максимальное снижение количества вредных веществ, выбрасываемых в атмосферу с газами и отходящим от стационарных источников и передвижных транспортных средств воздухом.

В перспективных и годовых планах разрабатываются мероприятия, обеспечивающие снижение концентрации вредных веществ в приземном слое атмосферы до установленных норм.

Определяются перспективная и годовая потребность в водных ресурсах, объем сточных вод и его соответствие лимиту допустимых сбросов сточных вод в поверхностные водоёмы. При этом объем водопотребления рассчитывается исходя из расходов на производственные и хозяйственно-бытовые нужды (включая санитарные бытовые и

хозяйственные цели предприятия), а также роста производства и прогрессивных норм водопотребления.

Объем оборотной и повторно-последовательно использованной воды включает суммарные объёмы, потреблённые каким - либо цехом или установкой и переданные другому субъекту на данном предприятии либо полученные от других предприятий и истраченные на производственные нужды. Степень рационального водопользования определяется долей (уровнем) оборотной и повторно-последовательно использованной воды в общем объеме потребления на производственные нужды. Рассчитывается как отношение оборотной и повторно-последовательно использованной воды к суммарному объёму этой воды и потребленной на производственные нужды свежей воды.

Объем водоотведения планируется на основе данных об объемах производства и с учетом действующих норм водоотведения. Из общего объема водоотведения выделяют сброс сточных вод в поверхностные водоемы с различной степенью очистки: нормативно-чистые воды, нормативно-очищенные и загрязненные сточные воды. Рассчитывается (в процентах) отношение объема сброса нормативно-очищенных вод к общему объёму стоков, подлежащих очистке.

В разделе «Охрана и рациональное использование земель» отражаются общая площадь земель предприятия, данные о трансформации земельных угодий с целью их рационального использования, сведения о создании (расширении) защитных зеленых зон и сокращении площади нарушенных земель.

В результате хозяйственной деятельности ряда предприятий неуклонно увеличивается площадь нарушенных земель, к которым относятся карьерные выемки, траншеи, деформированные поверхности шахтных полей (оседания, прогибы, провалы), отстойники и хвостохранилища обогатительных фабрик, отвалы (золоотвалы электростанций, отвалы шлака металлургических заводов и т.п.), площади буровых скважин, промплощадки ликвидированных предприятий или отдельных их объектов и др. Такие территории нуждаются в рекультивации.

Все более актуальной и сложной становится проблема накопления на ряде предприятий отходов производства, в связи с чем в планах природоохранной деятельности выделяют отдельный раздел «Обращение с отходами производства и потребления». Здесь отражаются наличие отходов на начало планируемого периода (года), их образование, использование (утилизация удаление с территории предприятия, наличие отходов на конец планируемого периода (года). Намечается проведение мероприятий, направленных на уменьшение объёма образования отходов производства и потребления, их переработку и использование.

В разделе «Охрана и рациональное использование минеральных ресурсов» отражают мероприятия по совершенствованию методов разработки месторождений полезных ископаемых и улучшению использования добываемого сырья. Этот раздел планируется на предприятиях добывающих отраслей промышленности.

Мероприятия, включаемые в план по охране окружающей среды, должны быть обоснованы расчётами экономической эффективности с учётом материально-технического и финансового обеспечения. Учитывается также социальная значимость проводимых на предприятии природоохранных мероприятий.

Комплекс мероприятий по уменьшению выбросов в атмосферу

Сокращение объемов выбросов и снижение их приземных концентраций обеспечивается комплексом планировочных, технологических и специальных мероприятий.

Планировочные мероприятия, влияющие на уменьшение воздействия выбросов предприятия на жилые районы, предусматривают благоприятное расположение предприятия по отношению к селитебной территории.

Приведённые в предыдущем разделе расчеты выбросов вредных веществ в атмосферу показывают, что основной вклад в загрязнение атмосферного воздуха при переработке и погрузке товарной руды и выбросы токсичных газов происходят от работы горно-транспортных механизмов.

Для снижения пылеобразования при проведении горных работ должно проводиться орошение забоя и полив водой карьерных дорог и систематическое орошение отвалов. Расходы воды на пылеподавление увеличиваются в зависимости от повышения скорости ветра. При высоких скоростях ветра (15 м/с и более) горные работы прекращаются.

Для снижения пылеобразования предусматриваются также следующие мероприятия:

-систематическое, но не менее двух раз, в смену водяное орошение забоя, внутрифабричных и междуплощадочных автодорог, а также систематическое орошение водой не закрепленной поверхности отвалов и их участков, на которых произведено травосеяние.

Специальные работы по снижению объемов загрязняющих веществ в атмосферу на период нормирования не предусматриваются, т.к. зона загрязнения по всем выделяемым загрязняющим веществам (далее ЗВ) находится в пределах нормативной санитарно-защитной зоны или СЗЗ.

Технологические мероприятия предусматривают применение прогрессивных технологий производства, в том числе:

1. Эксплуатация строительных машин и механизмов, включая техническое обслуживание в соответствии с требованиями ГОСТ 12.3.033 «ССБТ. Строительные машины. Общие требования безопасности при эксплуатации», СНиП 3.01.01-85* «Организация строительного производства» и инструкций предприятий-изготовителей.

2. Своевременное проведение планово-предупредительных ремонтов и профилактика всего автотранспортного парка.

3. Оснащение самосвалов специальными упорами для поддержания кузова в необходимых случаях в поднятом положении.

4. Осуществление погрузки горной массы на автосамосвалы со стороны заднего или бокового борта.

5. Применение неэтилированного бензина.

6. Упорядоченное движение транспорта и другой техники по территории строительства при проведении работ.

7. Разработка оптимальных схем движения.

8. Снабжение рабочих, занятых на горных работах, противопыльными респираторами.

В местах производства работ воздух должен содержать по объему 20 % кислорода и не более 0,5 % углекислого газа. Запылённость воздуха не должна превышать предельно допустимых концентраций, мг/м³ в забоях, на рабочих местах и автодорогах — 6, на территории - 2.

Мероприятия по регулированию выбросов в периоды неблагоприятных метеоусловий (НМУ).

Охрана поверхностных и подземных вод

При соблюдении предусматриваемых мероприятий по предотвращению загрязнения окружающей среды (исключение проливов ГСМ при заправках и ремонте оборудования и др.) загрязнение поверхностных и подземных вод не будет иметь место.

Таким образом, функционирование данного предприятия при условии соблюдения норм и принятых мероприятий по охране окружающей среды не ведёт к каким-либо ее изменениям, и не ухудшает экологическую обстановку.

Охрана земельных ресурсов

В районе ДОФ-1 отсутствуют земли природоохранного назначения и водоохранные

зоны рек и водоемов и водозаборов.

Район ДОФ-1 не является местом постоянного обитания ценных или занесенных в Красную книгу представителей животного и растительного мира.

Состав пылевых выбросов не содержит токсичных элементов. Поэтому загрязнение почвы, ведущее к ухудшению их качества, не прогнозируется.

Земли, нарушенные в ходе производства работ, подвергаются технической и биологической рекультивации.

Во исполнение Закона РК «О недрах и недропользовании», предусматривается исполнение следующие условий в области охраны недр при разработке месторождения:

1. Переработка полезного ископаемого осуществляется в пределах только тех участков (блоков) недр, запасы которых получили Государственную экспертную оценку и учтены Государственным балансом.

2. Своевременное проведение эксплуатационной разведки для уточнения и достоверной оценки величины и структуры запасов полезного ископаемого.

3. Достижение оптимально-максимальной полноты отработки балансовых запасов полезного ископаемого в контуре представленного Горного отвода.

4. Сокращение потерь полезного ископаемого в недрах, при добычных работах, при транспортировке.

6. Исключение выборочной отработки полезного ископаемого.

7. Проведение опережающих подготовительных и очистных работ.

8. Проведение добычных работ в соответствии с проектом разработки выемочной единицы и согласованным планом развития горных работ

9. Не допускать временно неактивных запасов.

10. Вести систематические геолого-маркшейдерские наблюдения в забоях и обеспечивать своевременный геологический прогноз для оперативного управления горными работами.

11. Вести учёт состояния и движения запасов, потерь полезного ископаемого, также учёт запасов по степени их подготовленности к выемке в соответствии с требованиями «Инструкции по учёту запасов твердых полезных ископаемых и по составлению отчётных годовых балансов по форме 5-ГР».

12. Запрещение разработки месторождения без своевременного и качественного геологического и маркшейдерского обеспечения горных работ.

13. Недопущение сверх проектных потерь полезного ископаемого.

14. Вести строгий учёт добытого товарного грунта и не допускать его потери при хранении и транспортировке.

15. Неукоснительное и своевременное исполнение всех предписаний, выдаваемых органами Государственного контроля охраны и использования недр.

Водоотведение

Водоотвод талых, ливневых и грунтовых вод из карьера не предусматривается. Добыча обводненных запасов будет осуществляться без осушения их. Для предотвращения загрязнения вод проливами нефтепродуктов запрещается проведение заправок и ремонтов горно-транспортных механизмов в границах карьера. Эти операции должны осуществляться на специальных площадках, имеющих гидроизоляционное основание.

Жидкие бытовые стоки поступают по закрытой канализационной сети в бетонные зумпфы и далее в городскую канализацию, откуда, как и фекалии, по мере их накопления, с последующим вывозом на городские очистные сооружения.

Выводы

Основными загрязняющими веществами являются: оксиды азота, диоксид серы, оксид углерода, бензапирен и углеводороды. Всего за годовой период проведения работ в

атмосферный воздух поступит 0,6607415 тонн загрязняющих веществ.

Загрязнение атмосферного воздуха происходит азота диоксидом, пылью неорганической и группами суммаций, создаваемыми этими веществами, которые увеличивают токсичность воздействия этих веществ при совместном их присутствии в выбросах от источников.

Радиус санитарно – защитной зоны предлагается принять 1000 м, принимая во внимание поправку на розу ветров.

Для контроля фактического состояния атмосферного воздуха в районе проведения работ предусматривается контроль загрязняющих веществ на источниках выбросов.

На основании проведённого анализа и опыта эксплуатации аналогичных производственных объектов ДОФ-1 Донского ГОКа, можно сделать вывод, что при условии соблюдения норм и правил экологических документов, действующих на территории Республики Казахстан, производственная деятельность ДОФ-1 *не нанесет ущерба окружающей среде.*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Экологический Кодекс РК, 2014г.

"НҰРҚАЗҒАН" КЕН ОРНЫНДА ӨЗДІГІНЕН ЖҮРЕТІН ТАУ-КЕН ЖАБДЫҚТАРЫНЫҢ ЗАМАНАУИ КЕШЕНІН ҚОЛДАНУ

Туреханов Дархан

*Қ.Жұбанов Ақтөбе өңірлік университеті "Тау-кен ісі" мамандығының 2 курс магистранты.
030000, Ақтөбе қаласы, Жұбанов көшесі 263*

Мақала өзекті тақырыпқа – кен орындарын жерасты әдісімен өндіру кезінде тау-кен кәсіпорындарында өздігінен жүретін жабдықтарды қолдануға арналған.

Жерасты тау-кен жұмыстарын жүргізу қол жабдығынан өздігінен жүретін тау-кен жабдықтары кешендеріне көшу пайдалы қазылымды өндіру өнімділігіне және экономикалық тиімділікке әсер етті. Сондықтан өздігінен жүретін жабдықтар кешенін басқарудың немесе қолданудың дұрыс әдісі өндіріс көлемін және жұмысшылардың еңбек қауіпсіздігін арттыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: өздігінен жүретін жабдықтар, техникалық сипаттамалар, кенорны, тиеу және жеткізу машиналары, машиналардың өнімділігі.

ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННОГО КОМПЛЕКСА САМОХОДНОГО ГОРНОГО ОБОРУДОВАНИЯ НА МЕСТОРОЖДЕНИИ «НУРКАЗГАН»

Туреханов Дархан

Магистрант 2 курса специальности «Горное дело» Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова; 030000, г.Актобе, ул. Бр. Жубановых, 263

Статья посвящена актуальной теме – применение самоходного оборудования на горнодобывающих предприятиях при подземной разработке месторождений.

Переход ведение подземных горных работ от ручного оборудования к комплексам самоходного горного оборудования повлияло на производительность добычи полезного ископаемого и экономическую эффективность. Поэтому правильная методика управления и применения самоходного оборудования в комплексе позволяет увеличить объем добычи и безопасность труда рабочих.

Ключевые слова: самоходное горное оборудование, технические характеристики оборудования, месторождение, погрузочные и доставочные машины, производительность машин.

APPLICATION OF A MODERN COMPLEX OF SELF-PROPELLED MINING EQUIPMENT AT THE NURKAZGAN FIELD

Turekhanov Darkhan

*Master student of the 2nd year of the specialty "Mining" of the Aktobe Regional University
named after K. Zhubanov. 030000, Aktobe, st. Br. Zhubanov, 263*

The article is devoted to an urgent topic – the use of self-propelled equipment at mining enterprises during underground mining.

The transition of underground mining operations from manual equipment to self-propelled mining equipment complexes affected the productivity of mineral extraction and economic

efficiency. Therefore, the correct management technique or the use of self-propelled equipment in the complex allows you to increase the volume of production and the safety of workers.

Key words: self-propelled mining equipment, technical characteristics of equipment, deposit, loading and delivery machines, machine performance

Рудные залежи пологого залегания в Казахстане составляют значительную часть запасов медноколчеданных месторождений Жезказгана (Коньрат, Саяк, Нурказган и т.д.) и отличаются изменчивыми в пространстве горно-геологическими и горнотехническими условиями разработки: мощностью рудного тела, содержанием полезных компонентов, степенью пожароопасности, устойчивостью и крепостью руд и пород. Для успешной конкуренции на внутреннем и внешнем рынках минерального сырья горнодобывающим предприятиям необходимо разрабатывать месторождения на основе эффективного использования природных, материальных и трудовых ресурсов. Практическая реализация этого положения рыночной экономики в значительной степени зависит от решения технологических проблем, обусловленных необходимостью постоянного совершенствования и технического перевооружения добычного комплекса горных работ.

На эффективность производства значительное влияние оказывает оптимизация и интенсивность буровзрывных и погрузочно-доставочных работ. В последние годы проектирование подземной разработки месторождений пологих залежей с разной мощности, стало основываться на базе применения самоходных погрузочно-доставочных машин и другой современной техники.

Последнее двадцатилетие в мировой горной науке и практике является периодом перехода горных работ на большие глубины и развития технологий с использованием высокопроизводительных комплексов самоходной техники. Значительный рост напряжений в массиве является главным критерием для разработки мероприятий, позволяют их управлять НДС массива, предупреждать локальными мерами вредное влияние горного давления на выработки.

Выбранное и принятое транспортное оборудование должно отвечать следующим основным требованиям:

1. Обеспечивать заданную производительность;
2. Обеспечивать высокую надёжность;
3. Обеспечивать минимальную трудоёмкость и стоимость;
4. Обеспечивать экологичность окружающей среды.

Основные преимущества самоходных оборудований: высокая производительность; мобильность; исключаются вспомогательные работы по переносу, монтажу и демонтажу даже при непостоянстве рабочих мест; универсальность (одни и те же машины используются на очистных и подготовительных работах).

Основные недостатки: высокая стоимость оборудования и запасных частей; сравнительно малый срок службы дизельных машин (3-6 лет); длительные ремонты, в связи, с чем обычно лишь около 1/3 – 1/2 машин готовы к эксплуатации; расход воздуха на проветривание при дизельном оборудовании может возрастать до 1,5-2 раза, что не только увеличивает расход энергии, но и требует строительства дополнительных вентиляционных стволов на крупных шахтах; увеличенное (12 м² и более) сечение выработок для движения и работы мощных машин; сложность обслуживания и ремонта машин, особенно дизельных, требует высокой квалификации рабочих.

Тем не менее, отечественной и зарубежной практикой установлено, что при взрывной отбойке достоинства самоходного оборудования настолько существенны, что на сегодня

его можно считать лучшим из имеющихся средств механизации доставки руды в подходящих для его использования горнотехнических условиях.

На предприятиях Корпорации «Казахмыс», разрабатывающих месторождение Жезказган (Казахстан), начиная с середины 90-х гг. прошлого века началось масштабное внедрение нового оборудования. В 1996-1997 годах было закуплено и введено в эксплуатацию 60 единиц автосамосвалов "Торо 40D" грузоподъемностью 40 тонн, которые полностью заменили «МОАЗ-7405" в операциях по очистке. Исходя из практики Корпорация «Казахмыс» приняло решение вести разработку месторождения «Нурказган» подземным способом применяя современных самоходных горных оборудований.

Месторождение Нурказган расположено в Бухар-Жырауском районе Карагандинской области на расстоянии около 50 км севернее г. Караганда и около 8,5 км севернее г. Темиртау. Рудник «Нурказган», разрабатывающий Западный участок месторождения, административно входит в состав ПО «Карагандацветмет» Горно-производственного комплекса филиала ТОО «Корпорация Казахмыс».

Железнодорожная магистраль Астана – Караганда проходит в 6 км к северо-востоку от месторождения. На расстоянии 2,5 км северо-западнее от месторождения проходит автодорога Темиртау - Актау с асфальтобетонным покрытием.

Промышленность района хорошо развита. В г. Темиртау располагаются крупнейшие в республике предприятия чёрной металлургии, химической промышленности, в п. Актау, расположенном в 7,0 км северо-восточнее месторождения, находится цементный завод.

На всех технологических процессах предусматривается использование комплекса высокопроизводительного самоходного оборудования. Для выполнения вспомогательных процессов также предусматривается использование специальных машин на дизельном ходу.

Необходимое количество технологического оборудования по рудникам, а также технические характеристики приведены в таблице 3 и таблице 4.

Таблица 3. Состав и количество технологического оборудования

№	Наименование технологических процессов	Тип оборудования	Количество, ед	
			Западный участок	Восточный участок
1	2	3	4	5
Проходческие работы:				
1	Бурение шпуров	Sandvik DD 410-40	1	10
		Sandvik DD 411-40	2	-
2	Погрузка горной массы	Sandvik LH 621	2	3
3	Транспортировка горной массы	Sandvik TH540	1	4
4	Проведение восстающих	КПВ-4	2	2
Очистные работы:				

5	Бурение скважин	Sandvik DL410	3	10
6	Заряжание скважин	CHARMEC LC605 DA	-	-
		МАЗ АСЗМ	1	4
7	Доставка руды	Sandvik LH 621	3	7
8	Обезопасивание	CAT 980 G2	1	2
Подземный транспорт:				
9	Транспортирование руды (гор.400 и 300м)	Sandvik TH540	-	2
10	Транспортирование руды (ниже гор.300 м)	Ленточные конвейеры		
11	Выдача руды на поверхность	Ленточные конвейеры	Скиповой подъем	
Вспомогательные работы:				
12	Перевозка людей	Минка-18А	2	3
13	Доставка ТМЦ-смежные работы	Нормет Utimec	1	2
14	Обслуживание конвейерной линии	Sandvik LH201	1	2
15	Заправка ГСМ	Uni 50-2 LubePaus	1	2
16	Вторичное дробление (бутобой)	RAMMER-BR-3288	2	3
17	Планирование (ремонт) дорог	CAT 980 G2	1	2
18	Противопожарная машина	ППМ	1	2

Принятый комплекс самоходной техники:

а) для очистных работ:

- погрузочно-доставочная машина SandvikLH-621 (478л.с.) - 7 ед;
- буровая установка SOLO DL421 - 10 ед;

б) для горно-подготовительных работ:

- буровая карета SandvikDD410-40 - 10 ед;
- погрузочно-доставочная машина SandvikLH-514 (348 л.с.) - 3 ед;
- автосамосвал Sandvik TH 540 (550л.с.) - 4 ед;

в) для горно-капитальных работ:

- буровая карета «Monomatik» - 1 ед;
- погрузочно-доставочная машина SandvikLH-514 (348л.с.) - 1 ед;
- автосамосвал Sandvik TH 540 (550л.с.) - 1 ед.

Таблица 4. Технические характеристики применяемых для очистных работ самоходных горных оборудований

<i>Погрузочно-доставочная машина SandvikLH-621</i>	
Параметры	Показатели
Грузоподъёмность, кг	21000
Емкость ковша, м ³	8-10,7
Мощность двигателя, кВт (л.с)	345 (469)
Рабочая масса (пустой), кг	56800
Ширина, мм	3100
Высота по кабине, мм	2950
Трансмиссия	Dana, 8421H
Максимальная скорость, км/ч	25,5
<i>Буровая установка SOLO DL421</i>	
Глубина скважины	До 54м
Диаметр скважины	64-102 мм
Длина	11 250 мм
Ширина	2 290 мм
Высота	3 150 - 3 700 мм
Масса	22 000 кг

Заключение. Применение современных самоходных горных машин на месторождении «Нурказган» позволило увеличить производительность 2,5 раза за счет лучшего использования и эффективного применения. В то же время производительность новой машины со средним возрастом 2,6 года увеличилась в 4,3 раза, который закрепил за собой положение надежного и работоспособного самоходного горного оборудования в сложных условиях.

Список использованной литературы:

1. Опарин В.Н. Подземная разработка рудных месторождений // Учебное пособие для студентов и магистрантов по специальности «Геомеханика». Новосибирск. 2010
2. План горных работ отработки участков Западный и Восточный месторождения Нурказган подземным способом производительностью 6,5 млн т. в год //Общая пояснительная записка П 20А-02/16-ПЗ // Том 3. 2021
3. «Сандвик Тамрок». Новости. Русское издание - Тампере, Финляндия, 1999. №1.
4. Кулешев А.А., Григорьев Е.А., Кремчеев Е.А., Линник В.Б. Разработка системы мониторинга работы подземного самоходного оборудования на шахтах ОАО «Апатит». // Горное оборудование и электромеханика. – М., 2006. №4.
5. Бегляров М.А., Литвинов Ю.Н., Авалян В.Г. Техническое перевооружение подземных рудников Жезказгана. // Горный журнал. Цветные металлы. – М., 2005.

МЕТОДЫ ВЫПОЛНЕНИЯ ПРОЕКТОВ ПО ГРАФИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЕ ARCHICAD В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙНЕ

Қанатова Әсем Ыбрайқызы

Магистрант ОП «Дизайн»

Казахско-Русский международный университет

г. Актөбе, Казахстан

Аннотация: в данной статье рассматривается выполнение чертежей с помощью программ компьютерной графики, а так же художественно-композиционная подготовка дизайнера, профессиональной деятельности в современном графическом дизайне, научный анализ её содержания показывают необходимость модернизации (обновления, адаптации) содержания графической подготовки дизайнера на основе требований современно-проектно творческих работ по видам графических редакторов (ArchiCAD, AutoCAD, Corel Draw, 3D Studio MAX.)

Ключевые слова: Компьютерной графики, дизайн, профессиональные навыки дизайнера, функции проектирования

ҚАЗІРГІ ДИЗАЙНДА ARCHICAD ГРАФИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАСЫ ЖОБАЛАРЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ӘДІСТЕРІ

Қанатова Әсем Ыбрайқызы

«Дизайн» ББ магистранты

Қазақ-Орыс халықаралық университеті

Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация: бұл мақалада компьютерлік графика бағдарламаларын пайдалана отырып сызбаларды жүзеге асыру, сонымен қатар дизайнердің көркемдік және композициялық дайындығы, заманауи графикалық дизайндағы кәсіби қызметі қарастырылады, оның мазмұнына ғылыми талдау жасау сызбаны жаңғырту (жаңарту, бейімдеу) қажеттілігін көрсетеді. графикалық редакторлардың түрлері (ArchiCAD, AutoCAD, Corel Draw, 3D Studio MAX,) бойынша заманауи талаптарға негізделген дизайнерлік графикалық оқыту мазмұны – дизайн және шығармашылық жұмыстар

Негізгі сөздер: Компьютерлік графика, дизайн, дизайнердің кәсіби шеберлігі, дизайн функциялары

METHODS OF IMPLEMENTATION OF PROJECTS ON THE GRAPHIC PROGRAM ARCHICAD IN MODERN DESIGN

Kanatova Asem Ybraikyzy

Master student of the EP "Design"

Kazakh-Russian International University

Aktobe, Kazakhstan

Annotation: this article examines the implementation of drawings using computer graphics programs, as well as the artistic and compositional preparation of an architect, the professional activity of an architect designer in modern architecture design, and a scientific analysis of its content show the need to modernize (update, adapt) the content of graphic designer preparation to

the basis of the requirements of modern design works in graphic editors (ArchiCAD, AutoCAD, CorelDraw, 3D Studio MAX).

Keywords: Computer graphics, design, professional designer skills, design functions.

Сегодня выполнение чертежей с помощью программ компьютерной графики является компонентом графических знаний и умений современного архитектора, так как современные архитекторы выполняют проекты с помощью графических редакторов компьютера.

Компьютерная грамотность (знания в области компьютерной графики) дизайнера-архитектора составляют:

- сведения о видах графических редакторов (ArchiCAD, AutoCAD, Corel Draw, 3D Studio MAX) и их возможностях;
- сведения о технических устройствах компьютера: устройства вывода и печати чертежей. Графопроизводитель и основные его части. Устройства ввода графиков. Пакет программ CorelDraw. Графическая панель. Интерактивные инструменты. Выполнение примитивных форм и видов диаграмм. Рисование линий разных форм и размеров. Текстовые модели художественных средств и дополнительных эффектов к палитре. Создание и вывод изображений. Графический редактор AutoCAD. Единицы измерения системы координат. Слои. Графические примитивы. Ввод команд и сведений. Подготовка рабочей среды. Средства выполнения и редактирования чертежа («Масштаб», «Вырезать», «Срывать», «Фаска», «Слияние», «Разделение»). Установка размера к чертежу. Трехмерное моделирование. Программа ArchiCAD. Вход в ArchiCAD. Порядок разработки проекта. Ступени разработки проекта, необходимая документация. Разработка эскиза проекта. Составление плана сооружения. Использование модели здания для разработки проекта сооружения. Конструирование крыш и лестниц, выполнение срезов. Детализация изображения и параметрическая визуализация. Ассоциативные измерения. Формирование трехмерных объектов с использованием библиотеки готовых элементов строительных конструкций. Слияние файлов ArchiCAD с файлами других программ (AutoCAD). Программа 3DStudioMAX. Общие понятия о трехмерной графике и программе 3DStudio MAX. Трехмерная графика и основы анимации. Элементы интерфейса. Основы моделирования. Работа с объектами. Основные методы моделирования. Средства моделирования. Моделирование на основе частей Безье и различных рациональных B-спрайтов. Основы композиции сцен. Работа с источниками света и камерами. Работа с материалами. Методы визуализации сцен. Основы анимации.

Художественно-композиционная подготовка архитектора определяется критериями профессиональной компетенции, как соблюдение в процессе творческого проектирования в архитектурных объектах цвета и гармонии цветов, художественной эстетики интерьера и экстерьера зданий, закономерностей архитектурной композиции.

Личностные качества дизайнера-архитектора рассматриваются как основной критерий их работы, и определяется следующим:

- идейная направленность (мировоззрение): идейная стойкость; морально-нравственная чистота; общественная и гражданская ответственность, общественно-политическая активность;

- профессионально – архитектурно дизайнерская направленность: профессиональная работоспособность; творческая этика; мышление; пространственное воображение, созидательность; готовность принять нетрадиционное, новое; умение отстаивать свое мнение;

- познавательная (деятельностная) направленность: научная эрудиция; стремление к познанию; личная активность; предчувствие новизны; готовность к самостоятельному добыванию знаний (самостоятельное мышление) [1.-С13-20].

Приспособления, инструментарий и новые методы выполнения чертежей не могут в полном объеме обеспечить повышение эффективности архитектурно-дизайнерского проектирования. Это сложный и многоуровневый процесс, многие уровни которого, предусматривающие применение традиционных и распространенных средств механизации, не отвечают требованиям современности [2.-С.-117].

Дизайнер – архитектор с момента получения проектного задания начинает пользоваться общеинженерными и архитектурными сведениями из литературных источников. Для устранения разрыва между производственным процессом и уровнем механизации и автоматизации проектной работы необходимо внести изменения в сами принципы выполнения дизайн проектов. Это достигается разработкой и внедрением средств (компьютерной) графики.

В оперативной памяти ЭВМ размещены несколько групп сведений для языка программирования машины:

- сведения общего образца для разработки проектов в отдельной области строительства;
- программы, необходимые для выполнения разработке проекта архитектурного объекта;
- графические изображения, в частности, графический редактор AutoCAD для построения ортогональных проекций, изменения масштабов, образования аксонометрических проекций, выполнения срезов и разрезов, установления измерений и записи текстов [3.-С.-24].

Автоматизация проектирования основывается на тесном сотрудничестве человека и компьютерной программы. Для автоматизации проектирования и чертежно-графической работы огромное значение имеет представление о строительных чертежах. Чертеж – единственно необходимый, сложный документ в производстве. Он рассчитан на широкое мышление человека, проявляющее возможности автоматизированной системы по восприятию графических строений со сложной структурой. Дизайнеры примерно половину рабочего времени тратят на выполнение чертежно-графической работы, а автоматизация данной работы - одна из актуальных проблем сегодняшнего дня в сфере разработки проектной задачи.

В новых социально - экономических условиях вопросы подготовки высококвалифицированных дизайнеров требуют не только профессионального их ориентирования, но и формирования и развития компьютерной грамотности. Здесь огромное внимание уделяется информационной и компьютерной культуре дизайнера-архитектора по широкому применению в своей деятельности новых информационных технологий.

Данное обстоятельство оказывает сильное влияние на проектировочную деятельность дизайнера-архитектора, так как у них проявляются теоретические и практические знания и умения работы с графическими возможностями информационных технологий. Сегодня компьютерные технологии широко применяются для эффективной организации трудовой деятельности специалистов всех отраслей народного хозяйства. Современные компьютерные технологии позволяют обрабатывать не только цифровую и текстовую информацию, но и оперативно обрабатывать сложную графическую информацию.

Современное развитие электронных вычислительных машин, автоматизация производственных процессов позволяет автоматизировать целый технологический комплекс от простого чертежа (проекта) до выпуска готовой продукции. Дизайнеры - архитекторы наряду с профессиональными (техническими, технологическими, графическими и др.)

знаниями должны овладевать знаниями и умениями в области компьютерной графики – элемента компьютерной технологии. Необходимость эта определяется тем, что сегодня чертеж выполняется автоматизированным способом, с помощью компьютерных графических редакторов, хранится в информационных носителях, изображается на экране дисплея, печатается на плоттере [4.-С.-306].

Современное развитие производства приводит к повышению потребности подготовки будущего архитектора-дизайнера эффективному использованию элементов компьютерной технологии, в частности, компьютерной графики.

В процессе профессиональной подготовки будущих дизайнеров в системе высшего образования важное место занимает формирование графических знаний, умений и навыков. Эти знания, навыки и умения составляют основу творческого труда современных дизайнеров и исследователей. Без них не возможно решение основной проблемы профессионального образования, как овладение студентами научными основами современной дизайне, развитие творческого подхода к решению задач, творческого графического мышления.

Формирование графических знаний и умений студентов - является одной из важных проблем их профессиональной подготовки. Производственная практика достоверно показывает, что дизайнеры-архитекторы наряду с чертежно-проектировочными навыками должны овладеть глубокими графическими знаниями и умениями. Без графических знаний, умений и навыков они не могут осуществлять свою профессиональную деятельность на должном уровне [5.-С.-28].

Анализ научно - педагогической практики и многолетняя педагогическая практика свидетельствуют, что учебная дисциплина по «проектирования» в учебном плане, являясь основой формирования графических знаний, умений и навыков, позволяет им проявлять творческие способности. Расширяет пространственное воображение, формирует графическую грамотность, вооружает студентов навыками чтения и выполнения чертежей, составляющих основу проектирования, составления эскизов и рабочих чертежей объектов, видения перспективных изображений. Также, уровень графической грамотности развивается в процессе изучения общеинженерных и технических дисциплин, усвоенные знания и навыки совершенствуются в процессе курсовых проектов, а графические, и творческие способности студентов в полном объеме проявляются в процессе выполнения выпускной квалификационной работы (проекта).

В связи с этим можно констатировать, основной сферой реализации творческих способностей человека, изучение её открывает широкие возможности для развития художественных и творческих проектировочных способностей [6.-С.-44].

Таким образом, особую роль в содержании профессиональной подготовки дизайнеров играют графические знания. Архитектурное и архитектурно-дизайнерское проектирование в современном производстве соответствует научно-техническому прогрессу, графическая подготовка является необходимым компонентом профессиональной подготовки архитектурного дизайнера. Изучение рабочей деятельности архитектора-дизайнера в современном архитектурном дизайне, научный анализ его содержания осуществляется с использованием компьютерных графических программ обновления (обновления, адаптации) содержания графической подготовки дизайнера на основе требований современного автоматизированного производства.

Список использованной литературы:

1. Залогова Л. Практикум по компьютерной графике. М.Лаборатория Базовых Знаний. 2003. [-С.-24].

2. Кудряшев К.В. Архитектурная графика. Специальность «Архитектура». –М.: Стройиздат, 1990.[-С.-306].
3. Толипов М., Исомиддинов С. Талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш. // Халқ таълими. – Т.: 2006. №2.[-С.-28].
4. Университетда талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш, назорат қилиш ва баҳолаш тартиби тўғрисида намунавий Низом. (Талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш бўйича тавсиялар). – Т.: ТДПУ. Ўқув-меъёрий ҳужжатлар. 2005.[-С.-44].
- 5.Тўрғынбаева Б.А. Мўғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту // Теория және тәжірибе. –Алматы, 2005. – 174 с.
6. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. [Электронды ресурс]. Кіру режимі:URL //http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_#z216. (Қаралған күні: 18.03.2020).

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ / ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ВНУТРИФИРМЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ ТОО «ДОСТЫК»

Жумағалиева Б.З.

к.э.н., профессор

Жұмағазы Қ.Н.

Магистрант ОП «Менеджмент»

Казахско – Русский Международный университет, 030006, Актобе, ул. Айтеке би, 52

Аннотация: В статье рассматриваются роль предпринимательства в решение проблем капитальных вложений для расширения производств во многих потребительских товаров и услуг с использованием местных источников сырья

Ключевые слова: предпринимательства, потребительские товары, финансово-хозяйственная деятельность, экономическая эффективность.

«ДОСТЫҚ» ЖШС КӘСПОРНЫНЫҢ ФИРМАШЛІК БАСҚАРМАСЫ

Жұмағалиева Б. З.

Э. г. к., профессор

Жұмағазы Қ.Н.

«Менеджмент» ББ магистранты

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көшесі, 52

Аннотация: Мақалада жергілікті шикізат көздерін қолдана отырып, көптеген тұтыну тауарлары мен қызметтерінде өндірісті кеңейту үшін күрделі салымдар мәселелерін шешудегі кәсіпкерліктің рөлі қарастырылады

Түйінді сөздер: кәсіпкерлік, тұтыну тауарлары, Қаржы-шаруашылық қызмет, экономикалық тиімділік.

INTRA-COMPANY MANAGEMENT OF THE ENTERPRISE "DOSTYK" LLP

Zhumagalieva B.Z.

Candidate of Economics, Professor

Zhumagazy K.N.

Master's student of the Management Department of

the Kazakh – Russian International University, 52, Aiteke bi str., Aktobe, 030006

Abstract: The article examines the role of entrepreneurship in solving the problems of capital investments for the expansion of production in many consumer goods and services using local sources of raw materials

Keywords: entrepreneurship, consumer goods, financial and economic activity, economic efficiency.

В нашей стране роль предпринимательства постоянно и неуклонно возрастает. Предпринимательство призвано решить такие важные проблемы в сегодняшней экономике, как:

- значительно и без существенных капитальных вложений расширить производство многих потребительских товаров и услуг с использованием местных источников сырья;
- создать условия для трудоустройства рабочей силы, высвобождающейся на крупных предприятиях;
- ускорить научно-технический прогресс;
- составить позитивную альтернативу криминальному бизнесу и многие другие.

Согласно моим наблюдениям на предприятии сложилась функциональная структура управления, которая показана на схеме:

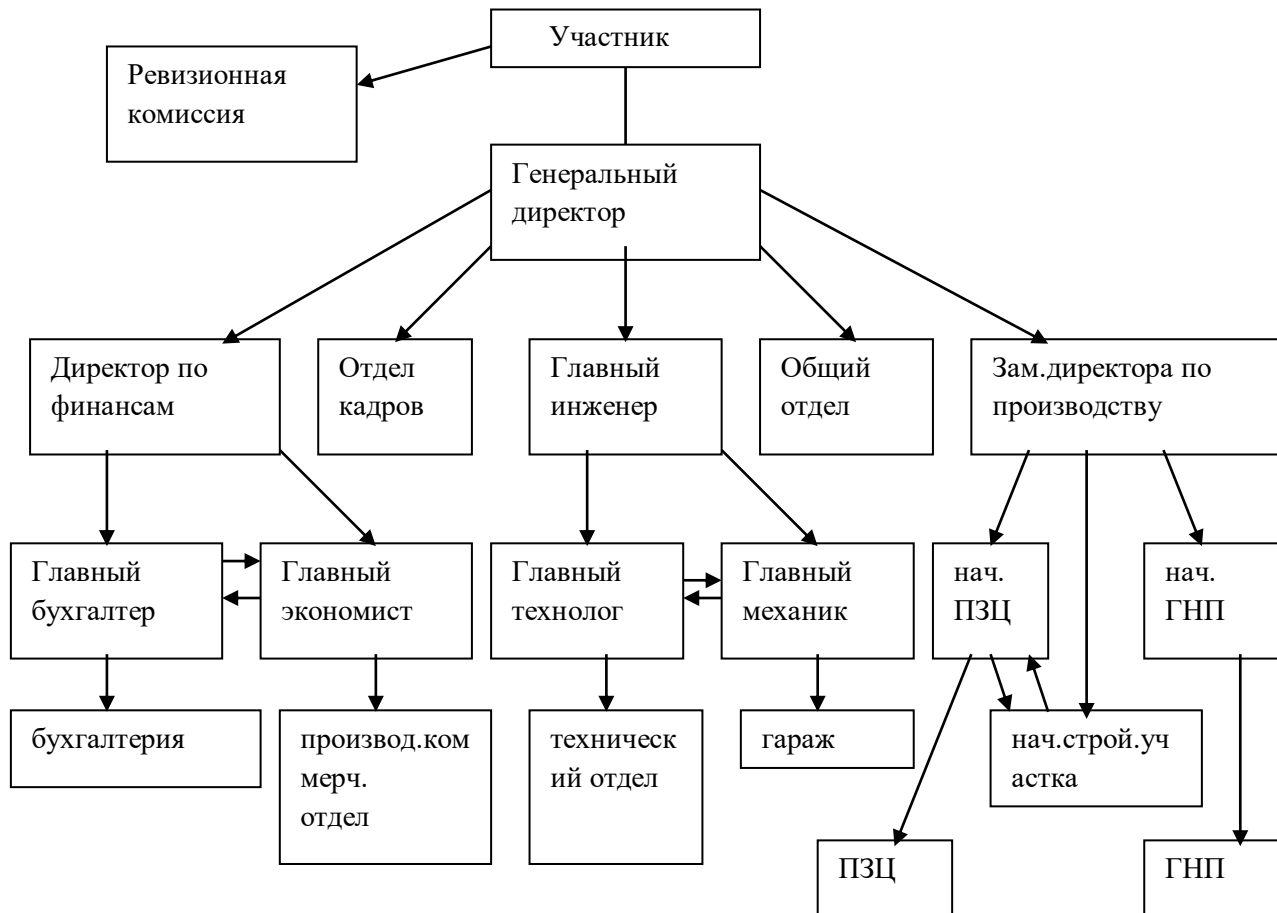

Рисунок 1 . Структура управления ТОО «Достык»

Примечание -учредительный документ ТОО «Достык»

Из этой схемы видно, что высшим органом товарищества является участник, к компетенции которого относится:

- изменение устава товарищества, включая изменение размера его уставного капитала, места нахождения и фирменного наименования, или утверждение устава товарищества в его новой редакции;
- выборы генерального директора товарищества и досрочное прекращение его полномочий, а также принятие решений о передаче товарищества или его имущества в доверительное управление и определение условий такой передачи, избрание и досрочное прекращение полномочий ревизионной комиссии;
- прием новых участников;

- утверждение годовой финансовой отчетности и распределение чистого дохода;
- утверждение внутренних правил, процедуры их принятия и других документов, регулирующих внутреннюю деятельность товарищества;
- решение о репредприятии или ликвидации товарищества;
- решение об участии товарищества в иных хозяйственных товариществах, а также некоммерческих предприятиях;
- назначение ликвидационной комиссии и утверждение ликвидационных балансов;
- решение о залоге всего имущества товарищества;
- решение о внесении дополнительных взносов в имущество товарищества.

Вопросы, отнесенные к исключительной компетенции участника, не могут быть переданы им на решение исполнительного органа товарищества.

Участник товарищества вправе передать свои полномочия своему представителю.

Управление товариществом осуществляет единоличный исполнительный орган – генеральный директор.

Генеральным директором может быть сам участник товарищества или принятый по трудовому контракту специалист.

Генеральный директор товарищества:

- действует без доверенности от имени товарищества, представляет интересы товарищества, представляет интересы товарищества во всех предприятиях и предпрятиях, как на территории РК, так и за ее пределами;
- выдает доверенности на право представлять интересы товарищества, в том числе доверенности с правом передоверия;
- в отношении работников товарищества отдает приказы о назначении их на должность, об их переводе и увольнении, определяет системы оплаты труда, устанавливает размеры должностных окладов и персональных надбавок, решает вопросы премирования, принимает меры поощрения и налагает дисциплинарные взыскания, осуществляет другие полномочия, не отнесенные настоящим уставом товарищества к компетенции общего собрания;
- дает устные и письменные указания, обязательные для всех работников товарищества.

Порядок деятельности генерального директора определяется правилами и иными документами принятыми участником.

Для анализа финансово-хозяйственной деятельности, контроля за доходами товарищество осуществляет учет результатов своей деятельности, ведет бухгалтерскую и статистическую отчетность в установленном порядке.

Учетный год совпадает с календарным годом. Первый учетный год начинается с момента государственной регистрации товарищества и продолжается до 31 декабря этого же года.

Контроль за финансовой деятельностью товарищества осуществляют государственные органы в пределах их компетенции. Товарищество предоставляет им информацию, необходимую для налогообложения.

Участник товарищества, с целью контроля за деятельностью исполнительного органа товарищества вправе образовать ревизионную комиссию в составе трех человек. В состав ревизионной комиссии могут войти лица, имеющие в соответствии с законом право заниматься аудиторской пункт, производительностью до 12 тонн газа в смену, автогазовозы и специальные машины для доставки сжиженного газа потребителям, как в цистернах, так и в баллонах. Руководство фирмы «Достык» ставит программу по дальнейшему развитию и увеличению производительности ГНП до 2500 баллонов в сутки, тем самым в 2021 году сможет реализовать населению 750000 баллонов в год со снижением стоимости до 10-15%.

Таблица 1 -Выпуск продукции за 2018-2021гг.

№	Наименование продукции	2018	2019	2020	2021г.	Среднегодовая продукция за месяц
1	Котлы МТВК, шт.	50	59	65	76	6
2	Котлы КВУ-1, шт.		13	23	39	2
3	Котлы КВУ-2, шт.			12	46	4
4	Котлы индивидуальные, шт.	50	60	75	86	7
5	Газ пропан-бутан, тыс.бал.			80	200	17
Примечание - Учредительный документ ТОО«Достык»						

Фирма «Достык» рассматривает различные формы расчета за свою продукцию. Имеется возможность реализации газа на 50% бартерной основе. Предприятиям, производящим предоплату денежными средствами, предоставляется гибкая система скидок. На бартер по оплате возможны следующие виды материалов и товаров:

1. трубы диаметром от 15 мм.;
2. сталь листовая;
3. сварочные и газопламенное оборудования;
4. карбид, электроды, кислород;
5. запорная арматура;
6. запчасти к автомобилям и тракторам;
7. товары народного потребления и продукты питания.

Таблица 2 - Предлагаемые цены реализации на продукцию ТОО «Достык»

№	Наименование продукции	Цены за 1 котел ТОО«Достык» тыс.тенге/долл.США		Цены конкурирующих завод.-изготовителей	
		без НДС	с НДС	цена за 1 котел,тнг/\$	предприятие
1	Котел МТВК в комплекте с экономайзером, колосниками	<u>577</u> 3929	<u>693</u> 4715	<u>1600000</u> 10885	ООО «Еврокласс», г.Курган
2	КВУ-1	<u>244</u> 1662	<u>293</u> 1994	<u>324000</u> 2204	г.Давлеканово, Башкирия
3	КВУ-2	<u>275</u> 1871	<u>330</u> 2245		

4	Котлы малой мощности	<u>18,5</u> 125,8	<u>22,2</u> 151	17-27 тыс.тнг.	АО"Вторчермет", РМЗ, г. Костанай
5	Газ пропан- бутан	<u>375</u> 255	<u>450</u> 306		
Примечание - Учредительный документ ТОО «Достык»					

Предлагаемые цены в целом не выше цен на котлы, поставляемых из России. Причем меньшие расходы по транспортировке, отсутствие таможенных расходов, близость к потребителям, возможность ведения гарантийного обслуживания обеспечивает продукции ТОО «Достык» высокую конкурентоспособность.

Сырье для производства котлов в настоящее время приобретает в пределах области и республики, что исключает необходимость получения квот и лицензий, обеспечивает снижение транспортных, заготовительных расходов на приобретение сырья.

Таблица 3 - Основные поставщики

№	Сырье	Поставщик
1	Трубы	Карагандинский завод
2	Газ	ОАО «Алаугаз», г.Аркалык
3	Электроды	Щадринский завод
4	Металлопрокат	Сталепромышленная компания
5	Прочее	Со свободного рынка
Примечание - Учредительный документ ТОО «Достык»		

Поэтому основными потребителями, выпускаемой ТОО «Достык» продукции, являются сельскохозяйственные предприятия, которые имеют возможность расплатиться за поставляемую продукцию только после реализации урожая. В связи с этим фирма «Достык» вынуждено вкладывать собственные оборотные средства на срок от 4 до 6 месяцев для закупа газа, материалов, оплаты коммунальных услуг, выплаты заработной платы и оплаты налогов. Таким образом, для пополнения оборотных средств и дальнейшего расширения производственных мощностей ГНС предполагается взять кредит сроком на 7 месяцев 2020г. в сумме 7 миллионов тенге или 47624 долларов США.

Проектом предусмотрено поступление денежных средств за июнь-декабрь 2020г. в сумме 745229 долл.США с учетом НДС, в том числе реализация газовых баллонов населению Костанайской области 612000 долл.США. Ожидаемая прибыль от реализации проекта за 7 месяцев 96535 долл.США.

Согласно форме №2 «Отчет о результатах финансово-хозяйственной деятельности» за 2020г. объем реализации продукции составляет 28459 тыс. тенге, в долларах 193753\$.

$$\text{Норма прибыли} = \frac{\text{Общая прибыль до налогообложения} * 100\%}{\text{доход от реализации}}$$

$$\text{По факту} = \frac{728000_{\text{тнг.}} * 100\%}{28459000_{\text{тнг}}} = 2,56 \%$$

$$\text{По прогнозу за 7 мес.} = \frac{96535\$ * 100\%}{621029\$} = 15,54 \%$$

$$\text{Экономическая эффективность производства} = \frac{\text{Чистая прибыль} * 100 \%}{\text{доход от реализации}}$$

$$\text{По факту} = \frac{510000_{\text{тнг}} * 100\%}{28459000_{\text{тнг}}} = 1,79 \%$$

$$\text{По прогнозу} = \frac{67575\$ * 100\%}{621029\$} = 10,88 \%$$

Перспективное оборудование:

ТОО «Достык» совместно с ЗАО «Казкотлосервис» г.Алматы приступило к освоению новых видов продукции, в том числе котлов типа КВ-ККС-800, производительностью 800 кВт/ч, КВ-ККС-25, производительностью 25 кВт/ч, водоподготовительных установок типа ВПУ-5, производительностью 3 м³/ч, водоподогревателей и т.д.

В своей деятельности предпринимательство сталкивается с очень большим количеством проблем, которые тормозят его развитие.

Список использованной литературы

1. Энгельс. Ф Происхождение семьи, частной собственности и государства. М.: Политическая литература 1982 г.
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. / Отв.ред. Абалкин Л.И. перевод с англ. , в 2-х т. – т. 1. – М.: Наука, 1993. – 106 с.
3. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность предприятия в условиях кризиса.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 892 с.
4. Шумпетер Й. Теория экономического развития. / Общ. ред. Мысейковского А.Г. – М.: Прогресс, 1982. – 453 с.
5. Хайек Ф. Дорога к рабству. / Составитель Борисов Е.Ф. – М.:Прогресс, 1978. – т.3 – 197 с.
6. Ойкен В. Основы национальной экономики.-М.:Экономика, 1996.–201с.
7. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. – М.: Прогресс, 1978. – т.3 – 197 с.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В КАЗАХСТАНЕ

Жумагалиева Б.З.

к.э.н., профессор

Нуржанов А.А.

Магистрант ОП «Финансы»

Казахско – Русский Международный университет, 030006, Актобе, ул. Айтеке би, 52

Аннотация: В статье рассматриваются роль предпринимательства в решение проблем конкурентоспособности национальной экономики, прежде всего реструктуризация экономики, развитие инфраструктуры и институтов рынка.

Ключевые слова: глобальный экономический кризис, предпринимательства, жизнеспособность производительных сил, развитие инфраструктуры, рыночные отношения.

ҚАЗАҚСТАНДА КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жұмағалиева Б. З.

Э. г. к., профессор

Нұржанов А.А.

«Қаржы» ББ магистранты

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көшесі, 52

Аннотация: Мақалада ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілік мәселелерін шешудегі кәсіпкерліктің рөлі, ең алдымен экономиканы қайта құрылымдау, инфрақұрылымды және нарық институттарын дамыту қарастырылады.

Түйінді сөздер: жаһандық экономикалық дағдарыс, кәсіпкерлік, өндіргіш күштердің өміршеңдігі, инфрақұрылымның дамуы, нарықтық қатынастар.

SOME ISSUES OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

Zhumagalieva B.Z.

Candidate of Economics, Professor

Nurzhanov A.A.

Master's student of the Finance Department of

Kazakh – Russian International University, 52, Aiteke bi str., Aktobe, 030006

Abstract: The article examines the role of entrepreneurship in solving the problems of competitiveness of the national economy, primarily the restructuring of the economy, the development of infrastructure and market institutions.

Keywords: Global economic crisis, entrepreneurship, viability of productive forces, infrastructure development, market relations.

На новом этапе развития Казахстан решает широкий круг задач, связанных с повышением конкурентоспособности национальной экономики. Это, прежде всего, такие как

реструктуризация экономики, развитие инфраструктуры и институтов рынка, а также преодоление недостатков, унаследованных от предыдущего этапа: несовершенство отраслевой и технологической структуры; слабая внутренняя интегрированность, недостаточная жизнеспособность производительных сил.

Все это оценки справедливы и в отношении развития предпринимательства. Социально-экономическая роль этого сектора велика как в странах с устоявшейся рыночной экономикой, так и в тех, что только недавно пошли по этому пути.

Зарубежный опыт экономического и социального развития подтверждает, что предпринимательство может стать реальным фактором не только стабилизации, но и роста экономики Казахстана. Малое предпринимательство содействует поддержанию на должном уровне конкуренции, гибкой перестройке производства, ускорению инновационных процессов, формированию социальной направленности рыночных отношений и росту занятости. В связи с этим научный анализ экономических проблем малого бизнеса в Казахстане приобретает особую значимость в условиях реформирования экономики, характеризующейся, в первую очередь структурной перестройкой хозяйства, необходимостью стабилизации воспроизводственных процессов и обеспечения в перспективе устойчивого экономического развития.

На сегодняшний день особую актуальность приобретают проблемы оптимизации государственного и негосударственного воздействия на сектор предпринимательства, отсутствие целостной системы управления предпринимательством на уровне государства и его регионов, конкретного предприятия. Государство нуждается в ряде исследований, посвященных как теоретическим аспектам бизнеса, определению малого и среднего бизнеса, так и изучению практических вопросов создания и эффективного функционирования малых фирм.

В целом можно отметить, что в республике государственная поддержка малого и среднего бизнеса носит многоуровневый характер: осуществляются мероприятия в области снижения налогового бремени, проводится легализация собственности и активов, реализуется комплекс мер по облегчению доступа к кредитным ресурсам, упрощаются административные процедуры и разрешения, организовываются региональные центры поддержки малого и среднего бизнеса как в городах, так и на селе.

В настоящее время со стороны государства находят активную поддержку конструктивные инициативы общественных организаций предпринимателей, в обществе пропагандируется активная жизненная позиция каждого предпринимателя в создании экономически развитого государства и повышении благосостояния граждан республики.

Тем не менее, предпринимательство в Казахстане продолжает испытывать серьезные трудности, для преодоления которых необходима последовательная работа, прежде всего, по дальнейшему совершенствованию законодательства, финансовой поддержки малого бизнеса, повышению эффективности региональных программ развития малого и среднего бизнеса, по устранению административных барьеров и преодолению коррупции. В этой связи тема данной курсовой работы приобретает особую актуальность.

После десяти лет непрерывного экономического роста и повышения благосостояния людей Казахстана столкнулась с серьезнейшим экономическим вызовом. Глобальный экономический кризис приводит во всех странах мира к падению производства, росту безработицы, снижению доходов населения.

Возрождение экономики Казахстана в кризисное время невозможно осуществить без соответствующего регулирования и поддержки малого и среднего бизнеса, так как именно малый и средний бизнес признан экономической базой рыночных отношений. Развитие бизнеса возможно лишь при наличии политической воли государства сформировать необходимые для этого социальные, экономические, правовые, политические и другие

условия. Решение этой задачи невозможно без создания на федеральном, региональном и муниципальном уровнях специализированной, целостной инфраструктуры поддержки и развития малого и среднего бизнеса и выделения адекватных этой задаче финансовых, организационных и иных ресурсов.

В этой связи государство предпринимает ряд правовых, организационных и других мер, стимулирующих всестороннюю поддержку и развитие малых предприятий в направлениях, соответствующих интересам общества.

Список использованной литературы

1. Попова М. «Как вывести предприятие из финансового кризиса» Финансовый директор.2008
2. Румянцева Е.Е «Новая экономическая энциклопедия» М.:«Инфра-М» 2018
3. Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия». - М.:«Инфра-М» 2018

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗРАБОТКИ И ВНЕДРЕНИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ СФЕРЫ УСЛУГ

Жумагалиева Б.З.

к.э.н., профессор

Нысанов Д.Н.

Магистрант ОП «Менеджмент»

Казахско – Русский Международный университет, 030006, Актобе, ул. Айтеке би, 52

Аннотация: В статье рассматриваются основные проблемы разработки и внедрения системы управления персоналом на предприятиях сферы услуг.

Ключевые слова: кадровый потенциал, система управления персоналом, мотивация, предпринимательская деятельность, экономический рост, методы управления.

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ КӘСПОРЫНДАРДА ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ӘЗІРЛЕУ МЕН ЕНГІЗУДІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жұмағалиева Б. З.

э. г. к., профессор

Нысанов Д.Н.

«Менеджмент» ББ магистранты

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, 030006, Ақтөбе, Әйтеке би көшесі, 52

Аннотация: Мақалада қызмет көрсету кәсіпорындарында персоналды басқару жүйесін әзірлеу мен енгізудің негізгі мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: кадрлық әлеует, персоналды басқару жүйесі, мотивация, кәсіпкерлік қызмет, экономикалық өсу, басқару әдістері.

THE MAIN PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF THE PERSONNEL MANAGEMENT SYSTEM AT SERVICE ENTERPRISES

Zhumagalieva B.Z.

Candidate of Economics, Professor

Nysanov D.N.

Master's student of the Management Department of

the Kazakh – Russian International University, 52, Aiteke bi str., Aktobe, 030006

Abstract: The article discusses the main problems of the development and implementation of a personnel management system at service enterprises.

Keywords: human resources potential, personnel management system, motivation, entrepreneurial activity, economic growth, management methods.

Формирование кадрового потенциала предприятий сферы услуг является одним из приоритетных направлений предпринимательства, которое позволит в конкурентной среде добиваться эффективных результатов на рынке. во многих работах в последнее время обращено внимание на формирование системы управления персоналом, как необходимое

условие, способствующее эффективной предпринимательской деятельности, которое будет иметь положительное влияние на благосостояние и экономический рост предприятий сферы услуг.

Методы управления персоналом в различных сферах предпринимательской деятельности различны и во многом зависят от размеров предприятий сферы услуг, а также от того в какой степени макроэкономические условия способствуют предпринимательской деятельности в стране.

В экономической литературе чаще всего находят отражение вопросы управления персоналом крупных предприятий сферы услуг, в то время как малым предприятиям уделено не так много внимания.

Большинство предприятий сферы услуг стремятся для своего развития пересматривать имеющуюся практику управления персоналом:

- отбирать персонал, ориентированный на самообучаемость и мобильность, при этом использовать менее затратные методики;
- повышать навыки и квалификацию персонала для создания универсальных рабочих мест;
- выбирать оригинальные системы мотивации персонала (путем формирования компенсационного пакета).

Таким образом, в исследованиях по предпринимательству, новых видов экономической деятельности выявлено, что для выживания предприятий сферы услуг необходим новый вклад в практику управления персоналом.

Многие авторы утверждают, что способность предприятий сферы услуг развивать различные и уникальные "связки" взаимосвязанных практик управления персоналом в соответствие с бизнес-стратегией, являются источником устойчивого конкурентного преимущества.

На современном этапе стратегический подход к управлению персоналом является жизненно важным для успеха всех компаний, особенно это касается роста малого предпринимательства несущего существенный вклад в экономику страны.

Малые фирмы для привлечения, мотивации и удержания персонала, предлагают конкурентоспособную заработную плату и соответствующие награды, связанные с производительностью фирмы и они, как правило, делают выбор в пользу неформальных практик управления персоналом. Поэтому для обеспечения эффективности функционирования предпринимательской организации, необходимо соблюдение двух основных условий: построение оптимальной организационной структуры управления и системы управления персоналом. Для чего в мировой практике функционирования предприятий сферы услуг использовались различные подходы.

В основе первого подхода, предложенного Ф. Тейлором в конце XIX в. лежит расчленение работы, выполняемой организацией, на автономные элементы с последующим оптимальным сбором их в единое целое. Основной тезис, лежащий в основе второго подхода был предложен в 30-х гг. XX столетия такими учеными, как Д. Макгрегор, Ч. Барнрд и Ф. Селзник, заключающийся в том, что важнейшим фактором производительности труда является персонал.

В связи с этим необходимо уделять большое внимание работникам, их мотивации, коммуникации, лояльности и участию в принятии решений. Согласно третьему подходу, основателями которого стали А. Чандлер, П. Лоуренс и Дж. Лоршу, любая предпринимательская структура является сложной иерархической системой. Основная мысль заключается в уточнении взаимосвязей и взаимозависимостей элементов, подсистем и всей системы в целом с внешней средой. в соответствии с четвертым подходом

утверждается, что в деятельности предприятий сферы услуг могут быть заинтересованы различные группы лиц как внутри, так и вне их.

Процесс по оптимизации системы управления персоналом может включать в себя три основных этапа исследования:

1. Анализ и оценка существующего состояния системы управления персоналом.
2. Моделирование системы управления персоналом и всех ее бизнес- процессов.
3. Оптимизация всех бизнес-процессов системы управления персоналом.

Этап I. Основным направлением выполнения первого этапа исследования является понимание руководством предприятий сферы услуг стратегических целей деятельности, так как они являются основанием для разработки грамотной кадровой политики и выбора современных технологий управления персоналом.

На этом этапе оценивается деятельность руководителей различных предприятий сферы услуг путем оценки уровня имеющихся управленческих навыков и их потенциал. Такая оценка может быть проведена методом "Assessment-centre".

Анализ и оценка технологий управления персоналом проводится согласно разработанных бизнес-процессов. Кроме того на этом этапе проводится аудит персонала.

Результаты работы I этапа отражаются в отчете, содержащем:

- характеристику практики управления персоналом;
- оценку эффективной деятельности кадровой службы;
- оценку функций по управлению персоналом;
- проблемы, недостатки и предложения по совершенствованию системы управления персоналом.

Современные проблемы, влияющие на формирование системы управления персоналом на предприятиях сферы услуг.

Список использованной литературы

1. Аврамова Е.С. Корпоративная социальная ответственность как управленческая прибыль компании // Мотивация и оплата труда.-2021.-№4.- С. 254-257.
2. Алавердов А.Р. Управление человеческими ресурсами организации. -М.: Синергия, 2018г. 656 с.
3. Анисимов В.М. Кадровая служба и управление персоналом организации. - М.: ИНФРА-М, 2015. - 280 с.
4. Базаров Т.Ю. Технология центров оценки персонала. Процессы и результаты. М.: КноРус, 2011. - 304 с.

КӘСПОРЫН ҚЫЗМЕТІНДЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Жумина Гүлзира Елемесқызы

«Экономикалық пәндер» кафедрасының доценті

Маханбетов Тимур Елгелдіұлы

«Менеджмент» білім беру бағдарламасының магистранты

Беккалиев Еркін Қайырғалиұлы

«Экономикалық пәндер» кафедрасының профессоры

Мақалада кәсіпорындардың қызметін стратегиялық жоспарлау негіздері қарастырылған. Кәсіпорын қызметін стратегиялық жоспарлау барысында туындайтын аса маңызды және айшықты тұстар келтірілген.

Түйін сөздер: компания, стратегиялық жоспарлау, стратегия, талдау, әдіс.

ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Жумина Гульзира Елемесовна

доцент кафедры «Экономические дисциплины»

Маханбетов Тимур Елгелдиевич

Магистрант образовательной программы «Менеджмент»

Беккалиев Еркін Қайырғалиевич

профессор кафедры «Экономические дисциплины»

Казахско-Русский международный университет, 030006, Актобе, Айтеке би, 52

В статье рассматриваются основы стратегического планирования деятельности предприятия. А также исследованы принципы организации и методы стратегического планирования предприятия.

Ключевые слова: компания, стратегическое планирование, стратегия, анализ, метод.

BASIS FOR APPLICATION OF STRATEGIC PLANNING IN THE ACTIVITIES OF THE ENTERPRISE

Zhumina Gulzira Yelemesovna

Associate Professor of the Department of Economic disciplines, Service Maintenance

Makhanbetov Timur Elgeldievich

Master's degree in Management

Bekkaliev Erkin Kaiyrgalievich

Professor of the Department of Economic disciplines, Service Maintenance

Kazakh-Russian international University, 030006, Aktobe, Aitek bi, 52

The article discusses the basics of strategic planning of the company. Also, the principles of organization and methods of strategic planning of the company were investigated.

Key words: company, strategic planning, strategy, analysis, method.

Қазіргі заманғы стратегиялар компанияның қызмет ету аясындағы шарттардың мәніне енуге, алдында тұрған міндеттерді анықтауға негізделеді. Бұл дамудың түрлі нұсқаларының пайда болуына септігін тигізеді.

Стратегиялық жоспарлау деген – ұйымның мақсаттарын және оларға жету жолдарын таңдау үдерісі болып табылатын басқару функцияларының бірі. Жоспарлау барлық басқарушылық шешімдер мен басқарушылық функциялар үшін (ұйымдастыру/үйлестіру, уәждемелеу және бақылау) негізді қамтамасыз етеді. Стратегиялық жоспарлау жүйесінде ұйым мүмкіншіліктерінің талдауына маңызды орын беріледі, оның мақсаты қалыптасқан беталыстарды өзгертуге қабілетті беталыстарды, қатерлерді, мүмкіншіліктерді және де жеке төтенше жағдайларды анықтау болып табылады. Стратегияның нақты бәрін қамтитын анықтамасын беру оңай емес, міне кейбір тұрғыларының бірі [1]:

Стратегияны ұйымның міндеті мен бағдарламалық мақсаттарына жетуді қамтамасыз ететін жалпы кешендік жоспар ретінде қарастырады. Стратегия ұйымның мүмкін болатын әрекеттері мен қабылданатын басқарушылық шешімдерінің шектерін белгілейді. Ұйымның кез келген жоспарлауы толық емес деректерге негізделеді. Жоспарлаудың сапасы көбінесе білікті қызметкерлердің зияткерлік деңгейіне байланысты болады. Барлық жоспарлар оларға өзгертіліп жататын шарттар негізінде түзетулер енгізуге болатындай қылып құрастырылуы керек. Сондықтан жоспарларда резервтер деген болуы тиіс. Алайда, тым үлкен болған резервтер жоспарларды тиянақсыз қылады, ал шамалы болғандар жоспарды жиі өзгертіп тұруға әкеп соғады. Сонымен жоспарлау кәсіпорын қызметіндегі жіңішке жерлеріне сүйену керек – олар қаржы, мамандар, қызметтерді көрсетудің тұрақты жүйелері.

Стратегиялық жоспар нақты деректерге негізделуі керек. Тиімді жұмыс істеп, өз міндетін орындау үшін ұйым жүйелі түрде ақпараттың орасан көлемін жинап, талдап отыру керек. Стратегиялық жоспар ұйымға қызметкерлеріне бағдар беретін, өз еркімен келгендерді тартып, қызметтерін сатуға көмектесетін мүмкіндік ашады. Стратегиялық жоспарлау өзінен өзі табысқа кепілдік бермейді, сондықтан ұйым жоспарлаудағы, ұйымдастырудағы, уәждемелеу мен бақылаудағы қателіктерден сәтсіздікке тап болуы мүмкін. Дегенмен жоспарлау кәсіпорын үшін маңызды жағымды факторларының бір қатарын құруы мүмкін. Кәсіпорын қандай жетістіктерді көздеп отырғаны жөнінде білу іс-әрекеттің лайықты жолдарын анықтауға көмектеседі. Дәлелді және жүйеге келтірілген жоспарлы шешімдерді қабылдай отырып, басшылық ұйымның мүмкіншіліктері немесе сыртқы жағдай туралы қате не шынайы болмаған ақпарат алудың салдарынан қате шешімді қабылдау тәуекелін төмендетеді [2].

Стратегиялық жоспарлау ұйымға өз мақсаттарына жетуге көмектесуді көздейтін ерекше стратегияларды әзірлеуге келтіретін басшылықпен қабылданған іс-әрекеттер мен шешімдердің жинағы болып табылады.

Стратегиялық жоспарлау үдерісі басқарушылық шешімдерді қабылдауға көмектесетін құрал болып келеді. Стратегиялық жоспарлаудың келесі кезеңдерін белгілеп шығаруға болады:

1. Жоспарлауға дайындық.
2. Міндет пен түсінікті тұжырымдау немесе айқындау.
3. Ұйымның қызметі туралы ақпарат жинау.
4. Стратегияны тұжырымдау және артықшылықтарды анықтау.
5. Стратегиялық жоспарды жазу.
6. Қызметтің жоспарларын бір жылға жазу.
7. Мониторинг жүйесін әзірлеу және қызметті бағалау.

Арнайы әдебиетте жоспарлау кезеңдерінің басқа да атауларын кездестіруге болады. Бірақ олардың мәні бір – ұйымның кейінгі қызметін ақшалай, материалдық, адами, басқарушылық дағдылар, бағдарламалық технологиялар, абырой туралы сияқты

қолданыстағы және қажетті ресурстар туралы жиналған адал ақпарат негізінде белгілеу керек.

Осылайша, қаржы жағдайын талдау ұйымда бар және болуы мүмкін ішкі кемшіліктерді, және де ұйымның ұқсас немесе салыстырмалы қызметпен айналысатын басқа кәсіпорынарға қарағанда қатыстық жағдайын анықтай алады. Қаржы қызметін зерттеу басқарушылыққа ұзақ мерзімді келешекте ішкі мықты және босаң жақтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорындағы көптеген мәселелердің себептері ең соңында адамдардан табылуы мүмкін. Егер ұйымда қойылған мақсаттарға жету үшін уәждемеленген білікті қызметкерлер мен басқарушылар бар болса, ол көзделген стратегияларын орындауға қабілетті болады. Керісінше жағдайда қызметкерлер жұмысының сапасын ұлғайту керек болады, өйткені бұл босандық ұйымның болашақтағы қызметін қауіпке төндіретін болады [3].

Стратегияны жасап шығару ұйым қызметінің баламалы жолдарын бағалау негізінде іске асырылады. Басқарушы қойылған мақсаттарға жету үшін барынша лайықты нұсқаларды таңдау керек. Жүргізілген талдаудың негізінде қызметкерлермен жалпы ұйымның даму тұжырымдамасы талқыланып, келісіледі, мақсаттардың жобалары тұжырымдалады, түсінік әзірленеді, жобалар идеялары дайындалады және мониторинг және бақылау жүйесі әзірленеді.

Шын мәнінде ұйымның алдында 4 негізгі стратегиялық балама тұрады: шектеулі өсу, өсу, қысқарту және осы стратегиялардың үйлесімі. Өте сирек кездесетіні: кәсіпорындарда басқарушылары бағдарламаларды немесе жобаларды қысқарту стратегиясын таңдайды. Онда көзделетін мақсаттар деңгейі өткенде жетілгендерден төмен болып белігленеді. Көптеген кәсіпорындар үшін қысқарту қызметті оңтайландыру және қайта бағыттау жолын білідруі мүмкін.

Бұл жағдайда бірнеше нұсқасын атап өтуге болады:

- тарату (қандай болсын бағыт бойынша қызметті толық тоқтату);
- қайта құрылымдау (кейбір бөлімшелердің немесе қызмет түрлерінің бөлінуі);
- қайта бағытталу (кәсіпорындар міндетінің шарттары шегінде элементтерді (нысандарды, әдістерді, мақсатты топты) өзгерту).

Көптеген ұйымдар ұсталатын стратегиялық балама ретінде шектеулі өсу болып табылады.

Шектеулі өсу стратегиясы үшін жетілгеннің мақсаттарын орнату - тән құбылыс. Сонымен бірге мақсаттар әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді есепке алумен түзетілуі мүмкін.

Өсу стратегиясы қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді мақсаттарды жыл сайын өткен жылдағы көрсеткіштер деңгейінен айтарлықтай көтеру арқылы іске асырылады.

Өсу стратегиясы кәсіпорын қызметінің үдемелі дамып келе жатқан салаларында қолданылады. Бұл үдерісте донорлар немесе саяси қайраткерлердің мәлімдемелері маңызды рөл атқарады.

Барлық баламаларды үйлестіру стратегиясын ең дұрысы бірнеше бағытта белсене әрекет ететін және тұрақты қаржыландыруы бар ірі бейкоммерциялық ұйымдар ұсталатын болады. Үйлестіру стратегиясы жоғарыда аталған үш стратегияның кез келгенінің үйлесімі болып келеді.

Белгілі бір стратегиялық баламаны таңдап алғаннан кейін басшылық нақты бір стратегияға бет алу керек. Басты мақсат – ұйымның ұзақ мерзімді тиімділігін барынша ұлғайту. Бұл үшін басқарушыларда айқын, барлық қызметкерлер қолдайтын ұйымның міндеті мен келешек жөнінде түсінік болуы тиіс. Стратегиялық таңдауға әр түрлі факторлар әсер етеді[4]:

- тәуекел (ұйым өмірінің факторы);

- бұрынғы стратегияларды білу;
- ұйым мүшелерінің немесе клиенттерінің реакциясы, уақыт факторы және т.б.

Жоспарлау қойылған мақсаттарды тұжырымдау үшін қызмет ететіндіктен, ұйым ішіндегі жалпы мақсаттың тұтастығын құруға көмектеседі. Бірақ стратегиялық жоспарлау іске асырылғанда ғана маңызды болады. Негіз қалаушы стратегияны таңдағаннан кейін оны маркетинг, жұртшылықпен байланыс жөніндегі қызмет және т.б. сияқты басқа да ұйымдық функциялармен біріктіріп іске асыру керек.

Стратегияның кәсіпорындарда басқа да функцияларымен үйлесудің маңызды механизмі – саясатты, тәртібі мен ережелерін әзірлеу. Саясат іс-әрекеттер мен шешімдерді қабылдау үшін жалпы бағдарлар болып табылады. Тәртіптер нақты жағдайда қандай іс-әрекеттер қолданылуы керек екенін белгілейді. Ережелер нақты бір жағдайда не істеу керек екенін дәл көрсетеді.

Стратегияның мұндай бағалауы стратегияны түзетудің кері байланысы үшін қолданылады. Тиісті болу үшін бағалау жүйелі түрде әрі үздіксіз жүргізіліп отыру керек. Тиісті түрде әзірленген үдеріс төменнен жоғарыға қарай – барлық деңгейлерді қамту керек.

Стратегиялық жоспарлауға қоса ұйым өз қызметінің нақты мәселелерінің ұзақ мерзімді және тактикалық жоспарлауымен айналысады. Міндет жөніндегі мәлімдеме түрінде көрсетілген ұйымның мақсаты ұйымның қызметін бағыттайды. Мақсат қою стратегиялық жоспарлаудың маңызды құрағышы болып табылады, өйткені сол арқылы оған бағыт пен стратегия белгіленеді. Жоспарлаудың әдеттегі циклы ұйымның миссиясын, оның мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдауды; донорлардың, өз еркімен келгендердің, мүшелердің, қатысушылар мен тұтынушылардың қажеттіліктері мен түрткі болған уәждерін түсіну үшін зерттеуді жүргізуді; адамдар мен қаржыны тарту бойынша қызметті; бағдарламалар мен қызмет түрлерін әзірлеуді; ұйымның кейінгі жұмысын жетілдіру үшін негіз болып келетін қызметтің әсерін жүйелі түрде бағалауды қамтиды. Ұйым вакуумда болмайды. Сіздің ұйымыңыздан тыс жерде әрекет ететін күштер сіздерге мүмкіндік құруы, сондай-ақ, алдарыңызға күрделі мәселелер құруы мүмкін. Басқарушылар ұйымға, оның негізгі міндетіне, донорларына немесе табысты жұмыс істеуінің басқа да аспектілеріне жағымды немесе кері әсер етуі мүмкін негізгі беталыстарды анықтап, бақылап отыру керек[5].

Ұйым жұмыс істейтін орта – ол адамдар, «бәсекелестер» және әлеуметтік-экономикалық, саяси, нормативтік-құқықтық ортадағы, техника мен табиғи қордағы өзгерістер.

Кәсіпорын көптеген көрсеткіштерді бағалай отырып, түрлі даму стратегиялары арасынан мәміле іздеуі тиіс. Күрделі және жылдам өзгергіш орта жағдайларында стратегиялық жоспарлаудың әдіснамасын әзірлеуге қажеттілік пайда болады. Стратегиялық жоспарды әзірлеудің негізіне ұйымның қызметіне әсер ететін сыртқы орта өзгерістеріне қатысты белгілі бір мүмкіндікке байланысты даму келешегінің болжау алынады. Жалпы алғанда, стратегиялық жоспарлау ұйым қызметінің сыртқы ортаның үнемі өзгеріп тұратын жағдайларына бейімделуіне және жаңа тиімді мүмкіндіктерді пайдалану арқылы пайда табуға бағытталған. Бірақ, бұл жоспарлау кәсіпорынның болашақтағы нақты және толық қызметінің көрінісін бере алмайды, тек оныңқитималдық сипатқа ие болжамдық сипаттамасын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиттер тізімі:

1. Ансофф И. Стратегическое управление: под ред. Л.И. Евенко, пер. с англ. М. : Экономика. 2009. -519 с.
2. Виханский О.С. Стратегическое управление: Учебник. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Гардарика, 2011. – 296с.
3. Дафт Р. Менеджмент. 9-е изд. / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2012. –

864с.: ил. – (Серия «Классика МВА»).

4. Лапыгин Ю.Н. Стратегический менеджмент: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 236с. – (Высшее образование).

5. Маленков Ю.А. Стратегический менеджмент: учеб. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2012. – 224с.

ДИАГНОСТИКА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ АНТИКРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Кольжанов Данияр Жумабекович

магистрант образовательной программы «Финансы»,

Кулумбетова Дина Болатовна

профессор, кандидат экономических наук,

Жадигерова Айымкул Турехановна

доцент, кандидат экономических наук

Казахско-Русский Международный университет, 030006, Актөбе, ул.Айтеке би, 52

Проблема распространения кризисных явлений, их предупреждение и снижение последствий во всех сферах экономики является глобальной в современной экономической системе. Одним из действенных инструментов информационного обеспечения принятия управленческих решений и важным элементом антикризисного управления на предприятии с целью предупреждения снижения эффективности его финансово-хозяйственной деятельности является финансовая диагностика. Целью данной статьи является обобщение существующих подходов относительно сущности, содержания и этапов проведения диагностики финансового состояния предприятия как инструментария антикризисного управления предприятием. Обобщение опубликованных научных работ позволили сделать выводы, что концепция диагностики на современном этапе еще не сложилась и выявить круг наиболее актуальных проблем в этой сфере, которые требуют научного решения.

Ключевые слова: экономическая диагностика, финансовая диагностика, финансовое состояние, антикризисное управление, финансово-хозяйственная деятельность, методы диагностики

КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН БОЛЖАУ ДАҒДАРЫСҚА ҚАРСЫ БАСҚАРУ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ

Кольжанов Данияр Жумабекович

«Қаржы» білім беру бағдарламасының магистранты

Кулумбетова Дина Болатқызы

«Экономикалық пәндер» кафедрасының профессоры

Жадигерова Айымгүл Төреханқызы

«Экономикалық пәндер» кафедрасының доценті

Дағдарыстық кұбылыстардың таралу проблемасы, олардың алдын алу және экономиканың барлық салаларында салдарын азайту қазіргі экономикалық жүйеде жаһандық болып табылады. Басқару шешімдерін қабылдауды ақпараттық қамтамасыз етудің тиімді құралдарының бірі және қаржылық-шаруашылық қызметінің тиімділігін төмендетудің алдын алу мақсатында кәсіпорындағы дағдарысты басқарудың маңызды элементі қаржылық диагностика болып табылады. Бұл мақаланың мақсаты кәсіпорынның қаржылық жағдайын диагностикалаудың мәні, мазмұны мен кезеңдеріне қатысты қолданыстағы тәсілдерді кәсіпорынды дағдарысқа қарсы басқару құралы ретінде жалпылау болып табылады. Жарияланған ғылыми жұмыстарды жалпылау қазіргі кезеңде диагностика тұжырымдамасы әлі қалыптаспағанын және ғылыми шешімді қажет ететін осы саладағы ең өзекті мәселелердің шеңберін анықтауға мүмкіндік берді.

Түйінді сөздер: экономикалық болжау, қаржылық болжау, қаржылық жағдай,

дағдарысқа қарсы басқару, қаржылық-шаруашылық қызмет, болжау әдістері.

DIAGNOSTICS OF THE FINANCIAL CONDITION OF THE ENTERPRISE AS AN ELEMENT OF CRISIS MANAGEMENT

Kolzhanov Daniyar Zhumabekovich

Master's student of the educational program "Finance",

Kulumbetova Dina Bolatovna

Professor, Candidate of Economic Sciences,

Jadigerova Ayymkul Turekhanovna

Professor, Candidate of Economic Sciences

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

The problem of the spread of crisis phenomena, their prevention and reduction of consequences in all spheres of the economy is global in the modern economic system. One of the effective tools for information support of managerial decision-making and an important element of anti-crisis management at the enterprise in order to prevent a decrease in the efficiency of its financial and economic activities is financial diagnostics. The purpose of this article is to summarize the existing approaches regarding the essence, content and stages of diagnostics of the financial condition of the enterprise as a tool for crisis management of the enterprise. The generalization of published scientific papers allowed us to conclude that the concept of diagnostics at the present stage has not yet developed and to identify the range of the most pressing problems in this area that require scientific solutions.

Keywords: economic diagnostics, financial diagnostics, financial condition, crisis management, financial and economic activity, diagnostic methods

В условиях современной экономики требует решения вопрос создания такой системы поддержки принятия решений на предприятиях, которая бы позволяла вовремя идентифицировать состояние управляемой системы даже при ограниченной информации и наличии косвенных признаков усиления кризисных тенденций, а также создавать базу для прогнозирования возможных последствий кризиса. Эти задачи решаются в процессе финансовой диагностики, которая является составной частью антикризисного управления на предприятия.

Проблема диагностики исследовалась в некоторых отраслях достаточно активно с разных точек зрения. В настоящее время существует несколько подходов к определению диагностики, но до сих пор не выработана единая концепция диагностики, ее содержания и функций, а также методов ее проведения. Так, Градов А.П. и Кузин Б.И. [1] диагностику определяют, как направление экономического анализа, позволяющее выявить характер нарушения нормального хода экономических процессов на предприятии. Тем не менее, такое определение диагностики теряет ее главное содержание – обеспечение опережающего управления, что в свою очередь, существенно сужает сферу деятельности диагностики.

Более широкий и фундаментальный подход представлен в работах Вартанова А.С. У него диагностика, в частности экономическая, рассматривается с позиций системного подхода, что позволяет не только всесторонне оценивать состояние объекта в условиях неполной информации, но и выявлять проблемы его функционирования, а также намечать пути их решения, учитывая колебания параметров системы [2].

Обобщение и анализ основных подходов отечественных и зарубежных экономистов [1-5] к определению диагностики в экономической литературе позволяет сделать выводы, что концепция диагностики на современном этапе еще не сложилась и требует дальнейшего глубокого изучения и развития.

Диагностика кризисного состояния предприятия рассматривается как одно из направлений экономической диагностики и тесно связана с диагностикой угрозы банкротства. Финансовая диагностика в антикризисном управлении - это многофакторный процесс, который включает исследование базовых показателей хозяйственной деятельности субъекта хозяйствования, всесторонний анализ влияния внутренних и внешних факторов на финансовое состояние предприятия, экспертное оценивание разработанных мероприятий и прогнозирование результатов деятельности предприятия после реализации антикризисной программы.

Объектом диагностики помимо самого предприятия, могут быть и его отдельные виды деятельности.

Роль и возможности финансовой диагностики определяются совокупностью функций, которые она выполняет. Поскольку сфера применения технологий финансовой диагностики достаточно широка, то она характеризуется различными функциями, которые на практике в процессе диагностики выполняются одновременно. Предлагаемая классификация основных функций финансовой диагностики представлена в таблице 1.

Таблица 1

Классификация основных функций финансовой диагностики

Функция	Содержание функции
1	2
Информационная	уменьшение информационной асимметрии между пользователями информации, ответственными за принятие финансовых решений и объектом управления
Контрольная	отслеживание выполнения плановых заданий по перечню подконтрольных показателей
Собственно-диагностическая	идентификация факторов и их систематизация по влиянию с выделением положительных, определяющих возможности и свидетельствующих об уровне финансового потенциала предприятия, и негативных, которые являются угрозами с последующим анализом тенденций изменения показателей и условий их формирования
Познавательная	формирование базы для анализа и прогнозирования финансово-экономического развития предприятия, обеспечивающая возможность анализировать, познавать качественную сторону исследуемых явлений, раскрывать их сущность
Управленческая	обоснование и принятие управленческих решений с ориентацией на повышение эффективности управления на всех его уровнях

Основой диагностики финансового состояния предприятия и вероятности банкротства является финансовый анализ.

Учёные-экономисты классифицируют финансовое состояние компании на три (реже четыре) категории: стабильно-устойчивое, неустойчивое и кризисное.

Г.В. Савицкая выделяет три типа финансового состояния предприятия: устойчивое (стабильное), неустойчивое (предкризисное) и кризисное [7]. Способность предприятия своевременно производить платежи, финансировать свою деятельность на расширенной основе, переносить непредвиденные потрясения и поддерживать свою платёжеспособность в неблагоприятных обстоятельствах свидетельствует о его стабильном финансовом состоянии, и наоборот.

С ней согласны и С.Д. Трохина, В.А. Ильина, Т.Ф. Морозова, которые подчеркивают, что свидетельством устойчивого (стабильного) финансового состояния компании является её способность своевременно производить платежи, финансировать свою деятельность на расширенной основе, переносить непредвиденные потрясения и поддерживать свою платёжеспособность в неблагоприятных обстоятельствах. При этом показателями хозяйственной деятельности фирмы и степени её финансовой устойчивости, численно выражающими риски

неблагоприятного развития финансовой ситуации в компании являются финансовые коэффициенты [8].

Файдушенко В. А. классифицирует предприятия по степени стабильности их финансового состояния на следующие категории [90]: стабильно устойчивое; нормальное; неудовлетворительное.

Лазарева Г.И. подразделяет финансовое состояние организации на четыре типа [10]:

- стабильно устойчивое финансовое состояние;
- нормальное;
- неустойчивое финансовое состояние;
- кризисное финансовое положение.

В зависимости от того, какая информация используется методы экономической диагностики разделяются на количественные и методы экспертной оценки [11]. В основе применения количественных методов лежит определение количественных показателей, определенным образом характеризуют деятельность предприятия и достигнутые результаты. Выбор количественных параметров зависит от вида и направления экономической диагностики, а также от специфики предприятия.

Среди больше всего распространенных количественных методов экономической диагностики можно выделить следующие [13]:

Статистические методы предполагают анализ первичной информации по посредством ее обобщения путем определения относительных и средних величин, индексов, а также показателей, характеризующих ряды динамики (темпы прироста, роста, абсолютное значение одного процента прироста и др.).

Чаще всего при проведении диагностики прибегают к определению относительных величин (коэффициентов), а также показателей структуры, характеризующих состояние предприятия. Определение показателей за определенный период позволяет оценить тенденции развития предприятия, что особенно важно при оценке его финансового состояния.

Методы экономического (факторного) анализа-предусматривают объяснение изменений результативных показателей изменениями показателей факторных. Установка связи между изменениями показателей позволяет ответить на вопросы: влияние которых факторов обусловил изменения показателей, характеризующих текущее состояние предприятия? К наиболее распространенным методам факторного анализа следует отнести балансовый метод, а также многофакторные мультипликативные модели, что дают возможность учесть влияние изменений многих факторов на изменение результативных показателей. Главный недостаток этой группы методов заключается в том, что их применение позволяет объяснить причины изменений показателей, но не позволяет оценить последствия.

Методы финансового анализа – применяются для анализа финансового состояния предприятия и обоснование решений для обеспечения его улучшения.

Наиболее распространенными методами этой группы можно считать: R-анализ (анализ с помощью финансовых коэффициентов) предусматривающий определение показателей, характеризующие ликвидность, доходность и структуру капитала предприятия, а также оборачиваемость его активов.

Методы интегральной оценки финансового состояния предприятия – позволяют оценить финансовое состояние предприятия на основе определения интегральных показателей.

При интегральной оценке, отражается влияние определенных факторов на финансовое состояние. Одним из возможных вариантов обобщения показателей финансового состояния является применение средней геометрической. Для обобщенной оценки финансового состояния предприятий могут также использоваться методы корреляционного и регрессионного анализа.

Методы диагностики банкротства – применяют с целью установления вероятности банкротства предприятия [11]. Более всего распространено применение эмпирических моделей,

которые позволяют оценить вероятность банкротства на основе учета финансовых результатов предприятия, соотношение активов и обязательств, структуры капитала и других факторов.

Экспертные методы применяют для диагностики состояния предприятия в случаях, когда явления или рассматриваемые процессы не могут быть оценены количественной общей чертой этих методов является то, что основой диагностики является анализ мнений экспертов, привлекаемых предприятием с учетом их опыта и компетенции [11].

К наиболее распространенным экспертным методам относятся SWOT-анализ, метод Дельфи и метод «мозгового штурма».

SWOT-анализ – используется преимущественно в стратегическом планировании и связан с определением сильных и слабых сторон предприятия, а также возможностей и угроз, влияющих на его деятельность. Основными этапами применения метода является классификация факторов, оценка их влияния с учетом мнений экспертов, оценка достигнутых результатов и принятие решений относительно усиления позиций предприятия. Метод часто применяется для разработки маркетинговых стратегий, поскольку позволяет оценить конкурентные преимущества предприятия.

Метод Делфи-предполагает принятие решений на основе привлечения экспертов, выявление их мнений по проблемным вопросам путем анкетирования и статистической обработки результатов. Основными этапами метода формирование экспертной группы, организация и проведение экспертизы, обработка результатов и принятия решения. При формировании группы экспертов учитывается их опыт в сфере решение подобных проблем и квалификация. Опрос экспертов проводится с обеспечением конфиденциальности по заранее разработанным анкетам.

Метод «мозгового штурма» - в отличие от предыдущего предполагает открытое обсуждение экспертами путей решения совершенно новых проблем. В процессе обсуждения могут предлагаться любые идеи, которые затем дорабатываются. Метод «мозгового штурма» не предусматривает проведения анкетирования и обработки результатов. Главная цель его применения – предложить методы решения проблем, с которыми предприятие сталкивается впервые.

В зависимости от глубины и целей диагностического процесса различают два вида диагностики финансового состояния предприятия – экспресс-диагностику и фундаментальную диагностику, каждая из которых выполняет свой круг задач. Согласно определения И. Бланка, «экспресс-диагностика банкротства обеспечивает раннее выявление признаков кризисного развития предприятия и позволяет оперативных мероприятий для их нейтрализации» [12].

Экспресс-диагностика является начальным этапом диагностического процесса как начинающегося с мониторинга показателей и завершается установлением симптомов кризисных явлений. К целям экспресс-диагностики относят:

- получение предварительной оперативной количественной и качественной оценки финансового состояния предприятия по определенной системе показателей в статике и динамике.
- определение тенденций изменения показателей, которые характеризуют финансовое состояние предприятия, и свидетельствуют о наличии признаков кризиса.
- обобщение результатов оценки финансового состояния и устойчивости функционирования предприятия.

Фундаментальная диагностика позволяет получить наиболее развернутую картину кризисного финансового состояния предприятия и конкретизировать формы и методы его будущего финансового оздоровления» [12].

Исходя из указанного, на этапе фундаментальной диагностики достигаются следующие цели:

– количественно в статике и в динамике оценивается размер нарушения пропорций в значениях показателей финансового состояния предприятия.

– выявляются причины нарушения пропорций в показателях, динамика изменения их влияния на изменение финансового состояния в контексте глубины кризисных явлений на предприятии.

К целям фундаментальной диагностики необходимо отнести, помимо указанных выше, разработку по её результатам комплекса мер, направленных на преодоление «узких мест», финансовое оздоровление предприятия, антикризисной программы, финансовой стратегии или других, в зависимости от состояния предприятия и глубины кризиса.

В обобщенном виде диагностика финансового состояния включает следующие этапы:

- сбор необходимой информации;
- оценка ее достоверности;
- выбор методик финансовой диагностики;
- обработка информации;
- расчёт показателей в соответствии с выбранной методикой;
- подготовка заключения о финансовом состоянии предприятия на основе результатов финансового анализа.

Таким образом, диагностика как процесс научного исследования и сфера практической деятельности, имеет свои инструменты и методы, которые для достижения поставленных целей и обоснования эффективных управленческих решений. Существующий зарубежный и отечественный опыт свидетельствует, что под диагностикой в практике ее применения понимается не только описательная характеристика значений ключевых показателей деятельности предприятия и причин их изменения с целью дальнейшего обобщения и расчета интегральной характеристики, но и получение детализированной информации о тех показателях и факторах, которые являются наиболее важными при оценке кризисных (предкризисных) явлений и состояний, поскольку результаты диагностики являются основой для формирования антикризисной программы и соответствующей стратегии предприятия. Качество результатов финансовой диагностики в значительной мере зависит от аналитического инструментария, который используется в диагностическом процессе, в частности от совершенства системы показателей.

Список использованной литературы

- 1 Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой / Под ред. Градова А.П., Кузина Б.И. и др. - СПб: Специальная литература, 2006. - 512с.
- 2 Варганов А.С. Экономическая диагностика деятельности предприятия: организация и методология: Учеб.пособие / А.С. Варганов. – Москва: Финансы и статистика, 2013. – 326 с.
- 3 Линский Д.В Экономическая сущность диагностики: исследования основных подходов. //Экономика и предпринимательство. – 2020. - №3(56). – С.528-530.
- 4 Толпегина О.А. Теоретические аспекты экономической диагностики в сравнительной оценке с экономическим анализом. // Экономический анализ: теория и практика. – 2017. - №3(56). – С.948-959..
- 5 Баймахамбетова Г.И. Диагностика кризиса в антикризисном управлении / Г.И. Баймахамбетова // Вестник КазНУ. Сер. экон. - 2010. - № 5. - с. 87-92.
- 6 Финансы организаций (предприятий): учебник / А.Н. Гаврилова, А.А. Попов. - 3-е изд., перераб. их доп. - М.: КНОРУС, 2007. - 608 с.

7 Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебник / Савицкая Г.В. - 6-е изд., испр. их доп. - М.: ИНФРА-М, 2021. - 378 с.

8 Трохина С.Д., Ильина В.А., Морозова Т.Ф. Управление финансовым состоянием предприятия // Финансовый менеджмент. 2008. - №1. – С. 34-47.

9 Файдушенко В.А. Финансовый анализ: теория и практика. Учебное пособие. – Хабаровск: Изд-во Хабар.гос. тех. ун-та, 2013 – 190с.

10 Лазарева Г.И. Абсолютные и относительные показатели финансовой устойчивости предприятия. Электронная библиотека «Rusnauka.com». Режим доступа: http://www.rusnauka.com/29_NIOXXI_2012/Economics/3_118560.doc.htm

11 Шеремет А.Д., Хорин А.Н. Теория экономического анализа. Учебник. - М.: Инфра-М.- 2018. - 390 с.

12 Бланк И.А. Антикризисное финансовое управление предприятием / К.: Эльга, Ника-Центр, 2006. – 672 с.

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА КОМПАНИИ: ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ

Салихов Алибек Кияшович

магистрант образовательной программы «Менеджмент»,

Кулумбетова Дина Болатовна

профессор, кандидат экономических наук,

Танирбергенова Галия Булатовна

доцент, кандидат экономических наук

Казахско-Русский Международный университет, 030006, Актобе, ул.Айтеке би, 52

Статья посвящена исследованию теоретических подходов к трактовке кадровой политики компании, изучению сущности, содержания и места кадровой политики в общей политике организации. Актуальность избранной темы объясняется необходимостью обеспечения устойчивости и конкурентоспособности хозяйствующих субъектов национальной экономики в современных рыночных условиях, которые в значительной мере определяются их кадровой политикой. Кадровая политика корпорации как важнейший инструмент управления персоналом в условиях рынка приобретает особую значимость, поскольку отражает специфику деловой и социокультурной среды, национальной рынка труда, менталитет работников, традиции предприятия. Эффективная кадровая политика направлена на постановку целей и решение задач определенной стратегии развития организации в конкурентных условиях рынка.

В статье уточнено понятие кадровой политики предприятия, которое, в отличие от существующих, наиболее полно учитывает существенные признаки этого термина по его сущностной определенностью и содержанию действий. Установлено, что основными направлениями кадровой работы являются формирование, воспроизводство, развитие, эффективное использование, мотивация и стимулирование персонала. Определено, что формируя кадровую политику руководству компании нужно учитывать факторы внешней и внутренней среды предприятия.

Ключевые слова: кадровая политика предприятия, управление, персонал, кадры

КОМПАНИЯНЫҢ КАДРЛЫҚ САЯСАТЫ: МӘНІ, МАҒЫНАСЫ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

Салихов Алибек Кияшович

«Менеджмент» білім беру бағдарламасының магистранты

Кулумбетова Дина Болатқызы

«Экономикалық пәндер» кафедрасының профессоры

Танирбергенова Галия Болатқызы

«Экономикалық пәндер» кафедрасының доценті

Мақала компанияның кадр саясатын түсіндірудің теориялық тәсілдерін зерттеуге, ұйымның жалпы саясатындағы кадр саясатының мәні, мазмұны мен орнын зерттеуге арналған. Тандалған тақырыптың өзектілігі қазіргі нарықтық жағдайда ұлттық экономиканың шаруашылық жүргізуші субъектілерінің тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету қажеттілігімен түсіндіріледі, бұл көбінесе олардың кадрлық саясатымен анықталады. Корпорацияның кадрлық саясаты нарықтық жағдайда персоналды басқарудың маңызды құралы ретінде ерекше мәнге ие болады, өйткені ол іскерлік және әлеуметтік-мәдени ортаның, ұлттық еңбек нарығының ерекшеліктерін, жұмысшылардың

менталитетін және кәсіпорынның дәстүрлерін көрсетеді. Тиімді кадр саясаты бәсекелестік нарық жағдайында ұйымды дамытудың белгілі бір Стратегиясының мақсаттарын қоюға және міндеттерін шешуге бағытталған. Мақалада кәсіпорынның кадрлық саясаты тұжырымдамасы нақтыланады, ол бұрыннан барларға қарағанда, осы терминнің маңызды белгілерін оның маңызды сенімділігі мен іс-әрекетінің мазмұны бойынша толық ескереді. Кадрлық жұмыстың негізгі бағыттары персоналды қалыптастыру, молайту, дамыту, тиімді пайдалану, ынталандыру және ынталандыру болып табылатыны анықталды. Кадр саясатын қалыптастыру кезінде компания басшылығы кәсіпорынның сыртқы және ішкі ортасының факторларын ескеруі керек екендігі анықталды.

Түйінді сөздер: кәсіпорынның кадр саясаты, басқару, персонал, кадрлар

HR POLICY OF THE COMPANY: CONCEPT, ESSENCE AND CONTENT

Salikov Alibek Kiyashovich

Master's student of the educational program "Management",

Kulumbetova Dina Bolatovna

Professor, Candidate of Economic Sciences,

Tanirbergenova Galiya Bolatovna

Associate Professor, Candidate of Economic Sciences

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, Aiteke bi str., 52

The article is devoted to the study of theoretical approaches to the interpretation of the company's personnel policy, the study of the essence, content and place of personnel policy in the general policy of the organization. The relevance of the chosen topic is explained by the need to ensure the sustainability and competitiveness of economic entities of the national economy in modern market conditions, which are largely determined by their personnel policy. The personnel policy of the corporation as the most important tool of personnel management in the market conditions is of particular importance, since it reflects the specifics of the business and socio-cultural environment, the national labor market, the mentality of employees, the traditions of the enterprise. Effective personnel policy is aimed at setting goals and solving tasks of a certain strategy for the development of the organization in competitive market conditions.

The article clarifies the concept of personnel policy of the enterprise, which, unlike the existing ones, most fully takes into account the essential features of this term by its essential certainty and the content of actions. It is established that the main directions of personnel work are the formation, reproduction, development, effective use, motivation and stimulation of personnel. It is determined that when forming a personnel policy, the company's management needs to take into account the factors of the external and internal environment of the enterprise.

Keywords: personnel policy of the enterprise, management, personnel, staff

Кадровая политика современного предприятия как важнейший инструмент управление персоналом в конкурентных условиях рынка приобретает особую значимости, отражая специфику делового и социокультурного среды, национального рынка труда, менталитета работников, традиции предприятия. Эффективная кадровая политика подчинена стратегии развития предприятия, направленная на постановку задач и поиск путей достижения стратегических целей и решения задач в конкурентных условиях рынка. Итак, для формирования эффективной кадровой политики нужно четко понимать, дефиниции понятия «кадровая политика предприятия» и его экономическое содержание. Для

обоснования понятия «кадровая политика» необходимо прежде всего определить сущность понятий «кадры» и «политика».

Толковый словарь С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой трактует понятие «кадры» как основной состав работников определенного предприятия или организации [1]. Такую же трактовку предлагают в Новом толково-словообразовательном словаре русского языка и Словаре бизнес-терминов [2,3].

Понятие «политика» (от греч. *politike*), традиционно отражает «искусство управление государством». Словарь бизнес-терминов раскрывает содержание понятия «политика» как линию поведения, способ действий в чем-то, относительно определенных объектов [3].

В «Политическом словаре» «политика» находит толкование как:

1) «основные принципы, нормы и направления деятельности по осуществлению государственной и общественной власти»;

2) «одна из основных сфер общественной жизни (наряду с экономической, социальной и духовной), связана с отношениями между социальными субъектами по поводу установления, организации, функционирования и смены власти в обществе и государстве» [4].

Обозначенные толкования недостаточно конкретизируют цели, содержание, направления и результаты деятельности или воздействия. Следовательно, в анализе понятия «политика» обратимся к современным источникам менеджмента. Так, под «политикой предприятия» А.В. Шегда понимает совокупность определенных принципов, норм принятие управленческих решений в конкретных ситуациях [5].

По мнению А.Т. Комиссаровой, политика организации «охватывает» совокупность целей и представлений, правил и норм действия определенной системы, которым подчиняются все ее участники [6].

Такого же мнения придерживаются авторы ряда источников [7-9] относительно сущности понятия «политика организации» как совокупности правил, норм, принципов в отношениях с людьми.

Следовательно, политика предприятия, учитывая современную систему управления совокупностью норм, правил принципов воздействия на имеющиеся или потенциальные объекты с целью реализации его определенных стратегических целей.

Дальнейшая линия исследования требует анализа дефиниций понятия «кадровая политика предприятия». Анализ дефиниций понятия «кадровая политика» предприятия показывает, что кадровая политика является определяющим направлением управления современного предприятия. Так, кадровая политика, по мнению А.А. Литвинюка, является частью общей предпринимательской политики и охватывает планирование, организацию и управление персоналом для достижения определенных целей [10].

Л.В. Балабанова определяет кадровую политику как систему теоретических взглядов, идей, требований, принципов и направлений работы с персоналом. Она направлена на решение производственных, социальных и личных проблем людей на разных уровнях ответственности [11].

Кадровая политика предприятия объединяет разные формы планирования и использования трудовых ресурсов предприятия, их направление на увеличение возможностей предприятия, потребности технологий и рынка в будущем [12].

А.П. Егоршин отмечает, что кадровая политика определяет генеральную линию и принципиальные установки в работе с персоналом на длительную перспективу [13].

Содержание понятия «политика» предусматривает не только определение направлений, принципов и норм, но и непосредственные действия соответствующих субъектов по их реализации. Только при внедрении совокупности правил, представлений и реализации целей в практическую деятельность непосредственно формируется кадровая

политика предприятия. Кадровая политика предприятия базируется на двух составляющих: обосновании положений, направлений, принципов, методов и мер и разработке действенного механизма, позволяющего эффективно реализовывать их в практической деятельности. Итак, кадровая политика предприятия - это совокупность принципов, форм, методов и мероприятий, которые направлены на эффективное использование и развитие имеющегося и привлечение нового персонала и реализуются в практической деятельности предприятия на основе создания результативного механизма управления персоналом.

Обобщая результаты научных исследований ряда авторов [7,10,12,13], целью кадровой политики на предприятии является обеспечение эффективного использования персонала соответствующего качества и содействие сбалансированному развитию кадрового потенциала предприятия и каждого работника для обеспечения целей деятельности предприятия.

Таким образом, анализ научных дефиниций понятия «кадровая политика» показывает, ученые трактуют обозначенное понятие как «линию», «направление», «систему», «стратегию» работы с кадрами. Следовательно, отсутствие единого подхода к пониманию учеными понятие «кадровая политика» предопределяет смешивание понятий кадровой политики и средств ее реализации – принципов, методов, норм, форм, направлений, мероприятий и т.

Следовательно, кадровая политика предприятия является совокупностью принципов, составляющих и методов воздействия на создание надлежащих условий труда, отбор и использование задействованных трудовых ресурсов, их развитие и мотивацию с целью достижения как стратегически определенных целей, решения намеченных хозяйственных задач, так и социальных и личных проблем работников разных уровней ответственности.

Большая часть ученых-экономистов сходится во мнении, что кадровая политика как система имеет определенную структуру, которая включает в себя определенные элементы, представленные на рисунке 1.

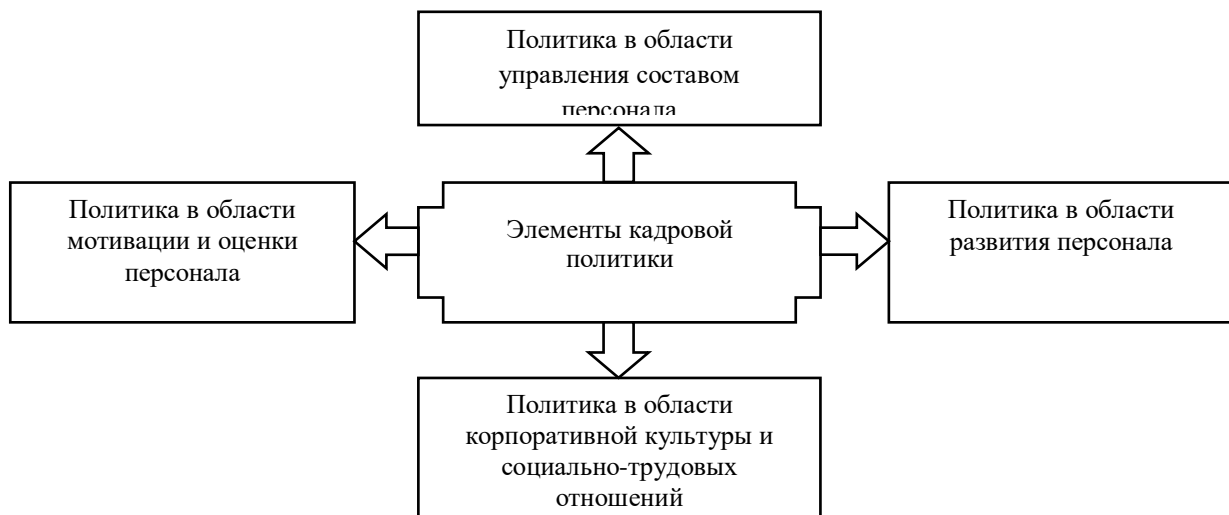

Рисунок 1. Составные элементы кадровой политики корпорации

Среди важных вопросов формирования кадровой политики значительное количество исследователей выделяет вопросы влияния внешних и внутренних факторов на обоснование направлений и эффективность ее реализации.

Среди основных факторов, влияющих на формирование кадровой политики, Т.Ю. Базаров выделяют внутренние факторы, к которым авторы относят цели предприятия, стиль

управления, условия труда, качественные характеристики трудового потенциала, тип власти, имидж предприятия, и внешние факторы, среди которых основными являются положения национального трудового законодательства, особенности сферы бизнеса, ситуация на рынке труда, традиции, уровень регулирования социально-трудовых отношений [14].

Факторы внешней среды – это факторы, которые организация как субъект хозяйствования не может изменить, но должна учитывать.

К ним относят тенденции экономического развития (стабильность экономических, политических отношений, усиление позиций конкурентов, изменение спроса на товары и услуги предприятия), ситуацию на рынке труда и перспективах его развития (демографические факторы, политика в сфере образования, взаимоотношения с профсоюзными организациями), особенности сферы бизнеса и научно-технический прогресс (инновационный влияние на потребности в специалистах, возможности переквалификации и развития персонала, культурные традиции и особенности).

Внутренние факторы, определяющие кадровую политику предприятия, - это факторы, на которые предприятие может влиять. К ним автор относит цели и стратегии предприятия, стиль управления персоналом, финансовые ресурсы, определяющие возможность финансирования мероприятий по управлению персоналом, кадровый потенциал предприятия, уровень оплаты труда и систему мотивации труда на предприятии, условия труда на предприятии, территориальное размещение и технологические особенности производства.

Таким образом, формируя кадровую политику руководству компании нужно учитывать факторы, присущие как внешней, так и внутренней среде предприятия (рисунок 2) [15].

Рисунок 2. Факторы влияния на кадровую политику

Кадровая политика, как комплекс инструментов регулирования общественных процессов на основе инструментария власти и полномочий, воспроизводится на всех уровнях социального управления и направляется на формирование кадрового корпуса, способного решать актуальные проблемы, прежде всего, социально-экономического характера. Она занимает важное место в общей политике организации (рисунок 3).

Рисунок 3. Место кадровой политики в общей политике организации

Эффективность кадровой политики, наиболее полная реализация установленных целей во многом зависят от выбора вариантов построения самой системы управления персоналом корпорации, механизма ее функционирования, выбора наиболее оптимальных технологий и методов работы с людьми.

Таким образом, анализ дефиниций и уточнение понятий исследования позволил сделать ряд выводов относительно определения их сущности и содержания.

1. Кадрами будем считать основной состав работников определенного предприятия или организации. Политика предприятия учитывая современную систему управления является совокупностью норм, правил, принципов воздействия на имеющиеся или потенциальные объекты с целью реализации его определенных стратегических целей.

2. На основе проведенного исследования определены следующие позиции по детерминации кадровой политики как научной категории: кадровая политика как деятельность, кадровая политика как концепция. По первой позиции прослеживается трактовка категории «кадровая политика» как процесса – совокупности последовательных действий для достижения определенного результата, за второй – категория «кадровая политика» рассматривается как образование концептуального характера, то есть как система целей и принципов, форм и методов работы с кадрами.

3. Кадровая политика предприятия является совокупностью принципов, составляющих и методов влияния на создание надлежащих условий труда, отбор и использование задействованных трудовых ресурсов, их развитие и мотивацию с целью достижения как стратегически определенных целей, решения намеченных хозяйственных задач, так и социальных и личных проблем работников различных уровней ответственности. В практическом плане кадровая политика может трактоваться как целенаправленная деятельность по формированию коллектива организации, который наилучшим образом способствовал бы совмещению целей и приоритетов предприятия и его работников и эффективное использование способностей и профессиональных навыков каждого отдельного работника.

4. Кадровая политика определяет основное содержание программы набора, отбора, расстановки, подготовки и переподготовки персонала организации, но не ограничивается лишь формированием этой программы. Она отражает тенденции изменения интересов и потребностей, установок, ценностей и мотивации сотрудников организации, определяющих активность человека в его деятельности.

5. Кадровая политика включает деятельность по долгосрочному, среднесрочному и текущему прогнозированию, точнее сказать, научному предвидению будущего, реальностей его достижения. Именно политика концентрирует внимание на проблемах, определяет приоритеты и ориентиры.

Список использованной литературы

- 1 С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://avidreaders.ru/read-book/tolkovyy-slovar-russkogo-yazyka-1.html> Словарь бизнес-терминов. Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/business/20413>
- 2 Т.Ф. Ефремова. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Efremova-term-33515.htm>
- 3 Словарь бизнес-терминов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/business/5515>
- 4 Краткий словарь-глоссарий по политологии. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.xn--80aacc4bir7b.xn--p1ai/>
- 5 Шегда А.В. Менеджмент: учебник / А.В. Шегда. - М.: Знание, 2004. – 688 с.
- 6 Комиссарова Т.Ю. Кадровая политика. Зачем она нужна и как ее разработать? // Отдел кадров коммерческой организации, 2014. - №7. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://lexandbusiness.ru/view-article.php?id=3197>
- 7 Кадровая политика организации: учеб. пособие / Е.П. Пархимчик. – Минск: ГИУСТ БГУ, 2011 – 128 с.
- 8 Дикусарова М.Ю. Теоретико-методологические подходы к исследованию феномена кадровой политики / М.Ю. Дикусарова, М.В. Жилина, И.В. Зубкова // Проблемы современной экономики: материалы III междунар. науч. конф. (г. Челябинск, декабрь 2013 г.). - Челябинск: Два комсомольца, 2013. - С. 99-101.
- 9 Козак Н.Н. Управление персоналом. М.: Издательские решения, 2016. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://avidreaders.ru/book/upravlenie-personalom-2.html>
- 10 Управление персоналом: учебник и практикум для вузов / А.А. Литвинюк [и др.]; под редакцией А. А. Литвинюка. - 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Юрайт, 2020. - 498 с.
- 11 Балабанова Л.В. Управление персоналом: [учебник] / Л.В. Балабанова, О.В. Сардак. - К.: Центр учебной литературы, 2011. - 468 с.

12 Пугачев В.П. Управление персоналом организации. Учебник и практикум для академического бакалавриата. – М.: Юрайт. 2019. - 402 с.

13 Егоршин А.П. Основы управления персоналом: учебное пособие / А.П. Егоршин. - 4-е изд., перераб. и доп. - Москва: ИНФРА-М, 2020. – 432с.

14 Базаров Т.Ю. Управление персоналом. Учебник для вузов / Под ред. Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юнити, 2017. - 560с.

15 Воробец Т.И. Анализ факторов внешней и внутренней среды, влияющих на качество кадрового потенциала организации. // Приоритетные направления и проблемы развития внутреннего и международного туризма в России. Сборник материалов I Всероссийской научной конференции с международным участием. Алушта, 26-27 апреля 2018 г. – 2018. – С. 337-341.

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ / ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕС ЖОЛДАРЫ

Бексултанов Алмас Умирбекулы

«Құқық» білім беру бағдарламасының магистранты

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада сыбайлас жемқорлықпен күрес жолдары құқықтық салдары туралы мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық, оқиға, қылмыс

СПОСОБЫ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ

Бексултанов Алмас Умирбекулы

Магистрант образовательной программы «Право»

Казахско-Русский Международный университет; 030006, г.Актобе, ул.Айтеке би, 52

В данной статье рассматриваются правовые последствия способов противодействия коррупции.

Ключевые слова: коррупция, инцидент, преступление.

WAYS TO FIGHT CORRUPTION

Beksultanov Almas Omirbekovich

Master student of the educational program "Law"

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.;

This article discusses the legal implications of ways to combat corruption.

Keywords: corruption, incident, crime.

Мақала жол – сыбайлас жемқорлықпен күрес жолдары, оның осы тұрғыдағы проблемалық мәселелерін зерттеуге арналған.

Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік құбылыс ретінде бүгінде саяси дамуға қарамастан әлемнің барлық дерлік елдерінде, оның ішінде Қазақстанда да бар, тек ауқымы бойынша ғана ерекшеленеді. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық даму, нарықтық экономиканы құру, инвестиция тарту процесін тежейді. Ол демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсерін тигізіп, елдің болашақ дамуына үлкен қауіп төндіреді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес Қазақстандағы мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының бірі болып белгіленген.

Студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы дүниетанымын қалыптастыру мақсатында университетте «Таза сессия» штабы тұрақты түрде жұмыс істейді. Штаб қызметінің негізгі идеясы – жастармен кездесулер өткізу және сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы, сыбайлас жемқорлық ұғымын түсіндіру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды жетілдіру,

студенттер арасында құқықтық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртіпті орнату, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру рухында.

Сыбайлас жемқорлық термині латынның «cogitare» «мемлекет органының, қоғамдық қатынастардың бұзылуы» деген сөзінен шыққан, өйткені «пара алу» терминінің мағынасы әдетте лауазымды тұлғаның өз өкілеттіктерін пайдалануын білдіретін термин. оған заңға және моральдық нормаларға қайшы келетін алдау, бопсалау, қағазбастылық арқылы жеке басының пайдасына сеніп берілген құқықтар. Көбінесе бұл термин бюрократия мен саяси элитаға қатысты қолданылады. Сәйкес термин әдетте латын сөзінің бастапқы мағынасынан, сондай-ақ әдепсіз мінез-құлықтан туындайтын кеңірек семантикаға ие.

Қазақстан үшін сыбайлас жемқорлықты жеңу мемлекеттік саясаттың басты бағыттарының бірі болып табылады, оның басымдылығын Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев айқын көрсетіп берді. Сондықтан да Елбасы өзінің «Қазақстан-2050» Стратегиясында қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында сыбайлас жемқорлықпен күресті мемлекеттің басым бағыттарының бірі ретінде атады. Қазақстан Президенті сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы айта отырып, қоғамның қатысуынсыз сыбайлас жемқорлықты жеңу мүмкін еместігін бірнеше рет атап өтті.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңында сыбайлас жемқорлыққа мынадай анықтама берілген – ол «...мемлекеттік функцияларды жүзеге асыратын адамдардың, сондай-ақ адамдардың жеке өзі немесе делдалдар арқылы мүліктік игіліктер мен артықшылықтарды қабылдауы. оларға теңестірілгендер, өздерінің лауазымдық өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып немесе олардың өз өкілеттіктерін мүліктік игіліктер алу үшін өзге де пайдалануы, сол сияқты жеке және заңды тұлғалардың оларға осы жеңілдіктер мен артықшылықтарды заңсыз беру жолымен пара алуы.

БҰҰ құжаттарында қолданылатын сыбайлас жемқорлықтың халықаралық-құқықтық анықтамасы келесідей: сыбайлас жемқорлық – бұл

мемлекеттік билікті жеке бас пайдасы үшін, үшінші тұлғалар мен топтардың мүддесі үшін теріс пайдалану.

Қарапайым тілмен айтқанда, сыбайлас жемқорлық – бұл қызмет бабын жеке бас пайдасына пайдалану. Сыбайлас жемқорлықтың бір көрінісі – пара.

Пара деген не? Бұл лауазымды тұлғаның басқа тұлғадан ақша немесе басқа жеңілдіктер алуы, ол үшін олар атқаратын лауазымына байланысты кез келген қызмет көрсетіледі. Сонымен қатар, аталған ақша мен жәрдемақыны пара алушы жеке өзі ала бермейді, көбінесе оған жақын адамдарға немесе фронт ұйымдарына берілуі мүмкін. Пара мыналар болуы мүмкін:

Заттар – ақша, оның ішінде валюта, банк чектері мен бағалы қағаздар, бағалы металдар мен тастардан жасалған бұйымдар, автомобильдер, пәтерлер, саяжайлар мен саяжайлар, азық-түлік, тұрмыстық техника мен техника, басқа да тауарлар, жер және басқа да жылжымайтын мүліктер.

Қызметтер мен жеңілдіктер – емдеу, жөндеу және құрылыс жұмыстары, санаториялық-курорттық және туристік жолдамалар, шетелге сапарлар, тегін немесе жеңілдетілген бағамен ойын-сауық және басқа да шығындарды төлеу.

Сыбайлас жемқорлық неге қауіпті?

Көбісі паракорлық пен сыбайлас жемқорлықты пайдалы немесе кем дегенде зиянсыз деп санайды:

- «Бұл не болды? Мен көп төледім, бірақ мен техникалық байқаудан еш қиындықсыз өттім, сонымен қатар уақытты үнемдедім».

– «Диплом сатып алдым, ұлымды беделді жұмысқа қостым». Кім бұл аурумен ауырады?»

Сайып келгенде, бұл барлық адамдар үшін «жаман» ғана емес, сонымен қатар барлық адамдар үшін қауіпті, өйткені заңның үстемдігі, егер ол әділетсіз болса, кез келген адамды бұзып, депрессия мен жаттыққа әкелуі мүмкін.

Оны анықтауға тырысайық. Барлығымыз әртүрлі салық төлейміз. Дегенмен, табыстың белгілі бір бөлігін мемлекетке беру арқылы ол әлеуметтік қызметтерді: тегін білім беруді, денсаулық сақтауды, инфрақұрылымды, қауіпсіздікті қамтамасыз етеді деп есептейміз.

Мемлекеттік қаржыны бөлу сыбайлас жемқорлық схемасы бойынша жүргізілсе не болады?

Мысал: Мемлекеттік мекеме келісім-шарт жасайды

аурухана салу немесе жөндеу. Жеке мемлекеттік қызметші келісім-шарт жасасу барысында өкілдері онымен «сенім қатынасына» түскен фирманың келісім-шартты алуын қамтамасыз ету үшін пара алады. Дегенмен, кері қайтару шығындарына байланысты ешбір фирма шығынмен жұмыс істемейді. Сондықтан «Жақсы» алған мұндай компания жұмыс пен пайдаланылған материалдардың сапасын төмендетеді және сонымен бірге олардың құнын арттырады. Соның салдарынан бүкіл қоғам зардап шегеді.

Сыбайлас жемқорлық қоғамға зиянын тигізіп қана қоймай, нәтижеге кепілдік бермейтінін ұмытпаңыз! Шынында да, сыбайлас жемқорлық схемасында кім көп бере алады, сол жеңеді. Бірақ қорқыныштысы, сыбайлас жемқорлықпен айналысу адамның өзінің де, туыстарының да санасына нұқсан келтіретіні, дүниетанымының деформациясы сөзсіз.

Бұл қоғамдық қауіпті құбылыспен күресудің өзектілігі бірқатар жағдайларға байланысты.

сыбайлас жемқорлық азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының өрескел бұзылуына әкеп соғады;

сыбайлас жемқорлық қылмыстарының субъектілері, әдетте, жоғары әлеуметтік жағдайға ие;

жасаудың күрделі-интеллектуалды тәсілдері; бұл құбылыс әртүрлі жағдайларға бейімделеді, үнемі өзгеріп отырады және жетілдіріледі;

осы әрекеттен келтірілген ірі материалдық және моральдық зиян;

ерекше кідіріс - бұл құбылыс туралы толық деректер немесе кем дегенде репрезентативті дәлелдер жоқ, қылмыстық сотқа келген кінәлілер одан да азырақ және олардың бірнешеуі ғана нақты қылмыстық жазаға тартылады;

сыбайлас жемқорлық жасырын ғана емес, сонымен бірге бітімгершілік сипатта болады, ол, әдетте, шағымдарға әкелмейді, өйткені кінәлі тараптар заңсыз мәміледен өзара пайда алады;

сыбайлас жемқорлық әрекеттері, әдетте, кәсіби емес адамға түсіну қиын болатын мемлекеттік қызметтің күрделі, нақты және құпия түрлерінде жасалады;

сыбайлас жемқорлық мемлекеттік аппараттың беделін айтарлықтай төмендетеді, оның беделіне нұқсан келтіреді;

бұл құбылыс мемлекеттік құрылымдарда тез таралуда;

шын мәнінде заңмен қорғалатын барлық қоғамдық қатынастар жемқорлыққа жол берген шенеуніктердің қылмыстық әрекетінің объектісіне айналуы мүмкін.

Жоғарыда келтірілген тізім толық емес, бірақ оның өзі дәл қазір екеуін де дамытудың өзекті қажеттілігін көрсетеді.

Нормативтік сілтеме

- 1) Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл (2022 жылғы толықтырулар мен өзгертулер);

- 2) Қазақстан Республикасындағы Көлік туралы Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 21 қыркүйектегі №156 Заңы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z940007000> (жүгінген күні 12. 04. 2018)
- 3) Қазақстан Республикасындағы Жол жүрісі туралы Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 17 сәуірдегі №194 Заңы. <https://zakon.uchet.kz/kaz/docs/Z1400000194> (жүгінген күні 12. 04. 2018)
- 4) Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 2 сәуірдегі № 261-IV Заңы;
- 5) Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі 5 шілде 2014 жыл (2022 жылғы толықтырулар мен өзгертулер);
- 6) Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ (2022 жылғы толықтырулар мен өзгертулер);
- 7) Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ (2022 жылғы толықтырулар мен өзгертулер);
- 8) Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ (2022 жылғы толықтырулар мен өзгертулер);
- 9) Қазақстан Республикасының Заңы от 28 қаңтар 2011 жыл № 401-IV «Медиация туралы»
- 10) Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2021 жылғы 18 қарашадағы № 73-VII ҚРЗ;

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ САПАСЫН БАСҚАРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ

Елеусизова (Акказиева) Альмира

«Құқық» білім беру бағдарламасының магистранты

Балмагамбетова Венера Мақсатқызы

*«Құқық» кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы «Құқық» білім беру
бағдарламасының магистранты және кафедра оқытушысы*

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52;

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы жоғары білім сапасын басқарудың құқықтық құралдары туралы мәселелер қарастырылады.

Түйінді сөздер: академиялық мобильность, академиялық кредит, кредиттік технология.

ПРАВОВЫЕ СРЕДСТВА УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Елеусизова (Акказиева) Альмира

магистрант образовательной программы «Право»

Балмагамбетова Венера Максатовна

ст. преподаватель кафедры «Право», доктор PhD

Казахско-Русский Международный университет; 030006, г.Актөбе, ул.Айтеке би, 52;

В данной статье рассматриваются правовые инструменты управления качеством высшего образования в Республике Казахстан.

Ключевые слова: академическая мобильность, академический кредит, кредитная технология.

LEGAL MEANS OF QUALITY MANAGEMENT OF HIGHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Yelesizova (Akkazieva) Almira

master student of the educational program "Law"

Venera Maksatovna Balmagambetova

Senior Lecturer of the Department of Law, Doctor PhD.

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.;

This article discusses the legal instruments of quality management in higher education in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: academic mobility, academic credit, credit technology.

Статья посвящена исследованию правового регулирования обеспечения качества высшего образования на международном и национальном уровнях. В процессе работы была

рассмотрена юридическая природа права на получение высшего образования в Республике Казахстан. В рамках исследования автором статьи раскрыты международно-правовые механизмы универсального характера по обеспечению качества высшего образования на примере стран, входящих в состав Европейского пространства высшего образования, и в Республике Казахстан, также определены современные тенденции развития национального законодательства в области обеспечения качества высшего образования.

В работе на основе анализа международного законодательства; действующего национального, зарубежного законодательства; правоприменительной практики, международного опыта и национальной практики обозначены вопросы правового регулирования обеспечения качества высшего образования в Республике Казахстан и предложены пути их совершенствования. По итогам проведенного исследования автором получены научные выводы, имеющие теоретическое и практическое значение, которые позволяют наметить возможные варианты модернизации законодательства в области обеспечения качества высшего образования в республике.

Ключевым компонентом позитивного и устойчивого роста экономики, государственной безопасности, а также социокультурной эволюции общества, фактором благополучия населения выступает образование. Основа глобальной конкуренции заложена в соперничестве различных систем образования, которые направлены на научно-технический прогресс, изучение инноваций. При этом центральным инструментом обеспечения равных возможностей граждан, стабильности в политической сфере и в формировании жизненных ценностей общества является право на получение качественного высшего образования.

Высшее образование, представляющее собой процесс взаимодействия государства и общества, по вопросам трансферта знаний, повышения интеллектуальных способностей, развития культурного потенциала и самореализации, задает стратегические перспективы развития образовательных инфраструктур и ресурсов.

В современных условиях в Республике Казахстан возрастает роль и значение обеспечения качества высшего образования, человеческого капитала как критериев степени общественного развития, составляющих основу нового уровня жизни общества, являющихся важнейшими факторами и базой экономической мощи. Так, академик С.З. Зиманов отмечал: «Считаю, что наша Республика, более или менее успешно преодолевшая переходный этап своего развития, вполне созрела для перехода к интеллектуально-политическому этапу развития, что вовсе не отрицает административных методов, а, скорее всего, говорит об усилении роли и влияния интеллектуальной элиты, науки в разработке стратегии и конкретных программ, составляющих государственную политику» [5].

В настоящее время максимальное количество государственного образовательного заказа выделено на технические специальности: инженерные, обрабатывающие и строительные отрасли. В свою очередь, на право выделено в среднем 800 мест по республике. Безусловно, необходимо учитывать потребности страны, региона и мнение работодателей, но нельзя не брать во внимание желание самих абитуриентов, так как колоссальному успеху в работе содействует и удовлетворение выбранной образовательной программой.

Согласно Постановлению Правительства РК от 16 апреля 2018 г. № 199 (с внесением изменений постановлением Правительства РК на 03 мая 2019 г. № 242) «Об утверждении государственного образовательного заказа на подготовку специалистов с высшим и послевузовским образованием, а также с техническим и профессиональным, послесредним образованием в организациях образования, финансируемых из республиканского бюджета (за исключением организаций образования, осуществляющих подготовку специалистов для Вооруженных сил, других войск и воинских формирований, а также специальных государственных органов), на 2018-2019, 2019-2020, 2020-2021 учебные годы» средние

расходы на обучение за 1 студента составляют 635,8 тысяч тенге в национальных вузах, в Международном университете информационных технологий, в Казахстанско-Британском техническом университете, в других вузах цифра колеблется от 342,9 до 1 миллиона 706 тысяч тг [21].

Очевидно, что механизм финансирования высшего образования требует больших затрат как из государственного бюджета, так и вложений со стороны частного сектора для полной реализации права на получение высшего образования всеми слоями населения Казахстана. Логично при этом оказывать материальную поддержку студентам. В Республике Казахстан на законодательном уровне закреплено кредитование на обучение, которое осуществляют банки второго уровня: АО «Нурбанк», АО «ForteBank», АО «Сбербанк России». В настоящее время услуга «образовательный кредит» в Сбербанке России приостановлена. Если же рассмотреть оставшиеся три банка, то действительно предлагается отсрочка по погашению долга, срок кредитования составляет до 120 месяцев. Однако годовая эффективная ставка вознаграждения колеблется от 20 до 22,5 %, где ForteBank, предлагая самую низкую процентную ставку, предоставляет кредит только для студентов Казахского экономического университета имени Т. Рыскулова (бывший университет Нархоз) в г. Нур-Султан, г. Алматы. Кредитование для казахстанских студентов в полной мере осуществляет всего один банк второго уровня – АО «Нурбанк». К сожалению, не каждому посильно оплачивать кредит с высокими процентами после окончания высшей школы.

Закон РК от 14 января 2013 г. № 67-V «О Государственной образовательной накопительной системе» (с изменениями и дополнениями на 1 января 2020 г.) [24] предусматривает возможность накопить на оплату образовательных услуг вуза. При этом система предусматривает ежегодную премию от государства, что влияет на рост сбережений.

Государственная накопительная образовательная система – это новый альтернативный способ государственной поддержки получения платного профессионального и высшего образования, представляющий возможность каждому планомерно накапливать денежные средства на депозитах банка второго уровня для оплаты образования в вузах или колледжах Казахстана, или стран ближнего и дальнего зарубежья с момента рождения [25].

Исходя из содержания п. 4 ст. 30 Конституции РК, принцип платности образования не означает понижения внимания государства к обеспечению качества такого образования [14, с. 251].

Отметим, что центральное звено все же отведено доступности и обеспечению качества высшего образования, а не форме оплаты, способе его осуществления. Следовательно, в сердцевине высшего образования заложена доступность в его получении и качестве образовательных услуг. Колоссальную роль в формировании правового обеспечения права на образование сыграла универсальная международная организация – Организация Объединенных Наций (далее – ООН), соответственно представляющая ее интересы – ЮНЕСКО.

Деятельность ЮНЕСКО направлена на расширение доступа к получению образования, международную оценку реализации обязательств в обеспечении прав человека на образование. В национальных интегральных показателях по основным трем (продолжительность жизни, образование, уровень жизни) критериям, включая образование, Казахстан расположился на 51 позиции среди 189 государств по состоянию на 2019 г. [26]. Страна вошла в список стран с высоким индексом человеческого развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1 Указ Президента РК от 15 февраля 2018 г. № 636 «Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2025 г. и признании утратившими

силу некоторых указов Президента Республики Казахстан» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636>. 13.03.2021.

2 Выступление Президента РК К–Ж. Токаева на 1 сессии парламента VII созыва, 15 января 2021 // <https://informburo.kz/novosti/tokaev-vystupil-na-pervoj-sessii-parlamenta-vii-sozyva-polnyj-tekst-obrasheniya-prezidenta>. 20.01.2021.

3 Послание Главы государства К–Ж. Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий», 1 сентября 2020 // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g. 08.09.2020.

4 Выступление председателя КОКСОН РК Кубеновой Г. (на встрече министра образования и науки РК с руководителями вузов), 2021 г. // www.facebook.com/edugovrk. 20.04.2021.

5 Кемалов М. Роль академиков С. Зиманова и Г. Сапаргалиева в становлении и правовом развитии Казахстана, 30 ноября 2015 // <http://prokuror.gov.kz/rus/novosti/stati/rol-akademikov-salyka-zimanova-i-gayrata-sapargalieva-v-stanovlenii-i-pravovom>. 18.02.2020.

6 Ермаков Ю.В. Ресурсный потенциал мультикультурного вуза в условиях Болонского процесса. ДКЭН. – 2011 // <https://www.dissercat.com/content/resursnyi-potentsial-multikulturnogo-vuza-v-usloviyakh-bolonskogo-protssessa>. 04.04.2020.

7 Байхожаева Б. Успех – совместными усилиями // Казахстанская правда. – 2021. – № 55(29432). – С. 6-7.

8 Послание Первого Президента Казахстана Н.А. Назарбаева «Новые возможности развития в условиях Четвертой промышленной революции» // www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g. 20.01.2019.

9 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. // http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution. 06.01.2019.

10 Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 г. № 319-III // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30118747#pos=4;-243. 17.04.2021.

11 Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры (Париж, 9 октября 1998 г.) // <http://docs.cntd.ru/document/901839539>. 18.05.2018.

12 Азиатско–Тихоокеанская региональная конвенция о признании квалификаций в области высшего образования, 2012 // https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217670_rus. 23.05.2018.

13 Курицына Е.В. Конституционное право на образование в Российской Федерации: понятие и содержание // Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство». – 2014. – № 1(5). <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnoe-pravo-na-obrazovanie-v-rossiyskoj-federatsii-ponyatie-i-soderzhanie>. 04.08.2019.

14 Научно-практический комментарий к Конституции Республики Казахстан. – Астана: Фонд Первого Президента РК – Елбасы, 2018. – 640 с.

15 Балмагамбетова В.М., Галым Ф.Г. Законодательное обеспечение права на получение высшего образования в Республике Казахстан // Международный научный журнал «Гылым» (Костанай). – 2020. – № 1(64). – С. 124-128.

16 Аблайұлы А. «Международно-правовое регулирование сотрудничества государств в сфере высшего образования (на примере РК)»: дисс... док. философ. (PhD): 6D030200 – Международное право. – Астана, 2014. – 150 с.

17 Бутенко О.С. Правовое регулирование образовательной деятельности России в связи с участием в Болонском процессе (теоретико-правовые аспекты). ДКЮН. – Краснодар, 2008. – 218 с.

18 Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 г. № 988 «Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 гг.» // <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=2506750>. 05.01.2020.

19 Закон Республики Казахстан от 30 ноября 2018 г. № 197-VI «О республиканском бюджете на 2019–2021 гг.» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000197>. 12.11.2019.

20 Более 30 вузов не допущены к размещению государственного образовательного заказа, 14 сентября 2020 г. // <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/bole-30-vuzov-ne-dopushcheny-k-razmeshcheniyu-gosudarstvennogo-obrazovatelno-zakaza?lang=ru>. 22.10.2020.

21 Постановление Правительства Республики Казахстан от 03 мая 2019 г. № 242 «О внесении изменений в постановление Правительства Казахстана от 16 апреля 2018 г. № 199 «Об утверждении государственного образовательного заказа на подготовку специалистов с высшим и послевузовским образованием, а также с техническим и профессиональным, послесредним образованием в организациях образования, финансируемых из республиканского бюджета (за исключением организаций образования, осуществляющих подготовку специалистов для Вооруженных сил, других войск и воинских формирований, а также специальных государственных органов), на 2018–2019, 2019–2020, 2020–2021 уч. года» // <https://primeminister.kz/ru/decisions/03052019-242>. 12.12.2020.

22 Гурьянов А.П. Международные системы образовательного кредитования, Вестник Оренбургского государственного университета. – 2010. – № 3(109). // http://vestnik.osu.ru/2010_3/6.pdf. 08.08.2018.

23 Нарикбаев М.С., Ударцев С.Ф. Высшее юридическое образование в Казахстане в XXI веке: реформы, проблемы и перспективы: сборник статей. – Астана: КазГЮУ, 2014. – 336 с.

24 Закон Республики Казахстан от 14 января 2013 г. № 67-V «О Государственной образовательной накопительной системе» // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31320507#pos=3;-106. 05.02.2020.

25 Кофтанюк Н.В. Повышение экономической устойчивости высших учебных заведений (на материалах Республики Казахстан): дисс... док. философ. (PhD): 6D050600 – Экономика. – Павлодар, 2014. – 143 с.

ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАДАҒЫ «ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯ», «ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ» ҰҒЫМДАРЫ

Жеткізген Ерлан Мусаханұлы

«Құқық» кафедрасының оқытушысы

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52;

Бұл мақалада Халықаралық инвестициялық қатынастардағы халықаралық құқық субъектілігінің табиғаты мен ерекшеліктері, шетелдік инвестициялардың түрлері, оларды жіктеу мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: Инвестициялық құқық. Шетелдік инвестициялық қызмет. Халықаралық инвестициялық құқық.

ПОНЯТИЯ «ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ», «ИНОСТРАННАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ» В НАЦИОНАЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Жеткізген Ерлан Мусаханұлы

преподаватель кафедры «Право»

Казахско-Русский Международный университет; 030006, г.Актөбе, ул.Айтеке би, 52;

В данной статье рассматриваются природа и особенности международной правосубъектности в международных инвестиционных отношениях, виды иностранных инвестиций, вопросы их классификации.

Ключевые слова: Инвестиционное право. Зарубежная инвестиционная деятельность. Государственный судебный исполнитель. Международное инвестиционное право.

THE CONCEPTS OF «FOREIGN INVESTMENT», «FOREIGN INVESTMENT ACTIVITY» IN NATIONAL LEGISLATION.

Zhetkizgen Yerlan Musakhanyly

Lecturer at the Department of Law

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.;

This article discusses the nature and features of international legal personality in international investment relations, types of foreign investments, and issues of their classification.

Keywords: Investment law. Foreign investment activity. International investment law.

Соңғы жылдар ағымында негізгі капиталға арналған инвестициялардың өсу қарқыны ТМД елдерінің көбінде олардың ЖІӨ өсу қарқынынан озып отырды. Осыған ұқсас тенденция ЖІӨ өсу қарқынынан негізгі капиталға арналған инвестицияның тұрақты өсу қарқыны көрінген Қазақстанда да байқалды.

Сонымен қатар, ұлттық экономикадағы ішкі қаржыландыру көздеріне оң тенденция байқалды. 2013-2020 жж. негізгі капиталға инвестицияларды қаржыландырудың негізгі көзі болып 2005 жылы негізгі капиталдағы инвестицияның жалпы көлемінен 65,2%

құраған кәсіпорынның өзіндік құралдары танылды. 2020ж. 22,6% құраған шетелдік инвестициялардан отандық кәсіпорындардың үлкен тәуелділігін көрсететін шетелдік инвестициялар үлесі маңызды болып қалды[23].

Қазақстан шетелдік инвестицияларды тарту көлемі бойынша ТМД мемлекеттері ішінде даусыз лидер болды. 2018-2020 жж. ішінде республика экономикасына тікелей шетелдік инвестициялар 34 млрд. АҚШ долл. аса сомада тартылған, оның ішінде 2019-2020 жылдар аралығында - 24.5 млрд. долл. Ұлттық экономика тұрақтылығында көрініс беретін қолайлы инвестициялық орта Қазақстан экономикасына шетелдік инвестицияларды тартудың негізгі факторы болды. Бұл жерде мемлекеттің барлық деңгейлердегі шаруашылық әрекеттерге арналған құқықтық кеңістіктің транспаренттілігімен қамтасыз етудегі саясаты, капитал салымдары тәуекелін төмендету, инвесторлар құқығын қорғау саясаты елеулі рөл ойнады. Бұлардың тұтас жиынтығы әлемдегі бірден бір қолайлы инвестициялық климатты қалыптастырды. Өнеркәсіп өндіретін жоғары және тез өсімді капитал сыйымдылығы құралдардың жетіспеушілігі жағдайында оның өмір сүру қабілеттілігін қолдау қажеттілігі шикізат салаларының пайдасына капитал салымдарының ары қарайғы құрылымдық өзгеруіне алып келді. Шешуші өлшемде инвестициялық құлдыраудың тереңдігі 1996 жылы кейінгі 2020 жылы 18,5%-ке төмендеген инвестициялық сұраныстың 40% ғана қаржыландырған мемлекеттік сектордағы кәсіпорындардың төмен инвестициялық белсенділігімен анықталды. Мемлекеттік емес секторлар үлесі керісінше жылдан жылға көбейді.

Дегенмен, экономикалық дағдарысты жеңу мәселесінде, сонымен бірге ұлт экономикасының ірі құрылымдық кәсіпорындарын қаржыландырудың тұрақсыз жағдайын ескере Қазақстанның инвестициялық стратегиясы шетелдік капиталдарды тартудың үлкен бағытында дами бастады. Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет болғанынан бастап ел экономикасына шетелдік инвестициялар тартуға қолайлы жағдайлар жасауда. 1993 жылғы “Шеврон” корпорациясының келуі мен онымен Теңіз орналасымында келісімге келу өзге трансұлттық корпорацияларға өзіндік белгі болды. Бұл жылдары өнеркәсіптің дамуында шикізаттық сәйкессіздіктер бекітіле бастады. Экономика құрылымының өзгеруі, оның құрылымдық қайта қалыптасу қажеттілігі, көптеген өндірістердің шамадан тыс ұлғайтылған монополизациясы олардың мобильділігін, шығарылушы өнім сапасына, өндіріс нәтижелілігі мен оның рентабельділігіне кері әсер етуде болды. Ішкі инвестициялық ресурстарды бірден қысқарту кәсіпорындарға толық инвестициялық әрекетпен айналысуға мүмкіндік бермеді.

Сонымен қатар, өңдеуші секторлардағы инвестициялардың деңгейі жеткіліксіз күйінде қалып отырды. Және инвестордың (шетелдік сияқты отандық та) инвестициялық мақсаттары мен экономиканың шынайы қажеттілігінің арасында сәйкессіздік байқалды. Кәсіпорындарда бос қаржылық орындардың болуы жағдайында олар аралық өндіріс талаптарын шешуге бағыттталып отырды. Коммерциялық банктер бірқатар себептер бойынша шынайы сектордың әлі де негізгі инвесторлары бола алмады. Инвестициялық әрекет ісінің жоғарылауының белгілері 1998 жылдың аяғында көріне бастады. 1999 жылдың төртінші ширегінен бастап инвестиция тарту өсімінің қарқыны ел экономикасы өсуінің басты факторы ретінде танылды[24].

Егер АҚШ пен Ұлыбританияда экономикалық өсу қарқынының төмендеуінің циклдік сипаты көрінсе, ЕО көптеген елдері мен Жапония әлемдік экономикада капитал қозғалысын тұтас тежеген тұрақты өсімнің траекториясына шыға алмады 2020 жылы тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ) көлемі өзінің рекордтық деңгейіне 1,4 трлн. долл. қол жеткізді. 2020 жылы өткен жылмен салыстырғанда 9% төмендеп кетеді. Істің мұндай жағдайының негізгі себебі болып барлық елдер басынан кешірген даму үстінде болған әлемдік экономикалық дағдарыс табылды. Бұған қарамастан Қазақстан бұрынғыдай

субаймақта ТШИ-дің ірі алушысы болып қала берді. Қазақстан экономикасында ТШИ-дің қайта өсімі 2003 жылы басталды. Негізгі реципиент-елдер аралығындағы қатал бәсекеге қарамастан өз экономикасына инвестициялық ресурстарды тартуда Қазақстан соңғы кезеңге дейін бұл бәсеке күресінде шетелдік тарта отырып Ресейден кейінгі биік орында болды. Бұл белгілі бір дәрежеде көптеген ТМД елдерінің, оның ішінде Қазақстанның дамуында күрделі кезең болды: әлемдік нарық туғызған қолайлы конъюктура арқасында салыстырмалы экономикалық тұрақтылыққа қол жеткізді.

Инфляция мен жұмыссыздықтың салыстырмалы өлшемдегі деңгейі жағдайында негізгі инвестиция көлемін макроэкономикалық көрсеткіштердің өсімін көрсетті: ЖІӨ, негізгі капиталға арналған инвестициялар, сыртқы сауда айналымы, т.б.

Жыл сайынғы тікелей шетелдік инвестицияның жиынтық көлемі ЖІӨ-нен орта деңгейде 8% сақталды. Республикадағы инвестициялық климаттың жылынуы арқасында жаңадан барлық мемлекеттер Қазақстан үшін несиелік жолдарды ашуда. Дегенмен, Қазақстанның шетелдік инвестицияларды тартудағы көшбасшылық бағытына қарамастан қолда бар түсімнің экономиканың негізгі салаларын дамытуда жеткіліксіз болатыны анық. Егер Қазақстан мен Ресейге тартылатын шетелдік инвестициялардың жалпы көлемін салыстырсақ, онда Қазақстан экономикасына қарағанда ресейлік экономикаға тартылған шетелдік инвестициялардың абсолютті көлемі көп болған.

Сонымен қатар, мемлекеттің қадағалау мен тиісті шаралар қолданудағы босандығы мен дәрменсіздігі коррупция мен шектен шығушылыққа келісім-шартта айтылған талаптарды орындамаушылыққа, интеллектуалдық меншік құқығының қорғалмауына әкеліп соқтырды. Әлемдік тәжірибе айғақтағандай, экономиканы құрылымдық жүйеде қайта құру мемлекеттік, ғылыми – техникалық өндірістік және инвестициялық сақсатсыз жүзеге аспайды. Оның үстіне, халық мүддесі мен мемлекеттің ұлттық құндылықтарды стратегиялық тұрғыдан қызғыштай қорғай алуы ғана озық технологияның нәтижесін көруге мүмкіндік береді. Сарапшылардың бағалауы бойынша, Қазақстан соңғы жылдары Орталық Азия елдерінің тартатын барлық шетелдік инвестициясының 80% аса бөлігін алады. Әлемдік банк Қазақстанды әлемнің шетелдік инвестицияның көптеген бөлігін тартатын алғашқы 20 ел қатарына қосады. Қазақстанда шетелдік инвестиция салымы үшін біраз тартымды сала болып ауыл шаруашылығы табылады барлық көлемнен 0,4% жуық. Бұдан шығатын қорытынды шикізат секторына ТШИ тартуда басымдылықтың сақталуы қорытындысында мемлекеттің макроэкономикалық тұрақтылығына залал келтіруі мүмкін оның салааралық теңсіздігін күрделендіреді. Қазақстан экономикасына шетелдік инвестицияларды тартудың бір мәселесі негізгі өндірістік қордың 60%-ы физикалық және моральды ескірген шынайы секторындағы инвестиция жетіспеушілігі болып табылады. Қазақстандық экономиканың барлық сфералары ескірген құрал-жабдықтарды алмастыруға ғана қажет емес, сонымен бірге шығарылушы өнімдердің, металлургия, машина құрылысы, химия, ауыл шаруашылығы және денсаулық сақтау мен білім берудің бәсекеге қабілеттілігінің жоғарылауына да керек инвестицияларға жоғары қажеттілікті бастан кешіруде.

Қазақстанға тартылған шетелдік инвестициялардың салалық құрылымының анализі бірқатар жылдар аралығында экономиканың салалық құрылымына негізгі капиталға арналған инвестицияның 54%-дан көбі өнеркәсіптің негізгі саласындағы кәсіпорындарда – тау игеру, өңдеу, көлік пен байланыс электр қуатында пайдаланылған. Олардың үлес салмағының көп бөлігі тау игеру, өңдеу өнеркәсібіне, көлік және байланысқа негізгі капиталға арналған инвестицияның жалпы көлемінің 10% жіберілді. Өзге әрекет түрлеріне арналған инвестиция көлемінің мәні болған жоқ. Геологобарлауға тікелей инвестицияларды жаппай тарту ТШИ жалпы түсімдік құрылымының бірқатар өзгерісіне әкелді.

Дегенмен, соңғы кезде ТШИ салалық құрылымына мұнай және табиғи газ өндірісіне бағытталған инвестициялар 2020ж. Тұтастай шетелдік инвестициялардың салалық құрылымының бағамы қорытындысында Қазақстанның барлық экономикалық кешенінің дамуының нәтижелілігінде көрініс табуы мүмкін олардың төмен салалық көбеюін көрсетеді. Шетелдік инвестициялардың шікізаттық бағытталымы ұлттық экономика құрылымының ары қарайғы өзгерісіне, ел аймақтары бойынша теңсіздікте бөлінісі мен олардың әлеуметтік-экономикалық дамуының дифференциациясының күшеюіне негіз болады.

Аталған қағидалар инвестиция тартуды басқарудың тәжірибелік негізін құрайды. Оларды тарту елдің экономикасын жалпы алғанда және өтпелі кезеңде реформалауда басты сәт болып табылады, әсіресе ол халық шаруашылығын реконструкциялау, құрылымын өзгерту, жаналандыру мақсаттарына қызмет етеді. Олар ірі коммерциялық өмірді инвестициялау негізінде ұлттық шаруашылық субъектілерінің дамыған тауарлық қатынастарға бейімделу дәрежесін арттыруға, олардың өндірістік қызметін ұтымды етуге мүмкіндік туғызады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 «Акционерлік қоғамдар туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 13 мамырдығы № 415-2 Заңы.<http://adilet.zan.kz/>.
- 2 «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 23 желтоқсандағы Заңы.<http://adilet.zan.kz/>.
- 3 «Инвестициялар туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 қаңтардағы № 373-ІІ Заңы.<http://adilet.zan.kz/>.
- 4 «Инвестициялық портфельді басқару жөніндегі қызметті жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 3 ақпандағы № 10 қаулысы
- 5 Арыстанбаева А.А. Анализ эффективности привлечения иностранных инвестиций в Республике Казахстан // Банки Казахстана. 2019.- № 9с. 27-31.
- 6 Арыстанбеков К. Экономическая политика Казахстана в условиях высокого уровня иностранных инвестиций// Вопросы экономики- 2019-№ 8- с. 110-119.
- 7 Абсалямова Н. Инвестиционный рычаг экономики будущего// Казахстанская правда- 2019- 13 мая, с. 13.

ҰРЛЫҚ ҚҰРАМНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІДЕ ТҮСІНУ

Жургенбаев Алим Берикович

«Құқық» білім беру бағдарламасының магистранты

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52;

Мақалада қылмыстық құқық және криминология тұрғысынан ұрлықтың элементтері талданады, сонымен қатар оның квалификациясына қатысты кейбір проблемалық мәселелер қарастырылады. Отандық қылмыстық құқық теориясы мен тәжірибесінде ұрлық құрамының алты элементіне дейін абстрактілі сипатқа ие. Мұндай көзқарас осы қылмыстың криминалистикалық құрылымын атаудағы ұқсас элементтерді қарастыру үшін жарамайды. Қылмыстық-құқықтық құрылымның элементтері оның құрамдарында жасалған қылмыс туралы криминалистикалық мағыналы мәліметтерді қамтитын ұрлық барысындағы іздердің жүйесін көрсетпейді.

Түйін сөздер: ұрлық, қылмыс объектісі, қылмыс субъектісі, ерекше емес идея, криминология, қылмыстың криминалистикалық құрылымы.

УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЭЛЕМЕНТОВ СОСТАВА КРАЖИ И ИХ ПОНИМАНИЕ В КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Жургенбаев Алим Берикович

Магистрант образовательной программы «Право»

Казахско-Русский Международный университет; 030006, г.Актөбе, ул.Айтеке би, 52;

В статье проанализированы элементы кражи с точки зрения уголовного права и криминалистики, а также некоторые проблемные вопросы, связанные с ее квалификацией. В теории и практике отечественного уголовного права до сих пор элементы состава кражи имеют абстрактный характер. Такой подход не приемлем для рассмотрения аналогичных по наименованию элементов криминалистической структуры данного преступления. Элементы уголовно-правового состава не отражают систему следов при совершении кражи, содержащих криминалистически значимую информацию о совершенном преступлении его элементах.

Ключевые слова: кража, объект преступления, предмет преступления, неконкретизированный умысел, криминалистика, криминалистическая структура преступления.

CRIMINAL-LEGAL ANALYSIS OF THE ELEMENTS OF THE COMPOSITION AND THEIR UNDERSTANDING IN THE FORENSIC ASPECT

Zhurgenbaev Alim Berikovich

Master student of the educational program "Law"

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.;

The article analyzes the elements of theft from the point of view of criminal law and criminology, as well as some problematic issues related to its qualification. In the theory and practice of domestic criminal law up to six elements of the composition of the theft have an abstract character. Such an approach is not acceptable for the consideration of analogous elements in the naming of the forensic structure of this crime. The elements of the criminal-legal structure do not reflect the system of traces in the course of the theft, which contain forensic meaningful information about the crime committed in its elements.

Keywords: theft, object of crime, subject of crime, non-specific idea, criminology, forensic structure of crime.

Кража является одной из наиболее распространенных форм хищения, которая уходит корнями в глубокую древность. Анализируя объект и предмет кражи необходимо отметить, что нет единого мнения относительно того, что является объектом данного преступления – общественные отношения собственности, собственность, право собственности, а что предметом – имущество или право на имущество. В.А. Круглов в качестве непосредственного объекта преступления называет право собственности. По мнению В.Б. Крагилевой объектом кражи, выступают общественные отношения собственности, а ее предметом является чужое имущество. В.В. Хилюта указывает на то, что объектом кражи выступает конкретная форма собственности с учетом того, какой из них причиняется ущерб. Предметом кражи выступает чужое имущество, т.е. имущество, которое не может принадлежать похитителю на праве владения, пользования и распоряжения. Такие различия в понимании объекта и предмета, по нашему мнению, связаны с тем, что, во-первых, кража является преступлением против собственности, поэтому ее объектом выступает собственность и (или) право собственности, во-вторых, – объективная сторона кражи выражается в тайном похищении имущества. В.В. Марчук указывает на то, что имущество характеризуется тремя признаками:

физическим (имущество является вещью, предметом материального мира), экономическим (эта вещь обладает потребительской и меновой стоимостью), юридическим (предметом преступления может быть лишь чужое имущество). Право на имущество он определяет как «юридическую категорию, отражающую полномочия собственника по владению, пользованию и распоряжению имуществом».

Говоря о различии объекта и предмета, необходимо отметить, что они соотносятся как целое и часть соответственно. На это же обращает внимание Н.А. Бабий, указав, что предмет находится внутри объекта, включен в него как одна из составляющих наряду с содержанием и участниками общественного отношения. В.Г. Золотоголов определяет собственность как «исторически определенный общественный способ присвоения людьми предметов производительного и непроизводительного потребления. В качестве юридической категории собственность представляет собой совокупность отношений владения, распоряжения и пользования имуществом, а также по поводу трудовой деятельности и ее результатов». Формулируя такое определение, В.Г. Золотоголов указывает на то, что собственность связана с имуществом, но это не само имущество, не вещь, разделяя, таким образом, понятия имущества и собственности. Подводя итог относительно данного вопроса, представляется, что объектом кражи выступают общественные отношения собственности. Предметом кражи является имущество, поскольку это такие предметы (деньги, вещи, иные материальные ценности), которыми стремится завладеть преступник, совершая данное хищение. Но, помимо этого, поскольку преступник совершает хищение какого-либо предмета, владеет им в течение определенного периода времени, может пользоваться и распоряжаться (что является так называемой триадой собственности), то право на имущество так же следует признать предметом кражи. Это подтверждается и тем, что кража является материальным

составом. Состав считается окончанным с момента, когда имущество уже изъято и лицо имеет реальную возможность пользоваться или распоряжаться данным имуществом по своему усмотрению. Объективная сторона кражи определяется как «тайное похищение имущества». Хищение является тайным (кражей) тогда, когда оно совершается без очевидцев или в присутствии граждан, но эти граждане не осознают истинного значения действий виновного лица или такие действия совершаются незаметно от них. В.В. Марчук отмечает, что «при установлении объективной стороны хищения важно установить, что завладение имуществом было безвозмездным, т.е. оно обращалось в пользу лица без предоставления взамен денежного, имущественного, трудового или иного эквивалента. Если в процессе завладения имуществом собственнику или иному уполномоченному лицу представляется равноценное возмещение – хищение отсутствует». И.О. Грунтов и С.А. Елисеев, исследуя формулировку кражи, указывают, на то, что данное определение небыло непротиворечиво. Они обращают внимание на то, что «анализ словосочетания показывает, что прилагательное «тайное» является в нем излишним, поскольку в русском языке слова «похищать», «похищение» означают действие, совершаемое тайно, незаметно, скрытно, а слово «похищать» – тайно брать, уносить, уводить, выкрадывать. Несовершенство и логическая форма определения кражи как тайного похищения имущества. В формальной логике существует общее требование к образованию дефиниций, согласно которому неизвестное не может объясняться через неизвестное. В формулировке «кража – тайное похищение» определение, показывающее родовое и видовое отличие кражи, содержит неясный признак «тайное похищение», нуждающийся в толковании. Делает акцент на понятии «тайное» и В.В. Хиллота, указывая на то, что «многие уголовные законодательства зарубежных государств отказались от кражи как чисто «тайного» способа завладения чужим имуществом, предусматривая, что кража – это как тайное, так и открытое похищение имущества». Субъект кражи – общий, это физическое вменяемое лицо, достигшее 14-летнего возраста. При квалификации кражи существует немалое количество различных проблем. Одной из них является квалификация неоконченной кражи, совершенной с неконкретизированным умыслом.

В.В. Марчук абсолютно справедливо отмечает, что «проблемой квалификации неоконченного преступления является вопрос об уголовно-правовой оценке деяния, совершенного с неопределенным (неконкретизированным) или альтернативным умыслом. В судебной практике при наличии, например, неопределенного умысла применяют следующее правило: содеянное квалифицируется по фактически наступившим последствиям». Данный вопрос вызывает споры, поскольку нет единства в том, как квалифицировать содеянное, если имеет место неконкретизированный умысел. Но еще более неоднозначна ситуация, когда, имея неконкретизированный умысел, лицо не довело преступление до конца по независящим от него обстоятельствам. И данная проблема является весьма заметной именно при совершении хищения, поскольку она связана с вопросами определения размера имущества, которое лицо намеревалось похитить.

Список литературы

1. Бабий Н.А. Уголовное право Республики Беларусь. Общая часть : учебник. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – 663 с.
2. Грунтов И.О. Определение кражи в уголовных законах России и Беларуси: история и современность / И.О. Грунтов, С.А. Елисеев // Журн. Белорус. гос. ун-та. Право. 2017. № 2. С. 77-81.
3. Грунтов И.О. К вопросу о понимании объекта преступления в уголовном праве // Труд. Профсоюзы. Общество. 2017. № 2 (56). С. 45-51.

4. Гучок А.Е. Криминалистическая структура преступления // Минск: БГУ, 2007.– 151 с.
5. Золотогоров В.Г. Экономика: Энциклопедический словарь / В.Г. Золотогоров. – 2- е изд., стереотип. – Мн.: Книжный Дом, 2004. – 720 с.
6. Крагилева В.Б. Уголовное право (Особенная часть): учебно-методические материалы. – Могилев: МГУ имени А.А. Кулешова, 2017. – 131 с.
7. Криминалистика: Краткая энциклопедия / Авт.-сост. Р.С. Белкин. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – 111 с.
8. Криминалистика: учебное пособие / А. В. Дулов [и др.]; под. ред. А.В. Дулова. – Минск: ИП «Экоперспектива», 1996. – 415 с.
9. Круглов В.А. Уголовное право. Особенная часть: курс лекций / В.А.Круглов. – Минск: Амалфея, 2012. – 592 с.
10. Марчук В.В. Квалификация преступлений : учеб. пособие / В.В. Марчук; М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь». – Минск : Акад. МВД, 2013. – 210 с.
11. Настольная книга судьи по уголовным делам / Есаков Г.А., Рарог А.И., Чучаев А.И.; Отв. ред.: Рарог А.И. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007.– 576 с.

ҚЫЛМЫС ҚҰРАМЫ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жургенбаев Алим Берикович

«Құқық» білім беру бағдарламасының магистранты

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Мақалада қылмыстық құқықтағы негізгі мәселелердің бірі қылмыстың ұғымын анықтау болып табылады. Жеке адам мен қоғам арасындағы қақтығыстардың қайсысының қоғамға қауіптілік дәрежесінің басым екендігін анықтау және оған осы мәселеде қылмыстық құқықтық шараларды қолдану арқылы осы қатынастарды реттеу – қылмыстық заңдардың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Қылмыс әр уақытта да белгілі бір іс-әрекеттің (әрекет немесе әрекетсіздіктің) көрінісі болып табылады. Заң шығарушы осындай тұжырымдарға келе отырып, қылмыстың әр уақытта да адамның нақты іс-әрекетінің, мінез-құлқының сыртқа шыққан көрінісі екенін атап көрсетеді.

Түйін сөздер: ұрлық, қылмыс объектісі, қылмыс субъектісі.

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Жургенбаев Алим Берикович

Магистрант образовательной программы «Право»

Казахско-Русский Международный университет; 030006, г.Актөбе, ул.Айтеке би, 52

Одним из основных вопросов уголовного права в статье является определение понятия преступления. Одной из основных задач уголовного права является определение того, какой из конфликтов между личностью и обществом является наиболее опасным для общества, и регулирование этих отношений путем применения в связи с этим уголовно-правовых мер. Преступление есть всегда проявление определенного действия (действия или бездействия). Комментируя такие выводы, законодатель подчеркивает, что преступление всегда является внешним проявлением реальных действий и поведения человека.

Ключевые слова: кража, объект преступления, предмет преступления.

CONCEPTUAL LEGAL BASIS OF THE STRUCTURE OF THE CRIME

Zhurgenbaev Alim Berikovich

Master student of the educational program "Law"

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.;

One of the main issues in criminal law in the article is to define the concept of crime. One of the main tasks of criminal law is to determine which of the conflicts between the individual and society is the most dangerous to society and to regulate these relations by applying criminal law measures in this regard. Crime is always a manifestation of a certain action (action or inaction). Commenting on such conclusions, the legislator emphasizes that crime is always an outward manifestation of a person's actual actions and behavior.

Keywords: theft, object of crime, subject of crime.

Қылмыстық құқықтағы негізгі мәселелердің бірі қылмыстың ұғымын анықтау болып табылады. Жеке адам мен қоғам арасындағы қақтығыстардың қайсысының қоғамға қауіптілік дәрежесінің басым екендігін анықтау және оған осы мәселеде қылмыстық құқықтық шараларды қолдану арқылы осы қатынастарды реттеу – қылмыстық заңдардың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Қылмыс әр уақытта да белгілі бір іс-әрекеттің (әрекет немесе әрекетсіздіктің) көрінісі болып табылады. Заң шығарушы осындай тұжырымдарға келе отырып, қылмыстың әр уақытта да адамның нақты іс-әрекетінің, мінез-құлқының сыртқа шыққан көрінісі екенін атап көрсетеді.

Адамның құқыққа қайшы мінез-құлқы белсенді әрекет күйінде немесе әрекетсіздік күйінде болуы мүмкін. Бұл жерде әрекет дегеніміз адамның қылмыстық заң тыйым салған нәрселерді істеуі, ал әрекетсіздік дегеніміз адамның заң, нормативтік актер, нұсқаулар немесе арнайы жарлықтар, бұйрықтар бойынша жүктелген міндетін орындамауы болып табылады. Адамның қылмысқа қайшы немесе оған қайшы емес мінез-құлқы оның ойлау жүйелері арқылы, содан соң белгілі бір іс-әрекеттер арқылы көрініс береді. Ондай нақты іс-әрекеттер арқылы көрініс таппаған, жүзеге аспаған ойлар, пікірлер соншалықты қатерлі болғанына қарамастан, қылмыс болып табылмайды. Белгілі бір іс-әрекет арқылы жүзеге асырылмаған адамның ниет-мақсаттары қоғамға қауіп туғызбайтындықтан, қылмыстық құқық реттеу саласына жатпайды. Қылмыстық құқығы ғылымында бұл мәселе туралы бірауыздан осылай тұжырым жасалған.

Қылмыс құқықтық құбылыс ретінде осы құбылыстың мәнді жақтарын бейнелейтін белгілі бір белгілермен сипатталады. Қолданылып жүрген қылмыстық заңға сәйкес қылмыстың түсінігі заңның өзінде көрсетіледі.

Бұрынғы кеңестік жүйеде қылмыстың ұғымы алғаш рет 1919-жылы РСФСР-дің Қылмыстық құқық жөніндегі басшылық негіздерінде (5-бабында): «Қылмыстық құқықпен қорғалатын қоғамдық қатынастар тәртібін бұзушылық қылмыс деп аталады» делінген. РСФСР-дің 1922-жылғы Қылмыстық кодексінде «Қылмыс дегеніміз кез келген қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік» деген ұғыммен тұжырымдалады.

1924 – жылы КСРО және одақтас республикалардың қылмыстық заңдарының негізгі бастамаларында қылмыс ұғымына арналған бап болған жоқ. 1926-жылғы РСФСР Қылмыстық кодексінде «қылмыс дегеніміз қоғамға қауіпті іс-әрекет» деп көрсетіледі (1-бабында). Бұл жерде кеңестік құрылысқа немесе құқық тәртібіне бағытталған әрекет немесе әрекетсіздік қоғамға қауіпті деп жарияланды. КСРО және одақтас республикалардың 1958-жылғы қылмыстық заңдарының негіздерінде «Қылмыстық заңда көзделген, оның саяси, экономикалық жүйелеріне, социалистік меншігіне, азаматтардың жеке меншігіне, азаматтардың жеке басына, саяси, еңбек, мүлктік және басқа да құқықтары мен бостандықтарына қиянат жасайтын қоғамдық қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік), сондай-ақ социалистік құқық тәртібіне қиянат жасайтын қылмыстық заңда көзделген қоғамдық қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік)» делінген. Дәл осындай анықтама бұрынғы Одаққа кірген барлық республикалардың, оның ішінде 1959-жылы 22-шілдеде қабылданған Қазақ КСР Қылмыстық кодексінде де берілді (7-бабында). 1997-жылы жаңа Қылмыстық кодекс қабылданды. Осы кодексте өмірімізде, қоғамда орын алған елеулі әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістерге сәйкес қылмыстың анықтамасы берілген. Онда «жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты қоғамға қауіпті әрекет (іс-әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады» делінген (9-бабында). Осы анықтамадан қылмыстық құқыққа қайшылық, қоғамға қауіптілік, кінәлілік, жазаланушылық қылмыстың белгілері екендігі көрініп тұр.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Ерекше бөлімінің тиісті баптарының диспозицияларында жекелеген қылмыс құрамдары арнайы көрсетілген. Қылмыстық құқықта

қылмыстың осы нақты құрамдарына қарсы іс-әрекет істеуді құқыққа қайшылық деп атау керек.

1960-жылға дейінгі қолданылған Қылмыстық кодекстерде ұқсастығы бойынша, яғни қылмыстық заң нормасында әдейі көрсетілмеген іс-әрекеттерге де сонда көрсетілген соған ұқсас, жақын нормаларды қолдануға жол берілген еді. Мұның өзі заңды бұзуға және осы мәселеде бейберекетсіздікке кетушілікке әкеліп соқтырды. Қазақстан Республикасының 1995-жылғы жаңа Конституциясында осыған орай жаңа Қылмыстық кодексте қылмыстық заңды ұқсастық бойынша қолдануға жол берілмейді делінген.

Кейбір еуропа халықтарының тілдерінде қылмыстық құқықтың негізінде қандай ой жатыр деген мәселеге байланысты бұл ұғым екі түрлі атауға ие. Егер ой қылмыс туралы болса, онда оны *criminal law* - (ағылшын), *droit criminel* –(француз), *criminal- recht* (неміс), - латынның “*crimen*” - қыл мыс, яғни қылмыс туралы құқық деген мағынада, ал егер бірінші орынға қылмысы үшін жаза деген ой ығыстырылса, онда оны –*penal law, droit penal, strafrecht* – латынның “*poena*”- жаза, яғни жаза туралы құқық деген мағынада қолданылады. Көптеген авторлардың айтуынша, қылмыстық заңдар деп “адам басымен” жауап беретін, яғни өмірімен жауап беретін заңдар аталады. Мұнда сөз адамның “басымен” байланысты, орыстың “уголовное” сөзі “голова” сөзімен түбірлес жатуында деп жорамалдайды. Бұл деректер нақты емес. Дей тұрғанмен, қылмыстық құқықтың ұғымы барлық уақытта заңмен, яғни қылмыстық әрекет үшін жазаны анықтаушы заңмен байланыстырылып отырылды.

Қылмыстық құқықта негізгі мәселелердің бірі қылмыстың ұғымын анықтау болып табылады. Жеке адам мен қоғам арасындағы қақтығыстардың қайсысының қоғамға қауіптілік дәрежесінің басым екендігін анықтау және оған осы мәселеде қылмыстық құқылық шараларды қолдану арқылы осы қатынастарды реттеу — қылмыстық заңның негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Қылмыс әр уақытта да белгілі бір іс-әрекеттің (әрекет немесе әрекетсіздіктің) көрінісі болып табылады. Заң шығарушы осындай тұжырымдарға келе отырып, қылмыстың әр уақытта да адамның нақты іс-әрекетінің, мінез-құлқының сыртқа шыққан көрінісі екенін атап көрсетеді.

Адамның құқыққа қайшы мінез-құлқы белсенді әрекет күйінде немесе әрекетсіздік күйде болуы мүмкін. Бұл жерде әрекет дегеніміз адамның қылмыстық заң тыйым салған нәрселерді істеуі, ал әрекетсіздік дегеніміз адамның заң, нормативтік актілер, нұсқаулар немесе арнаулы жарлықтар, бұйрықтар бойынша өзіне жүктелген міндетін орындамауы болып табылады. Адамның қылмысқа қайшы немесе оған қайшы емес мінез-құлқы оның ойлау жүйелері арқылы, содан соң белгілі бір іс-әрекеттер арқылы көрініс береді. Ондай нақты іс-әрекеттер арқылы көрініс таппаған жүзеге аспаған ойлар, пікірлер соншалықты қатерлі болғанына қарамастан, қылмыс болып табылмайды. Белгілі бір іс-әрекет арқылы жүзеге асырылмаған адамның ниет-мақсаттары қоғамға қауіп туғызбайтындықтан қылмыстық құқық реттеу саласына жатпайды. Қылмыстық құқық ғылымында бұл мәселе туралы бірауыздан осылай тұжырым жасалған.

Қылмыс құқылық құбылыс ретінде осы құбылыстың, мәнді жақтарын бейнелейтін белгілі бір белгілермен сипатталады. Қолданылып жүрген қылмыстық заңға сәйкес қылмыстың түсінігі заңның өзінде көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл (2021 жылғы толықтырулар мен өзгертулер);
- 2 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) 27 желтоқсан 1994 жыл (2021 жылғы толықтырулар мен өзгертулер);

3 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім) 1 шілде 1999 жыл (2021 жылғы толықтырулар мен өзгертулер);

4 Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі 5 шілде 2014 жыл (2021 жылғы толықтырулар мен өзгертулер);

5 Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ;

6 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ;

7 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ (2021 жылғы толықтырулар мен өзгертулер);

8 Қылмыстық-атқару Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ;

9 Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2021 жылғы 18 қарашадағы № 73-VII ҚРЗ;

10 Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сот жүйесін жаңғырту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 21 ақпандағы № 227-VI ҚРЗ.

ЖЕР УЧАСКЕЛЕРІН ЗАҢСЫЗ ИЕМДЕНУ

Куанышкереев Темиршын

«Құқық» білім беру бағдарламасының магистранты

Қазақ-Орыс Халықаралық университеті; 030006, Ақтөбе қ., Әйтеке би к-сі, 52

Бұл мақалада жер учаскелерін заңсыз иемдену жолдарының құқықтық салдары туралы мәселелері қарастырылады. Аймақтарға бөлу - жер учаскелерінің нысаналы мақсаты мен пайдалану режимін белгілей отырып, оның аумағын анықтау. Елді мекендердегі жерді аймақтарға бөлу бағалау аймақтарының шекараларын және жер учаскелері үшін төлемақының базалық ставкаларына түзету коэффициенттерін анықтау мақсатында жүзеге асырылады. Облыстар, республикалық маңызы бар қалалар, астана, аудандар, облыстық маңызы бар қалалар деңгейінде жерді аймақтарға бөлуді ұйымдастыруды облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың, аудандардың, облыстық маңызы бар қалалардың тиісті уәкілетті органдары жүзеге асырады.

Түйінді сөздер: жер, әкімшілік құқық, құқық.

НЕЗАКОННОЕ ПРИОБРЕТЕНИЕ ЗЕМЛИ

Куанышкереев Темиршын

Магистрант образовательной программы «Право»

Казахско-Русский Международный университет; 030006, г.Актөбе, ул.Айтеке би, 52

В данной статье рассматриваются правовые последствия незаконного отвода земли. Зонирование - определение территории земель с установлением их целевого назначения и режима использования. Зонирование земель в населенных пунктах проводится в целях определения границ оценочных зон и поправочных коэффициентов к базовым ставкам платы за земельные участки. Организацию зонирования земель на уровне областей, городов республиканского значения, столицы, районов, городов областного значения осуществляют соответствующие уполномоченные органы областей, городов республиканского значения, столицы, районов, городов областного значения.

Ключевые слова: земля, административное право, право

ILLEGAL ACQUISITION OF LAND

Kuanyshkereev Temirshin

Master student of the educational program "Law"

Kazakh-Russian International University, 030006, Aktobe, 52, Aiteke bi St.

This article discusses the legal consequences of illegal land acquisition. Zoning is the definition of the territory of land with the establishment of their intended purpose and mode of use. Land zoning in settlements is carried out in order to determine the boundaries of appraisal zones and correction factors to the basic rates of payment for land plots. The organization of land zoning at the level of regions, cities of republican significance, the capital, districts, cities of regional

significance is carried out by the relevant authorized bodies of regions, cities of republican significance, the capital, districts, cities of regional significance.

Keywords: land, administrative law, law.

Земельный фонд Республики Казахстан в соответствии с целевым назначением подразделяется на следующие категории:

- 1) земли сельскохозяйственного назначения;
- 2) земли населенных пунктов (городов, поселков и сельских населенных пунктов);
- 3) земли промышленности, транспорта, связи, для нужд космической деятельности, обороны, национальной безопасности и иного несельскохозяйственного назначения;
- 4) земли особо охраняемых природных территорий, земли оздоровительного, рекреационного и историко-культурного назначения;
- 5) земли лесного фонда;
- 6) земли водного фонда;
- 7) земли запаса.

Правовой режим земель определяется исходя из их принадлежности к той или иной категории и разрешенного использования в соответствии с зонированием земель (территории).

На территории Республики Казахстан по природным условиям выделяются следующие зоны:

- 1) лесостепная;
- 2) степная;
- 3) сухостепная;
- 4) полупустынная;
- 5) пустынная;
- 6) предгорно-пустынно-степная;
- 7) субтропическая пустынная;
- 8) субтропическо-предгорно-пустынная;
- 9) среднеазиатская горная;
- 10) южно-сибирская горная.

Земельное законодательство Республики Казахстан основывается на следующих принципах:

- 1) целостности, неприкосновенности и неотчуждаемости территории Республики Казахстан;
- 2) сохранения земли как природного ресурса, основы жизни и деятельности народа Республики Казахстан;
- 3) охраны и рационального использования земель;
- 4) обеспечения экологической безопасности;
- 5) целевого использования земель;
- 6) приоритета земель сельскохозяйственного назначения;
- 7) обеспечения информацией о состоянии земель и ее доступности;
- 8) государственной поддержки мероприятий по использованию и охране земель;
- 9) предотвращения нанесения ущерба земле или устранения его последствий;
- 10) платности использования земли.

Задачами земельного законодательства Республики Казахстан являются: установление оснований, условий и пределов возникновения, изменения и прекращения права собственности на земельный участок и права землепользования, порядка осуществления прав и обязанностей собственников земельных участков и землепользователей; регулирование земельных отношений в целях обеспечения рационального использования и

охраны земель, воспроизводства плодородия почв, сохранения и улучшения природной среды, адаптации к изменению климата; создание условий для равноправного развития всех форм хозяйствования; охрана прав на землю физических и юридических лиц и государства; создание и развитие рынка недвижимости; укрепление законности в области земельных отношений.

Отношения по использованию и охране недр, вод, атмосферного воздуха, лесов и иной растительности, животного мира, объектов окружающей среды, имеющих особую экологическую, научную и культурную ценность, особо охраняемых природных территорий регулируются специальным законодательством Республики Казахстан. Осуществление субъектами земельных отношений принадлежащих им прав не должно наносить вред земле как природному ресурсу и иным объектам окружающей среды, а также правам и законным интересам других лиц. Имущественные отношения по владению, пользованию и распоряжению земельными участками, а также по совершению сделок с ними регулируются гражданским законодательством Республики Казахстан, если иное не предусмотрено земельным, экологическим, лесным, водным законодательством Республики Казахстан, законодательством Республики Казахстан о недрах, о растительном и животном мире, особо охраняемых природных территориях. Права физических и юридических лиц в области земельных отношений не могут быть ограничены, кроме случаев, прямо предусмотренных законами Республики Казахстан.

Зонирование - определение территории земель с установлением их целевого назначения и режима использования. Зонирование земель в населенных пунктах проводится в целях определения границ оценочных зон и поправочных коэффициентов к базовым ставкам платы за земельные участки. Организацию зонирования земель на уровне областей, городов республиканского значения, столицы, районов, городов областного значения осуществляют соответствующие уполномоченные органы областей, городов республиканского значения, столицы, районов, городов областного значения. Проект (схема) зонирования земель утверждается соответствующими представительными органами областей, городов республиканского значения, столицы, районов, городов областного значения.

Продажа земельных участков из государственной собственности в частную на возмездной основе осуществляется единовременно либо в рассрочку по решению местного исполнительного органа области, города республиканского значения, столицы, района, города областного значения, акима города районного значения, поселка, села, сельского округа в пределах его компетенции по предоставлению земельных участков, за исключением случаев, когда земельный участок предоставляется в собственность на безвозмездной основе:

1) гражданам Республики Казахстан - собственникам квартир как идеальная доля в объектах кондоминиумов;

2) в иных случаях, предусмотренных настоящим Кодексом и законодательными актами Республики Казахстан.

Плата за возмездное предоставление (продажу) права частной собственности на земельный участок (далее - плата за земельные участки) или права временного возмездного землепользования (аренды) (далее - плата за продажу права аренды) исчисляется на основе кадастровой (оценочной) стоимости, рассчитываемой по базовым ставкам платы за земельные участки с применением поправочных коэффициентов.

Базовые ставки платы за земельные участки сельскохозяйственного назначения при их предоставлении в частную собственность, сдаче государством или государственными землепользователями земельных участков в аренду, размер платы за продажу права аренды и размер платы за установление частного сервитута на земельные участки, находящиеся в государственной собственности и не предоставленные в землепользование, устанавливаются

Правительством Республики Казахстан. Базовые ставки платы за земельные участки при их предоставлении в частную собственность в областных центрах, городах республиканского значения, столице, городах областного и районного значения, поселках и сельских населенных пунктах устанавливаются совместными решениями представительных и исполнительных органов областей, городов республиканского значения, столицы в зависимости от местных условий и особенностей.

При этом ставки платы за пользование земельными участками устанавливаются не ниже размеров ставок земельного налога. Плата за продажу права аренды устанавливается дифференцированно от кадастровой (оценочной) стоимости конкретного земельного участка.

Кадастровая (оценочная) стоимость конкретного земельного участка определяется Государственной корпорацией "Правительство для граждан", ведущей государственный земельный кадастр, в соответствии с базовыми ставками платы за земельные участки, предоставляемые на возмездной основе в частную собственность или в аренду государством, с применением к ним поправочных (повышающих или понижающих) коэффициентов и оформляется актом определения кадастровой (оценочной) стоимости земельного участка. Базовые ставки платы за земельные участки, предоставляемые в частную собственность в населенных пунктах (поселки и сельские населенные пункты), расположенных в пригородной зоне столицы и городов республиканского значения, областных центров и курортной зоне, увеличиваются в два раза. Кадастровая (оценочная) стоимость дополнительных земельных участков, предоставляемых гражданам Республики Казахстан в частную собственность для ведения личного подсобного хозяйства, садоводства и дачного строительства сверх установленных норм бесплатной передачи, определяется исходя из базовых ставок платы за земельные участки сельских населенных пунктов, наиболее близко расположенных к оцениваемым участкам.

Список литературы

1. Бабий Н.А. Уголовное право Республики Беларусь. Общая часть : учебник. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. – 663 с.
2. Грунтов И.О. Определение кражи в уголовных законах России и Беларуси: история и современность / И.О. Грунтов, С.А. Елисеев // Журн. Белорус. гос. ун-та. Право. 2017. № 2. С. 77-81.
3. Грунтов И.О. К вопросу о понимании объекта преступления в уголовном праве // Труд. Профсоюзы. Общество. 2017. № 2 (56). С. 45-51.
4. Гучок А.Е. Криминалистическая структура преступления // Минск: БГУ, 2007. – 151 с.
5. Золотогоров В.Г. Экономика: Энциклопедический словарь / В.Г. Золотогоров. – 2-е изд., стереотип. – Мн.: Книжный Дом, 2004. – 720 с.
6. Крагилева В.Б. Уголовное право (Особенная часть): учебно-методические материалы. – Могилев: МГУ имени А.А. Кулешова, 2017. – 131 с.
7. Криминалистика: Краткая энциклопедия / Авт.-сост. Р.С. Белкин. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – 111 с.
8. Криминалистика: учебное пособие / А. В. Дулов [и др.]; под. ред. А.В. Дулова. – Минск: ИП «Экоперспектива», 1996. – 415 с.
9. Круглов В.А. Уголовное право. Особенная часть: курс лекций / В.А.Круглов. – Минск: Амалфея, 2012. – 592 с.
10. Марчук В.В. Квалификация преступлений : учеб. пособие / В.В. Марчук; М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь». – Минск : Акад. МВД, 2013. – 210 с.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КРАУДФАНДИНГОВЫХ ПЛАТФОРМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Панихин А.С., Уткалиева К.А.

*магистранты специальности «Право» Казахско-Русского Международного
Университета*

Аннотация: В статье исследуется актуальное на сегодняшний день явление — краудфандинг, а также правовое регулирование краудфандинговых платформ на территории Республики Казахстан.

Ключевые слова: Краудфандинг, краудфандинговые платформы, донат, проект, правовое регулирование.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КРАУДФАНДИНГТІК ПЛАТФОРМАЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Панихин А.С., Уткалиева К.А.

Қазақ-Орыс Халықаралық Университетінің "Құқықтану" мамандығының магистранті

Аннотация: Мақалада бүгінгі күні өзекті құбылыс — краудфандинг, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағында краудфандинг платформаларын құқықтық реттеу зерттеледі.

Кілт сөздер: Краудфандинг, краудфандинг платформалары, донат, жоба, құқықтық реттеу.

LEGAL REGULATION OF CROWDFUNDING PLATFORMS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Panikhin A.S., Utkalieva K.A.

student of the specialty "Jurisprudence" of the Kazakh-Russian International University

Summary: The article examines the current phenomenon of crowdfunding, as well as the legal regulation of crowdfunding platforms on the territory of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Crowdfunding, crowdfunding platforms, donat, project, legal regulation.

В 2009 г. среди предпринимателей стала популярной новая возможность поиска финансирования для своих проектов/организаций - краудфандинг. На сегодняшний день краудфандинг является актуальнейшим способом поиска финансирования для своих проектов/организаций.

Краудфандингом является коллективным сотрудничеством доноров/инвесторов и реципиентов, добровольно объединяющих свои денежные средства или иные ресурсы вместе, в основном, через сеть Интернет, для поддержки усилий других физических или юридических лиц[1].

Донор/инвестор – лицо, которое осуществляет финансирование проектов/организаций.

Реципиент – это лицо, которое запрашивает финансирование для своего проекта/организации и является его конечным получателем.

Сбор средств может служить различным целям – помощи пострадавшим от стихийных бедствий, финансированию стартап-компаний и малого предпринимательства, созданию свободного программного обеспечения, получению прибыли от совместных инвестиций и многому другому.

Существует несколько видов краудфандинга, каждый из которых содержит свои особенности:

1. Краудфандинг за вознаграждение. Вид краудфандинга, в котором донор/инвестор в обмен на финансирование получает какие-либо привилегии или бонусы. К данному виду фандрайзинга в большинстве случаев прибегают стартапы на предпродажной стадии, которым требуется валидация своего продукта или услуги;

2. Краудфандинг на основе пожертвований. Как правило, данный вид краудфандинга используется для сбора денежных средств на проекты, которые не связаны с предпринимательской деятельностью. Например, реципиент может начать сбор денег на какие-либо личные цели. Люди могут пожертвовать большие суммы на дорогостоящие медицинские исследования или операции, на деятельность благотворительных фондов и образовательных учреждений, осуществляют поддержку людей, живущих за чертой бедности в странах третьего мира. В данном виде краудфандинга доноры/инвесторы не получают взамен ничего, кроме благодарности;

3. Краудфандинг за долю в проекте. Вид краудфандинга, в котором в обмен на финансирование донор/инвестор получает право на получение пакета акций в профинансированной компании/проекте, а также имеет право влиять на принятие решений создателями данной компании/проекта.

Известны множество примеров, где с помощью краудфандинговых платформ собирались огромные суммы пожертвований[2]:

1. Проект по созданию совместимых с Iphone и Androide часов Pebble собрал более 10 266 845 долларов от почти 70 000 доноров/инвесторов[1];

2. Проект создания приключенческой игры Double Fine Adventure собрал 3,336,371 долларов от более чем 70 000 доноров/инвесторов;

3. Проект создания игровой консоли Ouya собрал 8,596,474 долларов от 63 000 доноров/инвесторов.

Но, тем не менее, основную массу проектов, которые используют краудфандинг в качестве источника финансирования, составляют проекты стоимостью менее 100.000. Всего 82 проекта из 72033 успешных собрали на Kickstater более 1000000 долларов [3].

Краудфандинговые платформы предоставляют своим пользователям все необходимую инфраструктуру для размещения своих проектов, а социальные сети и блоги в свою очередь, помогают привлекать потенциальных доноров/инвесторов. Не все проекты способны набрать требуемую для реализации сумму. В связи с этим появляется большая потребность в мотивации доноров/инвесторов для финансирования. Вопросы влияния различных факторов на принятие решения, жертвовать ли средства проекту, подробно рассматриваются в англоязычной литературе [4,5].

Самой активной на данный момент краудфандинговой платформой в Республике Казахстан на сегодняшний день является платформа Starttime[6]

В связи с актуальностью краудфандинга так же актуален вопрос нормативно-правового регулирования краудфандинга, а именно – краудфандинговых платформ в Республике Казахстан.

В Республике Казахстан отсутствует четкая законодательная регламентация краудфандинга, краудфандинговых платформ, правоотношения и статус лиц, которые

участвуют в подобном финансировании на законодательном уровне недостаточно конкретизированы. В связи с чем, применение в Республике Казахстан некоторых способов привлечения инвестиций, становится затруднительным, а зачастую – невозможным. Но, несмотря на значительные пробелы законодательном регулировании в Республике Казахстан, практика создания и успешного функционирования краудфандинговых платформ в правовом поле Республики Казахстан, тем не менее, имеется.

Для минимизации рисков и мошеннических действий в большинстве случаев краудфандинговые платформы заключают соответствующие договоры на осуществление расчетов с платежными системами. Исходя из этого следует, что при использовании краудфандинговых платформ применяются нормы гражданского права. В случаях использования краудфандинговых платформ в основном составляются договоры займа, купли-продажи/оказания услуг и дарения. Помимо применения норм гражданского права требуется также применение норм уголовного, административного, а также налогового права. Нормы уголовного и административного права должны применяться при привлечении к ответственности лиц, совершающих правонарушения, связанные с использованием краудфандинговых платформ, а применение норм налогового права позволит ввести соответствующее налогообложение на лиц, осуществляющих предпринимательскую деятельность и запрашивающих финансирование донорами/инвесторами.

Список использованной литературы

1. Crowdfunding. URL: <http://www.investopedia.com/terms/c/crowdfunding.asp>
2. 13.The year in Kickstarter. URL: <https://www.kickstarter.com/year/2013/>
3. Краудфандинговая платформа Kickstarter. URL: <https://www.kickstarter.com>
4. Mollick, Ethan R., The Dynamics of Crowdfunding: An Exploratory Study (June 26, 2013). Journal of Business Venturing, Volume 29, Issue 1, January 2014
5. Kuppuswamy, Venkat and Bayus, Barry L., Crowdfunding Creative Ideas: The Dynamics of Project Backers in Kickstarter (January 29, 2014). UNC Kenan- Flagler Research Paper No. 2013-15.
6. <https://start-time.kz/project/category/charity>. Дата обращения - 24.03.2022.

НЕЗАКОННОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ INSTAGRAM И ЕГО ПРОБЛЕМЫ

Уткалиева К.А., Панихин А.С.

магистранты специальности «Право» Казахско-Русского Международного Университета

Аннотация: В статье исследуется одна из актуальных на сегодняшний день проблем — незаконная предпринимательская деятельность посредством социальной сети Instagram. В данной статье представлены проблемы, с которыми сталкивается потребитель при приобретении товаров через Instagram, и даны рекомендации по совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: Instagram, потребитель, предприниматель, товар, законодательство, незаконная деятельность.

INSTAGRAM ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІСІНДЕГІ ЗАҢСЫЗ КӘСІПКЕРЛІК ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Уткалиева К.А., Панихин А.С.

Қазақ-Орыс Халықаралық Университетінің "Құқықтану" мамандығының магистранті

Аннотация: Мақалада бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі — Instagram әлеуметтік желісі арқылы заңсыз кәсіпкерлік қызмет зерттелуде. Бұл мақалада Instagram арқылы тауарларды сатып алу кезінде тұтынушы тап болатын проблемалар және заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: Instagram, тұтынушы, кәсіпкер, тауар, заңнама, заңсыз қызмет.

ILLEGAL BUSINESS ON INSTAGRAM SOCIAL NETWORK AND ITS PROBLEMS

Utkalieva K.A., Panikhin A.S.

students of the specialty "Jurisprudence" of the Kazakh-Russian International University

Summary: The article examines one of the most pressing problems of today — illegal business activity through the social network Instagram. This article presents the problems that consumers face when purchasing products via Instagram, and provides recommendations for improving legislation.

Keywords: Instagram, the consumer, the entrepreneur, the product, the legislation, illegal activities.

Любой вид предпринимательской деятельности должен осуществляться строго в соответствии с законом, который гарантирует соблюдение прав и обязанностей, как субъектов предпринимательской деятельности, так и потребителей.

Интернет на сегодняшний день охватил все сферы жизнедеятельности социума, а вместе с ним и социальные сети. Одна из популярнейших социальных сетей – это Instagram.

Ежедневно Instagram'ом пользуются более 500 миллионов активных пользователей. Одним из развитых направлений в Instagram стало предпринимательство.

В литературе существует большое разнообразие подходов к определению понятия «предпринимательство». Наиболее часто цитируемыми являются две точки зрения — предпринимательство как процесс поиска и использования бизнес-возможностей и предпринимательство как процесс создания нового бизнеса и его развития.

В законодательстве Республики Казахстан под предпринимательством понимается самостоятельная, инициативная деятельность граждан, оралманов и юридических лиц, направленная на получение чистого дохода путем использования имущества, производства, продажи товаров, выполнения работ, оказания услуг, основанная на праве частной собственности (частное предпринимательство) либо на праве хозяйственного ведения или оперативного управления государственного предприятия (государственное предпринимательство). Предпринимательская деятельность осуществляется от имени, за риск и под имущественную ответственность предпринимателя[1]. Однако данный вид предпринимательства не закреплен ни в одном нормативно-правовом акте Республики Казахстан, но пользователи активно применяют данную социальную сеть для продвижения или ведения своего бизнеса, оказания любого рода услуг, выполнение работ заказчика, реализации товаров.

Технологическое развитие сыграло огромную роль в возникновении предпринимательства в социальной сети Instagram, а также повлиял на образование и развитие интернет-компаний. На данном этапе вопросы формирования индивидуальной предпринимательской деятельности в социальной сети Instagram и её влияние на данную деятельность становятся актуальными. Индивидуальный предприниматель рассматривается уровнем его взаимодействия в социальной сети Instagram. Одну из важных ролей в деятельности предпринимателя занимают поддержание, построение, приобретение взаимоотношений с различными слоями социума. Этот фактор непосредственно имеет влияние на результаты его деятельности. В изучении предпринимательства в социальной сети Instagram анализируются факторы, оказывающие большое влияние на становление личности предпринимателя и его деятельности в социальной сети Instagram. Среди них можно выделить психологический аспект, социальный и экономический аспект. Также можно выделить исследования в области изучения социальной сети Instagram и социальных ресурсов предпринимателя.

В сфере предпринимательства социальная сеть представляет собой совокупность устойчивых связей между участниками рынка.

Возможность предпринимательства в Instagram значительно повышает конкурентоспособность, улучшает продажи, расширяет рамки рынка, увеличивает объем продаж, апробирует и выводит на рынок новые продукты или улучшает имеющиеся, анализирует и сегментирует целевую аудиторию, проводит различные маркетинговые мероприятия и другое. Бизнес-аккаунт предпринимателей в Instagram может выступать как в качестве основного инструмента для заработка, так и вспомогательным инструментом. Помимо регистрации в качестве бизнес-аккаунта для осуществления предпринимательской деятельностью необходимо учитывать и правовые аспекты такого рода бизнеса.

Большую часть предпринимательского рынка в социальной сети Instagram составляет малый и средний бизнес. Рыночная экономика как в мире, так и в социальной сети Instagram не состояниии функционировать без малого и среднего бизнеса. На данном этапе развития наиболее привлекательной сферой для предпринимательской деятельности в социальной сети Instagram – это коммерция. При рассмотрении размеров денежных средств, вложенных в предпринимательство в Instagram, становится понятным, что количество вложенных средств в Instagram меньше, если сравнивать с другими сферами предпринимательства, но их

рост гораздо выше, так как предпринимательство в Instagram не требует крупного стартового капитала, тем самым являясь доступной предпринимателям по сравнению с другими видами деятельности.

Предпринимательство в социальной сети Instagram наносит значительный урон по экономике государства, так как подобные предприниматели избегают уплаты налогов. Исходя из этого, данный вид предпринимательства можно определить, как «незаконное предпринимательство». «Незаконное предпринимательство – это осуществление предпринимательской деятельности без регистрации, а равно без обязательной для такой деятельности лицензии». Отсюда вытекает еще одна проблема – это отсутствие в государстве надлежащей регистрации деятельности предпринимателей, связанной с осуществлением предпринимательской деятельности посредством не только Instagram, но и других социальных сетей. Соответственно, предприниматели не могут зарегистрировать вид своей предпринимательской деятельности для ее законного осуществления.

Ввиду того, что вид осуществления предпринимательской деятельности посредством социальных сетей не закреплен ни в одном нормативно-правовом акте Республики Казахстан, принято применять нормы Гражданского Кодекса Республики Казахстан, Уголовного Кодекса Республики Казахстан, а также Кодекса об Административных Правонарушениях Республики Казахстан в отношении лиц, осуществляющих незаконную предпринимательскую деятельность посредством социальной сети Instagram. Из этого вытекают проблемы по обеспечению законности выносимых решений, применяемых мер по отношению к лицам, осуществляющим предпринимательскую деятельность в социальной сети Instagram. Согласно статистике, в 2018 году количество зарегистрированных в Едином реестре досудебных расследований правонарушений составило – 54, в 2019 году – 29, за первый месяц 2020 года уже было зарегистрировано 1 правонарушение[2].

Помимо государства ущерб от незаконной предпринимательской деятельности в социальной сети Instagram наносится еще и потребителям. Далеко не все правонарушения, связанные с осуществлением покупок или заказов через социальную сеть Instagram, раскрываются. Вместо регистрации в качестве индивидуального предпринимателя пользователи регистрируются в социальной сети Instagram. Они создают описание товаров или услуг, публикуют в своих аккаунтах демонстрирующие фото и видеоматериалы товаров или услуг, выставляют цены за товары или услуги, а далее занимаются продвижением своего аккаунта для привлечения большей целевой аудитории потребителей. Большая часть таких предпринимателей занимается честной предпринимательской деятельностью посредством социальной сети Instagram, но есть и те пользователи, которые выдают себя за предпринимателей, публикуя в своих аккаунтах описание, видео или фотоматериалы услуг, им не принадлежащие. После приобретения какого-либо товара или заказа какого-либо рода услуг у таких пользователей потребитель оказывается заблокированным. При приобретении услуги через интернет, (например, распространенная услуга сегодня — дистанционное образование) потребитель остается вообще вне защиты со стороны законодательства[3].

Также потребитель не имеет более детальной информации о приобретаемом товаре. Например, наименование, серийный номер, данные о целях применения товара, оптимальный срок использования, правила эксплуатации и меры предосторожности. При приобретении любого товара в Instagram обязательным условием должно выступать приложение руководства по эксплуатации приобретаемого товара и наличие ярлыков на товаре и таре в которой он находится.

Во время заключения дистанционного договора купли-продажи предприниматель обговаривает с потребителем способ доставки, сроки и адрес доставки. Сделка может считаться совершенной после произведения оплаты при наличии подтверждающей оплату квитанции, акта сдачи-приемки товара, товарного чека, накладной, или любых иных

сведений. После заключения такого договора, оплаты и отправки товара предприниматель не в праве взимать дополнительные денежные средства за иные оплачиваемые работы без согласия потребителя.

В соответствии с п.2 ст.13 закона «о защите прав потребителей» от 4 мая 2010 года № 274-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.03.2022 г.) потребитель имеет право на проверку качества, комплектности, веса, объема, количества, размеров приобретаемого товара (работы, услуги), на проведение в его присутствии проверки свойств или демонстрации правильного и безопасного использования товара, если это не исключено ввиду характера товара. Ввиду того, что потребитель заказывает товар через социальную сеть Instagram данная норма не является актуальной для осуществления такой сделки. Но потребитель в таком случае может сослаться на ст.15 закона «о защите прав потребителей» от 4 мая 2010 года № 274-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.04.2019 г.):

Ермолаева Е.В. высказывалась:

«Заказ покупателя может быть проигнорирован, могут доставить не тот товар, который был заказан, продавец может отказаться от возврата товара, могут быть и другие нарушения прав потребителя, однако названные проблемы можно будет решить если покупатель изначально грамотно подходит к интернет-покупкам, а государство стоит на стороне интересов потребителя, а не продавца»[4].

В Российской Федерации, так же, как и в Республике Казахстан нет отдельной нормативно-правовой базы для осуществления предпринимательской деятельности в социальной сети Instagram. К ней применяются нормы Гражданского Кодекса Российской Федерации, Кодекс об Административных Правонарушениях Российской Федерации, Закон Российской Федерации «О защите прав потребителей», Федеральный Закон Российской Федерации «Об электронной торговле».

Правовое регулирование предпринимательской деятельности посредством социальных сетей есть только в странах Европы. Там проработаны нормативно-правовые аспекты осуществления предпринимательской деятельности не только посредством социальных сетей, но и осуществления предпринимательской деятельности посредством Интернета вообще. Проработаны соответствующие правовые нормы регулирования правонарушений и разрешения споров, возникших при осуществлении предпринимательской деятельности в Интернете, в частности, в социальных сетях. Также в странах Европы осуществляется правовое регулирование предпринимательской деятельности посредством Интернета на международном уровне. Осуществляется правовое регулирование правонарушений, связанных с осуществлением предпринимательской деятельности посредством Интернета, в частности, социальных сетей.

Для Республики Казахстан важно разработать нормативно-правовую базу, которая регулировала бы осуществление предпринимательской деятельности посредством социальных сетей, так как в данный момент большая часть предпринимателей активно переходит на дистанционное осуществление предпринимательской деятельности. В связи с этим множество проблем с правовым регулированием предпринимательской деятельности посредством социальных сетей, с привлечением к ответственности лиц, осуществляющих незаконную предпринимательскую деятельности посредством социальных сетей, занимающихся мошенничеством посредством социальных сетей и т.д.

Исходя из всего вышесказанного, можно сделать вывод, что Республике Казахстан требуется разработать нормативно-правовую базу правового регулирования предпринимательства посредством социальной сети Instagram, а также разработать нормативно-правовую базу по регулированию и осуществлению защиты прав потребителей при потреблении товаров или услуг посредством социальной сети Instagram. Как только государство усовершенствует правовую базу у граждан появится возможность для

реализации предпринимательской деятельности через социальную сеть Instagram законно. Государство увеличит доход в казну путем уплаты предпринимателями в социальной сети Instagram налогов и других обязательных платежей в бюджет.

Список использованной литературы

1. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан. С изменениями и дополнениями по состоянию на 01.04.2021 г.
2. Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан
3. Зак А. Ю. Заключение договора через Интернет: что предпринять, пока безмолвствует законодатель? // Вестн. РГГУ. 2008. N 5. С. 275–288
4. Симонян А. Л. Защита прав потребителей при дистанционном способе продажи товаров // Молодой ученый. — 2018. — №4. — С. 154-156. — URL <https://moluch.ru/archive/190/48110/> (дата обращения: 24.02.2022).

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Уважаемые коллеги
Казахско-Русский Международный университет принимает статьи для
Международного научного журнала «Вестник КРМУ»
Журнал имеет ISSN 2307-5686

Научный журнал включает статьи по следующим *направлениям*:

1. *Гуманитарные науки;*
2. *Естественные науки;*
3. *Технические науки;*
4. *Экономические науки;*
5. *Юридические науки.*

Общие требования к содержанию:

1. К рассмотрению принимаются научно-теоретические и экспериментальные работы по проблемам общественных, гуманитарных и прикладных наук, содержащие научную новизну и практическую значимость;
2. Статья должна отражать современный уровень знаний по данному направлению, квалифицированно излагать научно-технические вопросы, обладать сжатым и хорошим литературным изложением, иметь четко выполненные иллюстрации;
3. Материал, предлагаемый для публикации, должен являться оригинальным, неопубликованным ранее в других печатных изданиях;
4. Автор несет ответственность за опубликованные материалы, их научную достоверность, статьи должны быть отредактированы автором и не содержать грамматических, лексических ошибок.
5. Автор представляет свою статью в Научно-исследовательский отдел на бумажном и электронном носителях.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ РУКОПИСЕЙ

I. Структура статьи (построчно):

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ – прописными буквами.

Имя, отчество, фамилия (полностью).

Ученая степень, звание.

Полное наименование организации, город, страна.

Аннотация (не более 8-ми строк) на трех языках (аннотация на казахском, на русском и на английском языках).

Текст статьи.

Список источников.

II. Оргкомитет просит авторов при подготовке докладов руководствоваться следующими правилами:

1. Формат страницы - А4, книжная ориентация. Объем материалов должен составлять 3-7 страниц, отпечатанные через 1,0 интервал, в редакторе «Word», шрифт «Times New Roman», цвет шрифта черный, кегль - 12. Поля: верхнее и нижнее - 2,0 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см.

2. Форматирование текста: запрещены любые действия над текстом («красные строки»), центрирование, отступы, переносы в словах, уплотнение интервалов).

3. Все рисунки должны быть выполнены черно-белыми и не должны превышать страницу формата А4, изображения должны быть высокого качества. Формат рисунка должен обеспечивать ясность всех деталей. Иллюстрации и таблицы нумеруются, если их количество больше одной.

4. Литература. Список использованной литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7. 1-84. Например:

1. Автор. Название статьи // Название журнала. Год издания. Том (например, Т.26) - номер (например, №1.) - страница (с.34. или с. 15-24.)

2. Аманов С.А. Название книги. Место издания (например Алматы:) Издательство (например, Наука), год издания. Страница.

3. Петров И.И. Название диссертации: дис.канд.биолог.наук. М.: Название института, год.

4. С. Christopolos, The tranmisson-Line Modeling (TML) Metod, Piscataway, N. Paris. 1995.

5. Ссылки на источник в виде порядкового номера помещают в тексте в квадратных скобках: [16, с.45].

III. На отдельной странице (в бумажном и электронном варианте) приводятся сведения об авторе:

Сведения об авторе

Фамилия, имя, отчество

Название статьи

Направление

Полное название организации – места работы (учебы), ее почтовый адрес

Занимаемая должность, ученая степень

Номера телефонов (служебный и домашний) с указанием кода города

E-mail

Домашний адрес (фактический) с индексом

Примечание. Укажите, пожалуйста, с кем из авторов (если авторов несколько) вести переписку или переговоры и по какому адресу или телефону.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи, рукописи и электронные версии не возвращаются, статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и не возвращаются авторам.

Материал просим выслать по адресу: 030006 г. Актобе, ул. Айтеке би, 52, Казахско-Русский Международный университет, Вестник КРМУ.

Телефоны для справок:

8(7132) 22-15-16, факс: 8 (7132) 21-06-08

E-mail: vestnikkrmu@mail.ru

**Международный научный журнал
«Вестник Казахско-Русского Международного университета»**

**«Қазақ-Орыс Халықаралық университетінің хабаршысы»
халықаралық ғылыми журналы**

2022
Выпуск №2 (39)

Редактор *Амре Марат Шамильевич*
Технический редактор *Искендіров Самат Русланұлы*

Подписано в печать: 30.06.2022 г.

Тираж 100 экз.

Адрес типографии:

Типография и дизайн-студия «Палитра»
Казахско-Русского Международного университета
Республика Казахстан, 030006, г. Актобе, ул. Айтеке би, 52

По вопросам опубликования статей в журнал обращаться
в Казахско-Русский Международный университет
тел.: 8(7132)- 21-73-65, 22-15-16, факс: 21-42-12;
сайт: kriu.edu.kz E-mail: vestnikrmu@mail.ru mmu@akparat.kz

Международный научный журнал «Вестник Казахско-Русского
Международного университета» зарегистрирован в Комитете информации и архивов
Министерства Культуры и информации Республики Казахстан
(№ 13379-Ж от 19 февраля 2013 г.)

и в обязательном порядке распространяется по следующим адресам:

1. *Национальная государственная Книжная палата РК*, г. Алматы, ул. Пушкина 2, 8-этаж, каб. 811;
2. *Дом Мажилиса Парламента РК, библиотека Парламента РК*, г. Астана, ул. Орынбор 4;
3. *Национальная библиотека РК*, г. Алматы, проспект Абая 13;
4. *Агентство связи и информации при Министерстве культуры РК*, г. Астана, ул. Орынбор 8

Жарияланған материалдар редакцияның көзқарасына сай болмауы мүмкін.
Жарияланымдағы фактілер мен мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.
Редакция қолжазбаларды қайтармайды және оған пікір білдірмейді.
Материалдарды қайта басу редакцияның рұқсатымен мүмкін болады.
Журналға сілтеме жасау міндетті.

Опубликованные материалы могут не совпадать с точкой зрения редакции.

Ответственность за достоверность фактов и сведений,
содержащихся в публикациях, несут авторы.

Редакция не возвращает и не рецензирует рукописи.

Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Ссылка на журнал обязательна.

ISSN 2307-5686

0 1

9 772307 568187